

MANDUKYA RAHASYA VIVRITI

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः

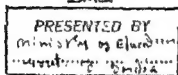
होळेंनरसीपुरे

अध्यात्मप्रकाशसुद्रणालये मुद्रितम्

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः

श्रीगौडपादीयमाण्डूक्यकारिकाव्याख्यानरूपा

—ॐ—



व्याख्याननिर्माताः

श्रीसचिदानन्देन्द्रसरस्वतीसंयमिनः

सं. १९

प्रकाशनस्थानम् :

साव्यात्मप्रकाशकार्यालयः,

होबेनरसीपुरम्.

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः राजकीयनियमानुसारेण
सुरक्षिताः ।



MANDUKYA RAHASYA VIVRITI

A Commentary
on Sri Gaudapada's Mandukya Karikas

By:
SRI SWAMI SATCHIDANANDA SARASWATI

ADHYATMA PRAKASHA KARYALAYA,
HOLENARSIPUR.

First Edition 1958
1000 Copies

All Rights Reserved
by
The Adhyatma Prakasha Karyalaya,
Holenarsipur, Mysore State.



Printed in India by
Y. Narasappa.
at
The Adhyatma Prakasha Press, Holenarsipur.

ग्रन्थविभागक्रमः

प्रकाशकानां कृतज्ञाप्यापनम्	(9)
भाङ्गलभाषामयी भूमिका स्वतन्त्रप्रवृत्तानि	1- 70
संस्कृत भूमिका	(91)
विषयानुक्रमणिका	(108)
वाचकेषु विज्ञप्तिः	(123)
न शुद्धसंस्करणं संयोजनं च	(124)
सङ्केताक्षरवियोगम्	(127)
ग्रन्थशरीरम्	1- ४५२
कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका	४५३
परिक्षिप्तम्	
१. बौद्धप्रक्रियासाम्यविचारः	४५७
२. कारिकासु लक्ष्यमाणाः सौगतपारिभाषिकशब्दसाम्याभावाः	४६४
३. भुत्तुदाहरणसूची	४६६
कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका	४६८
वृत्तिगतप्रधानविषयसूची	४७७

ACKNOWLEDGEMENTS



It is with great pleasure that we record here our obligations to many great souls whose generosity has enabled us to bring out Sri Swami Satchidananda Saraswatiji's master-work at long last.

Three pandits have offered valued criticism and suggestions with regard to Swamiji's Sanskrit commentary : Pandita Pravara, *H. Ananta Murthy Sastry*, Sahitya, Tarka and Vedanta Vidwan, Assistant Professor, Chamarajendra Sanskrit College, Bangalore ; Pandita Pravara *Kodur Krishna Jois*, Sahitya and Vedanta Vidwan, Asthana Vidwan of Sringeri Mutt ; and Asthana Vidwan *S. Vittala Sasiri* of Mysore, Vedanta Siromani and holder of Certificate Proficiency in Oriental Learning, Madras. And two gentlemen, Sri. *M. Yamunacharya* M. A., Retired Assistant Professor of Philosophy, Maharaja's College, Mysore and Sri. *V. A. Thagarajan* M.A., Professor, Sankara's College, Kaladi have kindly looked over the English Introduction and offered helpful suggestions for improving the style.

Swamiji has made use of many published writings on Vedanta and Buddhism, as will be seen from the acknowledgement of his sources. Particular mention should be made of *Professor Vidhusekhara Bhattacharya* of the Calcutta University and *Professor T. R. V. Murti*, M A., D.LITT., of the Benaras Hindu University. To the former, Swamiji owes most of his important quotations touching Buddhism, duly acknowledged at appropriate places

while to the latter he owes a typed-copy of the Text of the Nagarjuna's *Madhyamika Karikas*, extracts from which are to be found in the commentary. Swamiji specially remembers with gratitude the courtesy and readiness with which Prof. Murti patiently explained many points of interest raised in his thoughtful book "*The Central Philosophy of Buddhism*" during a personal conversation while His Holiness was on a temporary visit to Banaras. In the course of Swamiji's commentary, will be found many illuminating observations contrasting Vedanta with the Mahayanic Systems. Most of these admittedly represent Swamiji's reaction to two works in particular, "*The Agama Sastra*" of Prof. Vidhushekhar Bhattacharya, and "*The Central Philosophy of Buddhism*" of Prof. Murti.

Last, but by no means the least, is the many-sided help received from Sri Swami Madhava Tirthaji of the Vedanta Ashram, Valad, Ahmedabad Prantij Railways. It was he that prompted our Swamiji to start for the North, assisted him in many ways by introducing him to some of his acquaintances, admirers and disciples, who generously made the Swamiji's pilgrimage a brilliant success, and made liberal contributions to the printing of the "*Mandukya Rahasya Vimiti*" now offered to the public. It was through the intercession of Madhava Tirthaji too, that Chandrakirti's Commentary, the *Prasannapada*, the *Nagarjuna Karilas*, was made available to us from Sri Telgi Thackershi of Sadhana Ashram, Bidda Cutch.

: The Working Committee of the Karyalaya are extremely grateful to the several ladies and gentlemen for their financial aid towards the printing expenses of the publication. Our warm thanks are especially due to a gentleman who, while making a magnanimous donation, prefers to remain anonymous; to Sri. *Shah Ramadas Vallubhji*, Bombay, *Sri. Bhavan Vishram Yadav, Bhagavati Hotel, Okha (Saurashtra)*, *Sri. Swami Nityanandaji*, Vedanta Ashram, Valad. *Srimati G. Rudrani Amma*, Lady Doctor, Dhrangadhra (Saurashtra), *Sri. Manaharlal Matu Bhai* Bombay, *Sri P. Jayavasudeva Sastry B.E.*, Lecturer, Bhoom Reddy Engineering College, Hubli, *Sri. D. G. Nanjappa Bhagavat*, Bangalore, *Srimati Venkata Ratnamma*, Bangalore ; and *Srimati Mattur Lakshmi-devamma*, Shimoga. We also value very highly the voluntary donation by *His Holiness Sri Shankaracharya of Dwarka Sharada Peeth* as a token of his blessings for the thriving of this publication.

Our thanks are due to *Sri. Parakhaje Subrahmanya Bhatta*, Vedanta Siromani, and *Sri. H. S. Lakshmi-Narasimha Murthi*, Adhyatma-vidya-Praveena, Pandit, Adhyatma College, Holenarsipur, who have both helped in correcting the proof-sheets and offering useful suggestions. We are indebted to *Sri V. S. Balasundaram B.A. (Hons.)*, who co-operated in writing out a fair copy of the English Introduction.

His Holiness Sri Swami Satchidananda Saraswatiji has asked us to express his heart-felt Narayanasmaranams to all those who have helped in one way or another to bring out this edition of Sri

Gaudapada's monumental work with a new lucid commentary. Among these active helpers it would be ungrateful not to include the *Adhyatma Prakasha Press* who have strenuously worked against heavy odds by securing new types and specially training a compositor for setting the Devanagari types, in a mofussil place like Holenarsipur. Our deep obligations are due likewise to Sri. *G.H. Rama Rao* B.Sc., Proprietor, Mysore Printing and Publishing House for having printed the English Introduction for us.

We apologise for the many errors that have crept in. With all the care taken, they were unavoidable for many reasons, chief of which are the compositor's inexperience in setting Sanskrit types for a large volume of this description, and the failing eye-sight of our revered Swamiji who up to his seventy-ninth year, has continued to bless us with his invaluable writings no less than with his valued guidance. We would fain hope that, with all its defects, the publication will be sympathetically received by all readers interested in Vedantic Absolutism in its pristine purity as presented by Gaudapada and Sankara.

INTRODUCTION

PRINTED BY G H RAMA RAO, B.SC.
MYSORE PRINTING AND PUBLISHING HOUSE, MYSORE

CONTENTS

SECTION ONE

The Orthodox View of Gauḍapāda

	PAGE
1 Gauḍapāda, a problem to Scholars ..	1
2 The Māṇḍūkya is a genuine Upanishad ..	2
3 Gauḍapāda is the author of the Kārikās ..	3
4 The Four Chapters do form a compact whole ..	4
5 The Title of Gauḍapāda's work ..	6
6 The Subject-matter of the work ..	7

SECTION TWO

Evolution of the Advaitic Absolutism

1 Vedānta and Viśiṣṇavāda ..	9
2 The alleged Influence of the Mādhyamika on Vedānta ..	12
3 Pre-Gauḍapāda Vedānta as the precursor of Absolutism ..	14
4 Absolutistic Trend in the Upaniṣads ..	16
5 Was there a School of Advaitic Absolutism anterior to Gauḍapāda ? ..	18
6 Gauḍapāda's alleged borrowing from Mahāyāna works ..	22
7 The Vedantic Dialectic ..	26

SECTION THREE

Gauḍapāda's system compared with the Mahāyāna systems

1 Gauḍapāda and Viśiṣṇavāda ..	29
2 The Historical Background of the Śāṅgyavāda ..	36
3 Veda and Buddhism ..	37
4 Upaniṣads and Buddhism ..	38
5 Āgama and Reason ..	39
6 Two different Types of Reasoning ..	40
7 The Aim and Nature of Reason in the Vedānta and the Mādhyamika Systems ..	45
8 The Absolute according to Gauḍapāda ..	47
9 Truth and Reality ..	50

SECTION FOUR

Gaudapāda and certain Sanskrit works

1	Gaudapāda's alleged indebtedness to other works ..	51
2	Other works ascribed to Gaudapāda ..	51

SECTION FIVE

Gaudapāda's teachings in subsequent Vedantic writings

1	Gaudapāda and Śaṅkara ..	53
2	Śaṅkara's distinct Contribution to Vedānta ..	56
3	Gaudapāda and Sureśvara ..	61
4	Interpretation of Gaudapāda after Sureśvara's time ..	64

SECTION SIX

Retrospect and Conclusion

1	Retrospect ..	68
2	The Use of Vedantic knowledge ..	69
3	Concluding Remarks ..	70



ABBREVIATIONS

AAA	<i>Abhisamayālaṅkāralōka</i> of Haribhadra, G. O. S., Baroda.
AP	<i>Ālambanapratikṣa</i> of Diṇṇāga restored by N. Ayyaswamy Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
APSS	<i>Ārya Pratitya Samutpāda Sūtra</i> , restored by N. Ayyaswami Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
AS	<i>Āgama Śāstra</i> of Gaudapāda edited with translation and annotation by Prof. Vidhuśekara Bhaṭṭāchārya. (Calcutta University)
ASS	<i>Ārya Śaṁstambasūtra</i> restored by N. Ayyaswāmī-Śāstry, Madras. (Adyar Bulletin).
AVS	<i>Advaya Vajra Saṅgraha</i> , edited by Haraprasada Śāstry, G. O. S., Baroda.
Bṛ.	<i>Bṛhadāranyakopaniṣad</i>
Bṛ. Bh.	Śāṅkara's commentary on the <i>Bṛhadāranyakopaniṣad</i> .
Bṛ. V	Sureśvara's <i>Vārtikās on the Bṛhadaranyaka Bhaṭṭa</i> of Śāṅkara.
Bṛ. S.	<i>Brahmasiddhi</i> of Mandanamiśra.
Bhī.	The <i>Bhāṁkati</i> of Vacaspatimiśra, a sub-commentary on Śāṅkara's <i>Sūtra Bhāṣya</i> (Nimaya Sāgara Press, Bombay).
BHSS	<i>Bhavasankrānti Sūtra</i> of Nāgārjuna restored by N. Ayyaswāmī Śāstri, Madras. (Adyar Bulletin).
CPB	<i>The Central Philosophy of Buddhism</i> by Dr. T. R. V. Murti (Allen and Unwin)
DMA	<i>Some aspects of the Doctrines of Maitreya (nātha) and Asaṅga</i> by G. Tucci. (University of Calcutta)
G	<i>The Bhagavadgīta</i> .
G. Bh.	Śāṅkara's <i>Bhāṣya</i> on the <i>Bhagavadgīta</i> , Vāpivīṣa Granthamālā, Banaras.

- GK *Gaudapāda's Kārikās on the Māṇḍūkya-Upanisad.*
- GK. Bh. *Śaṅkara's commentary on Gaudapada's Karikas*
(Ānandāśram, Poona).
- GP *Gaudapada by Dr. T. M. P. Mahadevan, Madras.*
- HIP *History of Indian Philosophy by Prof. S. Dasagupta,*
Vol I. (Cambridge University Press).
- IP *Indian Philosophy by Prof. S. Radhakrishnan.*
(Allen and Unwin).
- Jai. S. *Jainuni's Sūtras (Choukhamba).*
- JV *Jīvanmukti Viveka of Vidyāranya (Ānandāśram,*
Poona)
- Ma. *The Māṇḍūkya Upanisad.*
- Ma. Bh. *Śaṅkara's commentary on the Māṇḍūkya Upanisad*
(Ānandāśram, Poona)
- Nai. *The Naiṣkarmya Siddhi of Sureśvara (Poona).*
- PD *The Pañcadaśī of Vidyāranya (Nirnayasāgara Press,*
Bombay).
- PP *The Pañcapādikā of Padmapāda, (E. G. Lazarus &*
Co., Banaras).
- PVB *Pramāṇa Vārtika Bhāṣyam of Prajñākara Gupta*
(K.P. Jayaswal Institute, Patna).
- S. Bh *Sūtra Bhāṣya. Śaṅkara's Commentary on the*
Brahma Sūtrās.
- SBT *Systems of Buddhist Thought by Yamakāmi Sojen.*
(University of Calcutta).
- SV *Sambandha Vārtika of Sureśvara. (Ānandasrama,*
Poona).
- Sl. V. *The Śloka Vārtika of Kumārila Bhatta. (Chou-*
khamba, Banaras).
- SS *The Samkṣepa Śārīraka of Sarvajñātmanmuni*
(Choukhamba, Banaras)
- Sve. *The Śvetāhātara Upanisad.*
- VS *Vēdānta Sūtras, popularly known as the Brahma-*
Sūtras.

VP	<i>Vṛtti Prabhākara</i> Hindi (Venkatesa Steam Press)
VV	The <i>Vigraha Vyāvartini</i> of Nāgārjuna with his own <i>Vṛtti</i> , edited by K. P. Japaswal and Sāṃkrtya- yana (Appendix to J.B.O.R.S. vol. xxii).
Vim.	Vasubandhu's <i>Vimśika</i> with Bhasya, (Appendix to AP.)
अ. अ. मा.	अद्वैताभरमाहिक, कामकोटि कोशस्थानम्, कुम्भकोणम्
आ. शा. घृ	आगमशास्त्रम्, महाचार्य विशुदेसररचितवृत्त्या सहितम्
ई.	ईशावास्योपनिषत् ।
का.	काठकोपनिषत् ।
कै.	कैसिरीयोपनिषत् ।
कु.	कुहदारण्यकोपनिषत् ।
मां.	माण्डूक्योपनिषत् ।
मु.	मुण्डकोपनिषत् ।

INTRODUCTION

SECTION ONE

THE ORTHODOX VIEW OF GAUDAPĀDA

1 GAUDAPĀDA, A PROBLEM TO SCHOLARS

Gaudapāda, the author of the Kārikās on the Mandūkya Upaniṣad, has proved to be a veritable riddle of the sphinx to research scholars. Was there an author of that name in existence at all? Presuming that he did exist, what was his date? What were his works besides the Kārikās? Is the Mandūkya Upaniṣad so called, also to be counted among them? What is the relation between the Upaniṣads and the four Books embodying the Kārikās? Are these Books themselves related to one another as chapters of one work, or are they independent treatises? Does the Upaniṣad cover any portion of the Kārikās also? Further, is the fourth chapter a work on Vedānta at all? How far is it indebted to Mahāyānic works? Has Gaudapāda any prior Vedāntins of this tradition to back him, or has he struck a new path altogether of his own? Is the commentator on the Kārikās identical with the commentator on the Brāhmasūtras? How far has he correctly represented Gaudapāda's views? Do Śaṅkarācārya of the Sūtra Bhāṣya and other subsequent Vedāntins subscribe to all his teachings? Such are some of the problems that have exercised the best brains engaged in oriental studies.

In my Sanskrit commentary intended for the orthodox section of the earnest students of Advaita Vedānta, who have no misgivings whatever about most of these matters, I have generally proceeded on the principle that unless and until the universally accepted tradition has been finally proved to be baseless, there is no reason to trouble ourselves about the various incompatible opinions of theorists, or even about the opposing views of recent adverse critics of Advaita from among the mutually different schools of Vedānta. All the same, I propose to state here very briefly some of the reasons

which have weighed with me in believing in the authenticity of the *Mandūkya Upaniṣad* as well as the consistent inter-relation of the four chapters forming an organic whole in the shape of an exposition by Gaudapāda of the philosophy of that Upaniṣad. I shall also try to examine some of the adverse criticisms against the orthodox view of Gaudapāda, and place before the reader my own conclusions according to the light I have received.

2. THE MANDŪKYA IS A GENUINE UPANISAD

Śaṅkara opens his commentary with the remark that he is going to comment upon this work of four chapters (प्रकरणचतुष्टयम्) beginning with "This syllable Om". The interpretation of this sentence, commonly received, is that the Acārya proposes to write a commentary on Gaudapāda's work consisting of four parts, and that the work itself is an explanation of the Upaniṣad beginning with "This syllable Om" (ओमित्येतदक्षरम्). The ambiguous wording of the sentence, however, (वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याधारम्यते Ma. Bh. p. 5) easily lends itself to being interpreted to mean that the prose portion is also included as an integral part of the work. And Deussen in his *Philosophy of the Upaniṣads* (p. 30), has actually explained it that way, and in support of this supposition, he says that it squares with the fact that the *Mandūkya* is not quoted either in the *Brahma Sūtras* or the *Bhāṣya* thereon. Fortunately, Śrī Sureśvaracārya, a direct disciple of Śaṅkarācārya, has left us a verse in his *Bṛhadāraṇyaka Vārtika* which settles the question once for all.

एषोऽन्तर्वाग्येष योनिः सर्वस्य प्रभावाप्ययी ।

माण्डूकेयध्वनिवच इति स्पष्टमधीयते ॥ — (यु वा ३-८-२६)

This should suffice to set aside the conjecture of Professor Vidhushekhara Bhattacharya (AS p. xli) that the *Maṇḍūkya* must be posterior to the *Kārikās*, from which as well as some older Upaniṣads these prose passages must have been compiled. It now becomes incumbent on the scholars who doubt the canonical nature of the Upaniṣad to adduce any

reasons compelling us to believe in such modern guesses in preference to the consensus of opinion held by Vedantins of all schools from very early times.

3. GAUḌAPĀDA IS THE AUTHOR OF THE KĀRIKĀS

It is well-known that Śaṅkara in his *Sūtra Bhāṣya* quotes two Kārikās from this work (GK 1-16 and 3-15) and prefaces the quotation in each case with the significant statement that it is the declaration of those who know the right tradition of Vedānta (तथा च संप्रदायविदो वदन्ति S. Bh. 1-4, 14; अतोक्तं संप्रदायविद्विराचार्यैः S. Bh. 2-1-9). This obviously militates against the claim of the Dvaitins that the first chapter is of superhuman origin. Of course this cannot vouch for Gauḍapāda's authorship of the Kārikās; but we are on surer ground when we come down to Sureśvaracārya's *Naiṣkarmya Siddhi*. The following is an extract from that work for the information of such as may not feel quite satisfied with Śaṅkara's indirect references :

मस्याप्येव ब्रह्मिन् उदाहरणम्—

कार्यकारणबद्धौ तावित्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धं द्वौ तौ तुर्यं न सिध्यतः ॥

अन्यथागृह्यतः स्वप्ने निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यये तयोः क्षीणे तुरीये पदमभ्युते ॥

तथा भगवत्पादीयमुदाहरणम्—

मुमुक्षुर्गच्छन् तमोऽज्ञानं धीमं स्वप्नप्रबोधयोः ।

भास्वप्रबोधप्रदग्धं स्याद् धीमं दग्धं यथाश्वयम् ॥

गुणं गौर्देहादिदेहेनः पूज्यैरयमर्थः प्रकाशितः ।

अज्ञानमात्रोपाधिस्पष्टहृत्मादिस्वीकृतः ॥

—(नै. सि. ४-४१, ४२, ४३, ४४)

Here Sureśvara being anxious to support his position from unimpeachable authorities, quotes both his preceptor Śaṅkara and Gauḍapāda with reverence (नः पूज्यैः).

Scepticism is incurable. Scholars are not wanting who hesitate to believe that Gauḍapāda and Śaṅkara are actually meant here, for the plurals 'Gauḍas' and 'Drāviḍas' yield to

other interpretations also. I shall therefore adduce a clincher from this self-same Sureśvara's *Bṛhadaranyaka Bhāṣya Vārtika* :

निःशेषवेदसिद्धान्तविद्वद्भिरपि भाषितम् ।

गौडाचार्यैरिदं वस्तु यथास्माभिः प्रपञ्चनम् ॥ —(१-१-३८६)

मूलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः मृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवतारय नास्ति भेदः कथंचन ॥ —(१-१-३८७)

क्षोकांश्च गौडपादादेर्यथोक्तार्थस्य साक्षिणः ।

अपीयतेऽस्य यत्नेन संप्रदायविदः स्वयम् ॥ —(४-४-८८६)

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वोभूतमनन्दारामः तत्त्वादमरयुतो भवेत् ॥ —(४-४-८८७)

यदा न लीयते चित्तं न च त्रिष्विष्यते पुनः ।

अनिर्जनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ —(४-४-८८८)

This is crystal clear. The first thing that strikes us here is that the very sloka (GK 3-15) Śankara has quoted in his *Sūtra Bhāṣya*, has been endorsed by Sureśvara as a production of Gaudapāda. He likewise cites two more Kārikās (GK 2.38 and 3.46) ascribing them expressly to Gaudapāda. In these circumstances there can be little doubt that when he quotes another śloka from the first chapter विश्वो हि स्थूलभुङ्गित्यं तैजसः प्रविचिक्तभुक् । आनन्दभुक्तया प्राज्ञ इति चागमशासनम् ॥ (Br V. 1-4-774) in the same Vārtika, he regarded it as belonging to Gaudapāda's *Āgama Prakaraṇa*.

4 THE FOUR CHAPTERS DO FORM A COMPACT WHOLE

Now for the unity of Gaudapāda's work. Even while conceding that the Prakaraṇās are the work of one and the same author, some scholars have doubted their coherency. Professor Vidhushekhara Bhattacharya, in particular, is certain "that these four Books are four independent treatises and are put together in a volume under the title of the *Āgamaśāstra*." (AS p. lvij). This conclusion is drawn by him mainly from *a priori* considerations such as the opinion of Madhva and other Ācāryas who think that the first chapter forms part of the Upaniṣad which is complete in itself, and the want of interdependence between the so-called chapters in respect of their subject-matter.

Now in view of Sureśvara's indubitable testimony for Gaudapāda's authorship of the first chapter no less than that of the others, the Upaniṣadic theory of the first chapter falls to the ground. The theory becomes weaker, if possible, from the circumstance that its propounders are only a recent sect of Vedantins who were not in existence during the time of Śaṅkara and *a fortiori* of Gaudapāda. My voucher for this hypothesis is a statement from Śaṅkara's *Bṛhadaranyaka Bhāṣya*: सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मना मुक्तव्यप्रणयो विधीयत इति भविष्यति: सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम्। (Br. Bb 2-1 20) Śaṅkara here takes it for an indisputable fact that there is no disagreement among the followers of the Upaniṣads as to the purport of those sacred writings being to set forth the identity of the individual self with the Supreme Self.

It is now for the supporters of the Upaniṣadic theory, therefore, to satisfy orientalists of the existence of the schism of Vedantins into Advaitins and Dvaitins at the time of, or even before, Śaṅkara. And, on the other hand, it goes without saying that speculations about the authorship or the time of compilation of the so-called prose-portion, will have ■ be laid at rest till positive evidence is forthcoming that Sureśvara was wrong in treating, or that he wilfully misrepresented, the *Maṇḍūkya* to be a *Śruti*.

As for the alleged want of inter-relation between the chapters, I fear that it is only a matter of opinion since Śaṅkara and his followers hold an opposite view. I am perfectly aware that Prof. Bhattacharya feels disappointed about the introductory remarks made at the commencement of each chapter by Śaṅkara whom the learned scholar is loath to identify with the great Śaṅkara of the *Sūtra Bhāṣya* solely, again, on *a priori* grounds. But I submit, with all humility, that Śaṅkara's interpretations are not altogether as unsatisfactory as they are made to look. For details in this matter, I beg of my readers to refer to the Sanskrit commentary now published, where a sustained effort is made to bring out the unity of the whole teaching as well as to show how the several chapters act in perfect unison.

As for the status of Śaṅkara as a commentator on the Mandūkya, the first thing that is to be noted is 'that he reverently refers to Gaudapāda as his grand-preceptor (परमगुरुस्मृतम्) in his penultimate verse at the end of his work. His recognition of the four pādas (literally four parts) or aspects of Ātman as described in the Mandūkya, has been endorsed by implication by the commentator on the Brhadāraṇyaka, who makes use of the same names Vaiśvānara, Taijasa, Prāṇa (for Prājña), and Turiya. (Br. Bh. 4-2-2,3,4) even when that terminology is conspicuous by its absence in the body of the Upanisad. The latter commentator has been called by Sureśvara 'that brilliant sun Śaṅkara' (शङ्करभानवे Br. V. p. 2073) and respected as his personal Guru (मद्गुरुम्, अस्मद्गुरोरेव Br. V. pp. 2072, 2073). Again, Sureśvara in his *Naiṣkarmya Siddhi* claims to have devoutly served at the feet of Śaṅkara. (श्रीमच्छङ्करपादपद्मयुगलम् संक्षेप्य Nai. 4-4) And when it is recollected that the same Sureśvara styles Śaṅkara as Bhagavatpūjyapāda (भगवत्पूज्यपादैश्च Nai. 4-19) while quoting certain verses from the *Upadeśa Sāhasrī*, whose verses figure largely in the *Vārtika* also, there seems to be every justification for supposing that the commentator on the Mandūkya, is none else but the famous Śaṅkara Bhagavatpāda, author of the *Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya* as well as of the *Upadeśasāhasrī*, the immediate spiritual preceptor of Sureśvara and the grand-disciple of Gaudapāda. All this is quite in consonance with the Advaitic tradition. Is it now too much to believe that he who thus owes his allegiance to Gaudapāda and is so proximately and intimately connected with the tradition, has a better claim to understand the teachings of that author than modern scholars who can entertain only vague speculations about them?

A. THE TITLE OF GAUDAPĀDA'S WORK

This brings us to the consideration of what actually Gaudapada teaches in his work. And for this purpose, it is clear that one should naturally go to the work itself before saturating one's mind with ideas current about it.

I must start, however, by remarking that Gaudapāda's work has not been known traditionally by the name of *Āgama Sūtra* from its very inception, as alleged by Professor Bhattacharya. We do not find the work called by that name by Śaṅkara, who merely calls it a work of four monographs (प्रकरणचतुष्टयम्), or by any other reputed writer on Vedānta for that matter. This title is not uniformly incorporated in all the colophons as Bhattacharya himself testifies (pp. 231, 234, 236, and 244 of *Āgama Sūtra*). This name must have come into vogue, however, as time went on, and by the time of Ānandagiri the glossator on Śaṅkara, it must have been familiar at least to some Vedāntins. For we find this observation in his *Tikā* संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजन-प्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुन् भागमसाक्षस्य व्याख्यातस्य प्रणेनुर्येन व्यवस्थितान् प्रणमन्ति "He now points out the object of having undertaken this work, and makes obeisance to his grand-preceptor the well-known author of the *Āgama Sūtra*" (Ma. Bh. p. 223). It is very necessary to bear this preliminary point in mind because, as we shall presently see, the word '*Āgama*' has a specific meaning in connection with the name of the first chapter of Gaudapāda's work.

6. THE SUBJECT-MATTER OF THE WORK

It is just possible, though by no means certain, that whoever first brought the name of '*Āgama Sūtra*' into currency, had in mind the importance of the first chapter which contains in a nutshell all that has to be said about the central doctrine of Vedānta. The whole work of Gaudapāda is, traditionally speaking, an exposition of the philosophy of the *Mandūkya Upaniṣad*. We have therefore to do here with the *Ātman* who is the *Caturtha*, the fourth, both as beyond the three-fold states (Mantra 7) and the three-fold expressive letters composing the syllable *Om* (Mantra 12).

Now the first chapter is primarily meant to set forth the *Āgama* or the right traditional way of revealing this *Ātman* (भोद्धारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमममत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् Ma. Bh. p. 8) It is not an authority to be relied upon, for we find nothing of the kind stated anywhere in the chapter.

Briefly speaking, it points to Ātman or reality as beyond all speech and, presumably, mind also. In short, it tells us how both the subjective and the objective ultimately merge into one Absolute called indifferently as Ātman or Om, the Fourth.

The second and third chapters are for the purpose of elucidating this basic teaching. The identity of waking and dream ātmans—hinted at in the Śruti by the two epithets (सप्तदशः, एकोनविंशतिमुखः) 'seven-organed' and 'nineteen-faced' (Mantras 2 and 3) and in the Āgama Prakarana by two epithets (कारणकारणद्वयै) 'bound by cause and effect' and (स्वप्ननिद्राबुधवाच्यौ) 'having both sleep and dream'—is clarified in the second chapter. And the idea of mayic causality hinted at in the Śruti (प्रभावाप्ययौ हि भूतानाम् mantra 6) and dogmatically stated in the Āgama chapter (स्वप्नमायामस्येति) (GK 1.7) is elaborated in the third chapter. The unborn *Turiya* or the Fourth, of course, is taught in all the three chapters, in the first by an examination of the three states अन्नमनिद्रमस्मरणम् (GK 1.16), in the second indirectly pointing to it as the basis of all illusory phenomenon (कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम् GK 2.12) and in the third by clarifying how all appearance is an illusory creation or rather manifestation, and how the changeless, sleepless, dreamless one beyond name and form (अन्नमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूकम् GK 3-36) is the only Reality. The fourth chapter contains an indirect proof of this Vedantic doctrine and the final conclusion briefly recapitulating all that has been taught in the previous chapters.

I have given here the barest outline of the contents of the several chapters in the briefest manner possible. For a detailed account of the Vedantic dialectic of the three states and elaboration of the teaching of Gaudapada, the reader is referred to the Sanskrit Introduction and the body of the commentary itself.

SECTION TWO

EVOLUTION OF THE ADVAITIC ABSOLUTISM

1. VEDANTA AND VIJÑĀNAVĀDA

We now arrive at a very intricate problem. Gaudapāda's work, especially the fourth chapter of it, teems with technical terms, turns of expression and even verbatim quotations which do not appear to be in keeping with Vedānta, while they quite fit in with Buddhistic thought. How is this phenomenon to be explained? Are we to suppose that the writer of the chapter is strongly influenced by Buddhistic doctrines or was himself a Vedāntin quite sympathetic towards Buddhism? The question first arrested my attention when Prof. S. Dasagupta's *History of Indian Philosophy* came to my hands,¹ and has puzzled me ever since.

Two eminent scholars in India have worked at the problem from different angles of vision and have arrived at opposite conclusions, both worthy of consideration in connection with the ascertainment of the import of the chapter in question. Professor Vidhushekhara Bhattacharya, who has made an extensive study of Vedānta and, what is more important, of the original sources of Buddhistic works, is convinced that Gaudapāda is the originator of what he calls the Vedāntic school of Vijñānavāda as contrasted with that of the Buddhists (AS. Intro. p. lxxxii) and that Gaudapāda's Brahman and the *Ātma* in *Vijñaptimātratā* of the Yogicītras, are in fact the same thing with only one difference that while the former is *nitya* the latter is *dhruta* continuous, and never coming to an end. (AS Intro. p. cxlii). He therefore concludes that in the fourth Book "he

1 The Professor goes so far as to postulate that Gaudapāda "was possibly himself a Buddhist." (HIP Vol. I. ch. X ¶ 423). On page 422 of his work, we find this remark: "It is so obvious that these doctrines are borrowed from Mādhyamika doctrines as found in the Nāgārjuna's *Kārikas* and the Vijñānavāda doctrines as found in *Ignāṭāratna*, that it is needless to attempt to prove it."

(Gaudapāda) expresses his approval on behalf of his school regarding *ajāti* as declared by the Advayas or Buddhists, saying that he does not dispute with them on this point" (AS Intro. p cxliii). This is the gist of what the learned professor has stated at length in his introduction to *Āgama Śāstra* (AS Intro. pp. cxxxi to cxliv).

It is evident that the Professor has adopted altogether a new line of thought completely deviating from the orthodox way of interpretation. I very much regret that I have had to differ from a learned scholar of his standing on each and every one of the points mentioned above, as I find nothing unjustifiable in following the current creed in this matter. Of course, in a case of such serious divergence of opinion, each reader has to judge for himself. The Professor's annotation on Gaudapāda is available both in English and Sanskrit, and here is my own humble attempt to state the case of the traditional interpretation. Judgment has to be passed by impartial critics after a careful sifting of all the facts relevant to the question.

For my part, in any case, I feel it difficult to conceive how, on this view, Śaṅkara, Sureśvara as well as a host of other brilliant Advaitic minds, have thought it consistent to demonstrate a sustained hostility to Viśiṣṭavāda and at the same time to venerate Gaudapāda, supposedly an avowed Viśiṣṭavādin, as one who knows the right tradition of Vedantic teaching.

And is it true that Gaudapāda has actually expressed his approval of *Ajāti* as declared by the Buddhists? And does he really say that he 'does not dispute with them on this point'? The Professor's answer is in the affirmative. Here are the ślokas on which he bases his revolutionary argument :

भूतस्य ज्ञानमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे पीता विवदन्तः परस्परम् ॥

भूतं न जायते किञ्चिद्भूतं नैव जायते ।

विवदन्तो ह्येव हेतुमजातिं व्यापयन्ति ते ॥

व्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत (GK 4-3, 4, 5)

First of all, Professor Bhattacharya proposes an emendation in the usual reading of the second śloka. He suggests that the *विवदन्तोऽद्वयाः* found in a very few editions, is to be preferred to the reading *विवदन्तो ह्येव*, recognized by Śaṅkara and others. And why? Because it is the only reading 'that can reasonably be accepted'. That is to say, just because it suits his theory that Gauḍapāda approved Buddhistic doctrines? Is that not verily to cut the foot to fit the shoe?

It will be observed that in each of the above three ślokas a form of the verb *विद्* is used. In the first it is *विवदन्तः*; translated by our Professor into 'they dispute with each other'. In the third *Karika* it is *विवदामो न तैः सार्धम्* translated into 'we do not dispute with them'. And in the second it is *विवदन्तोऽद्वयाः*; according to his emendation; but this time it is translated into 'the followers of the doctrine of *advaya*, assert absolute non-becoming (*ajāti*)'. One will be naturally prompted to ask "But why this invidious distinction, though these words are all in the same context? Why should we not conformably render this verb also 'dispute with each other'?" The answer is not far to seek. Evidently because we do not want the *advayas* to dispute with each other!

A word about the reading *अद्वयाः* which has been thus uncomfortably forced into the verse, just for accommodating a cherished theory. What does the term mean? Bhattacharya explains that it is in fact identical with *Advayarādin*, one of the names for the Buddha. We are not told how the former term does duty for the latter. We shall, however, let it pass. What is more important for us is that in this connection a special distinction is made between '*advaitarāda*' and '*advayarāda*'. While the former literally means the theory of non-difference, i.e. the non-difference between or identity of (according to

the school of S'.) Jiva and Brahman, the latter means the theory of non-two, i.e. neither of the two extreme views (AS p. 102). But where is the voucher for this discrimination? It is certainly not in Gaudapāda's work where the two terms are treated as synonymous, and our Professor, who is most resourceful in matters of Buddhistic usage of such words, is strangely reticent in this particular case.

Before closing this examination, necessarily brief, of the Vedantic Vijñānavāda theory, bolstered up with so much clap-trap of lengthy quotations and long-drawn arguments, I shall refer to one more such unauthenticated distinction which the learned critic has attempted. He says in his introduction to the Āgama Sāstra (AS Intro. exlii) that Gaudapāda's Brahman and the *Citta* in *Vijñaptimātrata* of the Yogīcaras, are in fact the same thing with only one difference that while the former is *nitya* the latter is *dhruva*. But observing that Gaudapāda himself betrays him by using the two words indiscriminately (GK 4-11 and 12), he modifies this proposition in his Sanskrit edition of the work and says that, 'it must be borne in mind that in the older Upaniṣads Ātman is found to be described as *nitya* only and not *dhruva*' (इदं चावगन्तव्यं प्रार्थनासूपनिषत्सु आत्मा नित्य इत्येव दृश्यते न पुनर्ध्रुव इति॥ आ. शा. सू. p. 111) But on closer examination this contention also is found to fizzle out, for even the oldest of Upaniṣads fails to come to his rescue. In the Brhadāranyaka Upaniṣad we find this passage: विज. परमाकाशान् आत्मा महान् भूयः (Br. 4-4.20).

In short, I am afraid that the theory of the Vedantic Vijñānavāda is no more than a make-shift to explain away the extraordinary Buddhistic flavour of the Gaudapāda Kārikas. The attempt to interpret Gaudapāda on that basis is beset with more insuperable difficulties than it promises to overcome.

2 THE ALLEGED INFLUENCE OF THE MĀDHYAMIKĀ ON VEDĀNTA

Professor T. R. V. Murti, the author of *The Central Philosophy of Buddhism*, is the second of the two scholars I have alluded to above. He views the matter from a totally different standpoint.

stances that drove this profound thinker on Vedānta to seek assistance from sources professedly of an alien tradition? Was there nothing in his own tradition to look to in this matter? These questions, I think, must be answered satisfactorily first, before we jump to conclusions based mostly on conjectures.

3. PRE-GAUDAPĀDA VEDĀNTA AS THE PRECURSOR OF ABSOLUTISM.

Prof. Murti admits that "if the independence of the Books, especially of Book IV, were accepted, it alters our contentions with regard to the alleged borrowing. We have no direct textual evidence for that. We can only presume and conjecture from the acknowledged priority of the Mādhyamika and Yogācāra advayavāda to the advaita of Gauḍapāda and Śaṅkara, and from the absence of such a trend in their predecessors." (CPB p. 115-116). We have seen that we could not agree with those who consider all the four Books to be independent treatises. The first three chapters may be left out of consideration for our present purpose since the Professor is convinced that they are Vedantic. It is only on the evidence of Book IV, therefore, that we have to examine the nature and extent of the Mādhyamika influence on Gauḍapāda. Whether or not it is Gauḍapāda's work, is just the moot point here. The conjecture that it may be the work of a Buddhist we shall pass over, for we have no positive evidence for that except that no Vedantic writer is found to have quoted from it. But an argument from silence of this nature cuts both ways, for no Buddhist writer has appealed to or even made a passing reference to it as a Buddhistic work either. That Gauḍapāda has discussed nothing directly of the Vedānta, even if true without any qualification, is not to the point either. For Śaṅkara and his followers have all along been contending that this chapter is mainly for adducing an indirect proof of the Vedantic position emerging out of the internal differences on crucial points of vital importance among the scholars not subscribing to the conclusions of Advaita. We shall therefore assume that the work is from that author's pen, and try to investigate how far and for what reasons, he has

taken over the technique and method of the Mādhyamika. To take up the second point first, Prof. Murti observes that pre-Gaudapada-Śāṅkara Vedānta is *ekātmavāda*, monism; it is not *advaita*, Absolutism. It did not formulate a theory of appearance (*vivartavāda*); no need was felt to draw the distinction between the *paramārtha* and the *vyāvahārika* or the texts into *para* and *apara*" (CPB 111). It is only with regard to such points that he suspects Mādhyamika influence on the Vedāntin. "He (The Vedāntin) had before him the Mādhyamika distinction of *paramārtha* and *saṃvṛti*, of texts into *nītārtha* and *neyārtha*, his reaching the real by the method of negating the unreal appearances etc. The Mādhyamika and Yogācāra also had a theory of illusion to account for the emergence of appearance. Knowledge of this turn in Buddhism must have sent the Vedāntin back to his own texts and enabled him to perceive the truer meaning of the Upaniṣads in *advaitism*" (CPB pp.116-117).

We shall take up these points one by one. 'We shall see first of all whether there was an unexpected 'revolution in Aupaniṣada thought ushered in by Śāṅkara and Gauḍapāda,' (CPB p 110) or whether 'owing to its own inner dynamism the Upaniṣadic tradition too was heading towards absolutism' (Ibid p. 112). The latter is proposed by the Professor just as a plausible hypothesis but dismissed as unworthy of consideration on the score of its impossibility. "There was not much development in the Aupaniṣada school; it produced a considerable amount of exegetical literature and involved a *mīmāṃsā*, but as regards originality and striking a new path, it remained stagnant and sluggish" (Ibid. p. 113). But this appears to me to be rather a hasty conclusion. Sūratvarācārya in his *Bṛhadāranyaka Bhāṣya Vārtika*, especially in the *Sambandha Vārtika*, exhibits a number of monistic schools contending with one another for the first place in Vedāntic tradition. Not all of them were *Parīṇamavādi*ns teaching modification of Brahman, or schools teaching *Videhamukti*, liberation after death, in preference to *Jīvanmukti* or release in this life. Notable among these are schools which teach (1) *Bhāda Vilaya* (SV p.

116) or *Prapañcavilaya*, dissolving the universe to attain unity of Brahman; (2) *Vāsanā Nirodha* (SV p. 112), or destruction of the haunting impression of the reality of the three states, waking dream and sound sleep; (3) *Jñānavidhi* (SV 141), or Vedic injunction of knowledge, (4) *Prasankhyāna Vidhi* (SV p. 211) or injunction of continued practice of right knowledge supported by ratiocination, in order to make the knowledge of the non-dual Ātman strong enough to resist avidyā; (5) *Sākshātkāra Jñāna*, (Br. V. 1168) or continued practice of indirect knowledge gained through scripture in order to materialise it into realisation. Some of these monistic schools are found to be taken up for refutation in Śaṅkara's *Bhāṣya* also. Can it be maintained, in the face of this seething unrest among the followers of the Upanisads, that the Absolutism of Gaudapāda could not possibly have been the result of a gradual unfoldment from within the Upanisadic monistic teaching itself?

4. ABSOLUTISTIC TREND IN THE UPNIṢADS

Prof. Murty asks: "Pre-Gaudapāda-Śaṅkara Vedānta is monistic, not advaitic; how could it suddenly take an absolutistic turn?" (CPB p. 112). We have seen that the emergence of Absolutism was by no means so sudden or unnaturally abrupt. There were a number of antecedent fermenting streams of thought tending towards it. But even in their absence, it is easy to see that absolutism need not have waited upon extraneous aid for its appearance. There are ample signs of absolutism in the Upanisads themselves. A shrewd eye like that of Gaudapāda might very well discern this tendency in those ancient revelations which mostly commence with or culminate in rejecting all duality or difference in Brahman. 'अकालमवयवमकालविरम्' (इ. ८) 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का. १-३-१४) 'यत्तद्वेदेष्यमग्राह्यम्' (मुं. १-१-६) 'तद्व्याप्यमशरीरमलोहितम्' (प्र. ४-१०) 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्....' (सां. ७) 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' (तै. २-७) 'एकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६-२-१) 'अपागाद्गनेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छा. ६-४-१) 'अस्थूलमनणु....' (धृ. ३-८८) 'अयान आदेशो नेति नेति' (धृ. २-३-६). Such persistent denial of duality in Brahman, the only possible source of all, and declaration of all duality

as apparent, should have been quite sufficient to suggest and persuade a reflective mind, that Absolutism is the goal of all sacred teaching.

We may now turn round and put this question: The ancient Buddhistic canon mostly taught the ephemeral nature of the universe and presented a rigorous chain of antecedents and consequents in all phenomena. How could the founder of the Mahāyāna system suddenly rise to the idea of *naiṣvābhāvyā* or essencelessness of things? True, he had a number of *prajñāpāramitā* works to guide him, but they were mostly religious and mystical treatises with no philosophical flavour about them like the Upaniṣads. Could we not suppose that the Buddhistic denial of the pluralistic phenomena and the tendency to trace them all to a *Dharmadhātu* took its cue from the Upaniṣads? Most of the eminent Mahāyānist philosophers including Nāgārjuna were Brahmins who had no doubt imbibed the Upaniṣadic teaching which reiterated the negation of the reality of the phenomenal world in no uncertain terms. Would it be a very long jump to suppose that when they were converted to Buddhism which from its very inception denied the Ātman or Brahman, they naturally incorporated the rejection of reality of phenomena into the new teaching with due adaptation? I am not altogether alone in making this surmise. This is what Prof. Dasgupta writes in his *History of Indian Philosophy* "I agree with the late Dr. S.C. Vidyābhūṣana in holding that both the Yogicīśra system and the system of Nāgārjuna evolved from the *Prajñāpāramitā*. 'Nāgārjuna's merit consisted in the dialectical form of his arguments in support of

1. With regard to Mahāyāna Sūtras anterior to Nāgārjuna, O Tucci remarks, in his *Doctrines of Mahāyāna and Saṃgha* (p. 5) "It is an enormous literature which shows how characteristic Hindu ideas were creeping into Buddhism." Again (Ibid p. 19) "We learn in fact from the Chinese and Tibetan sources that he (Nāgārjuna) was accused by the Śāstakā, that is the followers of Hīnayāna, to have forged the *Mahā Prajñāpāramitā* which he was said to have received from the Nagas." Prof. Marti himself writes thus, "External (Brahmanical) influence on the rise of Mahāyāna has been surmised by some scholars, eg. Kern, Max Müller, Keith, Stecherbatsky and others." (CPB p. 61)

the tradition (*saṃpradāyavid*), may mean that there was an advaitic school of Vedānta too, although it might not have been a dominant one," (CPB p. 113). Indeed, as the Professor adds in a footnote on the same page, indications are not wanting that Gauḍapāda himself may be appealing to older teachers of his own tradition when he uses expressions like वेदान्तेषु विप्रैः (2-31) मुनिभिर्वेदपारंगैः (2-35) etc.

But there is no necessity to be satisfied with mere guesses, for we have positive evidence to this effect in Śaṅkara's writings. In the first place, his frequent references to *saṃpradāya* (tradition) in his *Bhāṣyas* is in itself impressive. We have already seen his references to Gauḍapāda as a 'Saṃpradāyavid'. In his *Glāḍa Bhāṣya* we have passages to convince us as to how much store he sets by a good tradition. This one is in reference to an opponent who holds that the individual soul is ultimately merged in Brahman through meditation based upon a knowledge of the distinction of Kṣētra and Kṣētrajñā, the material world and Īśvara: "The fool of a paṇḍit who hopes to reconcile the doctrine of Saṃsāra and liberty with the Śīstra in this way, is really a suicide. Being self-deluded, he deludes others as well, because for want of the right tradition he abandons the express teaching of the Śruti and offers an imaginary construction of his own. Hence being bereft of the tradition, he must be ignored like a fool, albeit he may happen to be versed in all Śīstras." एवं मत्वा नो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थयत्नं करोमीति, आसदा स्वयं मूढोऽप्यंशं व्यामोहयति साक्षात्संन्यापरहितत्वाद् भुतहानिमधुतरूपनी च कुर्वन् । तस्मात्संन्यायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः । (G. Bh. 13-2). And this passage is an answer to those that think it difficult or impossible to get a knowledge of the Self owing to its being formless: "True, it is so for those who have not been properly initiated by a teacher knowing the right tradition, for those who have not properly listened to Vedāntic teachings, for those whose mind is quite engrossed in the external objects of sense and for those who are untrained in the use of the valid means of knowledge." इत्येवं गुरुसंन्याय-

रहितानाम्, अश्रुतवेदान्तानाम्, अत्यन्तबहिर्विषयास्तत्त्वबुद्धीनाम्, सम्यक्प्रमाणेष्व-
कृतश्रमाणाम्.... (G. Bh. 18.40)

Here are some direct references bearing testimony to the existence of a tradition of absolutism before Śāṅkara and presumably Gaudapāda. In the *Gītā Bhāṣya*, Śāṅkara introduces us to a śloka (13-13) in these words. "Even the illusory form due to Upādhis is treated as though it were a property of Brahman the knowable, just for the sake of rendering its existence conceivable. Hence the statement that it is with hands and feet everywhere. Accordingly the knowers of the right tradition say 'Reality devoid of all manifoldness is explained through deliberate superimposition of attributes and subsequent negation'." तथाहि संप्रदायविदां वचनम् 'अध्यारोपापवादतयां निष्पतं प्रपञ्च्यते' इति। Again in the *Mandūkya Bhāṣya*, while concluding a discussion on the function of the Śāstra as a means of knowledge of Ātman Śāṅkara quotes a sūtra of the knowers of Āgama सिद्धं तु निरर्तकत्वादि त्यागमविदां सूत्रम् । "The validity of the Śāstra is established just because it negates (properties not pertaining to the self-evident Ātman)" (GK. Bh. 2-32). Once more in the *Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya*, Śāṅkara appeals to his tradition in support of his interpretation of texts treating of creation. अत एव संप्रदायविद् भाष्यायिकामाचक्षते ... "And here, the knowers of the right tradition narrate a story (an illustration of this truth)" (Br. Bh. 2-1-20 p. 297). We learn from the glossator Ānandagiri that these are references to a certain Dravidīcārya, who, according to the glossator again, wrote an extensive commentary on the *Chandogya Upaniṣad* also.

From another source we learn about one more teacher of this school, Vākyakīra Brahmanandin. In his commentary on the 217th verse of the third chapter of Sarvajñātma's *Saṅkshepa Sārīraka*, Madhusūdana Sarasvatī gives an extract from that ancient thinker with prefatory remarks of his own, well-worth quoting in extenso:

ज्ञानदोग्धवाक्यकारेण मद्भानन्दिनापि पूर्वपक्षेऽततः सतदचोच्यते दोषमुक्त्या सोऽयं-
हारिकमायामयत्तपक्षेण सुमाधानमुक्तम् । नामत उत्पत्तिः । अनित्याद्यन्वाह ।

नापि सतः । प्रवृत्त्यानर्थक्यात् सत्त्वाविशेषात् । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत् । न । तस्या
अपि सत्त्वात् । प्रवृत्तिनित्यत्वाच्च सदाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । न । संन्यवहात्मास्त्वादिति
(SS 3-217)

It is worthy of note that here the *Pūrvapakṣin* is made to emphasize the impossibility of the origination either of the existent or of the non-existent which dilemma Brahmanandin avoids by taking all birth as *संन्यवहात्मास्त्वा* conventional only, or in Gaudapāda's words, माया जन्म illusory birth.

Last but not the least in importance, are the three śloka¹ quoted at the end of Śaṅkara's Bhāṣya on the fourth Brāhma-sūtra. They are quoted to support the doctrines of (१) मिथ्यात्मा illusory self, (२) बोधे कार्यं कथं भवेत् the incompatibility of Karma with Brāhma-knowledge, (३) ज्ञानिहः स्यात् प्रमातृव पाप्म-दोषादिवर्जितः the identity of the seeker after knowledge with Brahman as soon as Brahman is realised, (४) प्रमाणं त्वामनिश्चयात् the limitation of the pramāṇas to the empirical life and their sublation by knowledge of the Supreme Self—tenets of vital importance to Advaita Vedānta of the type that Gaudapāda and Śaṅkara commend.

The question may be now considered as well-nigh settled, I think. It is not merely probable but absolutely certain, that Śaṅkara and Gaudapāda did have a tradition of Advaitic teachers who had been contending to hold their own against other monistic schools who were all busy struggling to establish that their school had the sole right to represent the original Upaniṣadic teaching. Mutual influence of the Advaita and the Mādhyaṃika systems was not impossible during those times though we have no means of ascertaining to what extent this took place in fact. Prof. Murti's remarks in this connection are very significant. "Influence is not necessarily acceptance

1. These śloka are commonly attributed to Sundara Tīrthyā, who is credited with their authorship by the commentator on the *Sūtra Saṃhita*. But scholars would be benefited by a further investigation into this matter, for Śaṅkara is never known to quote from any Śaivite sources in his classical works.

or borrowing of doctrines That too is influence which stimulates the systems to modify, revise or even to reaffirm their doctrines. Influence may be expressed as much through opposition as by acceptance." (CPB p 56). The development of either system may be as much due to reaction upon the other as to its inherent capacity to march on Perhaps Gaudapāda's work represents the last phase of this kind of reaction on the Vedantic side. We must be therefore cautious, I think, in our pronouncements in such matters even if we actually find witnesses on either side accusing the other of serious plagiarism.¹

6. GAUDAPĀDA'S ALLEGED BORROWING FROM MAHĀYĀNA WORKS

And we now come to the direct matter in hand. What about the striking similarity of words, expressions and even thoughts between Gaudapāda's Kīrikās especially in the fourth chapter, and Mahāyāna works? Is there no borrowing here at all? If there is, what is it that induced the writer to go to non-Vedic sources for help? Two explanations are possible. Either Vedānta was not sufficiently developed to have a neat set of technical terms or a method of its own, so that it was only

1 I subjoin two instances of this (a) "The Buddhists, however, take it in a more serious light and charge Śāntara with stealing the ideas, Śūnya, from them, and giving it a new name, Brahman"—M. M. Haraprasāda Śāstri's Introduction to AVS p xxi

(b) विंशताधिकसहस्रसंवत्सरेऽथ प्राक् काश्यपो कृतराज्यभारः पल्लव्यदोत्पन्न-
सार्वभौमेषु अन्यतमः महेंद्रवर्मा नाम महीपतिः स्वविरचिते मत्तविलासाद्यप्रहसने
शाक्यभिर्भुं बुद्धमविकृत्य प्रवीति—

वेदान्तेभ्यो गृहीत्वार्थान् यो महाभारतादपि ।

विप्राणां मिथतामेव कृतवान् कोशसज्जयम् ॥ इति ॥

—T. Subrahmanya Śāstri अ. अ. मा पृ. ३३३

In a play *Matla Palasa-Prahasana*, a farce composed by Mahendra Varma, who ruled at Conjeeveram more than a thousand years ago, the Upanishads and the

natural for it to utilize and adopt what was ready at hand in a system akin to it at least in some respects, or else, Gaudapāda had an ulterior purpose in view, to serve which he has deliberately chosen this vocabulary and dialectic even from a foreign source. Neither of these suppositions is inconceivable. But facts alone can decide the question one way or the other.

Prof. Murti seems to accept the first alternative when he says "The Vedānta philosophers did not and could not accept the Buddhistic metaphysics—its denial of the self, momentariness etc; but they did press into service the Mādhyamika dialectic and the Vijñānavāda analysis of illusion. No absolutism could be established without the dialectic and the theory of illusion," (GPB p. 13) Are we to understand that Advaitism really stood in dire need of this dialectic and this theory of illusion, lest it should not be able to stand upon its own legs as a species of absolutism? I am afraid, it did not. Vedānta has been supposed to start in common with Vijñānavāda, with an analysis of an empirical illusion, and then to apply it analogically to the world illusion; and since the illusoriness of all phenomena does not necessarily follow from this, the system is obliged to seek its cue for pronouncing the world illusory in an extra-philosophical or theological knowledge derived from the Upanisads, while the Vijñānavāda bases itself on the deliverances of the highest trance-states (GPB pp. 158 and 216). But what are the actual facts? Does Gaudapāda start from an examination of empirical illusion and then extend his conclusions to the world-illusion? In the second chapter of his work mostly devoted to demonstrate the unreality of the world, we are confronted with the classical example of the rope-snake only once, and that not as the basis for attacking the problem of world-illusion, but only to illustrate what has been already shown at length by an appeal to life and experience, to wit, that Ātman is the substrate of all illusory phenomena. Dream is no doubt employed to prove the unreality of the world, but here is no analogical reasoning from the example of a dream. It is rather an appeal to appreciate the undeniable metaphysical identity of waking and dream as a fact of

universal experience. Again, casual reference is made to the Upanisads (Śrutis or Vedāntas) twice or thrice, but on none of these occasions do we find the revelation invoked as a theological authority. It is not true to fact to say that Gaudapāda depends upon an authoritative pronouncement at any stage of his argument for the proof of the world-illusion. *Śruti, in the Advaita of Gaudapāda and Śāṅkara at any rate, only means a suggestion of truth based on facts of experience, and is no more a binding authority on the mind of the seeker of truth than the sign-post on the cross road pointing to the nature and extent of the way ahead.*

We may now take up the question of the Buddhistic terminology and dialectic. The first thing that strikes the reader is that neither of these obtrudes on his attention in the first three chapters to any appreciable degree while they are found to loom large in the fourth. May it not be that the author, who could have very well dispensed with these aids without feeling any lack, has deliberately adopted this language and method of exposition with some set purpose undiscovered by surface critics? I am of opinion that in unravelling this secret, one may get some help from the much-maligned Śāṅkara Bhāṣya,¹ if only one is not afraid of losing caste by shaking off the thick set influence of the deep-seated current opinion among the generality of orientalists that Gaudapāda has borrowed from Buddhistic works, or at any rate, has been very much influenced by Buddhistic ways of thinking. In his opening remarks of the fourth chapter Śāṅkara says that after establishing the reality

1. The following may be cited as fair specimens of the wholesale condemnation of Śāṅkara the commentator on Mandūkya, by scholars influenced by stereo-typed opinion prepossessed by Buddhistic bias. (1) "In my translation I have not followed Śāṅkara, for he has, I think, tried his level best to explain away the most obvious references to Buddha and Buddhism in Gaudapada Kārīka" (Prof. Dasgupta's remarks—HIP vol I p. 424) "Not being satisfied with the interpretation offered by Śāṅkara and his followers or some other teachers, I have attempted in the following pages to present to the reader my own interpretation of the work as I have understood it". Prof. V. Bhattacharya's preface (AS p. viii)

of Advaita directly with the help of both Āgama and appropriate reason, Gauḍapāda now proceeds to show by the *avītanūya*, the indirect method of logic, how even the mutually opposed sets of opinion among the dualists and Buddhists point to the truth of the Advaita as well as to the fallacious nature of the other systems. Granting that this is so, we should not be surprised to find Gauḍapāda employ the terminology and method of the other systems to display how they stand self-convinced by their own showing. A close examination of the procedure followed here would go to show that mostly differences of opinion between the Sāṅkhya and Vaiśeṣika on the one hand and the Vaibhāṣika and the Vijñānavādin on the other, are exhibited here and ultimately the Vedantic conclusion based on the three states of consciousness, is given at the end in order to round off the whole work. Special emphasis is laid in the closing ślokas on how Pure Consciousness transcending, and metaphysically comprehending in itself, the triple distinction of knower, knowledge and the known—revealed by Vedānta on an examination of the three states—was never taught by the Vijñānavāda of the Buddhists, however superior its logic might appear as compared to that of the realistic systems. I have tried to show in the course of my *Samskṛt Vivṛti* how Gauḍapāda indirectly hints at the extra-ordinary appropriateness of certain Buddhistic terms and reasonings in the context of Vedānta rather than in that of the systems to which they are supposed to be indigenous. This practice of adapting the technique of other systems to their own, is by no means unusual with Vedāntins. An instance in point is the usage, by the author of the *Brahmasūtras*, of such words as '*pratyakṣa*' (in the sense of Śruti), '*Anumāna*' (in the sense of smṛti) and '*pradhāna*,' (in the sense of Brahman) etc.¹ Parallel procedure will perhaps be found in

1. Another instance may be gleaned from the *Mahābhārata* in which we find chiefly in the *Udyoga*, *Anuśāsanika*, and *Śanti* parvas, ślokas in abundance which appear to be echoes of the *Dhammapada* Gāthās. Specially note-worthy is a section of the *Vanaparva* (3-77, 78, 79, 80) which mentions a course of discipline entitled *Astāṅgamārga* with, of course, details different from those

The extant literature about Advaitism is too meagre for us to say, with any definiteness, whether or not, dialectic in this sense of the term was indigenous to the system. But this does not matter for our present purpose. For we have seen that the Mādhyaṃika dialectic is not, after all, very predominant in Gaudapāda's work. He may have utilized it for aught we know, for the purpose of his *avitanyūya* indirect proof of *aṇāti*, based upon pure ratiocination. But the question is, is there any critique of reason and experience in his own work at all? And if so, what was his source for that?

My answer to this question is, Yes, there is a critique visible to an assiduous seeker, which governs the whole of Gaudapāda's thought, and his source is that one fountainhead of knowledge to every devout Hindu, the Upanisads themselves. True, the Upaniṣadic sages do not exhibit any consciousness of the conflict in reason, and therefore cannot lay claim to a critique of reason like that of Nāgārjuna. They never show any anxiety to examine different theories of reality with the hope of transcending conceptual knowledge by that means. They do not propose to construct an intellectual frame-work exhausting all possible categories of the mind, and then proceed to a thorough examination of each till it is reduced to a state of inconsistency or self-contradiction. Indeed, their way and goal lay quite in another direction, and their method was quite suited to their aim. They seem to have felt the futility of merely analysing the faculty of reason, for it can only examine, but can never create, facts. Its one insistent demand is consistency everywhere and consistency may not always characterize facts. Reason is perfectly justified in demanding self-consistency from a proposed theory and it has the right to counsel us to throw away any hypothesis which exhibits inconsistencies in its make-up. But when a fact universally recognized as such discloses any inconsistencies, reason must simply bear with them. The only function then open to it, will be to seek an explanation.

Such seems to have been the guiding principle of the Rishis who went on questioning life and experience को न ज्ञाना हि मय

‘ which is our real Self † which the Highest Reality underlying all phenomena †’ (Ch. 5-9-1) कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः ॥ आत्मा ‘ whom shall we devote ourselves to as our Self, and which is that Self †’ (Ai. 3-1) कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानं भवति ‘ which being known, all this becomes known †’ (Mu 1-1-3). Recognizing the fact that reason can work only on facts supplied, they tried to rummage all the sources of such supply, not only the senses and the mind, but also intuition; not only the waking state, but also dream and sleep which we can only intuit, but never perceive. Reason, then, working upon experience gained through intuition of the three states, can dissolve all our doubts and difficulties connected with life as restricted to the waking state. This examination of the three states alone conducted on right lines, can disclose the nature of truth and reality.

Now this is the Vedantic Dialectic, the critique of experience, ॥ a whole, revealed in the Upanisads, specially the Mandūkya, on which Gaudapāda bases his system of thought. This may or may not be called philosophy according to our notion of the significance of the term. In any case, it is a successful attempt to realise the ultimate reality, and the method used is unique in this respect that it covers life in all its aspects, and is hence able to give us final knowledge of reality. It is not to be compared to the method either of theological discussions or even of speculative thought-systems which confine their attention to facts of the waking state. I have endeavoured in my Samskṛt Introduction to the Mandūkya Rahasya Vivṛti, to explain the salient features of this method in some detail. Readers interested in the subject are recommended to study the whole of Gaudapāda’s work with the new commentary in which the principles of this special method are reiterated at every step.

SECTION THREE

GAUḌAPĀDA'S SYSTEM COMPARED WITH THE MAHĀYĀNA SYSTEMS

1. GAUḌAPĀDA AND VIJÑĀNAVĀDA

It is interesting to note that, until very late in the history of Buddhism, neither Hīnayāna nor Mahāyāna works have expressly referred to the Upaniṣads or any Vedantic system based on them. The denial of the self is, as is well-known, the basic tenet of Buddhism. And yet Buddha never takes up for consideration the doctrine of the Aupaniṣada Puruṣa described as 'Neti, Neti' in the oldest of the Upaniṣads (Br 3.9.26), the Universal Self who is the one witness in all beings, conscious and devoid of all attributes (Sve. 6-11). It is singular that even in Mahāyāna works like those of Nāgārjuna, Maitrēya, Vasubandhu, Dinnāga or Dharmakīrti, no reference is made to this Upaniṣadic teaching the Ātman doctrine *par excellence*, although the Sāṅkhya and Vaiśeṣika theories of Ātman are refuted now and then along with the *Pudgala* heresy, the doctrine of the ātman as neither different from nor identical with the Skandhas upheld by the Vātsīputriya School of Buddhism. Even more surprising, if possible, is their perfect silence with regard to the Vedantic examination of the three avasthas on which is based the conclusion that the witnessing Self is the Absolute; the unrelated invariable principle existing by itself and known by itself, and yet by some magical process manifesting itself as the world of duality. Now this is just the philosophy Gauḍapāda has tried to explain by an appeal to reason and experience. If this is so, can it be confidently asserted that it is a variety of the Vijñānavāda or Yogācāravāda of the Buddhists?

Let us compare some of the cardinal tenets of the Vijñānavāda and compare them with Gauḍapāda's corresponding teachings. Gauḍapāda sets forth the controversy between the Vijñānavādin and those that postulate the existence of external

grasped only through that consciousness." Evidently Gaudapāda here wants to show that the Viññānavādin cannot establish the absolute existence of consciousness, since he cannot meet the argument of the Mādhyamika that everything has only a relative being. The author's own position may be gathered from the second chapter of the work where he has shown at length how both the internal ideas and external objects are seemingly real or unreal in so far as they are limited to the particular state—waking or dream in which they make their appearance, but, absolutely, they are all unreal (GK 2.9, 10, 14, 15). At the same time, he also states the Vedantic view that Ātman is the basis of both the internal and external phenomena of either state. (GK 2.12, 17, 18)

Vasubandhu, an earlier Yogācāra Viññānavādin, offers the following criticism of perception :

प्रत्यक्षबुद्धिः स्वप्नादौ यथा सा च यदा तदा ।

न सोऽर्थो दृश्यते तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं मतम् ॥¹

The idea of perception may be due to an illusion just like that in a dream. Moreover, when the idea 'I have perceived it' arises, then the thing is not perceived at all ; for it is the manoviññāna that comes to that conclusion, and at that time the caksurviññāna is gone. And in particular, the object itself is momentary and so its form and other qualities have quite disappeared by then. How then can we say that we have perceived the object ? (Vim 16)

I have given a paraphrase of the śloka just to show that such criticisms of perception are never to be found in Gaudapāda. His position is that a given set of perceptions of things is true only for that particular state—waking or dream—in which it takes place. In the next śloka Vasubandhu goes on to say that just as a so-called perception may arise without an external object, so too memory is possible without a real perception. Gaudapāda is innocent of this argument also.

1. I have taken down the whole sloka without the intervening prose. For the original as it is, see Appendix A to (p 108) *Ālambana Parikṣa*.

The next argument of Vasubandhu is of greater interest because it is calculated to show the distinction between the two systems in its true perspective. He anticipates an objection that waking perception should not be likened to a semblance of perception in a dream, for no one is able to realise that there is no actual object corresponding to waking perception, whereas everyone is aware of the absence of objects in dream perceptions. This argument is not sound, says Vasubandhu, for no one thinks that the external things are not there in a dream-perception before he awakes: एवं वितथविकल्पम्यासयासनानिद्रया प्रसुप्तो लोकः स्वप्न इवाभूतमर्थं पश्यन् अप्रबुद्धस्त्वदभावं यथावद्भावगच्छति । यदा तु तत्प्रतिपक्षलोकोत्तरनिर्विकल्पज्ञानलाभात् प्रबुद्धो भवति तदा सत्प्रवृत्तधर्मुद्बलैकीकृतज्ञानसंमुखीभावात् विषयाभावं यथावद्वगच्छतीति समानमेतत् (Vim. 17, p. 109). "Similarly the common man used to a repeated constructive imagination of unreal things and absorbed in a sleep of prolonged mental impression, perceives non-existing objects, as in a dream, and cannot decide that they are not there really, before he is awake. When, however, he awakes by the attainment of the sublimating *Lokottara* (transcendental) knowledge free from constructive imagination, then he comes to the right conclusion owing to the *Suddhataukika Jñāna*—pure knowledge without any object—with which he is confronted in the wake of the aforesaid *Lokottarajñāna*."

Here perhaps one might trace certain Buddhistic influences to which Gauḍapāda possibly reacted in drawing up his own programme of the set-up of the graduation of enlightenment after striking off ignorance. Vasubandhu's suggestion that the common man has been in a long dream, and that he awakens to the truth of *Vijñaptimātratā* when he attains to the transcendental knowledge, may have sent our author back to the Upaniṣad teaching where, after an examination of the three states, *Samsāra* (transmigratory life) is described at length and then freedom from bondage is shown to result from knowledge. This is not impossible. But neither is it impossible that the Upaniṣads themselves—such as the *Kaṭha* (1-3-14) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत 'Awake arise, go to the wise and

know the truth'—may have given him the suggestion of a dream. Whatever be the truth, the idea of comparing empirical life to a dream, it must be noted, suggests to the two thinkers two totally distinct and different modes of spiritual awakening. While Vasubandhu proposes the achievement of *Śuddhalaukika jñāna* of the highest trance, Gaudapāda is satisfied that a systematic examination of the three states, in the light of the Upanisads, is quite competent to deliver the goods without the necessity of having recourse to any individual mystic experience.¹ Indeed, for him, it is not an experience of the absence of either the subject or the object or both that matters. For we do experience in daily life, the absence of the object in dreams, and the absence of both the subject and the object in sound sleep. Accordingly, Gaudapāda applies the terms *laukika* (common experience), *śuddha laukika* (pure experience) and *lokottara* (transcendental experience) to waking, dream and dreamless sleep respectively unlike the Yogācāra-Vijñānavādin who is keen about using them for particular grades of consciousness. According to Gaudapāda, it is not in any particular state bereft of empirical consciousness—such as deep sleep or trance—that we should look ■ our deliverance from ignorance

अनादिमायया मुक्तं यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्यप्रमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ (गी. का. १-१९)

Only when the individual soul awakes from its beginningless illusory sleep, it comes to realise the Absolute unborn, sleepless and dreamless; the Absolute which is, in the words of the *Māndūkya Upaniṣad* नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानयनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् neither inward consciousness, nor outward consciousness, nor both, nor one mass of consciousness, neither

1. *Manonigrāha* according to Gaudapāda (GK 3-40 to 46) has been often confounded with some yogic practice. The error involved in the confusion has been exposed and the true nature of that process explained in my Sanskrit commentary, the *Māndūkya Rahasya Tīrthi*.

consciousness nor unconsciousness; transcending, in short, all states or grades of consciousness whatsoever. Transcendence of consciousness, the distinguishing characteristic of the ego, necessarily entails transcendence of the characteristics of the non-ego as well. Hence the Śruti describes it thus : अदृश्य-
हार्दमप्राज्ञमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेशम् unseen, beyond all practical proceedings, ungraspable, uninferable through any sign, unthinkable, unutterable. These mutually opposed elements of the waking condition, are in this state of realisation merged into one, for they have been always one in this Absolute called Ātman for shortness' sake. From a different angle of vision, Gaudapāda calls it *Sarvadṛk* (1-12)—the All-seeing One, for it is the very essence of all being and knowing transcending both—*Prapancopatnam*. One who has realised it knows that he is ever one with it and hence is *Sarvajña*, the all-knowing one (4-85, 89).

To sum up the results obtained so far. (1) *Vijñānavāda* is obsessed by a bias towards empirical consciousness which it is anxious to free from the trammels of external objects; Vedānta looks upon both the consciousness and its objects as phenomena contingent to their particular state, waking or dream. (2) *Vijñānavāda* regards all subject-object relation as an illusory thought-construction in consciousness and likens it to a dream and hopes to be able to purge consciousness of this impurity by passing it through the fire of a mystic trance. Vedānta, on the other hand, regards all subject-object relation as peculiar to the state in which it manifests itself. These are in fact manifestations of Reality itself. The system of Vedānta treats waking and dream states as metaphysically identical, and from the standpoint of Ātman or the witnessing consciousness common to both the states, it regards them as absolutely unreal in themselves while in essence they are one with that Ātman. Vedānta feels no need of any special experience to realise this fact. (3) *Vijñānavāda* recognizes three grades of consciousness (*laukika*) mundane, (*buddha laukika*) pure mundane, and (*lokottara*) supramundane; the last is got through the aid of a trance. Vedānta recognizes no grades of consciousness though there

may be apparent manifestations of it belonging to different ranks in empirical life. Consciousness is absolutely free and one with Ātman and as such admits of neither change nor degree. It is ever *Aja*, unborn, above all states.

2. THE HISTORICAL BACKGROUND OF ŚŪNYAVĀDA

A short digression will be necessary before we proceed further. Although the Mādhyamika school is chronologically anterior to the Yogācāra-Vijñānavāda, the latter had to be taken up first not merely because it is generally considered by some Buddhists to be a more systematical exposition of Buddhism, but chiefly because it is more likely to be misunderstood to be the source of the Advaitic Vedānta. But it must be borne in mind that the order of the emergence of the most important schools of Buddhism, is Theravāda, Vaibhāsika or Sarvāstivāda, Mādhyamika and Yogācāra which later on became the Vijñānavāda. The canonical literature of the first school is in Pāli while that of the rest is in Samskṛt. This accounts for the comparatively very little, if any, reference to the Theravāda in Brahmanical works. The Vaibhāsikas are so called because they follow the *mahāvibhāṣa* and the *Vibhāṣa* commentaries on their original *Jñānaprasthāna* consisting of seven works.¹ Nāgārjuna's *Mādhyamaka Śāstra*, also known as the *Mūla Mādhyamika Kārikās*, is chiefly a criticism of the Abhidharma philosophy of the Vaibhāsikas or Sarvāstivāda. Very little of the cannon of the Sarvāstivāda is available in Samskṛt, but from the Chinese translation of their Tripiṭaka, we learn that they denied the existence of a permanent soul, but accepted the discrete momentary entities—classified into Skandhas, Āyatanas and Dhātus—whose substance or essence was real for all the three divisions of time.² The Mādhyamika rejects their pluralism and maintains the absolute Śūnyatā (essencelessness) of all the elements

1. See CPB p. 68. Having no first-hand information about these details, I have mostly drawn upon works like CPB, SBT, and HIP (vol. I).

2. CPB p. 69, SBT p. 109, HIP p. 115.

3. VEDA AND BUDDHISM

It is well-known that Buddhism was a revolt against Vedic religion at least in two respects. In the first place, it abhorred the sacrificial cult involving animal slaughter; and in the second place, it abolished the doctrine of the ātman who had been believed by the Vaidikas to survive the body in order to be able to enjoy the fruits of his karma. As a corollary to his opposition to sacrifices, perhaps, Buddha could entertain no respect for the authority of the Vedas as a revelation. His teaching that everything was impermanent, was against the Vedic doctrine too. This spirit of hostility too was very naturally resented by Mīmāṃsakas like Śābarasvāmī and Kumārila, and possibly by the author of the *Mīmāṃsāsūtras* himself if we are to believe that the sūtras are Post-Buddhist as scholars declare.¹ The sūtra defining Dharma as that which is known only by means of a Vedic injunction (चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (नै. सू. १-१-१) and the subsequent sūtras which undertake to examine the other pramāṇas before concluding that śabda alone is the valid means of knowledge in the case of Dharma, is perhaps intended to show that the Vedas ought to be accepted as an authority in matters transcendental. Śābara's discussion about the existence of the Ātman apart from the body² and his examination of the *Nirālambana* and *Śūnya* theories³ support this view. Add to this Kumārila's attack on the *Sarvajñatā* (omniscience) of Buddha (Sl. V. *Chodana Sūtra* ■ 117) while defending the validity of the Vedas as a means of knowledge and the counter-arguments by Dharmakīrti and Prajñākara to disprove the authoritativeness of the Vedas and enthusiastically to maintain the infallibility of Buddha (PVB pp. 532-537, pp. 50-164), and the matter becomes quite intelligible in this light.

1. Composed about 200 B.C. according to Professor Dasgupta (HIP p. 370 Vol. I)

2. कोऽसावग्यो नैनमुपलभामहे.... (Śābara Bhāṣya 1-1-5 p-14)

3. ननु सर्वे एव निरालम्बनः.... शून्यस्तु (Ibid p. 7)

4. UPANISADS AND BUDDHISM

But the attitude of Buddhism towards the Upanisads is by no means so very clear. Prof. Murti, indeed, maintains that in the dialogues of Buddha "there is a distinct spirit of opposition, if not one of hostility as well to the ātmavāda of the Upanisads." (CPB p. 16). *I hesitate to endorse this view.* In the Sūtras no doubt Buddha teaches again and again that in no one of the Skandhas can we recognize the ātman and there is no other ātman independent of them. *But no reference whatsoever is found to be made there to the one constant Ātman common to all.* I have already said that no reference is seen, in the entire range of Buddhist literature, *to the examination of the three states establishing the transcendental Ātman.* Arguments from silence are not always positive proofs, but yet I invite the attention of scholars to this uniform silence of the Buddhists. This point may perhaps be of some use in settling the relation of the Buddhistic systems and Vedānta.

It is sometimes maintained that Buddha's condemnation of rituals and the outward forms of the caste-system as contrasted with intrinsic character is very much the same as that found in the Upanisads or the Bhagavadgita. The implication is, perhaps, either that Buddhism is an evolution out of the Upanisadic thought, or else that its chief target for criticism is the philosophy of the Upanisads rather than forms of Vedic religion. Neither of the interpretations seems to fit in with facts. The Upanisads and the Gita no doubt contain occasional passages seemingly scoffing at Karma, but a careful study of the context of such passages, would go to show that Vedānta, unlike Buddhism, is not a whole-sale condemnation of all Karma. It only teaches how Karma instead of being considered as an end in itself, can be sublimated into a valuable means to Brahmanvidyā. Looked at from this view-point, the Upanisad may be said to fulfil rather than destroy the ritualistic portion of the Veda. The only conclusion, therefore, justifiable in these circumstances, is to regard Advaita and the Buddhistic views as interpretations of their respective sources of inspiration quite independent of each other, to wit, the Vedas

comprehending the Upaniṣads on the one hand, and the Nikāyas and Sūtras venerated as the word of Buddha on the other.

5. ĀGAMA AND REASON

Consistent with the above contention, is the fact that Gauḍapāda and Nāgārjuna appeal to their own traditional teaching for support of their systems. Śāṅkara the commentator of Gauḍapāda's prakaraṇas, insists that Advaita is realised through reason as well as āgama. It is significant that he begins his commentary on each chapter with some reference to āgama. I have already stated that the word āgama in this connection means not authoritative Sūtra, but the right way of traditional teaching. Candrakīrti likewise seems to be anxious to point out Nāgārjuna as the correct interpreter of the Buddha traditional teaching. He extols Nāgārjuna's work as specially devoted to the skilful distinction between sūtras of primary and secondary import.¹ He draws our attention to the fact that Nāgārjuna has not only given (yukti) reasons but adduced āgama texts as well. And he himself quotes freely from the relevant authorities at the end of each chapter of his *Mādhyamaka Vṛtti*.

It is evident from the above that call to tradition as well as reason is common to both Gauḍapāda and Nāgārjuna. But then there is this difference in the order of their appeal, which stares us in the face. For Gauḍapāda it is āgama first and reason next; for Nāgārjuna it is reason first and then āgama. It will be recalled how Gauḍapāda's very first chapter is called 'Āgama Prakaraṇa', and then the remaining chapters are supposed to give prominence to reasoning. Nāgārjuna, on the other hand, states his reasons first of all in each of his chapters for rejecting certain views and then cites some Buddha's teaching in corroboration of his statement. The net result of this difference is that Gauḍapāda takes his stand upon an

1. समासं चेदं मध्यमकशास्त्रम् सकललोकलोकोत्तरप्रवचननीतिनेयार्थं.
व्याख्यानैपुण्यजितरत्नसिद्धि (Colophon, Ma. Vr)

vedanā, trisṇā, upādāna, bhava, jāti, and jarāmaraṇa together form a chain of twelve links of causes and effects.¹ In accordance with this the Abhidhārmika system of Sarvāstīva-vādins believed that nothing came into being without particular causes and conditions (*hetu-pratyaya*). The word *pratitya-samutpāda* literally means *origin as conditioned by necessary causes*. These (*pratityayas*) conditions are four in number, *hetu* (direct cause), *samanantara* (immediate cause), *ālambana* (objective cause of mental processes), and *adhupati* (additional or invariably antecedent)². That Buddha really intended to teach the course of suffering and propose a remedy therefor, is not only well known from the history of his life, but has been universally recognized by the Buddhists themselves. This is attested by the oft-quoted gāthā ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतोद्यदद् । तेषां च यो निरोध एवेवास्ती महाधम्मणः³ (APSS) To Nāgārjuna, however, *Pratitya Samutpāda* meant a very different thing. He says in the opening verses of his *Madhyamaka Śāstra* :

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतम् ।

अनेकार्थमनानार्थमनागतमनिर्गमम् ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।

देशकामास संवृद्धस्तं वन्दे वदतां वरम् ॥

According to this interpretation, Buddha's teaching implies no annihilation, no origination; no destruction, no permanence; no unity, no diversity; no coming in, no going out. This corollary is deduced from Buddha's *Pratitya samutpāda* itself, or rather, that is the teaching intended by Buddha according to Nāgārjuna who lays special emphasis on the word *Pratitya* : प्रतीत्य यद्यद्वचति न हि तावत्तदेव तत् । न चान्यदपि तत्तत्सादोच्छिन्नं नापि शाश्वतम् (MK 18-10) 'Whatever appears as something relative to something else, surely it cannot be that very thing, nor can it be something other than that. Hence there is nothing destroyed,

1. For details see *Pratitya-Samutpāda-Fōhanga Sūtra*, restored into Sanskrit and edited by Pandit Ayyaswamy Śāstry, Madras.

2. For details on this subject see SBT by Yāmakāmi Bojca pp. 309-315

3. *Āryapratitya samutpādanāma Mahāyāna Sūtra*, restored Sanskrit and edited by Pandit Ayyaswamy Śāstry, Madras.

To illustrate the procedure of the Mādhyamika reasoning, I shall take up the refutation of the cause-and-effect relation. It will be recollected that we were unable to go all the way with Prof. Bhattacharya who supposes Gaudapādācārya to have approved of the *ajativāda* of the Buddhists. I have already touched upon some of the difficulties that his hypothesis has to encounter. Here I am mainly concerned with the method of reasoning that Nāgārjuna employs in his refutation of causation. This is how he argues against origination as such :

न स्वतो नापि परतो न द्वाम्यां नाप्यहेतुतः ।

उपपत्ता जानु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥ —MK 1-1.

Again न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायते जायते कुतः ॥ —MK 21-13

A thing cannot be conceived to be born of its own accord, or out of another ; neither from both of these nor without any cause. How can there be any real origination when this is found impossible in any one of the alternative ways in which the relation between cause and effect may be conceived ? Another work ascribed to Nāgārjuna makes this line of argument still more explicit :

भावाभावात् जन्मानि तस्य भावस्य चासत्. ।

जन्मादानं संभवति नित्यभावोऽस्मि भाव्यते ॥

नाददी भावना भ्रान्तिराम्बुशपुष्पसन्निभा ।

धर्मेता हि नभस्तुल्या खममं तस्य जन्म च ॥

There is no independent entity ; hence there is no origination. That the positive entity can take birth out of nothing, that there is an eternal entity which can be born—an idea like this, is only an illusion, just like the sky-flower. The essence of things, indeed, is like empty space, its birth is like empty space (BS 1-2). The heart of the Mādhyamika argument is : यः प्रतीयममुपादः शून्यतां तां प्रचक्षते 'That which is known, as dependent origination, we call *śūnyatā* (void)'. (MK 24-18) The critique of becoming is also the critique of being. अप्रतीयममुपपत्तो धर्मः कश्चिन्न विद्यते । यस्यात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते 'There is

nothing which is not born relatively, whence it follows that there can be nothing which is not void' (MK 24-19). And Nāgārjuna quotes Buddha's utterances from different Nikāyas referring to the transitory nature of things, and says that Śūnyatā is implied in those texts. In a text in the Majjhima Nikāya (3-4.10 Dialogue No. 140) for instance, Buddha says "That is unreal (mṛsā) which is of a fleeting nature (moṣa-dharma), that is nirvāṇa which is not of a fleeting nature". On this statement Nāgārjuna remarks :

तन्मृषा मोषधर्से यद्यदि किं तत् सुष्यते ।

पृथक्तुक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकम् ॥ (MK 13-2)

"If that which is of a fleeting nature is unreal, what is that is fleeting here ? Evidently this saying of the Lord reveals śūnyatā (essencelessness of things)."

Gaudapāda's reasoning is totally different from all this. As I have said before, he strictly follows the tribasic method of Vedānta. He finds that the witnessing consciousness present in all the three states is an entity which we cannot help looking upon as our own self while in deep sleep it remains as one condensed and indivisible consciousness (ghanaprajñāh) with which all diversity of objects has been rolled into one, as it were (ekibhūtaḥ). It manifests itself as the ego outwardly conscious (bahihprajñāh) in waking, and inwardly conscious (antahprajñāh) in dream, of a world which is the non-ego (GK 1-1). Looked at from the standpoint of the waking ego, we are for ever ignorant of the existence of an immutable witnessing principle in us. We are not only perfectly in the dark about it in all the three states, but go to the length of misconstruing it as an ego placed in a world of plurality. From the standpoint of intuition, however,—and intuition alone has the right to be consulted with regard to the experience of the three states—matters look in a different light altogether. The mass of consciousness in sleep, or rather, *Pure Consciousness without any distinctions*, remains intact as the witness both in waking and dream, and at the same time seemingly transforms itself into a world of distinctions internal and external with reference to the ego. How *Pure*

Consciousness can stand changeless in its nature and also manifest itself in the manifold world at the same time, may not be intelligible to the waking mind, but it is nevertheless an undeniable fact of experience. That this manifestation has not really affected the integrity of Ātman as pure consciousness can be verified from the fact that whenever waking changes into deep sleep, He remains in his pristine purity. Evidently then, argues Gauḍapāda, Ātman is neither really changed into the ego and non-ego in the waking and the dream states, nor dissolved into one mass of consciousness in sleep. That he is conscious in waking and dream and unconscious in sleep, is itself the result of a misconception arising from our ignorance of the true nature of our Ātman who is Turiya or the fourth in relation to his illusory forms in the three states

"Only when the individual soul awakes from its beginningless illusory dream, it comes to realise the Absolute unborn, sleepless and dreamless" (GK 1-16). This Kārikā has been quoted once before, but it bears repetition in this connection also. The 'sleep' referred to here is the ignorance of Pure Consciousness as which our real self ever remains, and the 'dream' is but the seeing a world of duality in Ātman where it is not. Now the kārikā says that when a person awakes to the truth, he realises there neither this sleep nor this dream from the standpoint of the intuition of Turiya, the real Ātman. (1-14). It is a mistake and confusion of two different viewpoints, the viewpoint of intuition and that of the intellect restricted to the waking, which is responsible for the attribution of sleep and dream to Ātman. निर्व्यासे तयोः क्षणे तुरीयं पदमदनुते ॥ (GK 1-15). One has taken one's stand in the ever-luminous Turiya, when one is free from this double misconception

What does it all come to! Gauḍapāda's critique of being is the key to his critique of becoming. Ātman as pure consciousness is at once the source of the conceptions of being and knowing in the empirical world. His being and consciousness are not of the empirical sort; they are absolute, not relative to anything else as Nāgārjuna would contend. Ātman is *aja*, unborn, without any change whatsoever. Change implies time

and space which are restricted to waking and dream, whereas Ātman transcends both, as may be verified by a reference to sleep experience. Ātman, no doubt, does seem to have changed into a duality of the ego and the non-ego in waking and dream; but that must be regarded only as an illusory change, since Ātman does not suffer any modification thereby. To the intellect it appears to be a self-contradiction to maintain that an entity conserves its nature while it also changes into something else. But when the possibility of even this feat for Ātman is vouched for by intuition, we have to reconcile ourselves to this fact of experience and modify our notion about the waking intellect by restricting its rigorous laws to the facts of waking experience. Hence Gaudapāda does not hesitate to declare with the Upaniṣads नैह नामोक्तं चाज्ञापयिष्ये मायासिद्धिरपि भजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ "We have to conclude that He the Ātman is born only mayically, illusorily as it were, for the Śruti declares 'There is no duality here,' 'Indra (Ātman) appears to be many through his māyās', 'He is born as many though really unborn' (GK 3-24).

7. THE AIM AND NATURE OF REASON IN THE VEDĀNTA AND THE MĀDHYAMIKĀ SYSTEMS

It is important to note that not only with regard to the place and scope of reason, but also about its aim and even its very nature, there is palpable disparity between the two systems. Critical reason reigns supreme in Nāgārjuna's system. It is a plenipotentary principle that can function even against itself. As Prof. Murti has tersely put it, 'Reason occupies at once the position of the judge and the accused brought before the tribunal' (CPB p 146). Nāgārjuna does not undertake to give any pronouncement on the ultimate nature of reality. He has a dialectic which amounts to criticism and final banishment of all theories (सर्वदृष्टीनो निःसृष्टम् MK 13-8). His is Śūnyavāda or the doctrine of the essencelessness of things. He proposes to consider and disprove all possible views of reality—being, non-being, being and non-being together, and neither being nor non-being. By an analysis of each of those alternatives he tries to

drive each theorist to a conviction of the self-contradictory nature of his position.

Gaudapāda, on the other hand, is anxious to follow the Śrutis very closely, for they are, as he thinks, the one unimpeachable source of Vedantic thought. To his mind, they contain nothing that is incompatible with reason or unverifiable by experience. They provide us with a full view of life through the intuition of the three states, an intuition which transcends the limitation of the waking intellect. He recognises that reason has the power to question and criticise theories but according to him, with respect to facts of experience, it can only coordinate and assess their relative worth. And in the investigation of truth and reality, he thinks, the latter is the only legitimate function with which it can be entrusted. He therefore makes this use of reason in accordance with the suggestion of the Śruti to systematize it and tries to amplify it with additional arguments and illustrations in consonance with that teaching. Even when drawing upon other sources such as the Mahāyāna works for the latter purpose, he has taken care to see that reason is kept within its permissible limits. Thus when he talks of the *Catuskōtis*, the four different viewpoints available to speculators, he says कोऽद्वयस्य एतासु ग्रहेर्यासां सदाऽऽवृतः । भगवानामिस्मृतो येन दृष्टः स सर्वदृक् (GK 4-83), 'It is : it is not ; is and is not ; neither is, nor is not'—he who has seen that Glorious One untouched by these four one-sided viewpoints, points by which He seems to be forever obscured, he verily is the all-see^r. Gaudapāda here affirms the possibility of intuiting reality beyond all veiling and thus attain an all comprehensive vision in contrast with the self-stultifying desperate negation of all things by means of the critical intellect. For fear of prolixity I have refrained from

1. In keeping with this position, Gaudapāda's repudiation of all causation in 4-22 (स्वतो वा परतो वापि) must be distinguished from a seemingly similar repudiation in the Mādhyamika Kārikā (1-1) already quoted, for our author is trying throughout his work to make out a case for Ātman as an unborn immortal entity (अजातो ह्यमृतो धर्मः ३-६).

multiplying such examples. Readers interested in the subject are referred to the Samskr̥t Māṇḍūkya-Rahasya-Vivṛti.

8. THE ABSOLUTE ACCORDING TO GAUDAPĀDA

The Absolute of Advaita Vedānta is often confounded with that of the Mādhyamika systems. Gaudapāda has been alternately credited with having taught the self-same doctrine as that of the Vijñānavādīn with very little difference¹ or that of the Mādhyamikas in a modified form.² It has been even suspected that he was himself a Buddhist³. His cryptic style of exposition besprinkled with Buddhistic terms, has earned for his followers the opprobrious epithets of Māyavādīn⁴, Buddhists in disguise⁵ from non-advaitic Vedāntins. Amidst so much confusion, conjecture and misconception, it is very refreshing to note that Prof. T.R.V. Murti has boldly made his unequivocal statement in his learned work, *The Central Philosophy of Buddhism*: "If we carefully analyse their respective standpoints, we would find that all these three agree with regard to the logical form of the absolute, as free of empirical determinations and as the essence of phenomena and also as realised in an intuitive experience. But they differ with regard to the nature of the absolute (that with which they identify it) and the mode of their approach,

1 See *Āgamaśāstra*, Introduction, p p. cxxxi onwards

2 "The *Alātāśānti* of Gaudapādas *Kārikas* is full of Mādhyamika tenets. The Advaitic distinction of *vyavahāra* or experience and *paramārtha* or reality, corresponds to the *saṃvṛiti* and the *paramārtha* of the Mādhyamika. The *Nirguṇa Brahman* of Śāṅkara and Nāgārjuna's *Sūnya* have much in common," *Indian Philosophy* by Prof. S. Rādhākṛishṇan, Vol I p. 668.

3 "I believe that there is sufficient evidence in his *Kārikas* for thinking that he was possibly himself a Buddhist, and considered that the teachings of the Upaniṣads tallied with those of Buddha,

—*History of Indian Philosophy* by Prof. S. Dasgupta, Vol I p. 423,

4. विमर्शं विच्छिन्नमूलं माहायानिकबौद्धगार्थितं मायावादं व्याख्येयन्तो लोकाद् व्यामोहयन्ति ॥ —*Bhāṣakara Bhāṣya* p. 84

5. अनाद्यविद्यावशाच्च समारोपितत्वाम्यप्राज्ञापाहकनिकलोत्पत्तिनी स्वयं-प्रकाशा संविदेव परमार्थसती सैव भाव्येति सौमताः प्रकटाः प्रच्छन्नाश्च ॥

If can only make for confusion to ignore the differences" (CPB, p. 116). I am glad to be able to say that I whole-heartedly subscribe to this statement. I would fain hope that the reader who has followed the train of reasoning in the preceding pages would readily concur with me in saying so.

I fail to see, however, eye to eye with the Professor when he makes this categorical statement; "Brahman is the Absolute of Pure Being; and the method of approach is from the standpoint of knowledge. *Vijñaptimātrata* is pure act (Transcendental Ideation), and the approach is from the standpoint of the will consciousness. *Sūnyatā* is *Prajñā*, non-dual Intuition, and the approach is from the standpoint of philosophical reflection, or criticism." (GBP p. 326). Certain qualifications seem to be necessary at least with regard to the first and the third absolutisms. We have seen that the Vedantic Absolute of Gauḍapāda is the *Turiya*, non-dual principle best described as 'सु दृष्ट नेतिनेत्यात्मा' (GK 3.26) 'This Self which is not this, not that', indescribable as being, knowing or otherwise. The method of approach again, is from the standpoint of, not mere knowledge, but that of reason nourished by the universal intuition of the three states. As for *Sūnyatā*, I am yet to be convinced that it is identical with *Prajñā-Pāramitā*. I have stated my reasons for this hesitancy in the course of my Sanskrit commentary on the *Kārikās*, especially in connection with the discussion regarding the *Sūnyavāda* (4-28). But I wish to draw the attention of the reader to two important points here. In the first place, neither Nāgārjuna nor his commentators seem to vouch for this identification of *Sūnyatā* with *Prajñā* in any of their writings. In the *Viṅraha Vyavartanī* as in the *Mādhyamika Kārikā* Nāgārjuna defines *Sūnyatā* as *Prasītya Samutpāda*, which amounts to essencelessness. यत्र प्रतीयभावो भवतां शून्यतेति सा मुक्ता । प्रतीय यत्र भवो भवति हि तस्यास्त्वभावत्वम् (VV p. 22) His illustration¹

1. It is interesting to note that the illustrations of *Maya*, *Śraṅga*, and *Nirmaloka*—mean two very different things for the *Mādhyamika* and *Gauḍapāda*. For the former they convey an idea of the essencelessness of things, while for the latter that of the appearance of a real substrate.

of a man conjured up by yogic power or magic aptly illustrates the doctrine of essencelessness. निर्मितको निर्मितकं मायापुरुषः स्वमायाया मृष्टम् । प्रतिषेधयते यद्वत् प्रतिषेधोऽयं तथैव स्यात् (VV 23) Nāgārjuna's explanation of this Kārikā more than bears it out. एवमेव मृष्टयनेन शून्येन सर्वभावानां स्वभावप्रतिषेध उपपन्नः । 'So also my word which is void of essence can very well negate the essence of all things'.

It has been held that the word Śūnya has a double signification, and that it does not mean *nissvabhāva* (having no nature of its own), as applied to the absolute or ultimate reality. But we have no voucher from Nāgārjuna for this contention either. On the other hand, we find the *prajñā-pāramitā* itself expressly recommended in Mahāyāna works to be contemplated as *pratitya samutpannā* (originating relatively), *nissvabhāvā* (essenceless), and *māyopamā* (an appearance produced by a magician). Here is an important passage culled from the *Abhisamayālaṅkāra* to this effect :

उदयव्ययशून्यत्वान् भास्यहमेति विभावयन्तमामितिवेशं परित्यज्य, तद्विविक्त-
स्वभावं स्कन्धादिकं प्रतीत्यसमुत्पन्नमुदयव्ययधर्मकं समुपलभ्य, शीलतद्वियोः सहोप-
लभनियमान् चित्तमात्रमेवेदं न बाह्यार्थोऽस्तीति मनसि कुर्वन्, अपरित्यक्तग्राहका-
कारचित्तामितिवेशो बाह्यार्थमितिवेशं तिरस्कृत्य, ग्राह्यभावे ग्राहकभाव इति निध्याय-
स्तामपि ग्राहकाकारलक्षणां विज्ञप्तिमात्रतामवश्यं, अद्वयज्ञानसेव केवलं भावतो
भावरूपमिति निश्चित्य, तदपि प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् मायायसिःस्वभावे सत्त्वतोऽपगतै-

.....

Another relevant passage may be cited from the same source. Commenting on the *Aṣṭa Sāhasrikā Prajñāpāramitā*, Haribhadra compares not only *Prajñāpāramitā* but also *nirvāṇa* and everything else beyond it, if there be any such, to *māya* and dream. यत्र हि नाम निर्वाणमपि प्रतिविशिष्टं धर्मकावमद्वयज्ञानस्वभावं मायासूत्रप्रयमानं वदामि तत्र किं पुनरन्यं धर्मं रूपकायं न वदामि ?... यदि निर्वाणवृत्तिं कश्चिदद्वयो विशिष्ट-
तरो धर्मः संभवेत् तदा तमपि धर्मं मायादिसदृशं वदेयमिति ॥ (AAA p. 144).

In these circumstances, I think that unless we are prepared

to go beyond the professed doctrines of either thought-system, we are driven to the conclusion that while the form of the Absolute appears to be the same in both in so far as it transcends all thought and speech, Gaudapāda repeatedly declares in so many words that it is something unborn, beyond the sleep of ignorance, and beyond the dream of knowing a second to itself अजमनिद्रमस्वप्नम् (GK 1-16, 3-36, 4-81), that it is the changeless (tattva) essence of all the world of experience both within and without us, and indeed of our very self (GK 2-38), and that it is an ever-effulgent all-consciousness (सहस्रिमातं सर्वज्ञम् GK 3-36, 4-81). The Absolute of the Mādhyamika is Śūnyatā or relative origination, beyond all multiplicity, the golden mean of knowledge: यः शुन्यतां प्रतीक्षसमुत्पादं मध्यमो प्रतिपदमनेकार्थम् । निजगाद प्रणमामि तमप्रतिमसंबुद्धम् (VV 72). In a word, this is a supra-mental philosophy failing to see anything positive, negative or even neutral which can be rightly characterized as the essence of things. He considers it only proper to suspend his judgment in the matter. The means of approach, as I have said before, is reason aided by the intuition of the three states on the one side, and critical reason restricted to the waking state on the other.

9 TRUTH AND REALITY

The doctrine of two truths, again, illustrates the striking difference between the two systems in point of the application of reason. For the Mādhyamika Śūnyatā is the absolute reality and truth in one (paramārtha satya), whereas for Gaudapāda the Advaita Turiya-Ātman transcending all the states of consciousness is that Paramārtha. Samvrti or veiled truth is, according to the Mādhyamika what appears as such to the uncritical mind of the common man, while for Gaudapāda it is paramārtha as it appears from the standpoint of empirical consciousness restricted to the waking state. Each of the two thinkers believes that empirical life remains scatheless by his doctrine of the absolute and that everything empirical or transcendental can be explained on that basis, एष्य शुन्यतेषं प्रभवति तस्य सार्वाद्याः लौकिकलोकोत्तराः प्रभवन्ति । (Nāgārjuna's

own Vṛtti on his VV 71) 'सर्वं चेह तु सर्वदा' (GK 2-28), 'कल्पये-
 त्सोऽविनाशितः' (GK 2-30), 'द्वैतं तदेद इष्यते' (GK 3-18) Although
 the Absolute in itself is beyond thought and speech both
 the Mādhyamika and Gauḍapāda believe that it can be
 both taught and caught by means of an assumed suggestive
 language: 'श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनधुरः' (Buddha's saying
 quoted in MKV by Candrakīrti p. 94), अजः 'कल्पितसंवृत्त्या'
 (GK 4-74).

SECTION FOUR

GAUḌAPĀDA AND CERTAIN SĀṂSKRT WORKS

1. GAUḌAPĀDA'S ALLEGED INDEBTEDNESS TO OTHER WORKS

We have now fairly done with the supposed borrowing from Mahāyāna sources. The torch of Vedantic truth is seen to shine all the better for the shaking. There have been other allegations of borrowing too, though less formidable. Some scholars have thought that Gaudapāda's Kārikās show signs of borrowing from the *Paramārthasūtra* of Śeṣa, the *Yogavāṇīśhā*¹, the *Viṣṇupurāṇa* and even the *Bhāgavatapurāṇa*. But the arguments put forward do not seem to have passed beyond the stage of conjecture based on a very few similarities of language and thought. I do not therefore think it necessary to consider them in detail.

2. OTHER WORKS ASCRIBED TO GAUḌAPĀDA

Gaudapāda has been credited with the authorship of a Bhāṣya on the *Sāṅkhyakārikās*, of one on the *Uttaragīta* and of some two or three books more. But we have no positive evidence to show that they are his genuine works. Nor does a comparison of the style of writing in these works with that of the kārikās betray anything to the purpose. We have therefore to rest satisfied with the impression that they are most probably not the production of the author of the *Māndūkya-kārikās*.

1 For details see *Āgama Śāstra*, Introduction p p. lxxix to lxxviii, where Prof. Bhattacharya has thoroughly examined and confuted the case for the alleged borrowing.

SECTION FIVE

GAUDAPĀDA IN SUBSEQUENT WRITINGS

1. GAUDAPĀDA AND ŚĀṆKARA

How far have Śāṅkara and other advaitic writers followed Gaudapāda? Have they demurred to any of his teachings? This is a question which we have to settle, if only to make ourselves sure that later Vedantins smelt no danger of Buddhistic influence in that teacher's thoughts. Prof V. Bhattacharya observes that "some of the most remarkable doctrines as discussed and established by Gaudapāda have not been appreciated in subsequent works on the Vedānta even of the Advaita School" (AS Int. p. cxlv). This would be surely a serious charge if it could be substantiated. The Professor complains that even Śāṅkara does not appear to subscribe to certain doctrines of this teacher. He cites the peculiar conception of Brahman, the *Ajātivāda*, the *Sarvajñatāvāda* (GK 85, 89) and the *Vijñānavāda* as instances in point. We have already disposed of the so-called *Vijñānavāda* and the alleged approval of the Buddhists as not true to fact. With that the *Sarvajñatāvāda* must go too, being a member of the same brood. But what about the nature of Brahman and the *Ajātivāda*? The Professor refers to the *Kārikā* यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः । अनिद्रमनमासं निष्प्रज्ञं ब्रह्म तत्तदा (GK 3-46) and interprets Gaudapāda to mean that "Brahman is nothing but the *Citta* which by *Nirodha* is *anidra*" (AS cxxxvi). He believes that this points on one side to the Sāṅkhya doctrine of *Drasṭṛ* or *Puruṣa* resting in himself, and on the other to the resting of the *Citta* in the *Vijñaptimātratā* of the *Yogācāra*s or *Vijñānavādī*n (AS p. cxxxvii). Now this is really to give the dog an ill name and then hang him. That Gaudapāda is quite innocent of the doctrine imputed to him, would be clear from a reference to the whole context (GK 3-22 to 3-46) at the close of which the verse occurs. This woeful misunderstanding of the text is, I fear, largely the result of the scorn with which the Professor has

dis-countenanced the traditional commentary of Śaṅkara on the one hand, and his pre-conceived theory that *Vijñānavāda* has been imported into Gaudapāda's work on the other. I earnestly appeal to the impartial reader to institute a comparison between my *Mandūkya Rahasya Vivṛti* which is an amplification of the Śaṅkara Bhāṣya with the Professors' English Annotation or Samskṛt Vṛtti and then adjudge the case with reference to this issue.

As to the *Ajātivāda*, why, that is the very core of Vedantic teaching which Śaṅkara would be the last to ignore at his peril, I shall call to witness an extract from the *Sūtra Bhāṣya* which embodies Śaṅkara's considered statement on this subject. Śaṅkara is there answering an objection from a Vedantin who thinks that Brahman undergoes real modification during the process of creation. I reproduce it in extenso and then give a free translation. अनुसृष्टादिरष्टान्तप्रणयनान् परिणामयद् ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि सृष्टादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते । 'स वा एव महानज्ज ब्रह्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (४-४-२३), 'स एव नेति नेत्यात्मा' (बृ. ३-९-१६), 'अखलमनणु' (बृ. ३-८-८)-इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेध-श्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमान् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्वहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । "It might be urged that the *Sāstra* by implication favours the doctrine of modifiable Brahman since it brings forward examples of clay and other objects which are known from experience to undergo material modification. This, we reply, cannot be accepted, because Brahman is known to be absolutely beyond modification from a number of Śrutis which negate all change in it. Such Śrutis, for instance, as these: "This great unborn self, undecaying, undying, immortal, fearless, is indeed Brahman' (Br. 4-4-25). 'And this is Ātman described as not such, not such' (Br. 3-9-26) 'neither gross nor subtle' (Br. 3-8-86). It is certainly impossible to conceive that one and the same Brahman is at once capable of modification and free from it" (S. Bh. 2-1-14). But the *Brahmasūtras*, and Śaṅkara with them, accepted causality and actually enunciated, in unmistakable terms, the theory of Satkāryavāda which believes in the existence of the effect

in its cause before its production! Does not this militate against the absolute of *Ajativāda*? This criticism ignores the fact that Gauḍapāda himself taught the *Māyā-Jātivāda* as well as the *Satkāryavāda* (GK. 1.6, 1.7, 2.12, 3.10, 3.24, 3.27..) Śāṅkara does no more than closely follow in his foot-steps in dilating upon the doctrine without in anyway jeopardizing the doctrine of *Ajāti*. Here is a passage which makes Śāṅkara's position clear in this regard : विव्यञ्जद्वन्द्वमुच्यस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वशक्ते-
रीश्वरात् जगज्जनिस्थितिप्रलया नाशेतनाप्रधानादन्यस्मादा, इत्येवोऽर्थः प्रतिज्ञातः
'जन्माद्यस्य यतः' (सू. भा. १-१-२) इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः
पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽयमन्तर्गमनः एकत्वमद्वितीयत्वं च युक्ता ? शृणु
यथा नोच्यते । स्वर्गस्थेश्वरस्याऽऽभ्यूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तावान्यथागम्यम-
निर्वचनीये, संसारमपञ्चयीजभूते सर्वज्ञस्थेश्वरस्य माया, शक्तिः, प्रकृतिः— इति च
श्रुतिस्मृत्योरभिलष्यते । ताव्द्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः 'आकारो ये नामरूपयोर्निर्वहेता ।
ते यदन्तरा तद् ब्रह्म' (छा. ८-१४-६) इति श्रुतेः । 'नामरूपे व्याकरवाणि'
(छा. ६-३-२), 'सर्वाणि रूपाणि विचिस्थ चीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यज्ञास्ते'
(तै. भा. ३-१२-७), 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' (श्वे. ६-१२) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च॥

"In the sūtra 'Janmādyasya yatah' (1-1.2) we have laid down the proposition that the origination, sustentation and the re-absorption of the world are due to the eternally pure, conscious, omniscient and omnipotent naturally free Lord and not from any unconscious entity like the *Pradhāna*. That proposition remains intact and we do not teach here anything contrary to it.

(Objection) : How can you say that you do not contradict it, even while maintaining that the Self is absolutely one without a second ?

(Reply) : Listen how we do not contradict it. Name and form conjured up by ignorance as though they were identical with the omniscient Lord but undefinable either as identical with or different from Him, being the seed of the phenomenal world, are called illusion (*māyā*), potential power (*śakti*) and causal nature (*prakṛti*) of that omniscient Lord. That omniscient Lord, however, is distinct from them according to the Śrutis" (S. Bh. 2-1-14).

The above lengthy quotation ought to be sufficient to convince us that the *Brahmasūtras*, according to Śaṅkara, teach only māyic causality and no real modification of Brahman. The following is another passage in confirmation of this conclusion: अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतान्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारानीतमवतिष्ठते ॥ "Brahman becomes the object of all these notions such as modification in its particular aspect determined by name and form both differentiated and non-differentiated, conjured up by avidyā; name and form undefinable as one with or other than it. In its real nature, however, it remains beyond all vyavahāra (of thought and speech) and unmodified." (S. Bh. 2-1-27).

And Śaṅkara the commentator on the *Māndūkyakārikās*, even granting for the nonce that he is different from the commentator on the *Sūtras*, has been careful to keep up this tradition when he explains Gaudapāda's very first *Kārikā* on creation सतो विद्यमानानां स्वैनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विद्वत्तैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः (GK 1-6) "It is of the previously existent beings later differentiated into *viśva*, *taijasa* and *prājña*, that origination takes place in their māyic form of name and form conjured up by *avidyā*" Here is a lucid formulation of māyic origination and *satkāryavāda* of which a sustained disquisition is to be met with throughout Gaudapāda's work. The entire commentary is well worth studying from this stand-point.

2. ŚAṅKARA'S DISTINCT CONTRIBUTION TO VEDĀNTA

Besides clarifying the theory of māyic causation, Śaṅkara has made for the first time a valuable contribution to Vedānta, or even to philosophic thought in general, for that matter, which demands an extra-ordinarily deep reflective mind to appreciate it. The generality of philosophers proceed on the supposition that by the use of the faculty of thinking they can analyse external objects and discover the truth about them,

A few gifted thinkers have advanced a step further as they shifted the centre of philosophical interest from the objects to the knowing mind itself. They have busied themselves with the forms of thought to ascertain how far the patterns of thought possible for the mind are competent to deliver the truth. But a more daring psychological analyst was needed to turn his attention towards the very fountain-head of thought, the thinker himself. How is thought made possible at all? What is the least residual postulate to be taken for granted before we start as thinkers? Going deep into the matter, Śaṅkara discovered that the waking ego—the pivot on which all waking life turns—is a mysterious metamorphosis which the witnessing self in us undergoes, as it were, by an undefinable fusion of the real and the unreal (सत्यानृते मिथुनीकृत्य). No one can take himself to be an ego without presuming at the same time that he owns a body together with the senses and the mind functioning within it. And yet, strange to say, there remains, all the while, the fact that he is altogether free from the shackles of this physico-psychic complex since he can shake them off and swim on with ease either to dream or to sound sleep. The witnessing principle which every one of us can, and does unconsciously, intuit and claim to be himself, is the only entity which can be regarded as real in the strict sense of the word; for it is inconceivable that anyone can deny his own self on any occasion, the denier himself being that self. आत्मनश्च प्रवाच्यानुमशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवामत्वान् (S. Bh. 1-1-4) And in comparison with that, everything else must be admitted to be unreal, in as much as it has no constant being of its own independant of this witnessing self. For all practical purposes, however, people go on considering the ego as their real self, little aware that in that conception is a double error, that of identification of the real and the unreal coupled with a mistaken transference of the properties of each to the other. This mutual super-imposition of the nature and properties (अन्योन्य-स्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाप्यस्य) is what Śaṅkara calls *Avidyā* (ignorance) with which, he claims (Intr. S. Bh), all human

life is infected—every sphere of thought, word and deed—whether pertaining to this or to the other word, or even to final release from life's bondage as revealed in the Vedas. तमेतमविद्याव्यमात्मानात्मनोरितराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेय-

व्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । He makes a challenging statement that the witness as contrasted with the ego, the one uniform and unchanging self of all beings is never alluded to either in the Karmakāṇḍa of the Vedas or in the speculative systems. न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृम्यनिरेकेण तन्माक्षी सर्व-भूतात्मा सम एकः कृत्स्थनित्यः पुरुषो विधिकण्ठे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्याऽऽत्मा । (S. Bh. 1.1.4). And in a revealing passage he says that the Śiṣtra is the final pramāṇa, because by removing the egohood of the seeker it annuls all notion of validity attaching to the concept of thinking and the thought, and reduces even itself into a no-pramāṇa just like a dream pramāṇa which is sublated by waking प्रमार्तृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवन्ति स्वप्रकाशप्रमाणमिव प्रबोधे ॥ (G. Bh. 2.69)

The reader will note that the doctrine of two truths—*Samvrti* or *vyāvahārika satya* and *paramārtha satya*—taught by Gaudapāda has been thus shown by Śāṅkara to rest upon a solid foundation; since *saṃvrti-satya* is allowed to reign supreme in its own sphere of the *pramāṇa-pramēya* relation without affecting the *paramārtha* in the least. It was necessary perhaps, to emphasize the aspect of *Vyāvahārika Satya* in view of Kumārila's opinion. The latter had argued that those who accorded no reality to external things or believed that they were only *saṃvrti-satya*, were not entitled to have any voice in the investigation of *Dharma* or religious works, because these works could never be maintained to be efficacious without entailing belief in the reality of external objects. He had even inveighed against the doctrine of *saṃvrti satya* itself, stoutly resisting the notion that *Samvrti* which strictly means unreal, could ever be regarded as *Satya* or real. संवृतेन तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम् । सत्यं चेत्संवृतिः केयं मृषा तेन सत्यता कथम् ॥ (Nirālambana-vāda p 6) The Mahāyānist could easily get over the difficulty by retorting that *saṃvrti satya* is only conventional truth, and thus

really no truth at all. But this solution is not open to the Vedantin who is as anxious to maintain the validity of the Veda along with other *pramāṇas* as the *Mīmāṃsaka* himself. Śaṅkara therefore demonstrates by his doctrine of *Avidyā*, how the validity of the *pramāṇas* including the Veda, is not in the least affected as long as *Ātman* is not realised (*प्रमाणं स्वात्मनिश्चयात्*). When, however, the spiritual aspirant awakes to the truth of *paramārtha-satya*, even the Vedas including the *Upaniṣads*, become no Vedas वेदा अवेदा इति यत्कदाचित्पुत्र एवात्मानिः सुतेरप्यभावः प्रबोधे (S. Bh. 4-1-3).

Gaudapāda could afford to do without the *adhyāśavāda* because he directly applied the Vedantic dialectic of the three *avasthas* to disclose the nature of the self as the witnessing principle which finally emerges as the Absolute or *Turiya-Ātman*. Śaṅkara, on the other hand, being particularly interested in elaborating the *māyic* causality, lays particular emphasis on *Adhyāsa* or *Avidyā* so that with that useful tool in hand, he may be able to reconcile all the Vedic texts referring to creation, *karma*, *upāsana* as well as those that deal with the central doctrine of the unity of *Ātman*. He can go all the way with the *Pūrvamīmāṃsakas* and absorb all their exegetical principles with very little modification¹ to interpret the Vedic texts so far as the *vyāvahārika* standpoint based upon this principle of *avidyā* was concerned. Gaudapāda had only indicated the lines of explaining texts dealing with the seeming origination of *Jivas* and other things in the *Advaita Prakaraṇa*; he had laid down the rule निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वचनि नेतरत् that which is emphasized by the *śruti* and supported by reasoning, that alone can be taken to be the true import of the

1. The considerable amount of exegetical literature bearing upon the *Karmakāṇḍa* and the *Jñānakāṇḍa* including the two *Mīmāṃsā* was quite enough for Gaudapāda as well as Śaṅkara to be able to apportion the various *adhikāraṇas* (qualified aspirants of various grades of intellect). The teaching in the *Samanvaya-sūtra* coupled with the invaluable doctrine of *Adhyāsa*, could very well serve as an unflinching guide in graduating the relative values of texts. If this be accepted, I think there was no need for a Vedantin of Śaṅkara's type to draw his inspiration from the *Mādhyaṃika* for the interpretation of his texts or the analysis of thought.

Śruti (GK 3.23) It remained for Śaṅkara to work out all the details of that dictum in the light of the *Bṛamaśūtras*. There were of course many monistic schools which had produced their own commentaries¹ on the *Sūtras*; they had their theories of *avidyā* too. But we owe it to the exalted genius of Śaṅkara that the term *avidyā* used in the *Śruti* as well as in the writings of previous Vedantins, was made to shed its nebulous connotation and stand for super-imposition, a concept of such supreme importance to metaphysics. This accounts for expressions like *avidyūtmaka*, *avidyūlakṣaṇa*, *avidyākṛta*, *avidyākālpita*, and *avidyāpratyupasthāpita*, which teem in his *Bhāṣyas*. And this explains too why, in important contexts of discussions touching causation, he repeats that the secondless Brahman is the cause of the world (Br. Bh 2-1-24, 2-1-26), and why he says that the effect is non-different from the cause throughout the three divisions of time न हि इदानीमपि कार्यं कारणान्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवामि (S. Bh. 2-1-7) विन्मपि कालेषु कार्यस्य कारणान्मन्मन्तरेण भवत्येते (S. Bh. 2-1-9)

It is his full consciousness of the limitations of empirical reasoning that prompts Śaṅkara to make this significant remark about the right use of reasoning in Vedānta: यदपि धर्मा-
व्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम्, नानेन मित्रेण-
मुक्ततर्कस्यात्माऽऽमलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाद्भवत्येताऽऽ-
धीयते । स्वमात्रतुह्यन्तयोरेकभयोरितरेतरव्यभिचारादामनोऽनन्वयागत्वम्, संप्रसादे
॥ प्रपञ्चरहित्यामेव सद्व्यमाना संपत्तिः निष्प्रपञ्चसदात्म्यम् प्रपञ्चस्य महप्रभवत्वात्
कार्यकारणान्यस्यव्यायेन प्रत्यावर्तिरेक इत्येवेजानीयकः ॥ "As for the
contention that scripture itself recommends the recognition
of reason in as much as it enjoys reasoning (*manana*) in
addition to mere listening (*śravaṇa*) to the *śruti*, it should be
noted that no dry reasoning without experience to back it, can
be admitted here on this plea. It is only reasoning suggested
by the *śruti* itself that is here resorted to as leading to direct
realisation. Such reasoning for instance as these: (1) As dream

1. We find references to some of these commentators and even short quotations from their writings in the third *varṇaka* of the *Panca Padikā*.

and waking are mutually exclusive, Ātman passing through both is un-attached to either; and as in deep sleep the self becomes one with Pure Being altogether leaving the world behind, this self is really the Pure Being free from the world. (2) Since the world is born of Brahman, it is not different from Brahman because of the principle of non-difference of the effect from the cause" (S. Bh. 2-16). This long extract is invaluable on two grounds. First it shows that Śāṅkara dis-countenances the use of pure reason for its own sake in matters of metaphysical importance, and secondly it states, in so many words, that the Śruti does not arbitrarily impose itself as an authority on the enquirer, but proposes to lead him to the highest truth by means of reasoning based on facts of experience. Accordingly, Śāṅkara declares, again and again, that in the enquiry into the nature of Brahman not only exegetical considerations such as śruti, but also experience, and reasoning (सुत्यादयोऽनुभवदायश्च 1-1-2), should be consulted because the knowledge of Brahman, unlike that of religious works, has to culminate in the intuition of reality. अनुभावावसानत्वात् महाविद्यायाः । (1-1-2), अनुभवाकृतेव विद्याफलम् (3-2-18), अनुभवाकृते तु ज्ञानफलम् (3-3-32). It is quite in accordance with tradition that Śāṅkara expressly relates reasoning to the theory of causation as well as to the method of the three states as found in Gaudapāda's Kārikās.

3 GAUDAPĀDA AND SURĒŚVARA

Surēśvara was a worthy disciple of a worthy master. He carried on the torch of Gaudapāda's tribasic dialectic and māyic causation as handed to him by Śāṅkara, undiminished in its brilliance. This is how he frequently sums up the conclusion of the avasthātraya dialectic. अनुभवदृष्टिरात्माऽयं यथोक्तः स्वमबोधयोः । प्राप्तेऽपि च तथैवायं यद्वै तदिति वाक्यतः । अतिकारकहेतुश्च यथाऽऽत्मायं सुषुप्तिगः । कूटस्थदृष्टिरात्मात्वात् तथा स्वमबोधयोः ॥ "Just as this Ātman is held to be possessed of a never-failing

1 This is in faithfulness to Gaudapāda's dictum. निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्वति नेतरत् (OK 3-26). See the *Mandūkya Rahasya Vṛttī* on that Kārikā.

consciousness during dream and waking, so is he in the *prajña* state of sleep. And just as this *Ātman* transcends all motives and factors of action in sound sleep, so does he in dream and waking too". (Br. V. 4-3-1907, 1908). That is to say, *Ātman* is by nature ever the same Pure Consciousness beyond all change and changelessness. Again, *Surēśvara* cites *Gaudapāda's* *Kārika* containing the simile of a rope mistaken for a number of different things whenever (Br.V. pp. 510, 880) he speaks of causality, reminding us thereby that only *māyic* causality is meant.

It is interesting to note that monistic schools owing no allegiance to *Śāṅkara's* strictly orthodox absolutism, tried very early to adopt *Gaudapāda's* teaching to suit their own systems. Thus *Maṇḍana* who openly opposes some of *Śāṅkara's* cardinal tenets, nevertheless quotes the well-known *Kārika* कार्यकारणवद्वौ ताद्विद्येने विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः (GK. 1-11) to support his special creed that the perturbation of the mind continues to exist in sound sleep in a latent condition along with causal ignorance (Br. S. p. 22, 144). Even before *Śāṅkara* there had been systems who believed with *Maṇḍana* that over and above the knowledge obtained through *Śruti* some sort of mystic practice was necessary to arrive at the final realisation. They relied upon such texts as विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत (Br. 4-4-21) which apparently teach *prajña* (realisation) which has to come subsequent to *Vijñāna* (scriptural knowledge). *Surēśvara* was a liberal thinker who did not hesitate to assimilate doctrines of other schools' so long as they did not clash with the tenor of his own absolutism. But when it came to the question of the intuition of the immediate and eternal Reality, the *Advaita Ātman*, he was the last person either to give or to ask for quarter. Regardless of the fact that his opponent attempted to

1 A comparison of the *Bṛhadāraṇyaka Vārtika* with the *Brahmasiddhi* would reveal a startling similarity between the two works in terminology and verbatim quotations sometimes very slightly adapted. A number of arguments are found to be bodily taken over into the *Vārtika* from the *Brahmasiddhi*, which circumstance has led many to believe in the identity of *Maṇḍana* and *Surēśvara*.

take shelter under the authority of a dubious text or of an honoured name such as that of the great Gauḍapāda, he relentlessly exposed the inconsistencies of all theories which called in the aid of Yoga, or continued contemplation of Vākya-jñāna, whether for the purpose of attaining ultimate realisation or for making knowledge strong enough to ward off all avidyā. A school aiming at the latter end propounded the theory of a two-fold ignorance, natural and adventitious नैसर्गिका-गन्तुकी चेति (Br. V. 4-4-88) enveloping the self and the not-self respectively. While the adventitious ignorance obscuring the external objects could be effectively dispelled by knowledge once for all, natural ignorance, they said, was liable to revive even after its destruction by knowledge, and might sally forth again. They therefore thought that a continued vigilant and active course of mystical discipline was necessary until the whole mind secured final absorption in Brahman. The mighty name of Gauḍapāda was invoked in support of this doctrine, and two of his Kārikās were quoted as implying it 'तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः । तन्मीमूतस्तद्वारामस्तत्त्वादमप्युचो भवेत् ॥ यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः । अनिद्वन्द्वमनामासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ (CK 3-34)

The content of the first śloka,¹ the reader will recollect, points to the resultant knowledge accruing to one who realises the metaphysical identity and unreality of both waking and dream. The second śloka is², as Śaṅkara shows, meant for those that cannot rise to the height of Vedantic reflection which directly reveals the sole reality of Ātman ब्रह्मसत्यानुबोधेन Śuresvara was unsparing in his criticisms against all such aberrations of minds that could not appreciate the worth of Vedantic Absolutism. The *Bhāvanāvāda* (doctrine of meditation) of

1. It is in this connection that Gauḍapāda's name is directly mentioned in the Vārtika.

2. Śaṅkara's commentary here warns against the very mis-interpretation which Śureśvara has severely condemned.

3. Prof. V. Bhattacharya smells here the contact of Buddhistic Vijñāna vāda and Vedānta. The *Prasāngīyanavāda*, of course, is for a welding of Vedānta and Yoga of a particular kind.

Bhartṛprapaṇca, the *Asaṃsrta jñānāvāda* (doctrine of unrelational knowledge) of schools akin to Maṇḍana's, and the *Prasankhyānāvāda* (doctrine of stabilization of knowledge) of Brahmadatta and others, are equally faulty in Surēśvara's eyes, because they all fail to see that Ātma-jñāna is only the shaking off our ignorance of an eternally inalienable immediacy. निद्रावधः सन् यथा स्वप्ने दग्निव्याघ्रादिसंगते । निद्रास्वप्नप्रहाणेन बोधमात्राद्यभावाभवेत् । प्रत्यगाज्ञानसंभूतज्ञानात्त्वोत्थप्रबोधतः । प्रज्वेत्तादात्म्यमोहस्य तदैकान्यं संमिश्रते॥ (Br. 4-4-840, 841) Surēśvara is here comparing enlightenment by teaching, to the sudden awakening of a dreamer after encountering a forest-fire or a wild tiger in the dream itself.

4 INTERPRETATION OF GAUDAPĀDA AFTER SURĒŚVARA'S TIME

Later Vedantins who have succumbed to the temptation of speculation and textual interpretation, have not lagged behind in offering their due meed of praise to Gaudapāda even while they have missed the true track of Vedantic dialectic pointed out by that master-mind. *Panchapadika* the earliest sub-commentary on Śaṅkara's *Sūtra-Bhāṣya* available, leaves us in no doubt that it flies off at a tangent in its treatment of avidyā as a *śakti* or force which has to be taken for granted as inhering in the very nature and existence of things external and internal, since illusory appearance could not be otherwise accounted for अयद्वयेषा अविद्याशक्तिर्बाह्यत्वात्मिकेषु वस्तुषु तात्त्विकमत्ताभासानुबन्धिनी नानुपगन्तव्या । अन्वया मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः ॥ (pp. p. 4) He who runs may read the glittering differences between this speculative doctrine and Gaudapāda's reasoning based upon solid facts of intuition and experience. Yet this commentator feels no qualm of conscience in interpreting Gauḍapāda (अनादिमायया सुखः GK 1.16) as vouching for his postulate that the individual soul is limited by this fancied power of avidyā or māyā which hinders it from recognizing its identity with Brahman : अतो मायावच्छिन्नरूपत्वादनन्यदसि ब्रह्मरूपमात्मनो न वेति । तथा चोक्तम्—अनादिमायया सुखो यदा जीवः प्रपुष्यते । अजममिदमन्वजममैतं पुष्यते तदा ॥ इति (PP p. 15) : Surely Gauḍapāda never dreamt that his absolutism could be dragged down to this realistic turn of

thought or that his *kārikā* making a statement of saving knowledge based upon universal experience, could be pressed into service to prop up a hypothetical mysterious force indifferently called *avidyā* or *māyā*.

It will be remembered that while Śaṅkara mostly emphasises the *Satkāryavāda* based upon the theory of illusory causation throughout his *Sūtra Bhāṣya*, he nevertheless takes care to maintain the traditional teaching about the three *avasthās* intact by declaring that the waking world is as unreal as the dream world न त्विदं विद्युदिसर्गस्याप्यवन्तिकं सत्यत्वमिति । प्रतिपादितं हि 'सदित्यत्वमारम्भणशब्दादिव्यः' इति समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । अतो वैशेषिकमिदं स्वप्नस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ (S. Bh. 3-2-4). He also observes, in un-ambiguous terms, that the ego becomes one with Brahman in sound sleep and the like states, येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीव उपाधुपशमात् संपद्यते (S. Bh. 3-2-11). Vācaspati Miśra, author of the *Bhāmati*, the famous sub-commentary on *Sūtra Bhāṣya*, however, is either reticent on such occasions, or else gives expression to his pet doctrine—taken over from Maṇḍana—that *layalakṣaṇā* *avidyā* persists in those states : He does not, as far as I am aware, refer to Gaudapāda anywhere, so as to enable us to see his definite attitude towards the method of the three *avasthās*. In any case, we may presume that he, with Maṇḍana, does not attach much importance to that dialectic since he equates *Śravaṇa*, *Manana* and *Nididhyāsana*, the three immediate means to enlightenment, with the two steps of yogic discipline *dhāraṇā* and *dhyāna*, while he thinks that *darśana* is *Samādhi*. अतः श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः, ब्रह्म इति समाधेरुपदेशः । (Bha. 2-3-39) Evidently he contemplated a coalition of Vedānta and Yoga, as did Prakāśātman later on in his famous *Vivaraṇa* कदाचिदसंप्रज्ञात्मैकत्वदर्शने कदाचिदारब्ध-कर्मोपस्थापितदोषनिमित्तद्वैतदर्शने चेति ॥ (PV p 284). Of course this innovation is diametrically opposed to Gaudapāda's dictum (GK 1-17) that *Ātman* is always *Nisprapañca* (free from all duality) as well as to Śaṅkara's irrefutable argument that the Vedāntic text 'That thou art' referring to

universal present time cannot by any ingenious interpretation be twisted so as to restrict it to any particular state न चायं व्यव-
हाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् । तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-
भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ॥ (S Bh. 2-1-14)

Coming down to recent times when both the Vivarana and the Bhāmati schools of interpretation came to be welded into one, we are confronted with a new twist of the avasthātraya teaching. The author of the *Pañcadāsī* has brought forward a new theory that *viśva*, *taijasa* and *prājña* are the names of the individual self conditioned by the gross, the subtle and the causal body (or, ignorance), respectively while *Vaiśvānara*, *Hiranyagarbha* and *Īśvara* are the names of *Paramātmā* conditioned by the collective gross, subtle and causal bodies (PD 1-16 to 28). It will be noted that in strange contradiction of Gaudapāda's statement (GK 1-1) that *Viśva* is 'vibhu' (all-pervading), the term now becomes a misnomer for the shrunken self with a limited body, whilst *prājña*, the *ghana-prajña*, is degraded into the self enveloped in ignorance¹. Not content with thus much, this writer proceeds to prescribe *Pātāñjala* Yoga for the removal of obstructions to realisation (PD 1-60 to 65). The whole chapter is well-worth perusal by scholars who wish to study the vicissitudes of Gaudapāda's tenets down the ages.

Ever since the time of Vidyaranya, it has become the fashion for Vedantic writers to identify the *Ātma-satyānubodha* of Gaudapāda extolled as *asparśa yoga* with the *nirvikalpa samādhi* of the *Pātāñjālas*. As instances in point may be cited *Pañcadāsī* (2-24) and *Jīvanmuktī Viveka* (JV Manonāśa-prakarana p. 80). In some cases, they have even gone to the length of saying that the *Māndūkyaopaniṣad* merely enjoins the meditation of the identity of *viśva* and *Virāt*, *taijasa* and *Hiranyagarbha*, and therefore that the *Sarvajñatva* (omniscience) of *Prājña* is

¹ For an elaboration of this dichotomy of *viśva* and *Vaiśvānara* etc. see *Siddhanta Loka Saṅgraha* pp. 92-100 (Chukhamba Edition).

not to be taken seriously.¹ The curious reader is referred to the Hindi *Vṛtti Prabhākara* (VP 8-18, pp. 353-355. Venkatēśa Steam Press).

1. That, really, reference to Omkāra and Valśānara et., has primarily nothing to do with meditation, is well-known to readers of Śaṅkara's Commentary on the Māṇḍūkya with the *Āgamaśrautarāṅga*. This has been explained at great length by the present writer in his *Māṇḍūkya Rahasya Vṛtti*.

SECTION SIX

RETROSPECT AND CONCLUSION

1. RETROSPECT

It is now time for us to have a look at the ground we have traversed so far and take stock of what we have now left with us. We have seen that there are not sufficient grounds to disturb the traditional opinion that the Māndūkya is a genuine Upaniṣad and that Gaudapāda is the author of all the four chapters of the Kārikās attributed to him. The chapters proceed in an orderly manner in expounding the tri-basic method of Vedānta which considers all aspects of life and convincingly reveals Reality as the unchanging Pure Consciousness invariably intuited as the witnessing principle in us. The first chapter summarises the results of an examination of the three states and shows how our self is really the Absolute transcending all duality of words and thoughts on the one side and objects expressible or thinkable on the other. The second chapter enters into an impartial comparison of waking and dream, and arrives at the conclusion that both the states with their contents are māyīc manifestations of the non-dual Ātman. The third chapter clarifies how the Absolute remains unaffected amidst its seeming manifestations, while the fourth seeks to show how, even the purely rationalistic systems, being partial to the waking state, are in conflict with each other, and even so, indirectly point to the truth of the absolutistic doctrine revealed in Vedānta.

We have weighed certain modern theories, some urging that Vedānta is more or less identical with the Vijñānavāda of the Buddhists and some surmising that Gaudapāda is indebted to Mahāyānic writings for his terminology and method of reasoning. It was seen that Buddhist reasoning being confined to the waking standpoint, is intrinsically different from the Vedāntic reasoning covering all the three states and the unborn, constant, non-dual Vijñānam, the Brahman of the Vedānta, has

very little in common with the stream of momentary consciousness postulated by the Yogācāras and Vijñānavādins. We also found that where, especially in the fourth chapter, Gauḍapāda seems to have freely made use of certain terms and thoughts of Mahāyāna Buddhism, he has pressed them into service only to show that the terms have their full significance with reference to Vedantic concepts and that the reasonings become more convincing when applied to facts of experience to which attention is drawn exclusively in Vedānta. Again, we clearly saw that the nature of the Vedantic Absolute and the method of approach to reach it, are entirely different from the absolutes and the methods of approach accepted in the Mahāyānic Systems. And finally, we have traced in a rough outline the various turns that Gauḍapāda's teaching took in the course of time and saw how Vedānta gained or lost its value as one of the highest systems of thought the world has ever witnessed.

2. THE USE OF VEDANTIC KNOWLEDGE

What is the effect of this Vedantic knowledge on practical life? Gauḍapāda has not made any attempt to answer this question at length, but he has given us sufficient hints at the end of his work¹ to enable one to guess the trend of his opinion in the matter. According to him a person who has realised his identity with the Absolute, becomes a Brāhmaṇa in the highest sense of the term, and that implies in Vedantic parlance an ideal comprehending all that is best in life, physically, mentally, morally and sociologically. Witness the Śruti *सर्वज्ञः* ; "And then is he, indeed, a real Brāhmaṇa" (Br 3.5-1). He obtains *Sarvajñatā* (omniscience) also; not that he comes to know everything about everything in some occult manner, but knowing as he does the one Reality underlying all the phenomenal Universe, he is beset with no more doubts or difficulties due to ignorance of the one thing worth-knowing. He becomes free from the trammels of feverish activity (*किमतः परसीदते*) for the sake of the baubles and trinkets of

1. See GK. 4 85, 86, 92 and 93.

केचित् प्रथम प्रकरणमागमास्यम् उपनिषत्त्वेनैवाभ्युपयन्ति ; यद्यपि च केचिदधुनातनाः केवलपुरावृत्ततत्त्वशोधनकौतुककृदा प्र ताः साप्र-
दायिकश्रद्धामननुरूढानाश्च प्रकरणचतुष्टयमिदं नैकप्रणेतृकमितिभिप्रयन्तिः
विशिष्य च चतुर्थ प्रकरणमन्यतस्तान्वाख्यं केनचिद्द्वौद्विसिद्धान्तानु-
सारिणा, बुद्धमतसहानुभूतिगता वेदान्तिना, बुद्धानुयायिनामावर्जनमर्भाप्सता
वेदान्तिनैव वा केनचित्, प्रणानमिति विविधं चिकल्पयन्ति ; किं बहुना,
यद्यपि च केचिद्द्वौद्विषादनामा न कश्चिद्व्यवहृता कचिद्व्यासोदित्यपि
धाष्ट्येन जल्पन्ति ; तथापि साप्रदायिकनयेन वेदार्थविधारणैक्यप्राणां
मुमुक्षुणां न तादृशकृतर्कवलग्न्यावद्वृकमतानुशीलनेन किञ्चिन् प्रयोजन-
मस्तीति न तत्र किञ्चिद्वृत्त्यं वस्तुतः । आस्तिकानां वेदान्तार्थजिज्ञा-
साप्रविविक्षणां चित्तं तादृशवादितर्कचालितं मा भूदिति कारणात् न मया
ग्रन्थमध्ये परेषां चौघानीपत्तत्र तत्र कटाक्षितानीति ज्ञेयं मुर्धमिभिः । ऐति-
हासिकदृष्टिभूषिष्ठे च संप्रतितनयुगे श्रीमद्द्वौद्विषादनाद्वैतमगवत्पादयोर्विषये
प्रचलितसांप्रदायिकाभिप्रायाः केवलान्धपरंपरयाऽऽश्रिताः इत्यामि कजिज्ञा-
सूनामप्यागच्छ माऽहुरीभूयादिति हेतोश्च तादृशां बुमुन्नां बुनुदल-
निवृत्त्यर्थमेव मयाऽऽहलभाषामय्या विम्लुतभूमिकया परमतनिराकरणस्य
मतसमर्थनपरया गैर्वाणवाणीमयोऽप्ययं ग्रन्थः सञ्जीवितः । गौट-
पादीयप्रकरणचतुष्टयस्य प्राणभूतस्य तु प्रक्रियान्नयस्यानिरसाधारणं
स्वरूपम् अत्र प्रदर्शयितुं यत्नः समादिश्यते । तदवगमेन हि मन्दमर्धेन-
प्रयोजनो वेदान्तार्थनिर्णयः स्यात्, तथा च मुमुक्षुणामुपक्रमो
भवेदिति ॥

अवस्थात्रयप्रक्रियाया अयाधारणधर्माः

अवस्थात्रयं नाम तदाच्छिन्नऽऽत्मनः स्वप्नविषयमेव—

तत्रावस्थात्रयरीताप्रक्रियायाः श्रुतिप्रदर्शितारा अव्यापारज-
धर्मास्तान्दव्यावर्णादास्तत्त्वजिज्ञासुभिः । यद्यप्यवस्थात्रयं नाम ज्ञान-

स्वप्नमुपुत्तय इति सर्वलोकविदितमिति न किञ्चिदस्तीव तत्र परीक्षणीयम् । तथापि वेदान्तेषु नावस्थात्रयस्य विषयभूतस्य तादर्थ्येनैव परीक्षा प्रतायते येन तन्निरूपणं व्यर्थप्रयासत्वेन शङ्कनीयं स्यात् ; किं तर्हि अनृथ लोकसिद्धमवस्थात्रयं तदनुभवितुः परमार्थस्वरूपं निर्धारयितुमेव । अवस्थात्रयवत्त्वं हि मिथ्यारूपं परमार्थत एवाऽऽत्मनो धर्म इति विकल्पयति लोकः । तदेतद्विकल्पनमध्यारोपदृष्ट्या तावदभ्युपगम्याऽऽत्मनः स्वरूपमविबाधृहीतात्स्वरूपाद्विलक्षणं तत्साक्षिरूपं विज्ञाप्याद्वैतात्मानं समाधिगमयति भगवती श्रुतिः । अधिगते तु तस्मिंस्वरूपेऽवस्थावत्त्वमप्यपनयति । तथा च दर्शनम् 'सोऽप्यगात्मा चतुष्पात्' (मं. २) इत्युपक्रम्य 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम् . स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७) इत्यन्तम् ॥

निसृष्टवैषाद्यवस्थान्तर्भावोऽन्यान्नामवस्थानाम् —

यद्यपि जाग्रदाद्यवस्थात्रिकव्यतिरिक्ता अप्यवस्था समनुभूयन्ते लोकैः, तूष्णीमवस्थामदमूर्छानिद्राविहार(somnambulism)मौढ्य(idiocy)स्थित्युन्माद(insanity)परवश्यता(mesmeric or hypnotic state)मरणाद्यवस्थानां लोकसिद्धत्वात् । समाधिमुक्त्यवस्थयोश्च शास्त्रप्रसिद्धेः । तथापि लौकिकैः शब्दानुभवायाः सर्वस्या अप्यवस्थाया दर्शनवृत्त्यदृशनवृत्त्यन्यतरत्वावश्यभावात्, दर्शनवृत्तिरूपायाः सत्यत्वेन विभाव्यमानाया जागरितसमानयोगक्षेमत्वात्, मिथ्यात्वेन विभाव्यमानायास्तु स्वप्नसमानयोगक्षेमत्वात्, अवर्शनवृत्तिरूपायाः मुपुत्तिसमानयोगक्षेमत्वाच्च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तास्यावस्थात्रयमेव सम्बद्धानिरूपितमलं तत्त्वनिर्णयायेति न कश्चन न्यूनताशङ्कातद्धोऽत्र समस्ति । अवस्थात्रैताः स्वयैव निरूपिता जिज्ञासोरलं तत्त्वपरिसमाप्त्यै । स्वप्मादन्यत्वेनोपलभ्यमानानां हि सर्वेषां पुरुषाणां स्वजाग्रत्स्वप्नयोरन्यतरसमवेवावस्थाया-मुपलम्भात् तेऽपि स्वानुभवपरीक्षणेनैव परीक्षिता भवन्तीति न ज्ञेयैकदेश-

स्थापरीक्षितत्वमाप्तेः । तथा ब्राह्मणान् भाष्यकारोऽल्लतशान्ति-
न्याख्याने 'ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः' (४-८८)
इति ॥

अथग्यायाः प्रपञ्चव्यापकत्वम् —

अन्यच्चैदमस्मि मनसि कर्णीयमत्र प्रक्रियाया असाधारणरूपत्वेन
यज्जागरिताद्यवस्थानां न प्रपञ्चान्तर्भूतत्वं ग्राह्यं किं तु तत्त्ववस्थान्तर्गतत्वमेव
तत्र तत्र समुपलभ्यमानस्य ग्राह्यग्राहकप्रपञ्चस्य कृत्वस्वापीति । यद्यपि
प्रमातृदृष्टिमवष्टभ्य जाग्रत्प्रपञ्चान्तर्गतमेवाऽऽत्मानं स्वस्वदेहपरिच्छिन्नं
चाभिमन्यते सर्वोऽपि जनः, तथापि शास्त्रदृष्ट्या समस्तजाग्रत्प्रपञ्चोपाधिक-
तत्त्वाक्षित्वेनाभिलक्ष्यमाणपरमार्थात्मापेक्षया सोऽपि प्रमाता जाग्रत्प्रपञ्चान्त-
र्गतत्वानुमेयसकलेतरप्रमातृगणसहितस्तत्प्रपञ्चान्तर्गत एव, स च प्रपञ्चो
जागरितावस्थान्यास एव । तद्व्यतिरेकेणान्यत्रानुभूयमानत्वादिति
ध्येयम् । अत एव हि श्रुतिर्जागरितस्थानमात्मानं सकलप्रपञ्चोपहितं
विज्ञापयति 'सप्ताह एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुवंधानरः प्रथमः पादः'
(मं. ३) इति । व्याचष्टे च तद्भाष्यकारः 'सर्वस्य प्रपञ्चस्य माधिदैविक-
स्थानेनाऽऽत्मना चतुष्पादत्वस्य विवक्षितत्वात्' इति । परमार्थात्मा यः
प्रक्रान्तः 'सौऽयमात्मा चतुष्पात्' (मं. २) इति, तस्याऽयं जागरितस्थान
आत्मा मयंप्रपञ्चोपाधिकः प्रथमः पाद इति तदर्थः ॥

अवस्थानां परस्परवैलक्षण्यमस्ति, न नृ परस्परसंबन्धं परस्परमित्ये वा —

अयमपरो विशेषोऽस्याः प्रक्रियाया अविस्मरणीयो यज्जाग्रदाद्यवस्थानां
परस्परविलक्षणत्वेन प्रतीयमानानां न कश्चनसन्धः शक्यावधारण
इति । यतः सूक्ष्मेक्षिकया विमृश्यमाने त्रित्वमेव तावदवस्थानां न घटते,
यावता तासामन्यतभावस्थाने तदितरयोरपि सहस्थितिर्नाभ्यहितुमपि
शक्या । न हि कश्चिद्युगपज्जागर्ति स्वप्नं पश्यति सुषुप्तमनुभवतीति च

शक्यकल्पनमेतदिति । न चैकस्मिन् देशेऽवर्तमानानामेकस्मिन् काले
 आनुपूर्वमभजमानानां वा भावानां संख्येयता भागिनी । स्वप्नजागरिता-
 न्तर्गतभेदानां तत्तदवस्थोचितान्यादृशान्यादृशकालदेवमात्तचमेव प्रती-
 यत इति तु सर्वानुभवसिद्धयेतत् । न च तत्तत्स्थानाविनाभूतत्वेन
 निश्चीयमानप्रपञ्चमात्रे विमान्यमाना कालदेशबुद्धिरुभयोरेपि तयोः साधा-
 रणभूतकालदेशान्तरसद्भावे प्रमाणं भवेत् । सुषुप्तावस्थायास्तु नान्तर्ग-
 तबहिर्वा कालदेशौ संस्त इत्यतो जाग्रदाद्यवस्थानां त्रित्वबुद्धिर्भ्रान्तिरेवेति
 सिद्धम् । अत एव तासां मिथोभिल्लत्वं सुतरा दुःसंपादम् । न हि काल-
 देशपरिच्छेदं विना दृश्यानां भिन्नत्वमभिल्लत्वं वा भवेत् । अत एव च
 तासां कोऽपि संबन्धो न शक्यकल्पनः । भिन्नानामेव हि भावानां
 संबन्धः कथनं कल्पनीयो भवति न तु परस्परसंज्ञानभिज्ञानं गमा-
 स्वप्नगन्धर्धनगरस्थानामिवेति ॥

अनुभवस्य प्रालम्ब्यम्—

अपि चायमपरो विशेषोऽस्यां प्रक्रियायां यदनुभवस्यैव प्राधान्य-
 मास्तीयतेऽथ न तु प्रत्यक्षादिप्रमाणानामिति । अवस्था एव हि तावन्न
 प्रत्यक्षादिगम्याः, प्रागेव चात्मा स्वयंसिद्धः । न हि तत्रेन्द्रियाल्येचनस्य
 पुरुषमतिप्रभवस्य तर्कस्य वाऽवकाशोऽस्ति । तदविषयत्वान् । शास्त्राचार्यो-
 पदेष्टारूपागमस्तु अतद्वर्मनिरासकत्वमात्रेणानुभवसिद्धमात्मानावेवयतीति
 तत्र प्रमाणत्वेनोपचर्यत इत्यन्यदेतत् । उपपत्तिरप्यत्र प्रक्रियायामानीय-
 माना श्रुत्यनुगृहीता तदविरोधितर्करूपा वेति साप्यनुभवायैवेति न पृथ-
 कप्रमाणत्वेन परिगण्यते । अनुभवशब्देन चात्र न वातज्जलादितन्त्रान्तरीय-
 योगजसमाधिजन्यस्तपोमन्त्रादिस्तिद्धिजन्यो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यानुभवो
 वा वैयक्तिकवेदनादिरूपानुभवो वा व्यपदिश्यते । किं तु सर्वजनसमाधारणः
 स्वाभाविक एव, यः सुस्विन्द्रियान्तःकरणव्यापारानपेक्षो जाग्रदादिसर्वा-
 वस्थानां साक्षाद्विज्ञाफः सर्वैरेपि वादिमिरनपलनीय इति ॥

अवस्थात्रयप्रक्रियासिद्धः सिद्धान्तः

यथोक्तमाधारणवर्मयुक्तावस्थात्रयप्रक्रियानुसंधानेन संस्पृष्टान्तः-
करणानां सर्वप्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मैवैकः परमार्थ इति सम्यग्भूति-
र्जायते । यद्यपि अवस्थात्रयानुभववानहम्, शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान्
दुःखमनुभवामि जागरितस्वप्नदोर्भूतो भूयः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य
विश्रम्येति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । तथापि जाग्रत्प्रभातृदृष्ट्यैव सः,
न त्यक्त्वा त्रयमाधारणसर्वत्रिकानुभवसंमन इत्युपेक्ष्यः । न हि जाग्र-
त्प्रमाता स्वप्नसुषुप्तदोरापि स्वासाधारणवेपेण प्रमाणैस्तद्वत्प्रमेयविशेषान्
प्रमिगोति येन तस्यानुभवं तद्विषयेऽपि प्रमाणीकुर्महे । अत एव च योऽपि
मुच्यमहमस्याप्समिति स्वप्नमद्रालमिति वा जागरिते स्मरणाभासः प्रमातुः,
तदपि विकल्पमात्रमिति निश्चेतव्यम् । स्वप्नेऽन्यादृशस्यैव प्रमातुर्व्यापारस्य
सुषुप्तौ सर्वप्रमात्रभावस्य च तेनैव प्रमात्रा परामर्शादित्यवचेयम् । यः
पुनरात्मा सर्वावस्थासाधारणः, तस्य सर्वत्र श्वस्वरूपाविशेषात्, जागरिता-
द्युमाधीना तत्कृतबहिःप्रज्ञत्वान्न-प्रज्ञत्वदिविशेषरूपाणां च परस्परव्यभि-
चाराच्च नित्यनिरवस्थ एव स आत्माऽद्वितीय इत्यवगम्यते । स एवैकः
सर्वेषां न आत्मेति सर्वे वदमादित एवाजाद्वयात्मस्वरूपा एव नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावा इति च सिद्धम् । तदिदमाह श्रुतिः 'एकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं दान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते न आत्मा स विज्ञेयः'
(मं. ७) इति ॥

कार्यकारणभावप्रक्रिया

यद्यपि यथावर्णितनात्मा सर्वदेशकालनिमित्तासंस्पृष्ट एवायमात्मा
प्रपञ्चोपशमोऽजोऽद्वयश्च, तथापि जाग्रत्प्रमातृबुद्धिवासितान्तकरणमन्द-
मध्यमबुद्धयः साधकाः प्रतिपद्यन्ति प्रपञ्चोऽयं परमार्थसत्त्वैव, अत्रत्यवस्तूनां
प्रमाणैरालम्भात्, अर्थक्रियाकरणसामर्थ्याच्चेति । न चेदृशः प्रपञ्चो

निष्कारणमुत्पत्तुमलमिति च । तेषामप्यनुग्रहार्थं तद्विचारसरणिमेवानुसृत्य वेदान्ता जगज्जन्मादिकारणं परमेश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति चोपदिशन्ति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१), 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं च जायते' (मुं. १-१-९) इत्याद्याः । इहाप्युपनिषद्युक्तम् 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येव श्रोत्रिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (मं. ६) इति । स चैष उपदेशो न परमार्थतो जगत्कारणमेव ब्रह्मेति कृत्वा । न हि प्रतिनिधतद्देशकालनिमित्तक्रिया-फलाश्रयस्य जगतो . देशकालादिसर्वोपप्लवरहित आत्मा वस्तुत एव जन्मादिकारणमित्यजसैवोपपद्यते । न च प्रपञ्चे परिदृश्यमानानां भावानामुपलभ्यत्वार्थक्रियाकारित्वमात्रेणास्य वस्तुसत्त्वादि युक्तं व्यवस्थापयितुम् । स्वप्नमायादिष्वपि भावानामुपलभ्यत्वार्थक्रियाकारित्वयोर्दर्शनात् । कथं तर्हि कृत्योपदेशोऽयमिति ? अत्र संप्रदायविदः श्रीमद्भौडपादाः । 'उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् । जातिस्तु देशिता बुद्धैरजाते-क्षसतां सदा ॥' (४-४२) इति । अयं भावः । जागरितावस्थायां वस्तूनां कार्यकारणभावं प्रतीतमुपलभमानास्तद्भावभाविताः श्रद्धाणा आस्तिका मुमुक्षवोऽत्र स्वान्तर्भावितकालदेशनिमित्ते जाग्रत्प्रपञ्चेऽपि कार्यबुद्धिमतिदिश्य मन्यन्ते जगदिदं वयं च कस्माच्चित्कारणादुत्पत्ता इति । तत्र कार्यकारणभावं वास्तवमेवेति गृहीत्वा प्रधानपरमाण्वादिकारणमनुमाय-सन्मार्गात्परिश्रष्टा मा भूवन्निति श्रुत्या तेषां परमार्थज्ञानोपायत्वेन जगज्जातिर्दृक्षणः सकाशादित्युपदिष्टा जीवोत्पत्तिश्च । कथं नु नाम क्रमेणाप्यजाति-वादं परिगृह्याजमद्वयमात्मतत्त्वं विजानीयुरिति, न तु परमार्थत एव जगज्जातिरनुमतात्रेति । न चाजातेरेव परमार्थत्वे कथमसत्या जातिरुप-दिश्यते श्रुत्यन्तेषु, कथं वा तदाश्रितानां जिज्ञासूनां परंपरयाप्यजाद्वयात्म-विषयो विवेक उदीयादिति शङ्कनीयम् । मायाजान्युपदेशात् । तथा हि । सुषुप्ते प्रलये चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मावतिष्ठते । जागरिते स्थितिकाले

ष्ठापितम् । तत्र धैतथ्ये 'तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्' (२-३६), इति द्वैतवैतथ्यसाधनेनार्थात्सिद्धमद्वैतमुपसंहृतम् । अद्वैते पुनः साक्षादेवाज्जाद्वैतं प्रतिष्ठापितमिति विशेषः । प्रकरणद्वयेऽप्युपपत्त्यनयन-
मागमार्थवैशद्यायैव । सा चोपपत्तिः श्रुत्यनुगृहीततदविरोधितर्कयोरन्यतरा-
त्मिका यद्योपन्यस्तागमार्थाध्यवसाये उपकरणभूतेति च समानम् ॥

चतुर्थे स्वलातशान्तिप्रकरणे द्वैतिनो वेदवाद्याश्च येऽस्याद्वैत-
दर्शनस्य प्रतिपक्षभूताः, तेषां परस्परविरोधादज्जाद्वैतवाद् एव सम्यग्दर्शन-
मिति सेत्स्यतीति व्यतिरेकन्यायेन प्रदर्श्य सकलशास्त्रार्थोपसंहारः कृतः ।
यत्तु तत्र बौद्धयुक्तिभिरेव प्रायेणाज्जातिवादः प्रसाधितः तत्रायं निगूढा-
भिसन्निधराचार्यस्य यद्वैद्वयुक्तीनां सम्प्रबिम्ब्यमानानां जगत्सत्यत्वभ्रम-
निरासनेन क्रमेण श्रुतिप्रतिपाद्याद्वैतवस्तुसामीप्यगमयितृत्वेनैव चारितार्थ्यम्
न तु ताः फंचित्सिद्धान्तान्तरं स्थापयितुमलमिति । अत एव ह्यत्र
विज्ञानवादिसमतयुक्तिभिर्बाह्यार्थजन्मनिराकरणं कृत्वा तद्युक्त्यतिदेशेनैव
चिच्छजातिमपि निरस्यन् चित्ततद्दृश्ययोरुभयोरपि सममेव अज्जातिवत्स्वनति-
रिक्तत्वं प्रसाधयति । अतीतप्रकरणेष्विवात्रापि मायाज्जातिवादं तत्र तत्रोप-
स्थापयति । अन्ते चाऽऽगमप्रकरणोपन्यस्तां श्रौतीमवस्थात्रयप्रक्रियां
पुनरपि प्रदर्श्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागरहितमद्वितीयचैतन्यं धर्मान्तरासंक्रान्त-
मेतन्न बुद्धेन भाषितमित्युद्धोषणेनोपसंहरतीति । यदपि तत्र बौद्धपारि-
भाषिकशब्दानामनुकरणं तदपि तेषां वेदान्तदर्शन एव मुख्यवृत्तत्वप्रदर्श-
नायेति ग्रन्थशरीरे परिशिष्टे चोपपादितमिति नेह तत्र पृथग्यत्नः क्रियते॥

नागार्जुनगौडपादप्रक्रिययोर्वैलक्षण्यम्

तत्र नागार्जुनादौडपादाचार्यस्यावरफालीनत्वम्, अलातशान्ति-
प्रकरणे नागार्जुनकारिकादिकृतिपूयलभ्यमानशब्दवाक्ययुक्तिसाम्यं च
प्रतीयमानमालक्ष्य केचित्तयोरुभयोरप्याचार्ययोरैक एव सिद्धान्तोऽभिमत

इति सहसा निर्णयावभवुः । तदिदमुभयाचार्यप्रक्रियापरीक्षणाकुशलानां साहसमित्यभ्यवसीयते । यन्कारणं नागार्जुनो वितण्डावादी न कंचन सिद्धान्तमालम्बते । गौडपादाचार्यरुचिवाद्वाचार्ज्यक्यवादी नियमेन वेदान्त-सिद्धान्तमवलम्बते चेति ॥

तथा हि । इदमेव परार्थमन्यत्पमिति दृढाग्रहवतां तत्तदृष्ट्यप-
सरणार्थमेव खलु नागार्जुनस्य प्रवृत्तिः । तस्याजातिवादस्तु प्रतीत्यसमु-
त्पादोद्देशरूपसौद्भागमावलम्बी युक्तिमात्रेणाऽऽस्थितः सर्वप्रकारेणापि
जातियादनिराकरणार्थम् । न च स्वदर्शनं किंचिदुपस्थाप्य कचिदपि
तत्स्थापनार्थं प्रयोगवाक्यान्वमिहितानि तेन । अवग्रीह्यन्तु वाचका
माध्यमिककारिकारम्भे तेन निबद्धं मङ्गलश्लोकयुग्ममिदम्— ‘अनिरोधमनु-
त्पादमनुच्छेदमश्नाश्चतम् । अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥ य.
प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवम् । देशयामास तनुद्वस्तं यन्दे वदना
वरम् ॥’ इति । न च प्रतीत्यसमुत्पादो नाम कश्चन वास्तविकः समुत्पादः
संभावनीयः । यस्मात्प्रतीत्यैव पदार्थान्तरं समुत्पद्यमाना भावा लक्ष्यन्ते
तस्मादैव ते वस्तुतः समुत्पद्यन्ते इति कृत्यैव हि प्रतीत्यसमुत्पन्नास्तं इति
वाचोयुक्तिः । अत एव हि प्रत्ययपरीक्षायाम् ‘न स्वतो नापि परतो न
द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः । उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥’
(भा. का. १-१) इत्युत्पत्तिः सर्वथा न समवतीत्युक्तम् । न केवलं
भावानां प्रत्ययानुपपन्नता किं तु सत्तापि न विद्यते । अतोऽस्मिन् सतीदं
भवतीति निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नोपपद्यत एवेत्युक्तं तत्रैव । ‘भावाना
निःस्वभावानां न सत्ता विद्यते यतः । सतीदमस्मिन् भवतीत्येतद्वैरोप-
पद्यते ॥’ (भा. का. १-१०) इति । आर्यसत्यपरीक्षायां च ‘य.
प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे । सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्तैव
मध्यमा ॥ अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते । यस्मात्तस्मादशून्यो
हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥’ (भा. का. २४-१८, १९) इति

धर्माणां प्रतीत्यसमुत्पादो नाम स्वभावशून्यतैवेति स्पष्टीकृतम् ।
 वितण्डाश्रयणं चास्य माध्यमिकदर्शनस्य स्वागमसंप्रदायप्रवर्तक-
 गुरुनमस्कारच्छलेन माध्यमिकसूत्रचरमकारिकायां स्फुटितम् 'सर्वदृष्टि-
 प्रहाणाय यः सद्धर्मदेशयत् । अनुकम्पामुपादाय तं नमस्यामि गौतमम्॥'
 (मा. का. २७-३०) इति । न च सर्वदृष्टिप्रहाणेऽपि शून्यदृष्टिरव-
 शेषितेति भ्रमितव्यम् । तस्या अपि नागार्जुनेनैव कण्ठरवेण प्रतिविद्धत्वात्
 'शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः । येषां तु शून्यता दृष्टि-
 स्तानसाध्यान् वभाविरे ॥' (मा. का. १३-८) इति । यः पुनरेवमपि
 प्रज्ञाभारमिताख्यानभूतिः सर्वप्रपञ्चास्पद्भूतपरमार्थतत्त्वत्वेन शून्यवादिमि-
 रभ्युपगतेति केषांचिद्विनातनानामभ्युह., स तु भावाना नै.म्याभाज्यं पुनः
 पुनराधोपयद्विनागार्जुनादिवचोभिर्विरुद्धत्वाच्चादेव इति रहस्यविधृताद्येव
 प्रपञ्चितमित्यतो न तत्रेह किंचिद्वक्तव्यमितिपुनरुच्यते ॥

गौडपादाचार्यः पुनः स्पष्टमेवाऽऽद्यप्रकरणत्रये स्वस्याजाद्वैतात्म-
 दर्शनसंप्रदायानुसारित्वं तत्र तत्र साभिमानं प्रकीर्तयति 'अनादिमायया
 सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥'
 (१-१६), 'वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः
 प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।'
 (२-२५, ३६), 'अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्वेद उच्यते' (३-१८)
 इत्यादिना । स्वदर्शनस्य वेदान्तसंमतत्वं च दर्शयति तत्र तत्र 'प्रणवं
 हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोकारं भत्वा र्थारो न
 शोचति ॥' (१-२८), 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा
 विधमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥' (२-३१), 'संभूतेष्वप्यत्रादाच्च
 संभवः प्रतिपिच्यते । को न्वेन जनयेदिति कारणं प्रतिपिच्यते ॥'
 (३-२५) इत्यादिना ॥

तस्याजातिवादस्तु न नागार्जुनस्येवाशेषजातिद्विष्टिनिराकरणकी-
 दधीतिद्वय भावजन्माभावस्यानुवादः, किं तु वेदान्तोदितावस्थात्रयमष्टि-
 प्रक्रियाद्वयसमालोचनात्सार्वजनीनानुभवावष्टम्भिप्रवलतरनकेसिदाप्रत्याख्ये-
 याद्वितीयात्मसमर्पकः । न केवलमेतावत्, किं तु नाज्यवहारिकं जातिवाद-
 मपि श्रुतिसंमतनादाजातिवादोपपन्नासेन परिरुद्धमिति गौडपादाचार्यदर्शन-
 मिति तद्दर्शनस्य सुमहद्वैलक्षण्यं नाध्यमिकदर्शनान् । 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं
 परमार्थतः' (१-१७), 'कल्पयन्त्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
 स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥' (२-१२), 'अजादमानो
 बहुधा मायया जायते तु सः ॥' (३-२४) इति सर्वत्र मायाजातिर-
 भ्यनुज्ञाता अनेनाऽऽचार्येण । अजम्बभावस्यैव मयस्यात्मनो यथा मायया
 जन्मसंभवः, तथोपपादितमभ्युपगम्य श्रुतिसमतत्वादकारणभावविमर्शनाव-
 सरे । सर्वभावानां नैऋत्याभाजनमेवैकान्तनोऽभ्युपगम्यता स्वमायादिना
 माययापि जन्म न कथंचन युज्यते इत्यतः प्रतीत्यमनुवादगुणार्थापत्ता-
 प्यजाद्वयात्मन एव मायया जन्माभ्युपगम्यन्ममिदं पुनर्मतेनाऽऽचार्येण
 'अमनो मायया जन्म तत्तरो नैव युज्यते । कदापुनो न तत्तेन
 मायया वापि जायते ॥' (३-२८) इति वदता ॥

चतुर्थपरस्परं तु यद्यपि प्राधान्येन परादिनामन्योन्यविग्रहमेव
 मिथ्यादर्शनममाश्रयत्वदर्शनार्थं प्रवृत्तम्, तथापि नैऋत्येन्द्रपञ्चमि-
 पेधेनापि श्रौताजाद्वयान्तरं परिष्कारितो भवतीत्युक्तमस्ति 'अजमनि-
 मस्यमे प्रभानं भवति स्वयम् । महद्भिमानो मेदैव धर्मो धातु-
 स्वभावनः ॥' (४-८१) इति । तत्राप्यद्वयभेदस्यैवाभिहितं आत्मैव
 धर्मधातुमित्युक्तं हि शून्यैव धर्मधातुमिति पक्षं तादा आत्मैवधर्मादि
 गच्छते । तत्रैव धर्माः प्रकृत्या आकाशवज्जेता (४-८१), 'तस्मिन्नुदा
 (४-८२) जादिमान्ता एतदुक्ता (४-८३) इति चोक्तमस्ति नैऋत्य-

वादिसंमतादजातिवादात् स्वदर्शनं व्यावर्तयतीति च । अधिकमत्र यद्व्यक्तञ्च तद्व्यक्तशरीर एव प्रदर्शितमित्यल्पातिप्रपञ्चेन ॥

विज्ञानवादवेदान्तवादयोस्तास्तम्प्यम्

यदप्यत्र विज्ञानवादसाम्यमुत्थाप्यते कैश्चिन् । तदपि रहस्य-विधृतौ परिहृतम् आङ्ग्लभूमिकायां चोभयोर्वादयोर्वैषम्यं विशृण्वद्भि-रस्माभिः । विशिष्य चात्र गौडपादाचार्येण वेदान्तोपन्यस्तावस्थात्रय-परीक्षाप्रक्रियैव समादृतेत्यवहितमनसां तु सुस्फुटमेव भवति माहायानिक-पक्षतोऽस्य श्रौतपञ्चस्य वैषम्यम् । न हि सौगतैः कैश्चिदप्येतादृशी स्थान-त्रयनिरूपणप्रक्रिया कचिदपि समादृता, शक्यसमादरणा वा त्यसिद्धान्त-परिरक्षणमीदृमानैः । विज्ञानवादिनो हि क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तं प्रमातारं प्रमेयं वा नानुमन्यन्ते । अवस्थात्रयनिरीक्षणे तु जागरितं स्थानं 'सर्वस्तु सौपलम्भं च' (४-८७), स्वप्नस्थानम् 'अवस्तु सौपलम्भं च' (४-८८) सुषुप्तं पुनः सर्वथापि 'अवस्तुसुषुप्तलम्भं च' (४-८९) परिदृश्यत इति दुरपह्यम् । न चैकं क्षणिकविज्ञानं तत्सन्ततिर्वा काचनैका समस्ति स्थानत्रयसाक्षिणीत्यात्मवाद एव पर्यवस्यति स्थानत्रयनिरूपणं न तु नैरास्त्यवादे ॥

किं चान्यत् । योऽयं वर्तमानक्षणावच्छिन्नोऽनुभवः, तस्य स्वरूपं निरूप्यमाणमतीतस्वप्नापेक्षया जाग्रदनुभवत्वेन विभाव्यते । स एव च परामृष्टस्वप्नेन स्वप्नानुभवावस्था वीक्षितेन तुलितः सर्वसमता भजत इति दृष्ट्या स्वप्नत्वेनाध्यवसेयो भवति । स्वप्नपरिदृश्यमानानां बाह्याध्यात्मिका-नामुभयेषामपि वैतथ्यमवगाहमानैस्तु परीक्षकैः सौषुप्तत्वेनावधार्यते पर-मार्थतत्त्वाज्ञानं हि समानमुभयोः स्वप्नसुषुप्तयोरिति निरूपणनिपुणैः परि भाव्यमानः । स एव तु स्वप्नकाशानुभवमात्रप्राधान्येन निरूपितः सन् निर्विकल्पकचैतन्यमात्रस्वरूपत्वेनावधार्यते । तदेवम् 'अन्यथागृह्यतः स्वप्नो

विषयानुक्रमणिका

आगमप्रकरणम्

१. ग्रन्थावतरणिका—

प्रवृत्तप्याख्यानस्य प्रकरणेन संबन्धः— अनुबन्धनित्यगम्— प्रयोजनः

विमर्शः— प्रकरणचतुष्टये विषयविभागः

पृष्ठानि १-७

२. उपनिषत्-सागमप्रकरणा—

आगमप्रकरणावतरणिका— ओङ्कारस्य आत्मप्रतिपत्त्युपायत्वोपपत्तिः

—ओङ्कारस्याऽऽत्मरूपत्वोपपत्तिः— प्राणादिविकल्पानां तदभिधानानां

च आत्मव्यतिरेकेणाभावः

८-११

३. सर्वस्याप्योङ्कारात्मता—

ओङ्कारस्य सर्वरूपताप्रतिज्ञा— कालत्रयस्थितं सर्वमप्योङ्कारः— कालत्रया-

तीतमप्योङ्कार एव— आद्यस्थितिं तदतीतं चोङ्कार एव १२-१४

४. आत्मनश्चतुष्पात्त्वम्—

द्वितीयमन्त्रसम्बन्धः— प्रपञ्चविलयवादनिराकरणम्—शब्दब्रह्मविवर्तवादिना

मते तज्जिराकरणं च— भाष्यकारीय एव संबन्धः साधीयान्—

सर्वस्य ब्रह्मात्मता— ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनश्चतुष्पात्त्वम्— मन्त्रद्वय-

म्यार्वाचीनवेदान्तिना व्याख्यानम्

१४-२२

५. आत्मनो वैश्वानररूपः प्रथमः पादः—

वैश्वानरस्य जागरितस्थानत्वम्— वैश्वानरस्य बहिःप्रजन्त्वम्, एकोन-

विंशतिमुखत्वं च—वैश्वानरस्य स्थूलभोक्त्वम्— जागरितात्मनोऽ-

परिच्छिन्नेधरत्वोपपत्तिः— प्रथमपादोपसंहारः— जागरितात्मनो वैश्वा-

नरत्वोपपत्तिः— स्वाप्नसौषुपात्मनोर्हिरण्यगर्भाव्यावृत्तात्मता

२३-३१

६. आत्मनस्तैजसरूपो द्वितीयः पादः---

तैजसस्य स्वप्रस्थानत्वम् - तैजसस्य अन्तःप्रजत्वम् - तैजसस्य
प्रविविक्तो भोगः - तैजसस्य सप्ताहत्वादि विशेषणद्वयम्- तैजसस्य
द्वितीयपादत्वम् पृष्ठानि ३१-३४

७. आत्मनः प्राज्ञरूपस्तृतीयः पादः---

मुमुक्षुस्थाननिरुक्तिः - प्राज्ञस्य मुमुक्षुस्थानत्वम् - प्राज्ञस्यैकीभूतत्वम्-
प्राज्ञस्य प्रज्ञानघनत्वम् - प्राज्ञस्यऽऽनन्दमयत्वम्- प्राज्ञस्याऽऽनन्द-
भुक्त्वम्- प्राज्ञस्य चेतोमुद्यत्वम्- प्राज्ञत्वनिरुक्ति- प्राज्ञस्य
तृतीयपादत्वम् ३४-४१

८. प्राज्ञाव्याकृतयोरैक्यम्---

प्राज्ञस्य स्वरूपस्थात्वम्- प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वोपपत्तिः- प्राज्ञस्य सर्वज्ञत्वम्-
प्राज्ञस्यान्तर्यामित्रत्वम्- सर्वेश्वरत्वादिविषये चोद्यपरिहारी- प्राज्ञस्य
सर्वयोनित्वम्- प्राज्ञस्य जगज्जन्मादिकारणत्वम्- परकीयव्याख्या
तदुपलं च ४१-४५

९. आगमप्रकरणे पादत्रयकारिकाः---

प्रकरणावतरणिका- आगमप्रकरणस्य गौडपादीयत्वे चोद्यत्रयम्-
ओमित्येतदित्युपनिषदेव-आगमप्रकरणं नोपनिषत्-उपनिषत्प्रकरणयोः
संबन्धः- आगमप्रकरणस्य सप्तहस्तो विभागे हेतुः ४५-४९

१०. विश्वादिव्यवस्था---

अद्वितीयात्मन एव विश्वादिरूपेण भानम्- आत्मनः स्थानत्रयव्यति-
रिक्तत्वादि ४९-५३

११. जागरितावस्थायामेव विश्वाद्यनुभवः---

विश्वस्य दक्षिणाक्षिमुखस्थत्वोपपत्तिः- विश्वस्याऽऽध्यात्मिककन्याऽऽधिदैवि-
कनैकत्वस्फुटीकरणम्- मनःस्थस्य तैजसत्वम्- स्वात्मरूपाकाज-
स्थितस्य प्राज्ञत्वम्- तैजसो हिरण्यगर्भ एव प्राणः- प्राज्ञः प्राणा-
परामिधानोऽव्याकृत एव- अव्याकृतस्य प्राणानन्दवाच्यत्वोपपत्तिः-

प्राज्ञस्य वीजात्मनश्चैव केशवम् - त्रयमपि गरीजान्वन्विता जन्वन्तमेव -
 प्राज्ञस्य गरीजान्वन्वस्ये केशचिन्मनं तन्निगच्छन् च - त्रयमपि
 वाग्व्यव्यवदेवः शब्दगोचरान्वन्वद्वन्द्व - जगत्तन्मनं विधादि-
 प्रयानुमत्तपति - नानेदिग्मते स्मरणादिभ्यं केशचिन्मनं तन्निग-
 च्छन् च

पृष्ठानि ५२-६४

१२. विधादीनां भोज्यव्यवस्था--

भोक्तुंरस्यैव भोज्यस्य चैवैव त्रयमपि - भोक्तृभोज्ययोरस्योप-
 पादनम् - भोक्तृभोज्यस्यैव विद्व. पश्य

६५-६८

१३. सृष्टिकारिकाः--

प्राज्ञात्मना सत्तामेव मादना सृष्टिः - अविशक्तवत्प्राज्ञात्तद्वै सृष्टिः -
 सृष्टेः प्राक् सवेत्यापि वीजात्मनश्च सत्त्वमित्यत्र ध्रुवः - प्राज्ञादेव
 चेतनाचेतनोभयसृष्टिः - सृष्टिर्नि पारमार्थिनी - सृष्टिः परमार्थस्वरूप-
 निर्धारणं द्वारम् - स्वप्रमायाः सृष्टान्तादनप्रयोजनम् - तृतीयं वादि-
 विकल्पाः - सृष्टिर्निचारोत्तरात् ॥

६८-७८

१४. सप्तममन्त्रावतरणिका--

तुरीयस्य शब्दानभिधेयत्वम् - तुरीयज्ञानं न निप्रयोजनम् - सर्वाप-
 निपदा तुरीये समन्वयः - तुरीय एवात्मनः परमार्थः पादः ॥

७८-८२

१५. तुरीयः पादः--

तुरीयः पादे न विश्वादिभ्योऽन्वः - प्रतिवेदकाभ्यप्रामाण्यम् - तुरीय-
 स्वाधियमे शब्दानमैवात्म्यम् - प्रामाण्यं प्रमेयाज्ञाननिवृत्तिमात्रे
 व्यापारः - ज्ञेयं प्रमातृचिन्तितं - तुरीयाभ्यन्तःप्रवृत्ति-
 निषेधः - अन्तःप्रवृत्तादीनामसत्त्वं युक्तिः - आत्मनश्चैतन्यस्वरूप-
 त्वान् सत्यत्वम् - आत्मनि ज्ञेयधर्मा अत्यन्तता - तुरीयस्याऽऽत्म-
 प्रत्ययगम्यत्वम् - आत्मनो निप्रयोजनम् - तुरीयस्य परमार्था-
 त्वत्वम् - कीदृशमात्मनो विज्ञेयत्वम् ?

८२-९६

१६. तुरीयकारिकाः--

तुर्यात्मा नित्यनिवृत्तविधादिरूपः - विश्वादिषु नामान्यविशेषभाववरूप-
 जोपपत्तिः - विश्वादिषु कार्यकारणभावनिरूपणम् - तुर्यस्य कार्यकारण-
 भावराहित्यम् - विश्वादीनां तत्तत्स्थानसाक्षिन्मेव, न वस्तुतः
 कार्यकारणवद्वत्त्वम् - अप्रहमादिकं कस्य! - प्राज्ञस्य कारणाविद्यावद्वत्त्वं
 कीदृशम्? - सुषुप्तात्मनोऽज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं च दृष्टिभेदात् - सुषुप्तात्मन्य-
 प्यात्मप्रकाशोऽस्त्येव - तुरीयस्य नित्यद्वत्त्वोपपत्तिः - प्राज्ञतुर्ययोर्धीज-
 निद्रातदभावेन नारतम्यम् - विध्वनैत्रययोरेव कार्यकारणाविशयुक्त-
 त्वम् - तुर्यस्य सर्वाविशारादित्यम् (१४) कारिकाया नवीनवेदान्ति-
 व्याख्यानं तद्वर्णनं च - अविद्याप्रकाशेन विश्वादीनां तुरीयात्मता -
 तुरीयत्वप्रतिपत्तिक्रमः - तुरीयरतजोधप्रकारः - आत्मनि विद्या-
 विद्याव्यवहारो व्यथहारदृष्टयैव - (१५) कारिकाया व्याख्यानान्तरं
 तद्वर्णनं च - प्रपञ्चविलयवादावरणम् - विद्यमानप्रपञ्चप्रविलयो
 न शक्यकरणः - वस्तुन, प्रपञ्चो नैवास्ति - (१७) नवीनवेदान्ति
 व्याख्यानं तद्वर्णनं च - तुरीयात्मा नित्यनिवृत्तशास्त्रादिरूपः -
 सर्वसृष्टिप्रसन्नकारणम् ॥ १६-११८

१७. ओङ्कारमात्राप्रविभागः--

अभिधानप्राधान्येनात्मवर्णनम् - ओङ्कारात्मनो मात्राः - ग्रन्थसंबन्धे
 मतान्तरं तद्वर्णनं च - वैधानराक्षरयोस्त शक्यम् - वैधानराक्षर-
 योरेकत्वज्ञानफलम् - तैजसोक्षरयोस्तादात्म्यम् - द्वितीयपाद-
 मात्रयोरेकत्वफलम् - प्राज्ञमक्षरयोस्तादात्म्यम् - तृतीयपादमात्रयोरे-
 कत्वज्ञानफलम् - अयोपासने न परमतात्पर्यम् ॥ ११८-१२५

१८. प्रणवमात्राकारिकाः--

विद्यस्य प्रणवमात्रारूपत्वम् - तैजसस्य प्रणवद्वितीयमात्रारूपत्वम् -
 प्राज्ञस्य प्रणवतृतीयमात्रारूपत्वम् - पादमात्राणामान्यविदः स्तुतिः -
 अमात्रोद्धारज्ञाने सति पुनर्ज्ञानव्यापारो नास्ति - (१३) नवीन-
 व्याख्यानं च तद्वर्णनं - अमात्रोद्धारस्वरूपम् - ओङ्कारात्मैकत्वज्ञानफलम् -
 अज्ञानरतात्मयोगोपासनाङ्गीकारः - (१२) मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं
 तद्वर्णनं च ॥ १२५-१३०

१९. प्रणवकारिकाः—

परमार्थोद्धारज्ञानी कृतकृत्यः - परमार्थप्रगवो ब्रह्मैव निर्भयम् - परमार्थ-
 प्रगव एव परापरब्रह्मरूपेणावस्थितः - प्रगवात्मज्ञानिनस्तदात्मनाऽ-
 वस्थानम् - प्रगव एव सर्वभूतहृदयस्थितः साक्षी - अमात्रः प्रगव
 एव अपाद आत्मा ॥ १३३-१३९

२०. आगमप्रकरणसंवलितमाण्डूक्योपनिषत्सारः—

१४०-१४२

वैतथ्यप्रकरणम्

१. प्रकरणसंबन्धः—

प्रकरणारम्भविषये आक्षेपः - एकदेशिनां समाधानविकल्पाः - उक्त-
 मतभेदनिराकरणपूर्वकं मिथ्यान्तोपन्यासः - स्वप्रकारिकासंबन्धः ॥
 १४३-१४७

२. स्वप्नवैतथ्यकारिकाः—

स्वप्नमिथ्यात्वमुचितदेशासपत्तिः - स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालासंपत्तिः—
 स्वप्नमिथ्यात्वमुचितनिमित्तासपत्तिः ॥ १४७-१५१

३. जाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यत्वम्—

जागरितभेदानां वैतथ्यानुमानम् - भेदानां दृश्यत्वं कीदृशम् ? - स्वप्न-
 जागरयोर्वैधर्म्याभावः - जागरितस्वप्नयोः सर्वथा साम्यम् - जाग-
 रितप्रपञ्चास्याप्याद्यन्तवत्त्वान्मिथ्यात्वम् - जाग्रद्वेदानां स्वप्नेऽर्थ-
 क्रियाभावः - अपूर्वानुभवमात्राच्च स्वप्नमत्यन्तम् - अदूर्तदर्शने
 दृष्टान्तः - भेदानामन्तर्बन्दिभावान्तरात्म्येऽपि वैतथ्यमेव ॥ १५१-१५५

४. विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्—

स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्ये आक्षेपः - स्थानद्वयस्य वैतथ्यमागमन. प्रातम् -
 आत्मैव सर्वकल्पनाधारः - आत्मा कल्पयतीत्यत्रैकदेशिविवादः -

एवदेशिमतविराकरणम् - उक्तविषये सिद्धान्तः - वैनाशिरुमते अव-
स्थाद्वयबोद्धा न सिध्यति - विकल्पवाक्यार्थोपसंहारः ॥

१६५-१७६

५. आत्मनि कल्पितभेदप्रकाराः--

भावानां स्वरूपभेदाः - कालदेशकृतविशेषेऽपि भावानां कल्पितत्वमेव -
भावानामव्यक्तत्वस्फुटत्वविभागेऽपि कल्पितत्वम् - जीवकल्पना
सर्वकल्पनामूलम् ॥

१७७-१८१

६. आत्मविकल्पतन्निवृत्तिनिरूपणम्--

आत्मविकल्पने रज्जुसर्पदृष्टान्तः - सर्वविकल्पनिवृत्तौ दृष्टान्तः - दृष्टा-
न्तेऽविशेषादानभेदवादिनां मतं तन्निराकरणं च ॥

१८१-१८३

७. एकत्वं परमार्थतः, विकल्पनास्तु मायया--

विकल्पानां मायामात्रत्वम् ॥

१८३-१८५

८. कतिपयकल्पनाप्रकाराः--

सर्वविकल्पानामप्यात्मन्येव कल्पितत्वम् ॥

१८५-१८७

९. मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः कार्यभेदः--

मिथ्याज्ञानकार्यम् - सम्यग्ज्ञानकार्यम् ॥

१८७-१८९

१०. प्रकरणार्थोपसंहारकारिकाः--

द्वैतवैतथ्यं वेदान्तप्रमाणगम्यम् - अविद्याविषय एव व्यवहारः - द्वैतस्य
वैतथ्येऽपि न शून्यवादप्रसङ्गः - शून्यवादिनां वेदान्तिभ्यो वैलक्षण्यम् -
आत्मनोऽप्रमेयत्वेऽपि शास्त्रस्य द्वैतनिवर्तकत्वोपपत्तिः - शास्त्रस्य
कल्पितविशेषनिषेधकत्वेनैव प्रामाण्यम् ॥

१८९-१९६

११. आत्मतत्त्वं नित्यनिरस्तद्वैताशिवम्--

द्वैताद्वैतवादिनः शङ्का - सङ्गपरिहारः, प्राणादिविकल्पानामगम्यत्वमेव -
माया अग्राह्यात्मक्य एव परमार्थतः - भद्वैतात्मनः शिवत्वमशिवत्वं
च द्वैतस्य - नानाभूतमशिवहेतुर्न विद्यत एव परमार्थतः - भेद-
वादविकल्पानामपरीक्षणं हेतुः

१९६-२०१

१२. समाहितचित्तैवेदान्तार्थतत्परैर्वेद्यमिदं तत्त्वम्—

अद्वैतात्मज्ञानाधिधारिणः ॥

२०१-२०२

१३. विद्वत्संन्यासिव्यवहारः—

अद्वैतात्मवेदने तत्स्मृतिमन्ताननिष्ठाकल्मसम् - शाब्दज्ञानात्परम्भादपि माध-
नान्तरापेक्षाऽभूतिं चादविरूपाः - शाब्दज्ञानवन्म माधनान्तरान्-
पेक्षितमिति मतपरीक्षा - ज्ञानिनो निर्व्यनिरहंभावः - विद्वपः परम-
हंसपारित्राज्यं नान्तरात्म्यम् - तत्त्वनिष्ठास्वरादनप्रकारः - तत्त्वाद्-
प्रच्युतिः समाधिवशादिति न सम्यक् - ज्ञाने सत्यपि न द्वैतानिर्मुक्ति-
रिति मनमपि न सम्यक् - ज्ञानिनोऽप्यद्वैतस्मृतमन्ततिकारणा-
वश्यमनावादिमनमपि न सम्यक् ॥

२०३-२१२

१४. चैतन्यप्रकरणसारः—

२१३-२१५

अद्वैतप्रकरणम्

१. प्रकरणसंबन्धः—

२१६-२१७

२. अजातिग्रक्षप्रतिपादनप्रतिज्ञा—

उपायनावादिभेददृष्ट्यपवादप्रयोजनम् - (१) श्लोकव्याख्यानम् - जाति-
रविचारदृष्टयैव, अजातिरस्तु स्वाभाविकी ॥

२१७-२२०

३. जगतो जन्माद्याविद्यकमेव—

जीवोत्पत्तौ घटाकाशनिर्देशनम् - उपाधीनामप्यात्मस्वरूपं नैव वस्तुतः -
जीवप्रत्यक्षोप्यौपाधिक एव - एकात्मवादं क्रियाकन्दभोगव्यवस्था -
आत्मभेदरूपनमात्मन समासितवत्त्वं वा न युक्तिमत् - आत्मन-
मुखदुःखादिसंबन्धाभावोऽनुभवनिष्ठः - बन्धमोक्षादिव्यवहारोऽ-
प्याविद्यक एव - आत्मानि नामरूपवर्भेदव्यवस्था - जीवः परात्मनो न

विस्मरावयवौ- परमात्मनो विस्मरादिरूपना निरूपयत्किञ्च- जीवा-
त्मनि न पारमार्थिकं केन दिमलम् - अविद्याद्वय एव जीवजनन-
मरणादिव्यवहारः - कार्यकरणमद्वयताः सर्वथा वितथाः - सद्वातानां
तारतम्यभावेऽपि वैतथ्यमप्रतिहतम् - अवच्छेदाभावादिनोः
कलहो वृथा ॥ २२०-२२४

४. अजाद्वयं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकम्--

उत्तरप्रत्यसंबन्धः - आत्मैकत्वे तैत्तिरीयश्रुतिप्रमाणम् - आत्मैकत्वे
वाजपनेयकश्रुतिप्रमाणम् - आत्मैकत्वे श्रुतार्थापत्तिः - जीवात्म-
पृथक्त्वं धृतिभिरुक्तं न तारयन्तः - सृष्टिधृतीनामैक्य एव तात्पर्यम्
आत्मैक्यवादे उपासनादिविधीनां गतिः ॥ २२५-२५१

५. अद्वैतदर्शनस्य द्वैतदर्शनैरविरोधः--

द्वैतदर्शनं न सम्यग्दर्शनम्- अपरमार्थद्वैतेन द्वैतस्य न विरोधः- अद्वैत-
पक्षस्य सत्यवादाद्वैतक्षय्यम् - द्वैतस्य परमार्थन एव अद्वैतकार्यत्वं
शेषः ॥ २५२-२५७

६. अजस्यभावस्य ब्रह्मणो जात्यभ्युपगमे दोषाः--

जातब्रह्मवादे मतद्वयं तदोपपन्न - आधुनिकजातब्रह्मवादस्तन्निरासय -
जातब्रह्मवादे दृष्टविरोधः- अमृतस्य जात्यभ्युपगमेऽनिर्मांशप्रसङ्गः ॥
२५७-२६२

७. अजातिवाद एव श्रौतो न जातब्रह्मवादः--

अजातिवादे सृष्टिधृत्यधराग्रसम्-(२३)अत्र व्याख्याने केषाचिद्भ्रान्तिमूलं
रूपम् - निश्चितेऽपि ध्रुवार्थे युक्त्यपेक्षा किमर्था ?
२६२-२६७

८. अजाद्वयामृतमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः--

धृतेर्मायासृष्टिरेवामिनता - सृष्टितदेतवोः धृतिप्रतिपिद्वयम् - सर्व-
विशेषप्रतिषेधेनैकोपदेशात् अजात्येव ध्रुवार्थः - व्याख्यालभ्यापि
निश्चये हेतुः - अमन्येनापि गत्यस्य प्रतिपत्तिः सम्भवति- परमात्मनः
पदवाक्यार्थानाम्यस्मीति मतं तन्निराकरणं च - अत्र निषेधशक्त्या-
गम्यमिति मतं तन्निराकरणं च ॥ २६७-२७४

९. अजातिवादस्य सत्कार्यवादाभ्युपगमेनाविरोधः--

मत एवात्मनो मायया जन्म - अमत्कार्यवादनिरासः - मत एव
मायया जन्मेत्यत्रोपपत्तिः- मनोविरूपणमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणम्-
अजाद्वयतत्त्वस्यैव श्रुत्यर्थत्वेनोपसंहारः ॥ २७९-२८४

१०. आत्मसत्यानुबोधेनाजाद्वयब्रह्मभावः--

अमनस्ताप्राप्त्युपायः - आत्मा निर्विकल्पकज्ञानस्वरूपः - निरुद्धसुषुप्त-
मनसोर्भेदः - (३४)कारिकायाः केयविक्षेपविचारानं तन्निरामयश्च -
ज्ञानिनुपुनर्मनसोः प्रचारभेदः - मनसः प्रचारभेदं हेतुः - आत्म-
विदः सर्वथा कृत्तृत्वात् - तत्त्वज्ञानिनोऽपि समाध्यपेक्षा अस्तीति-
वादन्नजिरासश्च - आत्मतत्त्वस्य अनामकत्वादिविषयभावो हेतुः -
(३९)अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टश्च-ब्रह्मात्मनि ज्ञाते कर्तव्या-
सम्भव इति कथम् ? - समाध्यायालम्बनरहितत्वाद्विज्ञानमात्रमवतिष्ठत
इति मतं तन्निराकरणं च - अजातिप्रतिपादनोपसंहारः - आत्म-
दर्शनेऽनधिकारेणा भयदर्शनम्-(३९)अत्र समाधिविचारोऽप्रकृतः ॥ २८४-२९७

११. आत्मप्रबोधे मनोनिग्रहोपायप्रदर्शनम्--

साधकैर्मनोनिग्रहेणैव आत्मप्रबोधः संपादयितव्यः - मनोनिग्रहप्रयोज-
नम् - मनोनिग्रहेऽनवगाद उपायः - लयविक्षेपनिवारणावश्यकता -
वैगम्यज्ञानाभ्यासौ मनोनिग्रह उपायः - (४३)कारिकोक्त अभ्यासः
कीदृशः ? - लयावस्थाविमर्शः - विक्षेपपरिहाराभ्यासः - सक्रिया-
वस्थापरिहारः - समप्राप्तिरेष्टव्या - सुखरागपरित्यागः - एकाग्रतायां
स्थैर्यं वर्तव्यम् - मनसो प्रप्राप्त्यना निवृत्तिः - मनोनिग्रहफलस्यार्थ-
प्रज्ञातममाधिनो वैलक्षण्यम् - मनोनिग्रहफलमुत्तमं सुखं स्वरूप-
भूतम् ॥ २९७-३०७

१२. अजातिवादोपसंहारः--

अजातं ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् ॥ ३०७-३०८

१३. अद्वैतप्रकरणसारः--

३०९-३१९

योर्युगपदन्यपत्तिः - भविष्यदेहेतुसत्त्वोः कार्यकारणत्वानुपपत्तिः -
हेतुसत्त्वोः पूर्वसिद्धिमावाप्तियवः - हेतुसत्त्वोर्मध्ये पूर्वसिद्ध्या-
नियमो दोषः - हेतुसत्त्वन्तान्तेन्द्रादिसिद्धि न युज्यते ॥

333-226

८. हेतुफलाजात्युपसंहारः—

पूष्यपराजानमजानिष्प्रापकम् - हेतुद्वन्द्वनिरासपत्रत्वम् - व्यावहारिक-
 पारमार्थिकद्विभागन्यवस्था - वास्तवैकजन्माग्नीश्वरः सर्वथा
 सत्त्वैकद्वन्द्वः - ज्ञायमानस्य नष्टमदादिविकल्पासहिष्णुत्वैः पर-
 माध्यव्याप्येण सत्त्वमेव - क्षणिसन्वितानवादिपक्षेऽपि हेतुद्वन्दाध्यव-
 र्थैव - अद्भुतिरुपगणनप्रवाहवादिना मतं सर्वथा नास्तीकार्यम् -
 भगवदित्वादिव हेतुद्वन्द्वयोरजत्वम् - क्रियाकारकत्वात्मकप्रपञ्च-
 मावाजनिः ॥

第 22 卷 - 第 4 期

९. विज्ञानवाह्यार्थवादिकलहेनाज्ञातिरूपापनम्—

विज्ञानवादे बाष्पाधकादिनामाक्षेपाः - विज्ञानवादिना बाष्पाधप्रतिक्षेपः -
 बाष्पाधकादिना प्रत्याक्षेपः आक्षेपमाधानम् - (२५) श्लोकेनपराधस्य
 म्यत्स्वपानान्तरम् - चित्त्वा र्गविवानो नै र्निर्मिक इत्येवम् - विज्ञान-
 वादिना स्वसतोपसंहारः ॥ ३४६-३५५

345-346

१०. विज्ञानवादशून्यवादयोर्निरासः---

विज्ञानस्य वाङ्मार्ग्यममानयोग्यमेतत्त्वम् - विज्ञानवादिगुण्यवादिनोर्विवादोऽ-
 प्यजातिपरिधीयः - शून्यवादिषः सत्त्वबुधविवरुद्ध एव - माध-
 मिराः सर्वत्रैनाशिसि इत्येतद्भानुकोशालम्भनम् - शून्यसन्देशेन सर्व-
 विकल्पावारभूतं तत्त्वमुच्यते इत्यभ्यूहो निराधारः - प्रज्ञाधारमिता-
 परिध्या - साधैद्विकानुभवविवरुद्धत्वाच्च शून्यवादः - प्रज्ञाधारमिता-
 तत्त्वम् - चित्ततद्गुणप्रतीतिविरुद्धे लिङ्गान्तः ॥ ३५५-३६८

১৯৭৭ - ১৯৮৮

११. प्रकृत्यन्यथाभावानुपपत्तियुक्त्युपसंहारः—

भ्रजार्तिरं व चित्तस्य भावः ॥

346-349

१२. परमार्थजातिवादे बन्धमोक्षसिद्धिः—

जातिवादे दोषान्तराणि - जागरितभावानां सिध्दात्वादपि संसारमोक्षा-
भावः - बन्धनिमित्ताभावादपि संसारस्य भावः - स्वप्ने गत्यागती
न स्तः - स्वप्नदृष्टं जागरिते व्यभिचरति - स्वप्नदृष्टं काशादिमूर्धमपि
मृगैव - स्वप्नदृष्टान्तादानप्रयोजनम् ॥ ३६९-३७४

१३. स्वप्नजागरितयोरसंबन्धादप्यजातिसिद्धिः—

जागरितं न सर्वसाधारणम् - स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वमप्यसन् - अत्र
युक्तिप्रदर्शनस्य प्रयोजनम् - जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणभावः कीदृशः -
वास्तविकजनमात्रीकारः सर्वव्यापुष्पज्ञः - जागरितस्वप्नभावा
असन् एव विकल्प्यन्ते ॥ ३७४-३७९

१४. सिद्धान्ते जात्युपदेशे हेतुः—

अवित्रेकिनां विवेकरोपायत्वेन जात्युपदेशः - जात्युपदेशो न ज्ञानेन दोषा-
वहः - वेदमार्गगणा जात्यभ्युपगमेऽपि न दोषः - द्वैतावस्तुत्वमेव
तु परमार्थः - उपलम्भसमाचारादिमूर्धमिनिवेशमात्रान् ॥

३७९-३८३

१५. वादिविप्रतिपत्तिरूप्यापिता जात्युपसंहारः—

अजाद्वयात्मन्येव जात्यादिविकल्पाः - जात्याभासमन्युपमाना जात्या-
दीना न परमार्थविकल्पनिधिः - परमार्थस्वरूपम् - चित्ततद्गुणानाम-
जातिरेव युक्त्यापीन्युपसंहारः - अजातिविज्ञानरूपम् ॥

३८३-३८६

१६. जात्यादीनामपरमार्थत्वे दृष्टान्तः—

स्वरूपेण सत एव विज्ञानस्य ज्ञानाभासत्वे दृष्टान्तः - विज्ञानस्य स्वप्नं
न परमार्थः - अविद्यानालोऽद्वैतमात्रावशेषे दृष्टान्तः - धर्मागम-
चिन्त्यत्वे दृष्टान्तः - प्राक्प्राहृशभासानां निन्याचिन्त्यस्वरूपता -
(५२) अत्र विज्ञानशब्देनाद्वितीयार्थमेव विवक्षितः - कार्यकारणभावा-
नुपपत्तिः ॥

३८६-३९१

१७. कार्यकारणत्वाभावनिश्रयात् संसारव्यावृत्तिः—

चित्तस्य धर्माणां च कार्यकारणत्वाभावे हेतुः - विनाशजातिनिश्चयेन

प्रयोजनम् - अभिनिवेशमात्रं हेतुश्रुत्येव निमित्तम् - कर्तृत्व-

भोक्तृता भिनिवेशनिवृत्तिरेव मोक्षः ॥

३९१-३९३

१८. जन्मनाशौ मां वृत्तिकावेव--

ज्ञानिः संगत्या, अजन्वं परमार्थिनः - संग्रतिपरमार्थमलक्ष्यभागे वीजम् -

(५७) श्वेनव्यावर्त्यार्थविमर्शः - मां वृत्तिकं जन्म मायोपमम् -

मायाजन्माजन्मैव वस्तुनः ॥

३९३-३९७

१९. द्वैतं परमार्थदृष्ट्या वाच्यनसयोरगोचरम्--

धर्माः परमार्थेनो वागगोचराः - वाच्यनसयोरगोचरत्वेन प्रतीतिस्तु न पर-

मार्थः ॥

३९७-३९९

२०. सर्वस्यापि द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरिक्तत्वम्--

वाचिप्रयस्य द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरेकेणाभावः - चित्तदृश्यवचित्तमपि

नैवास्ति परमार्थिनः - चित्तचैतन्ययोरभयोरपि सापेक्षत्वमेव - चित्त-

चैतन्ययोः प्रमाणप्रमेयभावो नास्ति - जागरितजीवः सर्वेऽविद्यमाना

एव - (६८-७०) अर्चकजीववादे न प्रमज्जनीयः ॥ ३९९-४०२

२१. अजातिवादोपसंहारः--

अजातिरेव परमार्थसत्त्वम् - चित्तमप्यद्वयत्वमात्रम् - चित्तशब्देनात्र

(७२) विज्ञानं न प्राप्यम् ॥

४०२-४०४

२२. अजत्वोपदेशोऽपि संवृत्त्यैव--

शास्त्रादिः परशास्त्रपदार्थानां चाभावः - अज इत्यपि सावृत्तिक्येव

कल्पना - आत्माऽज इति जातिनिषेधमात्रार्थमुच्यते - कल्पित-

परतन्त्रादिशब्दा अत्र (७४) न सौगत्यरिभाषिताः ॥ ४०४-४०८

२३. परमार्थज्ञानफलम्--

द्वैताभावज्ञानेन परमपुरुषार्थः - मिथ्याभिनिवेशाभावे धर्माधर्माभावा-

जन्माभावः - ज्ञानादृतस्य नित्यैकत्वभावता - हेतुभावः परमार्थ-

योधान् - धर्मागुणादाने कारणमज्ञानमेव - चित्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादि-

रूपभुताभिनिवेशो द्रष्टव्यः - नि-गन्नचित्तास्या जादृयात्मतैव - विद्व-

दनुभवगोचर आत्मा कूटस्थचित्प्रकाशस्वरूपः - पाठान्तरे (८१)
श्रेयव्याख्यानम् - कैशाचिदमिमते पाठान्तरे (८१)भ्येकव्याख्या ॥

४०९-४१६

२४. अजाद्वयस्वभावमेव तत्त्वं मिथ्याग्रहणावृत्तम्—

नित्यप्रकाशरूपस्यापि मिथ्याग्रहणमावरणम् - परीक्षाकाणां मिथ्याग्रहण.
प्रकाराः - श्रौतास्तित्वोपदेशस्तु कल्पितसंस्तरा - योरुसुत्त्यपेक्षयै-
वास्तित्वादीन्यान्मतत्वावरणानि ॥

४१६-४१९

२५. आत्मतत्त्वज्ञानी सर्वज्ञः कृतकृत्यश्च—

अस्त्यादिचतुष्प्रेटिर्वाजितः परमात्मा - प्रत्यस्तमित्सर्वविशेष एवाऽऽत्मा
सुख्यतो भगवान् - निर्विशेषात्मदर्शी सर्वज्ञः - ब्रह्मज्ञानी कृत-
कृत्यः - दामादीनामपि विदुषोऽर्हत्यता ॥

४१९-४२३

२६. स्वप्रक्रिया संक्षेपतः—

(८७-८८)ग्रन्थसंबन्धः- परमार्थनिर्धारणोपायत्वेन लौकिकानुपन्यासः-
लौकिकादिशब्दैः स्थान्यपि ग्राह्यः - (८७-८८)अत्र लौकिकदिशब्दा
न योगाचारसंमतज्ञानपराः ॥

४२३-४२७

२७. ज्ञानत्रयविज्ञानात् सर्वज्ञता—

ज्ञानादित्रयविवरणम् - वेदने क्रमः - लौकिकदिशब्देनः न्वयं सर्वज्ञता ॥

४२७-४२९

२८. ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता—

ज्ञानात्रोपदेशः- ज्ञानोपायानां कल्पितसंस्तर्यैवोपदेशः- (९०)हेयत्रेयादि-
शब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्यूहमात्रम् ॥

४२९-४३१

२९. शास्त्रार्थोपसंहारः—

आत्मनानात्वं सांश्रुतिरमेव- (९०)अत्र धर्मशब्दो विशेषतो जीववाची -
आत्मनां हेयत्वमपि सांश्रुतिरम् - स्वात्मनो मुनिश्चितत्वज्ञानेनैव
मुक्तिः - आत्मनां नित्यशान्तत्वम् - परमार्थप्रवृत्तशब्देकप्रय-
(९१, ९२, ९३) विण्शब्दः - अविद्वानोऽशुद्धाः कृपया -
अज्ञानमविद्वान् महाज्ञानत्वम् - अज्ञानज्ञानमात्मनिष्ठमेव - द्वैतिनां

त्वमङ्गत्वनुपपत्तिर्नित्याज्ज्ञत्वं च — अज्ञानावरणमपि न पारमार्थिकम्-
(९८) बुध्यन्त इति तु बोधशक्तिमत्त्वभावत्वात् — ज्ञानस्वरूप-
मद्वितीयम् — अद्वैतज्ञानस्य सौमनज्ञानवादाद्विशेषः ॥

४३१-४४०

३०. चतुर्णामपि प्रकरणानामेकवाक्यता—

प्रकरणानामजाद्वयनत्त्वप्रतिपादनेनैवोपपन्नः — (९९) श्लोकैः ५५५-५५६-
मतानुवादः संगतः — सौमनमनाद्वैतशब्दं सिद्धान्तस्य स्फुटीकृत-
मेवात्र (९९) — प्रकरणे बौद्धप्रत्योपलब्धनन्दयुक्त्युपादाने प्रयोज-
नम् ॥

४४०-४४३

३१. ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलम्—

परतत्त्वानुसन्धानपूर्वकं नमस्कारः ॥

४४३-४४५

३२. भाष्यकृन्मङ्गलश्लोकसंग्रहः—

परब्रह्मनमस्कारः — परमगुरुनमस्कारः — गुरुनमस्कारः ॥

४४५-४४८

३३. अलातशान्तिप्रकरणसारः—

४४९-४५२

३४. कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका—

४५३-४५६

३५. परिशिष्टम्—

१. बौद्धप्रक्रियामाग्यविचारः —

४५७-४६३

२. कारिकासु लक्ष्यमागाः सौमनकारिकापि कृतवन्मन्त्राभासाः —

४६४-४६६

३. ध्रुवदाहरणमूला —

४६६-४६७

३६. कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका—

४६८-४७६

३७. वृत्तिगतप्रधानविषयमूला—

४७७-४९०

वाचकेषु विज्ञप्तिः

लेखकस्य मतिमयनदोषात्, सीमकाश्रयसंयोजकस्य करुणदोषाच्च नैतानि
अशुद्धानि संजातानि । तानि एतदव्यापारपाथैः प्रारभ्य संस्मृतानि । यदि
क्षमायन्तः पाठकाः प्रथममेव तानि समीक्ष्य पाठे प्रयत्नेन, तर्हि सर्वं निर्मलं
भवेदिति ॥



अशुद्धसंस्करणं संयोजनं च

संख्ययोराद्या पत्रपार्श्वं सूचयति, द्वितीया च पङ्क्तिम् । अन्ततः
परिगणितां पङ्क्तिं अ. इत्यक्षरं सूचयति । सर्वत्र शुद्धपाठा एव प्रदर्शिताः ।
संयोजनीयपदवाक्यानि कृष्णतरायसाक्षरैरङ्कितानीति बोध्यम् ॥

आगमप्रकरणे

१-९ रज्ज्वादिरिष, ९. अ. १. त्वम् ; ११-४ प्राणादीनां, ११-१२
स्थानियम्, ११-१६ तन्तेः ; ११-२० वाचकरूपया ; १५-१६ सा मा ;
१८-४ त्वेन ; १९-१ (कं. १-५) इति च श्रुती, १९-१० वक्ष्यते ; २१-
अ. ८ अस्या उपनिषदः ; २२-१ न्युपगमप्रसङ्गः, २२-१२ न्युपगमाना,
२३-अ. ९ बहिःप्रसृतत्वम् ण्कोनविंशतिमुत्सृज्यं च ; २५-अ. ७ पादनार्थमाह ;
२८-५ स्वात्मा ; २९-अ. १०. धैर्यं, २९-अ. ९. मासुतं, २९-अ. ५.
शुद्धोक्तः, ३१-अ. ८. सैत्रमस्य अन्तःप्रसृतम् ; ३२-अ. १. भाग्यमानता ;
३६-अ. ६. आप्यात्मिकादिभेदेन विविधं ; ३७-अ. १०. अप्रविभज्यमानः ;
३८-४. उर्वाचीन, ४६-९ गौतमतत्त्वकान्ति ; ४९-१२. ओमित्येव
धर ; ५०-८. न प्रस्मृत्यम् ; ५०-अ. ५. तादीनामाधारतया ; ५१-१.
कथिदनु, ५१-अ. ४. रयत्रान्तं च ; ५६-अ. ८. इत्यादिगते, ५६-अ. ६.
जीयानां ; ५९-अ. २. स्थितेः ; ६१-अ. १०. मूत्रज्ञानानयनेन ; ६४-१०.
धरणं च ; ६७-११. अनखि नचे ; ७१-२. सन् प्रागः गर्भेणापि ; ७२-१२.
नामप्यनुमान ; ७३-अ. ९. इति ; ७६-अ. ६. गृष्टि ; ७७-अ. ८. गृह्य-
मान, ७७-अ. ७. यतिर्द्वि ; ७७-अ. १. मन्त्रारोहोप ; ७८-४. आप्यै-
काज्ञान ; ८०-अ. ६. सवाजः, ८०-अ. ५. मान्यभूते ; ८४-अ. ५.
(वृ. वा. १. ८५-७. प्रज्ञादित्येन ; ८६-अ. ४. स्वाविशेषान् ; ८७-अ. ११.
शिव्येति, ८७-अ. ९. इत्यर्थः ; ८८-४. द्वैतनि, ८८-५. रूपनिष्ठ ; ९२-
अ. १. मनसा ; ९३-९. श्रेयो ; ९८-अ. २. प्रधानत्वाद ; १००-अ. ६.
धर्मविशिष्ट ; १०८-अ. ११. कारणस्थान, १०८-अ. १०. कारणवन्तः
१०९-७. लब्धकार्य ; १११-अ. ७. जग्यजर्दनि ; ११३-१०. (वृ. वा. १.

११३-११. विद्येन तर्हि तत्त्वतो निर्वर्तत ; ११४-६. सर्पाप्यारोप ; १२१-अ. ५. ब्रह्मक्षेत्रादि ; १२५-अ. १०. मात्रात्वं ; १३०-अ. १०. उत्तमपुरुषः ; १३१-८. नरैक्यो ; १३१-अ. ३. पाप्मनायाम्, १३२-अ. ७. संश्लेषेन च-
१३२-अ. १. श्रुतहानाश्रुनकल्पनाधुरीण ; १३५-अ. २ स्वरूपम्

बैतध्यप्रकरणे

१४३-४. संहतो ; १६५-अ. ५. बोधो, १६६-९. बोधापुप ;
१७३-४. गृहीता ; १७४-३. प्यनुपलब्धेः ; १७९-अ. ३. निमित्त ; १८४-
अ. ३. पाधि ; १८४-१०. विभीषिका ; १८६-अ. ५. पादविषय ; १८८-
९. निरर्थक्य ... तद्वत् स्वे, १९२-अ. १. केचन ; १९८-८. भावो ; २१०-
१. स्थापित

अद्वैतप्रकरणे

२१८-५. विद्युपास्त्यो ; २१९-अ. १. सवाद्या, २२३-६. तद्वज्जीवा,
२२३-अ. ७. एकरववादि ; २२४-अ. ३. वस्थायाः प्रत्युक्तिरूपा ; २२५-अ.
१२. तुल्यनिः ; २३३-३. विशेषतया ; २३६-९. ग्राहयन्ती अन्ततः ;
२४३-५. तथा अनुपद ; २४५-अ. ३. यतमाना अप्यशक्तुवन्तोऽमुराः पराभूता,
२६०-अ. १०. नर्त्य सदसृतं ; २६७-८. 'कल्पयितव्यम्' इत्यनन्तरं

एतेन सूत्रकारवचनं व्यस्ययातम् । वेदान्तार्थनिर्णयपरत्वात् सूत्रा-
णाम् । परिणामसूत्रस्य भाषिकपरिणामपरत्वेनाप्युपपत्तेः । 'तद्वन्नम्य-
मारम्भणशब्दादिभ्यः' (वे. सू. २-१-१४) इति सर्वस्य विकारजातस्य
वागारम्भणमात्रत्वानुमोदनान् सूत्रेऽपीति ॥

२७७-अ. १ न च ; २८१-११. तादृशलोऽसृगतिः ; २८६-अ. २.
नर्धवीजस्य ; २८८-अ. ९ प्राप्तेः ; २९१-३. त्वजालन ; ३०५-११,
अमनीभावं समासाद्य स्वेनैवा ; ३१०-अ. २. भ्युपगमे, ३१०-७ ॥ सम्प्रदर्श-
नत्वं

अलातशान्तिप्रकरणे

३१३-७. पादनपूर्वकं ; ३१९-४. तत्स्तुत्ये ; ३२०-११. समाधिराज
श्लोकसमीचीनपाठः परिशिष्टे (धु. ४५७) द्रष्टव्यः ; ३३०-अ. १०. मानांगतः ;

३३४-३. रन्त्योन्त्यः ; ३३९-१२. पारिदीरकः ; ३३९-अ ३. रन्तेः ; ३५४-
 १५. सर्वनीजः ; ३५६-१०. पश्यदीनाः ; ३५७- टिप्पणे-नानागतं ... न नास्ति
 ... ; ३५८-अ ७. वैजप्रण्यस्य ; ३६०-अ. ४. शान्यमिति च ; ३६३-
 २. मिति तदर्थः ; ३६६-२. त्येनैवैव, ३६६-अ. ३. मर्यासाप्रस्य ; ३७९-
 १०. कार्यकारणभावः ; ३८१-७. अवियवियमानाः ; ३८८-३. मचिन्त्यते ;
 ३८८-९. स्वाभावयोगतः ; ३९२-३. मन्त्रवादन्वस्य, ३९७-अ. ६.
 अजंपु निर्यैकः ; ४००-१०. तद्वस्य ; ४३६-१. बुद्धनुकवस्मात्रवाधो

प्रमाणग्रन्थाद्वास्तुविशोधनम्

९-४. मृ. ५-१-१ ; १०-अ. २. छं ६-१-४ ; १६-अ. ३. छं.
 २-२३-३ ; १९-३. मृ. ४-३-२६ ; २९-१२. छं ५-१३-२ ; ४२-
 १०. मी ७-२६ ; ४२-अ. ९. मृ. ३-७-२३, ५८-अ. १ कै. १-४ ;
 ८१-४. छं. ६-१६-३, १०२-५ छं. ८-११-२ ; १०२-अ. १०.
 छं ६-८-१, १०२-अ. ४. छं. ६-९-२, ११८-१३. (२-३२) ;
 १७५-अ ८ मृ. ३-४-१ ; १७५-अ. ७ मृ. ३-४-२ ; २०२-अ. ५.
 फा. १-२-२४ ; २५१-अ. २. छं. ६-१६-३, २५४-१. छं. ६-२-२ ;
 ३ ; २५९-१. छं. ६-८-७, २६६-८ ये मृ. १-४-२६ ; २८८-९.
 मृ. ४-३-२१ ; ३१९-१०. मृ. ४-५-१५, ३२८-अ. ६. मृ. १-४
 -९ ; ३४२-३. छं. ६-१-४, ३६२-अ. ३. मृ. ४-७ ; ३८७-१०.
 तै. भा. ३-१२-७, ४१५-अ. ९. मृ. भा. १-३-१९ ; ४२३-५.
 मृ. ४-४-२३ ; ४२३-९. मृ. मृ. ३-४-२७ ; ४४४-१०. मृ. १-२-१२

Page (10) of Acknowledgements

Line 3 from the bottom read 'on the Nagarjuna Karikas'

Introduction

Page 13 Footnote read Gaudapada Seeing

" 17 " " Doctrines of Masterya(natha) and
 Asanga,

" 18 " " Sraddhotpals

" 20 Line 2 from the bottom :- प्रप्रनन्दिनापि

सङ्केताक्षरविवरणम्

अत्रोपनिषद्वाचाक्षरेण तद्वाच्यस्य च भा. इति सङ्केतेन परामर्शः

सुसुट इति मात्र समावेशः कृतः ।

अ. रा.	अभिसमयालङ्कारालोके हरिमद्रुते
अ. ध. भा. सु.	आपस्तम्बीय धर्मसूत्रे
आ. पू.	अगमशास्त्रे विमुक्तेश्वरमहाचार्यकृते कलिदासादिभ्यः विद्यालयतः प्रकाशिते
ई. मा.	ईशावास्योपनिषदि माध्यमिनिपाठानुसारिण्याम्
उद्यो.	उद्योगदर्शि महाभारते
उ. प. उ. रा.	उपदेशत्राहण्या पदसंग्रहे
आ. प्र. सं.	आग्नेयसंहितायाम्
गी.	भगवद्गीतासु
गी. गी. ध.	गीताधर्मसूत्रे आनन्दश्रमप्रकाशिते
तै. भा.	तैत्तिरीयसंहितायां आनन्दश्रमप्रकाशिते
तै. गा.	तैत्तिरीयनारायणसुक्ते
तै. मा.	तैत्तिरीयब्राह्मणे
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहितायाम्
त्रि. नि. ०	त्रिस्तोत्रनिर्देशे
त्रि. ०	त्रिस्तोत्रायाम्
तै.	तैत्तिरीयसंहितायां
न्या. भा. ; न्या. सु. भा.	न्यायसूत्रमात्रे, आनन्दश्रमप्रकाशिते
न्या. सु.	न्यायसूत्रे
पा.	पाणिनीयसूत्रे
प्र. पा. भा.	प्रमाणवार्तिकमात्रे प्रज्ञाकरगुणविरचिते, पाटलीपुत्रतः प्रकाशिते
पू. मा.	पृथुदत्तस्य माध्यमिनिपाठे, वेङ्कटेश्वरस्य स्तोत्रस्य प्रकाशिते

वृ. वा.	बृहदारण्यकवार्तिके, आनन्दाश्रमप्रकटिते
यो. च. *	योषिधर्यावनारे
प्र. सू., वे. सू.	प्रज्ञासूत्रेषु, वेदान्तसूत्रेषु
भी.	भीमरक्षणि महाभारते
मनु.	मनुधर्मशास्त्रे, निर्णयसागरमुद्रगायत्रे मुद्रिते
मं. भा. मनु.	महाभारते आनुशासनिकपदनि
म. वि. सू. *	मध्यान्तविभागसूत्रे
म. वि. सू. भा. टी. *	मध्यान्तविभागसूत्रभाष्यटीक्ष्णायाम्
म. सू. *	महायानतन्त्रालङ्कारे
मा. का., म. का. *	माध्यमिकरुचिराद्यु, मन्त्रमकररुचिराद्यु
मा. का. गृ. मा. गृ. *	माध्यमिकरुचिराद्युतौ चन्द्रतीर्तिर्विरचिते, शरच्चन्द्र- धर्मसम्प्रदायितायाम्, कलिरत्नानगरे (दुदिरद- टेक्स्ट्) प्रकाशितायाम्.
मो. ध.	मोक्षधर्मेषु महाभारते
धातुक. नि.	धातुकप्रणीते निष्कपन्थे, वेङ्कटेश स्त्रीम् प्रेषु मुद्रिते
यो. सू.	योगसूत्रेषु
लं. सू. *	लङ्कावतारसूत्रे
वाक्य.	वाक्यपदीये, भर्तृहरिकृते
वि. पु.	विष्णुपुराणे, गीताप्रेम् मुद्रितं
शत. प्र.	शतस्यत्राद्यगे, माध्यमिन्निपाठे, वेङ्कटेश स्त्रीम् प्रेषु मुद्रिते
श्रो. वा.	श्रेयसवार्तिके (चौलम्बा बनारम्)
सं. वा.	संख्यवार्तिके, आनन्दाश्रमप्रकटिते
स. रा.	समाधिरात्रे, धार्मिकरतः प्रकाशिते
सा. का.	साङ्ख्यकारिकायाम्
सू. भा.	सदानुप्रभाष्ये दादुरभगवत्पादविरचिते

चिह्नितः - * एवं चिह्नितमन्त्रवाक्यवैरये विवृतिरुच्ये आपमर्ष्ये तत्र तत्र
पुस्तके उचितस्थानेषु प्रकटीकृतमस्ति ॥



श्रीसच्चिदानन्देश्वरस्वामीमंथपति.

माण्डूक्यरहस्यविवृतिः



ब्रह्माप्रज्ञमिदाहीनं वाच्यवाचकमेदनुत् ।

सर्वार्तमभूतमद्वैतं शान्तं शिवमुपागमहे ॥

ॐ नमो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः । नमो नमः श्रीगौडपाद-

श्रीशंकरभगवत्पादसुरेश्वराचार्येभ्यः । नमो गुरुभ्यः ॥

ग्रन्थावतरणिका

प्रकृतव्याख्यानस्य प्रकरणेन संबन्धः--

अभ्युदयनिःश्रेयससाधनव्यञ्जनप्रभुर्भगवान् वेद इति ब्रह्मविद्या-
मभ्युपगमः । तत्र वेदैकदेशोपनिषदाख्येषु वेदान्तेषु वादिनो विप्रतिपद्यन्ते ।
(१) वेदोपरा वेदान्ता इति केचित् । यथा ह्युपरप्रदेशः कूपीयलस्य
गोपकाराय, तथा वेदान्ता अपि निरर्थका इति तेषामभिप्रायः । कथंचित्
तेषां सार्थक्यं जपोपयोगित्वेनेति तेषामेवैकदेशिनः । (२) वेदविहितकर्मा-
पेक्षितकर्तृदेवतादिप्रकाशनपरत्वं वेदान्तानाम् इति क्रियाविधिरसिकाः
केचित् । स्ववाक्यगतोपासनादिक्रियान्तरविधिपरत्वमिति तेषामेकदेशिनः ।
(३) अस्ति ब्रह्मवस्तुपि प्रतिपाद्यं वेदान्तेषूपपासनादिविधिशेषतयेत्यन्ये ।
(४) स्वतन्त्रतयैव ब्रह्मवस्तु प्रतिपाद्यते तैः, ब्रह्मविद्ययैव च निःश्रेयससिद्धि-
रित्यपरे । एवमादिविप्रतिपत्त्योऽधुनापि दृश्यन्ते वादिषु । तत्र लोकानुग्रह-
रसिकः श्रीगौडपादाचार्यो भगवन्नारायणप्रसादतोऽधिगतसत्संप्रदायो माण्डू-
क्योपनिषदर्थविवरणव्याजेनाशेषवेदान्ततात्पर्यं निर्णिर्नापुः सर्ववेदान्तार्थसार-
संग्रहात्मकं प्रकरणचतुष्टयं निबन्ध । तस्य च पूज्यपादो भाष्यकारः सत्त-

प्रदायसिद्धान्ताविकरणसमर्थं लोकोत्तरं व्याख्यानं व्यतनोत् । तच्च प्रमत्त-
गर्भास्त्वात् अनेकैर्व्याख्यातपूर्वमर्पादानीतैर्निर्जिज्ञासुभिरत्यन्तविरुद्धानेकार्थ-
त्वेन गृह्यमाणमालोक्याहं विवेकतो विशुद्धवेदान्तप्रक्रियानिर्धारणार्थं
श्रीगौडपादीयप्रकरणार्थविश्रद्दीकरणरूपां परमपुरुषार्थसाधकमाण्डूक्यरहस्य-
विवृतिमेनामकार्षम् । नियमेन भाष्योक्त्युपजीविना मया क्वचित् क्वचिद्वा-
तिंकोक्त्यवलम्बनेन मन्दोपकृतये प्रयतितमितीदं धार्ष्ट्यं धन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥

अनुबन्धनिरूपणम्—

तत्र माण्डूक्यमूलत्वात् प्रकरणस्य, तत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्येवाऽ-
स्यापीति तानि न पृथगुक्तानि कारिकाकृता श्रीगौडपादाचार्येण । प्रकरण-
व्याख्यात्रा तु भगवता भाष्यकारेण तानि प्रकटीकृतानि । तान्येवाखिल-
वेदान्तेष्वपि संबन्धादीनीत्यनुसंधेयम् । तत्र 'प्रयोजनवत्साधनाभिधेयप्रकृत्ये-
नाभिधेयसंबद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति' इति
भाष्यकारीयं संबन्धादिप्रकटनार्थं वाक्यम् । तस्याऽयमर्थः । सिद्धे हि
वेदान्तशास्त्रस्य संबन्धादिमत्त्वे प्रकरणस्यापि तद्वत्तासिद्धिः । अत उच्यते
तावत् शास्त्रं संबन्धाभिधेयप्रयोजनवदिति । तत्र ब्रह्मैव शास्त्रस्याभिधेयं
विषयः । तत्स्वरूपप्रतिपादनार्थं हि शास्त्रं प्रवृत्तम् । तद्व्यतिपादनस्य च
प्रयोजनम् अधिकारिणि ब्रह्मविद्याजननम् । तेन यद्यपि शास्त्रस्याभिधेयं
ब्रह्मैव, तेन चाऽस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । ब्रह्मविधेयं च
प्रयोजनम् । तथा चाऽस्य जन्यजनकभावः संबन्धः । शास्त्रेण विद्याया
नियतं जन्यत्वात्, शास्त्रस्यैव तज्जनकत्वादिति । तथापि न केवलं ब्रह्म
प्रतिपादयितव्यमित्येव शास्त्रं प्रवर्तते । किं तु संमाराद् विरक्तोऽधिकारी
ततो विमोक्षयितव्य इति मोक्षोपायत्वेन विद्यामभिव्यनक्ति । एवं च
मोक्षस्यैवाऽन्ततो गत्वा परमप्रयोजनत्वम् । तेन च प्रयोजनेन विद्यायाः
साधसाधनभावः संबन्धः । विद्याया एवोक्तविधेया तन्माधनत्वान् ।

ब्रह्मविद्यारूपसाधनाभिग्न्यञ्जकत्वेनैव च शास्त्रस्याऽभिधेयभूतेन ब्रह्मणा
संबन्ध इत्यतो ज्ञानव्यवहितमेव शास्त्रस्यैतादृशसंबन्धादिमत्त्वमित्यभिप्रे-
त्योक्तम् पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद् भवतीति । प्रयोजन-
कामश्चात्राधिकारी । अधिकारिविषयसंबन्धप्रयोजनान्येवाऽनुबन्धचतुष्टयमि-
त्युच्यतेऽभियुक्तैः । तदेवं विशिष्टानुबन्धवत्त्वात् शास्त्रं व्याख्येयम् । प्रकरण-
मपि न्यैवेति सिद्धम् । तदर्थविष्करणार्थत्वात् । न चैवं शास्त्रप्रकरणयोः
समानानुबन्धवत्त्वं प्रकरणस्य गतायत्वादनारम्भणीयत्वप्रसङ्गः । शाल्लैकदेश-
संबद्धत्वात् तत्कार्यान्तरे स्थितत्वाच्च । न हि सर्वोऽपि वेदान्तशास्त्रार्थोऽत्र
वर्ष्यते । किं तु वेदान्तार्थसारमात्रं संगृह्यते । मोक्षस्य ब्रह्मात्मवस्तुज्ञान-
माललभ्यत्वं चात्र निर्णयते । अतः प्रकरणमिदमारम्भणीयमिति ॥

प्रयोजनविमर्शः—

प्रयोजनवत्साधनाभिग्न्यञ्जकत्वेनाभिधेयसंबद्धं शास्त्रं संबन्धाभिधेय-
प्रयोजनवदित्युक्तमधस्तात् । तत्र कीदृशं प्रयोजनम् ? कथं च ब्रह्मविद्या
तन्साधनम् ? कथा च प्रणाष्टिकया शास्त्रं साधनाभिग्न्यञ्जकत्वेनाभिधेय-
भूतब्रह्मसंबद्धमिति ! अत्र केचिदाहुः । प्रयोजनमस्माच्छरीरात् समुत्थाय
परंज्योतिरूपसंपद्य स्येन रूपेणाभिनिष्पत्तिः । तच्चोपासनारूपब्रह्मविद्या-
साध्यम् । तादृशविद्याभिग्न्यञ्जकत्वेनैव चोपासनाविधिशेषतया स्याभिधेयेन
ब्रह्मणा संबद्धं शास्त्रमिति । अन्ये पुनराहुः । विगलितसर्वद्वैतब्रह्मात्मस्व-
रूपेणैवाऽवस्थानं प्रयोजनम् । तस्य च वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानाभ्यासप्राप्त-
साक्षात्काररूपैव ब्रह्मविद्या साधनम् । ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनमात्रेण तु शास्त्र-
मभिधेयसंबद्धं सत् साक्षात्काररूपविद्याद्वारेण मोक्षप्रयोजनवदित्युपचर्यत
इति । सन्त्यपरेऽपि वादिनोऽधुनातना ये ध्यानरूपविद्यासाध्यं देहपाता-
न्तरभाविमोक्षं प्रयोजनमभ्युपगन्ति । तैस्तु ब्रह्मज्योतिरित्तेनैव स्येन
रूपेणाभिनिष्पत्तिः प्रयोजनत्वेन स्वीकृतेति विशेषः । तत्त्वप्येवमादिषु बहुषु
विप्रतिपत्तिभेदेषु सर्वेषामप्येतेषां समानमेतद् यत् साधनकार्यत्वस्वीकरणं

प्रयोजनस्य । तथा च मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न हि साधनेन क्रियमाणस्य
निमित्तत्वं कचिद् दृष्टमिति ॥

अथ कीदृशमत्र प्रयोजनवन्माधनाभिन्नज्जकत्वमभिप्रेत्य शास्त्रस्य
संबन्धादिमित्यं वर्ण्यत इति ? अत्रोच्यते । रोगातस्त्वेव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता,
दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता अद्वैतभावः प्रयोजनम् ।
धातुवैषम्यमेव खलु रोगो नाम । तदभिभूतं च स्वाम्भ्यं स्वभावभूतमेव
सच्चिकित्स्या वैषम्योपशमे सत्यभिज्यज्यत इति चिकित्सासाध्यमित्युच्यते
लोके । एवमिहापि मुमुक्षोः स्वभावभूतैव स्वस्थता स्वात्मन्यवन्धानरूपा
ब्रह्मविद्या द्वैतप्रपञ्चोपशमे सत्यभिज्यज्यत इति विद्यासाध्येति व्यपदिश्यते ।
इयांस्तु विशेषः । चिकित्साद्रव्यं स्वोत्पत्तिप्रतिरेकेणाऽपि व्यापारान्तर-
मपेक्षते धातुवैषम्योपशमनाय । ब्रह्मविद्या तु स्वोत्पत्तिमात्रेण द्वैतप्रपञ्चो-
पशमं कर्तुमलमिति तावन्मात्रेणाऽद्वैतभावः स्वस्थता प्रयोजनं लप्स्यत इति॥

कथमेतदिति ? उच्यते । द्वैतप्रपञ्चस्याऽविद्याकृतत्वाद् विद्या
तदुपशमः स्यात् । अद्वैतभावरूपा हि स्वस्थता निरुपशमा मुमुक्षोः स्वभाव
एव । न च सा रोगस्यैव स्वस्थता कालान्तरविशिष्टा कचिदवस्था,
येन साधनव्यापारापेक्षया साध्या स्यात् । किं त्वविद्याकृतद्वैतप्रपञ्चमात्र-
व्यवहिता । सा चाऽविद्या न वस्तुसती, नाप्यागन्तुकी, येन कदा-
चित्प्रतिक्रियोत्पन्नमनीया भवेत् । विद्योत्पत्तिसमकालमेव नृगमाप्नोति सा
सकार्या । प्रतीतिमात्रगरीस्त्वान् प्रदीपप्रकाशोत्पत्तिमन्कालमिव तमः ।
तदेवं द्वैतप्रपञ्चस्याऽविद्याकृतत्वात् विद्या तदुपशमोपपत्तिरिति ब्रह्मविद्या-
प्रकाशनानाऽस्य शास्त्रस्य प्रारम्भः क्रियते । तेनैकार्थत्वात् प्रकरणमपि
विद्याप्रकाशनार्थं प्रारभ्यत इति सुस्थम् ॥

एतेन वेदान्ता नाऽनर्थकाः, जपोरभोगित्वेनैव नार्थका वा । नापि
कर्मोपशमनाद्विद्यानाभ्यासादिविधिराः, किं तु ब्रह्मविद्याप्रकाशनेनाऽ-

विद्याकल्पितद्वैतप्रपञ्चं प्रविलाप्य संसारदुःखव्याविवृत्सूनां जीवानां स्वाभाविकीं स्वस्थतां विज्ञापयन्तस्तत एव परमपुरुषार्थसाधका इत्युक्तं भवति ॥

नन्वाविद्याकृतमेव द्वैतप्रपञ्चनिमित्तं दुःखमात्मनः, स्वस्थतारूपं तु सर्वदुःखामंभित्तं निरतिशयपुत्रं विद्यया द्वैतप्रपञ्चोपशमेन इत्येतस्यार्थस्य सिद्धिः कुतः प्रमाणादिति चेत् । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिभ्य इति ब्रूमः । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति' (बृ. ४-५-१५) इति मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादे । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यजिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यमन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात्' (बृ. ४-३-३१) इति च जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे 'द्वैतमिव', 'अन्यदिव'— इति च इवशब्दाभ्यां द्वैतस्याऽनात्मनः केवलमाभासमात्र-शरीरत्वमुक्तमिति तस्याऽविद्याकृतत्वं श्रुतिसंमतमिति गम्यते । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं रसयेत् तत्केन कमभिवदेत् तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत् तत्केन कं विजानीयात्' (बृ. ४-५-१५) इति श्रुत्या च यत्र विद्यावस्थायाम् सर्वं द्रष्टृदृश्यदृष्ट्यादिविपुटीजातम् आन्मत्वेनैव विदितं भवति तत्र दर्शनादिव्यवहारो नैव विद्यत इत्युक्तमिति विद्यया द्वैतप्रपञ्चोपशम इत्यपि श्रुतिसंमतमिति गम्यते । यत्र च द्वैतस्याऽविद्याकल्पितत्वम् अद्वैतत्वं चात्मनः स्वभावः, तत्रानोपनिषद्विधृतौ कारिकाविधृतौ चानुभवा-रूढत्वं गमयिष्यामः ॥

प्रकरणचतुष्टये विषयविभागः—

तदेवं शास्त्रस्य तदर्थाविष्करणरूपप्रकरणचतुष्टयस्य च विशिष्ट-संयन्त्रप्रयोजनादिमत्त्वे सिद्धेऽथ प्रतिपत्तिर्लोक्यार्थं प्रतिप्रकरणमसाधारणो

विषयो विभज्य प्रदर्श्यते । तत्र चात्रोक्तानिर्णयाय प्रथमं प्रकरणम् । तच्चागमप्रधानम्, माण्डूक्योपनिषद्याख्यानरूपवादुपदेशप्रधानम् । उपपत्तिस्तु गुणभूताऽत्र । आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वेन चात्रोक्तानिर्णयः क्रियते । अत्र चात्रोक्तानिर्णयद्वारेणात्मतत्त्वमेवाध्यारोपिनामरूपनिषेधलक्षणेनोपदेशेन साक्षात् प्रतिपाद्यते । तेनेदभागमप्रकरणम् आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतमिष्युच्यते । ननु यद्यद्येनैव प्रकरणेनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपत्तिः संजायते तर्हि तत् एवाऽद्वैतभावः प्रयोजनं सेस्यतीति किं द्वितीयेन प्रकरणेनेति ? अत्रोच्यते । यस्य द्वैतप्रसङ्गस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्तिः, रज्ज्वागमिव सर्षादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः, तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । एवं तर्हि न केवलं वाक्योपदेश आत्मतत्त्वं साक्षात्कारयितुं शक्नोतीति प्राप्तम् । हेत्वपेक्षणात् प्रमितिजनने । तथा च सिद्धान्तहानप्रसङ्गः । अथ निरपेक्षमेव वाक्यं समर्थं प्रमितिजनने, तत् आनर्थक्यमेव द्वितीयप्रकरणस्येति पुनरापन्नम् । अत्रोच्यते । भवेदानर्थक्यमुत्तमाधिकारिणं प्रति न उपदेशनात्रेवाऽद्वैतमनुभवितुं शक्यम् । ये पुनर्द्वैतमनन्ववासनान्दूषिताग्रजा न अकनुवन्ति तदनुभवितुम् तान् प्रत्युपयुज्यत एव हेतुतो द्वैतवैतथ्यप्रतिपादनमपि । न चैवं सापेक्षत्वाद् वाक्यस्याऽप्राप्त्यप्रसङ्गः । आगमसंयुचितमैव हेतोरनुभवाङ्गत्वेन स्वीकृणात्, तद्विरोधि लौकिकन्यायावष्टम्भेन च तद्विशदीकरणात् । यथा चेदं तथोपपादयिष्यते द्वितीयप्रकरणविवृतावित्ताम्नां तावत् । किमर्थं तर्हि तृतीयं प्रकरणम् ? उच्यते । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितन्मान्यप्रकाशनाय तृतीयं प्रकरणम् । आगमानुगृहीतनर्कस्येवाऽध्यवणेन द्वैतमिध्यात्वं प्रसाधितमिदञ्जानतः, यदि द्वैतस्य मिथ्यात्वम्, तर्ध्व किमद्वैतस्यापि तत्र म्यात् ? अगद्यद्वैतविरोधित्वाद् द्वैतस्य मिथ्यात्वं तर्हि द्वैतविरोधित्वाद्द्वैतस्यैव तर्हि न स्यात् ? — इत्यादिकेऽतर्कश्रयेण शङ्कितः समाधानार्थमागमानुगृहीत तर्केणाऽऽह्वय तथात्वं दर्शयितुमिदं प्रकरणम् । एतच्च प्रकरणद्वयम् उप-

पक्षिप्रधानम् । आगमस्तूदाहृतोऽपि गुणभूतोऽत्रेति 'हेतुतो द्वैतवैतथ्य-
प्रतिपादनम्', 'युक्तितोऽद्वैतस्य तथात्वदर्शनम्'— इति च भाष्यकारोक्तिर्न
विरुध्यते । अस्तु तर्ह्येतावैतव ग्रन्थपरिसमाप्तिः, किं तुरीयेण प्रकरणेनेति ?
अत्रोत्तरम्— अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि
सन्ति, तेषामन्योन्यविरोधित्वादतद्यार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय
चतुर्थं प्रकरणमिति । यावद्धि वादान्तराणि तर्कजालसंगृह्यमानि बह्वनुयायि
समाहृतानि च सम्यग्दर्शनार्थं प्रबलतरयुक्तिर्नो न निराक्रियन्ते तावदागमो-
पपत्तिप्रतिष्ठापितमप्यद्वैतदर्शनं सप्रतिपक्षमेवेति प्रतिभाष्यान्मन्दमतीनां मुमुक्षु-
णामपि । अतस्तेषां न केवलमवैदिकत्वात् किं तर्हि परस्परतर्कपराहत-
त्वादप्यतथात्वमिति तदुपपत्तिभिरेव निराकरणेऽद्वैतदर्शनमागमोपपत्तिसिद्धं
प्रतिपक्षासंभवादपि निराकुलमिति स्थाप्यति । तस्मात् तदर्थं चतुर्थमपि
प्रकरणमपेक्ष्यते । तदेवं प्रथमस्य प्रकरणस्य श्रुतिग्याख्यानरूपस्यास्याऽऽगम-
प्रधानत्वं वेदान्तवाक्यादेवाऽद्वैतात्मावगम इति सिद्धान्तप्रदर्शनपरत्वं च ।
तदितरेषां प्रकरणानां तु श्रुत्यनुगृहीततदविरोधितर्कप्रदर्शनेन तत्रैव
वेदान्तार्थं स्थिरीकरणपरत्वमिति प्रकरणचतुष्टयस्यापि वेदान्तशास्त्रकारान्तरे
स्थितिरित्यनवद्यम् ॥

अथोपनिषत् - सागमप्रकरणा

(उपनिषत्)

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं
तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

अथागमप्रकरणावतरणिका

ओंकारस्याऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायस्योपपत्तिः—

ओंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतः, तदर्थं च प्रथमं
प्रकरणमित्युक्तम् । कथं पुनरोङ्कारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रति-
पद्यत इति ? उच्यते । ओमित्येतन्नित्यानिभ्यः श्रुतिम्ब । एतामु णि श्रुतिषु
सर्वोङ्कारस्याऽऽत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं निर्दिष्टम् । तद्यथा काटके तावत् ।
'सर्वं वेदा यन्मदमाप्तवन्ति तपामि मवीणि च यद् वदन्ति । यद्विच्छन्ती
ब्रह्मचर्यं चरन्ति तपो यदं समहेन ब्रवीम्योमित्येतत्' (का. १-२-१५) इति
वेदाध्ययनतपोब्रह्मचर्यसाधनं परमात्मपदम् ओङ्कारद्वारा लभ्यमित्युक्तम् ।
तत्रैव च 'एतद्बालम्बनं श्रेष्ठमेतद्बालम्बनं परम् । एतद्बालम्बनं ब्रान्या ब्रह्म-
लोके महीयते ॥ ' (का. १-२-१७) इत्येतदेव परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनी-
भूतानाम् आलम्बनानाम् श्रेष्ठमित्युक्तम् । प्रश्नोपनिषदि च 'एतद्वै
सन्द्याकम् पर्वं चापर्वं च ब्रह्म यदोङ्कारः' (प्र. ५-२) इति शब्दं सन्द्याकम्
प्रत्योङ्कार एव परापरब्रह्मध्यानसाधनमिति पिप्पलयनोक्तम् । तैत्तिरीयके
च नागयणोपनिषदि 'ओमित्यात्मानं युजोत ' (७०) इत्योङ्कारद्वारे-
णाऽयमिति चित्तसमाधानमुपदिष्टम् । तैत्तिरीयजिज्ञासुब्रह्मणं च 'ओमिति
ब्रह्म' (तै. १-८) इत्यत्रोमिति शब्दस्य ब्रह्मेत्युपायमिति युक्तम् । छान्दोग्ये
च 'तत्तत्तत् एवेदं सर्वम्' (छा. २-२३-३) इत्योङ्कारेण सर्वस्यापि

शब्दजातस्य व्याप्तत्वात् परमात्मविकारस्य च नामधेयमात्रत्वात् ओंकार एवेदं सर्वमित्युक्तम् । ततः सर्वात्मभूतपरमात्मप्रतिपत्तिकारणत्वमोंकारस्योपपद्यते । उक्ताः श्रुतय उदाहृता भाष्यकारेण प्रदर्शनार्थम् । एवमेवान्या अपि श्रुतय 'ओं खं ब्रह्म' (बृ. ५-२-१), 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' (मुं. २-२-६) इत्याद्या ओंकारस्योपासनाद्वारेण वा ज्ञानद्वारेण वा ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं द्रुवत इति द्रष्टव्यम् ॥

न च केवलं श्रुत्युक्ति एव श्रुतय इह प्रमाणत्वेनोदाह्रियन्ते । यत्कारणमुपपत्तिश्च भक्त्योंकारस्य परमात्मप्रतिपत्त्युपायत्वे । कथम् ! परमात्मा हि परमार्थसन् प्राणादिविकल्पस्यास्पदं रज्ज्वादायिव सर्पादिविकल्पस्येत्यावेदयिष्यते । तथा च सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओंकार एव । ओंकाराभिधेयात्मस्वरूपव्यतिरेकेण प्राणादिशब्दाभिधेयस्य प्राणादेरभावात् । अभिधेयामावे च शब्दानामभिधायकत्वानुपपत्तौ तेषामोंकारव्यतिरेकेण स्वरूपाभावात् । स चोंकार आत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वादिति ॥

ओंकारस्याऽऽत्मरूपत्वोपपत्तिः—

ननु कथमात्माभिधायकत्वमात्रेणोंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वम् ! न ह्यभिधायकत्वमभिधेयस्वरूपत्वे नियामकम् । न ह्यमिशब्दस्याऽऽद्यभिधायकत्वमात्रेणामिस्वरूपत्वं भवेत् । कथं वा प्राणादेरात्मव्यतिरेकेण नास्तित्वं येनोंकाराभिधेयस्यैवात्मनः परमार्थसत्त्वं प्रतिज्ञायेतेति ?

अत्रोच्यते । न वयमभिधायकत्वादेवोंकारस्याऽभिधेयात्मस्वरूपत्वं प्रतिजानीमहे येनेत्यमुपालम्भः शोभेत । कथं तद्योंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वमिति ? इत्थम् । प्राणादिविकल्पस्य हि तत्तच्छब्दाभिधेयत्वं नाम स्वेतरव्यावृत्त्या स्थानिष्ठजातिद्वयगुणादिप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षया तत्तच्छब्दप्रकाश्यत्वम् । आत्मनस्तु प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात् न तत्स्वरूपं किञ्चिच्छब्द-

प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यतो न तस्याभिधायक ओंकारः । सर्वात्मकत्वोपाधि-
वशादेव तु तस्योंकारशब्दाभिधेयत्वम् । प्राणादिरूपेणाऽवस्थितोऽपि वस्तुतः
आत्मैवेति तस्य सर्वात्मकत्वम् । तदप्यभिधेयत्वमुपदिश्यमानं श्रुत्या न
ताद्रूप्यमवधारयितुम्, किं तर्हि यथाप्रसिद्धमेवाभिधानाभिधेयभावमनूय
तदाहित्यमात्मनः स्वाभाविकं प्रवेदयितुम् । अत्र प्राणशब्दवाच्यः
कारणात्मा तदितरशब्दवाच्यास्तु तद्विकारा इति वक्ष्यते । तदेवं प्रत्यस्त-
मितप्राणादिसर्वद्वैतविकल्परूपस्याऽऽत्मनोऽनभिधेयत्वे सिद्धे सर्वात्मकत्वोपाधि-
विशिष्टस्य तस्याऽभिधायकत्वेन विकल्पितस्योंकारस्यापि वस्तुतोऽनभिधायक-
त्वमिति तस्य निर्विकल्पात्मस्वरूपप्रमेवेत्यभिप्रायैर्गतदुच्यते— स चाऽऽत्म-
स्वरूपमेव, तदभिधादकत्वादिति । अतो न दोषः । न चैवमात्मशब्दा-
भिधेयत्वमप्यात्मनो न स्वादिति शङ्कनीयम् । इष्टत्वात् । 'यतो वाचो
नियतन्ते' (नै. २-९) इति श्रुतेः ॥

प्राणादिविकल्पानां तदभिधानानां चाऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावः—

कथं पुनः प्राणादेरात्मव्यतिरेकेण नास्तित्वं गम्यत इति ?
अत्रोच्यते । ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिविकल्पोऽभिधान-
व्यतिरेकेण नास्ति । तथा हि श्रुतिराह — 'ओंकारेण सर्वा वाक्संनृणा'
(छां. २-२३-३) इत्योंकारविकारत्वं सर्वस्य शब्दज्ञानस्य । तथा ओंकार-
विकारभूताः प्राणादियशब्दाः । तदभिधेयश्च सर्वः प्राणादिविकल्पः स्वाभि-
धानव्यतिरेकेण नास्ति । ननु दृश्य एव प्राणाद्यभिधेयमभिधानव्यति-
रेकेणापि । कथं तद्व्यतिरेकेण तत्रास्तीत्युच्यते ? अथ तत्रास्तेव सर्वथापि,
कथं तर्हि मिधानाभिधेयत्वं शब्दार्थयोरिति ? अत्रोच्यते 'वाचारम्भणं विकारो
नामधेयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'यथा सोमैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्पत्रं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्पिण्डेव सन्दम' (छां. ६-१४)
इति हि श्रुतिर्विकारस्य कारणान् परमार्थतोऽनगन्तव्यं प्राह । यथात्र श्रुति

गृहीते दृष्टान्ते घटघटिकोदञ्चनादिविकल्पो मृद्वतिरेकेण नास्त्येव, केवलं
 पटादिवाचैवाऽऽरम्यत इति नामधेयमात्रं तत् । एवमेव परमात्मविकल्पोऽपि
 मर्वः प्राणादिः परमात्मव्यतिरेकेण नास्त्येव, केवलं तदभिधानरूपया
 वाचैवास्म्यते । तदेवं परमार्थविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाऽभावः प्राणानां
 तत्तदभिधानमालत्वं च । व्यवहारदृष्ट्या तु स्वाक्रियत एव यथाप्रतीत-
 प्राणादेस्तत्तदभिधानप्रकाश्यत्वमपीति न कोऽपि विरोधः । अत एव
 व्यावहारिकमभिधानामिधेयभावमुररीकृत्य श्रुतिरपि वक्ति सर्वोऽप्ययं
 प्रपञ्चो वाच्यवाचकरूपः, वाच्यप्रपञ्चश्च वाचकप्रपञ्चाधीन इति
 च । 'तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभि-
 र्नामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी' सर्वं वाचाऽभिवदति' (ऐ. आ.
 २-१-६) इति । अस्यार्थः । तस्य प्राणस्य वाक्तन्तिः, वाक्सामान्यं
 प्रसारितरज्जुस्थानीयम् । नामानि च वाचकभूताः शब्दविशेषाः, दामानि
 पशुबन्धनसाधनभूतदामस्थानीयानि । तस्मात् इदं कार्यभूतं सर्वं जगन्,
 अस्य प्राणस्य वाचा तन्त्या तन्तिस्थानीयेन वाक्सामान्येन, दामभिः दाम-
 स्थानीयैर्विशेषशब्दैश्च, सितं बद्धम् । वाक्समुत्थानि हि नामान्यभि-
 धानानि दामानीष तन्तोः । सर्वं च जगदभिधेयभूतं नामभिः प्रकाश्य-
 मानं सत् तैर्बद्धमिव दामगिरिव पशवः । तदाह— सर्वं हीदं नामनीति ।
 यस्मादिदं सर्वं नामनी नात्रैव नीयते व्यवहारगोचरताम् आपद्यते । यद्वा
 नामनि नात्रि बद्धमिव तेन प्रकाश्यत्वात् । सर्वमेव च वाक्सामान्येनाभि-
 वदति लोकः । सामान्यविशेषरूपं सर्वमप्यभिधेयं सामान्यविशेषरूपया
 वाचोच्यत इति दृष्टमेवेत्यर्थः । तदेवं सर्वस्याऽस्य प्रपञ्चस्य सामान्यतो
 विशेषतश्च वाच्यवहाराधीनत्वात्, चात्रादेशोकारविकारभूतत्वात्,
 ओंकारस्वरूपभूतान्यतश्च निर्णये नैव सर्वं निर्णीतं स्यादिति स्पष्टम् । अत
 एवोकार एवेदं सर्वमित्याह प्रथमो भाण्डव्ययमन्त्रः ॥

सर्वस्याप्योङ्कारात्मता

ओंकारस्य सर्वरूपताप्रतिज्ञा—

मन्त्रार्थो वर्णित एवावतरणिकायाम् । अश्वरार्थस्तूच्यते । यदिद-
मर्थजातं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यम्, तन्नियमेन यत्किञ्चिच्छब्दाभिधेयमिति
स्याभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । ओङ्काराभिधेयात्मविकारत्वेन विकल्पमात्र-
त्वात् । तच्चाभिधानमोंकारव्यतिरेकेण नास्ति । तद्विकारत्वात् । तन्मात्रिदं सर्व-
मोंकार एव । तदिदमुच्यते ‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति’ । यद्यपि परं ब्रह्म
नाभिधानतन्त्रम् । तस्याऽनभिधेयत्वात् । तथाप्यभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
मेव गम्यत इति तदप्योंकार एव । अभिधानमोंकारः, तदभिधेयश्चाऽऽत्मा
सर्वविकल्पास्पदम् इति विज्ञानेन ह्यभिधानत्वाभिधेयत्वयोरपि विकल्पत्वा-
विशेषात् तत एव तयोस्तत्त्वं निर्विकल्पकं परं ब्रह्मेत्यवगमो जायते । तदेवमों-
कारद्वारेण गम्यमानत्वात् तत्परमार्थरूपत्वाच्च परमपि ब्रह्मोंकार एवेति सिद्धम् ॥

तस्यैतस्य एवं परापरब्रह्मरूपस्य— तदधिगमद्वारतया परब्रह्मरूपस्य,
तद्वाचकतया चापरब्रह्मरूपस्याश्वरस्योमित्येतस्य । उपन्याख्यानम्, उप-ब्रह्म-
प्रतिपत्त्युपायत्वात् ब्रह्मसमीपतया व्याख्यानम्— विस्पष्टं प्रकथनम् ‘प्रस्तुतं
वेदितव्यम्’ इति वाक्यशेषः । ब्रह्मसामीप्यं ओङ्कारस्य तत्प्रतिपत्त्युपाय-
रूपत्वमुपन्यस्तमेवाऽऽत्माभिः । तदेवाऽत्र विस्पष्टतरोच्यत इति ज्ञेयम् ॥

कालत्रयस्थितं सर्वमप्योंकारः—

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्युक्तम् । किं तत्सर्वशब्दवाच्यमिति ?
तद्व्याख्यायते । ‘भूतं भवद्भविष्यादिति सर्वमोंकार एव । नैवं मन्तव्यम्
‘इदं सर्वम्’ इति वर्तमानकालपरिच्छेदमात्रं विवक्षितमिति । किं तर्हि
प्रत्यक्षादिसंनिधापितं सर्वमेव, अतीतं वर्तमानमागामि वा यत्किञ्चित्
तस्याप्यभिधानार्थान्त्वाविशेषात्, अभिधानस्य चोक्तनीत्योङ्काराव्यतिरेकात्
कालत्रयपरिच्छेदं सर्वमप्योंकार एवेत्यर्थः ॥

कालत्रयातीतमप्योकार एव—

किंचान्यत् । 'यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव' । उक्तात् कालत्रयपरिच्छेदाद् यदन्यत्, तदप्युक्तत्रयायत ओंकार एव । ननु नास्त्येव कालत्रयातीतम् । सर्वाधारो हि काल इति । नैतत् सारम् । विद्यत एव हि कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेदमव्याकृतादि । यदिदं दृश्यते नामरूपाभ्या व्याकृतं जगत्, तस्यास्य कार्यत्वादस्ति कारणमव्याकृतम् इत्यनुमानेनाविगम्यते । श्रुत्या च । 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमार्सात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (बृ. १-४-७) इत्यादिकया । तच्चाऽव्याकृतं कालातीतम् । कालस्यापि व्याकृतनामरूपत्वान् । 'यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं च' (बृ. ३-८-४) इति श्रुतेश्च । न चैवं नियन्तुं शक्यते कालपरिच्छेदमेव सर्वं सर्वाधारत्वात् कालस्येति । काल एव हि तावत् कालापरिच्छेदः । न हि कालाधारभूतं कालान्तरमस्तीति । एवं जागरिताद्यवस्थात्रयमपि कालातीतमेव । न ह्यवस्थात्रयाधारः कश्चन कालः शक्यशङ्कः । जागरितावस्थानां तावत् तत्प्रतिबद्धः कालोऽनुभूयते । न तु कालपरिच्छिन्ना जागरितावस्था । स हि कालो यद्यहोरात्रलक्षणो यदि वा तिथ्यादिलक्षणः, सर्वथापि जागरितमात्रपरिदृश्यमानसूर्यचन्द्राद्यपेक्ष इति न तदवस्थामतीत्याऽऽत्मस्थितिं लब्धुमीष्टे । अतः कालाधारवती जागरितावस्थेत्युक्तम् । अत्राह कश्चित् । तदेतदसमञ्जसम् । कालो हि नाम परिणामपरिस्पन्दप्रवाह एव न सूर्यादिव्यापेक्षः । सूर्यादीनामपि परिणामपरिस्पन्दप्रवाहान्तःपातित्वात् । सर्वं हि बाह्यमाध्यात्मिकं वा वर्णितरूपकालान्तःपाल्येव न तु कालातीतं किञ्चित् संभावनीयमिति । तदसत् । स्थासुद्रव्यान्तरकल्पनां विना निरपेक्षपरिस्पन्दस्य, नित्यत्वकल्पनां विना निरपेक्षपरिणामस्य वा चिन्तितुमशक्यत्वात् । अभ्युपगमादपि च तादृशपरिणामपरिस्पन्दौ न जागरितावस्थामतीत्य रंहितुमीशाते । तदुक्षावेव प्राणधारणात्तयोरिति मुख्यमेव जागरितावस्थायाः कालातीतत्वम् ।

किं च परिणामपरिस्पन्दयोर्निःस्वाक्षिकत्वे स्वरूपासिद्धेः, ससाक्षिकत्वे तु यत्साक्षिकौ तौ स एवात्मा कालतीत इत्यनुभवानुसारेणानुमन्तव्यो भवतीति स्वाभ्युपगमहानमेव कालतीताभाववादिनः । न च स्वसाक्षिक एव कालः । अचेतनत्वात् । ननु चैतन्यमपि कालात्मकमेव । परिणाम-स्वभावं हि तदिति । न । परिणामस्य विषयस्य तद्विषयिभूतचैतन्यस्यभाव-त्वानुपपत्तेः । तदेवं जागरितान्तःपातात् कालस्य न जागरितमनेनाधारवत् । एवं स्वभावस्थापि न कालपरिच्छिन्ना जागरितकालस्य तस्यानवकाशात् । स्वभावगतकालस्य च तदन्तःपातिन्वात् । गुप्तं तु कालशून्यमेवेति न तत्र कालपरिच्छेदशङ्कापि । तदेवमस्त्येव त्रिकालतीतमव्याकृतादि । तदप्युक्त-न्यायेनोक्तं एवेति ज्ञेयम् ॥

आकाशस्थितं तदतीतं चोक्तं एव—

अत्र कालग्रहणमाकाशस्याऽऽप्युपलक्षणार्थम् । यद्यदाकाशे लब्ध-स्थितिकम्, संनिहितं व्यवहितं विप्रकृष्टं चेत्यादिव्यवहारार्थम्, तत्सर्व-मोक्तं एव । यदप्याकाशातीतं तदप्युपवर्णितविधयोक्तं एवेति द्रष्टव्यम् । इत्थं च यदेतन्नामरूपाभ्या व्याकृतं जगत् कर्तृभोक्तरूपानेकमृतसंयुक्तं प्रति-नियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयम्, यच्चाव्याकृतादि तद्विलक्षणम् । तत्सर्वमप्योक्तोपलक्षिततत्त्वमेव परमार्थतः, न ततोऽनिरिच्यत इति वाक्यार्थः ॥

अथाऽऽत्मनश्चतुष्पात्त्वम्

(उपनिषत्)

सर्वं हेतुद्विधायमात्मा ब्रह्म योज्यमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

द्वितीयमन्त्रसंक्रन्धः—

अधेदानीं द्वितीयेन मन्त्रेणामिधेयप्राधान्येन तत्त्वनिर्देशः क्रियते । ननुक्तमिदं परब्रह्मत्वं नामिधेयम्, अत एव नामिधानतन्त्रं क्त्वमि-

धानाभिधेयोपायेन गम्यं तदुभयविलक्षणमिति । तच्चाभिधानेनोपायभूतेन निदिष्टमेव 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिना' तत्किमित्यभिधेयप्राधान्येन तस्य पुनर्निर्देशः क्रियते ? न हि कृतम्येव करणेन किञ्चिन् प्रयोजनमस्ति । न चाभिधानादभिधेयस्य भेदोऽभ्युपगम्यते । येन स्यादपि कश्चिदतिशयोऽनेन निर्देशेनेति । बाह्यं नाभ्युपगम्यतेऽभिधानाभिधेययोर्भेदः । उभयोरप्यात्मविकल्परूपाविशेषात्, निर्विकल्पाऽऽत्मतत्त्वरूपेण चैकस्यान् । तथाप्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्यापि तत्त्वस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः क्रियते । अयं च निर्देशो नाभिधेयस्याभिधानाद्भेदमभिप्रेत्य, किं तर्ह्यभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । अतो न दोषः । नन्वाभिधेयभूतस्य सर्वस्याभिधानभूतोंकारान्वेन निर्देशादेव तयोरेक्यं सेत्स्यतीति न तत्प्रतिपत्त्यर्थमपि पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः कर्तव्यः । कर्तव्य एव । इतरथा ह्याभिधेयस्य सर्वस्याभिधानभूतोंकारत्वं यदुक्तं प्रथममग्ने तद्वौणमेवाभिधानतन्त्राऽभिधेयप्रतिपत्तिरिति दृष्टयोक्तम्, न तु मुख्यमेव तयोरेक्यं तत्र विवक्षितमित्याशङ्का स्यात् कस्यचित् । स मा भूदिति विवक्षितमुख्यैक्यप्रतिपादनार्थमिहाऽभिधेयप्राधान्येनापि निर्देशः क्रियते । सर्वं ह्येतद्भेदित्यादिना । तथा चाभिधानाभिधेययोरेक्यं मुख्यमेव न गौणम्, ऐक्यं चात्र न संसर्गरूपम्, इदं सर्वसोंकाराभिधेयब्रह्मस्वरूपमिति वा तद्रूपवेनोपायमिति वा नार्थः; किं त्वभिधानाभिधेयविभागविकल्पविगलितं ब्रह्मैवेति वाक्यार्थः— इति निश्चयः स्यात् । तथा ह्याह आप्यकारः 'एकत्वप्रतिपत्तश्च प्रयोजनम् अभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत् प्रविलाप्यंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति' इति ॥

प्रपञ्चप्रविलयवादनिराकरणम्—

अत्रैकेनैव प्रयत्नेनेत्यवधारणेन, प्रपञ्चप्रविलयनियोगपरा श्रुतिरित्यभिमन्यमाना निरस्ता भवन्ति । न ह्यत्र श्रुतौ नियोगवाची कश्चन

शब्दोऽस्मि । न च प्रपञ्चप्रविलये श्रुत्पदेशोऽर्थवान् । प्रपञ्चस्य विद्य-
मानत्वे तस्याशक्यप्रविलापनत्वान् । ब्रह्मविकल्पमात्रत्वे च ब्रह्मवाविद्या-
विकल्पितप्रपञ्चप्रत्याग्यानेनोपदेष्टव्यम् । तावत्तैव च ब्रह्मविद्योदयात्
सर्वप्रपञ्चविलयनोपपत्तेः पृथक्प्रविलापनोददेशो व्यर्थः । अविदितब्रह्मणस्तु
पुरुषस्य नियोगमात्रेण प्रपञ्चप्रविलयो नैव जायेतेति तदपि तन्नियोगो
व्यर्थ एव । न च चाक्येन ब्रह्मस्वरूपे विदिते तस्मिन् प्रपञ्चप्रविलयेन
तत्साक्षात्कारार्थं नियोगोपपत्तिरिति शङ्क्यम् । प्रत्यक्षमितप्रपञ्चब्रह्मोप-
देशेनैव ब्रह्मविद्यायाः प्रपञ्चप्रविलयस्य च युगपत् सिद्धेः पृथक्प्रविलापन-
प्रयत्नानुपपत्तेः विदितब्रह्मणस्तदव्यतिरेकान्नियोग्यत्वानुपपत्तेश्च । न चाभि-
धेयप्रपञ्चस्य प्रथमं प्रविलयः, ततोऽभिधानप्रपञ्चस्येत्यनुक्रमापेक्षा, येन
पृथक्प्रविलापने यत्नः अर्थवान् भवेत् । अविद्याकृतविकल्पमात्रत्वाग्निगेषान्
सर्वस्यापि विद्योत्पत्तिममकालमेव प्रविलीयमानत्वादिति । एतेनैवमपि
प्रत्युक्तं भवति यदुच्यते कैश्चिन् । प्रपञ्चप्रविलयः शास्त्रप्रतिपाद्य एव ।
न तत्करणार्थं नियोगोऽपेक्ष्यते । शास्त्रप्रमिते तु ब्रह्मणि साक्षात्कारार्थं
प्रयत्नान्तरं स्यादिति । प्रमितब्रह्मणः पुरुषस्य साक्षात्कारप्रतिषेधस्य
संभवात् । उक्तन्यायेन निशेज्यत्वानुपपत्तेश्चाति ॥

तदेवमभिधानाभिधेयसोर्मुन्दैक्यस्य निवृत्तिरित्याह, एकैकं नैव
प्रपञ्चेनाभिधानाभिधेयसोर्मुगपत् प्रविलापनेन तद्विलक्षणस्वरूपसत्त्वप्रति-
पत्तिः स्यात् । नैवा प्रतिपत्तिः पूर्वमन्तराणि तादां प्रतिज्ञाता द्वैतप्रपञ्चो-
दये स्वस्मत्ताऽद्वैतभावः प्रदोजनमिति ॥

शब्दब्रह्मविद्यार्थानां मतं तच्चिराकरणे च—

नन्यत्रथाप्येनदुपपद्यते । 'ओंकार एवेदं सर्वम्' (छा. २-२२-३)
इति श्रुत्यन्तरान् सिद्धमेवोंकारस्य सर्वव्याप्यमिहापि प्रथममन्त्रेणोच्यते ।
सर्वं च ब्रह्मिति त्रितीयमन्त्रेण । तथा च ब्रह्मणः शब्दात्मनोऽनेति । न

चोंकारस्य सर्वात्मभावः श्रुत्युक्तो गौण एव स्तुत्यर्थ इति वाच्यम् ।
 मुख्यार्थत्वेऽप्यविरोधात् । न ह्यसति विरोधेऽर्थवादस्यापि विद्यमानार्थत्वं
 निराकर्तुं युज्यते । सर्वस्य चोंकाररूपत्वं शास्त्रैकसमाधिगम्यमिति न प्रत्यक्षा-
 धनवगतत्वं तस्य शास्त्रविषयतामप्यपहन्ति । किं च 'वागेव विश्वा
 भुवनानि जज्ञे' (१) इत्यादौ वाचः सार्वार्थ्यं श्रूयते । उदाहृतश्रुतावपि
 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृप्यान्वेवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृप्या'
 (छां. २-२३-३) इति सर्ववागनुगमेन तदत्यागादोंकारो वाचस्तत्त्वमिति
 दर्शयित्वैव ब्रह्मपात्यागाच्च रूपप्रपञ्चस्य 'ओंकार एवेदं सर्वम्' इत्युपसंहृतम् ।
 ब्रह्मपान्वितं च जगत् । तदुपरागविज्ञानवेदनीयत्वात् । यत्रापि प्राक्छब्दा-
 ज्ञानमस्ति तत्रापि न तादृक्, यादृक्छब्दनिवेशादुत्तरस्मिन् काले । एवं च
 शब्दसंस्पर्शेऽर्थे बोधोत्कर्षदर्शनात्, तत्प्रतिसंहारे च संचेतितानामप्य-
 संचेतितकल्पत्वात्, ब्रह्मपार्थीनमेव चित्तस्थितित्वम् । वाक्छक्तिरेव वा
 चितिः । सर्वथापि ब्रह्मपार्थीनो ज्ञेयबोध इति सर्वं ज्ञेयं ब्रह्मपान्वितं गम्यते
 तद्विकारस्तद्विधत्ते वा । तस्माद् वाक्तत्त्वभूतोंकारात्मकस्य ब्रह्मणः सर्वमिदं
 विवर्तं इत्यपि मन्त्रद्वयं मुख्यस्थानमिति ॥

अत्र वयं पृच्छामः । कोऽयं शब्दो नाम यदात्मता ब्रह्मणो
 विवक्षितेति ? यदि तावदभिधानम्, तस्याभिधेयापेक्षता नापलपनीया ।
 यत्तूच्यतेऽभिधानस्याप्योंकारस्य सर्वात्मकता न विरुध्यते श्रुतिसमाधिगत-
 त्वादिति । तदुक्तम् । ओंकारोपासनाविधिशेषत्वादर्थवादत्वोपपत्तेः श्रुतेः ।
 यत्पुनरुच्यतेऽर्थवादस्याप्यसति विरोधे विद्यमानार्थत्वं न निराकर्तव्यमिति ।
 तदुभयसंप्रतिपन्नम् । अभ्युपगम्यते ह्यसागिरींकारस्य सर्वात्मकत्वम् औप-
 चारिकम् अभिधानतन्त्रा ह्यभिधेयप्रतिपत्तिरिति । यत्तु तस्य मुख्यार्थत्वेऽ-
 प्यविरोध इति, तन्न मृष्यामहे । प्रत्यक्षेण शब्दार्थयोर्भेदस्यावसितत्वात् ।
 न च वह्निशब्दसंयोगेन जिह्वादाहो भवति येन वह्निशब्दार्थस्य तदभि-
 धायकशब्दाध्यतिरेकत्वमध्यवस्येत । यच्चानुमीयते शब्दरूपाश्रितं जगत्

तदुपरागविज्ञानवेदनीयत्वादिति । तत्र तत्प्रकाशयन्वादर्धस्य तद्व्यतिरिक्तैव किं न स्यादिति प्रष्टव्यम् । न दालोकोपरागविज्ञानवेदनीयत्वादालोका-
व्यतिरिक्तत्वं वस्तूनामवसेयं भवति । अथोच्येत न केवलः शब्दोऽभिधान-
येन ब्रह्मरूपमिति विवक्ष्यते । किं तु शब्दतत्त्वमेव । तथा चाहुः —
'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदव्ययम्'^१ (वाक्य. १-१) इति । अत्यन्व-
मिदमुच्यते । न केवलं शब्दतत्त्वं ब्रह्म, किं त्वर्थतत्त्वमपि । तद्विकल्पत्वा-
विशेषान्नामरूपयोर्न कश्चन विशेषः शब्दे पश्यामः, येन केवलं शब्दात्मता
तस्य स्वीकुर्मः । तथा हि श्रुतिः 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' (मुं. २-२-११) इति
सर्वस्यापि ब्रह्मस्वरूपतामाह । यथा एभिधेयस्य स्वप्रतिपत्त्यर्थं निरमेनाभि-
धानापेक्षता, एवमभिधानस्यापि अभिधायकत्वेन प्राणधारणार्थं नियमेना-
भिधेयापेक्षता विद्यत एवेति न किञ्चिदेतत् । यदप्युच्यते शब्दमस्पर्शोऽर्थे
बोधोत्कर्षदर्शनान् तत्प्रतिसंहारे च संचेतितानामप्यसंचेतितकरूपत्वात्,
वायूपाधीनमेव चित्तधितित्वम् इति । तत्र यद्यमभिधेयप्रयोऽभिधेयाभि-
धायकत्वशक्तिर्वाच एवेति । तत्र नाम्नि विवादः । गन्धादिपरिच्छेदार्थ-
त्वमिव हि घ्राणादीनां वाचः स्वाभिधेयपरिच्छेदार्थत्वमविशिष्टम् । न
चैतावता गन्धादीनां घ्राणादिभिरचेतित्वम् । या तु शब्दनिवेद्यादुत्त-
रास्मिन् काले स्फुटतरा विवेकवती प्रतिपत्तिः सा न गन्धविषया किं तु
वाक्सहकारसंस्कृतमनोवृत्तिविषयेत्यन्यदेतत् । अथायमभिधेयः, चितिशक्ति-
र्वाच एवासाधारणा स्तस्तु चितो न सा विद्यत एवेति । तत्र ब्रह्मो न
मंविदनुसारिणा युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । चित एव हि सर्वत्र चितिशक्ति-
करणव्यापारस्य तु विषयविशेषपरिच्छेदेनैवोपगमात् । तथा हि श्रुतिः ।
'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभि-
ज्याहरणीति स आत्माभिज्याहाराय वाक्' (छा. ८-१२-४) इत्येवमादि-
विज्ञापयमाना जागर्ति । वाचश्च श्रवणव्याभिज्यजनशक्तिश्चैतन्ये दाल्म-
ज्योतिषि नित्येऽसहते सर्वान्तरे सत्येव भवति नासतीति तस्यैव सा ।

१. 'यदव्ययम्' इति मुद्रितपुस्तके पाठः । उद्धृतस्तु गङ्गुपाणिन-
प्रहसिद्धित्याख्यायः ॥

‘वाचो ह वाक्’ (के. १-२), ‘येन वागभ्युद्यते’ (के. १-५) । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक् चैतन्यज्योतिःस्वरूपा ‘न हि वक्तुर्वक्तोर्विपरिलोपो विद्यते’ (बृ. ४-३-२३) इति श्रुतेः । एतेन ‘वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे’ (?) इति वाचः सावांस्यं ब्रुवती श्रुतिर्व्याख्याता । तस्या नित्यचैतन्य-रूपवान्विषयत्वादित्यलं प्रासङ्गिकेन शब्दब्रह्मवादिभुजावलयमिभिर्विवादेन ॥

भाष्यकारीय एव संबन्धः साधीयान्--

प्रकृतं त्वनुसरामः । ‘ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्’ इत्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्यैव परतत्त्वप्राप्तिप्राधान्येन निर्देशार्थं द्वितीयो मन्त्रः । तेन च निर्देशेनोभयोरप्यभिधानाभिधेययोस्तद्विलक्षणेन परतत्त्वरूपेण मुख्यमेवैकत्व-मध्यवसितं भवतीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः स्वाभ्युपगमानुकूलमेव वक्ष्य-ष्टमे मन्त्रे - ‘पादा मात्रा मात्राश्च पादाः’ इति । एष हि व्यतिहारोप-देशोऽभिधानाभिधेययोर्मूर्खैकत्वे यथोपवर्णितरीत्यैव संगच्छते नान्यथा ॥
सर्वस्य ब्रह्मात्मता--

तदाह द्वितीयो मन्त्रः ‘सर्वं क्षेत्रद्रूपेति’ । सर्वं क्षेत्रत् इत्युक्त-परामर्शार्थम् । सर्वं यदुक्तं प्रथमे मन्त्रे ओमित्येतदक्षरमिति, उप-व्याख्यातं च कालत्रयपरिच्छेदं त्रिकालातीतं चेति सर्वं क्षेत्रद् ब्रह्म । सर्व-मेतद् ब्रह्म हि ब्रह्मैव- इति ब्रह्मत्वमेव सर्वस्य विधीयत इति ब्रह्मणोऽभि-धेयस्य प्राधान्यमत्र । ‘ओमित्येतदक्षरम्’ इत्यत्र तु वर्णपर्यायस्याक्षरशब्दस्य ग्रहणात्, ‘ओंकार एव’ इति चोचरत्र कारप्रत्ययग्रहणाच्छब्दपरामर्शव-गमात्, अभिधानप्रधानत्वम् । अत एव क्षेत्रस्यैव तत्त्वस्योभयधा निर्देशा-द्विज्ञादभिधानाभिधेयोभयविलक्षणपरब्रह्मप्रतिपत्तिर्विवक्षितेत्यवोचाम । तच्च ब्रह्म परोक्षं किञ्चिदिति मा ज्ञासिष्टेति परोक्षाभिहितमेव प्रत्यक्षतोऽपि विशेषेण निर्दिशति ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इति । अयम् अन्यवहितत्वेन प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान आत्मैव ब्रह्म । न किञ्चित्परोक्षं ब्रह्मात्त विवक्षितं

‘श्रोत्रं वै ब्रह्म’, ‘मनो वै ब्रह्म’ (बृ. ४-१-५, ६) इत्यादिस्थल इवेत्यव-
गन्तव्यमित्यर्थः । यदि हि ब्रह्म किञ्चित् परोक्षमनात्मा तर्ह्यभिधेयमेवे-
त्यापन्नमिति व्यर्थं पञ्चायं निर्देशः स्यात् । अभिधानाभिधेयविलक्षण-
ब्रह्मप्रतिपत्तेरसिद्धेः । यदा पुनर्ब्रह्माऽऽत्मैव, तदा सर्वाभिधानाभिधेयप्रपञ्च-
साक्षिभ्यान् तद्विलक्षणत्वं ब्रह्मणो विवक्षितमिति सुस्पष्टं भवेत् । प्रथम-
मन्त्रेऽभिधानप्रधानत्वेन यन्निर्दिष्टं तस्यैवात्र ब्रह्मत्वेन निर्देशात् ब्रह्मणश्चा-
त्माभिन्नत्वात् तस्याप्यभिधानाभिधेयविलक्षणत्वमापरोक्षं च मुकरादगमम् ।
अतो वक्ति— अयमात्मा ब्रह्मेति । अत्र च ‘आत्मा ब्रह्म’ इति ब्रह्मात्मनोः
सामानाधिकरण्यनिर्देशात् परस्परं विशेष्यविशेषणभावापन्नत्वात् यथा
ब्रह्मणः परोक्षत्वव्यावृत्तिः, तथाऽऽत्मनोऽसर्वत्वव्यावृत्तिरपि भवति । यथा हि
ब्रह्म न भिन्नमात्मनः, तथाऽऽत्मापि न भिन्नो ब्रह्मण इति । एवं च सर्व-
विकल्पाधिष्ठानभूतप्रत्यक्षस्तुमात्रं लक्षणया निर्दिष्टं भवतीति फलति ।
यथा चैतत्तथाऽनुपदमेवास्याऽऽत्मनश्चतुष्पात्वकल्पनेनानुभावयिष्यते ॥

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनश्चतुष्पात्वम्—

सोऽयमात्मा चतुष्पात् । अत्र ‘सः’ इत्यभिधेयत्वेनोकारगम्यः,
तल्लक्ष्यत्वेन च परब्रह्मत्वेन स्थित इत्येवं परापरब्रह्मत्वेन व्यवस्थित आत्मा
पगमृश्यते । ‘अयम्’ इति च चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानस्य तस्यैव प्रत्य-
गात्मतयाऽभिनयेन निर्देशः क्रियते । आत्मशब्दस्य प्रतीच्येव रूढत्वेऽपि
विस्पष्टार्थत्वाय ‘अयम्’ इति निर्देश इति बोध्यम् । सोऽयमात्मा चतु-
ष्पात्, कार्पाणवन् । न तु गौरिव श्रोत्ररत्नचतुष्पादवान् । यथा हि
कार्पाणं स्वर्णनाणकं महार्घमिति न तो सकलेनैव सर्वदा सर्वे जना
व्यवहर्तुमीयत इति व्यवहारप्रागुक्तं तस्मिन् पादविभागः कल्प्यते,
एवमिहापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमात्मा चतुष्पात् कल्प्यते । न उक्त एव
पादचतुष्टयवानात्मेति । तथा हि बहवो जागरितम्यानमेवाऽऽत्मानं पूर्णं

मन्यन्ते । स्वप्नमुपसयोस्तु केनचिद्रूपेण विकलं तं मन्यन्ते । शुद्धं
 त्वाऽऽत्मानमवस्थात्रयरहितं केचिदेव महाधिपः । अतस्तदात्मकत्वं यथा-
 तथ्येनोपदिदिक्षु शास्त्रं तत्प्रतिपत्त्युपायान्वेन चतुष्पात्त्वमात्मनः कल्पयित्वा
 ब्रवीति 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इति । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाऋषाश्चत्वार-
 पादा अस्येति चतुष्पात् । नत्र विश्वाद्यस्त्रय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूताः ।
 तेषां त्रयाणां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन, विश्वस्य तैजसे तैजसस्य च प्राज्ञे तस्य
 च तुरीये इत्येवं पूर्वपूर्वमोत्तरस्मिन्मोत्तरस्मिन् प्रविलापनेन विद्यया सर्पा-
 दीनामिव रज्ज्वादिषु, परमार्थतत्त्वं तुरीयं प्रतिपद्यते । अतः पद्यते प्रति-
 पद्यते अनेन विश्वादित्रयेण करणभूतेनेति पादः इति तत्त्रये करणसाधनः
 पादशब्दः । करणार्थत्वेन हि पादशब्दस्तत्र व्युत्पाद्यते । तुरीयस्तु न कस्य-
 चित् स्थोत्तरस्य तत्त्वग्याधिगमे करणं भवति, किंतु स्वयं पद्यते
 विश्वादिभिः करणभूतैः प्रतिपद्यते विद्यया तत्प्रविलापनेनेति पादः ।
 अतः कर्मसाधन एव पादशब्दस्तत्र । विश्वादीनां यथा पादत्वं, यथा च
 तेषां प्रविलापनं, तेन च यथा तुरीयाधिगमस्तथाऽप्ये स्फुटीभविव्यति ।
 तदेवमयमात्मा चतुष्पात् ॥

मन्त्रद्वयस्याऽर्वाचीनवेदान्तिनां व्याख्यानम्--

अत्राधुनिकवेदान्तिनः केचिदस्नोपनिषद्, संबन्धमन्धैव वर्णयित्वा
 तदानुगुण्येन मन्त्रद्वयं व्याचक्षते । कथम्? तत्राकारोकारमकारार्धमात्रा-
 त्मकपाठचतुष्टयवत्योङ्कारेऽनिरुद्धप्रद्युम्नमंर्कणवामुदेवापरपर्यायवित्तैजस-
 प्राज्ञतुरीयाऋषपादचतुष्टययुक्तब्रह्मद्विविधानाय ग्रन्थारम्भ इत्येके ।
 अत्रोङ्कारस्य सर्वात्मकत्वमुक्त्वा तस्नोपन्याख्यानां गुणविभूत्युपासनप्रकार-
 प्रपञ्चनं कृत्यत इति प्रतिज्ञा प्रथममन्त्रार्थः । ओङ्कारे सर्वात्मभूतब्रह्मद्विः
 कर्तव्येत्युपदेशो द्वितीयमन्त्रार्थ इति तेषां व्याख्यानम् । तदसन् । वस्तु-

योगात् । दृष्टिविधाने च ब्रह्मणोऽकारदृष्टिविधानाभ्युपगमप्रसङ्गः । 'पादा मात्रा मात्राश्च पादाः' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् । न चेष्टापत्तिः । 'ब्रह्मदृष्टिस्तर्कात्' (ब्र. सू. ४-१-५) इति न्यायविरोधात् । अनिरुद्धादिव्यूहानयनं तु श्रुत्यक्षरवाद्यमिति स्पष्टमेवेति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्फुटं वास्मिन् पक्षे इति । मण्डूककल्पिणा वक्षणेन चतुरूपो नारायणोऽत्र स्तूयत इत्यपरे । ओंकारवाच्यब्रह्मण एव सर्वत्वं नाम गुणपूर्णत्वं नान्यस्य । कालत्रयेऽप्येकमपत्वाभित्यन्वं तस्य । त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव । ब्रह्म सर्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । श्रीब्रह्मादिषु स्थित्वाऽऽज्ञानादिकर्त्ता योऽयं कश्चिन् प्रतीयते, जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात्, सोऽप्यात्मा ब्रह्मैव । सोऽयं परमात्मा जीवानां देहे चतुर्धाऽवस्थित इति चतुष्पात् इति च मन्त्रद्वयव्याख्यानं तेषाम् । अत्र तु वाक्यानां विशकलीकरणम्, वाञ्छितपदाध्याहारः, पदशतयुग्मद्वयेनैवार्थकल्पनम्, स्वप्रक्रियाभ्युपगमात् च यथायथं निवेशः, तदुपलम्भकत्वेन च बृहत्साहितानैर्लुप्याद्यश्रुतचरग्रन्थवाक्यानयनं चेत्येतन् सर्वं ग्रन्थपठनमात्रेण मुविशदमिति न पृथक्समालोचनाः व्याख्यातम् ॥

तस्मात्तु विधिपरः श्लोकपरो वाऽयं ग्रन्थः । अभिधानाभिधेयविलक्षणतत्त्वप्रतिपत्त्युपायन्वेनोक्तारनिर्गतायैव तु ग्रन्थ आरब्धः । तत्र मन्त्रद्वयं सूत्रभूत सर्वस्यबोधिपदार्थस्य । तद्वृत्तित्वानोरे नूतनग्रन्थेऽभिधेयप्राधान्येन निर्दिष्टस्य ब्रह्मण आत्माभिन्नत्वं तावदर्थयितुमवस्थात्रयरहितमात्मतत्त्वं निर्दिष्टिषु ग्रामं तत्प्रतिपत्त्युपायत्वेन चतुष्पात्यमान्मनः कल्पयतीत्ययमेव ऋजुः पन्थाः ॥ २ ॥

आत्मनो वैश्वानररूपः प्रथमः पादः

(उपनिषत्)

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
स्थूलसूक्ष्मैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

वैश्वानरस्य जागरितस्थानत्वम्—

तत्र कथं चतुष्पात्त्वमात्मन इति ? एतत्कथनार्थं प्रथमं पादं तावदाह मन्त्रः । जागरितं स्थानं यस्य सोऽयं 'जागरितस्थान' । जागरितप्रतिबद्धत्वमेव हि वैश्वानरत्वे निमित्तम् । तत्प्रतिबद्धत्वं च तदुपाधिकत्वेनैव न वस्तुतः । किं च जागरितं स्थानमस्यैव नास्मादन्यत्र तस्य स्थानस्य स्थितिः । न हि दृग्गोपादस्माद्वैश्वानराद् व्यतिरिक्ता स्थितिस्तस्य दृश्यभूतस्य स्थानस्यावकल्पते । परार्थत्वात् । यथा हि शुक्तिरज्ज्वादीनि परार्थानि स्वार्थशुक्तिरूपेणैव लब्धस्थितिकानि, एवं जागरितस्थानमपि स्वार्थरूपेण वैश्वानरेणैव लब्धस्थितिकम् । तदनुग्रहत एव लब्धसत्तायन्वाच्च । अतो जागरितस्थानोऽयं वैश्वानरः ॥

वैश्वानरस्य बहिष्प्रज्ञत्वम्—

'बहिष्प्रज्ञः' । बहिः स्वात्मव्यतिरिक्ते शब्दस्पर्शरूपादौ विषये प्रज्ञा यस्य सोऽयं बहिष्प्रज्ञः । बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासतेऽस्येत्यर्थः । यद्यप्यन्तरिति बहिरिति वा नास्त्यात्मनः प्रज्ञायाः, तथापि स्वदेहमवधिं कृत्वाऽविद्यया बहिः शब्दादीन् विषयान् पश्यतीति बहिष्प्रज्ञ उच्यते । यद्वाऽविद्यमानमपि स्वात्मव्यतिरिक्तं विषयं विद्यमानमिवाऽविद्यया कल्पयित्वा तज्ज्ञां च बहिरिव पश्यतीति बहिष्प्रज्ञः ॥

अथ किंनिमित्तमिदं बहिष्प्रज्ञत्वमिति ? उपाधितादात्म्याध्यास-
निमित्तमिति ब्रूमः । तत्कथमवगम्यते ? यतोऽयमेकोनविंशतिमुखः ।

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रत्वचक्षुर्जिह्वाघ्राणाग्न्यानि, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च वाक्पाणिपादपादपृष्ठस्थान्ध्यानि, वायवश्च पञ्च प्राणापानव्यानोदानसमानाद्याः, अन्तःकरणचतुष्टयं च मनोबुद्धयहंकारचित्तरूपमित्येवमेकोनविंशतिः सुखार्नाव सुखान्नुपलब्धिद्वाराणि यस्य मोऽयमेकोनविंशतिमुखः । तान्येतानि द्वाराणि बहिष्प्रशस्त्वेऽत्र निमित्तभूतानि । देहे यथोक्तद्वारेषु चोपाधिभूतेष्वहंमेमन्यव्यासपूर्वकं हि मन्यतेऽहमेतत्पश्यामि शृणोमीत्यादिविकल्पसंमोहिनः । तस्मादुत्तरीत्येकोनविंशतिमुखत्वादेव बहिष्प्रज्ञः स्यतस्तु बहिर्विषयत्वं प्रज्ञाया नाम्नेत्येवमन्यते । तथा द्रुक्तं काठके 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्व्यमंभून्माम् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' (का. २-१-१) इति ॥

वैश्वानरस्य स्थूलभोक्तृत्वम्—

अथैवमुक्तद्वारैर्बहिष्प्रज्ञः सन् किमुपलभत इति ? उच्यते । स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् विषयं भुङ्क्ते उपलभते, वदनादिव्यापारेण च विपर्याकरोति । तदुत्थमुन्मदुत्थे चात्मन एवेत्यभिमन्यते चेति स्थूलभुक् । तत्रान्तःकरणचतुष्टयस्य बुद्धीन्द्रियाणां चोपलब्धौ कर्मेन्द्रियाणां च तदनुगुणव्यापारे द्वारत्वं स्पष्टमेव । प्राणादिस्त्वक्षरं तूक्तकरणानामुपलब्धकतया द्वारत्वम् । स चायं भोगो यद्यपि पिण्डात्मन एव न तु निर्विकारस्य तत्साक्षिणः । तथाप्यविद्याकृता विषयोऽस्त्विधरूपा प्रज्ञां स्वेन चैतन्येनावभासयन् वैश्वानरोऽपि स्वरूपादप्रच्युत एव सन्नुक्तप्रज्ञोपाधिवशात् स्थूलभुगिति व्यपदिश्यते । विलासिर्गतसर्पस्य सविता प्रकाशक इति यथा । तदेवं यथोक्तैकोनविंशतिमुखकृतमेव भोक्तृत्वं जागरितात्मनो न स्यत इति सिद्धम् ॥

जागरितात्मनोऽपरिच्छिन्नेध्वरत्वोपपत्तिः—

एवमात्मनः प्रथमपादस्य विशेषणचतुष्टयं व्याख्यातम् । जागरितस्थानप्रतिबद्धत्वमुपाध्यध्यासश्चास्य बहिर्विषयोपलब्धौ कर्तृत्वभोक्तृत्वे च

निमित्तमित्यधिगतम् । अवेदानां विशेषणद्वयमुच्यते यद्विज्ञानादस्यापरि-
 च्छिन्नत्वमीश्वरत्वं न विशदीभवेत् । कथम्? नैवायं वस्तुत एकशरीर-
 परिच्छिन्नो जीवविशेषो वा । किं तर्हि, सप्ताङ्गो वैश्वानरश्चेति । इदमाश्रा-
 यते छान्दोग्ये । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमसि' (छां. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विधरूपः प्राणः
 पृथग्भर्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-
 र्लोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ।'
 (छां. ५-१८-२) इति । अस्यार्थः । प्राचीनशालादयो ब्राह्मणाः कौ न
 आत्मा किं ब्रह्मेति भीमांसमाना अश्वपति कैकेयमभ्यागत्य पप्रच्छुः 'यं
 त्वमात्मानं वैश्वानरं सम्यग्जानासि तं नो ब्रूहि' इति । स तान् वैश्वानरं
 परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या उपासीनान्विज्ञाय कृत्स्नं वैश्वानरमुपदिदिक्षुर्वाच
 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इत्यादि । यस्तु परिच्छेदामिमानरहित एवं
 शुमूर्धादिमिर्युतं प्रादेशमात्रं द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणम् अभि-
 विमानं प्रत्यगात्मतयाऽहमित्यभिविमीयमानम् । ज्ञायमानमिति यावत् ।
 तमेतमात्मानं वैश्वानरम् ईश्वरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु, सर्वेषु
 भूतेषु चराचरेषु, सर्वेष्व्वात्मसु आत्मत्वेन कल्प्यमानेषु शरीरेन्द्रियादिषु
 अन्नमसि सर्वात्मा गुणपभुङ्क्ते वैश्वानरविद्याबलत इति प्रथमवाक्यार्थः ।
 तदेवं वैश्वानरोपासकस्य फलमुपदिश्य तदुपपादानार्थमाह तस्य ह वा
 एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्येत्यादि । तस्य ह वै प्रकृतस्य एतस्यात्मनो वैश्वान-
 रस्य सुतेजाः सुतेजस्त्वगुणयुतो द्युलोक एव मूर्धा । विश्वरूपः शुक्ल-
 नीलादिरूप आदित्यः चक्षुः । पृथग्भर्मात्मा नानावर्त्मसु सञ्चरणाग्रीलो
 वायुः प्राणः । बहुलः सर्वगत आकाशः सन्देहः मांसरधिराद्युपचितो
 देहमध्यभागः । रयिरुदकम् । घनवाचिनाक्षद्वारा तद्धेतुभूतमुदकमुच्यते ।
 तदुदकं वस्तिः मूत्रसंग्रहस्थानम् । पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा भूमिरेव

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च श्रोत्रत्वजश्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्त्वानि, कर्मेन्द्रियाणि च पञ्च वाक्पाणिपादपाशूपास्थास्त्वानि, वाक्चक्षुश्च पञ्च प्राणापानव्यानोदानसमानास्त्राः, जन्तुकरणचतुष्टयं च मनोबुद्ध्यहंकारचित्तरूपमित्येवमेकोनविंशतिः सुखानीव सुखानुपलब्धिद्वाराणि यस्य सोऽयमेकोनविंशतिमुखः । तान्येतानि द्वाराणि बहिष्प्रज्ञत्वेऽपि निमित्तभूतानि । देहे यथोक्तद्वारेषु चोपाधिभूतेष्वहंमेत्यध्यामपूर्वकं हि मन्यतेऽहमेतत्पश्यामि शृणोमीत्यादिविकल्पनमोहेतः । तस्मादुत्तरीत्यैकोनविंशतिमुखत्वादेव बहिष्प्रज्ञः स्वतस्तु बहिर्विषयत्वं प्रज्ञाया नाम्नेत्येवमवगम्यते । तथा तुक्तं काठके 'पराञ्चि स्थानि व्यतृणस्वयंभून्स्नान् पराह् पश्यति नान्तरात्मन्' (का. २-१-१) इति ॥

वैधानरस स्थूलभोक्तृत्वम्—

अथैवमुक्तद्वारैर्बहिष्प्रज्ञः सन् किमुपलभत इति । उच्यते । स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाद्यं विषयं भुङ्क्ते उपलभते, वदनादिन्यापारेण च विपर्ययकरोति । तदुत्थमुखद्वारे चात्मन एवेत्यभिमान्यते चेति स्थूलभुक् । तत्रान्तःकरणचतुष्टयस्य बुद्धीन्द्रियाणां चोपलब्धिर्वा कर्मेन्द्रियाणां च तदनुगुणप्रापारे द्वागत्वं स्पष्टमेव । प्राणादिः स्रक्कस्य नूतनकरणानामुपलब्धकतया द्वारत्वम् । स चापि भोगो यद्यपि पिश्यात्मन एव न तु निर्विकलस्य तत्माक्षिणः । तथाप्यविद्याकृता विषयोऽल्पविरूपा प्रज्ञां म्येन चैवम्येनावभासयन् वैधानरसोऽपि स्वरूपादप्रच्युत एव सन्मुक्तप्रज्ञोपाधिवशान् स्थूलभुगिति व्यपदिश्यते । विलासिर्गतमर्षस्य सविता प्रकाशक इति यथा । तदेवं यथोक्तैकोनविंशतिमुखहनमेव भोक्तृत्वं जागर्गिनात्मनो न स्यत इति सिद्धम् ॥

जागरितात्मनोऽपिच्छिन्नेधरतोपपत्तिः—

एवमात्मनः प्रथमपादस्य विशेषणचतुष्टयं व्याख्यातम् । जागर्गिस्थानप्रतिबद्धत्वमुपाध्यामध्यास्य बहिर्विषयोऽन्वर्थो कर्तृत्वभोक्तृत्वं च

निमित्तमित्यधिगतम् । अथेदानीं विशेषणद्वयमुच्यते यद्विश्वानादस्यापरि-
 च्छिन्नत्वमीश्वरत्वं च विश्वदीमवेत् । कथम् ? नैवायं वस्तुत एकशरीर-
 परिच्छिन्नो जीवविशेषो वा । किं तर्हि, सप्ताङ्गो वैश्वानरश्चेति । इदमाज्ञा-
 यते छान्दोग्ये । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति' (छां. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं मुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
 पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-
 र्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ।'
 (छां. ५-१८-२) इति । अस्यार्थः । प्राचीनशालादयो ब्राह्मणाः को न
 आत्मा किं ब्रमेति मीमांसमाना अश्वपतिं कैकेयमभ्यागत्य पप्रच्छुः 'यं
 त्वमात्मानं वैश्वानरं सम्यज्जानासि तं नो ब्रूहि' इति । स तान् वैश्वानरं
 परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या उपासीनान्विज्ञाय कृत्स्नं वैश्वानरमुपदिदिक्षुस्त्वाच
 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इत्यादि । यस्तु परिच्छेदामिमानरहित एवं
 बुभुर्धादिभिर्युतं प्रादेशमात्रं द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणम् अभि-
 विमानं प्रत्यगात्मतयाऽहमित्यभिविमीयमानम् । ज्ञायमानमिति यावत् ।
 तमेतमात्मानं वैश्वानरम् ईश्वरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु, सर्वेषु
 भूतेषु चराचरेषु, सर्वेष्व्वात्मसु आत्मत्वेन फलप्यमानेषु शरीरेन्द्रियादिषु
 अन्नमत्ति सर्वात्मा सृष्टुष्वभुङ्क्ते वैश्वानरविद्यावलत इति प्रथमवाक्यार्थः ।
 तदेवं वैश्वानरोपासकस्य फलमुपदिश्य तदुपपादानार्थमाह तस्य ह वा
 एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्येत्यादि । तस्य ह वै प्रकृतस्य एतस्यात्मनो वैश्वा-
 नरस्य मुतेजाः मुतेजस्त्वगुणयुतो द्युलोक एव मूर्धा । विश्वरूपः शुक्ल-
 नीलादिरूप आदित्यः चक्षुः । पृथग्वर्त्मात्मा नानावर्त्मसु सञ्चरणशीलो
 वायुः प्राणः । बहुलः सर्वगत आकाशः सन्देहः मांसरधिराद्युपचितो
 देहमध्यभागः । रयिरुदकम् । धनवाचिनाम्नद्वारा तद्धेतुभूतमुदकमुच्यते ।
 तदुदकं बस्तिः मूत्रसंग्रहस्थानम् । पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा भूमिरेव

पादौ । इत्येवं वैश्वानरस्यावदवोपदेशः । अथ वैश्वानरोपासकस्य भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिपुराह । एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुः उर एव वेदिः, लोमानि बर्हिर्हृत उरसि तानि वेद्यामिव बर्हिष्यामीर्गानि दृश्यन्ते, हृदयं गार्हपत्योऽग्निः, मनोन्वाहार्यपचनोऽग्निर्भूतो गार्हपत्यादिवाग्वाहार्यपचनो हृदयान्मनः प्रणीतमिव भवति, आस्यमाहवनीयो यत आहवनीनामाविवाऽऽस्येऽन्नं हूयत इति । अत्रोपास्यस्य वैश्वानरस्य मूर्धाद्यवयवपट्टकानन्तरमग्निहोत्रसंपादनार्थं कथिनानामुरआर्दना मध्ये आस्यमाहवनीय इत्यपि कल्पितमस्ति । तथा चाग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेन कथितस्याहवनीयस्याऽऽस्यस्थानीयत्वात् सोऽप्याहवनीयोऽग्निरत्र वैश्वानरस्य सप्तानामज्ञाना पूरणाय मुख्यत्वेन गृह्यते । तदेवं द्युलोकादीनि मूर्धादिमत्ताज्ञानि यग्यसोऽयं सप्ताङ्गः । यद्यपि छान्दोग्य उपास्यतयैव वैश्वानर आत्मा उपदिष्टः, आत्मन्वरूपनिर्धारणपरं त्वत्रत्यं वैश्वानरवाक्यम्, तथापि स एवैक आत्माऽपेक्षितोपाधिमन्व्यो निरस्तोपाधिसंबन्धधोवास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यत इति श्रुत्यन्तर उपासनार्थमुपदिष्टानामपि सप्ताङ्गानामिहोपाधित्वेन ज्ञानवाक्ये परामर्शो न विरुध्यते ॥

यत्तु केषांचिद् व्याख्यानम्, द्युमूर्त्यादिरूपं पृथग्वैजाग्रता जीवेन च सप्ताङ्गत्वं द्रष्टव्यमिति । तदनादेयम् । उत्तरीत्या वैश्वानरप्रकरणानुगोचैरेव सप्ताङ्गत्वनिर्वाहे संभवत्यप्रष्टुनाश्रुतजीवपर्यन्तानुपायनानुपपत्तेः । यत्पुनरन्येणाम् 'अष्टादशमुखान्दस्य पुनरागणि गर्वणः । मध्यमे तु गजाकारं चतुर्बाहुः परं पुमान् । पादौ तन्मित्रो रन्ता इति सप्ताङ्ग ईरितः ॥' इति तत्तु श्रुतिवाक्यं न्योत्रेष्टामाश्रयित्वनमित्युपादृष्टीयमेव । तस्माद् यथाव्याख्यात एव विशेषणद्रवार्थं इति ॥

प्रथमपादोपसंहारः—

एवंविदिष्टो वैश्वानरः प्रथमः पादः । विधातृगन् तत्तु र्मानुसारेणानेकधा नवन्ति फलं प्रतीति विधानम् । विधानम् एव वैश्वानरः ।

एष हि सर्वसाक्षा सन् कर्मफलदाता । तत्तद्देहाभिमानिनस्तु चिदाभासाः
कर्मफलभोक्ताः । यद्यपि जागरिते प्रतिदेहं भोक्तृभेदः प्रतीयते, तथापि
तेषां सत्ता धर्माधर्मसंबन्धसत्ता तत्फलभूतसुखदुःखमोगसत्ताचेत्येतत्सर्वं वैश्वा-
नरसत्तातो नातिरिक्तमिति मुष्टकं विश्लेषा नराणां नवनादयं वैश्वानराख्यो
भवतीति । यद्वा विश्वश्वासौ नरश्चेति विश्वानरः, विश्वानर एव वैश्वानरः ।
तद्विप्रप्रत्ययोऽनन्यार्थः उभयत्रापि राक्षसादिशब्देष्विव । कथं पुनर्विश्व-
श्वासौ नरश्चेति ? सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् । न हि पिण्डात्मानः शारीरा एत-
दतिरिक्ता विद्यन्ते । यद्यपि हि तेषां भोक्तृत्वं तद्वस्तुतोऽस्यैव । 'नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ. ३-७-२३) इति श्रुतेः । स्मृतेश्च 'एको विष्णु-
र्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीलोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्व-
भुगव्ययः' (म.भा. अनु. १४९-१४०) इति । अतः सर्वपिण्डात्मना-
मनतिरिक्तत्वाद्युक्तं वैश्वानरत्वमस्येति युक्तम् ॥

सोऽयं वर्णितरूपो वैश्वानरोऽस्यात्मनः प्रथमः पादः । पद्यतेऽने-
नाऽऽत्मतत्त्वं तैजसादिप्राप्तिद्वारेति पादः । प्राथम्यं त्वेतत्पूर्वकत्वादुत्तर-
पादाधिगमस्य । न पुन. प्रथमोत्पन्नत्वेनेति ज्ञेयम् ॥

जागरितात्मनो वैश्वानरत्वोपपत्तिः--

अत्रेयमाशङ्का भवति । कथमयमात्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे
प्रकृते ध्रुलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमुक्तमिति ? 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इति
हि प्रत्यगात्मन एव चतुष्पात्त्वं प्रकृतम् । न च स्वदेहपरिच्छिन्नस्य प्रत्य-
गात्मनो ध्रुलोकाद्यङ्गत्वमस्तीति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । सर्वस्य
प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्मना चतुष्पादत्वस्य विवक्षितत्वात् । न
तावदत्र केवलस्यैवाऽऽत्मनः पादत्वं विवक्षितम् । आत्मन एवाऽऽत्मपाद-
त्वाभिधाने प्रयोजनाभावाद्, विरुद्धार्थबोधकत्वप्रसङ्गाच्च श्रुतेः । नापि
देहपरिच्छिन्नस्यैवात्राऽऽत्मपादत्वं विवक्षितमिति युक्तं कल्पयितुम् । यद्यपि

तस्य पादत्वं कथञ्चिच्छब्दोपपादम्, तथापि तदा सर्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैत-
सिद्धिरिति श्रुत्या बुबोधयिषितोऽर्थो नोपदर्शितः स्यात् । अतः सहैव साधि-
दैविकेन सर्वेण प्रपञ्चेन तदुपाधिको बहिःप्रज्ञा आत्माऽत्र प्रत्यगात्मनः प्रथम-
पादत्वेन विवक्ष्यते । एवं च मतिः सप्रपञ्चस्यैव वैश्वानरस्य प्रथमपादस्य द्वितीय-
पादे तस्य च तृतीयपादे विद्यया प्रविलापने नस्यापि तुरीये विलापनेन
सर्वप्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मा समधिगतो भवति । अतो युक्तमुक्तं
सर्वस्य प्रपञ्चस्याध्यात्मिकस्याधिभौतिकस्य चाधिदैविकेन सहितम्यानेन
विराडात्मना सह प्रथमपादत्वं विवक्षितमिति ॥

एवमस्य पिण्डात्मनो वैश्वानरेण समष्ट्युपाद्यात्मनैकत्वाभिप्रायेण
शुभूर्धत्वाद्यङ्गीकारे, तथैव च स्वप्नात्मनोऽपि हिरण्यगर्भात्मनैकत्वाभिप्रायेण
तद्वत्त्वाङ्गीकारे, तदुभयविलापनेन चावशिष्टस्य मुमुक्षात्मनोऽव्याकृतात्मनैक-
त्वाङ्गीकारे सति ततस्तुरीयाधिगमेन सर्वभूतस्यश्चाऽऽत्मैको दृष्टः स्यात् ।
उक्तविधया वैश्वानरत्वादिरूपेण सर्वभूतेष्वप्येक एवाऽऽत्मा गूढ इत्यव-
गतत्वात् । सर्वभूतानि चात्मनि दृष्टानि स्युः । तेषामात्मनोऽव्यतिरेकस्याऽ-
वगतत्वात् । एवं च 'यस्तु मर्माणि भूतान्मात्मन्येषानुपश्यति । सर्वभूतेषु
चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ' (ई. ६) इति ध्युत्यर्थ एवात्राप्युप-
संहृतः स्यात् । अन्यथा हि देहपरिच्छिन्नस्यैव जागरितावस्थाऽऽत्मनः
प्रत्यगात्मपादत्वेन स्वीकारे केवलं न्यदेहपरिच्छिन्न एवाऽऽत्मा स्यावस्था-
त्रयसाक्षित्वेन दृष्टः स्यात् । न हि तदा यथास्य कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्माहं
सर्वप्रत्ययसाक्षी तथानेनैव स्वरूपेण सर्वेषां ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानामहमेवा-
ऽऽत्मेत्यात्मैकत्वं दृष्टं स्यात् । नापि सर्वाणि ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानि स्वात्म-
व्यतिरेकेण दृष्टानि स्युः । तथा च मन्दद्वैतमिति श्रुतिवृत्तो यद्यप्यमाण-
विशेषो न स्यात् । सांख्यादिदैतदर्शनेनाविशेषात् । न च सारत्यादि-
दर्शनमेव वेदान्तसिद्धान्तोऽस्तु किं विशेषकल्पनयेति वाच्यम् । न तन्म-
त्कल्पनेयम् । इत्यते हि सर्ववेदान्तिभिः सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादक-

त्वम् । ये त्वाधुनिका तत्रेच्छन्ति ते वेदान्तिषुवा धेदान्तार्थमनुभवावसान-
मप्यपलभमाना उपेक्षन् इति न तान् प्रति किञ्चिद् वक्तव्यम् । अतो
युक्तमेव शारीरत्वेनाभिमतस्यापि द्युलोकाद्यद्भत्वेन विराडात्मनाऽऽधि-
दैविकेनैकैक्यमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् ॥

‘मूर्धा ते व्यपतिष्यत्’ (छा. ५-१२-२) इत्यादिलिङ्गाच्चैव-
मवगम्यते । ‘हे प्रार्चनशाल, वैश्वानरस्य मूर्धमात्रं द्युलोकं समस्तवैश्वानर-
बुद्ध्योपासनाद् विपरीतप्राहिणस्ते मूर्धा व्यपतिष्यन् यदि मा वैश्वानरविद्यार्थं
नागमिष्यः’ इत्यादिना द्युलोकादीनेवाङ्गनात्रभूतान् समस्तबुद्ध्योपासीतान्
शिष्यान् प्रतिबोधितवत् आचार्यस्याश्वपतेरिदमभिमतमित्यवगम्यते यत्
परिच्छिन्नात्मदर्शनमसाधु । परिच्छिन्नसंसारभोगदायकत्वाद्दुःखपर्ययमानत्वा-
च्चेति । अन्यथा हि ‘मूर्धा ते व्यपतिष्यत्’ (छां. ५-१२-२) अन्धो-
ऽमविष्यः’ (छां. ५-१२-२), ‘प्राणान् उदक्रमिष्यत्’ (छां. ५-१४-२)
‘सन्देहस्ते व्यतीर्यत्’ (छां. ५-१५-२), ‘वस्तिस्ते व्यभेत्स्यत्’,
(छा. ५-१६-२), ‘पादौ ते व्यम्लास्येताम्’ (छा. ५-१७-२)—इति चानिष्ट-
फलकधनेन निन्दा नोपापक्यते । यद्यपि न हि निन्दा निन्दितुं प्रवृत्ता किं
तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन समस्तोपासनास्तुत्यर्थेऽयं निन्देत्यपि शक्यं
बन्तुम्, प्रतिव्यम्नोपासनं ‘तस्मात्तव सुतं प्रमुतममुतं कुले दृश्यते । अन्त्यर्त्तं
पश्यामि प्रियम्’ (छा. ५-१२-१, २) इत्यादिफलसंकीर्तनात् । समस्तो-
पासनस्य च ‘स’ सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वप्नमसि’ (छा.
५-१८-१) इति च तदनुगुणमेवापरिच्छिन्नभोक्तृत्वफलसंकीर्तनदर्शना-
च्चेति । तथापि मिथ्यादर्शनं परिच्छिन्नात्मदर्शनम्, सम्यग्दर्शनं तु द्यलोका-
द्यद्भत्वेन वैश्वानरात्मदर्शनमिति वस्तुस्थितिं प्रतिबोधयितुमेवेयं निन्देत्यव-
गम्यते । उपक्रमोपसंहारवलात् । उपक्रमे हि ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’
(छां. ५-११-१) इत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वेन ब्रह्मेति
देहपरिच्छिन्नात्मनिवृत्तिरात्मेति चादित्यादिब्रह्मनिवृत्तिरित्यभेदेनैवात्मा ब्रह्म

ब्रह्मैवाऽऽत्मैवेवं सर्वात्मा वैश्वानरोऽब्रोगास्तत्वेन विवक्षित इति गम्यते ।
 उपसंहारे च 'अभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा. ५-१८-१)
 'तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य' (छा. ५-१८-२) इत्यात्मश्रुते-
 रध्यात्मपरिच्छेदनिरासेनाऽऽत्मैव सुलोकाद्यज्ञत्वेन प्रदर्शित इत्यवसीयते ।
 तन्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यां सम्स्तोगास्तनावगमात्तिन्दावचनं विपरीतार्थप्रति-
 पत्तेरनर्थप्राप्तिज्ञापनार्थमेवेति निश्चीयते । यत्तु प्रत्येकं व्यस्तोपासनेऽपि
 फलभेदश्चक्षुषम्, तदज्ञफलं च प्रधानोपासन एवाभ्युपगमादिनि द्रष्टव्यम् ।
 तस्मान्मूर्धपाताद्यनिष्टफलकान्नं भक्त्येव लिङ्गं पिण्डात्मवैश्वानरयोरैकत्व-
 विवक्षायामिति सिद्धम् ॥

युक्तंश्चेदमवगम्यते । कथम् ? जागरितप्रपञ्चो हि सर्वो जागरित-
 प्रतिबद्ध एवेति न तदवस्थायाः शब्दविवेचनः । जागरितावस्था तु
 जागरितहृगात्मचैतन्येनैव लब्धसत्ताका न ततो व्यतिरिक्तव्यवचाम ।
 तथा चात्रिनाभावाज्जागरितात्मनो जागरितप्रपञ्चस्य च न प्रपञ्चैकदेश-
 मात्रस्यैव तदात्मोपाधित्वमित्युपपद्यते । अतो युक्तमेवेदमाध्यात्मिकस्य
 जागरितात्मनः पिण्डात्मत्वेन लौकिकाभिमतस्यापि सुलोकाद्यज्ञत्वेन
 विराडात्मनाधिर्दधिकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताह्नवचनमित्यवगन्तव्यम् ॥

स्वात्मसौपृसात्मनोर्हिरण्यगर्भाज्याकृतात्मता--

अत्र यदुक्तं पिण्डात्मनो विराजकस्य तदुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भा-
 ज्याकृतात्मनोः । यथैव हि सार्धैर्दधिकेन सर्वेण मूलेन महैव तदुपाधि-
 कस्य चहि.प्रज्ञस्य प्रथमपादत्वं ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनः, तथैव सर्वेण मूलेन
 प्रपञ्चेन सहैव तदुपाधिकस्यान्त.प्रज्ञस्यापि द्वितीयापादत्वम् । 'सप्ताह्न
 एकोनविंशतिमुखः' इति तुल्यवर्तिदेशात् । उक्तं चैतन्यपुत्राख्ये 'यथा न-
 मस्यां पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मः जागरितमजोमनोऽ-
 मृतमयः पुरुषोऽयमेव स' इत्यादि (छा. २-५-१) । तत्र हि पृथिव्यादिषु

यतमानश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमरणधर्मा च हिरण्यगर्भः, यश्चाध्यात्मं तद्विधो
लिङ्गाभिमानो पुरुषः स एक एवेत्युक्तम् । सुषुप्त्याकृतात्मनोस्तु सिद्ध-
मेवैकत्वम् । निर्विशेषत्वात् । समानं ब्रह्माकृतात्मना सुषुप्तस्यापि देश-
कालनामरूपविशेषाभावः । सर्वविशेषोपसंहारस्वरूपत्वात् । अतस्तथोक्तत्वे
नैव कश्चन संशयः । एवं चाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वे सत्येतदपि
सिद्धं भविष्यति यदवादिष्य क्रमेण पादत्रयविजापनेन सर्वत्रैकेशने
चाद्वैतमिति ॥

आत्मनस्तैजसरूपो द्वितीयः पादः

(उपनिषत्)

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविबिक्त-
भुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

तैजसस्य स्वप्नस्थानत्वम्—

‘अथ द्वितीयं पादमाह मन्त्रः । स्वप्नः स्थानम् यस्य सोऽयं तैजसः
स्वप्नस्थानः । तदभिमानित्वात्, तत्सत्तास्थित्यनुग्राहकत्वाच्चेति जागरित-
स्थान इत्यग्रेव समानं व्याख्यानम् ॥

तथा ‘अन्तःप्रज्ञः’ । अन्तः मनस्येव प्रज्ञा अम्येति । जागरित-
प्रधानदृष्ट्या विशेषणम् ‘अन्तःप्रज्ञः’ इति । कथम् ? जामत्प्रज्ञा हि
मनोबुद्धिबहिरिन्द्रियालोकाद्यनेकसाधनवती बहिर्विषयेव शब्दादिविषया-
कारा अवभासते । सा च प्रज्ञा मनःस्पन्दनमात्रा । जामद्वेतुभूतकर्मक्षये
तत्कर्मनिमित्तस्य मनःस्पन्दितस्याभावे तत्प्रज्ञाया अप्यदर्शनात् । सैवं-
विशिष्टा जामत्प्रज्ञा तथाभूतं करणविषयसंयोगरूपं संस्कारं मनस्यन्तः-
करणे वासनामाधत्ते । तन्मनस्तथाविधसंस्काराधानात्, निजैतः पदो यथा

मनुष्याद्याकारान् दर्शयति तथा बालनावर्णाभूतेन्द्रियालोकाद्यनपेक्षमेव
जाग्रदवस्थामते तद्वदेव विषयाकारान् दर्शयन्नाग्रदुद्धिमेव संजनयति
स्वप्नद्रष्टृषि । अविद्याकामपरवशं हि मनः स्वप्नहेतुर्मणोद्वृत्तेन प्रवेष्टमाणां
जाग्रन्मस्कारवशाज्जाग्रदवस्थामासते । तथा च श्रूयते वाजसनेयके 'अस्य
लोकस्य सर्वाङ्गो मात्रामगदस्य स्वयं विहस्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा
स्वेन ज्योतिषा प्रस्थापिति' (बृ. ४-३-९) इति । अस्य जाग्रदवस्थस्य
लोकस्य सर्वाङ्गः सर्वभूतभौतिकरूपसामग्रीवतः मात्राम् अङ्गम् अपादाय
गृहीत्वा । तद्भासनावासितः सन्नित्यर्थः । स्वयं विहस्य स्वप्नमेव च वासना-
मयं कर्मवशमो निर्माय । यथैव हि जागरिते भूतभौतिकमात्रा आध्यात्मि-
कादिविभागेन स्वकर्मभिरुपचिताः प्रत्युपस्थाप्यन्ते भोगेनापचिता विनाश-
मुपयन्ति च तथैव स्वप्नेऽपि वासनामात्रास्तत्कर्मोत्थापिता उपवीयन्ते भोगा-
दपचीयन्ते चेत्यतः स्वयं विहस्य स्वयं निर्मायेत्युच्यते । स्वेन भासा आत्मी-
येनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेन मातृमानमेयरूपेण विषयभूतेन स्वेनैव चान्तभूतेन
तद्विषयिणा चैतन्यज्योतिषाऽवभासयन् प्रस्थापिति । एवं स्वप्नं पश्यन्नास्ते
इति श्रुतेरर्थः । तथा 'परे देवे मनस्येकी भवति ।' (प्र. ४-२) इति
प्रस्तुत्य 'अत्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ।' (प्र. ४-५) इत्याथर्वणे
प्रश्नोपनिषदप्युक्तम् । चक्षुरादिदेवानां मनस्यावत्त्वात् परो देवो मनः ।
तस्मिन् सर्वे विषयेन्द्रियजातम् एकीभवत्यविशेषतां गच्छति आदित्य-
मण्डले मरीचिवत् । अथात्रोपरतेषु श्रोत्रादियु प्राणादियु च स्वप्ने एव देवो
मनो महिमानं वैभवं विषयविषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनम् अनुभवति
प्राप्नोतीति वाक्यद्वयार्थः । एवं च जागरित इन्द्रियद्वारा बहिर्विषयक-
प्रशत्वाद् बहिष्पञ्चत्वं विश्वस्य, स्वप्ने त्विन्द्रियाणामुपरमान्, इन्द्रियापेक्षया
चान्तस्थत्वान्मनसः, तद्भासनारूपा प्रज्ञास्य तैजसस्य भवतीत्ययमन्तःप्रज्ञ
उच्यते जागरितदृष्ट्यैव । स्वप्नप्रधानदृष्ट्या तु जागरितसमानत्वमेव स्वप्न-
स्यापि । रमानं ह्यत्राप्यन्तर्बहिर्विभागः साधनानेकत्वं सविषयेनावभासता

च प्रज्ञाया इति । तदिदं प्रपञ्चयिष्यते कारिकाकृता वैतथ्यप्रकरणे । सूचितं चेदं भाष्यकृतात्रापि 'बहिर्विषयेवावभासमाना' इतीवशब्दं प्रयुज्जानेन 'मनःस्पन्दमात्रा सती'त्युद्धोषणेन च । पूर्वत्रापि चोक्तं 'बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृता' इत्यलं प्रसङ्गागतेन ॥

प्रकृतं मन्त्रव्याख्यानमनुसरामः । जागरितदृष्ट्या विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां स्वेन भासेति श्रुत्योपर्यर्णितायां विषयित्वेन भवति स्वेन ज्योतिषेति श्रुत्युक्तालुप्तदृक्प्रकाशस्यभावेनेति तैजसः, तैजः-प्रधानोऽयं स्वप्नस्थान आत्मा । स्वप्नदृष्ट्या तु समानमेवास्याप्यविद्याकृतप्रज्ञा-तद्विषयप्रकाशकत्वमित्यत्रापि वक्तुं शक्यत एव । एवं च तैजसत्वं विश्वस्याप्यविशिष्टमिति प्रथमपादस्य द्वितीये प्रविलापनं मुशकं भवतीति बोध्यम् ॥
तैजसस्य प्रविविक्तो भोगः—

प्रविविक्तमुक्त्वायं तैजसः । उक्तनीत्या विधस्य प्रज्ञायाः सविषय-त्वेन स्थूलवम् । तथा च तस्य स्थूला प्रज्ञा भोज्येति स्थूलमुक्त्वा सः । इह पुनः स्वप्ने केवला निर्विषया वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तः सूक्ष्मोऽस्य भोगः । ननु त्वयैवोक्तं स्थूलं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यं विषय-मेव मुहुक्ते विश्व इति । कथमिदानीमुच्यते स्थूला प्रज्ञास्य भोज्येति ! नैव दोषः । विवक्षावशादुभयथाप्युपगतेः । विश्वस्याविद्याकृतप्रज्ञोपाधि-पर्यन्ततां स्वीकृत्य तत्रोक्तं स्थूलं विषयं मुहुक्त इति । इदानीं तु तत्स्वरूप-मात्रमवधीकृत्योच्यते स्थूला प्रज्ञा भोज्येति । न हि चिन्मात्रस्य तत्तद्विषयक-प्रज्ञावभासनव्यतिरेकेण स्वतो भोक्तृत्वमस्ति स्वप्ने जाग्रति वा । तदेव-मविरुद्धं स्थूलप्रज्ञाभोक्तृत्वं विश्वस्य, प्रविविक्तभोक्तृत्वं च तैजसस्योक्तम् । एवमपि भोक्तृक एवेति सिध्यत्युभयोरवस्थयोरिति द्रष्टव्यम् ॥

तैजसस्य सप्ताङ्गत्वादिविशेषणद्वयम्—

समानमन्यद् विशेषणद्वयं सप्ताङ्गत्वमेकोनविंशतिमुखत्वं चेति । अत्रोभयमपि वासनात्मकं जाग्रदृष्ट्या । स्वप्नदृष्ट्या त्वविशिष्टं विश्वतैजस-योरित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च तैजसस्य हिरण्यगर्भैक्यं सिध्यति ॥

तैजसस्य द्वितीयपादत्वम्—

द्वितीयः पादस्तैजसः । जाग्रत्स्वप्नयोः समत्वज्ञानेनोत्तरपादप्रति-
पत्त्युपायत्वात् प्रचिल्यप्रतिपत्तिक्रमेण द्वितीयत्वमस्येति ॥ ४ ॥

आत्मनः प्राज्ञरूपस्तृतीयः पादः

(उपनिषत्)

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं
पश्यति तत् सुपुप्तम् । सुपुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानधन
एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः
पादः ॥ ५ ॥

सुपुप्तस्थाननिरुक्तिः—

अथ तृतीयः पादो वर्ण्यते । तत्र तृतीयपादभूतस्य प्राज्ञस्य
सुपुप्तस्थानत्वे जिग्राहयिषिते सुपुप्तस्यैव तावन् स्वरूपनिर्देशः, क्रियते 'यत्र
सुप्त' इत्यादिना । ननु किमर्थं तस्य स्वरूपनिर्देशः ? उच्यते । दर्शना-
दर्शनवृत्त्योः स्वप्नसुपुप्तयोरुभयोरपि स्वापस्य तुल्यत्वात् सुपुप्तस्यैव ग्रहणं
यथा स्यादिति स्वरूपनिर्देशः । तत्कथम् ? दर्शनरूपा वृत्तिरत्रास्तीति स्वप्नो
दर्शनवृत्तिः । यद्यपि स्वप्नेऽपि सुप्त एव पुरुषः, जागरितस्थितानां विषयाणां
तत्त्वेनाऽप्रतिबोधान् । तथापि तत्र कामप्रेरितः सन् विविधान् स्वप्नान्
पश्यतीति विद्यते तत्र वामनामयविषयदर्शनलक्षणा वृत्तिरिति दर्शनवृत्ति-
महिता मुक्तिः स्वप्ने । सुपुप्तौ पुनर्यद्यपि तत्त्वाप्रतिबोधलक्षण, स्वापोऽवि-
शिष्टः, तथाप्यत्र केवलं स्वाप एव न तु दर्शनवृत्तिः । अतः सा अदर्शन-
वृत्तिरित्युच्यते । वामनामयवृत्तेरप्यभावाविति विशेषः । तेन न तत्र
कामः स्वप्नदर्शने वेति युक्तं स्वरूपनिर्देशार्थं विशेषणं 'यत्र सुप्त' इत्यादि ॥

अथवा परमार्थदृष्ट्या त्रिष्वपि जागरितस्वप्नसुपुप्तस्थानेषु स्थानेषु
तत्त्वाप्रतिबोधलक्षण, स्वापोऽविशिष्टः । तत्त्वाप्रतिबोधादेव हि जागरितादि-
भेदं विकल्पयन्त्यात्मनि जनाः । यथाहुर्नादिकवरा । 'सुप्तः प्रबुद्ध

इत्येवं स्वप्नं पश्यति चेति यः । विकल्प एष भूतानामविद्यारात्रिशादिनाम् ॥' (बृ. वा. २-१-२६) इति । अतस्तस्मात्प्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविद्याख्यः समानस्त्रिष्वपि स्थानेष्विति हेतोः पूर्वाभ्यां जागरितस्वप्नाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र सुप्त इत्यादिनेति । अतः साधूक्तं सुषुप्तस्वरूपनिर्देशार्थं विशेषणद्वयमिति ॥

कथं पुनर्विशेषणद्वयेन पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यत इति ? उच्यते । यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तः प्रतिबोधराहितः न कंचन जाग्रदवस्थं स्वप्नान्वयं वा, स्वप्नं पश्यति । जाग्रत्स्वप्नयोरुभयोरप्यन्यथाग्रहणस्य तुल्यत्वात् स्वप्नस्यैवपदेशः । न कंचन सत्त्वादिविविधरूपं तद्वासनारूपं वा कामं कामयते । अन्यदर्शनमेव हि कामे निमित्तम् । अतोऽन्यदर्शनाभावादेव कामाभावः सुषुप्ते । न हि सुषुप्ते पूर्वयोर्जागरितस्वप्नयोरिव अन्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं तन्निमित्तः कामो वा कश्चन विद्यते । अथवा 'अन्तःप्रज्ञः', 'प्रविविक्तभुक्'— इत्यनेनैव विशेषणद्वयेन स्वप्ने कामयितव्यविषयाभावस्य सूचितत्वात् जाग्रत्काम एव निषिध्यते 'न कंचन कामं कामयते' इति । अस्मिन् पक्षे 'न कंचन स्वप्नं पश्यति' इत्यनेनैव स्वप्नाद्विवेकः सुषुप्तस्येत्यवगन्तव्यम् । यथोक्तम् 'स्वप्ने वा कामविरहाद्यथोक्तेनैव वर्त्मना । जाग्रत्कामनिषेधोऽतस्तत्र कामादिसंभवात्' (बृ. वा. ४-३-११६) इति । एतत्तु व्याख्यानं जागरितदृष्टयेति विवेक्तव्यम् । प्रकारान्तरेणाऽपि व्याख्यातमेतद् धार्तिककारैः— 'एकैकस्यामवस्थायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः । यदि वा विद्यते भेदः कंचनेति च लिङ्गतः ॥ तत्र आद्यतथा इति तथा च श्रुतिशासनम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां त्रैविध्यप्रतिपादकम् ॥ तत्र त्रयाणां स्थानानां जाग्रत्स्वप्ननिषेधनम् । न कंचनेति वाक्येन तयोरेव ग्रहः श्रुतेः ॥' (बृ. वा. ४-३-११६७, ११६८, ११६९) इति । न कंचन काममिति त्रिविधजाग्रत्निषेधनम्, न कंचन स्वप्नमिति च त्रिविधस्वप्ननिषेधनमिति तत्रोर्जाग्रत्स्वप्नयोरैव सर्वप्रकारयो-

निषेधोऽत्र विवक्षित इति वार्तिकार्थः । त्रिविधत्वं च तयोरुत्तरत्र
'दक्षिणाक्षिमुखे विश्व' इत्यादिकारिकायां स्फुटीकरिष्यामः । सर्वथापि
यत्र स्वप्नादर्शनं कामाभावश्च तत् सुषुप्तमिति पूर्वाम्यामस्य विभागः ॥

प्राज्ञस्य सुषुप्तस्थानत्वम्—

तदेतत् सुषुप्तं स्थानं यस्य सोऽयं प्राज्ञः सुषुप्तस्थानः । सुषुप्तस्य
स्थानत्वं जाग्रदृष्ट्येवेति ज्ञेयम् । न हि सुषुप्ते देशः कालो वा वर्तते ।
न च सुषुप्तं देशकालप्रतिबद्धम् । तस्मात् 'गतावन्तं कालमहं सुषुप्तावस्था-
मन्वभूवम्' इति जाग्रदृष्ट्यवधारकृत एव सुषुप्ते स्थानत्वव्यपदेशः । एष
सुषुप्ताभिमानिन्वगमि तत्कृतमेव । तत्र कस्यचिदप्यभिमानस्यानवकाशात् ।
स्वप्नवचेदं द्रष्टव्यम् । न हि स्वप्ने लब्धावकाशेऽपि वासनामयेऽभिमाने
इदानीं स्वप्नं पश्यामीत्यभिमन्यते कश्चिन् । जागर्मात्रेव खलु तत्रत्यस्याभि-
मानः । अथ च जाग्रदृष्ट्या स्वप्नमद्राक्षम् इति व्यवहारकृतो यथा
स्वप्ने स्वप्नस्थानव्यपदेशः, एवं प्रत्यस्तगितसर्वाभिमानेऽपि सुषुप्त
इदानीमहं स्वपिमीत्यभिमानाभावः समान एवेति सुषुप्तं सुषुप्तस्थानत्व-
व्यपदेशो जाग्रद्व्यवहारकृत एवेति नात्र कश्चिद्विशेषः । तदेवं व्यवहार-
दृष्ट्या जाग्रत्स्वप्नविलक्षणं सुषुप्तं स्थानमस्येवेति सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः ॥

प्राज्ञस्यैकीभूतत्वम्—

एकीभूतधायम् । कथम् ? स्थानद्वयप्रविभक्त द्वैतजानमत्रैकी-
भवतीवेति सोऽयमेकीभूतः । जागरितस्वप्नयोर्हं द्वैतजातं विविधं
प्रविभक्तम् । जागरितस्वाप्नभेदेन च प्रविभक्तं तत् । तत्सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं
वासनामयं वा मनःस्पन्दितमेवेति तत्स्पन्दनाभावे सति सुषुप्तेऽप्रविभक्त-
मिवैकीभवति । यथा खल्वहःप्रपञ्चकं विविधं प्रविभक्तं तथारूपमेव
सदपि नैशतमोऽग्रन्तं विवेकसाधनाभावादेकीभूतमिव भवति निशायाम्,
एवमेव जाग्रत्स्वप्नयोः प्रविभक्तं द्वैतमपि तथारूपापस्तिदागेन प्रविभक्तमेव

मत् विवेकसाधनाभावादविज्ञानिआग्रन्मेकीभूतमिव भवति सुषुप्ते ।
तदुपाधिकृत्वाच्चादमेकीभूत इत्युच्यते ॥

ननु न जातु चिद्दृष्टचरं द्वैतजातं केनचिच्छब्ददर्शनं वा सुषुप्ते ।
कथमुच्यते तथारूपापरित्यागेनेति ! निशाया तु प्रदीपादिसाधनवता
शक्यमेवाहःप्रपञ्चकं यथाप्रविभक्तमेव द्रष्टुमिति वैषम्यम् । नैष दोषः ।
इहापि सति साधने पुनरपि जागरितादौ पश्यत्येव खलु यथापुरा प्रविभक्तं
द्वैतम् । इह च कारणस्वरूपेणावृतमविवेकापन्नमित्येकीभूतमुच्यते । यथा
बीजात्मना एकीभूतोऽपि वृक्षः स्वरूपेणानेकात्मकः, यथा वा सलिलात्मना
एकीभूतमपि फेनादिद्रव्यं स्वरूपेणानेकात्मकं तद्वत् । अतो न दोषः ॥

प्राज्ञस्य प्रज्ञानधनत्वम्--

अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीवात्र ।
स्वप्नजाग्रदवस्थयोर्हि प्रज्ञानानि घटपटादिविषयविशेषाकाराणि मनःस्पन्दन-
फलानि दूरीदृश्यन्ते । तानि सर्वाण्यप्यत्र घनीभूतानीवाविशेषतां गत्वा
कारणरूपेणैव स्थितानि । इहापि प्रज्ञानद्वैतस्य घनीभूतत्वं बाह्यद्वैतस्येव
नैशतमोग्रस्ताहःप्रपञ्चकवदेव विवेकाभावावित्यनुसंधेयम् । यथा हि
रात्रौ नैशेन तमसा प्रविभज्यमानमविवेकापन्नं सर्वं घनमिव भवति । न
च तद्विषयकं विशेषविज्ञानं ममुदाचरद्वृत्तिं स्वात्मानं लभते । तद्वदेवात्रापि
प्रज्ञानानां घनीभावः । जागरिते पुनरपि यथापूर्वं विभागस्य दर्शनादिति ।
तस्मादयं प्राज्ञो यथैवेकीभूतस्तथैव प्रज्ञानधनोऽपि । प्रज्ञानधन एवेत्यव-
धारणं तु प्रज्ञानत्रयतिरेकेण जाग्रत्स्वप्नयोरिव जात्यन्तरस्य प्रज्ञानधनविषय-
भूतस्य तत्करणस्य च निषेधार्थम् । एवं चात्र पूर्वोक्तद्विशैकीभावाद्
द्वितीयविषयाद्यभावादेव तद्विज्ञानाभावो न तु विज्ञानस्वरूपहानादित्युक्तं
भवति । तथा च श्रुत्यन्तरम् 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोभो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽ-
न्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ' (बृ. ४-३-२३) इत्यादि । इदमुक्तं भवति ।

दृष्ट्यादिविशेषप्रज्ञानानामभावो विषयादीनां तद्विज्ञानानां च प्रज्ञानैक-
स्वरूपेण घर्नाभूत्त्वान् ततः प्रविभक्त्युपेक्षाभावादेव न तु प्रज्ञानशून्यता-
निमित्त इति । एवं च सुषुप्तात्मनो मूलाविद्याममावृत्तत्वनिमित्त एव ज्ञाना-
भाव इति वदन्तोर्वाऽर्चीनवेदान्तप्राप्त्यानिका दूरनिरम्भा भवन्ति । सुषुप्ते
जीवोऽज्ञानावृत्तः स्वात्मानमज्ञानं कालं चेत्थेतत्त्वव्यतिरेकेण न किञ्चिन्
पदवर्त्तति वदन्तो द्वैतवेदान्तिनस्तु स्वानुभवापलापिन इत्युपेक्षाः । न हि
तेषामपि 'सुषुप्ते स्वात्मानमज्ञानं कालं बाधाय'मिति सुसोत्थिनां परामर्शः
कदाचन जायत इति । तस्मान् प्रविभक्तविषयादिप्रपञ्चरहितत्वादेर्काभूत्,
अत एव च प्रविलीनविशेषविज्ञानप्रपञ्चत्वात् प्रज्ञानघन इत्येव
मुक्त्याग्न्यामिति ॥

प्राज्ञस्याऽऽनन्दमयत्वम्—

आनन्दमयश्चायं सुषुप्तस्थानः, जाग्रत्स्वप्नयोरित् मनसो विषय-
विषय्याकारेण. स्पन्दनस्याऽऽयासरूपस्याभावात्, तत्कृतदुःखाभावाच्च ।
दुःखयोनिर्हि विषयविषयिसंस्पर्शजन्यो भोगः । तदभावाच्चायमानन्दमय
आनन्दप्रायः । ननु किमित्यानन्दप्रायत्वं स्वीक्रियते ? न ह्यस्ति कश्चिदत्र
दुःखसंस्पर्शः, येन प्राचुर्यवचनमर्थवत् स्यात् । शब्दम्, नाम्नि दुःख-
संस्पर्शः । अस्ति तु क्षयशङ्का । पुनरपि प्रबोधे सति पूर्ववदुःखानुभव-
सङ्गात्वात् । अतः अनात्यन्तिकत्वादानन्दस्य मयटः प्राचुर्यार्थताऽत्र
स्वीकार्या । अनात्यन्तिकत्वे हेतुस्तु स्वरूपभूतस्याप्यानन्दस्य तदज्ञानमेव ।
अज्ञातस्वरूपत्वादेव ह्यात्मनि पुनः प्रबोधदुःखकारणत्वम् । 'मति संपद्य
न विदुः सति संपद्यामह इति' (छां. ६-९-२), 'त इह व्याधो वा
सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद् भवन्ति तदाभवन्ति' (छां. ६-९-३) इति ।
यतः सच्चिदानन्दरूपतामज्ञात्वैव तत्र संपद्यैक्यं प्राप्यापि न विदुः स्वरूप
एव रूपम् इति, तत एव हेतोः स्वरूपसंपत्तेः पूर्वं यां यां जाति व्याधादि-

रूपां प्रतिपन्ना आसुप्तां तामेव तद्वाचभाविततथा पुनरपि भजन्ते इति
श्रुतेरर्थः । ये त्वानन्दमयकोशोपाधिकन्वमिच्छन्ति प्राज्ञस्य ते भ्रान्ताः ।
तथा सति प्रिमोदादिविशेषवत्तया सुषुप्तस्यापीतरावस्थयोरिव सविशेषत्वा-
पत्तेः । एकीभूतः प्रज्ञानधन एवेति श्रुतिव्याकोचप्रसङ्गाच्च । तस्मात्स्वरूपा-
नन्दस्थित एवाज्ञानवशादानन्दमय इत्युच्यते भाविदुःस्विवद्वृत्तेरवदातम् ॥

प्राज्ञस्य आनन्दभुक्त्वम्--

अत एवानन्दभुक् । यथा लोके माराद्यपगमे निरायासस्थितः सुखी
आनन्दभुगित्युच्यते, एवमत्यन्तानायागरूपा हीयं स्वरूपस्थितिरविद्या-
कामकर्मादिरहिताऽनेन प्राज्ञेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् । तथा हि । जागरिते
तावत् अविद्याकामकर्मप्रयुक्तकार्यकरणज्यापारजनितसुखदुःखशोकभयाद्यने-
कायासानुभवाच्छ्रमो भवति । स्वप्ने च कार्यकरणसंबन्धविगमात् सत्यपि
कर्मत्रिवेके मनसोऽनुपमादविद्याकामजन्यवामनामयविषयानुभवायासादेव
श्रमो भवति । सुषुप्तौ पुनरविद्याकामविवर्जितायां स्थितौ जीवस्तदुभयविध-
यमापनुत्तये स्वमेव निरुपाधिकं निरायासं नित्यानन्दरूपं प्रतिपद्यत इत्येत्या-
नन्दभुगित्युपचर्यते । जाग्रत्स्वप्नयोर्हि सुखानि विषयेन्द्रियसंदोग-
जनितानि, द्वैतदर्शननिमित्तत्वाच्च तान्यल्पानि मर्त्यान्धमुन्मथानि च । इदं
तु स्वरूपत्वाद् द्वैतादर्शनभूमिष्ठत्वाच्च तद्विपरीतमिति सुषुप्ते मुख्यवृत्त्या
आनन्दभुक् । 'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दरूपान्यानि भूतानि
मात्रासुपजीवन्ति' (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतेः । एष एव सौषुप्तोऽ
स्याऽऽत्मनः परम आनन्दः । स्वरूपभूतत्वेन नित्यत्वाद्विषयविषयिमंगोपा-
यासवर्जितत्वाच्च । एतस्यैवानन्दस्य मातां कलामविद्याप्रत्युपस्थापिता-
मन्यानि भूतानीत एवाविद्यया प्राविमज्यमानान्युपजीवन्तीति श्रुतेरर्थः ।
तस्मादानन्दभुक् प्राज्ञः । जाग्रत्स्वप्नयोरिव मोक्तृभोजनयोर्भेदस्तिवद न
शङ्क्यः । 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' (बृ. ४-३-३२) इति
श्रुतिविरोधात्, सर्वगुरूपानुभवविरोधाच्च ॥

प्राज्ञस्य चेतोमुखत्वम्—

तथा चेतोमुखः । स्वप्नादिचेतःप्रति द्वारीभूतत्वान् । स्वप्नजागरितरूपे घन्यदर्शनरूपप्रतिबोधे चेतसि जनयित्तये एव द्वारीभूतः । ननु द्वारं विना स्वप्नस्य जागरितस्य वाऽनुन्धानात् । अतः स्थानद्वयेन प्रति मुखश्च स्थितः इति प्राज्ञश्चेतोमुखः । अथवा तादृशप्रतिबोधरूपं चेत एव मुखं द्वारमस्य स्वप्नजागरितागमनं प्रतीति चेतोमुखः । चेतो मुखमिति प्रथमन्याय्याने विग्रहः । चेत एव मुखं यम्येति द्वितीय इति विवेकः ॥

प्राज्ञत्वनिरुक्तिः—

भूतभविष्यज्ञातृत्वं यातमानिकसर्वविषयज्ञातृत्वं चास्यैवेति प्राज्ञः । प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः । प्र एव प्राज्ञः इति व्युत्पत्तेः । सार्वकालिकत्वं सार्वविषयकरं चास्य प्रकर्षः । ननु सौप्तिकः प्रज्ञानघनो विशेषज्ञानरहितः । तत्कथं प्राज्ञ इति ज्ञानकर्तृत्वं तस्येति ? वादम् । विशेषज्ञानरहित एव सुषुप्ते । तथापि भूतपूर्वगत्या, पूर्वं स्वप्नजागरितयोः प्रज्ञातृत्वलक्षणा गतिर्या भूता तया निष्पन्नया अधुनापि प्राज्ञ इत्युपनर्दते । अतो न दोषः । अथवा प्रज्ञा निष्प्रज्ञप्तिरूपा अस्मास्तीति प्राज्ञः । 'प्रज्ञाश्चद्वार्चाभ्योऽणः' (पा. ५-२-१०१) इति व्युत्पन्नोऽयं प्राज्ञशब्दः । न त्विगुपधादिलक्षणः (पा. ३-१-१३०) कोऽत्र यथा पूर्वस्मिन् व्याख्याने । यद्यप्यसौ प्रज्ञाऽस्त्येव विश्वैतजसयोरपि, तथाप्यस्यैव साऽसाधारणरूपम् । प्रज्ञानघनत्वात् । इतरथोस्तु विशेषविज्ञानमप्यस्त्यधरोपितमिति विशेषः ॥

प्राज्ञस्य तृतीयपादत्वम्—

सोऽयं प्राज्ञो वर्णितरूपस्तृतीयः पादः । तुरीयाधिगमे प्रविलयक्रमेण तृतीयत्वादस्येति पूर्ववदनुसंधेयम् ॥ ५ ॥

प्राज्ञान्याकृतयोरैक्यम्

(उपनिषत्)

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

प्राज्ञस्य स्वरूपस्थत्वम्—

अथास्य सुषुप्तस्याऽऽधिदैविकेनान्याकृतात्मना सहामेदं स्फुटयितु-
मुपक्रमते । एष हि प्राज्ञः स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः । यद्यपि विश्वतैजसा-
वपि स्वरूपावस्थात्रेव । कदापि स्वरूपस्यापायासंभवात् । तथापि
स्वप्नजागरितयोः स्थूलसूक्ष्मरूपोपाधिसंपर्कवशात् तयोः पररूपापन्नत्वमिव
भवतीति तदपेक्षया एष स्वरूपस्थो भवति । एकीभूतत्वं घनप्रज्ञत्वं चैवमेव
नेयम् । तदेतत् स्वपितिशब्दनिर्वचनेन दर्शितं श्रुत्यन्तरे 'तस्मादेनं
स्वपितीत्याचक्षते स्वं क्षपीतो भवति' (छा. ६-८-१) इति श्रुतेः । तदेवं
स्वरूपस्थत्वात् एष एव सर्वेश्वरः ॥

प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वोपपत्तिः—

यद्यपि स्वस्वरूपदृष्ट्या नैवास्तीशितव्यमस्य स्वातिरिक्तम्, तथाप्य-
ज्ञातस्वरूपस्य सोपाधिकस्यास्म्येवाविद्याकार्यमीशितव्यमिति तदपेक्षं सर्वेश्वर-
त्वम् । एवं सर्वज्ञत्वाद्यध्यज्ञातत्वोपाधिसापेक्षमेवेति द्रष्टव्यम् । यथोक्तं
वार्तिके 'प्रत्यग्व्यान्तं चिदाभासं स्वकार्यनियमात्मकम् । तदुपाधिर्नियन्तैष
परः प्रोक्तो न तु स्वतः ॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो ध्रुवः । जग-
ज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष सदेश्वरः ॥ ' (बृ. वा. ३-७-४३, ४४) इति ।
तस्मात् साधिदैविकस्याऽऽकाशादेर्भेदजातस्य सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त-
भूतानां चायमेवेशिता, नैतस्माज्जात्यन्तरमूतोऽन्यः परमेश्वरोऽस्तगम्येषां
नैयायिकादीनामिव तदस्थेश्वरवादिनाम् । ननु कथं नास्ति ? श्रुतिस्मृति-

न्यायैः सत्तु परमेश्वरो जीवादन्योऽवगम्यते परमात्मा । श्रुतयन्तावन्
 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' (धे. ६-७), 'यः सर्वज्ञः सर्वविन्' (मुं.
 १-१-९, २-२-७), 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
 यस्याऽऽत्मा त्रीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्यार्थममृतः'
 (वृ. मा. ३-७-३०), 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मप्रोनिम्' (मुं. ३-१-३)
 'यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च' (धे. ३-४)— इति च सर्वेश्वरं सर्वज्ञम्
 अन्तर्गामिणं जगद्योनिम्, सर्वस्य प्रभवाप्ययमृतं परमेश्वरमन्योमेव जीवा-
 दर्शयन्ति । स्मृतयश्च 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ज्ञामयन्
 सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' (गी. १८-६१), 'वेदाहं गमतीतानि
मां तु वेदं न कश्चन' (गी. ७-७), 'ममान्तरात्मा सव च' (मो. घ.
 ३५१-४), 'अहं कृन्मस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' (गी. ७-६)
 इत्यादयः । न्यायश्च । न एव हि गतिः प्राप्यस्थानं स एव न प्राप्ता
 भवति । न च सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च सन् कश्चित्संसारमोक्षाय प्रयतितुमोहेतेति ।
 जत्रोच्यते । अन्यमेवमपि भवन्यविद्यादृष्ट्या व्यावहारिक्या । शास्त्रदृष्ट्या
 तु पारमार्थिक्या नैवान्ति सर्वेश्वरात् सर्वज्ञात्त्रिगुणद्वन्द्वमुक्तत्वभावात्
 परमात्मनोऽन्दः कश्चित्तनः । 'नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति
 श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्त्रा, नान्योऽतोऽस्मि विज्ञाता' (वृ. ३-२-२७)
 इत्यादिश्रुतेः । भेदप्रतिपत्तेश्च प्रतिषेधात् । 'अन्योऽप्यावन्योऽहमस्मीति न
 म वेद' (वृ. १-४-१०), 'आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क. करिष्यति'
 (वि.पु. ६-७-९६) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अभेदप्रतिपत्तेश्च पुरुषार्थो-
 ऽदशात् । 'तस्मै तावदेव चिरं यावज्जिगोर्ध्वेऽथ संपत्ये' (छा. ६-१४-२)
 'न एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' (वृ. १-४-१०) इति ।
 तस्यास्ताधूतमेव प्राज्ञः स्वरूपावस्वः सर्वेश्वरत्वादिगुणक इति । 'प्राण-
 बन्धनं हि मोक्ष्य ननः' (छा. ६-८-२) इति श्रुत्यन्तराच्चैवमवगन्तव्यम् ।
 मन्त्रपलक्षितो जीवः प्राणोऽलक्षितेश्वराश्च एव यन्मात्तन. गुपुमे

तत्स्वरूपमेवाश्रयत इति श्रुतेरर्थः । एतच्च विग्रहीकरिष्यते द्वितीय-
कारिकार्यविधृतावित्यास्तां तावत् ॥

प्राज्ञस्य सर्वज्ञत्वम्—

एष सर्वज्ञः । अयमेव हि प्राज्ञः सर्वमेदाकस्यो ज्ञाता । भेदा-
वन्मायां जाग्रदवप्नान्तररूपायां यो योऽवगम्यते ज्ञाता तस्य सर्वस्य
स्वरूपमयमेवेत्येष सर्वज्ञः । सर्वं जानाति सामान्येन विशेषेण चेति ।
'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं. १-१-०) इति श्रुत्यन्तरात् ॥

प्राज्ञस्याऽन्तर्यामित्वम्—

एषोऽन्तर्यामी । अन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताप्येष
एव । 'तस्मिन् तदेवानुप्राविशत्' (तै. २-६), 'स एष इह प्रविष्टः'
(बृ. १-४-७), 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूता-
न्यन्तरो यमयति' (ष्ट. मा. ३-७-३), 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ. मा.
३-७-३०) —इति हि विज्ञायते ॥

सर्वेश्वरत्वादिविषये चोद्यपरिहारौ—

अत्र चोदयन्ति । भवतून्त्यनन्तरं सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिकं प्राज्ञ-
स्योपाध्यपेक्षम् । प्रागुत्पत्तेस्तु स्वरूपे स्थितस्य कथं तत्संयच्छत इति !
अत्रोत्तरं विभज्य वक्तव्यम् । कथम् ? यदि तावत्सर्वथा निरुपाधिकस्यैव
सर्वेश्वरत्वादिकं कथमिति चोद्यते तदा प्राज्ञस्य प्राज्ञत्वस्याप्यौपाधिकत्वात्
तस्मिन्नेदमेव । न ह्यव्याकृतावस्योपाधिं विधूय प्राज्ञो नाम भवति ।
तद्विधूने हि तुरीयाद्य मिथ्य इति । अथाव्याकृतावस्यैव तच्चोद्यते ।
तदा तु व्याचकीर्षितनामरूपस्योस्तत्त्वान्प्रत्याभ्यामनिर्वाच्योरविव्याकृति-
जोरीशित्तत्वादेः संभवादेव न किञ्चिच्चोद्यततरतीति । सुदृढीकरिष्यते
चेदं द्वितीयकारिकाविधृताविराजं कुचोद्यविमर्शप्रपञ्चेन ॥

प्राज्ञस्य सर्वयोनित्वम्—

एष योनिः सर्वस्य । अत एव नान्यत्साद् यथोक्तं साधिदैविकादि-
भेदं जगत् प्रसूयत इति । न हि प्राज्ञाद्योन्यन्तरमवकल्पते । तदन्वया-
भावादेव । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति' (वृ. ४-३-२४....), 'एकमेवाद्वि-
तीयम्' (छां. ६-२-१)— इति च श्रुत्यन्तरात् । तस्मादेव एष योनिः
प्रकृतिः सर्वस्यापि जगतः । स्वरूपे ब्रह्मणि स्थितत्वात् । 'कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम्' (मुं. ३-१-३) इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मण एव जगत्प्रकृतित्वेन
श्रूयमाणत्वाच्चेति ॥

प्राज्ञस्य जगज्जन्मादिकारणत्वम्—

यत एवं सर्वेश्वरत्वादिनिमित्तकारणधर्मवान् योनिर्वेनोपादानकारण-
धर्मवांश्चात एष एव प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् । उत्पत्तिप्रलयस्थानम्
इत्यर्थः । न हीदं जगत्स्योत्पत्तौ प्रलये वा निमित्तान्तरमुपादानान्तरं
वापेक्षत इति ॥

परकीयव्याख्या तद्दृष्टं च—

यत्त्वत्र व्याख्यानम्— 'यद्यपि विश्वतैजसप्राज्ञानां त्रयाणां भगव-
द्भूतया सर्वेश्वरत्वादिक्रमप्यविशिष्टम् अधापि व्यवस्थितपूर्वोक्ततत्त्वधर्म-
वक्ष्या त्रयाणामनुसंधानं कर्तव्यमिति भावः' इति तत्त्वोत्प्रेक्षितातङ्क-
माणकच तत्परिहारप्रयतनम् । न ह्यत्र ध्यानं विवक्षितम् । वस्तुस्वरूप-
कथनं त्वेतन्, तथैव श्रुत्यक्षराणामाज्जसादित्युक्तम् । तस्माद् यद्यपि
विश्वतैजसावपि स्वरूपेण सर्वेश्वरत्वादिगुणकावेव तथापि स्थूलसूक्ष्मोपाधि-
मत्स्यात्तयोर्ज्यपगतोपाधिद्वयस्य प्राज्ञस्य कारणत्वभावोपाधिकत्वात् तस्यैव
स्वरूपस्यस्य सर्वेश्वरत्वादिकथनमिति भाष्यकारीय एव निष्कण्टकः पन्थाः ।
यद्यपि व्याख्यानान्तरम् 'एष चतुरूप' आत्मेति । तदयुक्तम् । प्रकृत-
वाचिन एतच्छब्दस्य युगपदुक्तवद्भ्रमाणोभयपरागर्भकत्वानुपपत्तेः । सर्व-

धर्मप्रतिषेधेनैव वर्ण्यमानस्य तुरीयस्य सर्वेश्वरादिशब्दव्यपदेश्यत्वानुपपत्ते-
श्चेति ध्येयम् । यत्तु कश्चिदाह — एष इत्यस्याभ्यासस्तात्पर्यार्थः । तेनैषां
गुणानामाविद्यकत्वपक्षन्युदास इति । तद् रभसात् । 'एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञः' इत्यादिनैतत्त्वस्यैवाभ्यासात् तत्रैव तात्पर्यावसितेरेष एव सर्वेश्वरः,
एष एव सर्वज्ञः इत्याद्यवधारणेन विश्वतैजसयोस्तदनुपपत्तिरेव भवदनिष्टा
प्रसज्येत नेष्ट आविद्यकत्वनिरासः । उत्तरत्र च तुरीये सर्वेषां धर्माणां
कण्ठरवेण निरामादाविद्यकत्वं तेषामित्यपि मुश्चितं भविष्यतीति । तस्मा-
दैष एव स्वरूपस्थः सर्वेश्वरो नैतस्याज्जात्यन्तरभूत इत्यन्ययोगव्यवच्छेद
एवावधारणार्थ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथागमप्रकरणे पादत्रयकारिकाः

प्रकरणावतरणिका

आगमप्रकरणस्य गौडपादीयत्वे चोद्यत्रयम्—

अथ श्रीगौडपादाचार्यानुगृहीतान् श्लोकान् व्याख्यास्यामः ।
तत्राचार्यवर्य आगमप्रकरणं स्वण्डचतुष्टयात्मकत्वेन विभज्य 'अत्रैते श्लोका
भवन्ती'ति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रतिखण्डं व्याख्येयमन्त्रपाठसमनन्तरमेव श्लोकान्
निवेशयामासाऽध्येतॄणां सुखग्रहणार्थम् । अत्रेवं चिरन्तनसंप्रदायमजानन्तः
केचिदाधुनिका माण्डूक्योपनिषत्कारिकाविभागविवेचनासमर्थाः स्वयं मूढा
विविधत्रिकल्पैः परानपि व्यामोहयन्ति । तद्यथा । 'ओमित्येतदक्षरमिदं स्मर्वम्'
इत्यारभ्य 'नैतद्बुद्धेन भाषितम्' (४-९९) इत्यन्तमेककर्तृकमेव प्रकरण-
चतुष्टयम् । तथैव च व्याख्यातं भाष्यकारेणापि 'प्रकरणचतुष्टयमोमित्ये-
तदक्षरमित्यादि' इति ब्रुवता । अत एव हि माण्डूक्यं क्वचिदप्युपनिषत्त्वेन
न व्यपदिशति भगवानिति केचित् । ओमित्येतदक्षरमिदमित्यारभ्य 'स

मुनिर्नेतरो जनः' (का. १-२०) इत्यन्तो भाग उपनिषदात्मक एव । तथैव मन्वादिभिर्ज्ञाख्यातत्वात्, अद्वैतिमिरप्युपनिषत्वेनैव कैश्चिदागम-प्रकरणस्य व्यवहृतत्वाचेत्यपरे । चतुर्थमलातशान्तिप्रकरणं बौद्धप्रक्रिया-यासितधिया केनचिन्प्रणीतं तत्र बौद्धप्रक्रियाणां परामर्शान् तत्र तत्र तदा-दृष्टपारिभाषिकशब्दानां बहुलमुपलम्भाच्चेत्यन्ये । सर्वमेवेतन् प्रच्छन्नस्य बौद्धस्य कस्यचिन् कुतर्कदूषितहृदयस्य प्रबन्धग्वचनं वैदिकराष्ट्रान्तेऽपि स्वाभिमतविचारकलङ्कं संक्रामयितुमीहतेत्यपि केचित् ॥

ओमित्येतदित्युपनिषदेव---

तत्र सौगतमतमतसंक्रान्तिग्रान्तिमलातशान्तिप्रकरणे प्रथमयिष्यामः । अत्र तावन् प्रथमद्वितीयावेव विकल्पा परिह्रियेते । तथा हि 'ओमित्येत-दक्षरमिदं सर्वम्' इत्यादिकमपि प्रकरणान्तर्गतमेवेत्यभ्युपगमे को हेतुरिति वक्तव्यम् । न तावत्कारिकाभरानुलोम्यान्यधानुपपत्तिः । तस्यान्यधैवोपपत्तः । न हि स एवाचार्यः सक्षिप्य गद्यमयप्रबन्धेन यदुक्तवान्, तदेव पुनरपि विस्तीर्णतः श्लोकैर्ज्ञाख्यातवान् इत्युक्तेतुं युज्यते । वैतथ्यादिप्रकरणेष्वपि तथैव ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । आद्यप्रकरणे अत्रैते श्लोका भवन्तीत्येक-वारमेव लिखित्वा श्लोकान् सर्वान्किमिति गद्यबन्धानन्तरमेव न निवर्णयेति प्रष्टुप्रतिसमाधेयत्वाच्च । न च प्राचीनैः कैश्चिदपि माण्डूक्यस्योपनिषत्वेन सञ्चयवहृत्याभावो हेतुः । भगवत्पादसाक्षाच्छिष्यत्वेन सर्वसंप्रतिपत्तैर्वार्तिक-कारैरेव तथा सञ्चयवहृतत्वदर्शनात् । 'एषोऽन्तर्गम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवा-प्ययौ । माण्डूकेयश्रुतिवच इति स्पष्टमधीयते ॥' (वृ.वा. ३-८-२६)-इति हि वार्तिकम् । न चोदाहृता माण्डूकारोक्तिस्तत्र हेतुः । समुदाहृत-वार्तिके जाग्रति तस्यान्वयैव व्याख्यानाईत्वान्, ओमित्येतदक्षरमित्युप-निषद्विदिष्टं प्रकरणमिति । प्रकरणत्वेन ह्ययं ग्रन्थो व्याचिर्यासितो भाष्य-वृत्तेति । तस्मात् प्रथमः कल्पः समीचीनः ॥

आगमप्रकरणं नोपनिषत्—

नापि द्वितीयः । तथा हि । किं मध्वादिभिरुपनिषत्वेनाङ्गीकृत-
त्वादेव कारिकाणामुपनिषत्त्वम् आहोस्विन् तत्पूर्वतैरपि अद्वयभगवत्पादा-
दिभिरपि तथा व्यवहृतत्वादिति । नायः । न ब्राधुनिकेन केनचिदु-
पनिषत्त्वेन स्वीकृतत्वमात्रेण कस्यचिद्व्यस्य तस्य सिध्यति । तथा हि
सत्यल्लोपनिषदादीनामप्युपनिषत्त्वं सिध्येत् । न चैतद्विष्टं वैदिकमानिना-
मिति । ननु द्वैतिनो विशिष्टाद्वैतिनश्च केचित् सममेव ब्रुवते ब्रह्मदृष्टा
मन्त्रा ओमित्येतदक्षरमित्यादयस्तदर्थसंवादकाश्च ब्रह्मदृष्टा मन्त्रा अत्रैते
श्लोका भवन्तीत्यवतारिता इति । अस्ति चात्र प्रमाणं पुराणरूपमुदाहृतं तैः ।
'प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने । ब्रह्मदृष्टानतो मन्त्रान् प्रमाणं
सलिलेश्वरः । अत्र श्लोका भवन्तीति चकारैव पृथक्पृथक् ॥' इति हि
गारुडे । तत्कथमुपहासोक्तिः शोभत इति । अत्र ब्रूमः । नूनं गारुडमन्त्रेण
मोहितोऽसि । कथमन्यथा पुराणकोशाननवलोक्यैव गारुडशब्दमन्त्रेण भीषितो
भवेरिति । क्वचिन् पुराणकोशे समुपलभ्यमानेऽप्युदाहृतश्लोके न काचन
धृतिः । शंकररामानुजमध्वादीनधिकृत्य प्रशंसनाधिष्ठेपरूपाणां दुरभि-
मानिभिः प्रक्षिप्तानामेतादृशश्लोकानां बहुलमुपलम्भात् । न तुभयरूपा अपि
श्लोकाः प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च तेषामन्यत्रग्रहणे तदितरतिस्कारं च
कारणमस्तीति । तस्मात् यदि नामाऽयं श्लोकः क्वचिद्गारुडग्रन्थे समुपलभ्येत,
तदाऽपि केनचिन्पुराणवाक्यधत्तानुजनऽरामोदकश्लोकरूपनाकुशलेन तत्त्व-
जिज्ञासुजनवधनविनोदरसिकतया प्रक्षिप्त इत्येवाऽवगन्तव्यम् । न च पूर्व-
तराणामप्युपनिषत्त्वेन व्यवहारोऽस्ति । प्रवृत्तग्रन्थस्य भाष्यकारैः प्रकरण-
त्वेनैव व्यपदेशात् । प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमिति हि स्पष्टमुद्धोषितं तैः ।
न च तैः प्रस्थानत्रयभाष्ये कुत्रचिदपि श्लोकाः श्रुतित्वेनोदाहृताः । प्रवृत्त
शारीरकभाष्ये (१-४-१४) यथैव 'मृल्लोहविष्णुलिङ्गायैः' (३-१५)
इत्यद्वैतप्रकरणस्य श्लोकं तथैव 'अनादिमानसं मुक्तः' इत्यागमप्रकरणस्यमपि

संप्रदायविद्विराचार्यैरुक्तत्वेनोदाहरन्तो सूत्रभाष्यकाराः प्रकरणचतुष्टयस्यापि सममेव श्रीगौडपादकर्तृकत्वं सर्वत्रानुमन्यन्त इत्यवगम्यते । श्रीसुरेश्वराचार्या अप्यागमप्रकरणस्थश्लोकद्वयमुपदेशसहस्रीश्लोकं च भगवत्पादीयमुदाहृत्य विस्पष्टं प्रोक्तुः 'एवं गौडैर्द्राविदैर्नः पृथ्वैरयमर्थः प्रभाषिनः ॥' (नै. ४-४४) इति नैष्कर्म्यसिद्धौ । यत्पुनरर्वाचीननिबन्धेष्व्यागमप्रकरणमुपनिषत्त्वेन व्यवहृतमद्वैतिभिरपि तन् तुप्पतुदुर्जनप्रायेणाऽभ्युपगमापि श्रुतित्वं परमतप्रक्षेपः शक्यमाधन इत्युदाहरबुद्धीनां वचनमिति कथंचित् समाधेयम् । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टा मन्त्रा एते श्लोकाः, नापि वरणेन कृता स्तुतिरियमुपनिषत् । तत्र प्रमाणाभावात् । किंतु सर्वविकल्परहितब्रह्मात्मवस्तुप्रतिपादनार्थेयमुपनिषत् । तदर्धाविष्करणार्थमेव श्रीगौडपादीयाः श्लोकाः प्रवृत्ता इति यथासंप्रदायमेव विज्ञेयं जिज्ञासुभिः ॥

उपनिषत्प्रकरणयोः संबन्धः--

यत्पुनः पुरावृत्ततत्त्वविमर्शनव्यसनितया केषांचिदुत्प्रेक्षणम्, कारिकाणां नोपनिषद्याख्यारूपत्वमुपपद्यते । उपनिषद्युपलभ्यमानानां ग्रन्थग्रन्थानां बहूनां तास्यभेदनात् । उपनिषदेषु तु कारिकाभ्योऽर्वाचीना कस्यचित् कृतिरिति । तेषामनवगाहितभाष्याग्रयत्वमेव तादृशविपरीतकल्पनानिमित्तमिति ज्ञेयम् । न च गौडपादीयश्लोका उपनिषद्याख्यानत्वेन प्रणीताः, येन पदच्छेदपदार्थकथनादिन्याग्न्यानलक्षणमत्राऽन्विष्येत । किं तर्हि माण्डूक्योपनिषदर्थविवरणव्याजेनाऽशेषवेदान्ततात्पर्यनिर्णिनीयया निबद्धा एता इति पूर्वमेवावेदितम् । या पुनर्ग्रन्थग्रन्थानां भेदो न कृतः कारिकास्त्विति शङ्का मा चतुर्णामपि प्रकरणानामुपनिषदाग्रयाविष्करणपरत्वं सांप्रदायिकैरङ्गीकृतमनादृत्य स्वतन्त्रग्रन्था एवता इति दुराग्रहनिबन्धनं चेति प्रकरणचतुष्टयविवृतिसमालोचनेन स्वयं स्फुटीभवविष्यतीति नात्र सूक्ष्मेक्षिकाप्रसांगेन मनः श्लेशयितव्यं जिज्ञासुभिः ॥

आगमप्रकरणस्य खण्डशो विभागे हेतुः—

ननु च श्लोकानां श्रीगौडपादकारिकात्वे किमित्यागमप्रकरणस्या एव श्लोका उपनिषन्मध्ये पठिताः न त्ववशिष्टप्रकरणत्रयस्या अपि ? अथोप-
निषदर्थः सर्व एव व्याख्यातप्रायः प्रथमप्रकरण एवेत्युच्यते, किंकारणं तर्हि
तत्रैव ग्रन्थसमाप्तिर्नाभूत् ? किं च कारणमकृतमङ्गल एवाचार्यः स्वग्रन्थ-
करणे स्वैरे प्रवृत्त इति ? अत्रोच्यते । आगमप्रकरणस्थाः श्लोकाः साक्षा-
दुपनिषद्याख्यानरूपाः, अवशिष्टप्रकरणत्रयस्थास्तु तदार्थिकार्थकधनपरा
इत्यस्ति महद्विदं कारणं ग्रन्थविभागे । अत एवोपनिषत्समाप्तिद्योतकः
'य एवं वेद, य एवं वेद' इत्यम्यासः कोशेषु बहुलमुपलभ्यते । स मुनि-
नेतरो जन इत्यत्र तु कचिदेव द्वैतिपुस्तकेषु दृश्यते । वर्णितश्च विषय-
विभागक्रमः प्रागेवेति नेह तत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । न चाकृतमङ्गल
आचार्यः । ओमित्यक्षरमित्याद्युपनिषत्पाठानन्तरमेव स्वग्रन्थप्रणयनात्,
उपनिषदि च प्रप्रथममेवाकारस्य माङ्गलिकस्योपन्यासात्, तदुपलक्षिताभि-
धानाभिधेयातीतसर्वोपलवरहितप्रत्यगात्माभिन्नपरब्रह्मणः संस्मरणाच्च मङ्गला-
नामपि मङ्गलस्येत्यलं पुरातत्त्वशोधनन्यसनिभिर्नूतप्रक्रियासृष्टिकोविदैश्च
सह विवादेन । प्रकृतां कारिकाविवृतिमेव प्रस्तुमः ॥

अथ पादत्रयकारिकाः

विश्वादेव्यवस्था

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो द्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

अद्वितीयात्मन एव विश्वादिरूपेण भानम्—

अत्रैतस्मिन् यथोक्तेऽर्थे प्रत्यगात्मनः पादत्रयलक्षणे एते बहिःप्रज्ञ इत्यादयो वक्ष्यमाणा नव श्लोका भवन्ति श्रुत्यर्थाविवर्णनपराः । तत्र बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्व इत्यस्यार्थस्तृतीयमन्त्रार्थविवृत्यनुसारेण ज्ञेयः । अन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः इत्यस्य चतुर्थमन्त्रार्थविवृत्यनुसारेण । घनप्रज्ञमथा प्राज्ञ इत्यस्य तु पञ्चममन्त्रविवृतिप्रदर्शितदिशेति न पृथगग्राह्यातन्त्र्यं कारिकाचरणत्रयम् । सर्वत्र विश्वादीनामाध्यात्मिकाधिदैविकाभेदेनैवाऽनुसंधानमिति प्रसर्तव्यम् ॥

एक एव त्रिधा स्मृतः । अत्रैक एवेत्यवधारणादद्वितीयत्वं लभ्यते । स्वयमेक एव सन् विश्वादिरूपेण त्रिधा भातीति स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । स्थित इति पाठान्तरम् इवशब्दसंयोजनेन बोद्धव्यम् । 'त्रिधा मतः' इति पाठे तु यद्यपि परमार्थदृष्ट्यैक एव तथापि त्रिधा मतो विकल्पितो मूढैरिति व्याख्येयम् ॥

आत्मनः स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वादि—

वाक्यार्थस्तु भाष्यकारैर्गैवं वर्णितः । पर्यायेण त्रिस्थानत्वान् मोऽहमिति स्मृत्या प्रतिनिधानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वम्, एकत्वम्, शुद्धत्वम्, असङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्राय इति । अत्र यद्यपि जागरितादीनां न समानदेशे सहावस्थित्यपेक्षं त्रित्वं संभवति यथा समाननन्त्या दामत्रयवद्गोवत्सानामेकगोष्ठस्थितानाम् । जागरितादीनां आधारतया कस्यचिदप्याकाशस्थाननुभूयमानत्वात् । नाप्येकस्मिन् कालप्रवाहेऽनुरूपेणात्मलाभापेक्षम् । यथैकस्मादामिन्ना दामत्रये पर्यायेण धूयन्तानां कुबुट-रुनानाम् । स्थानत्रयानुगततया कस्यचिदप्याधारभूतस्य कालस्यानाकलनान् । तथा च कथंचिदपि त्रिस्थानत्वं न सम्भवत्यात्मनः । तथापि जाग्रदृष्ट्या

प्रतीयतेऽवस्थानां काश्चननुक्रम इति पर्यायेण त्रिस्थान उच्यते । एवं च युगपत् स्थानत्रयसंभवादिदमवगम्यते यत् जागरितादिस्थानवस्त्वमस्य न स्वाभाविकं स्वरूपभूतचैतन्यवत् । व्यभिचारात् । अनुक्रमेण त्रिस्थान-त्वाच्च तद्व्यतिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति ॥

एवमेव सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानमपि व्याख्येयम् । यद्यपि स्वप्नसुप्त्योर्जागरितस्य च नास्यैकः कालः समानः, येन स्वप्नसुप्त्योर्भूतकालभाक्त्वं जागरितस्य वार्तमानिकत्वं च स्वीकृत्य स्याद् व्यपदेशो योऽहं पूर्वं स्वप्नमद्राक्षम् सुषुप्तिमन्वभूयं वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति । तथापि जाग्रदृष्टयेदं प्रतिसंधानमुक्तमिति न दोषः । इदं त्वत्र बोध्यम् । स्वप्नमद्राक्षं सुषुप्तिमन्वभूयमिति च याथातथ्येन स्मृतिरेवेत्यत्र वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति चात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानमेवेत्यत्र वा नात्माकं निर्भरः । किं तु तदीदृशं स्मृत्या प्रतिसंधानं स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसंगतत्वं चाऽऽत्मनोऽनभ्युपगम्य नैवोपपादयितुं शक्यमिति ब्रूमः । न ह्येकावस्थाप्रतिषेद्धस्यापस्थान्तरे तत्स्मृतिः सोऽहमिति प्रतिसंधानं वाव-कल्पते । अतः स्थानत्रयव्यतिरिक्त आत्माऽभ्युपगन्तव्यः । न चान्यानुभूत-स्यान्येन प्रतिसंधानं संभवति सोऽहमन्वभूयमिति । अत एकोऽयं स्थान-त्रयेऽपीत्यभ्युपगन्तव्यः । शुद्धध्यायम् । जाग्रत्प्रतिबद्धानां संसारिधर्माणां स्थानत्रयसंचारार्त्स्मद्रूपकत्वानुपपत्तेः । तथाऽसङ्गश्च । सङ्गस्य जाग्रन्मनो-धर्मस्य स्वप्नसुप्तयोरेष्यनुसंक्रमणानुपपत्तेरिति ॥

महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेर्धैतदेवमवगमेयम् । 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं बुद्धान्तं च' (वृ. ४-३-१८) इति हि महामत्स्यश्रुतिर्नर्दासोतसा अहार्यस्तिमिक्षित्वादिर्महामत्स्यो यथा स्वातन्त्र्येण पूर्वं चापरं चेत्युभे कूले-ऽनुक्रमेण संचरन् कूलद्वयाव्यतिरिक्तः स्रोतोमन्त्रे कूलद्वयसंचन्धराहित्या-दसङ्गः, कूलद्वयतन्मध्यवर्तिभोजोभर्मलेषाभावाच्छुद्धश्च, एवमेवायं पुरुषः

प्रतीयतेऽवस्थानां काश्चदनुक्रम इति पर्यायेण त्रिस्थान उच्यते । एवं च युगपत् स्थानत्रयासंभवादिदमवगम्यते यत् जागरितादिस्थानवस्त्वमस्य न स्वाभाविकं स्वरूपभूतचैतन्यवत् । व्यभिचारात् । अनुक्रमेण त्रिस्थान-
स्यास्तु तद्व्यतिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति ॥

एवमेव सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानमपि व्याख्येयम् । यद्यपि स्वप्नमुपुष्योर्जागरितस्य च नास्त्येकः कालः समानः, येन स्वप्नमुपुष्यो-
र्भूतकालभाक्त्वं जागरितस्य वर्तमानिकत्वं च स्वीकृत्य स्याद् व्यपदेशो
योऽहं पूर्वं स्वप्नमद्राक्षम् सुपुसिमन्वभूवं वा सोऽहमेवेदानीं जागर्मीति ।
तथापि जाग्रदृष्ट्येदं प्रतिसंधानमुक्तमिति न दोषः । इदं त्वत्र बोध्यम् ।
स्वप्नमद्राक्षं सुपुसिमन्वभूवमिति च याथातथ्येन स्मृतिरेवेत्यत्र वा सोऽह-
मेवेदानीं जागर्मीति चात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानमेवेत्यत्र वा नास्माकं
निर्भरः । किं तु तदीदृशं स्मृत्या प्रतिसंधानं स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं
शुद्धत्वमसंगत्वं चाऽऽत्मनोऽनभ्युपगम्य नैवोपपादयितुं शक्यमिति ब्रूमः ।
न ह्येकावस्थाप्रतिबद्धस्यावस्थान्तरे तस्मृतिः सोऽहमिति प्रतिसंधानं याव-
कल्पते । अतः स्थानत्रयव्यतिरिक्त आत्माऽभ्युपगन्तव्यः । न चान्यानुभूत-
स्थान्येन प्रतिसंधानं संभवति सोऽहमन्वभूवमिति । अत एकोऽयं स्थान-
त्रयेऽपीत्यभ्युपगन्तव्यः । शुद्धश्चायम् । जाग्रत्प्रतिबद्धानां संसारिधर्माणां
स्थानत्रयसंचार्यात्मदूषकत्वानुपपत्तेः । तथाऽसङ्गश्च । सङ्गस्य जाग्रन्मनो-
धर्मस्य स्वप्नमुपुष्ययोरप्यनुसंक्रमणानुपपत्तेरिति ॥

महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेश्चैतदेवमवसेयम् । 'तद्यथा महामत्स्य उभे
कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति
स्वप्नान्तं बुद्धान्तं च' (वृ. ४-३-१८) इति हि महामत्स्यश्रुतिर्नदीस्रोतसा
अहार्यस्निमिङ्गिलादिर्महामत्स्यो यथा स्वातन्त्र्येण पूर्वं चापरं चेत्युभे कूले-
ऽनुक्रमेण संचरन् कूलद्वयाद्व्यतिरिक्तः स्रोतोमल्ये कूलद्वयसंनन्धराहित्या-
दसङ्गः, कूलद्वयतन्मध्यवर्तिभ्योऽतोऽवर्गलेशाभावाच्छुद्धश्च, एवमेवायं पुरुषः

स्वप्नबुद्धान्तयोः पर्यायेणानुसंचारात् तद्व्यतिरिक्तमन्तर्मज्जरहितः शुद्धश्चेति दर्शयति । एवं श्येनादिदृष्टान्तश्रुतिरप्यत्रोदाहार्या । “तद्यथाऽम्बिकाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सहस्रायव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र मुक्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति” (बृ. ४-३-१९) इति हि सा दर्शयति । श्रुतेरयमर्थः । यथा कश्चित् स्वतन्त्रः श्येनादिः पक्षी आकाशे स्वच्छन्दं विपरिपत्य विहारानन्तरं श्रान्तः स्वपक्षौ संगमय्य नीडं गत्वा तत्रैव विश्रान्तिं भजते, एवमेवायमात्मा जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणजन्यक्रियाफलैः संयुज्यमानः श्रान्तस्तच्छूमापनुत्तये स्वात्मनो नीडं सर्वमसारधर्मविलक्षणं सर्वायासशून्यं स्यं परमात्मरूपं सुप्तौ प्रविशतीति । अत्रापि श्येनस्याकाशाव्यतिरिक्तत्वादिकमिवाऽऽत्मनः स्थानत्रयातिरिक्तत्वादिकं सिध्यतीति स्पष्टम् ॥

जागरितावस्थायामेव विश्वाद्यनुभवः

दक्षिणाक्षिमुखे विधो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि आज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

विधस्य दक्षिणाक्षिमुखस्थत्वोपपत्तिः—

अथ जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं द्वितीयः श्लोकः । प्रदर्शनफलं तु पूर्वकारिकोक्तस्यैव ‘एक एव त्रिधा स्मृतः’ इत्यस्य प्रकारान्तरेणापि निर्धारणम् । तदाह दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमध्येव मुखं दक्षिणाक्षिमुखम् । तस्मिन् विधोऽनुभूयते । तत्र स्थूलानां विषयाणां द्रष्टृत्वात् तस्य । ननु कथं दक्षिणाक्षिमुखे इत्यवधारणम् । श्रोत्रादिमुखानामपि तदधिष्ठितत्वदर्शनान् । दर्शितं च श्रुत्या ‘एकोनविंशति-मुखः’ इति । न । उपलक्षणार्थत्वात् । यद्यपि भवन्तीन्द्रियान्तराणि स्थूल-विषयोपलब्धौ द्वाराणि तथापि चक्षुरप्येव प्राधान्येन द्रष्टा भवतीत्युपलक्षणार्थमुक्तं दक्षिणाक्षिमुखे इत्यदोषः । प्राधान्यं च शास्त्रदृष्टात्कस्मा-

१-२]

चिदतिशयात्, पुरुषाणां दक्षिणाङ्गस्य प्रायेण वीर्यवत्तरत्वोपलब्धेर्वेत्येतद्
 भाष्यवार्तिकभाष्यामवगम्यत इति । तथा च श्रुतिः 'इन्द्रो ह वै नामैष
 योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' (बृ. ४-२-२) इति । योऽयमुपवर्णितविधया
 दक्षिणेऽक्षिणि विशेषेणानुभूयते एषोऽसौ इन्द्रो ह वै नाम । इन्द्रसंज्ञक
 इत्यर्थः । कथमिन्द्रत्वम् ? इन्द्रतेऽहर्निशमितिन्धः । इन्द्रमानस्यं च
 बुद्ध्याद्युपाधिद्वारा न स्यत इत्युपदेशसाहस्रथां स्पष्टीकृतं भगवत्पादैः ।
 'आत्मा मेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः । दीप्तिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः
 श्रोत्रादिभिः सदा ॥ दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्वि चेष्टते । विषयैर्हविषा
 दीप्ता आत्माभिः स्थूलभुक् तदा ॥' (इ.सा. १५-२१, २२) इति । तदेव-
 मिन्द्रो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च
 द्रष्टैकः । 'तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं
 दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः ॥' (बृ. ५-५-२) इति श्रुतावादित्याक्षिस्थपुरुषो-
 रुभयोरपि मत्याख्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषत्वेन निर्देष्टाद्वाध्यात्मिकाधि-
 दैविकाभेदपदावगन्तव्यः । सूचितं चैतदतीतानन्तरकारिकाया विश्वस्य
 विभुत्वविशेषणोपादानेनेति सर्वं जिवम् ॥

विधस्याध्यात्मिकस्याऽऽधिदैविकेनैकत्वस्फुटीकरणम्--

एतदेव स्फुटयितुमाक्षिप्य समादधाद्वाप्नकारः । 'नन्वन्यो हिरण्य-
 गर्भः, क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्ष्ण्यश्चोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न ।
 स्वतो भेदानभ्युपगमात् ।' इति । अत्र हिरण्यगर्भ इति समष्टिस्थूलाभि-
 मानी वैराज आत्मोच्यते । शरीरात्मनो विराजैवैक्यस्य वक्तुं प्रक्रान्तत्वात्
 'विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाद्व्याकृतात्मनोः' इति तृतीयपञ्चभाष्ये-
 णैकवाक्यत्वार्थं चैवं व्याख्येयं भाष्यम् । न देहस्वामिनो द्रष्टुरादित्यान्त-
 र्गतपुरुषादिराडात्मनः सक्कशाद् भेदः । उपाधिनिमित्तत्वाद् भेदप्रतीतिः,
 स्वतो भेदानङ्गीकाराच्च । 'एको देवः सर्वमूतेषु गूढः' (श्वे. ६-११) इत्येक-

मैशान्नः सर्वेषु तारनन्दनः स्थितेऽपि कार्यदृग्गणनेधानेषु स्वरूपेणावस्थान-
 श्रवणम् । 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाग्य' (गी. १३-२)
 इति सर्वदेहेष्वपि क्षेत्रज्ञभूतोऽहमेवेति भगवतः समुद्योगात् । 'अविभक्तं
 च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' (गी. १३-१६) इति भूतेषु प्रति-
 दर्शकं विभक्तमिव स्थितत्वेऽपि यन्भूतोऽविभाग एवात्मन इति तैत्तिरीय-
 शास्त्रविभागस्योपाधिरुक्तत्वेनोपादयमानं, नृत्तयमन्त्रविवृत्युक्तप्रकारेण ज्ञान-
 म्प्रतिबद्धमवशिष्टात्मनाननेनानन्यन्वाद्येन्दुमिषा ॥

मनःस्थस्य तैजसत्वम्—

सर्वेषु कणेष्वप्युपलब्धत्वाविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटव-
 दर्शनात् तत्र विशेषण निर्देशः कारिकाया विश्वेन्दुस्तुतम् । अथ 'मन-
 म्यन्तस्तु तैजसः' इति श्लोकपाठस्यार्थो विप्रियते । दक्षिणाक्षिणो रूपं दृष्ट्वा
 निमीलिताक्षः संनदेय स्मरन् मनम्यन्तः स्वप्न इव नदेव वासनान्दपेगाभि-
 व्यक्तं पश्यति । यद्यपि जाग्रन्स्वप्नद्वोरनुगतः कश्चिदेकः कालप्रवाहो न विद्यते
 येन जागर्तिवामनाजन्यान् रूपविशेषान् पश्यति स्वप्ने इत्युक्तिराज्जमी-
 म्यात् । तथापि पूर्वोक्तरीत्या जागर्तिदृष्ट्यैव वामनारूपदर्शनोक्तिः,
 स्मरणममानयोगक्षेमना च स्वप्नमेन्दनवद्यम् । अत एव मनम्यन्तः स्मरणे
 स्वप्ने चैकमैवात्मनो वामनारूपदर्शनकर्तृत्वान्नमनम्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व
 एव न विश्वमैजसयो स्वरूपे काचन भिदामीति सिद्धम् ॥

स्यान्मरूपकज्ञस्थितस्य प्राज्ञत्वम्—

आकाशे च हृदि प्राणः । यदा स्मरणारूपव्यापारस्याप्युपरमः,
 तदा हृदेवाऽऽकाशे स आत्मनि स्थितः प्राज्ञः पञ्चममन्त्रविवृत्युक्त-
 नीत्या ह्येकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । 'विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषो-
 ऽन्तर्हृदय आकाशमसिद्ध्येते' (वृ. २-१-१७) इति श्रुतेः । नात्र
 विषयविषयविभागो विशेषविज्ञानं वा विद्यते । मनोव्यापाराभावात् ।

दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते । तादृशस्पन्दिताभावे हृद्येवाकाशे स्वे
प्रज्ञानघनरूप एवाविशेषेण कारणात्मनावस्थानम् । तदिदमेव प्राणात्मनाऽ-
वस्थानमित्युच्यते । 'प्राणो ह्येवेतान् सर्वान् संवृष्ट्के' (छां. ४-३-३)
इति श्रुतेः । पुरुषो यदा स्वपिति तदा वागादयः प्राणमेव कारणात्मा-
नमपियन्ति, प्राण एव कारणात्मा एतान् सर्वान् वागादीन् संवृष्ट्के
स्वात्मरूपेण संगृह्णातीति श्रुतेरर्थः ॥

तैजसो हिरण्यगर्भ एव ग्राह्यः---

'दक्षिणाग्निमुन्वे विश्वः' इत्यत्र यथा विराडेव गृह्यते, एवमेव
'मनस्यन्तस्तु तैजसः' इत्यत्र हिरण्यगर्भ एव ग्राह्यः । आध्यात्मिकाधि-
दैविकयोरुपाधिनिरासेनैक्यस्य विवक्षितत्वात् । तैजसम्येव हिरण्यगर्भस्यापि
मनःस्थत्वात् । व्यष्टिसमष्टिमनसोनिरासे स्वतो भेदाभावान् । स्वप्नपुरुषस्य
तैजसस्य मनःस्थत्वं 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य'
(बृ. ४-४-६) इति श्रुत्या ब्रह्मेवास्य संसारिणो यः आत्मन्मुद्रूतामि-
लापं भवति, तदेव फलं सह कर्मणा प्राप्नोतीति ब्रुवाणया दर्शितम् ।
लिङ्गशरीरस्य मनःप्रधानत्वात्, लिङ्गघटेऽनेनेति व्युत्पत्त्या संमार्गवगम-
साधनत्वाद्वा लिङ्गमिति मनसो विशेषणं ध्रुवं । 'मनोनरोऽयं पुरुषो भाः
सत्यः' (बृ. ५-६-१) इति श्रुत्या मनश्चुपलभ्यमानत्वान्मनोमयत्वं
ब्रुवाणया हिरण्यगर्भस्यापि मनःस्थत्वं प्रदर्शितम् । तस्मादेवमादिश्रुतिभ्यो
'मनस्यन्तस्तु तैजसः' इत्यत्र स्वप्नात्मनो हिरण्यगर्भेणैकत्वमेव विवक्षित-
मित्यवगन्तव्यम् ॥

प्राज्ञः प्राणापराभिधानोऽप्याकृत एव---

अथाकाशे च हृदि प्राज्ञः इत्यत्रेदं विचार्यते । दर्शनस्मरणान्मक-
मनोव्यापाराभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानमित्युक्तम् । तत्र कथं
प्राणाध्याकृतयोरैक्यं संगच्छते ? यावता प्राणो व्यष्टिभूतो व्याकृत एव ।

मुपुमे च तद्रात्मकानि वागार्दानि करणानि भवन्ति 'प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्रागश्च श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते' (छा. ४-३-३) इति श्रुतेः । तस्य कथमन्याकृतता प्रत्येत्येति? नैव दोरः । अन्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । सौप्तिकस्य च । अत्राकृतात्मा हि देशकालविशेषरहितः । देशकालयोरपि व्याकृतजगदन्तःपातित्वात् । सौप्तिकात्मापि निर्विशेष एव । ननु प्राणो व्याकृत इति व्युत्पादितम् । मत्तम् । तथाप्यस्ति विशेषः प्रकृतेः । यद्यपि प्राणाभिमाने मति जागरिते व्याकृततैव प्राणस्य, तथाप्यहं देहः इति परिच्छिन्नाभिमानवतां पिण्ड-परिच्छिन्नविशेषाभिमाननिरोधो भवति प्राणात्मनि मुपुमे । न हि शरीर-परिच्छिन्नप्राणविशेषवानहम् इत्याभिमानो भवति क्त्वाचिदपि तदानीम् । सर्वम्याप्यभिमानस्य संप्रत्ययात् । तस्मादव्याकृत एव प्राणः प्राणात्मा मुपुमे परिच्छिन्नशरीराभिमानवताम् । अत एव वाजसनेयकश्रुतिः 'यत्रैव एतत्सुतोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषमन्वेष्टां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-मादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तन्निन्देते तानि यदा गृह्णात्यथ हेतुपुरुषः स्वयिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वागगृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः' (श्रु. २-१-१७) इत्यविशेषेण व्याकृत-प्राणस्याप्यव्याकृतस्वरूपेणैव स्थितिमाह । दर्शयति च शुक्लसूत्रम् 'तद्वत्त्वं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति' (कौ. ३-३) इत्यादिः शय्यविषयकरणानां प्राणेऽप्ययं निर्विशेषत्वज्ञापनाय । अतोऽव्याकृततैव प्राणम्यावेति । अथ दृष्टान्तोऽपि भवति । यथा हि जीविना परिच्छिन्नप्राणाभिमानिनां प्राणलये प्राणाभिमाननिरोधे सति प्राग् व्याकृतोऽपि प्राणोऽव्याकृतो भवति मृत-दृष्ट्या, एवं प्रबुद्धस्यापि प्राणाभिमानिनः मुपुमेऽप्यविशेषार्थः देशकाल-विशेषाभावे मति मुपुमदृष्ट्या प्राणस्याव्याकृतता समाना । प्रत्यवर्तमान-कृत्यं च समानम् । यथा मरणदशायां प्राणन्ये मय्यव्याकृतात्मना स्थितो-ऽपि दुर्गन्धान्तरासोच्छिद्यते व्याकृतप्राणाभिमानो न भवतीति प्रत्यवर्तमान-

१-२]

कत्वं प्राणस्य, एवं सुषुप्तेऽप्यव्याकृतात्मना स्थितोऽपि पुनर्देहपरिच्छिन्नाभि-
मानं वहतीति समानं तादृशाभिमानप्रसवबीजात्मकत्वम् । अज्ञात्वेव स्वरूप-
संपत्तेः समानत्वात् । तदव्यक्षश्च सुषुप्तसाक्षी देशकालविशेषाभावाद-
व्याकृतावस्थोऽद्वितीय इति प्राज्ञस्याव्याकृततायां स्वीक्रियमाणायां न कोऽपि
विरोधः । परिच्छिन्नाभिमानिनामव्यक्षाणामवस्थान्तरेऽनेकत्वेनावभासमाना-
नां तेनैव प्राज्ञेनैकत्वमपि भवतीति पूर्वोक्तं विशेषणजातमेकीभूतः प्रज्ञान-
घन एवानन्दमय इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन् देशकालविशेषाभावादित्यु-
क्तेतुत्वाच्च सर्वमेतदुपपन्नं भवतीति ॥

अव्याकृतस्य प्राणशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः--

अथैवं यदि सुषुप्तस्याव्याकृततैव कथं तर्हि तस्य प्राणशब्दवाच्य-
त्वम् ? न हि व्याकृतवाची प्राणशब्दोऽव्याकृतमभिधातुमर्हतीति । उच्यते ।
श्रौतप्रयोगानुसार्ययं कारिकाकृतः प्राणशब्दप्रयोगः 'सर्वं जनयति प्राणः'
(१-६) इत्यादिः । तत्कथम् ? 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' (छां.
६-८-२) इति श्रुतेः । प्राणोऽव्याकृतात्मा बन्धनं यस्य मनसः, तत्प्राण-
बन्धनम् । प्राणास्त्यमेवाव्याकृतात्मानमुपाश्रयते मनउपाधिको जीव इति
श्रुतेरर्थः । ननु तत्र श्रुतौ ब्रह्मवाचकः प्राणशब्दः, कथमुच्यतेऽव्याकृतात्म-
वचन इति ? तथा हि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'
(छां. ६-२-१) इत्यद्वितीयं सद्ब्रह्म स्वपुत्राय श्वेतकेतवे उपदेष्टुं प्रवृत्तः
पिताऽऽरुणिः 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छां. ६-८-१) इति
प्रकृतेन सद्ब्रह्मणा संपन्नो भवति जीवः सुषुप्ते इत्युत्त्वा सद्दृष्टान्तं तदेव
विप्रदयामास । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवृद्धो दिशं दिशं पतित्वान्वत्रा-
यतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव स्वतु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं
पतित्वान्वत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः'
(छां. ६-८-२) इति । यथा कश्चित् पक्षी सूत्रेण शाकुनिरुहन्मगतेन

पायितो बन्धनमोक्षार्थां सन्नितन्मतः प्रतिदिशं पतिन्याऽन्यत्र विश्रान्ति-
म्याननन्दत्वा बन्धनम्यानमेवोपाश्रयते । एवं मनउपायिको जीवो जाग-
रितम्यप्रद्योतानामुत्प्लुःखान्नुत्प्लुय परिश्रान्तः प्राणादन्यत्र विश्रान्तिम्यान-
मलभमानः प्रकृतं सद् ब्रह्मैव प्राणाद्यमुपाश्रयत इति श्रुयमिप्राय ।
तन्मध्यमप्राप्रवृत्तस्याव्यावृत्तस्य प्राणशब्दवाच्यत्वं स्वीक्रियतामिति ।

नैव दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमान् मतः । यद्यपि सद्ब्रह्मैव
प्राणशब्दवाच्यं तत्र श्रुत्वा, तथापि जीवप्रमवर्गीजात्मकत्वं न परित्यज्यैव
प्राणशब्दत्वं सतः । यन् सत्यं 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' (छां.
६-८-१) इति सुपुं सति संपत्तिं ब्रवीतीति तथाप्युत्तरत्र 'सति संपद्य
न विदुः सति संपद्यामह इति' (छां. ६-९-२) इति सुपुंस इव मरण-
प्रलययोरपि सति संपन्नानां वयं सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा
ज्ञानाभावात् 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो
वा पतङ्गो वा दंशो वा मगफो वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (छां.
६-९-३) इति पुनरपि यथाहूय परिच्छिन्नाभिमानमेव दर्शयन्ती श्रुति-
जीवप्रमवर्गीजात्मकत्वं न परित्यज्यैव सद्ब्रह्मणः प्राणशब्दवाच्यत्वमाहृत्यव-
गम्यते । जीवप्रमवर्गीजात्मकत्वमेवाव्याकृतस्य स्वरूपमित्यवोचाम । एवं
संच्छब्दवाच्यतापि ब्रह्मणः 'सदेव सोम्य' (छां. ६-२-१) इति बीजा-
त्मकत्वमभ्युपगम्येति ज्ञेयम् । 'सिधं देवतैश्च हन्ताहमिमान्मिहो देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नायरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६-३-२)
इति जीवप्रमवर्गीजात्मकत्वस्योत्तरत्र प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । यदि हि
निर्गोचररूपं कारणभावमप्यतिक्रान्तं ब्रह्म विवक्षितमविप्यत्, 'प्राणबन्धनं
हि सोम्य' इत्यत्र 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्यत्र वा, तदा 'नेति
नेति' (वृ. २-३-६), 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' (तै. २-०), 'अन्यदेव
तद्विदितादधो अविदितादधि' (के. १-३) इत्यादिरूपेणाशेषितसर्वधर्म-

निपेद्येनैव निर्देशमकरिष्यत् । अत एव हि 'न सत्तन्नासदुच्यते' (गी. १३-१२) इति ज्ञेयस्वरूपनिर्देशकस्मृतिरपि निपेधमुखेनैव प्रश्नं वर्णयति । अतो नायं निर्बीजब्रह्मनिर्देशः । युक्तिश्चात्र भवति । अज्ञातं ब्रह्म खलु सर्वाङ्गं ब्रह्मोच्यते । स एव चाध्याकृतात्मा जगत्कारणमिति । दृश्यति च (वै. २-१७) यथाऽनिश्चिता रज्जुः सर्पादिविकल्पकारणं भवति, एवम-
ज्ञातात्मापि जगत्कारणमिति । अत्र च सत्संपत्तिकथनं निर्बीजब्रह्मरूप-
विवक्षैद्य चेत् तर्हि ज्ञातरज्जोः पुरुषस्य यथा तत्र पुनरपि सर्पदर्शनशक्ता
न संभवति, एवं सुषुप्तौ प्रलये च सति संपन्नानां लीनानां पुनरुत्थानानुप-
पत्तिः स्यात् । तथा च 'वद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (छां. ६-९-३)
इति पुनरुत्थानकथनमसङ्गतं भवेत् । अथातः निर्बीजब्रह्मणि संपन्नानामपि
पुनरुत्थानमभ्युपगम्यते, तर्हि मुक्तानामपि पुनरुपपत्तिः प्रसज्येत । तेषामपि
बीजाभावरूपापत्तेरविशेषात् । अत एतद्विपरिजिहीर्षुणावश्यमभ्युपगन्तव्यं
यदत्र सर्बीजब्रह्मसंपत्तिरेव विवक्षितेति ॥

प्राज्ञस्य बीजात्मत्वं कीदृशम् ?-

ननु प्राज्ञस्य बीजात्मकत्वमेव प्रतिज्ञातं प्रागभवता । तत्कथमिदानीं
प्रक्रमविरोधमविगणय्य तस्यैव सर्बीजत्वं प्रवीयि ? न हि तस्यैव तत्साहित्य-
मिति मुज्यत इति । नैष दोषः । प्राज्ञात्मनः सर्बीजत्वेनैव बीजात्मकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । प्राज्ञस्येश्वरस्याऽऽत्मभूत इवाऽविद्याकल्पिते नामरूपे हि
जगत्कारणत्वाद् बीजशब्देनाऽमिल्यते । 'एकं बीजं बहुधा यः करोति'
(श्वे. ६-१२) इति श्रुतेः । तच्च बीजं परमात्मस्थं तस्यैवोपाधिभूतं
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयं नामरूपाभ्यां व्याकरणात् प्राक्चतुर्पणैव
स्थितम् । यथा फेनं फेननामरूपव्याकरणात् प्राक् सलिलमप्येवैव तिष्ठति
तद्वत् । तत्रैवं स्थिते यथैव फेननामरूपबीजशक्तिमत्त्वात् सलिलमध्याकृत-
फेनमित्यपि व्यपदिश्येत भाविव्याकरणमपेक्ष्य, तथैव नामरूपबीजशक्ति-

युतः प्राज्ञोऽपि बीजात्मेति व्यपदिश्यते । तदित्यं सवीज एव बीजात्मा प्रागपि विवक्षित इति न प्रक्रमविरोधः ॥

ब्रह्मणि सवीजनिर्बीजत्वकृतभेदः—

ननु मास्त्वेव सवीजनिर्बीजब्रह्मद्वयविभागः । सवीजस्यैव सर्वा-
तूपनिषत्सूपदेजात् । शास्त्रोपदिष्टम्य च मिथ्यात्वानुपपत्तेः । तस्य ब्रह्मणः
कार्यरूपेण परिणामात् तस्यापि सत्यत्वमेवास्तु । यद्योक्तं श्रुत्या 'पूर्णमद-
पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' (वृ.
५-१-१) इति । अयमर्थः । पूर्णात् सत्यभूतात्कारणात् पूर्णं कार्य-
मुद्रिच्यते । तच्च कार्यमिदानीमपि पूर्णमेव सत्यमेव प्रपञ्चरूपेण । पुनरपि
प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायैव स्वात्मनि धित्वैव पूर्णं कारणनव-
शिष्यते । तदेवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु त्रिव्यपि कार्यकारणयोः सत्यत्व-
मेवेति किं ज्ञानदाहमिथ्याबीजभावकल्पनयेति ? अत्रोच्यते । ज्ञानदाहस्य
बीजस्याभावे ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । ततश्च शास्त्रोपदेजानर्थक्यम् । न हि
कार्यकारणभावयोरुभयोरपि सत्यतायामभ्युपगम्यमानायां सम्बन्धानापनोद्यस्य
मिथ्याज्ञानस्य कस्यचिदनभ्युपगमे ज्ञानमर्थवद् भवति । न च शास्त्रोप-
देजास्तत्त्वमसीत्यादिरर्थवानस्मिन् पक्षे । तच्चयव्यस्याज्ञानिनः कस्य-
चिदप्यभावात् । यस्य पुनः कार्यं कारणादनन्यत् कारणभावधाविद्या-
कल्पित एव मिथ्याकार्यव्यपेक्षः, तस्य 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि'
(छा. ६-८-७) इत्यादिशास्त्रोपदेजस्तत्रत्यं सम्यग्ज्ञानं चेत्युभयं सार्थकं
भवति । तस्मादस्मि ज्ञानदाहमज्ञानकृतं सवीजत्वम् । तस्मात् सवीज-
त्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशश्छान्दोग्ये, आकाशत्वव्यपदेशश्च
बृहदारण्यके, तदनुरोधेन च कारिकाकृतः प्रयोगः 'सर्वं जनवति प्राण.'
(१-६), 'आकाशे च हृदि प्राज्ञः' (१-२) इत्यनवद्यम् । सर्वश्रुतिषु
च वस्तुतोऽकारणेऽपि ब्रह्मणि कारणत्वव्यपदेशोऽप्येवमेव व्याख्येय इति ॥

प्राज्ञस्य सर्वाजत्वस्वरूपे केषांचिन्मतं तन्निराकरणं च—

अत्र केचिद् ग्राह्यन्ति । ज्ञानदाहवीजशब्देन ज्ञानाभावसंशय-
ज्ञानमिथ्याज्ञानेभ्योऽतिरिक्तमनाद्यनिर्वाच्यं मूलाज्ञानं संसारस्य बीजभूतमत्र
भाष्यकृता त्रिवक्षितमिति । ते प्रष्टव्याः, किमन्याकृतादिशब्दवाच्यं
मूलाज्ञानम्, किं चाऽऽत्मानात्मनोरितरेतराध्यासस्याप्यविद्यास्यस्यो-
पादानकारणत्वेनेष्टमग्रहणसंशयज्ञानमिथ्याज्ञानतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
च कैश्चिद्व्यवहितमात्रं यत्किंचिदिति' आद्ये तस्माप्यविद्याकल्म-
सत्वाभ्युपगमात्तत्र विवादः । आत्मन्यविद्याकल्मसि हि नामरूपे तत्त्वान्य-
त्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूतेऽऽशकृतशब्दवाच्ये । तदुपायानु-
रोधित्वादेव चाऽऽत्मनो जगत्कारणत्वव्यपदेशः । स एव चाऽन्याकृता-
त्माऽत्र प्राणादिशब्दैर्व्यपदिष्ट इत्यवादिष्य । द्वितीये तु यत्कल्पे भवति
किं तदपि मूलाज्ञानमध्यस्तमाहोस्वित्तेति । यद्यध्यस्तं न तर्ह्यध्यामकारणं
तत् । अध्यासकार्यं ह्यध्यस्तं नामेति । अथानध्यस्तम्, ज्ञानदाहवीजा-
नभ्युपगमप्रसङ्गः । तत्र चोक्तो दोष इत्यलमप्रकृतासंभाविनिष्प्रयोजन-
मूलाज्ञाननयनेन । धृतियुक्त्यनुभवविरुद्धं भाष्याद्वतप्रक्रियाविरुद्धं चेदं
मूलाज्ञानाख्यबीजस्वाकरणमित्यत्र विस्तरः ॥

ब्रह्मणः कारणत्वव्यपदेशः शब्दगोचरत्वव्यवहारश्च—

प्रकृतं त्विदम् मिथ्याज्ञानकृतसर्वाजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्व-
व्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मणः कारणत्वव्यपदेश इति । इहापि च 'प्रभ-
वाप्ययौ हि भूतानाम्' इति । अत एवास्य सर्वाजत्वस्य मिथ्यात्वात् 'अक्षरात्
परतः परः' (मुं. २-१-२) इति सर्वविकारेभ्यः परमादन्प्राकृताभ्या-
दक्षरादपि परत्वम्, 'सद्याद्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२) इति
स्थितोऽभ्यन्तरतः, परतो बाह्याद्वा जन्माभावम्, 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽ-
प्राप्य मनसा सह' (तै. २-०) इति शब्दमनोगोचरयोः कार्यकारण-

त्वयोरभायम्, 'नेति नेति' (वृ. २-३-६) इति मूर्तामूर्तेतद्भासनादि सर्वप्रपञ्चधर्माभावं च ब्रुवत्यः श्रुतयो मिथ्याज्ञानकल्पितजीवत्वाप-
नयनेन निरुपाधिकमेवात्मतत्त्वं व्यपदिशन्ति । तस्माद्रसदेतत् कार्यकारण-
योरुभयोरपि ग्राम्योपदिष्टत्वात् सत्यतेति । सर्वेष्वपि वेदान्तेषु कार्यकारण-
भायमध्यारोप्यैव ब्रह्मण्यस्य प्रपञ्चनात् तत्र तत्रैव कार्यकारणभावस्या-
पोदितत्वाच्च । तथा चाहुरभियुक्ताः 'अधरोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं
प्रपञ्च्यते' इति । या पुनरुदाहृता श्रुतिः पूर्णमदः पूर्णमिदमिति । तस्या
नायमर्थः कार्यकारणयोरुभयोरपि सत्यतेति । कस्तुहि, पूर्णमदो निरुपाधिकं
परं ब्रह्म, पूर्णमिदं नामरूपाभ्यां व्यवहारापन्नमपि स्वेन परमात्मरूपेण ।
तदेवं पूर्णात् कारणरूपात् स्वरूपेण पूर्णमेव सत् कार्यरूपेणोद्बुध्यति
स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं न जहाति । तस्यास्य कार्यब्रह्मणः पूर्णत्व-
मादाय विधयाऽविद्याजनितमन्यत्वावभासं निरम्य पूर्णमेव प्रज्ञानघनैक-
रसस्यभावमवशिष्यत इति । तदेवं बीजवक्षस्याविद्याकृतत्वात्, श्रुत्युप-
देशजनितविधया च निर्बीजत्वस्यैव पारमार्थिकत्वेनावगमात् सूक्तं प्राज्ञस्या-
व्याकृतत्वमध्यारोपितसंजीवत्वाभ्युपगमेनैव, प्राणत्वकारणत्वव्यपदेशौ च
ब्रह्मण इति । अतः गवात्रापि तामत्रीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य
तुरीयत्वेन देहादिसंश्रम्भरहितां पारमार्थिकां पृथक्त्वमिति श्रुतिः 'नान्तः
प्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादिना, कारिकाकृच्च 'निष्पृच्छे सर्वदुःखानाम्'
(१-१०) इत्यदिभिः श्लोकैरिति सर्वमसंकरम् ॥

जागरितदेहे विधादित्रयानुभवोपपत्तिः--

प्रथमप्रकृतं त्विदम् - विधादीनां त्रयाणामिहैव जागरितदेहेऽनु-
भवः शक्यप्रदर्शन इति । ननु कथमिहैव त्रयाणामप्यनुभवः ? न हि युगप-
देव कश्चिज्जागर्ति, स्वप्नं पश्यति, सुषुप्तश्च भवतीति शक्यसंपादनम् ।
अस्तु वा कथंचिदर्शनसरणाभ्यां विश्वतैजसयोरनुभवो देह इति ।

प्राज्ञस्य नृपवर्णितविधया सर्वदेहसंक्थराहित्यात् कथं 'त्रिधा देहे व्यवस्थित' इत्युक्तिरिति ?

अत्र भवान् प्रष्टव्यः । निमेकस्मिन्नेव जागरिते कथं त्रयाणा-
मनुभव इति चोद्यते ? किं वा जागरितादिभिन्नमिज्ञावस्थावतां विश्वादीनां
कथमेकस्मिन्नेव जागरितदेहेऽनुभव इति । तत्र प्रथमकल्पे भूमः ।
जागरिते तावद् यथोपवर्णितप्रकारेण दक्षिणाध्रुवपलक्षितैर्वाग्नेन्द्रियै-
र्विषयोपलब्ध्या विश्वो भवति । मनस्यन्तस्तूपलब्धविषयविकल्पनेन स
एव तैजसो भवति । तस्यापि विकल्पनव्यापारस्योपग्रमे सति प्राज्ञ
एकीभूत इत्येकस्यैव त्रिधा देहेऽनुभव इत्यविवादम् । तच्चेदमुप-
लक्षणार्थम् । एवं स्वप्नमुपुसयोरपि तत्रतत्रव्यात्मनस्त्वरूप्यानुभवोऽ-
स्तीति बोध्यम् । तद्यथा स्वप्नेऽपि जागरावस्थायामिवेन्द्रियाभासैर्यव-
हरन् यद्विषयोपलम्भनं कुरुतं तेन तैजसोऽपि विश्वो भवति । तत्राऽपि
यद्विकल्पयति तेन तैजसः । अथ यत्तत्त विषयविवेचनविकल्पयोरभावेऽ-
विशेषापचिरिव तेन प्राज्ञः । अथ सुषुप्ते यद्यपि विशेषा न सम्भवन्ति
तथापि तत्प्रविविध्यायां विश्वतैजसयोरनुभवः शक्यप्रदर्शन एव । तत्र
हि यन्मौढं निर्विकल्पविद्यापारेण चेत्यते तेन विश्वो भवति ।
यत्तच्छान्तौ संस्कारकल्पविकल्पवानिव तेन तैजसो भवति । यत्तुनरुभय-
विधोपाधिशून्योऽकिञ्चित्संशोधवान् तेन प्राज्ञ इत्येवं तिसृष्वप्यवस्थामु-
प्रातिस्विको विश्वाद्यनुभवोऽस्तीति जागरित एव तदनुभवप्रदर्शनोक्ति-
र्नाशयमाना । तेन च प्रदर्शनेन प्रयोजनं यथा जागगयागेक एवाऽऽत्मा
स्वरूपस्थित उपाधिभेदाद्भिन्न इव विकल्प्यते तथा स एवैको जाग्र-
त्स्वप्नमुपुसस्थत्वेन त्रिधा विकल्प्यत इति पूर्वस्योक्तोक्तार्थस्य दृढीकरणम् ॥

अथ कथं जागरितादिभिन्नमिज्ञावस्थावतां विश्वादीनामेकस्मिन्नेव
जागरितस्थानेऽनुभव इति शङ्क्यते । सेयं शङ्केत्यमपनेया । न

तावत् तैजसस्य प्राज्ञस्य वा स्वावस्थायां जातुचित् स्वप्नं पश्यामीति
 सुखं स्वपिमीति वाऽनुभव उपजायते, किं तु जागरित एवेदृशं स्वप्न-
 महमद्राक्षमिति वा सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिपमिति वा स्वप्नसुप्ता-
 नुभवयोर्यथायथं परामर्शो भवतीति सार्वजनीनमेतत् । सोऽयं
 परामर्शो देहावच्छिन्नस्यैव भवतीति देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ।
 तत्र सुखमहमस्वाप्समित्यादिपरामर्शस्तु बीजभावसहितस्याऽद्वितीयस्य
 प्रज्ञानघनस्येति स्पष्टम् । तदेवं बीजावस्थाऽपि न किञ्चिद्वेदिपमित्यु-
 त्थितस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युक्तं
 सर्वधाप्यनवद्यमिति ॥

नावेदिपमिति स्मरणविषये केषांश्चिन्मतं तन्निराकरणं च—

केचित्स्वप्न साक्षिचैतन्यस्याविनाशिनः संस्काराभावे कथं साक्षि-
 सुखाज्ञानानामनुस्मरणं स्यादिति शङ्कासुत्थाप्य समादधुः— अज्ञानगत-
 चैतन्याभासजन्मोपाधित्वाद्ज्ञानमुखसाक्षिविकल्पानुभवस्य, अज्ञानावस्था-
 भेदेन च चैतन्याभासाना भिन्नत्वात्, तद्विनाशसंस्कारजस्मरणमज्ञानमुख-
 साक्षिचैतन्याकारमज्ञानविशिष्टाश्रयमेव संभवतीति । तदेतत्सर्वमभित्ति-
 चित्रम् । न ह्यज्ञानं भावरूपं सुप्तावरीकृतं कारिकाकृता क्वचिदपि ।
 कुत एव तदवस्थाभेदः, कुतस्तत्रा तत्प्रतिबिम्बितचिदाभासभेदः, कुतन्तमां
 च तद्वलेनानुस्मरणोपपादनमिति ? न चैवं न किञ्चिद्वेदिपमित्यनु-
 स्मरणस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । विकल्पमात्रत्वेनोपपत्तेः । यथोक्तं
 वार्तिककृद्भिः 'न सुप्तसिगविज्ञानं नाज्ञासिपमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यव-
 धानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतमाक् ॥ न भूतकालस्पृक्प्रत्यङ्गं चागामि स्पृगी-
 क्ष्यते । स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ॥ (वृ.वा. १-४-
 ३००, ३०१) इति । अतो नावेदिपमित्युत्तरीत्यैव बीजावस्थानुभवोप-
 पादनं मुनमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

विश्वादीनां भोज्यव्यवस्था

विधो हि स्थूलसूक्ष्मं नित्यं तैजसः प्रविविक्तशुक् ।

आनन्दभुक्तया प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

भोक्तुरेकस्यैव भोज्यस्य चैकस्यैव त्रैविध्यम्—

प्राग्बोधोपनिषदाख्यानावसरे उक्तार्थो श्लोकाविति भाष्यकृता न
व्याख्याती । विश्वस्य स्थूलभोक्तृत्वं तैजसस्य चारानामयत्वात् सूक्ष्मभोक्तृ-
त्वमिति च जामदगृध्रेत्युपपादितम् । आनन्दोऽत्र स्वरूपभूत एव, विषय-
विषयिविभागराहित्यादानन्दमुक्तित्युपचारत एवेति च । तत्र विसर्तन्यम् ।
यत्तु व्याख्यानम्, आनन्दो विशेषप्राप्तावगच्छित आत्मा, तमेव भुङ्-
क्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दभुक् इति । तत्तुच्छम् । व्याख्यातृ-
समतस्य भूताज्ञानस्य कचिदप्यनङ्गीकारात् कारिकाकृद्भिः । तद्भूतीनां
मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वात् । अज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्येतत्तु स्व-
च्छायाकराङ्गुलीभि रमयते इतिबद्धाहतं वचनमित्यले स्वयंहवहननोद्योगेन ।
इदं त्वत्र प्रकृतम् । यथा विश्वतैजसप्राज्ञ एकस्यैवाऽऽत्मनो रूपभेदाः एवं
भोज्यमेकमेव स्थूलसूक्ष्मानन्दरूपेण त्रिधा, भोगश्च तत्संस्पर्शश्च, तृप्तिश्च
तत्कृतेति ॥ ३-४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

भोक्तृभोज्ययोरेकत्वोपपादनम्—

तदेवाह । त्रिषु धामसु जामदादिषु स्थानेषु स्थूलप्रविविक्ता-
नन्दान्यं यद् भोज्यमेकमेव त्रिधा भूतमविषया । यश्च विश्वतैजस-

प्राज्ञाख्यो भोक्तृकः । यस्त्वेतदुभयं वेद एकमेव भोज्यम् एकश्च भोक्ता
त्रिधा भिन्नत्वेनायभासत इति स भुञ्जानो न लिप्यते ॥

तत्र भोज्यं तावत् सुखसाधनत्वेन जागरिते मतं नास्ति स्वप्ने
स्वेन स्थूलरूपेण । यच्च तत्र सूक्ष्मं विद्यते तत्स्वैव जागरितभोज्यस्य
संस्थानान्तरमास्थेयम् । 'नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥'
(गी. २-१६) इति न्यायात् । न च स्वप्नकालेऽपि जागरितेनाविनाभूतं
स्थूलं भोज्यं कचिद्विद्यत एवेति शक्यशङ्कम् । न ह्येक एव पुरुषो युगप-
ज्जागर्ति स्वप्नं च पश्यतीति संभवति । न च जागरितद्रष्टुरभावे जागरितं
जागरितमात्रोपलभ्यं विषयजातं वा स्यातन्वयेण स्थितिं कचिल्लभत इति
शक्यं कल्पयितुम् । तस्माद्यथैव विद्यस्तेजस्तत्त्वं प्राप्नोति स्वप्ने, तथैव
स्थूलं भोज्यं सूक्ष्मतां गच्छतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु 'अस्य लोकस्य सर्वा-
यतो मात्रामपादाय' (बृ. ४-३-९) इति श्रुतिमुदाहृत्य पूर्वं जाग्रदवस्था-
मात्रास्वीकरणेन स्वप्ने वासनागमं भोज्यं भवतीत्युक्तम् । तत्कथमिदानीं-
मुच्यते स्थूलस्यैव सूक्ष्मतापत्तिरिति ? न परिहृत्स्व्यात् । जागरितदृष्ट्या
हि मात्रास्वीकरणं श्रुत्युक्तं पूर्वमुदाहृतम् । स्वप्नयानदृष्ट्या तु जाग्र-
त्स्वप्नयोः सममेव भोक्तृभोज्यप्रतीतिरिति परिहृतमेवम् । अत एवावस्था-
द्वयस्य सर्वमनतामभ्युपगम्य स्थानद्वयेऽपि पुण्यपापदृष्टमेव न तु जागरि-
तेऽपि पुण्यपापकर्तृत्वमस्यात्मन इति तत्रैव श्रुतौ स्थलान्तरे विज्ञानिनम्
'मंप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (४-३-१५), 'बुद्धान्ते
रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (४-३-१६) इति च । अत एव
श्रुतिरिदानीं जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्न एवेत्यभिप्रायेणाह 'न
कंचन स्वप्नं पश्यति तमुपसृज्य' (मं. ५) इति कंचनेत्यविशेषिताभिधानेन ।
अतो न दोषः । तस्माद् युक्तमुक्तं स्थूलस्यैव संस्थानान्तरं सूक्ष्मं भोज्य-
मिति । अत एव मुमुक्षाद्वाहिः कचिदपि भोज्यसाशिर्वर्तत इति कल्पयितु-

मशक्यत्वात्, एकीभूतत्वश्रुतेश्च प्राज्ञस्वरूपभूतानन्दरूपेणैव सर्वमवतिष्ठत इत्यङ्गीकार्यम् । तदेवमेकमेव भोज्यं त्रिधा भिन्नं भातीत्यवगम्यते ॥

एवं भोक्तृपचय एव सन् विधत्तैजसप्राज्ञाख्यो भवति त्रिभु-
धामसु तत्तदुपाधिभेदादेव । न तु स्वत एव भोक्तृवित्त्वमस्ति । प्रथम-
कारिकाविशृङ्खलप्रकारेण योऽहमस्वाप्सं तदनु च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमेवे-
दानीं जागर्मीति प्रतिसंधानात् । द्रष्टृत्वाविशेषाच्च । चित्तस्पन्दितवशाद्धि-
जाम्रत्वमयोर्विशेषानुभवः । जाम्रचित्तं स्वप्ने नास्ति, स्वप्नचित्तं च जाग-
रिते नास्तीत्येतदेव तु चित्तवैलक्षण्यं द्रष्टृविशेषत्वभ्रान्तिकारणम् । सुषुप्तौ
तु चित्तमेव नास्तीति दर्शनाभाषग्रमः । स्वतस्तु नित्याविलुप्तचैतन्यत्व-
रूपस्य द्रष्टुर्न विशेषदर्शनं तदभावो वा विद्यत इति प्रतिस्थानमन्यादृश-
मन्यादृशं द्रष्टृत्वं न शक्यं कल्पयितुम् । अतो त्रिष्वपि धामसु एक एव
भोक्ता प्रकीर्तितो ब्रह्मविद्धिः ॥

भोक्तृभोज्यैकत्वविदः फलम्—

एवं यो वैतदुभयं भोज्यभोक्तृनयाऽनेकधाभिन्नमप्येकमेवेति वेद
स भुञ्जानो न लिप्यते । आत्मन एव स्वस्यैकस्य भोक्तुः सर्वस्यापि भोज्य-
त्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः
स्वविषयं काष्ठादि दग्ध्वा हीयते वर्धते वा । तद्वदेवायं भोक्ता आत्मनः
सर्वभूतानां प्रभवाप्ययत्वं बुद्ध्वा, लोकदृष्ट्या सर्वानपि विषयान् भुञ्जानो न
लिप्यते । स्वदृष्ट्या सर्वस्यापि भोज्यस्याऽऽत्मसात्करणादित्यर्थः ॥

इदमत्र रहस्यम् । यद्यप्युपादितनीत्या भोक्तुरेकस्य सर्वं भोज्य-
मित्येतावदेव सिद्धम् । तथापि सुषुप्ते भोक्तृभोज्यविभागरहित एक एवाऽऽ-
त्मानुगम्यते । तत्र हि प्राज्ञ एकीभूतः प्रज्ञानधन एवाऽनन्दमयश्च आवृत
इति नैव मुख्यवृत्तत आनन्दभोक्तृत्वं तस्य गम्यन्ति । औपचारिकमेव तु

ब्रह्मात्मना सतामेव विश्वादीनां स्वेन मायामयरूपेणोत्पत्तिरिति मतम्,
तस्य विश्वादीनामेव ब्रह्मग्रहणद्वारत्वं सिध्यति । यद्विश्वादिरूपेण भाति
तदेव परमं ब्रह्म परमार्थत इति । यः सर्पः सा रज्जुरिति यद्वत् । दृष्टानु-
सारी चायं सत्कार्यवादः । दृष्टा हि रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतनामरूपमाया-
बीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णि-
कादयः कचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । सर्वत्रैव तु रज्जुसर्पो रज्ज्वास्पदः ।
मृगतृष्णिका चोपरास्पदा— इत्येवं सास्पदमेव सर्वं समारोपितं मायया
जन्म लभत इति सुप्रसिद्धमेतत् । तस्माद्दृष्टानुसास्त्वात् सत्कार्यवाद
एवाऽऽस्थेयो विवेकिमिः ॥

अविद्याकृतमायाबीजादेव सृष्टिः—

अत्र केचिद्व्याख्यातार आहुः । अविद्याकृतनामरूपमायाबीजोत्पन्ना
रज्जुसर्पादयः, अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते मायाबीजादुत्पन्ना-
श्चेति । अविद्यैव मायेत्यङ्गीकारादिति । तदिदमनादेयं व्याख्यानम् ।
दृष्टान्तसिद्धिप्रसङ्गाद् भाष्यविरोधप्रसङ्गाच्च । न खनाद्यध्यासव्यतिरिक्ता-
नाद्यनिर्वाच्याविधेति तत्कृता रज्जुसर्पादय इति वा लोके प्रसिद्धम्,
येन दृष्टान्तसिद्धिः स्यात् । भाष्यविरुद्धश्चायं वादः । 'सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्म-
भूत इयाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च-
बीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया, शक्तिः, प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभि-
लप्येते ।' (सू. भा. २-१-१४) इति हि सूत्रभाष्यवचनम् । तदनुरोधे-
नेहाप्यविद्याकृतं यन्नामरूपबीजम् तदुत्पन्ना रज्जुसर्पादयः इति व्याख्यानं
राजमार्गस्थितं हित्वा किमित्येवं वक्रमार्गेण व्याख्यातक्यमिति प्रष्टव्या
इमे वादिनः । तत्र च नास्त्युत्तरं तेषाम् । तस्माद्दृष्टान्ते यथाऽऽविद्याकृत-
नामरूपमायाबीजादुत्पत्तिमन्तो रज्जुसर्पादयः, एवमेवाविद्याकृतनामरूप-
मायाबीजादुत्पत्तिमन्तो विश्वाद्यो मायास्वरूपा इत्येव सङ्ग्रह्याख्यान-
मिति स्थितम् ॥

सृष्टिर्न पारमार्थिकी-

अथैवं प्राणात् सृष्टिमभ्युपगम्य तत्र मतभेदा उच्यन्ते स्वसिद्धान्त-
प्रदर्शनाय । प्रसूयत इति प्रसव ईश्वरस्य सृष्टिः । सृष्टं जगदित्यर्थः ।
तत्र केचिन् परमेश्वरस्य जगतो निमित्तकारणमात्रत्वं स्वीकृत्य वदन्ति
जगतो विभूतिर्वैश्वरूप्यं स्यापर्नादमित्यत ईश्वरः सृजतीति । तदपरे न
क्षमन्ते । न हि विभूतिस्त्रापनेन कश्चिदतिशयो लभ्यते न चास्त्रापनेन
किञ्चिद्धीयत इति । अधास्य स्वभाव एव किं न स्यादिति । तदपि न ।
स्वभावस्य क्वचिदप्यनपायात् सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गात् । ननु बुद्धिमान्
स्वतन्त्रश्चेश्वरो जीवानां धर्माधर्मापेक्षश्च । तत्र कुतः सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गः ?
न । अन्नापेक्षस्य स्वाभाव्याभावाद्गौपचारिक एव स्यात् स्वभावशब्द-
व्ययदेश्य इति । केवलमनुमानेनैव साध्ये ईश्वरनिमित्तत्वे मशरीरत्व-
भोगादीनामनुमानमाधन्यप्रसङ्गः । अथ 'म ईशाचक्रे' (प्र. ६. ३), 'न
प्राणममृजत' (प्र. ६-४) इत्यादिश्रुत्यवष्टम्भातिमित्तकारणानुमानम्,
तर्हि 'सम्यं चानृतं न मत्तमभवत्' (तै. २-६) इत्यादिश्रुत्यवष्टम्भादुपा-
दानव्यमपि किं नानुमीयत इति ! तस्मात्त निमित्तकारणमात्रमीश्वरः, नापि
जगतो विभूतिस्त्रापनार्थं सृष्टिगति । अगरे ब्रुवते । पुण्याणामर्थाय
प्रधानमेव जगद्रूपेण परिणमते । तस्यैव च विभूतिः सृष्टिगति । तद्यान्ये
न सृज्यन्ते । ते हि प्रतिवदन्ति । पुण्या भोगमोक्षा मंगदचित्तशक्तिनि
प्रधानं प्रवर्तत इत्यपेक्षालेपे कल्पना । न क्षयेतनस्य तस्य पुण्यार्थः
मंगदचित्तस्य इति वा स्वविभूतिः स्यापयितव्येति वा स्येच्छया प्रवृत्तिः
रूपयति । सृष्टादिष्वदर्शनात् । तस्माद्युक्तिविगद्भोऽयं वादः । श्रुति-
विरुद्धश्च । 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । न ततोऽनप्यत । न
तस्मज्ज्या । इह न मवेममृजत । यदिदं किञ्च । तन्मृदा । तदेवानुप्राप्ति-
शत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्' (तै. २-६) इत्यादिना चेतन-

स्यैवेश्वरस्य निमित्तोपादानोभयकारणत्वश्रुतेः । तस्माद्विभूतिर्विस्तार ईश्वर-
स्यैव सृष्टिरिति केचित् ॥

एवं सृष्टिचिन्तका विविधं मन्यन्ते । सृष्टिचिन्तकानामेवैते
विकल्पाः, न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । न हि परमार्थ-
वेयं सृष्टिरीश्वरपरिणाम इति युज्यते । परिणामित्वे तत एवेश्वरस्य साव-
यवत्वानित्यत्वादीनां दुर्वारदोषाणां प्रसक्तेः । नित्यं निरवयवं च परिणमते
चेति विप्रतिपिद्धम् । यस्वत्राधुनिकवेदान्तिनः केचित्प्राहुः । नामरूप-
विभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नप्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थम् । जगतस्तदा-
पत्तिरेव प्रलयः । नामरूपविभागविभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्या-
वस्थम् । ब्रह्मणस्तथाविधस्थूलमात्र एव च सृष्टिरित्युच्यते । एवमीश्वर-
शरीरतया तत्प्रकारभूतत्वाच्चिदचितोः प्रकृतिपुरुषप्रकारसंस्थिते परमात्मनि
प्रकारभूतप्रकृत्यंशे विकारः, प्रकार्यंशे चाविकारः । प्रकारभूतजीवांशे
तद्धर्मभूतज्ञानसंकोचविकासौ सर्वे चापुरुषार्थाः, प्रकार्यंशे च नित्यनिर-
वयवतयेवंविधाभिन्ननिमित्तोपादानकारणताभ्युपगमे ब्रह्मणि परिणामवाद्गता
दोषा न सेत्स्यन्ति । ब्रह्मणश्च समस्तचिदचिद्वस्तुनियामकत्वप्रदर्शनाय
सृष्टेस्तद्विभूतित्वव्यपदेश इति विभूतिवादोऽपि संगच्छत इति । तदप्यपेक्ष-
लम् । तथा हि चिदचिदंशौ तावद्विकारापुरुषार्थाश्चयत्वेनाभ्युपगतावेव ।
तयोश्च ब्रह्मणोऽपृथक्प्रकारतया ब्रह्मण्येव तौ स्वगतविकारानित्यतादिवोपा-
नासंजयत इति बलादभ्युपेतव्यं स्यात् । अथ समस्तचिदचिद्विलक्षणतया
तन्नियामकतया च नित्यनिर्विकारता ब्रह्मण इत्यास्थीयते, तदा चिदचितोरेव
कार्यकारणावस्थाभाक्त्वं न तु ब्रह्मण इति तस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणता
परित्यक्तव्या स्यात् । तदेवं ब्रह्मणि चिदचिद्विशिष्टत्वस्य मुख्यवृत्तेना-
नभ्युपगमे सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणैकत्वमित्युक्ति-
रुक्तिमालफला स्यात् । अभ्युपगमे तु चिदचिदुभयगतपरिणामादिदोषा

दुर्वारणा एव ब्रह्मणि स्थितिं ब्रह्मपरिणामवाद् एव मामान्तरेण स्वीकृतः
स्यादिति तद्वृत्तेर्नैवाऽयमपि चादो दूषितो भवतीत्यलं नवीनकल्पना-
परीक्षणेन । प्रकृतामेव परिणामपक्षपरीश्रामनुसराम ॥

युक्तिविरद्धोऽयमीश्वरपरिणामकल्पनेत्युक्तम् । श्रुतिविरुद्धा चेयम् ।
'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (वृ. २-५-१०) इति हि श्रुतिः । स
परमेश्वर एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिर्बहुपत्वेन गम्यत
इति हि तदर्थः । अतो मायामय्येव मृष्टिरिति नादरस्तत्र परमार्थ-
चिन्तकानाम् । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य
चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पतितं पुनरस्थितं च पश्यतां
तत्कृतमायासतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । न हि द्रष्टारः कथमयं
मायावी खण्डशश्छिन्नः पुनरस्थितश्चेत्यादिचिन्तायामादरं वहन्ति
विवेकिनः । मायैवेदं सर्वमित्येवतूदासते । तथैवायं मायाविनः सूत्र-
प्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकासो युक्तिहीनप्रकृतः । तदारूढ-
मायाविसमश्च तस्यः प्राज्ञतैजसादिस्तत्त्वद्वयोपाधिक इति सोऽपि
युक्तिहीनप्रकाशवानेव । अतः परमार्थचिन्तका न मायामयावस्थाया वा
तत्त्वत्वेन प्रतीयमानस्य विश्वतैजसप्राज्ञरूपस्य वा चिन्तायां बद्धादरा
भवन्ति ॥

सृष्टिः परमात्मस्वरूपनिर्धारणे द्वारम्—

सूत्रतदारूढाभ्यामन्यस्तद्विलक्षणस्तु परमार्थमायावी स एव
भूमिष्ठो मायाच्छत्रोऽमंनृष्टश्च तथा स्वयं प्रसारितया यथा अदृश्यमान
एव स्वरूपेण स्थितः, तथा जागरिताद्यवस्थात्रयतत्त्वविधादिभ्योऽन्यदव-
स्थात्रयच्छत्रमथ च तदमंनृष्टं तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतः परमार्थ-
मायाविस्वरूपनिर्धारण एवादरो मायाद्रष्टृणां यथा, तथा तुरीयचिन्ताया-
मेवादरो सुसुक्ष्णामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर इत्यतः सृष्टिचिन्त-

कानामेवैते विकल्पा इत्याह कारिकाकारः 'स्वप्नमायासरूपेति । अन्यैः परमार्थवादिमिरियं सृष्टिः स्वप्नसरूपा मायासरूपा च तद्देव दृष्टनष्ट-स्वरूपा इति विकल्पिता । अतः सृष्टौ किं कथमिति प्रश्नः प्रतिवचनं वाऽनुपपन्नमिति भावः ॥

स्वप्नमायादृष्टान्तादानप्रयोजनम्—

इदं त्वत्रावधेयम् । प्राशस्य प्राणापराभिधानस्य यत्प्रमवाप्ययत्व-मत्र श्रुतम्, न तत्सृष्टिस्थितिप्रलयाणां सृष्टप्रपञ्चस्य वा सत्यत्वादवगमार्थं किं तर्हि व्यावहारिकीमवस्थात्रयदृष्टिगनुसृत्यावस्थानां च परस्परं कार्य-कारणसंबन्धमध्यारोप्य प्राशस्यैवेकीभूतस्य मायया प्रपञ्चतदध्यक्षात्मना विपरिवर्तो भवतीति प्रबोधनार्थम् । तेन हि प्रबोधनेन मन्दमध्यमाधि-कारिणां सहसा परमार्थतत्त्वं ग्रहीतुमसमर्थानां प्रपञ्चस्य स्वप्नमायादि-तौल्यात् मिथ्यात्वे सति तदास्पद्भीत आत्मैवैकः परमार्थतत्त्वमिति क्रमेणाजाद्वयात्मप्रतिपत्तौ चिन्तावतारः कृतो भवतीति । तथा च वक्ष्यति 'सृष्टिरिति सृष्टिविदः' (२-२८), 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे' (२-३१), 'मायया मिथ्यते ह्येतत्' (३-१९), 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५), 'जातिस्तु देशिता बुद्धेः' (४-४२)— इति च । तदेतत्सर्वमनुसंधायाऽऽह 'स्वप्नमायासरूपेति' इति । यथा स्वप्नमाययोः सृष्टिरिति मिथ्याप्रतीति-रेव वाचारम्भणमात्रत्वात्, न तु तत्र सृष्टिः सृष्टप्रपञ्चो वा वस्तुवृत्तेनापि संभवति, एवमयमपि श्रुत्युक्ता सृष्टिरिति भावः ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात् प्रवृत्तिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

सृष्टौ वादिविकल्पाः—

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । सृष्टिः परमेश्वर-संकल्पादेव समुद्भूता 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' (छां. ८-७-१) इत्यादि-

श्रुतेः । संकल्पनामात्रं न संकल्पनातिरिक्तम् । इच्छामात्रत एव सृजति परमेश्वरः न तु कारणान्तरमपेक्षते इति केचित् सृष्टौ विनिश्चिताः । न च संकल्पमात्रत्वे मायिकत्वप्रसङ्गः । सत्यसंकल्पश्रुतेः । शुद्धसत्त्वोपाधि-निमित्ता हि संकल्पा ईश्वरस्येति । तदपि न शुद्ध्यति । उपाधिनिमित्तत्वे स्वतः संकल्पवत्त्वासिद्धेः । कर्मापेक्षत्वेऽप्ययमेव दोषः । अथ स्वत एव सत्यसंकल्प इत्यभ्युपगम्यते । तत्र । मनआदिसाधनाभावे तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा सदासंकल्पनप्रसङ्गादिति । यत्त्वत्र कश्चित् । विनिश्चिता इत्युक्तिः सिद्धान्तत्व एव संगच्छते भूतान्तरबोधकान्यादिशब्दाभावाच्चेति । तदसत् । सृष्टौ विनिश्चिताः सृष्टिः पारमार्थिक्येवेति दृढाग्रहवन्त इत्यर्थ-कत्वेनापि विनिश्चितशब्दप्रयोगोपपत्तेः । न चान्यादिशब्दाभावान्निद्धान्-त्वम् । 'अन्ये पुनर्मन्यन्ते', 'अपर आह'— इत्यपि सिद्धान्तावतरणप्रकारस्य दरीदृश्यमानत्वान् । अनेकविकल्पेषु मध्ये स्वपक्षमपि विनिवेद्यान्ते सिद्धान्तावधारणस्यापि संगतत्वात् । तथा च वक्ष्यति 'देवस्यैव स्वभावोऽयम्' (१-९) इति । यद्यन्यादिशब्दादर्शनमेव विनिगनक्रमभ्युपगम्येत तर्हि कालात् प्रसूतिमित्यस्यापि सिद्धान्तत्वापात इत्यतः परापक्षकुलार्थं स्वनामा-च्छेदकौशलमिदमिति । तस्माद्विकल्पमात्रा एते कालस्वभावनिमित्त-यहच्छादिवादा इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैव स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

सृष्टिविचारोपसंहारः—

इतश्चैव एव सिद्धान्तः । यतो भोगार्थं सृजतीति इत्येके । क्रीडार्थमिति चापरे । तदेतदनुपपन्नम् । कथम् ? न तावद्भोगार्थम् । नित्यवृत्तस्य भोगकाङ्क्षाप्रसन्नभावत्वात् । न च क्रीडार्थम् । रत्यर्गित्वा-

भावात् । न हि क्रीडया विना रतिमविन्दन् क्रीडामिच्छति भगवानिति कल्पयितुं युक्तम् । ननु यथा लोके वृष एव कश्चित् किञ्चिदपि प्रयोजन-
मनभिसंघायैव लीलया क्रीडाविहारेषु प्रवर्तते, एवमोश्वरोऽपि प्रवर्तताम् ।
अत्र को दोषः ? न । लीलयापि कस्यचित्सूक्ष्मस्य प्रयोजनस्य शक्यो-
त्प्रेक्षणत्वात् । ईधरे च तदभावात् । तदाह 'आप्तकामस्य का स्पृहा'
इति । तस्मान्न भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरित्युभयोः पशयोरपि दूषणम् ॥

अथवा देवस्यैव स्वभाव इति स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां सृष्टि-
पक्षाणां दूषणमिदम् आप्तकामस्य का स्पृहेति । आप्तकामत्वात् स्वार्थं वा
परार्थं वा तस्य प्रवृत्तिर्नैव युज्यते । प्रवृत्तिलक्षणा हि दोषाः । न च
कानादिदूषितमिदं भगवतः स्वरूपम् । 'अपहतपाप्माभयः रूपम् ।
आप्तकाममात्मकाममकामः रूपः शोकान्तरम्' (बृ. ४-३-२१) इति
श्रुतेः । अतो देवस्य स्वभाव एवायं यदविद्यया प्रपञ्चरूपेणाऽवभासमानमिति ।
ननु श्वेताश्वतराणां संहितोपनिगदि 'स्वभावमेके कवयो यदन्ति कालं
तथान्ये परिमुञ्चमानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्म-
चक्रम् ॥' (श्वे. ६-१) इति स्वभाववादं व्युदस्य महिमावादः स्वीकृतः ।
कथमिह तद्विरोधेन स्वभाववादोऽङ्गीक्रियते ? नैव दोषः । विशिष्टदेश-
कालनिमित्तानपेक्षसंन्यमानस्वभाव एवोत्पत्तिकारणमिति पक्षस्यैव श्वेताश्वतरे
निरासात् । अत्र तु स्रष्टुः स्वभाव उच्यते । अतो यत्किञ्चिदेतत् । एवं
'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' (ब्र. सू. २-१-३३) इत्यत्रापि प्रयोजनोद्देश-
शून्यः स्रष्टुः स्वभाव एव लीलशब्दवाच्यः । तेन नास्त्यक्रीडापक्ष-
निरासेन विरोधः । 'सोऽकामयत' (तै. २-६) इति श्रुत्याऽप्तकामस्य
का स्पृहेत्यस्य विरोधस्तु दूरनिरस्तः । सोऽकामयतेति स्वरूपमृतविशुद्ध-
च पूर्वानुभवसंस्कारोद्भेदनिमित्तप्रवर्तककामरूपदोषप्रतिषेधात् । तस्मात्सूक्तं

देवस्यैष स्वभावोऽयमिति । न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् । स्वभाव एव रज्ज्वादीना यद-
जातानां तेषां सर्पादिरूपेणावभासनम् । तथाऽज्ञातव्रह्मणोऽपीति ।
तदुक्तम् 'इदं जगदुपादानं सर्वग्रस्तजगद्व्ययम् । स्वात्मैवाऽज्ञानवृत्तेन
प्रसिष्णु प्रमचिष्णु च ॥' (बृ. वा. १-२-१२६) । एवं 'प्रभवाप्ययौ
हि भूतानाम्' इति मन्त्रार्थः प्रपञ्चितः ॥ ९ ॥

अथ सप्तममन्त्रावतरणिकां

तुरीयस्य शब्दानभिधेयत्वम्--

अधोपनिषदि चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह 'नान्तः
प्रज्ञम्' इत्यादिना । तस्य च सर्वग्रन्थप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वाच्छब्दानभि-
धेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव तुरीयं निर्दिदिशति । जातिगुणक्रियादि-
विशेषो हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तादृशप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वादेव च
पदार्थानां शब्दामिधेयत्वम् । तत्र गौरिति गोत्वजातितः, शुक्ल इति
गुणतः, गन्तेति क्रियातः, विषाणीति संबन्धत इत्येवं यथा गवादेरभिधेयत्वं
नैवं तुरीयस्य शब्दामिधेयत्वम् । सर्वेषामपि विशेषाणां शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
भूतानां तत्राभावात् । अतोऽन्तःप्रज्ञत्वादिविशेषप्रतिषेधेनैव तन्निर्देष्टुमीहते ॥

यदि सर्वविशेषाभाववत्तुरीयं तर्हि शून्यमेव सदेति प्राप्तम् । न ।
मिथ्याविकल्पास्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पादयो विकल्पा
निरासदा दृष्टाः कचिदपि । रजतं शुक्तिकास्पदम् सर्पो रज्ज्वास्पदः,
पुरुषः स्थाण्वास्पदः मृगतृष्णिका चोपरास्पदा इत्येवं सर्वत्रैव विकल्पा
वस्त्वास्पदा एवोपलभ्यन्ते । एवं प्राणादिविकल्पा अपि तुरीयास्पदा इति
न तस्य शून्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात् तुरीयस्य शब्दवाच्यत्व-
मेवाप्यनम् । शक्यते हि प्राणादीनामास्पदं तुरीयमिति वक्तुम् । यथा हि

मं. ७]

घटादिस्वकाद्याधारत्वेन दृष्टः शक्यत एव शब्दैरभिधातुम् 'उदकाधारो घटः' इत्यादिभिः, एवं तुरीयमपि प्राणाद्याधारत्वेन शक्याभिधानमेवेति न प्रतिषेधैरेव प्रत्याख्यत्वं तस्येति चेत् । न । वैयर्थ्यात् । दृष्टान्ते हि व्यावहारिकसत्यस्यैवोदकादेराधेयत्वं घटादेश्च आधारत्वमिति युक्तं घटादेः शब्दवाच्यत्वम् । अत्र पुनः प्राणादेः परमार्थसत्ताभावादसत एवविकल्पस्य रजतादेरिव शुक्तिकादिरास्तदं परमार्थसत्त्वं तुरीयमिति वैयर्थ्यम् । न हि सदसतोः शुक्तिकारजतयोः संबन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक् । अवस्तुत्वा-त्संबन्धस्य । एवं प्राणादिविकल्पस्य तुरीयस्य च संबन्धो न शब्दप्रवृत्ति-निमित्तभाक् । अवस्तुत्वात् प्राणादिविकल्पस्य । अतो धनवानिति यथा संबन्धद्वारेण शब्दवाच्यत्वं देवदत्तस्य एवं प्राणादिमत्तुरीयमिति शब्द-वाच्यत्वं तस्य न संभवति । संबन्धमाशङ्क्य । नापि रूढिनिमित्तम् । निरु-पाधिकत्वेन प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् तुरीयस्य । नापि जातिः । अद्वितीयस्य निर्विशेषत्वात् । सामान्यं हि जातिर्विशेषेषु सर्वत्रानुवृत्तः । तथा च गोत्वादिजातिमत्तयाभिधीयन्ते गवादिविशेषाः । इदं तु तुरीयं न कुतश्चि-द्व्यावृत्तं न बुद्ध्यनुवृत्तं वेति न सामान्यं न च विशेष इति । नापि क्रियावत्त्वं निमित्तम् । यथा पाचकः पाकक्रियाकर्तृत्वेनाभिलप्पते । कूटस्य-स्याविचालिनः क्रियानुपपत्तेः । नापि गुणवत्त्वं निमित्तमत्र । यथा नीलादि-गुणवत्त्वेन नीलोत्पलादिस्तत्तच्छब्देनोच्यते । निर्गुणत्वात् । अतः कथंचि-दपि नाभिधानेन निर्देशमर्हतीति प्रतिषेधैरेव प्रत्याख्यमिति युक्तम् । न चैवं तुरीयशब्देनाप्यनभिधेयत्वम् । इष्टापत्तेः । न हि चतुःसंख्यपूरणत्व-मभिप्रेत्य तुरीयमिति व्यपदिश्यते । संख्यादिसर्वगुणरहितत्वात् । किं तर्हि विश्वादित्रयं कल्पितसंख्याक्रमपेक्षैव तथोच्यते । न च प्रतिषेधशब्द-वाच्याभाववत्त्वं प्राप्नोतीति शङ्कनीयम् । भाववदभावस्याप्यसत्त्वा-विशेषात् । सदसतोः संबन्धस्य च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक्त्वं नास्तीति परिहृतत्वादिति ॥

तुरीयज्ञानं न निष्प्रयोजनम्--

ननु सर्वथाऽनभिधेयत्वे तुरीयं अज्ञविषाणादितुल्यमेवेति प्राप्तम्, अतो निरर्थकं तज्ज्ञानमिति । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णा-
व्यावृत्तिहेतुत्वाच्छ्रुत्तिक्रावगम इव रजततृष्णायाः । न हीयं शुक्तिकैवेत्यव-
गमे सति पुनः पूर्ववन् रजततृष्णायाः संभवोऽस्ति । एवं तुरीयं ब्रह्मेशह-
मित्यवगमेऽविद्यातृष्णाप्रवृत्त्यादिदोषाणां न संभवः । तुरीयं च स्वरूपत
आनन्दरूपमविद्ययाऽप्राप्तमिव विद्यया च प्राप्तमिव भवतीति पुरुषार्थरूपम् ।
अतोऽनर्थनिवृत्तेर्ये प्राप्तेश्च सद्भावाद्ज्ञानार्थकं तुरीयविज्ञानम् ॥

सर्वोऽनिपदां तुरीये समन्वयः---

ननु तुरीयस्यात्मत्वावगमे न साधनमस्ति । निर्विशेषत्वात्तस्य
प्रमाणविषयत्वाभावात् । न । सर्वोऽनिपदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । सर्वा
ह्युपनिपदस्तात्पर्येण तत्स्वरूपावगमोत्पादन एव पर्यवसन्नाः । तथा हि
'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति कल्पितजीवरूपत्वप्रतिषेधेन स्वरूपभूत-
सदात्मकतुरीयरूपत्वोपदेशः । 'अयमात्मा ब्रह्म' (वृ. २-५-१९) इति
द्रष्टृत्वश्चेतृत्वादिकं निषिध्य ब्रह्मस्वरूपत्वोपदेशः । 'तत्सत्यं स आत्मा'
(छां. ६-८-७) इति सद्ब्रह्मणः सत्त्वत्वावधारणम्, तस्यैव चात्मत्वोप-
देशः । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (वृ. ३-४-१) इति
यदत्यन्तमव्यवहितमगौर्णं ब्रह्म स एव सर्वान्तर आत्मेति ब्रह्मणः प्रत्यगात्म-
त्वोपदेशः । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्
परतः परः' (मुं. २-१-२) इति सर्वभूतिवर्जितं ब्रह्मैव सर्वेषामात्मा
सदेहभेदेषु यद्यप्यविद्यया सप्राणं समनः सेन्द्रियं सविषयं च प्रत्यव-
भासते तथापि स्वरूपतो निर्विकारि निरुपाधिकमव्याकृतादपि परमशरमिति
तुरीयत्वेन निर्देशः । 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२) इति यदिदं
दृश्यते तत्रतोऽविद्यातन्मत्सर्वं परमार्थत आत्मैवेत्युपदेशः । तदेवमादि-

मं. ७] वाक्याना तात्पर्येणैतदर्थस्यैव प्रतिपादनादयमेवार्थः प्रतिपिपादयिषितः सर्वा-
स्वप्युपनिषत्स्विति गम्यते । न चैवमुपदेशानन्तरं किञ्चिदुपासनाद्यनुष्ठानं
विधित्सन्ति श्रुतयो येन तासां तादर्थ्ये निर्भरो न स्यात् । तदेवं तादर्थ्ये-
नैवोपश्रयात् सर्वोऽनिषदाम् 'तद्भास्य विजज्ञौ' (छ. ६-१३-३) इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्चाद्यन्यनुत्पत्तेरनाशङ्कनीयत्वात् नास्ति तुरीयस्यानवगमे कारणम् ।
न चैयमवगतिर्प्रान्तिः । बाधकाभावादिति निरवयवम् ॥

तुरीय एवाऽऽत्मनः परमार्थः पादः—

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः । यद्यपि द्वितीये
मन्त्रे 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्' इत्येवोक्तम्, न तु परमार्थापरमार्थरूपश्चतु-
ष्पादिति, तथापि 'ओमित्येतदक्षरं सर्वम्' (१) 'सर्वं ह्येतद्ब्रह्म' (२)—
इति चाभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपादनेन परमार्थतत्त्वमभिधानाभिधेयोभय-
विलक्षणमित्यप्युक्तप्रायमेव । तथा च परमार्थरूपेणैक एवायमात्मा
संन्यवहारमात्रेण चतुष्पाद् भवतीत्युक्तं भवति । तस्यास्यापरमार्थरूप-
मविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं विश्वतैजसप्राज्ञाख्यं पादत्रयलक्षणम् । तच्च
बीजाङ्कुरस्थानीयम्, बीजं प्राज्ञोऽङ्कुरौ च विश्वतैजसाविति । उक्तं हि
'एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' (६) इति । अत्र नैवं
मन्तव्यं बीजाङ्कुरवत् पारमार्थिक एवैव कार्यकारणभाव इति । न हि बीज-
स्यावयवोपमर्देनाङ्कुरोत्पत्तिवदत्र प्राज्ञस्वरूपस्योपमर्देन विश्वतैजसप्रादुर्भायो
भवति । सोऽहमिति प्रत्यनुसंधानात् । तस्मादविद्याकल्पितेनैव तु रूपमेदेन
प्राज्ञतैजसविश्वत्वमात्तवमविकृतस्यैवात्मन इति मायिकबीजाङ्कुरस्थानीय-
मेवेदं पादत्रयं श्रुत्युक्तम् । यथा मायामयाद् बीजान्मायामयोऽङ्कुरो जायते,
एवं बीजात्मनः प्राज्ञात् तदङ्कुराविव विश्वतैजसौ प्रतीयेते इति । अथे-
दानीं तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्याऽबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीय-
मुच्यते । तच्च स्वरूपेण न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमागित्यतः पूर्वोक्तविधया

समारोपितसर्पादिस्थानीयस्य यथोक्तजागरितादिस्थानत्रयस्य निराकरणेन तत्स्थानित्रयनिराकरणेन चाह मन्त्रः । नान्तःप्रज्ञमित्यादि ॥

तुरीयः पादः

(उपनिषत्)

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानयनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यय-
देदयमेकात्मप्रत्ययमारं प्रदञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

तुरीयः पादो न विश्वादिभ्योऽन्यः--

ननु 'अत्रमात्मा चतुष्पात्' इत्यात्मनश्चतुष्पात्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र च विश्वादिपादत्रयं कथिनमित्यनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञतैजसादिभ्योऽन्यत्वं सिद्धमिति किमर्थं नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधः क्रियते ? न हि सिद्धमेव पुनरपि वक्तव्यं भवत्यनुद्दिश्य किमपि प्रयोजनान्तरम् । न च तैजसादि-
प्रतिषेधमात्रेण तुरीयस्य स्वरूपं सिद्ध्यति, येन सप्रयोजनः स्यादपि प्राप्तिरिति । अत्रोच्यते । नानर्थकोऽयं प्रतिषेधः । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिरन्वयवस्त्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयितव्यात् । यथा हि सर्पोऽयं स्याद्, भृच्छिद्रमथवा दण्डः इति मर्मादिरूपेण विकल्पिता रज्जुः सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव न सर्पोऽयम्, न भृच्छिद्रम्, न वा दण्डः इति सर्वविकल्पनिवृत्तौ स्वरूपेणैव प्रतिपत्ता भवति । एवं इत्यर्थः स्यादऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टत्वात् प्रतिषेधः क्रियते । जागरितादस्था-
वस्त्वप्रतिषेधेनैव विश्वत्वप्रतिषेधः, स्वप्नावस्थावस्त्वप्रतिषेधेनैव तैजसत्व-
प्रतिषेधः, सुषुप्तावस्थावस्त्वप्रतिषेधेनैव च प्राज्ञत्वप्रतिषेधः । तुरीयमेव शान्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यते तत्र तत्र । न च 'गूत्रवदनिर्निर्वा

रज्जुरियम्' इति च त्वस्वरूपेणापि शक्यं प्रतिपादयितुं तुरीयम्, येन विधिमुखेनैव तस्य निर्देशः क्रियेत । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं हि तदित्यवोचाम । तस्मात् समारोपिततैजसत्वादिविकल्पप्रतिषेधेनैव प्रतिपाद्यते । तत्त्वमसातिवत् । यथोक्तमुपदेशसाहस्रयाम् "सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्वर्मो निषिध्यते । रज्ज्वामिवाहिर्धीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः" (उ.प. १८-४) इति । यथा रज्ज्वां समारोपितसर्पबुद्धिर्निवर्त्यते 'रज्जुरियम्' इत्यासौक्त्या, एवं तत्त्वमस्यादिशास्त्रवचनैरपि स्वतः सिद्धात्मनः सकाशाद्विषयभूतोऽहङ्कारादिर्विविच्य युक्त्या निषिध्यते । त्वंपदार्थस्य परमार्थरूपं सिद्धमेव हि समारोपितयुष्मद्वर्मनिषेधेन प्रतिपाद्यते । न तु तदपि वाक्यप्रतिपाद्यं रूपम् इति श्लोकार्थः । तस्मान्न तैजसादिभ्योऽन्यत्वप्रतिपादनमिदम्, किं तु विकल्पप्रतिषेधेन सिद्धार्थशापनमिति नानर्थको निषेधः ॥

अथ व्यवस्थात्मविलक्षणमेव तुरीयम्, अत एव 'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादिप्रतिषेधस्तैजसादिभ्योऽन्यत्वं प्रतिपादयितुमित्येव किं न स्यादिति ? अत्र ध्यं पृच्छामः । को भावः ? किं जाग्रदादिभ्योऽन्यदपि स्थानं चतुर्थमस्तीति । आहोस्वित् तुरीयपादः सर्वथा स्थानवर्जितः, अत एव चावस्थावद्वयस्तैजसादिभ्योऽन्यन्तविलक्षण इति ? तत्र समाध्यादेः स्थित्यन्तरत्वाभ्युपगमे शक्यमेव तुरीयं तादृशस्थानवत्त्वेन स्वरूपेणैव निर्देष्टुमिति पूर्वोक्तप्रतिषेधानर्थक्यदोषाच्च निस्तारः । अथ सर्वथा स्थानवर्जितमेव तुरीयम्, तथापि दोषाच्च मुच्यसे । स्वरूपेणैव हि येन केनचित् तदापि निर्देशार्हं भवतीति । ननु तुरीयस्य सर्वथाऽन्यवहार्यत्वान्न निर्देशार्हतेति चेत् । यदि तर्हि व्यवस्थान्यविलक्षणमेव तुरीयं तेभ्योऽन्यत् ततः शास्त्रोपदेशानर्थक्यम् । तत्प्रतिषेधद्वारामावात्, स्वयं च निर्देशानर्हत्वात् । न हि तदाऽवस्थात्रयद्वारेण तन्निर्देशः कर्तुं शक्येत । तदन्यत्वात् । नापि स्वतः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभावादिति । शून्यतापत्तिर्वा तुरीयस्यैतत्पक्षे ।

न हि सर्वज्ञप्रत्ययागोचरं सर्वथापि प्रतिपत्तिद्वारादयं च वस्तुमीति
कल्पयितुमपि शक्यमिति ॥

प्रतिषेधवाक्यग्रामाण्यम्—

यदा पुनरमान्यप्रमाणस्य स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एव स्वतो निर्विकल्पः
स्थानत्रयवत्वारोपेण त्वन्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते रज्जुरिव सर्वादित्वेनेति
स्वीक्रियते, तदा न कोऽपि दोषः । कथम् ? स्थानत्रयविशिष्टत्वं प्रति-
भाममात्रेण, वस्तुतस्तु तुरीयात्मन्वमेवेति स्थिते प्रातीतिकाद्विश्वत्वादि-
रूपाद्विलक्षणस्वरूपत्वं सिध्यति, स्वतो निर्विकल्पत्वाद्विधिमुरेन निर्वेशा-
नर्हत्वं च । तत एव च विकल्पप्रतिषेधेनैव प्रतिपाद्यत्वमपि तुरीयस्य
बलादायातीति न कोऽपि दोषातद्धः । किं चैवमन्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेध-
विज्ञानममकालमेवात्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिरिति सप्रयोजनतापि प्रतिषेधस्य ।
अन्तःप्रज्ञत्वादिविकल्प एव एतन्नर्थप्रपञ्चः । स च नित्यं निवृत्त एवात्मनीति
प्रतिषेधविज्ञानादयमभ्यत इति । यद्यप्यन्तःप्रज्ञत्वादिरूपो विकल्पः प्रतीय-
मानमायारूपेण न विद्यत एव परमार्थतः, तथापि तस्य वस्तुतस्तुरीयात्म-
नैव सत्त्वादसत्त्वेऽपि विकल्पस्य तुरीयाभिगमहेतुत्वमिति प्रागुक्तविधया
पद्यतेऽधिगम्यतेऽनेन तुरीयतत्त्वमिति पादत्वं विश्वादीनां पद्यतेऽधिगम्यत
इति च पादत्वं तुरीयस्येत्युभयथापि पादत्वमुपपद्यते । तदुक्तम् । 'गवादि-
बोधनिवृत्तिः पदतज्ज्ञानहेतुतः । अनन्वितपदज्ञानगोपिण्डैकावसायिनी । यथैवं
नामरूपादिप्रपञ्चोपायहेतुतः । अप्रपञ्चात्मके भूमि प्रत्यग्बोधः प्रज्ञाप्रते ॥'
(वृ. १-४-०.०.५, ९९६) इति । यथा गोपदाद्विज्ञानदेवतज्ज्ञानहेतुत एव
नष्टगोबोधो जायते, अथ च स बोधो गोपदतज्ज्ञानाभ्यामसंमृष्टगोमात्र-
विषयः, एवमेव नामरूपक्रियाविकल्पप्रपञ्चोपायहेतुतः परमार्थतत्त्वबोधो
जायते । स च सर्वविकल्पासंमृष्टपरमार्थतत्त्वमात्रविषयः— इति
वार्तिकार्थः ॥

तुरीयस्याधिगमे शाब्दज्ञानमेवालम्—

अपि चास्मिन् पक्षेऽन्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवा-
ऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिलक्षणं फलं परिसमाप्तं तुरीयं च नित्यसिद्धमेवेति न
प्राप्यम् इत्यतस्तुरीयाधिगमे प्रतिषेधरूपशाब्दविज्ञानातिरिक्तं प्रमाणान्तरं
तदर्थं साधनान्तरं वा न मृग्यं भवतीति प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । तस्मान्न
व्यवस्थात्मविलक्षणस्तुरीयात्मा विश्वादिभ्योऽप्य इत्यमिप्रायेण नान्तःप्रज्ञ-
मित्यादिप्रतिषेधः, किं तर्हि स्थानत्रयेऽप्येक एवाऽऽमान्तःप्रज्ञेत्यादित्येन
विकल्प्यत इति तदपवादार्थ एवेति सिद्धम् । ततश्च ये वादिनः प्राहुः
शाब्दज्ञानातिरिक्तमपि किञ्चिज्ज्ञानान्तरं प्रमाणमपेक्ष्यते साक्षात्काररूपम् .
यतो विगलितसंसारं ब्रह्म न शाब्दगोचर इति, ये च सामान्यविषयमेव
शाब्दं ज्ञानं विशेषविषयं तु साक्षात्काररूपमिति, येऽपि च शाब्दप्रमाणा-
निश्चितेऽप्यात्मतत्त्वेऽनाविमिध्यादर्शनाभ्यासोपचितबलवत्संस्कारजमिध्याव-
भासानुवृत्त्यभिभवाय तत्त्वदर्शनाभ्यासलक्षणं श्रुतिविहितं लोकसिद्धं वा
कर्तव्यं भवतीति, किं बहुना येन केनचित्साधनेन निर्विकल्पकसमाध्याद्यव-
स्थान्तरे साक्षात्काररूपं संपादयितव्यमिति च ये केचिद्वावदूकाः ते सर्वे
सुनिराकृता भवन्ति । न हि रज्जुसर्पादिविकल्पविवेकसमकाल एव रज्ज्वां
सर्पादिनिवृत्तिफले सिद्धे सत्यपि पुनरपि रज्ज्वधिगमस्य प्रमाणान्तरसमपेक्षा
साधनान्तरसमपेक्षा वाऽवशिष्यते । शब्दस्य च विषयानुसारेण प्रमिति-
जनकत्वं न पुनः सामान्यविषयत्वं परोक्षविषयत्वं प्रवृत्त्यङ्गविषयत्वं वा तत्र
तन्त्रम् । दग्धज्ञानादौ निश्चितापरोक्षस्य विषयाधिगमे प्रवृत्त्यन्तरानपेक्ष-
त्वस्य च दृष्टत्वात् । निःसामान्यविशेषे देशकालाद्यव्यवहितस्वरूपे च
सर्वविकल्पप्रतिषेधविज्ञानान्तरं प्रमाणान्तरव्यापारस्य साधनसाध्यसद्भावस्य
वा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वादिति ॥

प्रमाणस्य प्रमेयाज्ञाननिवृत्तिमात्रे व्यापारः—

इतश्चैतदेवम् । सर्वत्रैव हि प्रमाणफलमिदं यत् स्वविषयतमो-

निवृत्तिः । न पुनर्विषयसाक्षात्करणमपि । न ह्यज्ञानव्यतिरेकेणापि विषय-
प्राकट्यप्रतिबन्धकमन्यद्विधते । यद्वि नाम किञ्चित्तादृशं प्रकल्प्येत, न
तस्यापनयने समर्थं भवेत् प्रमाणम् । अकारकत्वात् । अथ प्राकट्यं नामा-
र्थगतः काश्चिदाधेयो धर्मविशेषः, तत्र न प्रमाणस्य सामर्थ्यमस्ति ।
अकारकत्वादेव प्रमाणस्येति । तस्माद्विषयतमोऽपनयनव्यतिरेकेण नैवास्ति
प्रमाणव्यापार इति सुष्ठुक्तमव्यारोपितानर्थप्रपञ्चनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीयाधि-
गमे प्रमाणान्तरे न मृग्यमिति । येषां पुनर्वादिनां घटविषयकतमोपनयन-
व्यतिरेकेण घटाधिगमेऽपि प्रमाणं व्याप्रियते — घटविषयकाज्ञानं च निवर्त्य
घटप्राकट्यं च कार्यमित्युभयत्रापि प्रमाणव्यापारः — इति मतम्, तेषां
छेद्यकाष्टाद्यवयवसंबन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि छिद्यिद्व्यप्रियत
इत्युक्तं स्यात् । काष्टाद्यवयवसंबन्धवियोगश्च कार्यः, काष्टाद्यवयवौ च निर्वर्त्यौ
इत्यवयविन्यवयवयोश्च कुठारव्यापार इत्युक्तं स्यात् । ततश्च दृष्टविरोधः ।
यदा तु घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्ते प्रमाणमनुपादित्तिनूतमोनिवृत्तिमात्र-
फलावसानम्, यथा छिद्यिक्रियाच्छेद्यकाष्टाद्यवयवविक्षेपणफलावसाना
तदा घटविज्ञानं नान्तरीयकम्, न तत्प्रमाणफलम् । तमोनिवृत्तिरेव तु
फलं प्रमाणव्यापारस्य । न स्यात् सिध्यति घटविज्ञाने तत्रापि
प्रमाणव्यापारो दृष्टविरोधेनापि कल्प्यत इति । तस्मात् साधूक्तं
घटप्रमाणमनुपादित्तिनूतमोनिवृत्तिफलावसानमेव न तु घटाधिगमेऽपि
व्याप्रियते तमोनिवृत्तिनान्तरीयकत्वाद्वदविज्ञानस्येति । नह्यदेव
चात्मन्यव्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्ते प्रतिषेधविज्ञानप्रमाण-
मनुपादित्तिनूतःप्रज्ञत्वादिविकल्पनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीयाधिगमेऽपि न
व्याप्रियत इति युक्तम् । प्रमाणत्वाविशेषान् ॥

यत्तु कल्प्यते प्रमाणफले जातेऽप्यनादिमिथ्यादर्शनाभ्यासोपचित-
बलबलसंस्कारजमिथ्यावभासा अनुवर्तन्ते तदभिमवाय च साधनान्तरं मृग्य-
मिति । तदगत् । तदानीं निर्विषयत्वान्मिथ्याप्रत्ययस्य । अनवधृतविषय-

विशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । शुक्तिरजतादिप्रत्ययवत्, न तु प्रमाणाद्विशेषावधारणवतः । इह तु प्रति-
पेधविज्ञानेन निर्विशेषवस्त्वधिगमे सति मिथ्यावमासस्यैव नावकाशः ।
यत्सत्यं कचित् प्रमेयनिश्चये जातेऽपि पूर्वोपपन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्का-
रेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतो जायमाना विपरीतप्रत्ययान्ति-
मकस्मात्सुर्वन्तीति, तत्र बाधकविद्यासंस्कारजनितप्रत्यया एव प्रभवन्ति
तद्व्युदासायेति न तत्र साधनान्तरं गवेषणीयं भवति । अतो यत्किंचिदेतन् ॥

शब्देन प्रमातृत्वनिवृत्तिः—

इतथान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण प्रमाणज्यापाराभावः ।
कथम्? अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । न
हि देहेन्द्रियान्तःकरणाध्यारोपणं विनाऽयमज्ञस्यान्तः प्रमातृत्वमवकल्पते ।
तच्चाध्यारोपणम् अद्यथात्रयाध्यारोपणान्तर्गतमिति नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रति-
पेधप्रमाणजनितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव निवृत्तमिति कथं पुनरपि
प्रमातृत्वं तदाश्रितप्रमाणज्यापारो बाधशिष्यतेति ? तथा च यद्व्यति-
कारिकाकृदपि 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति । सर्वविकल्पवर्गितं
तुरीयतत्त्वे ज्ञाते सति पुनरपि ज्ञातृत्वादिद्वैतं नावशिष्यत इत्यर्थः । अत एव
ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्य द्वैताभावबोधकस्य द्वैतनिवृत्तिः शण्ड्यतिरेकेण क्षणान्त-
रानवस्थानम् । ननु ज्ञानं निवर्तकमेव न निवर्त्यमिति तस्य निवृत्त्यनन्तर-
मप्यवस्थानं यदात् स्वीकर्तव्यम् । न । प्रमाणज्ञानस्य यथावस्थितज्ञापकत्वे
सति द्वैतमिथ्यात्वज्ञानस्यापि द्वैतान्तर्गतत्वात् तस्य स्वपरबाधकत्वे विरोधा-
भावात् । न हि 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्' इत्यादिना सर्वस्यापि जाग्र-
ज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वे वचनेन ज्ञापिते पुनरपि ज्ञानस्य पारमार्थिकज्ञानत्वेन
तद्वैतवचनस्य परमार्थिकवचनत्वेन बाधम्यतिरवकल्पते । ज्ञानमेव हि
प्रवृत्तज्ञानस्य तादृशं येन तदुत्पत्तिगमकालं ज्ञातृज्ञानज्ञेयमामान्यं निरवशेष-

मपवाच्यत इति । अतः केवलतर्कावष्टम्भेन द्वैतनिवृत्तिप्रणयतिरेकेणावस्थानमेतज्ज्ञानस्य न कल्पनीयम् । अथाप्याऽऽग्रहेणैवमपि कल्प्यते । तदा तन्निवर्तकं ज्ञानान्तरं कल्पनीयम्, तस्यापि निवर्तकं ज्ञानान्तरमित्यनवस्थादौ-
 स्थ्यात्प्रथमोत्पन्नज्ञानस्यापि द्वैतानिवर्तकत्वं न सिध्येत् । तथा च द्वैतानि-
 वृत्तिरूपानिष्टप्राप्तिरेष स्याच्छुक्लतर्कव्यसनिनः । तस्मान्न सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्य-
 नन्तरं प्रमातृत्वादिभेदोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात् प्रतिषेधविज्ञानप्रमाण-
 व्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

तुरीयात्मन्यन्तःप्रज्ञत्वादिनिषेधः—

अथ मन्त्राक्षराणि व्याख्यायन्ते । नान्तःप्रज्ञमिति चतुर्थमन्त्रोप-
 वर्णितैजसप्रतिषेधः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २-१-२) इति
 श्रुत्या अमनस्त्वान्तःप्रज्ञत्वं तुरीयस्य । 'न बहिष्प्रज्ञम्' इति तृतीय-
 मन्त्रोक्तविश्वप्रतिषेधः । "सर्वेन्द्रियविवर्जितम्" (श्वे. ३-१७) इति
 श्रुतेरिन्द्रियशून्यत्वात् तस्य । 'नोभयतःप्रज्ञम्' इति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तराला-
 वस्थाप्रतिषेधः । यद्यप्यन्तःप्रज्ञत्वबहिष्प्रज्ञत्वव्यतिरिक्तमुभयतःप्रज्ञत्वं नामा-
 वस्थान्तरमान्तरालिकं नास्ति, तथापि न जागरितवन् स्थिरस्फुटाव-
 भासो बाह्यवस्तूनां नापि स्वप्नवदस्फुटास्थिरावभासो यस्यां तन्त्राद्यवस्थाया
 यत्र वा अन्तर्मनसि बहिरिन्द्रियद्वारेण च क्रमशः प्रज्ञा अव्यवस्थिता
 चरति संनिपातज्वरादिनिमित्ता, तादृश्यवस्थाऽनेन प्रतिषिध्यत इत्यदोषः ।
 'न प्रज्ञानघनम्' इति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । सुषुप्तस्य पञ्चममन्त्रविवृत्युक्त-
 प्रकारेण द्वितीयकारिकाविवृत्युक्तप्रकारेण च जाग्रत्स्वप्नस्थविश्वतैजसौ
 प्रति बीजत्वात् । जाग्रत्स्वप्नयोरिव विशेषविज्ञानाभावेनाविवेकरूपत्वाच्च
 तत्प्रतिषेधेन तुरीयमर्वाजं विवेकाविवेकाभ्यां वर्जितमित्युपदिश्यते । 'न
 प्रज्ञम्' इति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । यद्यापि युगपत्
 सार्वविषयनृत्वं प्रज्ञाया नास्ति । पर्यायेणैव विषयज्ञातृत्वस्योपलभ्यमान-

त्वात्, तथापि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं. १-१-९) इत्यादि-
श्रुतिपरिप्रापितस्य प्रतिषेधः 'न प्रज्ञम्' इति । 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि
श्रुतिस्त्रयविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारत्रिपयेत्यन्यदेतत् । अस्तु तर्हि सर्व-
विधप्रज्ञाप्रतिषेधादप्रज्ञमचेतनमित्याशङ्क्याऽऽह नाप्रज्ञमिति । प्रज्ञाप्रतिषेधेन
विशेषविज्ञानकत्वमेव निराकिशते न तु सर्वव्याप्यचेतनत्वं विवक्ष्यते ।
कूटस्थप्रज्ञसिस्वरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥

अन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्त्वे युक्तिः—

आह । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ
सर्पादिवत् प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इति ? न हि रज्जुसर्पादिवदन्तःप्रज्ञ-
त्वादीना बाधोऽस्ति । गम्यमानानामपि चेत् तेषामसत्त्वम् कस्तर्हि विस्मभ-
स्तुरीयस्यापि सत्त्वं इति ? उच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषोऽपीतरेतरव्यभि-
चाराद्वज्ज्यादाविध सर्पधारादिविकल्पितमेवद्वत् । ननु सर्पधारादि-
विकल्पितमेवा बाध्यमाना दृश्यन्ते । नास्ति सर्पोऽत्र नास्त्युदक-
धारेत्प्रनुभवदर्शनात् । बाधदर्शनानन्तरं च नासीदस्ति भविष्यति वा
सर्पादिविकल्प इति निश्चीयते । इह पुनर्बाध एव न दृश्यते ।
न हि नास्वाप्तं न स्वप्नमद्राक्षमिति वा न जागर्मीति वा कस्य-
चिन्नतिः । तत्कथमसत्त्वमन्तःप्रज्ञत्वादीनामवगम्यत इति ? सत्यनविवेकि-
नामेवं स्यात् । विवेकिनां तु जाग्रदाद्यवस्थासु सत्यत्वबुद्धिः सर्वथापि
दुःसंपादा । कथम् ? यत्स्वरूपेण गृहीतं यत् तत्स्वरूपं न व्यभिचरति
तत्सत्यम् । यत्तु व्यभिचरति तदनृतमिति सत्यासत्यविभागहेतौ स्थिते
ज्ञेयस्य जागरितादेरपीतरेतरव्यभिचारादसत्यत्वम् । ज्ञस्वरूपस्य तु सर्वत्रा-
व्यभिचारात् सत्यत्वं निर्वच्यचित्सं सिद्धं भवति । ननु च यस्मिन् देशे
काले वा यस्य सद्भावः प्रतिपत्तस्तस्मिन्नेव देशे काले च तस्याभावः प्रति-
पन्नश्चेत् तत्र विरोधात् बलवत्प्रतीतिर्बाधकत्वम्, देशान्तरकालान्तरसंयन्धि-
तयानुभूतस्यान्यदेशकालयोःभावप्रतीतौ तु नैव विरोध इति कथमत्र बाध-

बाधकभावः ? रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंबन्धित्यैवभावप्रतीतिविरोधो
 बलवत्प्रतीतिर्बाधकत्वं चेति वैयर्थ्यम् । न हि जाग्रत्काले जाग्रदभावः,
 स्वप्नकाले स्वप्नाभावो वा केनचित् प्रतिपन्न इति चेत् । न । देशकालयो-
 र्देशकालान्तराभावात् । न हि देशाधारभूतं देशान्तरं कालाधारभूतं
 कालान्तरे वा विद्यते, येनैतन्निश्चयमवलम्ब्य देशकालयोर्मन्त्रैव देशे काले
 वा भावमभावं वा निश्चित्य ततो, सत्तत्त्वमसत्तत्त्वं वा निर्धारयितुं शक्नु-
 यान् । न चूच्यते कालस्य पदार्थविशेषणतैरेव प्रतीतमित्यस्य पृथगस्ति-
 नास्तित्वादत्रो न वक्तव्या इति । तत्पदार्थानामपि कालादपृथक्प्रतीतिरस्ति-
 त्वनास्तित्वादयस्तेषामपि न वक्तव्या इति प्रतिवक्तव्यम् । समानं हि
 देशकालवस्तूनां महावस्थानं जाग्रन्त्यप्रभोः सुषुप्ते चाप्रतीतिः महैवेति । न
 चाऽऽप्ता देशकालयोरेकान्तराधारकः । देशकालयोरुक्त्यात् । तस्मान्नायं
 निश्चयः सत्यासत्यत्वादिनिर्धारणहेतुः । किं तु यथोक्तमेव व्यभिचर-
 त्वरूपत्वं मिथ्यात्वनिश्चयकम्, अव्यभिचरत्वरूपत्वं च सत्यत्वनिश्चा-
 यकमित्यकमेनापि भवताम्बुपगन्तव्यम् । अपि च यदा जागर्ति तदा न
 स्वप्नं पश्यति, यदा स्वप्नं पश्यति तदा नैव जागर्तीति जाग्रदशाया
 स्वप्नदृक्त्वं यथा न कथंनिद्रपि विद्यत इति सृष्टैव, एवं स्वप्नदशाया जाग्र-
 द्दृष्टत्वमपि सृष्टैवेति न किञ्चिद्वैषम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः । भिन्नभिन्नौ
 च कालप्रवाहौ जाग्रत्स्वप्नयोर्नैकः समान कालप्रवाहोऽस्ति, येन प्रतीति-
 प्रतीत्योः कालान्तरविषयत्वेन विरोधाभावः शङ्क्येत । सुषुप्ते तु
 हृषोरपि स्वरूपाभाव इति च सुप्रसिद्धमेतत् । एवं सुषुप्तानुभवस्याऽपि
 स्वरूपव्यभिचारोऽवगन्तव्यः । तदेवं व्यभिचरत्वरूपत्वादसत्त्वमन्तःप्रज्ञ-
 स्वादानामिति परिशुद्धम् ॥

आत्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वान् सत्यत्वम्—

मयैव चाऽऽव्यभिचाराज्ज्स्वरूपस्य सत्तत्त्वम् । न हि कचिच्चैतन्य-
 रूपमन्तःप्रज्ञत्वादिकमिव ज्ञस्वरूपं व्यभिचरत्यात्मा । ननु तदपि सुषुप्ते

व्यभिचरति । सुप्तोत्थितो हि सर्वः पृष्ठो वदति न किञ्चिदज्ञासिपमिति ।
 नैतदेवम् । सुपुप्तस्याप्यनुभूयमानत्वात् । 'मुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदि
 पम्' इति हि सुप्तोत्थितपरामर्शः सुपुप्तस्याप्यनुभूयमानत्वे प्रमाणम् । ननु
 नावेदिपमित्यस्य स्मृतित्वं त्वयैव प्राक् प्रत्याख्यातं 'नाज्ञासिपमिति स्मृतिः'
 इति वार्तिकमुदाहरता । बाढम्, न तु तद्विरुद्धमिहोच्यते । कृतस्थानु-
 भवरूपेणाऽऽत्मना व्याप्तिमन्तरा तादृशपरामर्शानुपपत्तिरित्येतावदिहोच्यते ।
 अत एवोक्तं वार्तिककारैरपि 'न चेदनुभवव्याप्तिः सुपुप्तस्याभ्युपेयते ।
 नावेदिपं सुपुप्तेऽहमिति धीः किञ्चलाद् भवेत् ॥' (बृ. वा. ३-४-१८३)
 इति । एवं 'स्वप्नमद्राक्षम्' इति परामर्शान्यथानुपपत्त्या स्वप्नेऽपि कृतस्थ-
 चैतन्यरूपशस्वरूपस्याव्यभिचरितत्वं सिध्यतीत्यवगन्तव्यम् । न च 'न
 किञ्चिदज्ञासिपम्' इति परामर्शेन ज्ञस्वरूपमपलप्यते, किं तु ज्ञेय-
 सामान्यम् । तथा हि श्रुतिः 'यद्वै तन्न विजानाति विज्ञानञ्चै तन्न
 विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
 तद् द्वितीयपक्षि ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (बृ. ४-३-३०) इति ।
 अयमर्थः । सुपुप्ते न विजानातीति यत् तन्न विज्ञातृस्वरूपभूतचैतन्यस्या-
 भावात् ; किं तु विज्ञेयस्य कस्यचिदपि द्वितीयस्य वस्तुनस्तत्राऽऽत्मन-
 प्रविभक्तस्यान्यस्याभावात् । कथमेतत् ? न हि विज्ञातुरात्मनो विज्ञाते-
 श्चैतन्यस्य विपरिलोभे निरन्वयविनाशो विद्यते, अविनाशित्वादविकारित्वा-
 त्त्येति । ननु च न विजानातीति व्यवहारो ज्ञातृत्वं विना न संगच्छते ।
 तद् यदि ज्ञातृत्वं तत्र वर्तते कुतो न विजानाति ? अथ न विद्यते कथ-
 मुच्यते विज्ञानञ्चै तन्न विजानातीति ? नैष दोषः । निर्विकारचैतन्य-
 स्वरूपमात्रस्यैवात्र ज्ञस्वरूपत्वेन विवक्षितत्वात् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागस्य
 ततोऽन्यस्य सुपुप्ते सर्वथाप्यभावात् । तदुक्तम् 'निष्क्रियश्चेतनः साक्षी
 सक्रियोऽचेतनः पराह । व्यावृत्तश्च प्रमात्रादेः सिद्धः साक्षी सुपुप्तगः ॥'
 (बृ. वा. ३-४-१८२) इति ॥

एतेन यदाहुराधुनिकाः केचित् 'न किञ्चिदज्ञासिपम्' इति न ज्ञानाभावः परामृश्यते किं तु ज्ञानविरोधिनी मूलाज्ञानस्य भावरूपस्यानुभूततया स्मर्यमाणस्यानुपपत्त्यैव प्रमीयत इति, तदप्यपहस्तितं भवति । सुषुप्ते कूटस्थचैतन्यव्यतिरिक्तस्य ज्ञातृत्वस्य ज्ञानसाधनस्य वाऽनभ्युपगमात् तत्र मूलाज्ञानानुभवानुपपत्तेः । नाज्ञासिपमित्यस्य स्मृतित्वस्य प्रत्याग्यातत्वाच्च । न च नाज्ञासिपमिति परामर्शान्दभानुपपत्त्या ज्ञानाभावः प्रमीयत इति युक्तम् । निषेधस्य विषयत्वेन विशेषज्ञानस्य शक्यकल्पनत्वेऽपि जागरिते यथा विशेषविज्ञानं तथा नैव सुषुप्ते इति निषेधस्यापि जागरितदृष्ट्यैवेत्युपपत्तौ तदुपपत्त्यर्थं सुषुप्ते ज्ञानाभावस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् । न च कूटस्थचिन्मात्रव्यतिरिक्तं ज्ञानमज्ञानं वा ततो विभक्तमन्यत् तत्रावस्थायां शक्यकल्पनम्, येन जानातीति न जानातीति वा व्यपदेशोऽर्थवान् भवेत् । तस्मात्तावेदिपमिति परामर्शजानाविद्या भावरूपाऽभावरूपा वा सुषुप्ते निध्नन्ति, किं त्वनुभवरूपं शब्दरूपमात्रमित्यलमिति प्रसङ्गेन ॥

आत्मनि ज्ञेयधर्मा अप्यध्यस्ताः--

तदेतावता निषेधग्रन्थेनैदमुक्तं भवत्यन्तःप्रज्ञत्वादिनां व्यभिचरदृष्टत्वाज्ज्ञानरूपस्य च कचिदप्यव्यभिचाराच्चैतन्यमात्रस्वरूपत्वं तुरीयस्य न प्रज्ञत्वमप्रज्ञत्वं वेति । इदानीं तत्र ज्ञेयधर्मा निपिध्नन्ते । यत एवं चैतन्यस्वरूपम्, अत एव 'अदृष्टम्' न मनश्चन्द्रियादिगोचरम् । सर्वज्ञेयधर्मरहितमित्यर्थः । सर्वज्ञेयप्रकाशत्वात् । यस्माददृष्टम् तमादेवाव्यवहार्यम् । हातोपादानव्यवहारागोचरम् । अदृष्टस्य व्यवहारगोचरतानुपपत्तेः । न केवले ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वादव्यवहार्यत्वं तस्य । यतोऽप्राप्तं न कर्मेन्द्रियैस्तत् । कर्मेन्द्रियगोचरत्वात्प्रतिपदमालक्षणभावात्, नित्यविषयि-
चैतन्यस्वरूपत्वाच्च । 'अलक्षणम्' । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गम् । तद्वर्जितम् । नानुमेयं पूनादिनिष्ठानुमेयवद्वाग्विचिन्त्यर्थः । अत एवा-
चिन्त्यमन एवाव्यवहारे च । न हि प्रत्यक्षानुमानयोगोचरं विचिन्त्यमन-

चिन्त्यं शब्दैर्व्यपदेश्यं वा भवति । ननु शास्त्रोपदिष्टप्रमार्थमस्वर्गादिवद्य-
पदेश्यं भवेत् तदनुमारेण चिन्त्यं चेति । न । अविषयचिन्मात्रस्वरूपत्वात् ।
न हि स्वरूपेणाविषयभूतं मनोगोचरं वामगोचरं वा भवेत् । कथं तर्हि
श्रुत्या व्यपदेशः ? मनोगोचरत्वनिषेधेनैव श्रुत्यापि व्यपदिश्यते न तु
विषयीक्रियत इत्यदोः ॥

यस्मिन् द्वैतिज्ञाख्यानम् त्रिष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशान्ते व्यव-
स्थितः । अमुक्तैरद्वयप्रत्याददष्टः । मुक्तिं विना तद्विषयकग्रहण-
व्यवहारयोरभावात् अव्यवहार्यः । इत्यादि । तच्छ्रुतहानाश्रुनकल्पना-
दूषितं हेयमेव श्रवोऽर्थमिः । दृश्यत्वादेश्च चिन्त्यरूपस्यतिरिक्तत्वेऽनात्म-
त्वप्रसङ्गात्त एव चाचेतनत्वविनाशिन्यादिदोषाणामपरिहार्यत्वाच्चेति न्याय-
बाधं च व्याख्यानम् । न च विष्णुस्तुरीये द्वादशाहुलान्ते कचित्स्थाने
व्यवस्थित इति विज्ञायते । प्रपञ्चोपशममिति सर्वमिदमवस्थानवत्त्वनिषेधश्चास्मिन्
पक्षे विरुध्यत इति स्फुटमिति सर्वमिदमप्यं व्याख्यानम् । तस्माददष्टत्वादयो
यथाश्रुता एव प्राप्ता इत्यलं कुल्याख्यानचिमर्गेन ॥

तुरीयस्याऽऽत्मप्रत्ययगन्त्यत्वम्--

नन्वेवं सर्वथापि ज्ञानृजोयधर्मद्वयत्वे तुरीयस्य शून्यत्वप्रसङ्ग एव ।
मानाधीना हि मेयसिद्धिः । न चात्र मानमस्तीति । क एवमाह मानसिद्धं
तुरीयमिति ? न हि मेयं तत् । कथं तर्हि तुरीयसिद्धिरिति ? उच्यते ।
एकात्मप्रत्ययसारं तत् । ननु प्रत्ययमारत्यं प्रत्ययगोचरत्वमेव तत्कथम-
चिन्तयमित्युक्तम् ? अत्रोच्यते । जागरितादिषु स्थानेष्वेकोऽयमात्मा
अव्यभिचरचैतन्यस्वरूपः इत्युक्तरीत्या योऽऽभिचारि प्रत्ययस्तेनानुसरणीयं
तुरीयम् । अयमभिप्रायः । तुरीयं ह्यात्मा सर्वम् । आत्मा च नाम
स्वरूपमेव जिज्ञासोः प्रमाणमनपेक्ष्यैव स्वयं सिद्धम् । प्रमाणादिव्यवहारा-
श्रयत्वादेव । तथापि तु प्रमाणाद्याश्रयत्वमेव तस्यामाधारणं रूपमिति
माभूत्कस्याचिन्तनिरित्यात्मप्रत्ययेनानुसरणीयं तुरीयमित्युच्यते । न चैता-

वता तस्य प्रत्ययोचरत्वम् । न ह्यात्मा एक एव स्थानत्रयेऽर्पाति प्रत्ययो
 जागरितमात्रलब्धात्मा स्वमाधिगं स्थानत्रयेऽप्येकत्वेन स्थितं विपर्याकृतु-
 नुत्सहते । आत्मा हि नाम प्रत्ययस्यापि प्रत्यक्स्वरूपम् । 'यच्चाप्नोति
 गदादत्ते दद्यात्ति विपयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावमन्मादात्मेति
 कीर्त्यते ॥ ' (१) इति स्मृतेरेक एवात्मा जाग्रदादिप्रित्यागमानुसारी
 यः प्रत्ययः, तेनानुमृतमेक एवाऽऽत्माद्वितीय इति च विनिश्चितं तुरीयं
 न प्रत्ययान्तरमाकाङ्क्षते । तस्मात्प्रत्ययाविषयः प्रत्ययस्य च साक्षात्त्वेवं
 ज्ञाते सति द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादयः सर्वेऽपि विकल्पा निवर्तन्त इत्यत्र न
 पश्चिदातङ्कः ॥

अथवा एक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे
 तत्तुरीयम् 'एकान्मप्रत्ययसारम्' । न ह्यात्मप्रत्ययादन्यः प्रत्ययस्तुरीयं
 याथातथ्येन ज्ञापयितुमलमिति । 'स योऽन एकैकमुपामं न स वेदाकृतो
 ह्येपोऽत एकैकेन भक्तात्मेत्येवोपामीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति' (श्रु.
 १-४-७) इति श्रुतेः । प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनआद्यन्यतरूपेणैवाऽऽ-
 त्मानं प्राणिमि वदामि पश्यामि शृणोमि मन्ये- इत्येवमाद्यैकैककिंदा-
 विशिष्टमेव यावद् वेद तावत् सम्यग्वेद परमात्मतत्त्वम् । अकृन्तो हि
 तदा भवति । तस्मात् कृत्स्नस्वरूपेणात्मविविदिपुञ्चेत् तमात्मेत्येवोपासीत ।
 अत्र ह्यात्मनि निरुपाधिके प्राणादिरूपोपाधिकृतविशेषा एकतां भजन्ते
 परमार्थत इति श्रुत्यर्थः । तस्माद् यदेव सर्वदेहिष्वनात्मन आत्मत्वेन मतान्
 आप्नोति स्वेन चैतन्मन्स्वरूपेण, यत्रैव चात्मप्रत्ययस्य निष्ठा तत्तुरीयमात्मैक-
 प्रत्ययसारमिति त्रिषेणार्थो ज्ञेयः । अत्राऽऽत्मप्रत्ययरूपप्रमाणविषय इति
 शङ्का तु न समुत्थापनीया । 'आत्मेत्येवोपासीत' इति श्रुत्येवेतिपरप्रयोगे-
 णाऽऽत्मतत्त्वस्याऽऽत्मशब्दप्रत्यययोरविषयत्वज्ञापनात् । यस्त्वैकात्म्यप्रत्यय-
 सारमित्यवदं पठित्वा 'एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः ।
 तदेना च स्वस्थं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः । प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार

मं.७]

आनन्दरूपतः ॥ ' इति व्याख्यानम् । तत्सर्वयोपेक्ष्यम्, नान्तःप्रज्ञमित्यादिना द्वितीयनिषेधे सत्येकस्य प्रधानत्वानुपपत्तेः । न हि सर्वेतरजनशून्ये ग्रामेऽवशिष्टः कश्चिदेकः पुरयो ग्रामणीरिति व्यपदेशमर्हति । न च सार आनन्दरूपतः इति युक्तिमत्, न हि पूर्णस्यानन्दस्य कस्याचिसारत्वम्, सारशब्दस्यानन्दार्थकत्वं बोधयत इति ॥

आत्मनो निष्प्रपञ्चत्वम्—

'नान्तःप्रज्ञम्' इत्यादिना स्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः । 'प्रपञ्चोऽशमम्' इति तुरीये ज्ञानदादिस्थानधर्मप्रतिषेधः क्रियते । अत्राप्यात्मनोऽव्यभिचरच्चैतन्यस्वरूपत्वं स्थानानामन्योन्यव्यभिचारित्वं स्वरूपव्यभिचारित्वं च तद्धर्मत्वाभावे गमकमिति समानम् । एवं चेदमुक्तं भवति— न स्थानिधर्माः स्थूलभुक्त्वादयोऽस्मिन् स्वरूपे मन्ति, न वा स्थूलभोगादयः स्वव्यतिरिक्ताः यदपेक्षया स्थूलभुक्त्वादि भवेत् । तस्माद्वस्तुतः प्रपञ्चोऽशममेव क्रियाकारकफलशून्यं भोक्तृभोग्यभोगविभागशून्यं चेति । अत एव स्थानस्थान्युभयधर्माभावात् तत्कृतविशेषरहितमिति शान्तं कूटस्थमविचालि । शिवं मङ्गलस्वरूपम्, यतोऽद्वैतं रागद्वेषास्पदभेदविकल्परहितम् । 'चतुर्थे मन्यन्ते' अविद्याप्रत्युपस्थापिनविश्वादिपादत्रयरूपवैलक्षण्यात् तुरीयमिति । वस्तुतस्तु न तुरीयमपि देशकालोपाधि कृतसंख्याप्रवेग्राहित्यादित्युक्तम् ॥

तुरीयस्य परमार्थात्मत्वम्—

'स आत्मा' परमार्थतः । विश्वाद्यस्तु तन्मिन्नेव चिकन्पिता । 'स विज्ञेयः' प्रतीयमानरज्जुसर्पमृच्छिद्रदण्डादिविकल्परहिता रज्जुर्यथा विज्ञेया सर्पादिविकल्पापनयनेन तथा तत्त्वमसीति वाक्यार्थस्तुरीयात्मा 'अदृष्टो द्रष्टाश्चुनः श्रोतामतो मन्ताविज्ञानो विज्ञाता नान्नोऽनोऽस्मि द्रष्टा नान्नोऽनोऽस्मि श्रोता नान्नोऽनोऽस्मि मन्ता नान्नोऽनोऽस्मि विज्ञातैव

त आत्मा' (वृ. ३-७-२३) इत्यादिश्रुतिभिः सर्वसाक्षित्वेन दर्शनादि-
विषयत्वशून्य इति, तेनानन्त्याः सर्वेऽपि द्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञातृत्वेन
कल्पिता इति, स एव च सर्वेषां न आत्मेति चोक्तः । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽपिनाशित्वात्' (वृ. ४-३-२३) इत्यादिमिथा-
विपरिलुप्तचैतन्यस्वभावोऽद्वितीयोऽविकारी चोक्तो य आत्मा स विज्ञेयः ॥

कीदृशमात्मनो विज्ञेयत्वम् ?—

अत्र 'विज्ञेय' इति भूतपूर्वगत्या वचनम् । यद्यप्यात्मैवाऽऽत्मनो
न विज्ञेयो भवति, न चात्मनोऽन्यद्विज्ञेयमस्ति वस्तुतः । अद्वैतत्वात् ।
तथापि तत्त्वविज्ञानाभावनिमित्तो देहादिपञ्चानाम्स्यात्मत्वनिश्चयो जागरिता-
द्यभिमानश्च यत्र भवति तस्यामवस्थायां विपरीतरूपापन्नस्याऽऽत्मनोऽप्यात्मा
विज्ञेयो भवति । अतः परमार्थविज्ञानात् पूर्वं विज्ञेय इत्याविधयाभूदिति
विज्ञेय इत्युक्तम् । विज्ञाते तु परमार्थदृष्ट्या नान्योऽनोऽस्मि विज्ञेयो
विज्ञाता वा । अत एव हि 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यत' (फा. १-१८) इति
वक्ष्यति कारिकाकृत् । श्रुतिश्चात्र भवति 'यत्र हि द्वैतमिव भवति..
तद्वितर इतरं विजानाति यत्र वा अम्य सर्वमानैवाभूत् ... तत्केन कं
विजानीयान्' (वृ. २-४-१४) इति । तस्मात् 'म आत्मा' इति
तुरीयोपदेशजनिमविज्ञानानन्तरमपि 'म विज्ञेय' इति विधीयते इति न
अमित्यम् । तथा हि संप्रदायविदां वचनम् 'सद्ब्रह्मात्माऽऽत्मिन्येवं
योरे कर्तुं कथं भवेत्' इति ॥ ७ ॥

अथ तुरीयकारिकाः

अत्रैवं श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामाज्ञानः प्रभुर्न्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुषो त्रिभुः स्मृतः

॥ १० ॥

तुर्यात्मा नित्यनिवृत्तविधादिरूपः—

यथा विधादिवचनत्रोक्तेऽर्थे श्लोकास्तथात्र तुरीयमन्त्रोक्तेऽर्थे एते
वक्ष्यमाणा श्लोका यवन्ति ॥

तुर्य आत्मा प्राज्ञतैजसविधलक्षणानां सर्वदुःखानाम् । सर्वदुःखा-
धाराणामपि तदाश्रयत्वात् प्राज्ञादग्रे दुःखानीत्युच्यन्ते । प्राज्ञो हि दुःख-
बीजत्वेन दुःखम् विश्रुतैजसौ तु दुःखविलासाधारत्वेनेति । यद्यपि प्राज्ञः
स्यानुभवकाले आनन्द एव, तथाप्यनात्यन्तिकत्वात् तैजसविधरूपेण
दुःखाकरत्वाच्च दुःखम् । विधृतैजसौ यद्यपि कचित्मुखाधारावपि भवतः,
तथापि तस्य मुखस्य क्षयातिशयवत्त्वदोषेण दुःखावहत्वमन्याहतमिति सर्व
एव प्राज्ञतैजसविधा दुःखान्वेय । तेषां सर्वेषां दुःखानामविधया कल्पि-
तानां निवृत्तेरीशानः । ईशान इत्यम्यैव पदस्य व्याख्यानं 'प्रभुः' इति ।
उक्तमर्थविधदुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्
दुःखनिवृत्तेः । आत्माज्ञाननिमित्तं हि संसारदुःखम् । तस्माच्छ्रद्धिज्ञानमन्तरा
न दुःखनिवृत्तिः स्यादिति युज्यते । 'यदा चर्मवडाकाशं वेष्टयिष्यन्ति
मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो मविष्यति ॥' (श्वे. ६-२०)
इति श्रुतेः ॥

स च नित्यनिवृत्तदुःख आनन्दरूपस्तुरीयः । 'अन्ययः' न ज्येति
स्वरूपात् अभिचरतीति यावत् । न हि कूटस्थस्य निर्विकारस्य मन्तो
न्ययः संभवति । नापि परतः । तदेतत्कृतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानाम् ।
प्रतीयमानानामपि रज्जुसर्ववन्मृपात्वात् सर्वभावानाम् अद्वैत एव । अतो
द्वितीयस्य ज्येदेतेरभावादन्य इति भावः ॥

स एव देवः, श्रोतृवान् स्वयंप्रकाशः । त्रिभुः सर्वग्राही च
स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । स हि विश्रुतैजसप्राज्ञान् व्याप्नोत्यात्मरूपेण । अतो
त्रिभुः स्मृत इति ॥

कार्यकारणवद्भौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥११॥

विधादिषु सामान्यविशेषभावकल्पनोपपत्तिः—

अथ विश्वतैजसप्राज्ञानां दुःखरूपाणां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तन्निवृत्तिरूपतुर्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । ननु विश्वादीनां सर्वेषामपि कल्पितत्वाविशेषात् कुतः सामान्यविशेषभावः ? न हि कल्पितेष्वनुवृत्तं व्यावृत्तं वा किञ्चिच्छब्दं कल्पयितुम् । किमर्थं वा विश्वादीनां सामान्यविशेषविवेकेन नित्यसिद्धम्वरूपस्य तुरीयस्यावधारणं करणीयमिति ? अत्रोच्यते । विश्वादीनां सर्वेषां कल्पितत्वेऽपि कल्पनाभेदेषु सामान्यविशेषभावो न कल्पनीय इति नास्ति नियमः । न हि पुरुषादित्वेन कल्पितेषु स्थाण्यादिषु तद्विशेषोऽपि न कल्पनीय इति नियन्त्रकारणं विद्यते । कल्पनाया निरङ्कुशत्वात् । यद्यपि तुरीयम्वरूपं नित्यसिद्धं निरस्तसर्वविशेषमागमादेव केवलाच्छब्दावगममुत्तमाधिकारिणाम्, तथापि मन्दप्रज्ञा जिज्ञासवः कल्पितसामान्यविशेषभावान् विश्वादीन् द्वारीकृत्याऽप्यन्यद्व्यतिरेकाभ्यां व्युत्पाद्यन्ते कल्पितविशेषालम्बनेन कल्पितविशेषान्तरव्यपनयनेनेति नाऽनर्थक्यं सामान्यविशेषभावनिरूपणस्य । न हि कल्पितानामपि सर्वादीनामन्यतमं विकल्पमवलम्ब्येतरकल्पितव्यावृत्तिर्न शक्यते कर्तुं लोके । न चैवं कल्पितविशेषाऽवगोप एव न्यादिति दृश्यम् । क्रमव्युत्पादनार्थव्यान् कल्पितवलम्बनस्य । सर्वकल्पनापनयनेन रज्ज्वधिगमे सति पुनः कल्पनाऽवलम्बनप्रमत्तयभाववत् तुरीयाधिगमे सति कल्पनावशेषप्रमत्तयभावात् । यावच्चाऽऽगमनः साक्षात्तुरीयवेदनं न भवति तावदेवाऽन्यद्व्यनर्काद्याश्रयणात् । अतो न दोषः । उक्तं हि वार्तिककारैः । 'पुनरुपपत्तिप्रधानावलम्बन्यादेर्दोषता । न त्वन्यथादिनैवेह वस्तुतत्त्वव्यवस्थितिः ॥ यावत्स्वागमनः साक्षात् वेत्यान्तानमद्रयम् । अन्यथायामशोभार्थं तावत्त-

त्केन वार्यते ॥ क्लृप्तानामपि रज्ज्वादौ कल्पितान्तरसंश्रयात् । क्लृप्ता
न्तरापह्नुतिः स्याद्यथा तद्वदिहाऽऽत्मनि ॥ ' (बृ. वा. २-१-१६७,
१७३, १७५) इति ॥

विश्वादिषु कार्यकारणभावनिरूपणम्—

तत्र क्रियत इति कार्यं फलभावः । करोतीति कारणं बीजभावः ।
अत्र बीजभावो नाम तत्त्वाग्रहणम्, फलभावो नामान्यथाग्रहणम् । तत्त्व-
ग्रहणाभावनिवन्धनमेव ह्यन्यथाग्रहणमिति । तत्र तत्त्वाग्रहणं समानं विश्व-
तैजसप्राज्ञानामिति त्रयाणां तत् सामान्यम् । अन्यथाग्रहणं तु विश्वतैजस-
योरेवेति स विशेषः इति विश्वादीनां सामान्यविशेषभावोऽवगन्तव्यः ॥

तदाह— कार्यकारणवद्भौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणान्यां बीजफल-
भावाभ्यां तौ 'दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।' इति
कारिकायां यथोक्तौ विश्वतैजसौ वद्भौ संगृहीताविष्येते तत्त्वविद्वि-
रित्यर्थः । ननु यद्युभावपि कार्यकारणवद्भौ, किंकृतस्त्रिंशो तयोर्विशेषः ?
न हि भेदकधर्माभावेऽयं विश्वोऽयं तु तैजस इति विवेकः संभवेदिति
चेत् । नास्त्येव तयोर्भेदो यस्तुतः । जामदग्न्या त्वयं प्रकल्पितो विश्व-
तैजसभेदः । यथा चैतत्तथोपपादयिष्यते द्वितीयप्रकरणे इतीहोपरम्यते ।
कारिकाकृतस्तु सिद्धयत्कृत्योभयोरपि समानत्वं प्राहुः कार्यकारणवद्भौ
ताविति । अतो न विरोधः । प्राज्ञस्तु केवलं कारणेन बीजभावेन
तत्त्वाग्रहणेन वद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजे प्राज्ञत्वे निमित्त-
मिति । ननु तत्त्वाग्रहणं ग्रहणाभावः, तस्य कथं कारणत्वम् ? न ह्यभावा-
द्भावोत्पत्तिरवकल्पत इति । आन्तोऽसि । न हि वयं तत्त्वाग्रहणमन्यथा-
ग्रहणरूपेण परिणमते तन्वान्तरप्रसिद्धप्रधानादिवदिति ब्रूमः येनेत्यमाशेष-
स्यात् । तत्त्वाग्रहणमेव तु निमित्तमन्यथाग्रहणे । अगृहीतत्वेन तु तत्त्वं
प्राणादिरूपेण विकल्प्यत इति ब्रूमः । तथा हि वक्ष्यति 'अनिश्चिता यथा

रज्जुरन्धकारे विकल्पिता । सर्पधारादिगिर्भावैस्तद्वद्वात्मा विकल्पितः ॥ ' (२-१७) इति । अतोऽत्राग्रहणस्योपादानकारणत्वाशङ्का न कार्य-
कारिकाप्रक्रियाविरोधादिति ज्ञेयम् ॥

तुर्यस्य कार्यकारणभावरहित्यम्—

अथैवं तत्त्वाग्रहणस्य प्राज्ञत्वनिमित्तत्वेन तत्त्वाग्रहणान्यध्याग्रहण-
योश्च विश्वतैजसस्त्वनिमित्तत्वेन स्वीकारे किं सिद्धं भवतीति । द्वौ तौ
बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यध्याग्रहणलक्षणौ तुर्ये परमार्थतत्त्वे न
सिध्यतः । तुर्ये हि न विश्वत्वं तैजसत्वं वा परमार्थतोऽस्ति । तयोः कार्य-
कारणाज्ञानकल्पितत्वात् । नापि प्राज्ञत्वम् । तस्य कारणाज्ञानकल्पितत्वा-
दित्यर्थः ॥

विश्वादीनां तत्तत्स्थानसाक्षित्वमेव, न वस्तुतः कार्यकारणबद्धत्वम्—

अत्रेत्यं पदार्थान्वयः । यौ तौ कार्यकारणबद्धौ इष्येते, कार्यकारण-
बद्धाविव लक्ष्येतेऽविवेकिभिः, तौ परमार्थतः विश्वतैजसावेव मन्तव्यौ । तत्त-
त्स्थानसाक्षित्वेन तयोस्तत्तत्स्थानधर्मसंपर्कभावात् । यश्च कारणबद्धत्वेनोप-
लक्ष्यते, स तु प्राज्ञ एव परमार्थतः । प्रज्ञानाग्रासाधारणलक्षणत्वेन सुषुप्त-
स्थानसाक्षित्वात् तत्स्थानधर्मसंपर्कादेवेति । न पुनरेवं योजना कर्तव्या,
यौ तौ विश्वतैजमाविष्येते तौ कार्यकारणबद्धाविति । श्रुतिविरोधादनुभव-
विरोधाच्च । न हि यो विश्वोपाधिकः स विश्वधर्माविशिष्ट इत्युपपद्यते ।
न हि घटाद्याकाशो वस्तुत एव घटादिधर्मममृष्ट इति । एवं च सत्येतत्
सिद्धं भवति । न जागरितादिस्थानयोगादप्यन्यादृशस्याऽऽत्मनोऽन्यादृश-
स्वभावो भवेतुमर्हतीति । रूपादिभूतस्थाननिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः ।
स्थानानां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् । अत एव वक्ष्यति । 'विपर्यासे
तयोः क्षीणे तुर्यं पदमधुत' (१-१५) इति । अत आह 'द्वौ तौ तुर्ये

न सिध्यतः' इति । वस्तुतस्तुरीय एवाऽर्मा परमात्मा सदा, नाग्नि-
श्रावदादिसंबन्धवृत्तो विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वाह मगवान् वादरायणः
'न स्थानतोऽपि परस्मोभ्यलिङ्गं सर्वत्र हि' (वि.मू.३-२-११) इति ॥

अग्रहणादिकं कस्य ?—

ननु कस्यायमग्रहणात्मकोऽप्रतिबोधो यन्मात्रं प्राशस्त्ये निमित्त-
मित्युच्यते, कस्य चायमन्यथाग्रहणलक्षणोऽप्रतिबोधो यद्विधत्तेजसस्त्य-
निमित्तमिति ? ■ तावत्तुरीयस्य । अनभ्युपगमात् सिद्धान्तज्ञानप्रसङ्गाच्च ।
न च प्राज्ञादीनाम् । अप्रतिबोधकल्पितत्वाच्चेष्टाम् । न हि पूर्वसिद्धस्या-
प्रतिबोधस्य पश्चिमसिद्धाः प्राज्ञादय आश्रया भवितुमर्हन्तीति । अत्रोच्यते ।
योऽयं जिज्ञासुः परमार्थान्वेषणे प्रवृत्तो जागरितादिस्थानत्रयानुसंचारित्व-
रूपं संसारमात्मन्यभिमन्यते तस्यायमप्रतिबोधः । तं चाप्रतिबोधं कार्य-
कारणरूपत्वेन प्रतीयमानमनूद्य ज्ञास्त्रेण स प्रतिबोध्यते, नासि स्वमेवं कार्य-
कारणाज्ञानबद्धः, न जागरितादिस्थानधर्मवान्, किंतु तुरीय एवाऽऽत्मा
तद्विलक्षण इति । ज्ञाते तु शास्त्रोपदेशफले आत्मयाथात्म्यप्रतिबोधे नैवास्ति
फलसंचित् कश्चिदप्रतिबोध इति तस्य कारणात्मत्वं कार्यान्मात्वं च सहैव
नश्यतः । तदुक्तं वार्तिककारैः 'कार्यान्मा कारणात्मा च द्वावात्मनौ
परात्मनः । प्रत्यन्यायात्म्यमोहोत्थौ तत्राशे नश्यतस्त्वनः ॥' (वृ. वा.
२-४-२४२) इति ॥ ११ ॥

नात्मानं न परंश्चैव न सत्त्वं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत् सर्वद्वक्सदा ॥ १२ ॥

प्राज्ञस्य कारणाविद्यावद्वत्त्वं कीदृशम् ?—

कथं पुनः कारणवद्वत्त्वं प्राज्ञस्य तुरीये या कथं तत्त्वाग्रहणान्यथा-
ग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति ? तत्रपञ्चनार्थमाह । प्राज्ञो नाऽऽत्मानं

संवेत्ति, अयमहमस्मीति । न परांश्चैव त इमे यूयमिति । न सत्यं संवेत्ति
इदमित्थमिति । नापि चानृतं संवेत्ति नैवेदमित्थं यथा विभार्ताति । नापि
किञ्चनान्यद् वेत्ति । सर्वत्रिगोपज्ञानशून्यत्वात् । तथा च श्रुतिः 'नाह
मस्त्वयमेवं मंप्रन्यान्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापानो भवन्तीति' (छा. ८-१२-२) । यस्मादेवमात्मविलक्षण-
मविद्यार्थाजप्रभूतं चाहं द्वैतं प्राज्ञः किञ्चन न संवेत्ति त्वमहमिदमित्यादि-
गल्पेण यथा विश्वतैजसौ संवेत्ति, तस्मादसौ तत्त्वाग्रहणेन तममान्प्रधा-
ग्रहणार्थाजभूतेन बद्धो भवतीत्युच्यते ॥

सुषुप्तात्मनोऽज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं च दृष्टिभेदात्—

नन्वेवं तत्त्वाग्रहणबद्धत्वे कथं मन्त्रेणोक्तम् 'एष सर्वज्ञः' (मं. ६)
इत्यादि संगच्छताम् ? न ह्यन्धश्चक्षुष्मानिति व्यपदेशमर्हतीति चेत् । नैष
दोषः । व्यपेक्षाभेदेनोभयथाप्युपपत्तेः । सुषुप्ते हि जीवः स्वस्वरूपभूतेन
मच्छब्दवाच्येनाव्याकृतब्रह्मणा संपन्न एकीभूतो भवति । 'सता सौम्य तदा
संपन्नो भवति स्वमर्षातो भवति तस्मादेनं स्वर्षिनीत्याचक्षते स्वं क्षर्षातो
भवति' (छा. ६-७-१) इति श्रुत्यन्तरात् । यस्मिंश्च स्वरूपेऽस्य संपत्ति-
त्वेन पारमार्थिकरूपेणायं सर्वज्ञत्वव्यपदेशभागभवति । तदुक्तं मन्त्रेण
'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव.' (मं. ५), 'एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञः' (मं. ६) इति च । एकीभावादेव च हेतोर्जीवोऽयं न विजाना-
त्यहमिदानीं सति संपन्न इति । स एव च हेतुरस्य स्वपरविज्ञानाभावे ।
अविद्याप्रविभक्तद्वैताभावे विशेषविज्ञानानुपपत्तेः । तच्चानूदितं श्रुत्यन्तरे
'सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह' (छां. ८-९-२) इति ।
यावता चायं न वेत्ति सति संपन्नोऽहमिदानीमिति तावता 'सुप्तः', 'न
किञ्चन संवेत्ति' इति व्यपदेशभाग् भवति भाविजाग्रत्संवेदनापेक्षयेत्येवमुभय-
मप्युपरदत्तं ॥

सुषुप्तात्मन्यप्यात्मप्रकाशोऽस्त्येव—

एतेनेदमपि प्रत्युक्तं भवति यदाशङ्क्यते कैश्चित् सप्तपि स्वयं-
प्रकाशस्वरूपे येन तमसावृतस्तत्र जानाति तद्भावरूपमज्ञानम् । न ह्यभाव-
रूपस्याज्ञानस्यावरणत्वं घटत इति । एकीभावहेतुकमेवाज्ञानमित्युपपादित-
त्वादभावरूपज्ञानान्तरकल्पनानवकाशात् । 'एवमेवार्थं पुरुषः प्राप्तेनाऽऽ-
त्मना संपरिप्लुक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृ. ४-३-२१) इति
श्रुतेश्च । न चाभावस्यावरणत्वानुपपत्तिः । यथा प्रकाशाभावे तमस्तदव्यव-
हारश्चक्षुर्भुक्तिनिरोधकत्वव्यवहारश्च तथान्यावरणत्वव्यवहार इत्युपपत्तेः । न
चात्र ज्ञानाभावसत्त्वेऽस्माकं निर्भरः, विद्याविद्ययोरुभयोरप्यसंभवादत्रेत्युक्तम् ।
अविद्याभावशब्देन चाऽऽत्मैव व्यपदिश्यते न पदार्थान्तरमित्यनवधम् ।
तथा चोक्तम् 'अविद्यादेरभावोत्तद्या कृष्टस्थालैव भण्यते' (बृ. वा.
४-३-१५२०) इति ॥

न चात्रावस्थाया सर्वथाप्यात्मप्रकाशाभावो विद्यते येन तदन्यथा-
नुपपत्त्या भावरूपावरणं किञ्चित् कल्प्येत । तुरीयरूपेण तदापि प्रकाशमान-
त्वात् । तदाह कारिकाकृत् 'तुर्यं तत् सर्वद्वन्द्वम्' इति । सदा अवस्था-
त्रयेऽपि तत् तुर्यं सर्वद्वम् । तस्मादन्यस्य सर्वदेवाभावात् तदेव सर्वम् ।
द्वन्द्वं तत् चैतन्यप्रकाशरूपं च । न हि सदा दृग्मूढस्य स्वस्यैव स्येन ग्रहण-
मग्रहणं वा शक्यमुत्प्रेक्षितम् । तस्मात्तत्र न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजं
विद्यते । अत एव नित्यदृग्मूढत्वात् तत्त्वाग्रहणबीजाभावात् तत्त्वाग्रहण-
प्रसूतस्य अन्यथाग्रहणस्याप्यभावस्तुर्ये । न हि नित्यप्रकाशात्मके सवितरि
तत्त्वभावविरुद्धमप्रकाशानमन्यथाप्रकाशनं वा संभवाति । इदमुक्तं भवति ।
यद्यपि प्रमातृरूपे पुरुषे न किञ्चिद्वेदिनं सुषुप्ते इत्यग्रहणम्, अद्राक्षमिव
स्यमे पर्वतहस्तादीनि, इदानीं जागर्मि पश्यामि विभिन्नान् भावानिति
चान्यथाग्रहणमनुभवसिद्धम् । तथाप्यवस्थात्रयमाक्षिदृष्ट्या नैव विद्यते-

ऽग्निन् प्रमात्रादिविभागः, चिन्मात्रत्वं त्वेवास्य स्वरूपमिति न परस्मीयमिति ।
 ईदृशाभ्यभिचारितद्वयात्रस्वरूपत्वं चाम्य 'न हि द्रष्टुदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते'
 (वृ. ४-३-२३) इति श्रुतेरवगम्यते ॥

तुरीयस्य नित्यदृक्त्वोपपत्तिः—

अथवा 'सर्वदृक् सदा' इत्यस्यैवमपि व्याख्यानं कर्तुं शक्यते ।
 जाग्रत्स्वप्नयोर्विचित्रभूतेष्ववस्थितः सर्वदृगाभासश्चायमेव तुरीय आत्मा ।
 तस्मिन्नेव जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चस्य कल्पितस्य प्रतिमासात् । तदेवं सर्वस्यादृक्त्वाच्च
 परमार्थतः, सर्वदृग्भूषणावभासमानत्वाच्च व्यवहारतः, न तुर्येऽग्रहणमन्यथा-
 ग्रहणं वा विद्यत इति सर्वदृक्सन्देयुक्तमिति । अत्र भवति श्रुतिः 'नान्य-
 दतोऽस्ति द्रष्टृ' (वृ. ३-८-११) इत्याद्या । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः'
 सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्मा-यज्ञः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता
 केवलो निर्गुणश्च ॥' (श्वे. ६-११), 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मुं.
 १-१-९) इत्यादिश्रुतयश्चात्रानुसंधेयाः ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

वीजनिद्रायुतः प्राज्ञः मा च तुर्यं न विद्यते ॥ १३ ॥

प्राज्ञतुर्ययोर्षाजनिद्रातदभावेन तारतम्यम् —

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । 'प्राज्ञः कारण-
 बद्धस्तु' इति प्रतिज्ञातं यत् तद्व्याख्यातं समनन्तरपूर्वमस्मिन् श्लोके 'न
 प्राज्ञः क्वचन संवेत्तीति' । तत्र यथा प्राज्ञः क्वचन न गृह्णाति द्वैतं तथैव
 तुर्योऽर्पाति स्थिते द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वे कथं प्राज्ञस्यैव कारणबद्धत्व-
 मिति ? यदि तस्य कारणबद्धत्वं तर्हि तुर्यस्यापि तद्युक्तम् । अविशेषात् ।
 अथ तुर्यस्य तन्नास्तीत्युच्यते, प्राज्ञस्यापि नन्नास्तीति प्राप्ता आशङ्का । सा
 निवर्त्ततेऽत्र । कथम् ? यद्यपि प्राज्ञतुर्ययोर्द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम् । तथापि

प्राज्ञ एव कारणबद्धः, न तुर्यः । कुतः ? यस्मात् बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । नैव च विशेषप्रतिबोधस्य विश्वतैजसद्राया-
मुत्तिस्सोर्धोजं निमित्तमिति भा बीजनिद्रेत्युच्यते । तथा विशेषप्रतिबोध-
बीजभूतया निद्रया युतः प्राज्ञः । न हि स्वात्मतत्त्वज्ञानं भवति कस्याचिन्
कदाचिदपि सुषुप्तौ । न हि ज्ञानस्य संभवोऽस्ति तदानीमिति । तस्मादात्म-
ज्ञानाभावाद् बीजनिद्रायुतत्वं तस्येति युज्यते । यथेह कश्चिद्रज्जुमहिं मन्त्र-
मानोऽहिंशसनावासितयीं ग्जुतत्वज्ञानराहित एव कुतश्चिन्निमित्ताद् तद्रज्जु-
दर्शनाभावे तावन्त काल्महिददर्शनराहितोऽपि सन् नास्त्यन्तमप्यनोदिताहि-
भ्रान्तिनिमित्तो भवति । पुनरपि तद्रज्जुदर्शनेऽहिप्रान्त्यनुवृष्टिसंभवात् ।
एवमेव सुषुप्तावेकीभूतस्याऽप्यात्मतत्त्वज्ञानराहित्यात्पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयो-
र्द्वैतसत्यत्वग्रहणं भवत्येवात्येति बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । ननु यथा
सुषुप्तौ तत्त्वप्रतिबोधो नास्ति तथाऽप्रतिबोधोऽपि नास्त्येव । अन्तः-
करणाभावात् । न हि कस्याचिदप्यन्तःकरणहीनस्य प्राज्ञादेः प्रति-
बोधोऽप्रतिबोधो वा शक्यकल्पन इति । न । परिहृतत्वात् । प्राज्ञेन
संपरिष्वक्तत्वाच्च किञ्चिद्वैरीत्यप्रतिबोधोऽपि सत्यं नास्त्येव तदा । तथापि तु
जाम्रत्प्रमातृदृष्ट्याऽप्रतिबोधश्चयपदेश इति परिहृतमंतम् । अतो न दोषः ॥

तदेवं बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः । तस्य परमार्थस्वरूपे तु तुरीये सर्वा-
वस्थासाक्षिणि नैव काचिन्निद्रा विद्यते । न हि तस्मिन्नित्यबुद्धस्वरूपे
प्रतिबोधाप्रतिबोधौ कदापि संभवत इत्युक्तम् । अतो न कारणबन्ध-
स्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाधौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

विश्वतैजमयोरेव कार्यकारणाविद्याद्वययुक्तत्वम् --

कारणबन्धो बीजनिद्रारूपः प्रदर्शितः प्राज्ञे । इदानीं कार्यकारणो-
भयबन्धः स्वप्ननिद्रारूपः प्रदर्श्यते विश्वतैजसयोः । आधौ विश्वतैजसौ

स्वप्ननिद्रायुतौ । अत्र स्वप्नोऽन्यथाग्रहणम् । निद्रा तु कथोक्ता वीजरूपा । सा च तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं तम एव । उत्तरकारिकाया तथैव निरुक्तः । ताभ्यामेताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्या युक्तौ विश्वतैजसौ । अतस्तत्त्वाग्रहणान्ध्याग्रहणोभययुतत्वाच्चौ कार्यकारणवद्धावित्युक्तमेकादशकारिकायाम् । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितया केवलप्रैवनिद्रया युत इति कारणवद् इत्युक्तस्तत्रैव कारिकायाम् । तत्र विश्वतैजसबोरुभयोरपि स्वस्वरूपभूततुर्धतत्त्वाग्रहणवद्विद्याकल्पितप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागदर्शनरूपमन्ध्याग्रहणमप्यस्तीति स्वप्ननिद्रायुतत्वम् । प्राज्ञस्य तु तत्त्वाग्रहणमेव केवलमित्यस्वप्ननिद्रायुतत्वमिति विवेकः । अत्र विश्वतैजसप्राज्ञानां निद्रास्वप्मादियुतत्वे शङ्काव्याधिर्कादशकारिकाविवृत्युक्तर्नात्या चिकित्सनीया । अध्यारोऽदृष्ट्या तु तद्युतत्वं प्रकल्प्य तदपनयः क्रियतेऽग्रेन्यनुमंभेयम् ॥

तुर्यस्य सर्वाविधाराहित्यम्—

तुर्ये तु न निद्रा नैव च स्वप्नं पश्यन्ति निश्चिताः । य आत्मतत्त्वे निश्चिता ब्रह्मविदः, ते तुरीये तत्त्वाग्रहणमन्ध्याग्रहणं नैस्तुभयमपि न पश्यन्ति । सर्वदृक्सदेत्युपपादितविधया नित्यविज्ञमिन्वरूपे तस्मिन्नज्ञानतत्कार्यान्यथाज्ञानयोर्विरुद्धत्वान् सवितरीव तमसः, विवेकिनन्त्र नोभयं पश्यन्ति । अत एव ह्यै तौ तुर्ये न सिध्यत इत्यनेन कार्यकारणबन्धाभावस्तुरीये प्रोक्तः पूर्वोक्तकारिकायामिति भावः ॥

कारिकाया नवीनवेदान्तिव्याख्यानां तद्वृणं च—

यत्कच व्याख्यानम्— 'कार्यकारणबन्धस्य तदधीनत्वतो विभुः । विश्वादिरूपो भगवान् बद्ध इत्युच्यते ध्रुवौ' इति, 'नात्मानं न पराश्रिय न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः संवेदयेत्किञ्चिज्जीवकालनमो विना ॥ मुस्यवस्या मुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् ॥' इति, 'निद्रायुतास्तु

विधायास्तदर्शना यतो हि सा । यथा भृत्ययुतः स्वामी' इति च । तन्निद्रा-
 तुरचेतमेव यत्किञ्चिदुक्तम् । न हि जाग्रता विवेकिना केनचिदपि बन्ध-
 स्वामी बद्ध इत्युच्यते निद्रास्वामी निद्रायुत इति वा । न च संवेचीति
 यथाश्रुतं विहाय संवेदयतीति विपरिणामे बीजं पश्यामः । ननु बन्धेशस्य
 बन्धानुपपत्त्या निद्रास्यामिनश्च निद्रानुपपत्त्या चैवं कल्पनीयम् । प्राज्ञ-
 स्वैवावेदने प्रति स्वातन्त्र्यात् तस्मिन् संवेदनाभावानुपपत्त्या च संवेदयतीति
 विपरिणामः करणीयः । अस्ति चात्र कौपारवश्रुतिसंवादो ब्रह्मतर्कसंवाद-
 श्चेति सर्वमिदमुपपन्नमिति चेत् । अहो मोहमाहात्म्यम् ! बन्धाद्यनुपपत्त्या
 नान्तःप्रज्ञमित्यादिश्रुत्यनुसारेण सर्वथा तदभाव एव कुतो न कल्प्यते ?
 कुतो वा 'न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्' इति श्रुत्यनुसारेण संवेदनाभावोऽपि नास्तीति
 न कल्प्यते ? कुतश्चात्रैव कण्ठरवेणोक्तं विहायाश्रुतचरः कौपारवः समा-
 हृत्यते, कुत एव च 'विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते' इत्यनुपपत्त्येव
 प्रदर्शमानं तर्कं विहाय तर्कितमात्रसिद्धो ब्रह्मतर्कः समाश्रीयत इति
 प्रष्टव्याः श्रुतहानाश्रुतकल्पनाच्चतुरा इमे व्याख्यातारः । तस्मात् कार्य-
 कारणबद्धत्वं विश्वतैजसयोः, कारणमात्रबद्धत्वं च प्राज्ञस्येत्येतत् काल्प-
 निकमेव, तदपवादेन च तुरीये सर्वविकल्पास्पदे तदभाववचनमित्येव
 साधुव्याख्यानमित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते ॥ १५ ॥

अविद्याप्रहाणेन विद्यादीनां तुरीयात्मता—

तुरीये निश्चिताः स्वप्नं निद्रां वा न पश्यन्ति । कार्यकारणबन्धं
 विधूयन्तीत्युक्तम् । कदा पुनरयं जीवस्तुरीये निश्चितो भवति ? न हि
 जातुचिदयं पुरुषो न निद्राति न जागर्ति, न च स्वप्नं पश्यतीति
 संभाव्यते । अत्रोच्यते । अत्र निद्रादर्शनं स्वप्नादर्शनं चान्द्रादृशमेव

विवक्षितम् । कथम् ? स्वप्नजागरितयोग्यस्वप्नोन्मत्त्वमन्यथा गृह्यते ।
 रज्ज्वामिव मयै स्वेऽद्वितीयचैतन्यस्वरूपे द्वैते गृह्यते स्वप्नो
 भवति । अन्यथाग्रहणमेवात्र स्वप्नशब्दवाच्यमित्यर्थः । निद्रा तत्त्व-
 मजानतः । तत्त्वाजानमेव निद्राशब्दवाच्यमित्यर्थः । सा च निद्रा तिसृ-
 प्यप्यधस्यामु तुल्या । न हि स्थानत्रयाभिमानिनः कस्यचिदपि स्वात्मतत्त्व-
 ज्ञानं संभवतीति । तत्र विश्वतज्जमनोऽरुभयोग्यन्यथाग्रहणलक्षणस्य स्वप्नस्य
 समानत्वात् तयोरेकराशित्वं स्वाङ्कन्य 'अन्यथा गृह्यते स्वप्नः' इत्युक्तम् ।
 यद्यप्यन्यथाग्रहणमिवाग्रहणमपि भवत्यस्मिन् राशौ, तथाप्यन्यथाग्रहण-
 मयैव प्राधान्यम्, गुणभूता तु निद्रा न स्वप्रधानेति स्वप्न एक
 एवाल मुख्यो विपर्यासः । तृतीये तु मुपुष्ताम्ये स्थाने प्राज्ञस्य तत्त्वाजान-
 लक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः । एतदुक्तं भवति । द्वैतमत्यन्तकल्पनं
 जाग्रत्स्वप्नयोः समानम् । अद्वैताप्रतिपत्तिकल्पनमेव तु मुपुष्तस्य मुपुष्तये
 बीजमिति ॥

अतस्तयोर्विपर्यासे क्षीणे तयोः कार्यकरणस्थानयोः अन्यथाग्रहण-
 लक्षणेऽग्रहणलक्षणे च विपर्यासे कार्यकरणस्वरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधने
 नित्यचैतन्यस्वरूपे ग्राहमिति प्रतिबोधनं श्रौणे बाधिते मति । तदा
 कार्यकारणबन्धकः तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवति । 'असंकुचितचिन्म-
 प्राज्ञे स्वप्नप्रबोधयत् । तथाऽप्रबुद्धबोधाय तत्रावस्थानबोधोः ॥'
 (सं. वा. १.०८५) इत्युक्तमर्थोऽहं चिन्मात्रस्वरूपो नाग्रहणमन्यथाग्रहणं
 वा मां जातु संस्पृशतीति निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥

तुरीयत्वप्रतिपत्तिक्रमः—

इदमत्र निश्चयप्रकारहस्तम् । आद्यमिदं प्रमातृरूपेण वि-
 त्तजस्योर्निरपि द्वैतदर्शनलक्षणमन्यथाग्रहणं भवति, तथापि पारमार्थिकेन
 तत्तदवस्थायामाश्रिरूपेण चिन्मात्रत्वमेवेति नयोन्मत्तामतीति बोधेन तादृश-

स्वप्नविपर्यासक्षयः । तथा जाग्रत्स्वप्नापेक्षया प्राज्ञे यद्यपि द्वैतादर्शनलक्षण-
मग्रहणं भवति, तथापि पारमार्थिकेनाव्याकृतात्मरूपेण चिन्मात्रत्वमेवेति
न तस्मिन् ग्रहणमग्रहणं वेति बोधेनाग्रहणरूपनिद्राविपर्यासक्षयः । किं च
विधत्तेजस्योस्तत्तदवस्थया प्रतीतमानानां पिण्डात्मनां च यद्यपि प्रातीति-
केन रूपेण भेदः, तथापि पारमार्थिकेन रूपेण तेषां तदवस्थामाध्यव्यति-
रिक्तत्वमिति विधेनैवेकेन जाग्रत्प्रपञ्चोपलब्धकार्यकरणसंघातानां तैजसैव
चैकेन स्वप्नप्रपञ्चोपलब्धकार्यकरणसंघातानां सर्वेषामप्यात्मवत्वमिति बोधे-
नानेकात्मग्रहणरूपस्वप्नविपर्यासक्षयः । एवं जाग्रत्स्वप्नमुपमावस्थारूपोपाधि-
भेदेन यद्यपि विश्रुतजमप्राज्ञानां भेदः, तथापि तु स्थानानौपाधिकेन रूपेण
तेषामेकत्वमेवेति बोधेन विश्वादित्रयदर्शनलक्षणस्वप्नविपर्यासक्षयः । तथो-
पाधिभूतानां जाग्रदाद्यवस्थानां जाग्रदृष्ट्या यद्यपि भेदः सत्यत्वं च तथापि
तेषामन्योन्यमिचारादसम्बन्धमेवेति बोधेन तद्वेदमत्यस्वग्रहणरूपस्वप्न-
विपर्यासक्षयः । अवस्थान्नसाक्षिणस्त्वंकात्मनो यद्यपि प्रमातृदृष्ट्या सद्विती-
त्वम्, तथाप्यवस्थान्नयस्य मिथ्यात्वादात्मनश्च चिन्मात्ररूपाधिरोमातुरीय-
स्याद्वितीयचिन्मात्रात्मत्वमेवेति बोधेन सद्वितीयात्मस्वग्रहणरूपस्वप्नविपर्यास-
क्षय इति । तस्मात्साधूक्तं परमार्थतत्त्वबोधनो विपर्यासे क्षीणे तुरीयं
पदमश्रुत इति ॥ १५ ॥

अनादिमायया मुक्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमर्हन् ब्रुध्यते तदा ॥ १६ ॥

तुरीयात्मबोधप्रकारः --

तमेव बोधप्रकारं विवृण्वन्नाह । 'अनादिमाययेत्यादि' बोध्यं
संमारी जीवः स तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण बीजात्मना, अन्यथाग्रहणलक्षणेन च
फलात्मनेऽनुभयलक्षणेनानादिकालप्रवृत्तेन स्वप्नेन मायया मुक्तः मायालक्षणेन
स्वप्नेन युक्त इत्यर्थः । उभयमपि क्षग्रहणमन्यथाग्रहणं च विपर्यास एवेति

वस्तुवृत्तेन । कुत एतत् ? तुरीये देशकालनिमित्तप्रतिबन्धाभावात् ।
 अत्राकृतात्मैव हि तावदेशकालावर्तीतः । कुत एव तत्संसर्गः स्यात्तुरीये ?
 देशकालादेर्मायाकार्यत्वाच्च । देशकालनिमित्तप्रतिबद्धजन्मनाशयोरपि हि
 मायास्वप्नान्तर्गतत्वमेवेति तत्क्षये न देशकालनिमित्तान्तरसंभवः । प्रबोध
 एव हि तादृशो येन देशकालनिमित्तजन्मादिरूपः स्वप्न अत्यन्तं बाध्यते ।
 तस्मादयमेवाजाद्वयतुरीयात्मबोधो नाम यस्मिन् सत्यप्रबोधो नासांनस्ति
 न भविष्यतीति प्रतिबोधश्च नास्त्यनुत्पन्नो नित्यप्रतिबुद्धस्वरूपत्वात्तुरी-
 यस्येत्यवगम्यत इति रहस्यम् । तदुक्तमभियुक्तैः । “देशकालाद्यसंबन्धा-
 देशादेर्मोहकारितः । नानुत्पन्नमदग्धं वा ज्ञानमज्ञानमरुन्तः ॥ ” (नै. सि.
 ४-५८) इति । तस्मात् सर्वमिदं यथोक्तं व्यवहारदृष्ट्यैवेति मनोदृश्यम् ॥

कारिकाया व्याख्यानान्तरं तद्वृण्वं च—

यत्स्वप्नाधुनिकव्याख्यानम् ‘अनादिमायया विष्णोरेच्छया सुप्तः
 स्वापितः, यत्र प्रबुध्यते तथैव प्रबोधमायाति तत्र विष्णुं प्रपश्यतीति ।
 तत्रानिद्रमस्यप्रमित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्थित एव । न हि तुरीये विश्वतैजस-
 प्राज्ञमित्ते निद्रास्वप्नयोः प्रसक्तिरस्ति । स्वापित इति शिजन्तत्वेन
 विपरिणामोऽपि निर्हेतुक एव पूर्ववत् । अपि चैवं परमेश्वरेच्छयैव चेत्
 मुक्तिः संसारप्रवेशः, तथैव च ततः प्रबोधो मोक्षः, तर्हि सर्वसाधनानि
 मोक्षसाधनत्वेन शास्त्रोपदिष्टान्यपि दत्ततिलाजलीनि स्युः । ननु परमेश्वर-
 प्रसादलाभार्थः सर्वोऽयं साधनसंदर्भः स्यात् । प्रसन्न एव ह्यसौ भगवान्
 स्वेच्छानिर्मितमविद्यावरणमपकरोतीति । नैतन् संभावनीयम् । यो हि
 स्वेच्छया क्रीडार्थं जीवान् संसारसागरे न्यमज्जयत्, स तेषां दुःस्वार्थं
 साधनादीनि च न प्राकल्पयदित्यत्र को विमम्भः ? ननु च शास्त्रमेव
 तत्प्रसादेन मुक्तिमाह । चादम् । तदपि क्रीडार्थमेव तेन स्वेच्छया कल्पितं
 वचनं वृथाश्रमे साधनानुष्ठाने जीवान् प्रवर्तयितुमिति किं न स्यात् ?

न च श्रुतेरपौरुषेयत्वादेतन्नोपपद्यत इति प्रत्यवस्थेयम् । ध्रुवार्थस्यान्य-
धैवावगमितत्वात्, त्वंद्याख्यानमश्रवाद्यमिति प्रदर्शितत्वाच्च । अतो न
किञ्चिदेतत् । मायाशब्दोऽर्पाच्छावचन इति कुक्कल्पनमेवेत्यलमति-
विस्तरेण ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेन न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

प्रपञ्चप्रविलयवादावतरणम्—

अग्रहणान्नधाग्रहणविपरिमे तुर्गप्रतियोगेन क्षीणे सत्तद्वैतं
बुध्यते तदेत्युक्तम् । तदुक्तम् । प्रपञ्चस्य द्वितित्यस्य सत्त्वातुरीयप्रति-
बोधमात्रादद्वैतासिद्धेः । न हि तुर्गदस्याग्रहणान्नधाग्रहणे न न्न इति
बोधमात्रान् प्रपञ्चनिवृत्तिः स्यात् । अन्नबोधादन्ननिवृत्तेरदृष्टान् । अधो-
च्येत प्रपञ्चनिवृत्त्यैव प्रतिबुध्यत इति, तर्गनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैत-
मिति ? उच्यते । मन्वमेवं स्यात् प्रपञ्चो यदि विद्येत इति । अत्र हि
वाक्यमात्रादिप्रपञ्चात्मज्ञानननुपपन्नो वाचिनोऽनेकप्रकाराः प्रत्यव-
तिष्ठन्ते । तत्र केचिद्वाक्यज्ञानादन्नन्माधात्कारमपममंमृष्टार्थप्रकाशकं
ज्ञानाभ्यासरूपप्रसंग्यान्नफलमिच्छन्ति । ते प्रागेव प्रत्युक्ताः प्रतिषेध-
विज्ञानप्रामाण्यविमर्शवसरे । केचिन् वाक्यज्ञानादूर्ध्वमुपासनामहोर्ध्वन्ति ।
तेषामुपासनेनैवाविद्यानाशो भोक्त्राभो वा फलमिष्टम् । ते तु तृतीय-
प्रकरणे निराकरिष्यन्ते । केचित्तु वाक्यस्य प्रामाण्यं स्वीकृत्यैव एव
तज्ज्ञानेनाभिभूताप्रविद्या नैर्मर्गिकत्वात्तुनरप्युत्तिष्ठतीति कल्पयन्मन्-
द्वंसार्थं प्रसंग्यानादिमाधनं प्रशंसन्ति । तेषामपि मनमुत्तरत्र (२-३८)
प्रतिषेधयते । ये पुनः प्राहुर्वाक्यज्ञाने जातेऽपि द्वैतप्रपञ्चावगेषादद्वैतत्वा-
मिद्धिः । तस्मान् प्रपञ्चप्रविलयाय माधनान्नं कर्तव्यमिति । तान्
प्रत्युच्यते प्रपञ्चो यदि विद्येत इति ॥

विद्यमानप्रपञ्चप्रविलयो न शक्यकरणः—

अयमभिप्रायः । यदि तावत् प्रपञ्चो नाम कश्चन स्वातन्त्र्येण विद्यमानः पदार्थः, न तर्हि स पुरुषमात्रेण शक्यप्रविलापनः । न ह्यभावो विद्यते सतो वस्तुनः । अतस्तदभावो न शक्यसंपादनस्तत्त्वबोधेन तदतिरिक्तेन वा साधनान्तरेणेति । नन्वग्रहणादेरभावं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । कल्पनाविद्यमानतामात्रत्वं तु तेषां न तु वस्तुतो विद्यमानत्वम् । न च तत्त्वबोधादग्रहणादेर्नाशो व्यतिरेकोऽन्वयो वा प्रत्यगात्मनि भवतीत्यभ्युपगम्यते । तुरीयस्वरूपमात्रमेव हि तेषां तत्त्वम् । यथोक्तम्— 'तत्त्वबोधान्न नाशः स्याद्व्यतिरेकान्वयौ न च । प्रत्यङ्मात्रैकयाथात्यादविधादेरिहात्मनि ॥' (बृ. ४-४-७६६) इति । अतः प्रपञ्चो यदि तत्त्वतो विद्येत, न तर्हि तत्त्वतो निवर्त्येत । यद्यपि कारिकायां यदि विद्येत तर्हि निवर्तेत न संशय इत्युक्तम्, तथापि तत्र न निरन्वयतो निवृत्तिरभिप्रेता, किं तु स्वकारणे लय एव । तादृशी चेन्निवृत्तिरत्र प्रपञ्चप्रविलयशब्देनोच्यते तर्हि साधनं विनापि तस्या अनायासेनैव मुमुक्षादौ लभ्यत्वान् तथा प्रविलीनस्य प्रपञ्चस्य पुनरभ्युद्भव-दर्शनाच्च तदर्थं साधनोपदेशस्य वैयर्थ्यमेव प्राप्नुयात् । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रविलय आशंसनीयः ॥

वस्तुतः प्रपञ्चो नैवास्ति—

न च प्रपञ्चो वस्तुतो विद्यते । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान् । प्रतिपादितं चैतन् 'स्वप्नमायासरूपेति' (१-७) इत्यत्र । अतोऽपि न तस्य निवृत्तिर्वास्तवी संभवति । न हि रज्ज्वां श्रान्तिबुद्ध्या कल्पित. सर्पो विद्यमानः सन् तत्त्वत एव विवेक्तो निवर्तते । न च माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिनां चक्षुर्बन्धापगमे विद्यमाना सती निवर्तते । किं तु नित्यमविद्यमान एव रज्जुसर्पो विद्यमान इव निवृत्त इव च विकल्प्यते ।

एवं मायापि चक्षुर्वन्धकाले विद्यमानेव तदपगमे निवृत्तव च । तथैवं प्रपञ्चान्वयं द्वैते मायामात्रम् अद्वैतं परमार्थतः । तस्मादविद्यामात्रविद्यमानस्यान् प्रपञ्चस्य विद्यैव प्रविलापः कार्यः । विद्या चाविद्याभारोपित-प्रपञ्चप्रत्यागत्यानेन तुरीयोऽद्वैतमिति स्वयमेवोत्पद्यते । तेनैव च विद्यो-त्पादेन प्रपञ्चप्रविन्ध्य मिथ्यतीति न तदर्थं पृथग्यतः कार्यः । यथा हि सर्पपयागोरुक्ताते रज्जुज्ञानकाले च रज्जुरेव परमार्थतोऽस्ति, यथा च माया-प्रतीतिकाले तदपगमकाले च मायाज्येव परमार्थतोऽस्ति । एवमद्वैतमेव परमार्थतोऽस्ति, न कश्चिन्प्रपञ्चो नाम प्रवृत्तो निवृत्तो वास्मान्बगिप्रायः ॥

नवीनवेदान्तित्याग्यानां तद्वृषणं च—

यद्यत्र नवीनैर्न्याम्यातम्— 'तन्वाः स्वस्वामिसंबन्धः प्राञ्चोऽस्य शरीणिः । वस्तुतोऽर्मा न चैवाम्ति परमस्य यशे यतः ॥ तन्वादिक्र-स्तथाप्तेन ममिमानान् प्रदृश्यते । अतः स विद्यत इति तद्विज्ञाकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात् स निर्वर्तदसंग्रयः ॥ ' इति, 'परेण ब्रह्मणा यत्तु द्विधा न ज्ञातमज्जमा । तद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञातमन्यथा ॥ जीवेन द्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानं तदेव च । परमार्थात् पराद्विष्णोर्गीतमिच्छा-वशादनु ॥ ' इति च स्वतर्कमात्रसिद्धं ब्रह्मतर्कमुदाहरद्भिः, तन्मर्मभ्ररा-ज्जम्यं प्रकरणं चानादृत्य स्वोप्रेक्षितप्रक्रियासाधनार्थं स्मृतिकल्पनचातुरी-दर्शनस्वभावजमिति न विस्मयावहम् । कथं हि तन्वाः स्वस्वामिसंबन्ध एवात्र प्रपञ्चकाण्डेन विवक्षित इत्यभ्युहितुं शक्येत केनचिदपि पूर्वापर-पर्यालोचनममर्थतः । कथं च 'यदि विद्येत' इत्यस्य अभिमानाद् दृश्य-मानो विद्यत इत्यङ्गीकारो भवेद्यदीत्यश्रवाद्यार्थ उल्लेख्येत ? कथंतरा च 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति वाक्यस्य 'अद्वैतं यत्परेण ब्रह्मणा द्विधा न ज्ञातम्, तदिदमेव द्वैतं द्विधा ज्ञातमज्ञेन जीवेन । तत् परमार्थतः पराद् विष्णोः मायामात्रं तदिच्छया निर्मितम्, तस्माददिच्छ-यैव निवर्तत इत्यर्थः' इति नात्यर्थं वर्ण्येति ' मायाशब्दश्चेच्छायाचक

इति कथमवगतमेतैरिति च न जानीमः । न हि कचिदपि वेदे लोके वा मायाशब्दस्तथा प्रयुक्तचरः ॥

ननु 'महामादेत्यदिव्येति नियतिर्गोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तयेच्छानन्त कथ्यते ॥', 'मायेतीच्छा समुद्दिष्टा' इत्यादिवचनबलादेव-
मवसीयत इति चेत् । साधु भोः कृतं भवद्भिः । यतः प्रज्ञानामसु मायां पठन्ति वैदिकनिघण्टुकाराः । शाम्भर्या च प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते लोके । भवद्भिस्तु विचित्रप्रज्ञैः केनाप्यनाघातनामगन्धाः स्मृतय एव प्रमाणीकृताः । अपि च 'मायामेतां तरन्ति ते' (गी. ७-१४) इति भगवत्प्रपत्तिमतां मायातरणसामर्थ्यमुक्तं गीतासु । न चेश्वरेच्छा तर्तव्या भवेदिति नैत्र मायाशब्देनेश्वरेच्छा विवक्षितेत्यवगम्यते । तस्मादभागवत-
मपीदमिच्छावादिमतम् । ननु चास्तपक्षे 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिता.' (का.१-८) इत्यादिना सृष्टेश्वरेच्छाधीनोक्तेः, तत्र चान्यादिशब्दानामभावेन स्वसिद्धान्त्यविज्ञानात् स्वमते च सृष्टेश्वरा-
धीनत्वमेवेत्यवगमात् मायामात्रमित्यत्रापि मायाशब्देनेश्वरेच्छैव न त्वैन्द्र-
जालिकादिसत्त्वमाया विवक्षितेति श्लिष्यते । तव तु 'स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता' (१-७) इत्यन्यशब्दात् परपक्षत्वेन परित्यक्त एव मायापक्षोऽत्र कक्षीक्रियत इति विरोधः प्रसज्यते । अपि चात्र 'यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः' इत्युक्तेस्तर्करूपत्वाद् विपर्ययपर्यवसानेनार्थ-
बोधकत्वमुचितम् । तथा च यदि प्रपञ्चो विद्येत तदा निवर्तेतेत्युक्तौ ब्रह्मणोऽपि विद्यमानत्वानिवृत्तिः प्रसज्यते । न त्वेतदिष्टं तथेति नेत्रं व्यासि-
रादरणीया भवति । तत्कथं परापशकुलाय स्वनासाच्छेदं करोपीति चेत् ॥

नैतदेवम् । यत इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरित्येतत्पूर्वपक्षत्वेनैव प्रतिष्ठापयद्विरस्मामिस्तवाभिमता प्रक्रिया पूर्वमेवापहस्तिता । इह च मायाशब्दस्येच्छापरत्वे प्रमाणाभावात् 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति वाक्यस्य च वक्रपशानुसरणं विना भवता व्याख्यातुमशक्यत्वात्तैव

प्रत्याशास्तीच्छापक्षस्य प्राणधारणे । प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यस्य तु प्रपञ्चस्य
वस्तुतो विद्यमानता निवृत्तिर्वा नाभ्युपगम्यत इत्यर्थत्वेनैव नीतत्वाच्चानिष्टा-
पत्तिरस्माकम् । एतदनुगुणमेव स्वप्नमायासरूपेति वचनम् । यतस्तत्रापि
यथा स्वप्नमाययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वा नाभ्युपगम्येते तथैव प्रपञ्चस्य मृष्टिप्रलयौ
इत्यत्रैव स्वरसं वाक्यम् । त्वयापि तत्र श्लोके मायाशब्दो प्रसिद्धमाया-
वाचकत्वेनैवाङ्गीकृतो मायावादनिरासार्थम् । 'अनादिमायया मुक्तः', 'माया-
मात्रमिदं द्वैतम्' इत्यत्र पुनः संभवत्यपि तस्मिन्नेवार्थे विनैव कारणमिच्छा-
वाचकत्वं तस्य स्वीकृतम् । इत्थं च प्रपञ्चशब्दस्य द्वैतशब्दस्य च विना
कारणमेव प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धार्थकतां स्वीकृत्य मायामोहपरवर्गतैव
प्रदर्शितेति तु चित्रम् ॥

अपि चात्र भवदीयो बाणो भवन्नमेव प्रहरति । तथा हि ।
तन्वाः स्वस्वामिसन्धरूपः प्रपञ्चो यदि विद्येत तर्हि निवर्तत न सगय
इति कथंकारं शक्यं वक्तुम् ? अथ तत्राभिमानकृतः सन्ध इति न
दोष इति ब्रूये, तर्हि ममापि मिथ्याभिमानकृत एव प्रपञ्चस्य विद्यमानता
तन्निवृत्तिश्चेति किं न स्यादिति ? यन्तु 'भेदप्रपञ्चो यदि विद्येत
उत्पद्येत, तर्हि निवर्तत । न च निवर्तते । मोक्षेऽपि भेदश्रुते' । तस्माद-
नादिरित्यर्थः । ' इति व्याचष्टे, स तु स्वभाष्यकारानादरेण व्याख्यायापि
दोषात्त मुच्यते । कुतः ? पूर्वश्लोके भेदनित्यत्वस्यानित्यत्वस्य वा अप्रकृत-
त्वात् कथमिहाकस्मादनादित्वं भेदस्य विधीयतेति ' न च 'अनादिमायया
मुक्तः' (१-१६) इति जीवस्य यत् पारतन्त्र्यं प्रकृतम्, तथैव चात्रोप-
संहारः क्रियत इति वक्तुं माप्रतम् । तथापि 'प्रपञ्चो यदि विद्येत' इति
श्लोकार्थस्यासामञ्जस्यतान्वयस्यात् । न चोत्तरार्धस्यापि सामञ्जस्यम् ।
इच्छावादस्य निराकृतत्वात् । तस्मादद्वैतं परमार्थमधिगन्तुमशक्तानां मिथ्या-
निन्दावचनप्रयोगोऽयं द्वाद्याफल्गुप्राप्तावशक्तस्य जम्बुकस्य तदागन्ध-
कीर्तनवदिति । अनो 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' इति यथा-

श्रुतव्याख्यानमेव साधु, तथैव च व्याख्यातं भाष्यकारेणेत्यलमिति-
प्रपञ्चेन ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

तुरीयात्मा नित्यनिवृत्तशास्त्रादिविकल्पः--

परमार्थतो निःशुद्धबुद्धमुक्तस्यभावस्यैव सत आत्मनोऽनादिमायया
सुसस्य स्थानत्रयवत्स्वरूपाऽशुद्धिः कार्यकारणाविद्याद्वयविपर्ययासनिबन्धना
तेनैव च तस्य संसारबन्धः सप्रपञ्चत्वं च । तत्त्वोपदेशजनितविद्यया
क्षीणे तु तस्मिन् विपर्ययासं म्वेनैव नित्यनिरवन्धनिष्प्रपञ्चतुरीयात्मनाऽव-
स्थानमित्याद्येदितमेतावता कारिकाग्रन्थेन । अपेक्षमपरमाशङ्क्यते । यदि
कल्पित एवायं संसारबन्धो गुरुपदेशजनितेन च प्रतिबोधेन निवर्तते तर्हि
स एव गुर्वादिविकल्पः कथं निवर्तत इति वक्तव्यम् । न हि शास्त्रा
शास्त्रं शिष्य इति विकल्पमनालम्बोपदेशो नाम भवति । न च द्वैत-
विकल्पे जाग्रत्प्रवृत्तमिति श्रुयति । अथ नास्त्येवाऽयमपि विकल्प
इत्युच्यते, तर्हि कथमुपदेश इति ? अवोच्यते । विकल्पतद्विवृत्ती अपि
प्रपञ्चतद्विवृत्तिसमानयोगक्षेमत्वात् वस्तुसत्त्वा । अतो विकल्पविनिवृत्तिः
कथमिति तदा बोधं शोभेत यदा विकल्पः केनचित् कल्पितो वस्तुवृत्ते-
नेत्यभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते । किं तर्हि यथाऽयं प्रपञ्चो माया
रज्जुसर्पवत्, तथाऽयं शिष्यादिविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तः ।
अत उपदेशान्, उपदेशादित्वायं वादः शिष्यः, श्राम्ता शास्त्रमिति ।
उपदेशकार्ये त्वद्वैतज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते तुरीये परमार्थतत्त्वे शास्त्राद्वैतं
विकल्परूपं न विद्यत एव ॥

सर्वमुक्तिप्रसङ्गवारणम्--

ननु यद्येकेन जीवेन परमार्थतत्त्वे ज्ञाते शास्त्रं न विद्यत एव, कथं
तद्विन्यासां पुरुषार्थप्राप्तिः ? न ह्युपदेशं विनैव ते मोक्षस्तु इति शङ्क्यं

कल्पयितुम् । आद्यस्यापि तथैव किं न स्यादिति चोदनायाः सुकरत्वात् ।
 अथ तुरीयात्मैव संमरत्यविद्यया स एव चोपदेशेन ज्ञानं लब्ध्वा मुच्यते ।
 तर्ह्येकमुक्तां सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । न हि विगलितसर्वद्वैतविभागे तुरीये मुक्ते
 सति कश्चिद्वद्बोध्यविष्येतेति । तथा च दृष्टदिरोधः । अत एतद्वोपपरिहाराय
 जीवा अनेके तेषामविद्याभेदाध्यानेकं, अविद्याकल्पितत्वाच्च शास्त्रादीनां
 तेन तेन जीवेन तत्त्वे ज्ञाते तस्यतस्याविद्याकल्पितशास्त्रादेर्निरवधारितेति
 चाभ्युपगन्तव्यम् । नैतदस्ति । न ह्यभिलपितसिद्धिनिवन्धना वस्तुस्थितिः ।
 न हि सर्वमुक्तिर्मास्थिति कस्याचिदभिलपितमित्येतावता जीवनानात्वमविद्या-
 नानात्वं वा मेद्बुमर्हति । न चान्दर्थोक्तदोषातङ्कः । उपदेशार्थमङ्गीकृतस्य
 शास्त्रादिभेदवादस्य परमार्थदृष्ट्याप्यङ्गीकार्यत्वे हेत्वभावात् । सर्वमिदं द्वैतं
 मायामात्रम् रज्जुसर्पादिवदविद्यावत् एव भागमानत्वादित्युपरादितत्वात् ।
 यक्ष्यति च परमार्थदृष्ट्या मुक्त्यादिव्यवहाराभावम् 'न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
 इत्येषा परमार्थता' (२-२३) इति । अविद्याप्रवहारादृष्ट्या तु-येनैव
 जीवेन ज्ञातमद्वितीयं तुरीयात्मतत्त्वम्, तस्यैव ज्ञात्वस्य प्रामाण्यं प्रत्याधिष्ठ्यं
 निवर्तत इत्यन्येषां शास्त्रादिव्यवहारो नैवापलभितुं शक्यते । अतो न दोषः ।
 अतः शास्त्रादेः परमार्थतोऽभावाच्चैव किमपि चाद्यमवतरतीति ज्ञेयम् ॥१८॥

अथोक्कारमात्राप्रविभागः

(उपनिषत्)

सोऽपमात्माऽध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा
 मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

अभिधानप्राधान्येनात्मवर्णनम्--

'ओमित्येन्द्रक्षरमिदं सर्वम्' इति परापरब्रह्मरूपस्याक्षरम्योमित्ये-
 तस्य उपन्याख्यानं प्रमुत्तम् । तत्रापब्रह्मण ओकारवान्यत्वादोकारत्वम्,
 परब्रह्मणश्चभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेवोकारगम्यत्वादोकारत्वमित्युक्तम् । तत्र

स्वतोऽभिधानाभिधेयविलक्षणस्य परब्रह्मण ओंकारत्वेन निर्दिष्टस्याभिधेय-
प्रधानं व्याख्यानं कृतम् “सर्वेऽत्र ब्रह्मण्यमात्मा त्रय सोऽयमात्मा
चतुष्पात्” (मं. २) इति । तदेरमौंकारश्चतुष्पादालेति व्याख्यातो यः
सोऽयमात्मा इदानीमव्यक्षरम् अक्षरमधिकृत्य, अभिधानप्राधान्येन वर्ण-
मानोऽव्यक्षरमौंकारः । प्राग्वर्णित आत्माऽभिधेयप्रधानः स इति निर्दिश्यते ।
इदानीं वर्णयिष्यमाणस्त्वभिधानप्रधान ‘अयम्’ इतीति विवेकः ।
किं पुनस्तद्व्याख्यानं यदधिकृत्य कथ्यते इत्यत्र आह ओंकार इति ॥

ओंकारात्मनो मात्राः—

सोऽयमौंकारः षादशः प्रविभज्यमानोऽधिमार्त्रं मात्रामधिकृत्य
वर्ततेऽत्रेत्यधिमार्त्रम् । योऽसौ विश्वनैजसप्राज्ञत्वेन प्राक्प्रविभज्य दर्शितः
सोऽयमेवेदानीं मात्राशः प्रविभज्य प्रदर्शयिष्यत इत्यभिप्रायः । कथम् ?
आत्मनो ये पादाः, त ओंकारस्य मात्राः । आत्मन एवोंकारत्वान् ॥

पादा अभिधेयाः मात्रास्त्वभिधानभूताः इति तेषां पृथक्त्वमेषाभि-
प्रेतमिति भाभून् कस्यचिदपि मतिरित्याह पादा मात्रा मात्राश्च पादा
इति । यत्तदबोचाम द्वितीयमन्त्रविवृतौ ‘अभिधानप्राधान्येन प्रथममन्त्रे
निर्दिष्टस्यैव पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः कियते अभिधानाभिधेययोर्दुर्गम्यै-
कत्वप्रतिपादनेनाभिधानाभिधेयोभयविलक्षणब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमिति, तत्रेदमेव
व्यतिहारवचनं गम्यते ‘पादा मात्रा मात्राश्च पादाः’ इति । कास्ता
मात्राः ? अकार उकारो मकार इति । एक एवाभिधानाभिधेयविलक्षण
ओंकारात्माऽप्रादोऽमात्रश्च सन् वैश्वानराकारादिपादमन्त्रोपायद्वारेणोप-
दिश्यत इत्यभिप्रायः ॥

ग्रन्थसंबन्धे मतान्तरं तदूपणां च—

अत्र केनिद्वन्द्वसंबन्धमन्यथैव व्याचक्षते । कथम् ? तत्त्वज्ञान-
समर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामव्यारोपपदाद्यभ्यां पारमार्थिक

तत्त्वमुपदिष्टमेतावतोपनिषद्भागेन । इदानीं तु तत्त्वग्रहणासमर्थानाम-
धमाधिकारिणामाध्यानविधानादारोपदृष्टिमेवावष्टम्भोकारमात्रादिकथनमिति ।
तदसत् । ओमित्येनदक्षरमिदं सर्वम् इत्युपक्रमविरोधप्रसङ्गात् । न हि
तत्रोपासनं विवक्षितम् । यस्तुमात्रनिर्देशात् । भाष्यविरोधप्रसङ्गाच्च ।
'इतरथा ह्यभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्या-
शङ्का स्यात्' इति हि गौणत्वाशङ्कानिराकरणेनोकारत्रयगोर्मुख्यैकत्वमेव
दर्शितं भाष्ये । तेनेह स्पष्टं विरोधः स्यादारोपदृष्ट्या पादमात्रैक्यं
स्वीकुर्वाणानाम् । उपसंहारविरोधाच्च । 'अमात्रश्चतुर्थोऽन्यवहार्यः (१२)
इत्यादिना ह्युपसंहारेऽप्यारोपितानां मात्राणामपवादेन 'एवमोकार आत्मेव'
इति तुरीयात्मनोकारस्य मुख्यैकत्वमेव वक्ष्यत इति तेनापि स्फुटो विरोधः
अध्यारोपदृष्ट्योपासनं विधीयत इति व्याचष्टामिति । तस्मादभिधानाभि-
धेयविलक्षणोकारात्मप्रतिपत्तिरेवेह प्रधानत्वेन विवक्षिता न त्वाधानम् ।
अवान्तरवाक्येषु पादमात्राणामान्यकथनं तज्ज्ञानफलकथनं च प्रधानप्रति-
पत्तिस्तुत्यर्थमेवेति ज्ञेयम् । मन्दमध्यमाधिकारिणां तु तत्त्वज्ञानासमर्थानां
सामान्यध्यानमोकारध्यानं च क्रमेण त्रयप्रतिपत्तये साधनं भविष्यतीति
त्यन्यदेतत् । न च तैराम्यधिकारिणां विधनद्वीकारपक्षे कथमुपासनाया
प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा ? न हि ज्ञानेणाऽविहितमप्युपास्यं फलदायकं वा
भवेदिति शङ्क्यम् । श्रुत्यन्तरपरिप्राप्तिविधेरपि सफलप्रवर्तकश्चोपपत्तेः ।
विशदयिष्यते चेदमथ इत्यास्ता तावत् ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वा-
द्वाऽऽप्तेति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥

वैश्वानराकारयोस्तादात्म्यम्—

तत्र पादमात्रैक्यप्रतिपत्तौ विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो
वैश्वानरो य उक्तोऽभिधेयप्राधान्येन सोऽभिधानप्रधानम्योकारस्याकारः

प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेति ? आह । 'आसेरादिमत्त्वाद्वा' ।
 आसिर्व्याप्तिः । अकारेण सर्वा वाच्यता । 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा
 स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' (ऐ. आ. २-३-१०)
 इति श्रुतेः । अकार एव सर्वस्वराणां सामान्यभूतः सर्वस्य वाक्प्रपञ्चस्य मूल-
 स्वरूपम् । सैषा अकाररूपा वाक् स्थानकरणधर्मैः स्पर्शोष्मभिश्च व्यञ्जनै-
 रभिव्यज्यमाना नानारूपं भजते व्योमवोषाधिगिरिति श्रुत्यर्थः । तथा
 वैश्वानरेण जगद्व्याप्तम् । 'तस्य ह वैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः'
 (छां. ५-१८-२) इत्यादिश्रुतेः । व्याख्यातपूर्वेयं श्रुतिः । न च व्याप्ति-
 सामान्यद्वारैव वैश्वानराकारयोरेक्यम् । यतोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वं
 चावोचाम । वैश्वानरो ह्योकाराभिन्नव्रजणो विकारो विकल्पमात्रम् ।
 विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्तित्वमेवे-
 त्यतोऽपि वैश्वानरोऽकारः । न चैवं वैश्वानरस्य वाचारम्भणमात्रत्वेऽनात्म-
 त्वप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । उपाधिमात्रस्य वाचारम्भणत्वेऽपि तद्विकल्पना-
 स्यदस्याऽऽत्मनोऽव्यभिचरितस्वरूपत्वात् । तुरीयात्मैव हि वैश्वानरादि-
 रूपेण विकल्प्यत इत्यवोचाम । अतो न दोषः । एवं तैजसप्राज्ञयोरपि
 स्वाभिधानाव्यतिरेको ज्ञेयः । आदिमत्त्वाद्वा वैश्वानरोऽकारः । आदि-
 रादित्वम् अस्य विद्यत इत्यादिमदकाराख्यमक्षरम् । ओकारमात्राणा मन्त्रे
 प्रथमत्वाद् यथैवादिमानकारस्तथैव वैश्वानरः । तदधिगमपूर्वकत्वादितर-
 पादाधिगमन्येत्यवोचाम । तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेवं
 सर्वथापि वैश्वानरोऽकारः ॥

वैश्वानराकारयोरेकत्वज्ञानफलम्—

वैश्वानराकारयोरेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान्
 कामानादिश्च भवति य एवं वेद । य एवं व्याप्तिसामान्याद्वैक्यं वेद स
 सर्वान् कामानाप्नोति, सर्वव्यापकवैश्वानरवत् । न हि वैश्वानरेणानाप्तं

किञ्चिदस्ति । अद्वितीयत्वात्तस्य । 'यन्मदन्यत्रास्ति' (गृ. १-४-२) इति श्रुत्यन्तरात् । यथादिमत्त्वसामान्यादिकं वेद स आदिः प्रथमो भवति महतां वैश्वानरवदेव । स हि वैश्वानरः पूर्वमेव सर्वस्मान् स्वस्थानं प्राप्नोति निति श्रूयते । 'यत्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औपतस्मात् पुरुषः' (वृ. १-४-१) इति । प्रथमपादत्वाद्वा वैश्वानरस्यादित्वम् । तैजसस्योभयत्वश्रवणादुत्तरत्र । फलकथनमोकारात्मैक्यज्ञानस्तुन्मर्धमि-पुक्तम् ॥९॥

(उपनिषद्)

स्वप्नस्थानतैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयपत्वा-
द्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्तति समानश्च भवति नास्याव्रद्ध-
वित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

तैजसोकारयोस्तादात्म्यम्--

स्वप्नस्थानतैजसो हिरण्यगर्भाभिन्नो य उक्तोऽपिनेयप्राधान्येन, सोऽभिधानप्राधान्येनोकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येन तयो-
रैक्यम् ? तत्राह । 'उत्कर्षादुभयत्वाद्वा' इति । उत्कर्षात् । उक्तृष्ट इव
'शुकारोऽकारादुच्चारणकाले प्रतिभानि । अकारादुक्तृष्ट्येकोकारस्यनुपा-
मिन्यर्थः । तथा तैजसोऽपि विधादुक्तृष्ट इव । विधोपाधिभूतान् स्थूलो-
पाधेरुक्तृष्ट इव वासनारूपमूक्षोपाधिरिति । उदाहृता च श्रुतिः 'अग्नौ
लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय' (वृ. ४-३-९) इति । अग्नौ तैजस
उकारः । उभयत्वाद्वा सामान्यातैजस उकारः । कथम् ? अकारमकार-
योर्मध्यस्थ उकारः । उच्चारणक्रमे माघस्यनान् । तथा विधमात्रयोर्मध्ये
भवति तैजसः । प्रतिपत्तिक्रमे तस्य मा दम्भज्ञान् । अन्यमाप्रवृत्तमप्रा-
द्विधेन सादृश्यम्, तत्वाप्रवृत्तमप्राजादेस्त्वित्त्वेन प्राजेन सादृश्यमिन्द्रा-
धर्मभाक्त्वं हि तस्य भवति । अत्र उभयभास्वयसामान्यान् तैजस
उकारः ॥

द्वितीयपादमात्रयोरेकत्वफलम्--

तैजसोकारयोरेकत्वविदः फलमुच्यते । य एवमुत्कर्षसामान्यादैक्यं वेद स उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंतति विज्ञानसंततिं वर्धयति । सततविज्ञान-संपन्नः सन्नुत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । हिरण्यगर्भवदेव । अप्रतिघं हि ज्ञानं हिरण्यगर्भवस्य । यद्योमयत्वसामान्यादैक्यं वेद स समानस्तुल्यश्च भवति । मित्रपक्षस्येयं शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति । हिरण्यगर्भवदेव । ॥ हि समानः सर्वेषाम् । सर्वभूतमयत्वात् । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद । एवं तैजसोकारयोरेकत्वमुत्कर्षोभयत्वसादृश्यकृतं यो वेद तस्यायमपर उत्कर्षः समानता च फलति । न केवलं स्वयं विज्ञानसंततिमुत्कर्षति, किं तु सर्वोऽप्यस्य कुले जातो ब्रह्मविज्ञानसंततिमुत्कर्षति । तथा सर्वोऽप्यस्य कुले जातो ब्रह्मविज्ञानेन सर्वात्ममूतः सर्वेषां समानो भवतीति द्रष्टव्यम् । अत्रापि फलकथनमात्मविज्ञानस्तुत्यर्थमेव ॥१०॥

(उपनिषत्)

सुपुस्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्यम्--

सुपुस्तस्थानः प्राज्ञोऽव्याकृताभिन्नो यः स मकारस्तृतीया मात्रा पूर्व-वदेव । केन सागान्येनेति ? आह । सामान्यमिदमत्र । मितेरपीतेर्वा । मितिर्मानम् । मीयेते इव विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः । प्रमवाप्ययौ हीत्युक्तम् । प्रलये प्राज्ञं प्रविशतः, उत्पत्तौ च प्राज्ञान्निर्गच्छन्तः इत्येवं-मानकाले यथा प्रस्थं प्रविशन्तो निर्गच्छन्तश्च ततो यवाः प्रस्थेन मीयन्ते एवं विश्वतैजसावपि-प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन मीयेते इवेति मितिः सामान्यमुभयोः । अत्र प्राज्ञरूपेणावस्थितिरेव न तु वास्तविकः प्रवेश इति यद्यपि वैषम्यम्, तथापि यथाप्रतीतेनैव स्वरूपेण प्राज्ञे स्थिताविव

पुनरपि तेनैव सोपाधिकरूपेण निर्गच्छत इव चेति भाष्येते इवेत्युक्तमिति ध्येयम् । तथोक्तारोच्चारणमनासौ मकारे प्रविष्टाचिव पुनः प्रयोगे च तत एव मकारादिर्गच्छत इवाकारोक्तारौ ओमोमिति नैरन्तर्येणोच्चारणे इति तत्रापि मीयमानत्वं ततोर्मकारेण । तदेव मिते सामान्यात् प्राज्ञो मकारः ॥

अर्पातेर्वा । अर्पातिरप्यन एकीभावः । ओंकारोच्चारणकाले ह्रन्त्ये-
ऽक्षरे मकारे एकीभूताचिवाक्कारोक्तारौ । ततोस्तर्गनामन्वक्तृत्वान्मकारस्यैव
चोच्चार्यमाणत्वात् तत्रैवाऽर्पातः स्वरूपविलयं गच्छत इवेत्यपीतिरुच्यते
तथोरिति ध्येयम् । तथा विश्वतैजसाचपि सुषुप्तकाले प्राज्ञे एकीभवतः,
एकतां गच्छतः । तत्स्वरूपेण स्थितेऽनदानीम् इत्यतो वा सामान्यादेकत्वं
प्राज्ञमकारयोः ॥

तृतीयपादमात्रयोरेकत्वज्ञानफलम्—

अत्रापि पूर्ववत् विद्वत्फलमाह । भिनोति ह वा इदं सर्वमर्पातिश्च
भवति य एवं वेद । य एवं मितिसामान्यादैक्यं वेद स इदं सर्वं
जगन्भिनोति । तथाधात्म्यं जानातीत्यर्थः । जगद्वाधात्म्यं हि प्राज्ञ-
रूपेणैकीभवनं तत इव निर्गमवत्वं चेति तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमेव ।
तज्ज्ञानातीत्यभिप्रायः । यश्चाप्यदसादृश्यादैक्यं वेद सोऽर्पातिश्च
जगत्प्रलयस्यानं भवति । जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ॥

अत्रोपासने न परमतात्पर्यम्—

अत्र सर्वत्र त्रिधाकारैक्यविज्ञानाद्यवान्नसाधनस्य फलवन्ननं न
पृथक्पृथगुपासनाविध्यर्थम् । अतत्प्रकरणत्वात् । किं तु प्रधानसाधन-
स्तुत्यर्थम् । अत्र ह्यभिधानाभिधेयविलक्षणो ब्रह्मात्मबोकार इत्येक्यविज्ञानं
प्रधानं साधनं मुक्तेर्विवक्षितम् । तन्स्तुत्यर्थमेवेहावान्तरसाधनानां मात्रा-
पादैक्यविज्ञानानां फलवत्त्वकीर्तनम् । इत्थं महाभागमिदमोकारात्मैक्य-

विज्ञानं यत्स्वावयवभूतमात्रापादैक्यविज्ञानेनापि यथोक्तं कल्पमाप्यत इति ।
 अतोऽत्रोपासनं विधित्मितमिति न प्रमितकथम् । एतेन यदाहुः केचिन्
 माण्डूक्योपनिषदि त्रिविधस्य जीवस्य त्रिविधेश्वरेणाऽभेदचिन्तनं
 विधित्सितम्, महावाक्यविचारपूर्वकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थानां प्रणवचिन्तनं
 चेति तदपि सुदूरनिरस्तं भवति । उपनिषत्वात्पर्यमज्ञानद्विर्भाष्यकारिका-
 विरोधमप्यनादृत्य कल्पितत्वात्तन्प्रक्रियाया इति ॥ ११ ॥

अथ प्रणवमात्राकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १२ ॥

विश्वस्य प्रणवाद्यमात्रारूपत्वम्—

अत्र श्रुत्युक्तेऽर्थे पूर्ववदेते वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति । विश्वस्या-
 त्वविवक्षायाम् - अभिधेयप्राधान्येन विश्व इत्युक्तस्याभिधानप्राधान्येना-
 कारमाश्रयं यदा विवक्ष्यते तदेत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं
 'मात्रासंप्रतिपत्तौ' इति । विश्वस्य वस्तुनोऽभिधानाभिधेयरहिततुरीय-
 स्वरूपेणावस्थितस्यैव यदा अत्वविवक्षा भवति यदाकारमात्रासंप्रतिपत्ति-
 र्भवति । यदायममात्रोऽप्यकारवानोकार इति संप्रतिपद्यते तदेति यावत् ।
 एवमुत्तरत्रापि मात्रासंप्रतिपत्तावित्यस्य योजनोद्धा । तदेवं मात्रासंप्रतिपत्त्या
 यदा विश्वस्यात्वं विवक्ष्यते तदा आदित्वसामान्यं मन्त्रविवृत्युक्तन्यायेनो-
 त्कटम् उद्धृतं दृश्यत इत्यर्थः । यत्त्वत्र कश्चिदाह अत्वविवक्षायामि-
 मिति विवक्षापदेनोपासनं ग्राह्यमिति तत्प्रकरणानभिज्ञलयेत्युपेक्ष्यम् ।
 आप्तिसामान्यमेव च उत्कटम् इत्यनुवर्तते । सामान्यमेव चेति
 चशब्दान् ॥ १२ ॥

तैजस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजस्य प्रणवद्वितीयमात्रारूपत्वम्—

तैजस्य मात्रासंप्रतिपत्तौ सत्याम् उत्त्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षायां
उत्कर्षः सामान्यमिति स्फुटं दृश्यते । उभयत्वं न तथाविधं स्फुटमेवेति
पक्षोक्तविवृत्त्यनुसारेण मयं ज्ञेयम् ॥ २० ॥

मन्त्रभावे ग्राज्ञस्य माननामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु ल्यसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

ग्राज्ञस्य प्रणवतृतीयमात्रास्वरूपत्वम्—

ग्राज्ञस्य मात्रासंप्रतिपत्तौ मन्त्रभावे विवक्षितं तु मितिमान्य-
मुत्कटम् इत्युक्तम्, ल्यसामान्यमेव चोत्कटमिति पूर्ववत् ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

य पूज्यः सर्वभूतानां बन्धश्चैव महापुनिः ॥ २२ ॥

पादमात्रासामान्यविदः स्तुतिः—

त्रिषु धामसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्येषु यथोक्तस्थानेषु तुल्यं
सामान्यमुक्तप्रकारेण यो निश्चितः एवमेवेतादिति तत्सामान्यहेतुविज्ञानपूर्वकं
वेत्ति, स वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ब्रह्मन्निर् सन्न लोके सर्वभूतानां पृथो
बन्धश्चैव भवति । पूजाबन्धनमात्रेण तस्य सत्त्वमन्त्ररूपत्वात् तत्रैका
आसक्तमा भवन्तीत्यभिप्रायः । 'तत्सादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भक्तिकामः'
(मुं. ३-१-१०) इति श्रुतेः । स्तुतिरेषा प्रधानस्तुतय इत्युक्तम् । एष
एव चावस्थात्रये सामान्यवेत्ता गङ्गामुनिर्भवति ब्रह्मस्वरूपमन्त्रात् ॥ २२ ॥

अकारो नयते विधमुकारश्चापि तैजसम् ।

मन्त्रस्य पुनः ग्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

१-२३]

अमाशौंकारज्ञाने सति पुनर्ज्ञानव्यापारो नास्ति—

अकारादिसामान्यज्ञानं प्रधानसाधने कथमुपायो भवतीति ?
आह । यथोक्तैरास्यादिसामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सदैकत्वं कृत्वा
यथोक्तोंकारं प्रणिपद्य यो ध्यायति प्रणिधानपूर्वकं स्वपरीक्षकवत् तम्,
'अकारो नयते विश्वम्' । मात्रोपासनं विवक्षितम् नापि तत्फलभूता
गतिः । 'देशो भूत्वा देवानप्येति' (बृ. ४-१-२) इत्याद्युपदेशे देवो
भूत्वेहोपासनया साक्षात्कृतदेवभावः सन् शरीरपातोत्तरकालं देवानपि
गच्छति तत्सायुज्यं गच्छतीति यथा विश्रायते नैवेह तथाकारोपासनं
तत्कृतसाक्षात्कारेण विश्वप्राप्तिर्वा विवक्ष्यत इति वक्तुं शक्यम् । जागरित-
स्थानस्याऽऽत्मनो नित्याप्तविश्वस्वरूपत्वात् । कथं तर्हि 'अकारो नयते
विश्वम्' इति ? यथोक्तेनाप्तिसामान्येनाऽऽदिमत्त्वसामान्येन चाकारसंज्ञको
विश्व इत्यर्थं गृहीत्वा विश्वं स्वरूपेण जाग्रदन्तर्भूतान् सर्वानपि लोकान्
स्थावरजङ्गमज्वापिभिः स्वाशभूतैश्चैतन्यकिरणैर्ग्राप्त इव वर्तते, स एव च
तैजसादिप्रतिपत्त्युपायत्वेनाऽऽदिभूत इति यो वेद तमकारो नयते विश्वम् ।
अकारालम्बनोंकारं विद्वान् वैश्वानरो भवति । अकारार्थविज्ञानपूर्वकमोका-
रात्मानं विद्वान् अयमहमसि वैश्वानर इति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

तथोकारश्चापि तैजसम् । नयत इत्यनुवर्तते । उकारालम्बनोंकारं
विद्वान् स्वप्नान्तर्गतसर्वप्रपञ्चोपहितसैजसोऽहं हिरण्यगर्भ इति प्रतिपद्यते ।
मकारश्च पुनः प्राज्ञं नयते । विश्वस्तसर्वदेशकालवस्तुप्रपञ्चस्तत्कारणत्व-
मात्रोपाधिः प्राज्ञोऽहमस्मीति प्रतिपद्यते । मकारालम्बनोंकारं विद्वान्
नित्यर्थः । तदेवं सर्वत्र तत्तन्मात्रासंप्रतिपत्तिद्वारा तत्तदुपाधियुतमात्मानं
निदिध्यास्य प्रतिपद्यते । न तूपास्त्या तत्तद्भावं गतः प्रेत्य तत्तदपिगच्छ-
तीत्यर्थः । आलम्बनत्वं चाकारादीनामिह नोपायत्वम्, किं तर्हि
तत्तत्सादृश्यं तत्तत्सामान्यपर्यालोचनया प्रतिपत्त्युपायभूतत्वमेव । ज्ञान-
प्रकरणत्वादेवमेवात्रार्थ इत्यवगम्यते ॥

प्रत्यक्षमनुभूयते तथापि तस्य सर्वाभिधानप्रपञ्चप्रकृतिभूतस्य परमार्थस्वरूप-
भूतः परमात्मैवाभिधानाभिधेयविलक्षणोऽत्रोंकारशब्देन लक्ष्यत इत्यमात्रः ।
स ओंकारो यद्यपि जागरितस्थानाद्युपाधिवशाद् वैश्वानराद्यभिन्नाकाराद्या-
लम्बन इव विकल्प्यते, तथापि स्वतो नित्याधिकेन रूपेण सर्वविकल्पापहव-
सिद्धो कल्पितमात्रात्रयविलक्षण एवेति चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलः ।
अव्यवहार्यः । अभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वात् । यथा
द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, एवमभिधानाभिधेये वाङ्मनसस्य रूपम् ।
ताभ्यां हि ते रूप्येते । तदेवं वाङ्मनसयोरन्यवहारसाधनयोः क्षीणत्वा-
दव्यवहार्य ओंकारः । तथा प्रपञ्चोपशमः । यथा अमात्र इति विश्वादि-
स्थानिवाचकप्रतिषेध एवं प्रपञ्चोपशम इति जागरितादिस्थानवाचकप्रति-
षेधः । तुरीयमन्त्रे प्रपञ्चोपशम इत्यनेन ब्राह्मब्राह्मकादिविविधभेदसहित-
स्थानत्रयापहवः कृतः । अत्र पुनस्तद्वाचकापहवः कियत इति विशेषः ।
तत्र हि प्रपञ्च्यते इति प्रपञ्च इति कर्मसाधनः प्रपञ्चशब्दः । वाच्यभेद-
परत्वान् । इह तु प्रपञ्च्यतेऽनेनाभिधेयपूग इति, प्रपञ्च्यत्यभिधेयपूगमिति
वा वाचकसामान्यत्वेन करणसाधनः कर्तृसाधनो वा स्वीकार्यः । वाच्या-
पहववदेव वाचकापहवस्तदुभयविलक्षणत्वादोंकारात्मन इति ध्येयम् ।
अत एव शिवोऽद्वैतः संवृत्तोऽयमोंकारः । शान्तनिखिलद्वैताशिवविकल्प-
त्वात् । एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारः कल्पितत्रिमात्रः कल्पित-
त्रिपादोऽपि वस्तुवृत्ततोऽमात्रोऽपादश्चाऽत्मैव । अत्राऽऽत्मैवेति नाऽऽत्म-
शब्दाभिधेयत्वेन निर्देशो यथा 'अयमात्मा ब्रह्म' (मं. २) इत्यत्र । किं तु
विगलितसर्वाभिधानाभिधेयविभागोऽपादोऽमात्रश्च । स आत्मा स विज्ञेयः
इत्यत्र हि प्रत्यक्षमित्तसर्वपादविकल्पोऽभिहितः । अत्र च निरस्तसर्वमात्रा-
विकल्पोऽभिहित इति । तस्मिन् पादमात्राकल्पनं तु तत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वे-
नेत्युक्तम् । तदेवं कल्पितोपायेनामात्रोंकारप्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥

त्यात् । तत्राऽपि 'तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनवि-
 प्रयुक्ताः । त्रित्यासु चाद्याभ्यन्तरमन्मासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते नः'
 (प्र. ५-६) इति मात्रोपासनापरामर्शदर्शनात् । अथ तत्र मात्रापादैक्यो-
 पासनाचोदनाभावात्, मनुष्यसोमसूर्नलोऽप्राप्तिरूपफलभेदसंकीर्तनाच्च न
 तद्विधैक्यमत्र संभवतीति गन्ते, तर्ह्यत्रैवाऽवान्तरतात्पर्येणाऽकारवैधा-
 नरादिमात्रैक्योपासनाप्युपदिदिक्षितेति कल्प्यताम् । आद्यादिमत्त्वादि-
 धर्मोद्देशदर्शनात्, तत्तदुपास्यनुरूपफलसंकीर्तनाच्च । तथा चाकारवैधा-
 क्योपासनया आद्यादि दृष्टं फलं शरीरपातोत्तरं च सम्पन्नदशनद्वारेण कम्-
 मुक्तिश्च भविष्यति । नन्वेतदपि व्याख्यानं न साधु लक्ष्यते । यस्माद्
 'मूढः क्रतुवज्ज्यायस्त्वम्' (वे.सू. ३-३-५७) इति न्यायेर्ओंकारज्ञान-
 स्यैवेह ज्यायस्त्वं युक्तं प्रतिपत्तुम् । ओंकारप्रतिपत्तेर्यत्राधिकृतत्वात् 'अध-
 क्षरमोह्वार' (मं. ८) इति । उपसंहारेऽपि 'एवमोह्वार आत्मैव संविदा-
 त्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद' (मं. १२) इति महाफलसंकीर्तनाच्च ।
 भवतैव चोक्तम् अत्रायान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थमिति । तत्कथ-
 मिदानीं मात्रापादैक्योपासनाप्यङ्गीक्रियत इति ? नैष दोषः । उभयथा-
 प्युपपत्तेः । कथम् ? अभिधानाभिप्रेयबिच्छिन्नोऽकारब्रह्मात्मप्रतिपत्तिरिह
 प्राधान्येन विवक्षिता । सर्वस्याप्युपनिषदस्तादर्थ्येर्नैवोपक्षयादित्यवोचाम ।
 तथा चोत्तमाधिकारिणामोंकारात्मप्रतिपत्तेरिहैवाऽऽत्मनात्मनि संवेशफल-
 संकीर्तनेनेहोपसंहार उपपद्यते । तदत्र यदुक्तमोंकारज्ञानस्यैवेह ज्यायस्त्वं
 युक्तं प्रतिपत्तुमिति तदभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यनुगमात् । यत्पुनरुक्तं मात्रापादै-
 क्योपासनाऽत्र नोपदेश्येति, तन्न क्षम्यते । न हि वैधानरविद्यायां व्यस्तो-
 पासनाया इवेह मात्रापादैक्योपासनाया निन्दावचनं किंचिदुपलभ्यते ।
 तस्मादुपासनायाम् अविद्याविषयेऽधिकारिविशेषोपक्षयाऽनुमन्दमानायां न
 कोऽपि विरोधो भवेत् । श्रुत्यक्षरवैलोप्याभावात् । न चैवं वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
 अवान्तरतात्पर्येणोपासनाङ्गीकारादेकवाक्यताया अप्रवृत्त्यात् । न चाकार-

वैधानराद्यैक्यचिन्तनमोङ्कारत्रयप्रतिपत्तिविधातकम्, येन तदुपास्थङ्गीकारोऽनिष्टः स्यात् । प्रत्युत तादृशैक्यचिन्तनस्य द्वास्त्वादोङ्कारात्मप्रतिपत्तेर्दोषकारकमेव भवेत् । न चोगसनादिसहायानपेक्षणादात्मज्ञानस्य व्यर्थमाद्विधिकल्पनाप्रयासोऽस्मिञ्ज्ञानप्रकरणे इति शङ्काम् । ज्ञानप्रकरणे विहितत्वादेवोगसनाया आत्मविज्ञानमोक्षत्वात् त्रिनिद्योगोपपत्तेः । यथाहुर्व्यासः 'उपासनं च यत्किञ्चिद्विद्याप्रकरणे श्रुतम् । तदप्यात्मैक्यविज्ञानयोग्यत्वायैव कल्पते ।' (सं. वा. ३२९) इति । तस्मादधिकारिभेदेन ज्ञानोगसनयोर्मयोरप्युपदेशो न कश्चिद्विरोधः स्यादिति द्रष्टव्यम् । तथा चाधिकारिभेदेन ज्ञानोपासनायिनिर्देश इतीहापि वक्ष्यति कारिकाकारः 'आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोऽक्षुद्रदृष्टवः । उपासनोऽदिष्टं तदर्थमनुकम्पना ॥' (३-१६) इति । सर्वथाऽभिव्यक्तोऽनिरव्यक्तोऽङ्कारोपासनं न प्राधान्यतया विधित्सितनन्तप्रकरणत्वादिति तु नैव प्रसर्तव्यम् ॥

मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं तद्वर्णनं च—

यस्यत्र कैश्चिद्व्याख्यातम् आत्मैव व्यूहबामुदेव एव एवमोङ्कारः ओङ्कारैकदेशनादरूप इति यावत् । अस्य व्यूहबामुदेवस्य परवासुदेवेन समस्तप्रणवरूपेणातितनिकृष्टैक्यसूचनार्थमोङ्कार इति समस्तनिर्देश इति । तदक्षरवाङ्मयश्रुतकल्पनं चेत्पुनश्चम् । न हि व्यूहचतुष्टयस्य व्यूहबामुदेवपरवासुदेवविभागस्य वाऽस्यामुपनिषदन्यत्र वा सर्वसंप्रतिपत्तेषु वेदान्तेषु प्रतिपादनमस्ति । ओङ्कारैकदेशनादमात्रपरत्वेनोङ्कारसद्व्यर्थसंज्ञेने कारणाभावः स्फुट एवेति । एवम् 'आत्मैव भूत्वाऽन्याभिमानं त्यक्त्वा परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशन्नुपासकः । तुरीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परं पदम् । तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् ॥ ज्ञानानन्दो च शक्तिश्च तथापि न समाः कचिन् । विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च नित्यदा ॥' इत्यादि बहुभाषिणामपि व्याख्यानं वेदे परिच्छिन्नबुद्धिमात्रप्रदर्शकमित्यलं श्रुतहानाबुश्रुतकल्पनारीणमतविमर्शेन ॥ १२ ॥

अथ प्रणवकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

ओंकारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

पूर्वदेवान्नाऽपि क्षुत्पुच्छेऽर्थे एते यश्नमाणा श्लोका भवन्ति ॥

परमार्थोत्तरज्ञानी कृतकृत्यः—

ओंकारं पादशो विद्यात् । नन्वक्षरमोंकार इति प्रकृते कथं पादशो विद्यादित्युच्यते ! मात्रशो विद्यादिति खलु वक्तव्यम् । नैपद्योरः । तुरीयस्य केवलस्योंकारस्याभिधानाभिधेयविलक्षणस्य विप्रक्षित-
स्यात् । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव हि मात्राः मात्राश्च पादाः, नात्र पादमात्राविवेकोऽस्ति । नात्र संशयः कर्तव्यः । तस्माद् युक्तमुक्तं पादशो विद्यादिति । अयमाशयः । अक्षरालम्बन ओंकारोऽहमिति जागरित-
स्थानोपाधिको वैश्वानरो भवति । स च सोपाधिकं वैश्वानरं स्वात्मनि प्रविलाप्य उक्तालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् स्वप्नस्थानोपाधिक-
सौजतो हिरण्यगर्भो भवति । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् मकारा-
लम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् सुषुप्तस्थानोपाधिकः प्राज्ञोऽव्याकृत-
धीजात्मा । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् क्षीणे धीजभावे तुरीयेण स्थेनैव फेदलोत्तरात्मरूपेणावतिष्ठत इत्येवमोंकारं पादशो विद्यादिति ॥

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा । यथोक्तोपायेनैवंक्रमेणोंकारे ज्ञाते सतीत्यर्थः । अन्यस्य ज्ञातव्यस्य कर्तव्यस्य वाऽनवशेषात् किञ्चिदपि चिन्तयेद् दृष्टार्थं स्वप्नन्दनादि, अदृष्टार्थं वा स्वर्गादिभोगं न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । न किञ्चिदपि चिन्तयति ज्ञानीत्यर्थः । नायं विधिः न किञ्चि-
दपि चिन्तयेदिति । यतः कृतकृत्य एव सर्वथापि विधिनिषेधाद्योचर

वैश्वानराद्यैक्यचिन्तनमोँकारत्रयप्रतिपत्तिविधातकम्, येन तदुपास्यर्ज्ञाकारो-
ऽनिष्टः स्यात् । प्रत्युत तादृशैक्यचिन्तनस्य द्वारत्वादोङ्कारात्मप्रतिपत्तेर्द्वयो-
कारकमेव भवेत् । न चोपासनादिसहायानपेक्षणादात्मज्ञानस्य व्यर्थताद्विवि-
कल्पनाप्रज्ञासोऽस्मिञ्ज्ञानप्रकरण इति शङ्क्यम् । ज्ञानप्रकरणे विहितत्वा-
देवोपासनाया आत्मविज्ञाननोम्पत्त्या विनिनोगोरगतेः । यथाहुर्वार्तिक-
काराः 'उपासनं च यन्निश्चिद्विद्याप्रकरणे धृतम् । तदप्यारम्भक्यविज्ञान-
योगप्रत्ययैव कल्पते ।' (सं. वा. ३२९) इति । तस्मादधिकारिभेदेन
ज्ञानोपासनयोर्भूयोरप्युपदेशो न कश्चिद्विरोधः स्यादिति द्रष्टव्यम् । तथा
चाधिकारिभेदेन ज्ञानोपासनाविनिनोग इतीहापि वक्ष्यति कारिकाकारः
'आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । उपासनोदितेन तदर्थमनु-
कम्पया ॥' (३-१६) इति । सर्वथाऽस्मिन्त्रोपनिषोऽङ्कारोपासनं न
प्राधान्यतया विधित्सितमतप्रकरणत्वादिति तु नैव प्रसर्तव्यम् ॥

मन्त्रस्य व्याख्यानान्तरं तदूपणं च—

यस्वत्र कैश्चिद्व्याख्यातम् आत्मैव व्यूहवामुदेव एव एवमोँकारः
ओंकारैकदेशनादरूप इति यावत् । अस्य व्यूहवामुदेवस्य परवामुदेवेन
समस्तप्रणवरूपेणातिसंनिष्टैष्यमूचनार्थमोँकार इति समस्तनिर्देश इति ।
तदक्षरबाह्यमश्रुतकल्पनं चेत्सुपेक्ष्यम् । न हि व्यूहचतुष्टयस्य व्यूहवामुदेव-
परवामुदेवविभागस्य वाऽस्यामुपनिषदन्यत्र वा सर्वसंप्रतिपत्तेषु वेदान्तेषु
प्रतिपादनमस्ति । ओँकारैकदेशनादमात्रपरत्वेनोँकारशब्दार्थसंनोचने
कारणाभावः स्फुट एवेति । एवम् 'आत्मैव भूत्याऽन्याभिमानं त्यक्त्वा
परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशत्युपासकः । ... तुरीयं नादनामानं हरिं
ज्ञात्वा परं पदम् । तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मवान् ॥ ज्ञानानन्दो
च शक्तिश्च तथापि न समाः कचिन् । विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतन्त्र्यं च
नित्यदा ॥' इत्यादि बहुभाषिणामपि व्याख्यानं वेदे परिच्छिन्नबुद्धिमात्र-
प्रदर्शकमित्यलं श्रुतहानानुश्रुतकल्पनारीणमनविमर्शेन ॥ १२ ॥

अथ प्रणवकारिकाः

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

ओंकारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

पूर्वदेवात्राऽपि श्रुत्युक्तेऽर्थे एते वक्ष्यमाणा श्लोका भवन्ति ॥

परमार्थोऽकारज्ञानी कृतकृत्यः—

ओंकारं पादशो विद्यात् । नन्वक्षरमोऽकार इति प्रकृते कथं पादशो विद्यादित्युच्यते ? मात्रशो विद्यादिति खलु वक्तव्यम् । नैष दोषः । तुरीयस्य केवलस्योऽकारस्याभिधानाभिधेयविलक्षणस्य विवक्षितत्वात् । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव हि मात्राः मात्राश्च पादाः, नात्र पादमात्राविवेकोऽस्ति । नात्र संशयः कर्तव्यः । तस्माद् युक्तमुक्तं पादशो विद्यादिति । अयमाशयः । अकारालम्बन ओंकारोऽहमिति जागरितस्यानोपाधिको वैश्वानरो भवति । तं च सोपाधिकं वैश्वानरं स्वात्मनि प्रविलाप्य उकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् स्वप्नस्थानोपाधिकस्तैजसो हिरण्यगर्भो भवति । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् मकारालम्बन ओंकारोऽहमिति विद्वान् सुषुप्तस्थानोपाधिकं प्राज्ञोऽव्याकृतबीजात्मा । तमपि तथैव स्वात्मनि प्रविलापयन् क्षीणे बीजभावे तुरीयेण स्वेनैव केवलोऽकारात्मरूपेणावतिष्ठत इत्येवमोंकारं पादशो विद्यादिति ॥

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा । यथोक्तोपायेनैवंक्रमेणोंकारे ज्ञाते सतीत्यर्थः । अन्यस्य ज्ञातव्यस्य कर्तव्यस्य वाऽनवशेषात् किञ्चिदपि चिन्तयेद् दृष्टार्थं सक्चन्द्रनादि, अदृष्टार्थं वा स्वर्गादिभोगं न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । न किञ्चिदपि चिन्तयति ज्ञानीत्यर्थः । नायं विधिः न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । यतः कृतकृत्य एव सर्वथापि विधिनिषेधागोचरः ।

ओंकारात्मज्ञानी । विविष्टफलसंस्कीर्तनं त्विदं न्योक्तज्ञानिनः सकृद्वष्टा-
द्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारचिन्ता नैव भवतीति । तथा चोक्तम् 'इति नूतार्थ-
संयोजनानोन्मीलितचञ्चुषाम् । नास्ति व्याधिर्जरा नास्ति नास्ति देशपरि-
श्रमः ॥ नास्ति रोगो न संतापो नास्ति कामादिमंश्रुतिः । न स्तुर्हर्षभयो-
द्वेगहानोऽचक्षुस्त्वयः । न ओको नारतिः काचिन्न कर्तृत्वं न कार्यता ।
न ज्ञेयं नापि च ज्ञाता तदभयोऽपि नेष्यते ॥ ' (वृ. वा. २-१-२७६,
२७७) इति ॥ २४ ॥

युज्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

परमार्थप्रणवो ब्रह्मैव निर्भयम्—

तस्मात् प्रणवे यथाव्याख्यातं पादमात्राविभागविधुरे परमार्थरूप
आत्मनि चेतो मनो युज्जीत समाध्यान् । तत्रैवोक्तोपायेन ज्ञानं संपादये-
दित्यर्थः । 'ओमित्यात्मानं युज्जीत' (तै. ना. ७०) इति श्रुतेः । ज्ञात्वा
तस्मिन्नेव मनःसमाधानं कुर्यादिति विधिस्तु न शङ्कनीयः । ज्ञाते द्वैता-
भावाद् विधेरसंभवात् । नित्यप्राप्तत्वाच्च परमार्थप्रणवचिन्तनस्य ॥

किमित्योङ्काररूपमात्मानमेव जिज्ञासेन्, किं कारणं वा नान्य-
स्मिन् मनःप्रसारं कुर्यादिति ? अत आह 'प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्' इति ।
प्रणवः परमार्थरूपस्तुरीयात्मा निर्भयं ब्रह्मैव । 'स वा एष महानज
आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) इति
श्रुतेः । यस्मात् प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्, तस्मात् प्रणवे नित्ययुक्तस्य
सदा आत्मभावेन युक्तस्य । तदनन्यत्वेन स्थितस्येति यावत् ।
न भयं विद्यते क्वचित् कुतश्चिदपि हेतोर्मयं नाम्नीत्यर्थः । नात्र नित्य-
युक्तस्येति चित्तसमाधानमातन्त्र्यं विवक्षितं किं तु ज्ञानेन तदात्मनाऽवस्थान-
मेव । न हि ध्यानयोगयुक्तस्य सर्वथा भयवर्जितत्वमवकल्पते ।

उपजनापायधर्मवत्त्वेन भगसंकीर्तनान् 'योगो हि प्रभवाप्ययौ' (का. २-३-११) इति श्रुत्यन्तरे । नित्ययुक्ता एवानेन प्रणवात्मना अज्ञा अपि परमार्थतः, तदविज्ञानात्तु तेषां भगम् । यदा तु ज्ञानी एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरूपने सर्वभयकारणवर्जितेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति । विद्यामामर्श्यादिति शेषः । तस्मान्न भयं विद्यते कचिदिति ज्ञानस्यैव महिमा वर्ण्यते । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन' (तै. २-९) इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपं स्वात्मानन्दं विद्वान् विद्यासमसमयमेवाभयं गतो भवति । अतो न कुतश्चन हेतोर्विभेति । भयनिमित्तस्य बह्वन्तरस्याभावादित्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः' स्मृतः ।

अपूर्वोऽनन्तरोऽबाधोऽनपर प्रणवोऽय्ययः ॥ २६ ॥

परमार्थप्रणव एव परापरब्रह्मरूपेणावस्थितः—

प्रणवस्वरूपकथनमिदं तज्ज्ञानस्तुतये । प्रणवः प्रकृत एव ह्यपरं ब्रह्म मन्दमध्यमाधिकारिणां नामरूपादिविशेषविशिष्टमुपासनायोपदिश्यमानम्, प्रणव एव च परः परमात्मा, परं ब्रह्म यद्विद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनोपदिश्यत उक्तमाधिकारिणां ज्ञेयत्वेन । एक एवाऽऽत्मा प्रणवोऽपेक्षितोऽग्रेसरबन्धत्वेनापरो निरन्तोपाधिसंबन्धत्वेन च पर उच्यत इत्यतः परापरे ब्रह्मणी प्रणव एव । तस्मिन् प्रणवत्वव्यपदेशस्तु तत्प्रतीकत्वेन तदभिधेयत्वेन चोपास्यत्वात्, यथोक्तरीत्या मात्रापादोपायेन ज्ञेयत्वाच्च । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च त्रय यदोकारः' (प्र. ५-२) इति श्रुतेः ॥

किं तर्हि परं वापरं वा तस्य वास्तवं स्वरूपम्? तत्राह 'अपूर्वोऽनन्तर' इत्यादि । परत्वमपरत्वं चोपास्येक्षातन्निरपेक्षात् इत्युक्तम् ।

१. 'परं' इति पठान्तरम् ॥

म्यतस्तु क्षीणेषु मात्रागतेषु वर्णितप्रकारेण प्रणवोऽयं न परं कारणम्,
 नाप्यपरं कार्यं ब्रह्म । कुतः ? यस्मादपूर्वः । नास्य पूर्वं कारणं
 विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयमन्तराले किञ्चिदपि विद्यत
 इत्यनन्तरः । तथा 'अवाहः' बालमप्यन्धश्च विद्यत इत्यवाहः तथा
 'अनपरः' । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
 परमनन्तरमवाहमयमात्मा ब्रह्म' (वृ. २-५-१९) इति श्रुतेः । कार्य-
 कारणविभागवर्जितोऽयं नैव प्रणवशब्दवाच्यः, तद्वद्वत्त्वादेव तु प्रणव
 इत्युच्यते इति भावः । तदुक्तम् 'कार्यकारणे तत्त्वे नाम लब्धत्वात्
 यतः । रूपाभिधेयसंबन्धमरूपाशब्दमश्रम् । लक्षयेन्नाज्ञसा वक्ति परं
 ब्रह्म कथंचन । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां साक्षाद्ब्रह्मणसंभवात् ॥' (वृ. वा.
 २-४-२५३, २५४) इति । यत अपूर्वोऽनन्तरोऽवाहोऽनपरः प्रणवः,
 तत एवाव्ययः । व्ययहेतोरान्तरस्य ब्रह्मस्य वाऽभावात् । 'स ब्रह्माभ्य-
 न्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'सैन्धवघन' (वृ. ४-५-१३) वदनन्तरो-
 ऽवाह अन्वण्डैकरमश्चेत्यभिप्रायः । यत्त्वत्र पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि
 पूर्ण एवेति श्लोकार्थव्याख्यानम्, तद्वद्वत्तारप्रक्रियावतरणकौशलमात्र-
 प्रदर्शनमित्युपेक्ष्यते ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

प्रणवात्मज्ञानिनस्तदात्मनावस्थानम्--

सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवन्मिथ्यैवोत्प-
 मानस्य चिददादिप्रपञ्चस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । सर्वस्य हि
 मायामात्रस्य द्वैतस्रोतपत्तिस्थितिप्रलयाः प्रणव एव । न तदात्मकत्वं जहति
 ते तिमृष्यप्यवस्थास्विति भावः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
 येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञामस्व ।

तद्ब्रह्म' (तै. ३-१) इति श्रुतेः । यथा मायावी मायाहस्तिनः, रज्जुः सर्पस्य, मरुभूर्मृगतृष्णिकायाः स्वप्नदृक्च स्वप्नस्येत्येवं यथा मायाव्यादयस्तत्तन्मिथ्याप्रतीतेरूपर्तिसिद्धितिल्यकारणं तद्वत् प्रणवोऽपि सर्वस्य कार्यजातस्येत्यर्थः ॥

तस्मादेवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं सर्वमिथ्याप्रतीत्यास्पदभूतं सर्वदापि तदसंस्पृष्टं ज्ञात्वा तदनन्तरं व्यश्रुते तत्क्षणादेव तदात्मभावं भजते, न तु ज्ञानकालात् कालान्तरव्यवधानेनेत्यर्थः । नित्यप्राप्तत्वादज्ञानमात्रव्यवधानाच्च प्रणवात्मत्वस्येति भावः । यच्च कश्चिदाह 'एवं ब्रह्मत्वादिना प्रकारेण हरिं ज्ञात्वा अनन्तरं प्रारब्धभोगानन्तरं ब्रह्म व्यश्रुते विशेषेण प्राप्नोति । सदा सत्त्वेऽपि स्थानादिविशेषामिप्रायेण वीत्युक्तिः' इति । तदसत् । अन्यस्य हरेर्ब्रह्मत्वादिना ज्ञानेऽपि ब्रह्मप्राप्तौ न्यायाभावात् । न चात्र ज्ञानमुपासनम् । येन ध्येयसाम्यापत्तिराशङ्क्येत । अतत्प्रकरणत्वेन प्रत्युक्तत्वात् । अनन्तरमित्यस्य व्यवधानरहितकालवाचिनः प्रारब्धभोगानन्तर्यवाचकत्वेन व्याख्याने प्रमाणाभावाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

प्रणव एव सर्वभूतहृदयस्थितः साक्षी—

प्रणवं सर्वप्राणिजातस्य हृदये स्मृतिप्रत्ययास्पदे बुद्धौ तत्साक्षित्वेन स्थितमीश्वरं तुरीयात्मानं विद्यात् । 'एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।' (श्वे. ४-१७), 'स वा एष आत्मा हृदि' (छां. ८-३-३), 'ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (गी. १८-६१),

१. 'हृदि संस्थितम्' इति पाठान्तरम् ॥

स्वतस्तु क्षीणेषु मात्राभेदेषु वर्णितप्रकारेण प्रणवोऽयं न परं कारणम्,
 नाप्यपरं कार्यं ब्रह्म । कुतः ? यस्मान्पूर्वः । नास्य पूर्वं कारणं
 विद्यत इत्यर्थः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयमन्तरालं किञ्चिदपि विद्यत
 इत्यनन्तरः । तथा 'अब्राह्मः' बाह्यमप्यन्यन्न विद्यत इत्यब्राह्मः तथा
 'अनपरः' । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
 परमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म' (वृ. २-५-१९) इति श्रुतेः । कार्य-
 कारणविभागवर्जितोऽयं नैव प्रणवशब्दवाच्यः, तत्तद्व्यवहारेण तु प्रणव
 इत्युच्यते इति भावः । तदुक्तम् 'कार्यकारणगे तत्त्वे नाम लब्धास्पदं
 यतः । रूपाभिधेयसंबन्धमरूपाशब्दमश्रम् । लक्ष्येधाजसा वक्ति परं
 ब्रह्म कथंचन । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां साक्षाद्ब्रह्मणः संभवात् ॥' (वृ. वा.
 २-४-२५३, २५४) इति । यत अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवः,
 तत एवाव्ययः । व्ययहेतोरान्तरस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । 'स बाह्याभ्य-
 न्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'सैववचन' (वृ. ४-५-१३) वदनन्तरो-
 ऽबाह्य अखण्डैकरसश्चेत्यभिप्रायः । यत्त्वत्र पूर्वावतारे पश्चिमावतारेऽपि
 पूर्ण एवेति श्लोकार्थव्याख्यानम्, तदवतारप्रक्रियावतरणकौशलमात्र-
 प्रदर्शनमित्युपेक्ष्यते ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

प्रणवात्मज्ञानिनस्तदात्मनावस्थानम्---

सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगानृष्णिकास्वप्नादिवन्मिथ्यैवोत्प-
 मानस्य विद्यदादिप्रपञ्चस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । सर्वस्य हि
 मायामात्रस्य द्वैतस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयाः प्रणव एव । न तदात्मकत्वं जहाति
 ते तिमृष्यवस्थास्थिति भावः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
 येन जातानि जीवन्ति । यत्पयन्त्यमिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञास्य ।

भूतं निरन्तरमात्मतत्त्वमानन्दरूपं मौनमश्रुत इति श्रुत्यर्थः । नेतरो जनः ।
 इतरः साध्यसाधनचिन्ताव्यग्रः शास्त्रविद्वषि वाक्यैर्नधारणादिमात्रेण न
 मुनिः । आत्मतत्त्वस्वोक्तारस्वाविज्ञानादित्यर्थः । 'मौनात् स मुनिर्भवति
 नारण्यवसनान्मुनिः । स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिश्चेष्ट उच्यते ॥'
 (उद्यो. ४३-६०) इति स्मृतेरित्योमिति ॥

इति श्रीसत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रेष्ठश्रीपुण्ड्रपादशङ्करसमाप्रचरणस्मरण-

परिचयावाप्तवेदान्तप्रवेक्षेन श्रीद्योधानन्देन्द्रमस्वतीसित्य-

श्रीमच्छिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतया

मान्दूक्यरहस्यनिवृत्तौ प्रथममागमप्रकरणम्

ॐ लम्



‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताग्रस्थितः’ (गी. १०-२०) - इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

एवं व्योमवत् सर्वव्यापिनम् ओंकारं मत्वा अयमहमस्मि सर्वव्यापक
ओंकारस्तुरीयात्मा इत्यात्मानमसंसारिणं ज्ञात्वेत्यर्थः । धीरो बुद्धिमान्
ओंकारं सर्वव्यापिनं मत्वा न शोचति । सर्वव्याप्यद्वितीयात्मभावावगमं
शोकनिमित्तानुपपत्तेः । ‘तरति शोकमात्मवित्’ (छां. ७-१-३), ‘महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ (क. २-१-४) - इत्यादि-
श्रुतिभ्यो व्यापिनमद्वितीयमात्मानं विदितवतः संतापकारणाभावावगमा-
दित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

अमात्रः प्रणव एवापाद आत्मा—

अधुना चरममन्त्रव्याख्या समापयन् सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यमर्थमुप-
संहरति । अमात्रः । मायतेऽन्येति मात्रा परिच्छिन्तिः । न विद्यते मात्रा
अस्येत्यमात्रस्तुरीय ओंकारः । अनन्तमात्रश्च । अनन्ता मात्रा यस्य सोऽय-
मनन्तमात्रः । विश्वतैजसप्राज्ञा ह्यकारादिमात्राव्यपदेश्याः । तत्तदवस्था-
प्रतिबद्धत्वेन परिच्छिन्तिमन्तश्च । अयं तु अमात्रोऽनन्तमात्रश्च बाह्यनस्यो-
रगोचरत्वादिति भावः । द्वैतस्योपशमः, सर्वस्यापि स्थानिस्थानविभागात्म-
कस्य तद्वाचकविभागात्मकस्य च उपशमः नाशः । तदभावरूपः । निः-
निवृत्तद्वैतदुःख इत्यर्थः । अत एव सर्वद्वैतोपशमत्वात् शिवः सर्वममार-
धर्मवर्जितः परमानन्दरूपः । य ईदृशोऽद्वैत ओंकारो यथावशाद्ग्रातः स
येन स्वात्मत्वेन विदितः स एव मुनिः । परमार्थतत्त्वम्य मननात् । ‘बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याध मुनिः’ (वृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । आत्म-
विज्ञानमनात्मप्रत्ययतिरस्कारं च निरवशेषं कृत्वाऽथ मुनिर्भवति, तन्मन्त्र-

जागरितप्रपञ्चप्रतिभासबीजभूताऽग्रहणमात्रसाक्षित्वाद् बीजनिद्रो-
पहितो घनप्रज्ञ एकीभूत आनन्दमुक्च भवति । यदैव वाच्यं
ब्रह्मोपाधिभेदेन वैश्वानरादिभेदवद्भवति, एवमेव तद्वाचकः
प्रणवापराभिधान ओंकारोऽपि तत्तद्वाच्यभेदेनाकारादिमात्राभेदवद्
भवति । ते चाकारादयो वैश्वानरादिज्ञापनेन तत्र तत्र मानमिव
भवन्तीति मात्रा उच्यन्ते । तत्राकारमात्रालम्बन ओंकारो वैश्वा-
नरवाचकः । यथा वैश्वानरस्य जागरितस्थामिन्नेयजातव्यापकत्वं
स्योत्तरपादाधिगमोपायत्वाच्चाऽऽद्यपादत्वम्, एवमकारस्यापि जाग-
रितस्यसर्वाभिधानजातव्यापकत्वं मात्रोच्चारणक्रम आदित्यं चेति
वाच्यवाचकयोरेतानुगुण्यम् । एवमुकारालम्बन ओंकारसैजस-
वाचकः । अत्रापि यथा तैजसस्य वैश्वानरशरीरादुत्कृष्टत्वं वैश्वानर-
प्राज्ञमध्यवर्तित्वादुभयभाक्त्वं च, एवमुकारस्याऽऽकारादुत्कृष्टत्व-
मुच्चारणार्थम् अकारमकारयोर्मध्यवर्तित्वेनोभयभाक्त्वं चेति वाच्य-
वाचकयोरानुगुण्यम् । एवं मकारालम्बन ओंकारः प्राज्ञवाचकः ।
अत्रापि यथा विश्वतैजसौ प्रलभोत्पत्त्योः प्रवेजनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन
मीयेते इव, एवमोंकारोच्चारणाभ्यासेऽकारोकारौ मकारेणेति
वाच्यवाचकयोरानुगुण्यम् । इत्यध्यारोपः ॥

अथापवादः । यदैव जिज्ञासुरकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानमयमह-
मसीति विजानाति तदैवास्य वैश्वानरत्वप्राप्तिः । यदैवोकारालम्ब-
नोकारवाच्यमात्मानं तथा विजानाति तदैव चास्य हिरण्यगर्भत्व-
प्राप्तिः । तदानीं तु वैश्वानरत्वस्याकारवाच्यत्वस्य च निवृत्तिरेव ।
एकस्यैवाऽऽत्मनो युगपद्भ्रातृत्वप्रोभयोपाधिमत्त्वासंभवादित्यव-
धेयम् । एवं यदैव मकारालम्बनोकारवाच्यमात्मानं तथा
विजानाति तदैवास्याऽऽव्याकृतात्मत्वप्राप्तिः । तदा तैजसत्वोकारत्व-
शोनिवृत्तिः पूर्ववत् । अत्र जागरितस्यप्रयोरुपाधिभूतयोरन्यथा-

अथागमप्रकरणसंवलितमाण्डूक्योपनिषत्सारः

प्रपञ्चोपशमं ज्ञान्तं शिवमद्वैतं तत्त्वं सर्वेषां न आत्मेति वस्तुस्थितिः ।

तथापि तस्मिन् जागरितादिस्थानत्रयवत्त्वं स्थानिधर्मं च बहिष्प्रज्ञ-
त्वादिक्रमविधयाध्यारोप्य जननमरणज्योत्कर्मोद्भव्यादिसंसारमनु-
भवति लोकः । सा चाविद्या द्विविधा, कारणरूपा कार्यरूपा
चेति । तत्र कारणाविद्या नामाऽऽन्यतस्वाग्रहणं येन सुषुप्ति-
स्थानस्थानिधर्मा आत्मनि समारोप्यन्ते । कार्याविद्या चान्दधा-
ग्रहणं येन स्वप्नजागरितस्थानस्थानिधर्मास्तत्र समारोप्यन्ते । सा
चैपाऽविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मः, किं तु जागरितप्रधान-
दृष्टिजनितविपर्ययसमात्रम् । तस्मिंश्च विपर्ययेऽवस्थात्रयसांनि-
दृष्टयवल्म्बनजनितेन स्वात्मतत्त्वयाथात्म्यज्ञानेन धीणे निष्प्रपञ्च-
स्वात्मभावेनैवावस्थानं मोक्षः सैतस्यतीत्यनोऽध्यारोपापवादाभ्या
निष्प्रपञ्चमद्वैततत्त्वं प्रपञ्च्यते श्रुत्या ॥

तद्यथा । अभिधानाभिधेयविलक्षणमप्यात्मतत्त्वमभिधानप्राधान्येनो-
कार इत्यभिधेयप्राधान्येन ब्रूयेति च व्यपदिश्यते । तत्रोकार-
शब्दवाच्यं ब्रह्म प्रत्यगात्माभिन्नमपि सत् स्थानत्रयभेदेन वैश्वा-
नरादिभेदभागभवति । तैश्च वैश्वानरादिभिः परमार्थाऽऽत्मा प्रति-
पद्यत इति ते तस्य पादा उच्यन्ते । तत्र जागरितसाक्षी वैश्वानर-
स्तावन् साधिदैविकप्रपञ्चोपहितः स्वेन चैतन्येन सर्वं स्थावरजङ्गम-
प्राणिजातं व्याप्य प्रकाशयन् बहिष्प्रज्ञः स्थूलभुक्च भवति ।
स्वप्नसाक्षी स एवाऽऽत्मा तैजसो हिरण्यगर्भस्तथाविध एवान्तःप्रज्ञः
सूक्ष्मभुक्च । वासनारूपप्रज्ञायाः प्रकाशकत्वात् । तौ च विश्व-
तैजसावन्यथाग्रहणमाशित्वाविशेषात् स्वप्नप्रकाशकावेवेति मन्यन्ते
श्रुतिः । सुषुप्तसाक्षी तु स एवाऽऽत्माऽन्यथाग्रहणकृत् साम-

जागरितप्रपञ्चप्रतिभासबीजभूताऽग्रहणमात्रसाक्षित्वाद् बीजनिद्रो-
पहितो घनप्रज्ञ एकीभूत आनन्दमुक्त्व भवति । यद्यैव वाच्यं
ब्रह्मोपाधिभेदेन वैश्वानरादिभेदवद्भवति, एवमेव तद्वाचकः
प्रणवापराभिधान ओंकारोऽपि तत्तद्वाच्यभेदेनाकारादिमात्राभेदवद्
भवति । ते चाकारादयो वैश्वानरादिज्ञापनेन तत्र तत्र मानमिव
मयन्तीति मात्रा उच्यन्ते । तत्राकारमात्रालम्बन ओंकारो वैश्वा-
नरावाचकः । यथा वैश्वानरस्य जागरितस्थामिधेयजातज्जापकत्वं
स्थोतरपादाधिगमोपायत्वाच्चाऽऽद्यपादत्यम्, एवमकारस्यापि जाग-
रितस्थसर्वाभिधानजातज्जापकत्वं मात्रोच्चारणक्रम आदित्यं चेति
वाच्यवाचकयोरानुगुण्यम् । एवमुकारालम्बन ओंकारसौजस-
वाचकः । अत्रापि यथा तैजसस्य वैश्वानरशरीरादुत्कृष्टत्व वैश्वानर-
प्राज्ञमध्यवर्तित्वादुभयभाक्त्वं च, एवमुकारस्याऽऽकारादुत्कृष्टत्व-
मुच्चारणार्थम् अकारमकारयोर्मध्यवर्तित्वेनोभयभाक्त्वं चेति वाच्य-
वाचकयोरानुगुण्यम् । एवं मकारालम्बन ओंकारः प्राज्ञवाचकः ।
अत्रापि यथा विश्वतैजसौ प्रलयोत्पत्तोः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन
मीयेते इव, एवमोंकारोच्चारणाभ्यासेऽकारोकारौ मकारेणेति
वाच्यवाचकयोरानुगुण्यम् । इत्यध्यारोपः ॥

अथापवादः । यदैव जिज्ञासुरकारालम्बनोऽकारवाच्यमात्मानमयमह-
मसीति विजानाति तदैवास्य वैश्वानरत्वप्राप्तिः । यदैवोकारालम्ब-
नोऽकारवाच्यमात्मानं तथा विजानाति तदैव चास्य हिरण्यगर्भत्व-
प्राप्तिः । तदानीं तु वैश्वानरत्वस्याकारवाच्यत्वस्य च निवृत्तिरेव ।
एकस्यैवाऽऽत्मनो युगपद्वाप्रत्यक्षब्रह्मोपाधिमत्वासंभवादित्य-
धेयम् । एवं यदैव मकारालम्बनोऽकारवाच्यमात्मानं तथा
विजानाति तदैवास्यऽऽद्याकृतात्मत्वप्राप्तिः । तदा तैजसत्वोकारत्व-
योर्निवृत्तिः पूर्ववत् । अत्र जागरितस्वप्नयोरुपाधिभूतयोरन्यथा-

ग्रहणत्वेन सर्वसमताविज्ञानेनोपहितस्याऽऽत्मनश्चैकत्वावगमे वैश्वानरस्यैवमे प्रविलापितो भवति । तथा तैजसप्राज्ञयोरेवमयोरपि वस्तुतो निष्प्रपञ्चस्वरूपत्वाविशेषावगमे मति तैजसः प्राज्ञे प्रविलापितो भवति । प्राज्ञस्य त्वग्रहणसाक्षित्वं जागरितत्वप्रदृष्टयैव, स्यतस्तु विशुद्धचैतन्यमात्रस्वरूपः स एवायमहमस्मीति विज्ञानेन तुरीयप्रणवान्मनैवावस्थानं भवति । इत्थं चैक एवाऽऽत्मा जागरिताद्युपाध्ययेश्वरा वैश्वानरादिरूपेऽपि सन् जागरिताद्ययस्यात्रासत्सृष्टस्वभावत्वान्निरुपाधिकेन स्वेन रूपेण वैश्वानरादिवाच्यरूपविलक्षणो यथा तथैक एवांकारो निरुपाधिरुपाऽऽत्मलक्षणस्वरूपेणाकारादिमात्रालम्बनोकारादिवाचकत्रयविलक्षणोऽमात्रः प्रणवो ज्ञेयः । तत्र यथैव वैश्वानरत्वादिकं जागरितादितत्त्वधानप्रतिबद्धम्, तथैव तद्वाचकाकारादीनां मात्रा स्वमपि । तथा च पादत्रयविलक्षणेन तुरीयात्मना मात्रात्रयविधुरस्य प्रणवस्य मुख्यमेवैकत्वम् । तत्र वाच्यवाचकविभागाभावात् । तदेतन् परमार्थतत्त्वममात्रप्रणवत्वेन तुरीयात्मत्वेन च सैव्यवद्वियमाणं प्रणवशब्देन ब्रह्मात्मादिशब्देन च लक्ष्यते न तूच्यते । अवाह्यनसगोचरत्वात् ॥

तदेवं शास्त्राचार्योऽद्वैतज्ञानितेन तत्त्वप्रतिबोधेनाग्रहणान्यथाग्रहणरूपविपर्ययलक्षणमविद्याद्वयं मायास्वप्नं विभूय यदा जीवः प्रबुध्यते तदाऽऽत्मनिद्रमस्थममर्तं तत्त्वमेवाहं तुरीयात्मागितपरमार्थप्रणव इति प्रतिपद्यते । तथैवं म्यम्यता गतस्य निन्यनिवृत्तपञ्चत्वात् तन्निवृत्त्याकाङ्क्षा न भवति, निन्यनिवृत्तजात्रादिविभागश्चात्र न शास्त्राचार्योऽद्वैताकाङ्क्षा । अपूर्वमनन्तरमवाधमनपरमभवं ब्रह्मैवाहं संवृत्त इति न तस्य शोरोमोहादिमंगारपरममन्धोऽप्यवशिष्यते । ईदृशप्रणवान्मविदेव परमार्थमुनिरिति नयं निश्चयमिति ॥

अथ वैतथ्यप्रकरणम्

प्रकरणसंबन्धः

प्रकरणारम्भविषये आशेषः—

प्रपञ्चोपशमः त्रिवोऽद्वैतस्तुरीयात्मा इत्ययं श्रुत्यर्थ उपसंक्षेपतो 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इत्यतीति प्रकरणे । अतः परस्य ग्रन्थस्य विस्तृ-
त्धानमिति ! अत्राह भगवान् भाष्यकारः । 'आगममात्रं तत् । तत्रोप-
पत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते'
इति ॥

अत्रेदं विचार्यते । आगमसमधिगतेऽप्यर्थे किमिदमुपपत्तिप्रधानं
प्रकरणमारम्भणीयमिति ? ननु तन्मायममात्रं तद्विस्ति । न तर्हि श्रुति-
वाक्यस्य निरपेक्षं प्रामाण्यम्, येनोपपत्तियप्यपेक्षते श्रुतिः स्योक्तार्थ-
निर्धारणार्थम् । तर्कस्यैव चात्र निरपेक्षं प्रामाण्यं प्राप्तम् । यतः स
पदानुभवस्य सन्निकृष्यते । श्रुतिर्मथैतिद्वयमात्रेण स्वार्थमभिधत्तौ विप्र-
कृष्यते इति ॥

एकदेशिनां समाधानविश्लेषाः—

अत्र केचिद् ब्रुवते । प्रत्यक्षाद्यविरोधार्थं द्वैतस्यैतन्नं तर्केणापि
प्रतिपाद्यम् । भेदो हि प्रत्यक्षादिसिद्धः श्रुत्यापवादत इति प्राप्तं नम्या-
स्तेन विरोधः । सति तु विरोधे प्रपञ्चाद्येव बलवत् । श्रुतिस्तु नदपेक्षाया
दुर्वलैव । तथा हि । श्रुतेः स्वरूपसिद्ध्यर्थं प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्, स्वाध्याय-
च्छेदार्थं प्रत्यक्षाद्यावत्पदद्वयार्थादिविभागाश्रयणान्, कर्मकाण्डज्ञान-
काण्डयोर्विधानम् भेदाभेदबोध्यत्वेन श्रुतेर्नानुलब्धत्वात्, प्रत्यक्षादीनां
प्रपञ्चविषयेऽऽप्यप्रामाण्ये निरवकाशत्वप्रगट्टान्, आत्मनोऽद्वैतावश्यबोध-

नांशे श्रुतः प्रत्यक्षविरोधे दौर्बल्यमेवेति युक्तम् । अतो द्वैतमिथ्यात्वादेशोऽ-
 प्यविरोधाय प्रयतिनञ्मिति । अन्ये तु यद्यपि श्रुतिः प्रमाणमात्मनि,
 प्रत्यक्षादीनि च भेद इति श्रुतेः प्रत्यक्षादीनां च तुल्यबलत्वमेव, तथापि
 निष्प्रपञ्च आत्मा, मप्रपञ्चो वेत्यत्र वस्तुनि क्रियायामिव विकल्पानुपपत्ते-
 र्विरोधे मति संशय एव स्यान्न निर्णय इत्यतोऽविरोधाय प्रयतिनञ्म-
 मित्याहुः । अपरे पुनः प्राहुः । प्रत्यक्षादिविरोधे श्रुतेरेव प्राबल्यम् ।
 प्रत्यक्षसिद्धभेदज्ञानस्य नैर्मागिकत्वात्तद्वैतात्मावगमस्य चागन्तुकत्वात् पूर्वा-
 पर्यं पूर्वार्थावलम्बं युक्तम् । 'पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति'
 (श्वे.वा. चोदना सू. ५७) इति न्यायात् । अत्राश्लेषत्वेन च विगलित-
 निम्बिकदोषाशङ्कत्वाच्छ्रुतेः संभवद्विचित्रविभ्रमहेतोः प्रत्यक्षादेः श्रुत्या
 विरोधेन प्रकृतविषयेऽनाद्यविद्यादोषसंस्कारस्य देहात्माभिमान इव शक्य-
 कल्पनत्वात् । न च श्रुतेः प्रत्यक्षादिमापेक्षत्वं दोषः । इन्द्रियाद्यपेक्षामात्रेण
 प्रत्यक्षदीनानामपि तत्प्रसङ्गात् । प्रमितिजनने तु निरपेक्षत्वं श्रुतेरस्त्येवेति
 न प्रामाण्यविधातः । उपायत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षा तु न दोषाय । असत्योपा-
 येनापि सत्यप्रतिपत्तेर्बहुलमुपलम्भान् । न चैवं निरवकाशत्वमेव प्रत्यक्षा-
 दीनाम् । व्यवहाराविसंवादलक्षणस्य प्रामाण्यस्यानपहारान् । प्रत्युत
 प्रत्यक्षादिप्राबल्यस्वीकारे श्रुतेरेव सुतरां निरवकाशत्वं भवेत् । न च
 व्याकुलत्वं श्रुतेरस्ति । कर्मकाण्डवाक्यानामप्यदृष्टफलकतत्तदुपायप्रकाशन-
 परत्वेन भेदपरत्वाभावात् । तदेवं बलवत्त्वेऽप्यागमस्य यो मन्यते शब्दत्व-
 सामान्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे प्रत्यक्षादेरेव प्राबल्यमिति, श्रुतेरपचरितार्थत्वं
 कल्प्यमिति वा, तत्प्रतिबोधनायाविरोध उपपादनीय । न हि यो नाम
 मन्दविषेण वृश्चिकेन दृष्टो भ्रियते नासौ न चिकित्स्यत इति ॥

उक्तमतभेदनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तोपन्यासः--

अत्र वयं ब्रूमः । नेमे तर्केण द्वैतवैतश्रवणधारणप्रयत्ने हेतवः ।
 कस्मान् ? स्वविषयशराणां प्रमाणानां परस्परविरोधस्यैवासंभवात् । विशिष्य

चाऽऽग्नेन निष्प्रपञ्चात्मावगमे सति प्रमाणव्यवहारमात्रस्य बाधितत्वा-
 द्विरोधगन्धस्याप्यनवकाशात् । न चैवं प्रत्यक्षादीनामनवकाशना । प्रावप्र-
 बोधान् स्वमव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । तथा हि श्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति' (बृ. ४-५-१५) इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्य-
 क्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं
 पश्येन्' (बृ. ४-५-१५) इत्यादिना तदभावं दर्शयति । प्रमाणव्यवहार
 एव खलुत्राविद्यकोऽसङ्ग आत्मनि प्रमातृत्वाध्यारोणनिबन्धनः । अतो न
 तुर्यात्मप्रबोधे सत्यप्रमातृकाणि प्रमाणाणि भवितुमर्हन्ति, येन तेषामन्योन्य-
 विरोधोऽविरोधो वा चिन्त्यः स्यात् । न च तर्हि श्रुतेरप्यभावप्रमङ्गः ।
 इष्टत्वात् । इष्टं हि प्रबुद्धं प्रति श्रुतेरप्यभावः । 'वेदा अवेदाः' (बृ.
 ४-३-२२) इति श्रुतेः । तस्मान् सर्वेषामपि प्रमाणव्यवहाराणां स्वम-
 व्यवहारवदप्रबुद्धविषये चरितार्थत्वमागमार्थे ज्ञाते सत्यनवकाशत्वं चेति न
 विरोधः । तस्मादागमेऽबोधकत्वं संशयितबोधकत्वं विपरीतबोधकत्वं वा न
 शक्यं चोदयितुमिति ॥

कथं तर्हि भाष्यकारीये वाचयम् 'आगममात्रं तन् । तत्रोपपत्त्यापि
 द्वैतस्य द्वैतव्यं शक्यमवधारयितुम्' इति ? उच्यते । आगमो नामाऽऽग्न-
 तत्त्वोपदेशप्रकारविशेषः । उपदेशप्रधानं ह्यतीतं प्रकरणम् । अवाक्यनस-
 गोचरं हि ब्रह्माभिधानामिवेयलक्षणवाक्यधर्माङ्गीकारेण न प्रतिपाद्यमिति
 प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते । प्रतिपत्तिश्च तस्मिन्नतदात्म-
 भावव्यावृत्तिरेवेति नाऽऽत्मभावो विधीयत आगमेन । अतदात्मभावनिवृत्तौ
 सत्यामात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविक एव केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत
 इत्युच्यते । एवं ज्ञाते चाऽऽत्मनि द्वैताभाव इत्यागममात्रं तदित्युक्तम् ।
 तदेवमागममात्रेण य उक्तमोऽधिकारी अक्रुयादात्मतत्त्वमनुभविषुं न तं प्रति
 किञ्चिदन्यदपेक्ष्यते । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपपत्त्यापि शक्यं द्वैतवैतव्यं
 प्रतिपादयितुमित्युक्तम् । तत्र नायमपिप्रायस्कर्मात्रेण स्वन्त्रेण द्वैत-

मिथ्यात्वमद्वैतं वा प्रतिपाद्यत इति । तथा हि श्रुतः सापेक्षता तर्कस्य-
स्वतन्त्रप्रमाणत्वं च प्रसज्येयाताम् । श्रुत्यनुगृहीत एव तत्र तर्कोऽनुभवाङ्ग-
त्वेनाश्रीयते । अत उच्यते अस्म्यत उपपत्त्याप्यवधारयितुमिति ।
आगमप्रतिपाद्य एव त्वर्थोऽत्रोपपत्त्या संशयविपर्ययरूपतत्तत्प्रतिभानप्रति-
बन्धापनयनेन क्रमशोऽनुभावयितुमिष्यत इत्यमिप्रायः । अनुभाव-
सान्त्वाद्ब्रह्मविद्यायाः । तदेवमागमशेषत्वाच्चर्कस्य नैव कश्चन शङ्कातङ्कः ।
यद्यप्यागमप्रकरणेऽपि युक्तिलेशः प्रदर्शित ग्व । वैतथ्याद्वैतप्रकरणयोरपि
श्रुतिः परासृश्यते । तथापि तर्कम्यागमशेषत्वप्रदर्शनार्थमेव तद्वित्यागम-
प्राधान्यमाद्यप्रकरणस्य तर्कप्राधान्यं चैतरयोरिति व्यवहारो नोन्वह्यत
इत्यवधेयम् ॥

अथ स्वप्नकारिकामेवन्धः—

कः पुनरसावागमार्थो यो वैतथ्ये तर्केण प्रतिपाद्यत इति ?
उच्यते । जागरितस्थानिनो वैश्वानरस्याकाराभिप्रेषस्य प्रथमपादस्य द्वितीये
पादे, तैजसे प्रविलापनार्थं 'सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः' इत्युभयोरपि समानं
विशेषणं दत्तम् । तच्च 'स्वप्ननिद्रायुतावाचौ' (१-१४), 'अन्यथा गृह्नतः
स्वप्नः' (१-१५) इति च श्लोकद्वयेन व्याख्यातं जागरितस्वप्नयोरुभयोरपि
स्वप्नत्वप्रतिपादनेन । तत्र यद्यप्युभयावस्थासाभिदृष्ट्या परिणीलयत उच्यमा-
धिकारिणोऽवस्थाद्वयस्यान्योन्यग्रभिचारित्वात् तत्त्वान्प्रत्वाभ्यामनिर्वेचनी-
यत्वाचासत्यत्वं विज्ञातुं दाक्यत एवागममात्रेण, तथापि जाग्रत्प्रमातृदृष्ट्या
पश्यतो भवत्याशङ्का कथं जागरितस्य मिथ्यात्वं भवेत् स्वप्नस्य मिथ्यात्वाङ्गी-
कारेऽपीति । स्वप्नो हि बाध्यते प्रतिबुद्धस्य, एतावन्तं कालमहं स्वप्न-
मेवान्वभूवं निद्राग्लानमनस्त्वात्तु मम भ्रान्त्या तत्रावस्थायां जागरितबुद्धि-
र्बभूवेति । न त्वेवं जागरितस्य कस्याचिदप्यवस्थाया बाधो भवति । न च
स्वप्नावस्थापि सर्वथा मिथ्या भवितुमर्हति । यस्मात् सा जाग्रदनुभव-
वासनाजन्या । सूचकस्वप्नाश्च भवन्ति यद्वलान् स्वप्नाध्यायविशेषो भविष्य-

त्साव्यसाधुनी निश्चिन्वन्ति, भौतिष्ठविज्ञानकोविदाश्चान्तःकरणवृत्ति-
विश्लेषणचणाः पुरुषस्य मनःस्वमावं शोधयन्ति, चिक्वित्सकाश्च मानस-
रोगान् भिषजन्ति । अस्मद्विशिष्टा योगिनश्च केचिद् द्रुवते स्वप्नकाल
एव स्वप्नोऽयमिति निर्धारणपूर्वकमपि स्वप्नोऽनुभवितुं शक्यते, येन स्वप्न-
सौपुत्तानुभवतत्त्वं विवेचयितुं प्रभवामः, स्वप्ने चाऽऽत्मा लोमान्तर-
संयन्ध्यपि भवतीति च । श्रुतिश्चात्र भवति 'तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते
द्वभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च' (बृ. ४-३-९) इति ।
तस्मात् कथमिवावधारयितुं शक्नुयाम स्वप्नस्य सर्वथा मिथ्यात्वमवगन्तुं
कथंतरां च तद्दृष्टान्तेन जागरितस्येति ? तमिमं मन्दप्रज्ञानां संग्रहं
परिहर्तुं स्वप्नदृष्टान्तेनैव जागरितस्य मिथ्यात्वं प्रसाधयन् स्वप्नस्यैव ताव-
न्मिथ्यात्वं यथोक्तशङ्कानिरसनपूर्वकमनुवदति ॥

अथ स्वप्नवैतथ्यकारिकाः

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानाणु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

स्वप्नमिथ्यात्वमुचितदेशसंपत्तिः—

स्वप्न उपलभ्यमानानां सर्वभावानां सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां
भावानां पदार्थानां मनीषिणो विद्वांसः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्यम् । विगतं
तथा सत्यत्वं यस्मात् तद्वितथम् । वितथस्य भावो वैतथ्यम् । असत्यत्व-
मित्यर्थः । यद्यपि केचिद्विवेकिनः स्वप्नस्यापि सत्यतां प्रतिजानते ।
तथापि मनीषिणस्तद्वैतथ्यमेवाहुः कथयन्ति । तथा हि चतुर्लक्षणीकारो
भगवान् वादरायणः 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वात्'
(त्र.सू. ३-२-३) इति सूत्रयामास । कात्स्न्येनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वात्
स्वप्नस्य मायामात्रत्वं वैतथ्यमित्यर्थः । कात्स्न्यं चात्र संवृण्णता समुचितदेश-

कालनिमित्तसंपत्तिरवाभ्यता चेति रूपद्वयवत्ता विवक्षिता । तत्र देशसंपत्त्य-
 भावं तावत्साधयति । 'अन्तःस्थानानु' इति । अन्तः शरीरमभ्ये स्थानं येषा
 त इमे भावा अन्तःस्थानाः । तत्र हि म्वाप्तभावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्तादयो
 न बहिः शरीरात् । तस्मात् ते वितथा भवितुमर्हन्ति । नन्यपदरक्षान्तरूप-
 लभ्यन्ते घटादिपदार्थाः, एवं कृष्णान्तरपलभ्यन्ते वदराणि । न च तावता
 तेषां वैतथ्यं दृष्टम्, संप्रतिपन्नं वा । तस्माच्च यत्रान्तःस्थानत्वं तत्र तत्र
 वैतथ्यमिति व्याप्यभावादनेकान्तिकोऽयं हेतुरिति ब्रह्मविन्वाऽऽह संवृत्त्येन
 हेतुनेति । अत्र संवृत्तदेशस्थितत्वमेव भावानां संवृत्त्यमित्युपचर्यते । अं
 भावः । न ययं फेयलभ्यन्तःस्थानत्वं हेतूक्त्यै वैतथ्यं साधयामः । कथं
 तर्हि, अन्तःसंवृत्तस्थानत्वं हेतूक्त्यै । न च देहान्तर्नाडीषु संवृते देशे
 पर्वतहस्तादीनां संभवोऽस्मि । तत्र हि स्वप्नदर्शनमाह श्रुतिः । 'ता वा
 अस्थिता हिता नाम नाद्यो यथा केशः सहस्रथा भिन्नस्तावतागिन्ना
 तिष्ठन्ति' (बृ. ४-३-२०) इत्याद्या । न हि देहे बृहत्तरस्य पर्वतस्य
 पर्याप्तो देशो विद्यते, प्रागेव तदन्तर्गतहृदयगर्डीष्विति । तस्मात्समुचित-
 देशाभावात् स्वप्नभावाणां वैतथ्यमिति युक्तमित्यर्थः । ननु पर्वतदर्शनमेवेदं
 न तु पर्याप्तोऽत्र विद्यते । न । आभ्यन्तरदर्शनस्येव बाह्यपर्वतस्यापि प्रतीद-
 मानत्वात् । तथा द्वाग्न्यातारो भवन्ति 'आलक्षमिव पर्वतजिह्वरं स्वप्ने'
 इति । श्वशब्दस्तु जागरिते बाधघोनक इत्यन्यदेतत् । ननु तर्हि बाध्य-
 मानत्वात् पर्वतस्यैव वैतथ्यमस्तु, समुचितदेशाभावाच्च स्वप्ने । न तु
 तद्दर्शनस्य । अत्राधादिति चेत् । न । अद्राक्षमिव पर्वतमिति तत्प्रापीव-
 शब्देन प्रत्याख्यानात् । कथं तर्हि स्वप्नदर्शनस्मरणम् ? न क्षमति-
 दर्शने तदवकल्पत इति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । सौपुसस्मरणस्य
 विकल्पत्वेन प्रतिष्ठापनेन सौपुसस्मरणान्यथानुपपत्त्या सुषुप्तेऽप्यात्मानुभव-
 व्याप्तिसाधनेन च उक्तोत्तरमेतत् । स्वप्नावगतिर्हि न बाध्यते । अवगति-
 स्वरूपश्चाऽऽत्मा एक एव सन् वैधानरत्वेन तैजसरत्वेन च विकल्प्यतेऽ-

वस्थाविशेषसंबन्धाधारोपणेनेति स्थितिः । तदेवं बाह्यानामाध्यात्मिकानां च भावानां सममेव वैतथ्यम् । तत्र बाह्यानां जागरित इव शरीरा-
द्वहिरिवोपलभ्यमानानामन्तःशरीर एवानुभवात्समुचितदेशाभावद्वैतथ्यम्,
आध्यात्मिकानां तु तद्रूपितत्वादयथार्थत्वम् । जागरितं वाच्यमानत्वं
त्वविशिष्टमुभयोरिति स्थितम् ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥

स्वप्नमिध्यात्वमुचितकालासंपात्तितः—

अबुना शङ्कान्तरमुद्भाव्य समुचितकालासप्त्या परिहरति । स्वप्न-
दृश्यानां भावनामन्तः संवृते स्थानमित्येतदसिद्धम् । यस्मान् प्राच्येषु सुप्त
उदक्ष्वपि कदाचित् स्वप्नान् पश्यन्निव दृश्यते । अतो देहाद् बहिरेव
देशान्तरं गत्वा स्वप्नान् पश्यतीति युक्तं भाति । श्रुतिश्च 'बहिष्कुलाया-
दमृतश्चरित्या' (वृ. ४-३-१२) इत्यादिना बहिर्देहान् स्वप्नं दर्शयति ।
स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्चास्ति स्वप्ने इति चेत् । नैतदस्ति । न देहाद्
बहिर्देशान् गत्वा स्वप्नान् पश्यति । कुत 'अदीर्घत्वात् कालस्य । सुप्त-
मात्र एव देहदेशान् प्राच्येषु स्थिताद् ग्रामादेरुदक्षु स्थिते ग्रामेऽरण्ये वा
योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्यदेशे स्वाप्नपदार्थान् पर्वतहस्यादीन्
पश्यन्निव लक्ष्यते । न च तद्देशप्राप्तेः प्रत्यागमनस्य च पर्याप्तो दीर्घ-
कालोऽस्ति । अतोऽदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग् देशान्तरं गच्छति । न
हि क्षणमात्रेण तावद्दूरदेशं गन्तुं तत् प्रत्यागन्तुं च सामर्थ्यं संभाव्यते ॥

इतश्च न बहिर्देहादेशान्तरे स्वप्नदर्शनं संभाव्यते । यत् प्रति-
बुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक् प्रत्यागमनवर्जितोऽपि स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते ।
उदक्षु चेत् तथ्यतो गतः स्वप्नान् दृष्टवान् ततस्तस्मिन्नेव देशान्तरे प्रवि-
बुध्यते । न चैतदस्ति । प्राच्येष्वेव तु शयानमन्त्रैव स्वप्नदर्शनानन्तरं प्रति-

बुध्यते । किं चान्यत् । गर्त्रां गृह्णोऽहर्नाथ भावान् पश्यति । रात्रावेव
 तु प्रनिबुध्यते कदाचिन् । न च तस्यामेव रात्रावहर्न्यवधानं शक्यं
 संभावयितुम् । तदेवमपि फलविमंवाद् । भावविसंवादोऽपि बहुलं
 भवति । बहुभिः संगत इव भवति स्वप्ने यद्यप्येकाकी मुक्तः । तथ्यत एव
 तथा संगतश्चेदंश्च संगतो भवति तर्गित । न च गृह्यते । गृहीतश्चेद्वि-
 त्वामद्य तत्रोपलब्धयन्तो ययमिति ब्रूयुः । न चैतदस्मि । यतमेऽपि
 प्राच्येष्वेव स्थिता नैव देशान्तरं गताः । तदेवं देशान्तरगमनतत्रत्य-
 पदार्थदर्शनप्रत्यागमनोचिनकालसंपत्त्यभावात् देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्
 पश्यतीति स्थितम् ॥

तस्मान्नासिद्धो हेतुरन्तःस्थानात्तु भावानामिति । दर्शयति च श्रुति-
 गन्तरेव स्वप्नदर्शनम् 'स्ये शरीरे यथाकामं परिवर्तते' (बृ.२-१-१८)
 इति । या नृदाहना श्रुतिः 'बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा' इत्याद्या सा न्यायोप-
 श्रुतिश्चरित्विरोधाद् गौर्णा व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादिति । वसन्नपि
 हि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोतीति बहिरिव शरीराद् भवतीत्यभिप्रायः
 श्रुतेः । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं मति आन्तिरेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥२॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

म्यप्रमिश्र्यात्वमुचितनिमित्तासंपत्तिः—

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्न-
 दृश्यानां न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रूयते 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
 भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो
 भवन्त्यथाऽऽनन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः
 स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता'
 (बृ. ४-३-१०) इत्यत्र । अतो न केवलं समुचितदेशाभावः समुचित-

कालाभावश्च स्वप्ने, निमित्तान्यपि च न बुद्ध्ये कर्मणे वा समुचितानि तत्र विद्यन्ते । करणोपसंहरणाद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि करणानि तदनुग्राहकादित्यादिज्योतींषि वा विद्यन्ते । रथादिनिर्माणे चात्यल्प-
कालेन सामर्थ्यं दारवादीनि वा कुतः स्युः । जागरितदृष्टरथादि-
वासनामात्रं तु केवलं तदुपरजिष्यकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयं
दृश्यत इति 'रथादीन् सृजते, स हि कर्ता' इत्युच्यते । तेन
देहान्तःस्थानसंवृतत्वम्, उचितकालनिमित्ताभावो, जागरिते बाध्यमानत्वं
स्वप्न एव च सुलभबाधत्वं चेत्यादिना हेतुना वैतथ्यं प्राप्तं वै
प्रसिद्धमेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽन्यपरयैव प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ।
न हीयं श्रुती रथाद्यभावप्रतिपादनपरा । अतत्प्रकरणत्वात् । 'अत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' (वृ. ४-३-०) इति समनन्तरपूर्वकण्डिकाया
यत् प्रतिज्ञातमात्मनः स्वयंज्योतिर्द्वं तत्प्रतिपादनपरा त्वेपा । जागरिते
हीन्द्रियबुद्धिमनआलोकादिज्ञापारसंस्पर्शमात्मज्योतिः । इह तु तदभावा-
द्विविक्तं केवलं भवतीति स्वयंज्योतिर्द्वं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता श्रुतिमन्त्रपरापि
न्यायसिद्धं स्वप्नवैतथ्यमनुवदन्ती तत्राप्यवान्तर्गतार्थयतीति कृत्वा वैतथ्यं
श्रुत्या प्रकाशितमिन्याहुर्मन्यर्थ ॥ ३ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यत्वम्

अन्तःस्थानानु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

जागरितभेदानां वैतथ्यानुमानम्--

तदेवमन्तःसंवृतस्थानादिहेतुभिः स्वप्नभेदानां वैतथ्यं प्रतिष्ठापितम् ।
यत्तु शङ्कितम् सूचकत्वात् केषांचित्स्वप्नानां सत्यन्वमर्णाति तत्रापि भवेत्ताम
सूच्यमानस्य सत्यन्वं सूचकस्य तु भावस्य वैतथ्यमपहोतुं न युक्तम् । उक्त-

हेतोन्तत्रापि सद्भावात् । यस्वाधुनिकविज्ञानशास्त्रज्ञाना योगिनां च केषां-
चिन्मतमालम्ब्य शङ्काद्वयं कृतम् । तत्र विप्रतिपत्तिसंभवादसार्वजनीनानु-
भवाच्च न तत्स्थितं न्यायं बाधितुमुत्सहते । प्रदर्शयिष्यते चाग्रे निदर्शन-
द्वयस्यापि स्वप्नसत्यत्वासाधकत्वमितीहोपरम्यते । अत उक्तन्यायेन स्वप्न-
वैतथ्यं सिद्धयत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन जागरितमिध्यात्वमनुमिनोमीत्याह— अन्तः-
स्थानास्त्विति ॥

जागरिते दृश्यमानानां भेदानां चास्याध्यात्मिकभावानां वैतथ्य-
मिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वात् स्वप्नदृश्यभाववत् इति हेतुदृष्टान्तौ बहिरेव
दर्शितौ वेदितव्यौ । प्रसिद्धत्वात् । दृश्यत्वेन हि भेदाः प्रसिद्धाः स्वप्न-
जागरितयोरिति । यथा तत्र स्वप्ने तथात्र जागरितेऽपीति हेतोर्दृश्यत्व-
स्योपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अत्र
जागरिते भेदानामिति च पदद्वयं प्रतिज्ञाया निगमने चाऽऽवृत्त्या योज-
यितव्यम् । वैतथ्यमिति तु व्यवहितादायक्षोकादनुवृत्त्येत्यवशेषम् ॥

ननु सिद्धान्ते द्वैतमात्रस्य वैतथ्याभ्युपगमात् कं विशेषमाश्रित्य
स्वप्नस्य दृष्टान्तत्वमाश्रीयत इत्यत आह — अन्तःस्थानात् इति । स्वप्न-
दृशनानां ह्यन्तःसंवृतदेशे स्थानं यथोक्तनीत्या, न तु जागरितदृश्या-
नामिति तयोर्भेदमभ्युपगम्येदमनुमानमारचिनमित्यभिप्रायः । दृश्यं
वैतथ्यं चाविशिष्टमुभयत्रेत्यनवयवम् ॥

भेदानां दृश्यत्वं कीदृशम् ?

अत्रेदं विचारणीयम् । किमिदं दृश्यत्वं नाम यद् हेतुजन्य जाग-
रितवैतथ्यं साधयत इति । न तावद् बुद्धिविषयत्वम् । स्वाप्नभावानां हि
बुद्धिविषयत्वं नाम स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं वा स्याज्जागरितबुद्धिविषयत्वं वा ।
उभयथापि हेतुरसमीचीन एव भाति । कथम् ? यदि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं
दृश्यत्वं विवक्षितम्, तर्हि स्वाप्नबुद्धेः सत्यं स्यात् । अदृश्यत्वात्तस्य ।

न हि स्वाप्नबुद्धेरपि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं भवेत् । एकस्या एव बुद्धेर्युगप-
द्विषयविषयित्वानुपपत्तेः । जागरितमावानां च दृश्यत्वासिद्धिरस्मिन् पक्षे
स्फुटैव । अथ जागरितबुद्धिविषयत्वं नदित्युच्यते, तर्हि स्वाप्नमावानां
बाधितत्वात्स्मृतिविषयत्वाच्चाबाधितत्वेनानुभूयमानजागरितभावेभ्यो वैधर्म्य-
मिति न वैतथ्यं सम्भवति । न ह्यन्यस्य वितथभावादन्यस्य वैतथ्यं भवे-
दिति । तथा ह्यहं भगवान् बादरायणः 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (वि.सू.
२-२-२९) इति । न चोभयसाधारणं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । विषयिण्या
बुद्धेर्यैतथ्याभावस्य तादवस्थ्यात् । तस्या अपि कथंचिद्दृश्यत्वोपपादनेऽपि
न दोषान्तिहारः । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' (बृ. ४-४-२०), 'स आत्मा स
विज्ञेयः' (मां. ७) इत्यादिश्रुत्युपपत्तये त्रस्यपि दृश्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया
तस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गात् । तस्मान्न दृश्यत्वमत्र हेतुरिति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः । साक्षिप्रकाश्यत्वमेव दृश्यत्वमिह विवक्षितम् । तेनैव
ह्येकेनाऽऽत्मना साक्षिणा नित्यदृष्टेः स्वप्नस्थानमिव जागरितस्थानमपि
दृश्यते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति' (का. २-१-४)
इति श्रुतेः । न च तस्मिन्नपि 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'स विज्ञेयः' इत्यादि-
श्रुत्युपपत्त्यर्थं दृश्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति युक्तम् । तत्रादृश्यत्वेनैव द्रष्टव्यम्,
अविज्ञेयत्वेन च विज्ञेयः — इत्युपदेशात् । तथा हि तत्र तत्र 'एक-
धैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्', 'अदृश्यमन्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्य-
मव्यपदेश्यम्' इत्यादिना दृश्यत्वनिषेधेनैवोपदिश्यते साध्यात्मेति । तदिदं
दृश्यत्वं श्रुत्युपदिष्टं सर्वानुभवसिद्धं च हेतूक्तस्य स्वप्नसादृश्यं जागरित-
स्थानुमानप्रक्रियेव ज्ञापयत्याचार्यः । वस्तुतस्तु नेदमनुमानम् । लोक-
सिद्धप्रत्यक्षमुपजाव्य व्याप्तिग्रहणादेरप्रदर्शनात् । तथा हि । यत्र यत्र
दृश्यत्वं तत्र तत्र वैतथ्यं दृष्टम्, यथा स्वप्नेषु इति व्याप्तिग्राहकत्वं
न तावज्जागरितावस्थाप्रतिचदस्य प्रमातुः सम्भवति । तस्य स्वप्नावस्थानु-
भवाभावान् । न हि कश्चिज्जागरितादहमिदानीं स्वप्नावस्थां प्राप्त इति

न हि स्वाप्नबुद्धेरपि स्वाप्नबुद्धिविषयत्वं भवेत् । एकस्या एव बुद्धेर्युगप-
द्विषयविषयित्वानुपपत्तेः । जागरितभावानां च दृश्यत्वासिद्धिरस्मिन् पक्षे
स्फुटैव । अथ जागरितबुद्धिविषयत्वं तदित्युच्यते, तर्हि स्वाप्नभावानां
बाधितत्वात्स्मृतिविषयत्वाच्चाबाधितत्वेनानुभूयमानजागरितभावेभ्यो वैधर्म्य-
मिति न वैतथ्यं संभवति । न ह्यन्यस्य वितथभावादन्यस्य वैतथ्यं भवे-
दिति । तथा ह्याह भगवान् वादरायणः 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (वे.सू.
२-२-२०) इति । न चोभयसाधारणं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । विषयिण्या
बुद्धैर्वैतथ्याभावस्य तादवस्थ्यात् । तस्या अपि कथंचिद्दृश्यत्वोपपादनेऽपि
न दोषास्तिस्तरः । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' (बृ. ४-४-२०), 'स आत्मा स
विज्ञेयः' (मां. ७) इत्यादिश्रुत्युपपत्तये ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया
तस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गात् । तस्मान्न दृश्यत्वमत्र हेतुरिति चेत् ॥

अत्र ब्रूमः । साक्षिप्रकाश्यत्वमेव दृश्यत्वमिह विवक्षितम् । तेनैव
द्वेकेनाऽऽत्मना साक्षिणा नित्यदृग्गुणेण स्वप्नस्थानमिव जागरितस्थानमपि
दृश्यते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति' (का. २-१-४)
इति श्रुतेः । न च तस्मिन्नपि 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'स विज्ञेयः' इत्यादि-
श्रुत्युपपत्त्यर्थं दृश्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति युक्तम् । तत्रादृश्यत्वेनैव द्रष्टव्यम्,
अविज्ञेयत्वेन च विज्ञेयः — इत्युपदेशात् । तथा हि तत्र तत्र 'एक-
धैवानुद्रष्टव्यमेतद्रूपमयं ध्रुवम्', 'अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्य-
मव्यपदेश्यम्' इत्यादिना दृश्यत्वनिषेधेनैवोपदिश्यते साक्ष्यात्मेति । तदिदं
दृश्यत्वं श्रुत्युपदिष्टं सर्वानुभवसिद्धं च हेतुकृत्य स्वप्नसादृश्यं जागरित-
स्थानुमानप्रक्रियेयव ज्ञापयत्याचार्यः । यस्तुतस्तु नेदमनुमानम् । लोक-
सिद्धप्रत्यक्षमुपजीव्य व्याप्तिग्रहणादेरप्रदर्शनात् । तथा हि । यत्र यत्र
दृश्यत्वं तत्र तत्र वैतथ्यं दृष्टम्, यथा स्वप्नेषु इति व्याप्तिग्राहकत्वं
न तावज्जागरितावस्थाप्रतिबद्धस्य प्रमातुः संभवति । तस्य स्वप्नावस्थानु-
भवाभावात् । न हि कश्चिज्जागरितादहमिदानीं स्वप्नावस्थां प्राप्त इति

जागरितपरामर्शपूर्वकं स्वप्नं पश्यति जातुचित् । नापि स्वप्नावस्थाप्रति-
 वद्धस्य प्रमातुस्तदिति युज्यते । स हि जागरितप्रमातुः सकामात् सर्वथा
 विलक्षणः स्वासाधारणदेहेन्द्रियमनोबुद्धित्रिषयवेदनावान् न कदाचिद्रपि
 स्वोपाधियुक्तः प्रतिबुध्यते येन योऽसावहं स्वप्नमद्राक्षम्, स एवाहमिदानीं
 प्रबुद्धो जागरितमनुभवामोति प्रत्यभिज्ञायेत । अस्मिन् त्वैकस्य कस्यचि-
 द्ब्राह्मणवे को नामानुमिनुयात् यथा तत्र तथात्रापीति हेतूपनयेनेति ? अथ
 च प्रतिबुद्धस्य सर्वस्यापि 'सोऽहं गुप्तप्रतिबुद्धः' इति स्वप्नजागरितयो-
 रभयोरपि प्रत्यवमर्शकत्वं नियमेन भासन इति स्वसंवेद्यमेतत् । तदिद-
 मन्तरा स्थानद्वयस्य समानं द्रष्टारमेकमनुपपन्नमिति य एवायं साक्षां
 चेतयिता स एवोपाधिवशात् तत्तत्स्थाने प्रमातृत्वेपेण स्थित इव स्वरूपाद-
 प्रच्युतोऽपीत्यभ्युपगन्तव्यं भवति । तदेतदनुभवबलात् स्थानद्वयस्यापि
 सर्वथा साम्येन चैतथ्यमेवेति आपयन् सर्वसंसारधर्मसंपर्काभावमात्मनि
 : प्रदर्शयितुकामः कारिकाकार आह— अन्तःस्थानात्तु भेदानामित्यादि ॥

स्वप्नजागरयोर्वैधर्म्याभावः—

नन्वन्तःस्थानादिभिर्हेतुभिस्त्वयैव जागरितवैलक्षण्यं स्वप्नस्य
 प्रदर्शितम् । बाध्यमानत्वं चाशक्यापहवं स्वप्नस्य । तत्कथमिदानीमात्थ
 सर्वथा साम्येन सममेवोभयोर्वैतथ्यमिति ? अत्रोच्यते । सत्यमुक्तं
 वैलक्षण्यम् । तत्तु जागरितदृष्ट्या मन्दबुद्धीना परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन,
 न वस्तुदृष्ट्या । वस्तुतस्तु नायमपि विशेषो विद्यते । यतोऽयमेव श्लोकः
 स्वप्नजागरितयोः सर्वसमताप्रतिपादनपरत्वेनापि योजयितुं शक्यते ।
 तत्कथम् ? तदुच्यते । तस्माज्जागरिते स्थितानां भेदानामपि चैतथ्यं स्मृतं
 तत्त्वविद्धिः । कुतः ? अन्तःस्थानात्तु स्वान्तःस्थानादेव । अन्तरेव हि
 स्वात्मनि सर्वमिदं दृश्यजातं ब्रह्माध्यात्मिकं च स्थितम् ।
 'अन्तरस्मिन्निमे लोकाः । अन्तर्विश्वमिदं जगत्' (१. ब्रा. २-८-८-१०)
 इति श्रुतेः । न हि जातव्यं जागरितप्रपन्न आत्मनोऽन्यत्वेन स्थानव्येण

प्राणान् धारयितुमौष्टे । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वेनैव प्रतिभास-
मानत्वात् । न ह्यर्थे प्रपञ्च आत्मैव । तद्वृत्त्यत्वात् । नाप्यात्मनोऽन्य एव
यथाश्वात्महिपः । तदविनामावेनैवोपलम्भात् । यथा च तत्र स्वप्ने दृष्टानां
भेदानामात्मन्येव स्थितिः, तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयता च तथैव हि
जागरितभेदानामर्पाति न किञ्चिद्वैधर्म्यमस्ति । यत्तदाहृतं सूत्रम् 'वैधर्म्याच्च
न स्वप्नादिघट' (ब्र. सू. २-२-२९) इति तद्वाह्यार्थापलापिनः स्वप्न-
प्रत्ययसाधर्म्याज्जागरितप्रत्ययानामपि निरालम्बनतामनुमिमानस्य तदीयेनै-
वाऽभ्युपगमेन प्रत्याख्यानार्थमिति न तेनास्य सिद्धान्तस्य विरोधः । कथं तर्हि
स्वप्नो भवता दृष्टन्तत्वेनानीतः ! तत्राह 'संवृतत्वेन भिद्यते' । संकुचित-
प्रदेशे विद्यमानत्वेन प्रतीयमानत्वात् स्वप्नस्य स्फुटगिध्यात्वं लोकदृष्ट्येति
दृष्टान्तत्वेनोक्तः स्वप्नो न पुनर्वैलक्षण्यमपि वास्तवमस्तीकृत्येत्यर्थः ।
यस्मादिदमपि संवृते स्थानं स्वप्नभावानां जागरितदृष्ट्यैव, न तु वस्तुदृष्ट्या ।
यत्कारणं स्वप्नोऽपि स्वानुभवकाले जागरितवदेव प्रतिभासते स्वान्तर्गत-
स्वप्नान्तरापेक्षया । तत्रापि ह्यन्तर्भावितः स्वप्नः संवृतस्थानत्वेनैव भासते
जागरितत्वेन प्रतिभासमानं स्वप्नमपेक्ष्य । न तु तत्र संवृतस्थानत्वमसंवृत-
स्थानत्वं वाऽस्ति वास्तविकम् । एतेन बाध्यत्वमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् ।
जागरिताभासस्वप्नस्याबाध्यत्वेन, तदन्तर्गतस्वप्नस्य च बाध्यत्वेन प्रति-
भासेऽपि तादृशवैलक्षण्यस्य वास्तविकत्वाभावात् । तस्माद्वेदमनुमानमुक्तं
निर्भरेण भगवता कारिकाकृता । तथा हि जागरितवैतथ्यज्ञानं परोक्षत्वमात्रे
पर्यवस्येत् । जाग्रत्स्वप्नयोरैक्यपरमपि सद्वाक्यं बाध्यकृता तर्कबुद्धि-
वासितधियां सम्मार्गगाणां कृतेऽनुमानरीतिमेवानुमृत्य व्याख्यात-
मित्यवधेयम् ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्भनीपिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जागरितस्वप्नयोः सर्वथा सान्यम्--

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्याहकत्वेन हेतुना समत्वेन । मम हि स्वप्ने जागरिते च केषांचिदाध्यात्मिकानां भेदानाम् इन्द्रियमनआर्दानां ग्राहकत्वं तद्वाद्यत्वं चान्येषां विषयवेदनार्दानाम् । तेन समत्वेन स्वप्न-जागरितस्थाने एकमाहुः । तयोरेकत्वमेव स्वप्नत्वमेवाहुर्मनीषिणो विवेकिनो ब्रह्मविदः । 'त्रयः स्वप्नाः' (ऐ. ३-१२), 'बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च' (बृ. ४-३-१७) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहा-प्युक्तम् 'स्वप्ननिद्रायुनावधौ' (१-१४) इति । पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलमिदमिति मन्तव्यम् । पूर्वं यदनुमानरूपं प्रमाणमुपन्यमनं मन्दानु-कम्पया तस्यैव विमृष्टस्य फलमिदमुभयोरप्येकत्वज्ञानमिति ॥ ५ ॥

आदायन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः मन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

जागरितप्रपञ्चस्याप्याद्यन्तवच्चान्मिध्यान्वम्--

स्यादेतत् । स्वप्नजागरितयोः समत्वं यदनुमितं स्वप्नदृष्टान्तेन तदुक्तम् । कुतः ? दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । कथं वैषम्यमिति ? दृश्यते । आद्यन्तयोरभावात् स्वप्नप्रपञ्चस्य, जागरितप्रपञ्चस्य च तद्वै-लक्षण्यात् । स्वप्ने हि भेदानामाद्यन्तयोरभावोऽस्ति । रथोऽयमिति हि कदाचिन् तत्र निर्धारितं क्षणेन मनुष्यः संपद्यते । मनुष्योऽयमिति निर्धारितश्च क्षणेन वृथा । एवमाद्यन्तयोरभावाद् भवतु नाम वैतथ्यं स्वाप्नभेदानाम् । न तु जागरितभेदानां तद्युक्तम् । न हि तेषां तथाऽऽद्यन्तयोरभावो दृश्यते । किं च स्वप्नो नाम कश्चित्तात्कालिकोऽ-नुभवविशेषो भूतमविष्यद्रुचिहीनः । न हि प्रतिदिनं प्रबोधे मति बाध्यते । न तु तथा जागरितं कस्याचिदन्यम्यामवस्थायां बाध्यत इत्यवोचाम । न्यूनरुक्तं त्वया स्वप्नोऽपि स्वान्तर्गतम्वज्जानन्नरदृष्ट्या जागर्तिवद्वामते ।

तस्मिंश्च तत्स्वप्नान्तरं बाध्यत इति, तेन स्वप्नबाध्यत्वमेव दृढीकृतं न तु जागरितबाध्यत्वमादर्शितमिति सोऽयं पिथ्याक्याचिने षचिने ग्यारिका-
 तैलदानाभ्युपगमः । किं चैकस्मामेव रात्रौ नैके स्वप्नाः कदाचिदनुभूयन्ते
 बाध्यन्ते च परस्परविसदृशाः । न तु तथा जागरितान्यनेकान्येकस्मिन्नेवाहनि
 परस्परविसदृशानि भवन्ति बाध्यन्ते वेत्यतोऽपि वैषम्यं स्वप्नजागरितयोः ।
 यदि नाम भ्रान्तिरेवेयं जागरितैकत्वबुद्धिस्तद्गतभावानां मुख्यव्यवस्थितत्व-
 बुद्धिश्चेति केनचिदुपग्रहोपास्थीयेत, तथापि स्वप्नजागरितवैषम्यं तदवस्थमेव
 भवेत् । यस्मात् स्वप्ने जागरित इवैकत्वाध्यामकारिणा न कापि बुद्धि-
 र्दृश्यते । न च तत्रत्वभाषाणां व्यवस्थितसंबन्धः कश्चन नियमेन दृश्यते ।
 यत्रापि क्वचिद्दृश्यत इव तत्सर्वं जागरितशासनोद्धृतत्वाज्जागरितानु-
 करणमात्रं न जागरितवत्साकल्येनेति । अतो वैषम्यं रात्रौ दृष्टान्तदार्ढ्यान्निकयोर्न-
 जागरितभावानां स्वप्नदृश्यभाववद्भेदतत्त्वं युक्तमनुमातुमिति ॥

अत्राभिधीयते । 'आदावन्ते च यत्तास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' ।
 अयमभिप्रायः । नास्ति वैषम्यं स्वप्नजागरितयोः । कस्मात् ! आद्यन्तयो-
 रभावादुभयोः । आदावन्ते च यत्तास्ति मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि
 नास्तीति निश्चितं लोके । अभ्युपगतश्च भवतापि स्वाप्नभावानामाद्यन्त-
 योरभावः । स्वप्न एव मूलभाष्यत्वात्, जागरिते सर्वथा बाध्यत्वान्,
 स्वप्नस्यैकत्वेनाप्रत्यभिज्ञानात्, तद्गतभावानां मुख्यव्यवस्थितसम्यग्भावा-
 चेति । तथाभ्युपगम्यैव हि भवान् जागरितभावानामाद्यन्तयोरभावो नास्तीति
 प्रतिजानीते । ततश्च तेषां तद्व्यतिरेक इति च । सेयं प्रतिज्ञा स्यान्मयातिन्येव ।
 यस्माज्जागरितभावानामत्रापि तुल्यत्वमस्ति । कथम् ? यथाकदुच्छते स्वप्न-
 भावानां तत्रैव बाध्यत्वं दृष्टमिति । तत्र तथा बाध्यत्वं दृष्टं न कोऽपि
 स्वप्नोऽयमिति निश्चेतुं शक्नोति, जागरितत्वेनैव तु सामवस्था तत्काले
 गृह्यतीति सावर्जन्यनिमित्तम् । यत्तु जागरिते बाध्यत्वं स्वप्नस्येति, तत्र
 सर्वस्यापि स्वप्नस्य स्वसंज्ञे जागरितत्वेनैव ग्रहणान् — न हि जागरितं

नाम स्वतन्त्रा काचनाऽवस्था विद्यत इत्यवाप्युभयसंप्रतिपत्तम् । तत्त्वेन
 गृह्यमाणत्वं तु स्वप्नस्याप्यविशिष्टमिति स्थिते — किमिदमुच्यते
 जागरितस्य बाधो नास्तीति ? इयं जागरितावस्था न कस्याचिदवस्थायां
 बाध्येति कृत्वैव खलु व्यवहरति सर्वोऽपि जनो यदि जागरिते यदि वा
 स्वप्ने । तत्र किमपि वैषम्यं न पश्यामः । एतेन स्वप्नस्यैकत्वेन प्रत्यभि-
 ज्ञानाभावः प्रत्याख्यातो भवति । कामं सन्तु परःशतं स्वप्नाः सदृशा
 विदुषा वा । एकैवेदमवस्था कालत्रयानुवर्तिनी जागरितं नामेत्येव
 खलु बुद्धिः सर्वत्र दर्शनवृत्त्यवस्थायामन्वाहता बरीवर्तीति । यच्च
 सुव्यवस्थितसंमन्धाभावः स्वाप्नभावानामिति, तत्र व्यवस्थाभाधो नाम यदि
 विविधविकारभाक्त्वं न तज्जागरितभावानां न दृष्टम् । न हेकोऽपि
 भावोऽस्ति तादृशो लोके यो विविधविकारानननुभवन् दृष्ट इत्यत्राधुनिक-
 भौतिकविज्ञानज्ञानज्ञा एव प्रमाणम् । अथ अवस्थाभावोऽनियमेन
 विकारभाक्त्वं मिथ्याबुद्धिमन्तत्वं चेति विवक्षितम्, तत्स्वाप्नेऽपि भावे
 स्वप्नकाले नास्तीत्यकिञ्चित्करम् । भदपि जागरितवासनोद्भूतत्वं स्वप्नस्य
 जागरितभावानुकारित्वं च स्वाप्नभावानामिति, तत्रापि जागरिता-
 वस्थाया असाधारणधर्मस्यानिर्धारणात् दर्शनवृत्त्यवस्थामात्रस्य स्वकाले
 जागरितत्वेन ख्यायमानत्वस्यास्माभिरुपप्रदर्शितत्वाच्च भवतः प्रतिज्ञामात्र-
 मेतदिति न प्रत्युच्यते । तस्मान्नास्ति किञ्चिदपि वैषम्यं स्वप्नजागरितत्वे-
 नाभिमतयोरवस्थयोः ॥

आद्यन्तयोरभावस्तु स्थित एवोभयत्र । तत्कथम् ! साधितं
 तावदस्माभिरुभयोरप्यात्मन्यन्तःस्थानत्वात् स्वकाले भानवस्थान्तरकालेऽ-
 भावश्चेति । यथा हि स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वप्नावस्थाप्रतिपद्धत्वाच्च ततोऽन्य-
 त्रापि सत्त्वमवकल्पते, एवं जागरितप्रपञ्चस्यापि जागरितावस्थाप्रति-
 पद्धत्वाच्च स्वप्नेष्वप्यनुगतमवकल्पते । अत आद्यन्तयोरभाव एव
 सर्वथा जागरितभेदानां स्वप्नभेदवदेवेति न किञ्चिदयमत्रावतरतीति ॥

तस्मादाद्यन्तयोरभावाद् वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशा जागरितभावा अपि स्वाप्नभाववत् । तथासन्त एवावितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्धिः । समं हि स्वाप्नानामिव जागरितभावानामपि स्वभानकालेऽवितथत्वेन लक्ष्यमाणत्वम् । अन्योन्यव्याभिचरितस्वरूपत्वादाद्यन्तयोरभावधौव्यादुभयोरप्यवस्थयोर्मृगतृष्णिकादितौल्यमेव न पुनरव्यभिचरितज्ञस्वरूपात्मतौल्यमित्यात्मविदां निश्चय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

जाग्रद्वेदानां स्वप्नेऽर्थक्रियाभावः—

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसत्त्वमाद्यन्तयोरभावादिति यदुक्तम्, तदुक्तम् । सप्रयोजनत्वतदभावाभ्यां जाग्रत्स्वप्नभावयोर्वैलक्षण्यदर्शनात् । जाग्रद्दृश्या क्षत्तपानबाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजना अर्थक्रियाक्षमा भवन्ति । अत एव हि भावानां नियमेन सप्रयोजनत्वाद्धेतोर्जागरितप्रपञ्चस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयत्वम्, लौकिकवैदिकव्यवहाराश्रयत्वं च सार्थकं भवति । नियमेन सप्रयोजनत्वाभावे हि भावानां को नाम विवेकी तत्तत्कलावासये सचित्तम् तत्तत्कारकोपसंग्रहपूर्वकं तत्तत्क्रियानिर्वर्तने प्रवर्ततेति ! तस्माद्वास्त्याद्यन्तवत्त्वं सर्वेषां जागरितभावानाम् । न तु स्वप्नदृश्यानां तत्तादृशं सप्रयोजनत्वमस्ति । न हि स्वप्नान्नभोजनेन कस्यचित् क्षुत्तिवृत्तिमन्त्रत्यजलपानेन पिपासापगमो वा स्वाप्नहस्त्याधारोद्देष्टेन देशान्तरगमनं प्रत्यागमनं वा समस्ति । आशामोदकमृगतृष्णिकोदकमायाहस्त्यादितुल्यत्वान् स्वाप्नभावानामिति । तस्मात् स्वप्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानामप्याद्यन्तवत्त्वादमत्त्वमिति तव मनोरधमात्रमेतदिति चेत् ॥

तत्र । कुतः ? यस्मात् सप्रयोजनता दृष्टा या तेषामन्नपानादीनां जागरितभावानां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा

लभते । इदमेव हि स्वप्नस्य स्वप्नत्वं नाम यत् स्वानुभवकाले जाग्रत्स्वेन
 प्रतिभासमानत्वं सर्वथापि जागरितान्तरसत्त्वबुद्धिविस्मयकत्वं चेति ।
 तस्माज्जागरितदृष्टिदृष्टितैव चिकित्सकानां योगिनां च स्वप्नपरीक्षेति सिद्धम् ।
 किं चान्यत् । स्वप्नेऽपि चिकित्सकस्य योगिनो वा कस्यचित् स्वप्नत्वेन
 विभाव्यमानावस्थान्तरपरीक्षणकृतुर्हलित्वं तादृशपरीक्षणफलत्वेनानुभव-
 विशेषश्च जायेतैव कदाचित् । न च तावता तत्स्वप्नस्य तदन्तर्गत-
 स्वप्नेऽपि लब्धप्रसरत्वं नाम भवेत् । अतो विप्रममात्रमिदं
 जागरितस्य स्वप्नेऽपि लब्धप्रसरत्वं नाम । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समान-
 मेव । तेन मिथैव खलु ते जागरितभावाः स्मृता इत्यव्यतिरिक्तैर्द्वयेन ।
 'स्वप्नेऽपि प्रतिपद्यते' इत्यपि क्वचित्कः पाठः । स नादर्तव्यः । तस्मा-
 द्वाद्यन्तवत्त्वेनेत्यनेनोत्तरार्धेनासांगत्यप्रसङ्गात् । न हि जागरित इव स्वप्नेऽपि
 भावानां सप्रयोजनतया प्रतिपादितयाऽप्याद्यन्तवत्त्वेन जागरितभावानां
 मिथ्यात्वं साधितं भवेत् । 'विप्रतिपद्यते' इत्यनेन तु साधितेनोद्भाव्यमाना
 शङ्का परिहृता भवेत् । कथं कृत्वा ! स्वप्नोपलब्धभावानां सप्रयोजनत्वा-
 भावाद्भवतु नामाद्यन्तवत्त्वं मृगतृणिकादिवत् । सप्रयोजनानां तु जागरित-
 भावानां तत्कथं भवेदित्याशङ्कामुद्भावितायां जागरितभावानां सप्र-
 योजनता तथैव स्वप्ने विप्रतिपद्यते यथैव स्वाप्नभावानां सा विप्रतिपद्यते
 जागरिते । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमेवोभयेषां भावनामिति युक्तमेव मिथ्यात्व-
 मुक्तमुभयेषामपीति ॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा त्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते यत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

अपूर्वानुभवंमात्राच्च स्वप्नस्तत्पत्त्वम्—

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्याज्जाग्रद्वेदानामस्तत्त्वमिति यदुक्तम्,
 तदसत् । कस्मात् ? दृष्टान्तभ्यासिद्धत्वात् । स्वप्ने हि नामापूर्वोऽयं

कश्चनानुभवविशेषः । न हि जाग्रदृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि ? अपूर्वमपि स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारूढमष्टभुजमात्मानं मन्यते । अन्यदप्येवंप्रकारं त्रिनेत्रत्वाद्यपूर्वं पश्यति स्वप्ने । यत्रापि च जाग्रद्वेदा एव दृष्टा इति मतिस्तत्र जाग्रद्वेदानां सादृश्यवद् वैसादृश्यमपि भवति । न च त एवैते इति प्रबुद्धेन प्रत्यभिज्ञायन्ते । तस्माद् यद्यर्दीक्ष्यते स्वप्ने तत्तदपूर्वमेवेति स्थिते कथमन्येन मृगतृष्णिकोदकादिना मममित्युच्येत ? अतो दृष्टान्तोऽपिद्धः । तत्र लोकान्तरं गतानामिव सत्यमेवापूर्व-
मनुभूयत इत्येव युक्तं भाति । तस्मात् स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्व-
मित्युक्तमिति चेत् । तत्र । स्वप्ने दृष्टमप्यर्थं यन्मन्यसे न तत्
स्वतःसिद्धम् । किं तर्हि तदपूर्वम् ? स्थानिधर्मो हि । एतदुक्तं भवति ।
नापूर्वत्वं सत्यत्वव्याप्तम् । न ह्यपूर्वत्वमात्राद् रज्जुसर्पोऽपि सत्यो भवेत् ।
स्वतःसिद्धं तु सत्यम् । निरपेक्षत्वात् । यद्व्यन्यापेक्षं न तद्वस्तुनस्तत्त्वम् ।
अन्याभावेऽभावात् । स्वप्नदृष्टं चेदमपूर्वमन्यापेक्षं न स्वतःसिद्धं द्रष्टुः
स्वरूपवत् । न हि स्वप्नस्थानमनपेक्ष्य स्वाप्नभेदो विद्यते । स्वप्नावस्था
वाऽऽत्मानमनपेक्ष्य । स्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो
धर्मः स आगन्तुकः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि ।
अतो वितथ एव भवितुमर्हति ॥

अपूर्वदर्शने दृष्टान्तः---

तानेवंप्रकारान् अपूर्वान् स्वचित्तप्रभवानेव विकल्पान् अयं स्थानी
स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । तथा च वक्ष्यते 'स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते
न विद्यन्ते तत पृथक् । तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते' (४-६४)
इति । अत्र पूर्वार्धे 'अपूर्वं स्थानिधर्मो हि' इति गामान्येन निर्दिष्टं
नपुंसकलिङ्गशब्देन यत्तदेव तानयं प्रेक्षते इति पुल्लिङ्गत्वेन त्रिपरिणमय
बहुवचनत्वेन च निर्दिष्टम् । एतदनुगुणेन यदि 'अपूर्वाः स्थानिधर्मा हि'

इत्यपि पाठोऽस्ति तदा लिङ्गवचनविपरिणामोऽनपेक्षित एव स्यात् । उपलब्धकोशेषु तु 'अपूर्वम्' इत्येव दृश्यते । अत्र ग्रन्थतत्त्वविमर्शन-
कोविदा एव प्रमाणमित्युपरम्यते । यथैवेह लोके सुशिक्षितः सूपदिष्ट-
देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तांस्तान् पदार्थान् प्रेक्षते, तद्वत् ।
अत्र देशान्तरमार्गविज्ञानवत्त्वं न दृष्टान्ते विवक्षितम् । किं तु यथा स्वय-
मत्र देशे चिराभ्यस्तदर्शनसंस्कारबलात्पश्यति तत्तत्पदार्थान् तथा स्वयमेव
देशान्तरेऽपि पश्यतीति द्रष्टुरेवायं धर्मो यत्पदार्थदर्शनं नाम । अपूर्वत्वं तु
पदार्थानां स्थानान्तरयोगप्रयुक्तमित्यन्यदेतत् । यथा तत्र तथा प्रकृतेऽपीति
ज्ञेयम् । द्रष्टुरेव क्षयमपूर्वदर्शनं नाम स्वप्नस्थानप्रयुक्तः । अन्यवस्थित-
वासनाशिक्षितस्तु पुरुषः स्वचित्तप्रभवानेवापूर्वान् तास्तान्धिकल्पांस्तत्र
पश्यतीति न चित्रमेतदिति । अथवा देशान्तरस्थितवस्तुप्रेक्षणं सविज्ञानं
तत्र गतस्य पुरुषस्य यथा वस्तुतन्त्रं तथा स्वाप्नभेददर्शनं न भवतीति
व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयं द्रष्टव्यः । न हि तथ्यत एवायं पुरुषः स्वयं सविज्ञानः
स्वप्नं गत्वा तत्र यथावस्थितानेवापूर्वान् भेदान् पश्यति । स्थानिधर्मत्वात्
स्वप्नस्य द्रष्टव्यव्यतिरेकेण देशान्तरवदनवस्थितत्वात् । तस्मादपूर्वत्वेऽपि
यथैव स्थानिधर्माणां द्रष्टृचित्तविकल्पानां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकोदकादीनामसत्त्वं
तथैव स्वप्नदृश्यानामपि स्थानिधर्मत्वादसत्त्वं नायुक्तम् । अतो न स्वप्न-
दृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥

अत आद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव स्रजु ते स्मृता इति यदुक्तं स्वप्न-
दृष्टान्तमवष्टभ्य तत्तथैव स्थितम् । तस्मात् स्वप्नदृश्यापूर्वभाववज्जाग्रदृश्यानां
स्वप्नदृश्यभावविसृष्टशानामपि वैतथ्यं जाग्रत्स्थानिधर्मत्वेन स्वतःसिद्ध-
भावादिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसन् ।

वहिथेतोगृहीतं सद दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

जाग्रदृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भेदानामन्तर्बहिर्भावतारतम्येऽपि वैतथ्यमत्र—

अपृथग्दर्शनप्रयुक्तं स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वं निराकर्षिदतीतानन्तर-
लोके । इदानीं पुनरपि स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयिष्यन् शब्दा-
न्तरमुद्भाव्य समाधत्ते । अत्रेयमाशङ्का द्रष्टव्या । यद्यपि जागरितमपि
स्वप्नवद्दर्शनवृत्त्यवस्थैव तथापि तद्गतभेदानामीष्वलक्ष्यं दृश्यते । कथम् ?
यद्धि जागरिते देहान्तरेव कल्पितं चेतसा मनोरथादिरूपं तस्यासत्त्वं
युक्तम् । संकल्पानन्तरमेवादर्शनात् । न तु तथा बहिश्चेतसेन्द्रियद्वारेण
गृहीतं प्रमितमप्यसद् भवितुमर्हति । सत्त्वेनैव ग्रहणान् सर्वैरपि । स्वप्न-
दृष्टभेदास्तु सर्वेऽन्तरेव कल्पिता इति तेषां वैतथ्यं युक्तमिति वैषम्यमिति ।
तामेतामाशङ्कां दृष्टान्तबलेनैव समाधत्ते । यद्यपि जागरितदृष्ट्या स्वप्न-
सर्वोऽपि देहान्तरेव भवतीव, तथापि स्वप्नकाले न तथानुभवोऽस्ति ।
जागरितपरामर्शाभावान् स्वप्नस्यैव जागरितत्वेन विभावितत्वाच्चेत्ययोचाम् ।
स्वप्नानुभवो हि जागरितानुभव इव स्वगतभेदानन्तर्बहिःस्थितत्वेनैव
दर्शयति । स्वप्नवृत्तावप्यन्तश्चेतसा संकल्पितमसदित्यवगम्यते । बहिश्च
चेतसा गृहीतं घटादिप्रत्यक्षादिप्रमितत्वेन सदित्येव गृह्यते । एवमसत्यमिति
निश्चितेऽपि स्वप्ने दृश्ये सदसद्विभागो दृष्टः । न च तत्रापि बहिर्गृहीतस्य
तथ्यतैवास्त्विति वाच्यम् । दृष्टविरोधप्रमङ्गात् । दृष्टं लुभयोरप्यन्तर्बहि-
श्चेतःकल्पितयोर्वैतथ्यमेव । जागरिते व्यभिचरत्वरूपत्वात् ॥

तस्मादन्तर्बहिर्दर्शनमहेतुः परमार्थसदसत्त्वनिश्चये । स्वप्नेऽपि
तादृशदर्शनसद्भावात् । सदसद्विभागप्रतिभासस्तु स्वप्नावस्थाप्रतिबद्धो
नापह्न्यते । एवं जाग्रदृत्तावप्यन्तर्बहिर्दर्शननिमित्त-भेदसद्विभागेन प्रति-
भासमन्त्रवस्थाप्रतिबद्धोऽङ्गीक्रियतां नाम । न तेन काचिन् श्रुतिः प्रस्तुत-

प्रतिज्ञायाः । सदसत्त्वेन प्रतिभासमानयोस्तु भावजातयोर्वैतथ्यमेवेति युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । न हि ते भावाः स्वप्नेऽप्यव्यभिचरत्स्वरूपेण लब्धप्रसरा भवन्तीति ॥

अत्रेदं रहस्यम् । स्वप्नदृष्टान्तावलम्बनेन जागरितस्यापि वैतथ्य-
मनुमानेन साधयितुं प्रवृत्तस्येव कारिकाकृत इदं वचनं 'युक्तं वैतथ्यमेतयोः'
इति । यदा पुनरन्तःस्थानत्यमात्मनि स्थितत्वमेवेति गृह्यते तदा तु स्वप्न-
जागरितयोरुभयोरैकत्वमेव हृदयमागच्छति । अन्तर्बहिर्भावानां हि
सदसत्त्वविभागेन प्रतीतिरुभयोरपि समाना तत्तदवस्थाकाले जागरितत्वेनैव
प्रतीतिश्च । अत एव 'अयं स्वप्नः', 'इदं तु जागरितम्' इति विविच्य
निर्धारणमशक्यमेवेत्युभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यमेव तत्तदवस्थामात्राव-
च्छिन्नत्वेनाविष्कारात् अन्यभिचरितसत्यत्वावधारणे कारणाभावाच्चेति ॥

॥ ९-१० ॥

विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्पदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

स्वप्नजागरितयोर्वैतथ्ये आक्षेपः—

अत्राह चोदकः । यद्येवं स्वप्नजाग्रत्स्थानयोरुभयोरपि भेदानां
वैतथ्यम्, तर्हि को वै तेषां विकल्पकः ? को वै तान् बुध्यत इति ? न
ह्यसति विकल्पके भ्रान्तिरित्युपपद्यते । असति बोद्धरि बाधो वा । भवता
तु स्वप्न इव जाग्रत्प्रमाताऽपि वितथत्वेनैवाध्यवसिन इति कथं भ्रान्ति-
बाधावुपपद्येयातामस्मिन् पक्षे इति ? किं न यथाकथञ्चिन् प्रसिध्यन्नपि यः
कोऽपि विकल्पकः किं विकल्पयेत्, किं वा बुध्येत बाधद्वारायामस्मिन्
पक्षे 'न ह्यसति स्थानौ पुरुषे च, म्याणौ पुरुष इति भ्रान्तिर्भवति स्थानौ

जाग्रदृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

भेदानामन्तर्बहिर्भावतारतम्येऽपि वैतथ्यमेव—

अपूर्वदर्शनप्रयुक्तं स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वं निराकारपीदृशतानन्तर-
श्लोके । इदानीं पुनरपि स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयिष्यन् शङ्का-
न्तरमुद्वाच्य समाधत्ते । अत्रेयमाशङ्का दृष्टव्या । यद्यपि जागरितमपि
स्वप्नवद्दर्शनवृत्त्यवस्थैव तथापि तद्गतभेदानामीषद्वैलक्षण्यं दृश्यते । कथम् ?
यद्धि जागरिते देहान्तरेव कल्पितं चेतसा मनोरथादिरूपं तस्यासत्त्वं
युक्तम् । संकल्पानन्तरमेवादर्शनात् । न तु तथा बहिश्चेतसेन्द्रियद्वारेण
गृहीतं प्रमितमप्यसद् भवितुमर्हति । सत्त्वेनैव ग्रहणात् सर्वैरपि । स्वप्न-
दृष्टभेदास्तु सर्वेऽन्तरेव कल्पिता इति तेषां वैतथ्यं युक्तमिति वैषम्यमिति ।
तामेतामाशङ्कां दृष्टान्तबलेनैव समाधत्ते । यद्यपि जागरितदृष्ट्या स्वप्नः
सर्वोऽपि देहान्तरेव भवतीति, तथापि स्वप्नकाले न तथानुभवोऽस्ति ।
जागरितपरामर्शाभावात् स्वप्नस्यैव जागरितत्वेन विभावितत्वाच्चेत्यबोचाम ।
स्वप्नानुभवो हि जागरितानुभव इव स्वगतभेदानन्तर्बहिःस्थितत्वेनैव
दर्शयति । स्वप्नवृत्तावप्यन्तश्चेतसा संकल्पितमसदित्यवगम्यते । बहिश्च
चेतसा गृहीतं घटादिप्रत्यक्षादिप्रमितत्वेन सदित्येव गृह्यते । एवमसत्यमिति
निश्चितेऽपि स्वप्ने दृश्ये सदसद्विभागो दृष्टः । न च तत्रापि बहिर्गृहीतस्य
तथ्यतैवास्त्विति वाच्यम् । दृष्टविरोधप्रसङ्गात् । दृष्टं बुभुक्षेत्स्वप्नतर्बहि-
श्चेत कल्पितयोर्वैतथ्यमेव । जागरिते व्यभिचरत्वरूपत्वात् ॥

तस्मादन्तर्बहिर्दर्शनमहेतुः परमार्थसदसत्त्वनिश्चये । स्वप्नेऽपि
तादृशदर्शनसङ्गात्वात् । सदसद्विभागप्रतिभासस्तु स्वप्नावस्थाप्रतिबद्धो
नापह्न्यते । एवं जाग्रदृत्तावप्यन्तर्बहिर्दर्शननिमित्त-सदसद्विभागेन प्रति-
भासस्तदवस्थाप्रतिबद्धोऽङ्गीक्रियता नाम । न तेन काचिन् शक्तिः प्रस्तुत-

प्रतिज्ञायाः । सदसत्त्वेन प्रतिभासमानयोस्तु भावजातयोर्वैतथ्यमेवेति युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषात् । न हि ते भावाः स्वप्नेऽप्यव्यभिचरत्स्वरूपेण लब्धप्रसरा भवन्तीति ॥

अत्रेदं रहस्यम् । स्वप्नदृष्टान्तावलम्बनेन जागरितस्यापि वैतथ्यमनुमानेन साधयितुं प्रवृत्तस्यैव कारिकाकृत इदं वचनं 'युक्तं वैतथ्यमेतयोः' इति । यदा पुनस्तन्स्थानत्वमात्मनि स्थितत्वमेवेति गृह्यते तदा तु स्वप्नजागरितयोरुभयोरैकत्वमेव हृदयमागच्छति । अन्तर्बहिर्भावानां हि सदसत्त्वविभागेन प्रतीतिरुभयोरपि समाना तत्तदवस्थाकाले जागरितत्वेनैव प्रतीतिश्च । अत एव 'अयं स्वप्नः', 'इदं तु जागरितम्' इति विविच्य निर्धारणमशक्यमेवेत्युभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यमेव तत्तदवस्थामान्नावच्छिन्नत्वेनाविष्कारात् अव्यभिचरितसत्यत्वावधारणे कारणाभावाच्चेति ॥

॥ ९-१० ॥

विशुद्धात्मैव सर्वकल्पनास्पदम्

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

स्वप्नजागरितयोर्येतथ्ये आक्षेपः—

अत्राह चोदकः । यद्येवं स्वप्नजाग्रत्स्थानयोरुभयोरपि भेदानां वैतथ्यम्, तर्हि को वै तेषां विकल्पकः ? को वै तान् बुध्यत इति ? न ह्यसति विकल्पके भ्रान्तिरित्युपपद्यते । असति चोद्धरि बाधो वा । भवता तु स्वप्न इव जाग्रत्प्रभाताऽपि वितथ्यत्वेनैवाध्यवसित इति कथं भ्रान्तिबाधावुपपद्येयातामस्मिन् पक्षे इति ? किं न यथाकथंचिन् प्रसिध्यन्नपि यः कोऽपि विकल्पकः किं विकल्पयेत्, किं वा बुध्येत बाधदशायामस्मिन् पक्षे ? न ह्यमति स्थाणौ पुरुषे च, स्थाणौ पुरुष इति भ्रान्तिर्भवति स्थाणौ

स्थाणुरिति वा निश्चयेन तद्बाधः । अथ च भवता स्वप्न इव जागरित-
गता अपि विषयाः सर्वे वितथत्वेनाध्यवसिता इति कथमसति निमित्तेऽ
सत्सु विकल्पविषयेषु च भ्रान्तिबाधावुपपद्येयातामिति ? किं चान्यत् ।
यदि नाम कथंचिद्वा कौचन निमित्तविकल्पविषयौ प्रसिद्ध्येताम् तथापि
किंकरणः सन् विकल्पयेद्विकल्पयिता बुल्येत वा बोद्धा बाधकाले ! न
ह्यसतीन्द्रियादौ भ्रान्तिः संभवेदुदकमिदं सर्पोऽयमिति, तद्बाधेनोपरमेवद-
मिति रज्जुरेवेयमिति वा बोधः । अथ च भवता स्वप्न इव जागरितेऽप्या-
ध्यात्मिकान्प्रन्तर्बहिःकरणानि सर्वाण्येव वितथत्वेनाध्यवसितानि । तत्र कथं
भ्रान्तिबाधावुपपद्येयातामिति ?

तदेवं स्वप्नजागरितानुभवयोः विकल्पकसिद्धयर्थं स्मृतिज्ञानयोः क
आलम्बनमिति भवता वक्तव्यम् । तेषु विकल्पयितुर्विकल्पनासिद्धयर्थं बाह्य-
भेदाः संपादयितव्याः, विकल्पोपपत्त्यर्थं च करणान्यपि । न चैतिरात्म-
वाद इष्टः । वैनाशिकैर्हि वेदवाक्यैः सर्वमाध्यात्मिकं बाह्यं च निरात्मक-
मिष्यते । तन्मतं भवतोऽपीष्टमापद्यते स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि वैतथ्यं प्रति-
जानानस्य । न च तद्युक्तम् । न हि स्थानद्वयातिरिक्तं किञ्चिदन्यत्तत्त्वमनव-
लम्ब्य सर्वप्रमाणप्रसिद्धोऽयं लोकव्यवहारः शक्यतेऽप्यवदितुमिति ॥११॥

कल्पयत्यात्मनाऽऽमानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्थानद्वयस्य वैतथ्यमागमतः प्राप्तम्—

अत्रोच्यते । भवेदेतच्चोद्यं यदि वयं यं कंचिदृष्टान्तमवष्टभ्य केवलं
तर्काश्रयणेनैव स्वप्नजागरितयोरवैतथ्यं प्रसाधयेम । आगमसमाधिगम्य एव
त्वर्थ एषोऽस्माभिस्तदनुगृहीतयुक्तिमिष्यशक्येन इत्यवोचाम । आगमेन हि
'मत्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखाः' इति तुल्यवदेव वैश्वानरतैजसयोरेकरूप-
विशेषगदानेन द्वयोऽपि स्थानयोस्तदुपाधिभूतयोरेकत्वं सूचितम् । तदेव

चैक्यमत्रास्माभिरुपपत्त्याप्युपप्रदर्शितम् । न च केनचित्कारिकेण तयोः स्थानयोर्वैधर्म्यं दर्शयितुं शक्यते । न हि स्वप्ने जाग्रति वा तत्तत्स्थानोचित-
करणवता विकल्पयित्रा दृष्टा बाह्याध्यात्मिकभेदाः सदसद्विभागेन विभाव्यमाना न सन्ति । न च तेषां तत्तत्स्थानमात्रावच्छिन्नत्वं नास्ति ।
नापि तयोः स्थानयोरैकात्मावलम्बनेनैव प्रतीतिरन्योन्यव्यभिचारो वा न
दृश्यते । तस्मादुभयोरपि स्थानयोर्गैक्यमेवैष्टव्यं संविदनुसारिभिः । न हि
दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदिति ॥

सति चैवं भ्रान्तिबाधयोरुपपत्त्यर्थं यदि दृग्दृश्यकरणान्यपेक्ष्यन्ते
तर्हि यथादृष्टान्येव तान्यङ्गीकर्तव्यानि । यदि तान्यवस्थान्तरे न लब्धात्म-
कानीति वैतथ्यं प्राप्नुयुः, तदपि तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । यदि च स्वप्न-
जागरितोभयवैतथ्यं केनचित्कर्त्रेण विरुद्धं भाति, ततस्तादृशतर्कः कुतर्क
एवेति परित्यक्तव्यः, न तु दृष्टमपि वैतथ्यं परित्यक्तव्यम् । प्रतिपादितं
द्व्युभयोरपि सर्वथा साम्यम् । न चास्ति कश्चिन् तादृशोऽसाधारणधर्मः
स्वप्नस्य यदालम्बनेनायं स्वप्न एवेति स्वप्नावस्थाया प्रत्यभिज्ञानं मुशकं
भवेदिति । तस्मादनुभवानुसारी तादृश एव तर्कः परिग्राह्यो यादृशेन सर्व-
मेतदुपपादयितुं शक्यत इति ॥

आत्मैव सर्वकल्पनाधारः—

अथ कोऽयं तर्को यदुपपादयति सर्वमिदमिति ' उच्यते । कल्प-
यत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमाययेति । अयमभिप्रायः । न तावत्
कल्पकाभावः । यतोऽयं देवः स्वयंप्रकाशचिन्मात्र आत्मैव कल्पयति सर्वान्
भेदान् । न चाऽऽत्मा नाम कश्चिन्नास्त्येव । तस्यापि कल्पितत्वाविशेषा-
दिति वाच्यम् । श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संगूतः' (तै. २-१), 'आत्मा वा इदमेक एवाम आसीत्' (ऐ. १-१)
'एवमेवास्मादात्मनः मयं प्राणाः' (बृ. २-१-२०) इत्यादिषु श्रुति-

त्वेनानृतत्वेन च कल्पयेदिति ? नैष दोषः । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यममघत्' (तै. २-६) इत्यपि श्रुतेः । ननु श्रुत्यापि न शक्यते विस्तृष्टोऽर्थः प्रत्याययितुम् । निरवयवो नित्यचैतन्य-स्वरूपश्चाऽऽत्माऽऽत्मानमेव कर्तृकर्मकरणत्वेन विभज्याऽवतिष्ठते, स्वभाव-वैपरीत्येनाचेतनमनृतं च भवतीति । नैष दोषः । स्वमायया कल्पयतीति परिहृतत्वात् । न हि माययाऽऽत्मानं विविधं विभक्ततया प्रदर्शयन्नपि मायावी स्वमायाकल्पितैर्विभागैस्तथ्यत एव विभक्तो भवति । एवमयं महामायाव्यात्मा स्वरूपेण स्थित एव मायया द्रष्टृदर्शनदृश्यविभागेनाऽऽत्मानं प्रदर्शयन्नपि न तेन तथ्यत एव विभक्तो भवतीति ॥

अथ केयं माया यया कल्पयति भेदानिति ? उच्यते । अज्ञाद्वैतात्मनो देवस्याऽऽगमभूत इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये वितथस्य द्वैतप्रपञ्चस्य बीजभूते आत्मनो मायेति व्यपदिश्यते । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे. ४-१०) इति श्रुतेः, 'संभवाम्यात्ममायया' (गी. ४-५) इति स्मृतेश्च । दर्शितं हि तद्बीजमग्रहणात्मकं सुषुप्तावस्थायाम् 'एष योनिः सर्वस्य प्रभवोऽप्ययौ हि भूतानाम्' (मं. ६) इति । अन्यथाग्रहणात्मकं च कार्यं वैधानरतैजसरूपपादवृत्तमोपन्यासेन पूर्वमप्युपप्रदर्शितम् । तद्व्याख्यानाय तु श्लोकेऽस्मिन्नुच्यते स्वमायया कल्पयतीति । सेयं मायाऽऽध्यात्मिकदृष्ट्याऽग्रहणमिति बाह्यदृष्ट्या च मायाबीजमिति चा मिलप्यते । यदेव चोक्तं प्रागध्यात्मदृष्ट्या 'कार्यकारणवद्वौ तौ' (१-११), 'स्वप्ननिद्रायुतावायौ' (१-१४) इति च तदेवेदानीं बाह्यदृष्ट्योच्यते 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' इति । यथा हि सलिलदेकस्मात् फेननामरूपव्याकरणम्, तथैवैकीभूतान् प्राज्ञात्मनो द्रष्टृदृश्यादिन्याकरणम् । यथा च फेनं व्याकृतमन्याकृतं वा सलिलत्वतदन्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयम्, एवं व्याकृतोऽन्याकृतो वा द्वैतप्रपञ्च आत्मत्वतदन्यत्वाभ्यामनिर्वच्यः । यथा

च फेननामरूपव्याकरणात् प्राक्सलिलमिति व्याकृतावस्थायां तु सलिलं फेनमिति च व्यपदेशमेदमाह फेनम्, तथैवायं प्रपञ्चोऽपि नाम-
रूपव्याकरणात् प्रागात्मेति व्याकृतावस्थाया त्वात्मा प्रपञ्च इति च व्यपदेशभोग्भवति । तदेतन् सर्वं मायादृष्ट्यैवेत्यतः 'कल्पयत्यात्म-
नाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' इत्युक्तम् ॥

आत्मा कल्पयतीत्यत्रैकदेशिविवादः—

अत्राऽऽत्मा कल्पयतीति यथाश्रुतमादाय वादिनो विप्रतिपद्यन्ते । किमत्र ब्रह्मणः कल्पनेयम्, किं वा जीवानामिति संशय्य ब्रह्मणो विद्यात्मनः कल्पनाशून्यत्वाजीवानामेवैधेत्येके । यद्यपि जीवानामपि कल्प-
तत्त्वान् कल्पनात् प्राक्तदभावादितरेतराद्ययत्नमिवास्मिन् पक्षे, तथापि मायाया कस्याश्चिदनुपपत्तेरभावात्, अनादित्वाद्वा जीवाविद्ययोरुभयोरपि बीजाङ्कुरमन्तानयोरेव नोक्तदोष इति तेषामाशयः । अन्ये पुनर्ब्रह्मण एवेयं कल्पनेत्याहुः । तस्य विद्यात्मता तु न वेदजन्यविद्यात्मता । तस्या अनित्यत्वात् । नाप्यविचारहितत्वम् । अनभ्युपगमात् । चिदात्मत्वं तु जीवानामपि तुल्यं नाविद्याविरोधीति तेषामभिप्रायः । ब्रह्मैवाविद्यना संसरतीति पक्षे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति जीवाविद्यावादिनः । ब्रह्मभूयं गतस्याप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति च । नेति ब्रह्माविद्यावादिनः । ब्रह्मण एकस्य मुक्तावेकमुक्तिरेव । अनेकाभावात् । प्रत्युत जीवभेद-
कल्पनाहेतुरेकैव वेदविद्या एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गो दुर्वारः । प्रत्येकमेका चेत् बहुविद्याकल्पनादोषः । किं च जीवस्य कल्पितत्वेन जडत्वा-
त्सादित्वाच्च नानादाविद्याश्रयत्वं स्यात् । अविद्यानिवृत्तौ जीवानामपि ज्ञायाज मुक्तिभाक्त्वम्, तदनिवृत्तौ विद्याया अप्यविद्यात्वम् । न च मायायां काचित्तानुपपत्तिः । अनुपपत्त्यभावे मुक्तानामपि कल्पनासङ्गाव-
प्रसङ्गात् । तस्माद्विद्ययाऽविद्यानिवृत्त्युपपत्त्यर्थं ब्रह्मण्येवाऽविद्याकल्पना

न्यायेति तेषामभिप्रायः । एवं दोषान्तराण्यपि परस्परमत आसन्नयन्तो
दरीदृश्यन्ते जीवाश्रयाविद्यां ब्रह्माश्रयाविद्यां च पुरस्कुर्वन्तः ॥

एकदेशिमतनिराकरणम्—

अधानयोः फलरः पक्षः कारिकाकृत्संमत इति विचारणीयम् ।
'यदा जीवः प्रबुध्यते' (१-१६) इति वदन् हि जीवाविद्यापक्षं कक्षी-
करोतीव । 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' इति चेह परमात्माविद्यापक्षम् । न
चोभयपक्षग्रहणं युक्तम् । वस्तुनि क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । विरुद्ध-
व्याहारत्वादासत्त्वहानिप्रसङ्गाच्चाचार्यस्येति । अत्र कथं पश्यामः । नेहा-
विद्याश्रयपरीक्षाऽवतरणं न्याय्यमिति । अप्रकरणार्थत्वात् । न ह्यत्राविद्या-
विचारः प्रकृतः, किं तु द्वैतमिध्यात्वप्रतिपादनेनाऽऽगमार्थस्याद्वैतस्याप्रति-
बन्धेनावधारणम् । तस्मादप्रकरणार्थत्वादविद्याश्रयनिरूपणं न प्रकृतश्लोकार्थं
इत्यवगम्यते । अनर्थकत्वाच्च । न ह्यविद्याश्रयः किं जीव उत परमात्मा
इति परीक्ष्य निश्चयेन कश्चिदर्थोऽस्ति । प्रत्युताविद्याऽऽश्रयो जीवः
परमात्मा वा इत्यध्ययसायेन वस्तुत एव हातव्याऽविद्या नाम काचिदस्तीति
प्रतिष्ठापितं स्यादित्यागमविरोधादनर्थकारिण्येव चिन्ता स्यात् । 'नान्तः-
प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादिना हि श्रुतिर्विद्याविद्याभयत्वनिरसन-
पूर्वकमेवाद्वैतात्मानं ज्ञापयति स्म । 'विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते'
(१-१५) इत्यविद्याद्वयस्य विपर्यासरूपत्वमेवाह कारिकाकृदपि 'विकल्पो
विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचिन्' (१-१८) इति च । तद्विरोधेन
चेहाऽऽत्मा स्यात्मानि भेदान् कल्पयत्येवेति वदन् श्रुतिविरुद्धवचनो
न्याहतवचनध्वेति स्पष्टमापादितं स्यादत्राविद्याश्रयविचारः प्रतायेत ।
तस्मादनर्थकत्वाच्च नायं श्लोकार्थ इत्यवगम्यते ॥

उक्तविषये सिद्धान्तः—

फलहिं श्लोकार्थः प्रकरणसंगतः सार्थकध्वेति ? सोऽभिधीयते ।
द्वैतवैतश्रयप्रदर्शनेन शिवमद्वैतात्मानमप्रतिबन्धेनावगमयितुमिदं प्रकरणं

प्रवृत्तमित्युक्तम् । तत्र स्वप्नजागरितयोर्भेदानां सममेव वैतथ्यं प्रसाधितम् । न त्वद्वय आत्मा प्रदर्शितः । तदर्धमात्रेण उत्थापितः । यद्युपशोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यं तर्हि ध्रुवं शून्यतैव प्राप्ता । न हि स्थानद्वय-प्रविभक्तभेदत्रयतिरेकेण कश्चिदर्थोऽवशिष्यते यः परमाद्यत्वेनाऽऽस्थापितः । न च यः स्थानी स एवावशिष्यत इति वाच्यम् । तस्यापि प्रमातृरूपस्य प्रमेयभेदबदेव वैतथ्यात् । व्यभिचरितस्वरूपत्वं हि समानो हेतुः स्वप्न-जागरितप्रमात्रोरिति । अतः क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ? न कश्चिद्विकल्पको बोद्धा वा तिष्ठति स्थानद्वयादन्यत्वेन विभक्तो यः स्याद्विकल्पनाश्रयो बोधाश्रयो वा । अत उभयोरपि स्थानयो-र्वैतथ्यं द्रुवतो वैनाशिकमतप्रवेश एव स्यादित्याक्षेपः ॥

परिहारस्तु स्थानद्वयमाक्षिणमेकमवलम्ब्य क्रियते । 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं गन्वा धीरो न शोचति ॥' (का. २-१-४) इति श्रुतेः । योऽयं स्वप्नप्रकाश आत्मा स एव स्थानद्वयप्रविभक्तविकल्पानामाश्रयः । तस्मिन्नेव बद्ध्यमानाः प्राणादिभेदाः कल्पन्ते रज्ज्वादाविव सर्पादयः । निम्बबोधस्वरूपेण तैवैव च बुध्यन्ते भेदास्तद्वदेव । यथा हि कश्चिन् संतमसे पतिनां रज्जुं सर्पत्वेन विकल्पयेत्, पुनश्चापरेण बोधितो रज्जुरेवेयमिति निश्चिनुयाद्य, न तु तावता सर्पविकल्पनकाले तद्वाधेन रज्जुगोचरकाले वा तस्येति श्रुत्य-स्वरूपे कश्चिद् विशेषः स्यात् तर्धैतदपि द्रष्टव्यम् । ननु विषम उपपत्तासः । युक्तं तत्र न एवेक्षिता सर्पविकल्पयित्वा रज्जुबोद्धा चेति तदीश्रुत्ये न कश्चिद्विशेष इति । इह पुनः स्वप्नभेदविकल्पयित्वाऽप्य-अन्य एव तु जागरिते बोद्धा । स्वप्नप्रमाता हि स्वप्नोपायिनाभूतः स्वप्नेन सर्वत्र बाधते जागरिते । न हि तस्य ये देहेन्द्रियाद्यभागान् एव जाग्रत्प्रानुत्तर्याति । ज्ञो वैश्वरम् । अत्रोच्यते । न विषम उपपत्ता । कैषम् ! यथा हि रज्जुं सर्पं मन्यमानोऽप्यनेन्द्रियमन-

आदिमत्त्वं विकल्पनकाले न तथा रज्जुनिश्चयकाल इति वैलक्षण्यम् अथ
चेक्षितृस्वरूपे न कश्चन विशेषो भवति । एवमिहापि स्वप्नजाग्रदप्रमातृ-
रूपयोर्वैलक्षण्यम् अथ चेक्षितृत्वस्वरूपे न कश्चन विशेषो भवति । स
एव क्षेत्रक आत्मा नित्यकाशस्वभावो ज्ञानस्मृत्याश्रयो यदनुमहीतावेव तां
प्रमातारौ गणायथ प्रमेयभेदान् गृहीत इति । अतो न किञ्चिदप्यम् ।
तदिदमुक्तं कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देव इति । जात्यैव क्षेत्रकः स्यात्-
द्वयेऽपि प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मना विकल्प्यत इत्यर्थः । तस्मान्नान्योऽस्ति
ज्ञानस्मृत्याश्रयः । 'नान्वोऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्वोऽतोऽस्ति द्योता नान्वोऽ-
तोऽस्ति मन्ता नान्वोऽतोऽस्ति विज्ञाता' (वृ. ३-७-२३) इति श्रुतेः ।
न च निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः । 'मनसो
मनः' (के. १-२), 'यैनाहुर्मनो मतम्' (के. १-६) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

इति वेदान्तनिश्चयः । केदन्तावगम्यमद्वितीयात्मानमवलम्ब्येवं
स्याद्वयवैतथ्यमस्माभिस्तुम्, न तु वैनाशिकादिवच्छुष्कतकैत्रला-
दित्यर्थः ॥

वैनाशिकमतेऽवस्थाद्वयबोद्धा न सिध्यति—

अनु वैनाशिकप्रमयसमाश्रयणेऽपि को दोषो यदि तत्र एव
सर्वमिदमुपपाद्यते ? तथा हि स्मृतिज्ञानयोर्धमपि नास्ति न्यतिरिक्तं
किञ्चिदालम्बनम्, तथापि वस्तुव्युत्पत्तेन चित्तस्यैवोपलब्धबुद्धोपरमात्
चैतधर्माणां च चित्तस्यैव वस्तुतो नित्यत्वाङ्गीकारात् सर्वास्तित्वादिमते
तावत्तास्ति बोद्धुर्विकल्पयितुर्वा अभावः । यदापि वस्तुमिदमन्तमाधि-
त्येन्द्रियसंघात एवोपलब्धेति स्वीक्रियते तदापि तस्य व्यवहारदृष्ट्या
क्षणिकस्याप्यविज्ञानवस्तुरूपेण नित्यत्वान्न बोद्धुर्विकल्पयितुर्वा अभावः ।
विज्ञानवादिनां मते यद्यपि न सन्ति स्वतन्त्रा बाह्यधर्माः, विज्ञानाकार-
विशेषत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य, तथाप्यालयविज्ञानस्य नित्यविकारिणोऽपि

संतानैक्यान् मूपपादा भवति स्मृतिः । उपपद्यते हि विज्ञानान्तरं समनन्तरपूर्वसमानसंतानान्तःप्रविष्टत्वात् पूर्वविज्ञानसमानरूपं समानविषयं चेति । तन् विमत्राऽऽत्मतत्त्वेन केनाप्यनुलब्धेनाऽऽश्रितेन ? यदाह चन्द्रकीर्तिरात्मपरीक्षायाम् । ननु च तीर्थिका स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तात्मानं प्रतिपन्ना भिन्नलक्षणमाचक्षते इत्याशङ्क्य, 'सत्यमुग्रन्ति तीर्थिका स्कन्ध-व्यतिरिक्तस्य लक्षणम्, न पुनस्तत्त्वरूपत आत्माननुलभ्य तस्य लक्षण-माचक्षते' (मा. घृ. घृ.१२२) इति । संवृत्तिसत्त्वादपि परिग्रष्टा मिथ्या-फलनयैव केवलमनुमानाभासमात्रविप्रतिलब्धाः सन्तो मोहान् फलपयन्त्यात्मानम् इति च ॥

अत्राऽभिधीयते । धर्माणां वस्तुतो नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि सर्वा-नित्यवादिमते तावत् इन्द्रियसंघातस्य चित्तस्य वा न बोद्धृत्वं विकल्पयितृत्वं वा प्रकृतविषये शक्यमुपपादयितुम् । कथं कृत्वा ? स्वप्नजागरितयोः शरीरेन्द्रियचित्तानां तद्वदवस्थावच्छिन्नानां भिन्नभित्तानां सर्वैरप्युपलभ्य-मानत्वात् । तथा च वक्ष्यत्यातशान्ता 'तथा तदृश्यमेवेदं स्वप्नद्विचित्त-मिष्यते' (४-६४), इति 'तथा तदृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते' (४-६६) इति च । एवं धर्मा अपि चित्तद्वया स्वप्नजागरितयोर्भित्त-भिन्ना एवेत्यवगम्यते । तदपि वक्ष्यति 'तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति' (४-४१) इति । तद्यदि नाम धर्मा स्वरूपतो नित्या अङ्गी क्रियन्ते काममङ्गीक्रियन्तां जागरितप्रतिबद्धदृष्ट्या, न ते स्वप्नेऽपि लब्धप्रसरा भवेयुरिति कतरस्य चित्तस्येन्द्रियपूगस्य वाऽवस्थाद्वयविकल्प-यितृत्वमभ्युपगम्येत ? अङ्गीकारवादेनेदमुक्तम् न तु संवृत्यापि ते नित्या भवितुमर्हन्ति । तत्र प्रमाणाभावात्, अनुमानस्य चाभाससमानयोग-क्षेप्तोपपत्तेरिति । विज्ञानवादे त्वाश्रीयमाणेऽपि न संतानैक्यमाश्रयितुं शक्यतेऽत्र । कथम् ! न हि सैव विज्ञानसंततिः स्वप्नजागरितयो-

रविच्छिन्ना समनुभूयते 'केनाऽपि । जागरितविज्ञानेन स्वप्नविज्ञानस्य नियतं बाध्यमानत्वात् । ननु च मनोविज्ञानमव्यक्तं सुषुप्तेऽप्यविरतं व्याप्प्रियत इतीच्छन्ति विज्ञानवादिनः, आल्यविज्ञानं च चित्तापरपर्याय-मविच्छिन्नं सर्वत्रगमानिर्वाणादिति च । तदसत् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्या-दृशस्यान्यादृशस्यैव चित्तस्योपलम्भात् । न चावस्थात्रयस्यापि केनचिदेकेन चित्तेनानुस्यूतेन संबन्धः कार्यकारणभावो वा शक्यकल्पनः । स्वप्न-जागरितयोः स्वस्योचितदेशकालनियतभावभेददर्शनात् । सुषुप्ते च कस्य-चिदपि कालादेरनवकाशात् । तदेवं सर्वास्तित्ववादिनां विज्ञानमात्र-वादिनां वा मते नास्ति स्वप्नजागरितविकल्पकसिद्धिः । ये पुनर्वाक्षा-ध्यात्मिकभावानामुभयेषामपि शून्यतामेवास्मिन् तेषामपि विज्ञानमात्रवादि-समानयोगक्षेमैतैव । अवस्थाद्वयसाधारणस्य धर्मशून्यतासाधकस्य कस्य-चिदप्यनिरूपणात् । यथा चैवं तथा सप्रपञ्चं निरूपयिष्यते चतुर्थे इत्यलं स्वाभ्युहमात्रावष्टम्भिनां कुट्टपिपरिशीलनेन । यः पुनश्चन्द्रकीर्तिकृतोऽमि-योगः, 'न स्वरूपत आत्मानमुपलभ्य तस्य लक्षणमाचक्षते, अनुमानाभास-विप्रलब्धाश्च तीर्थिका' (भा. वृ. प्र. १२२) इति । स सांख्यादितार्किक-विषये सावकाशः । ते क्षनुमेयमात्मानमाचक्षते, तस्य लक्षणप्रणयनेऽपि सादरा भवन्ति । न क्षीपनिषदाः 'यत्साक्षादपरोक्षान् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' (वृ. ४-४-१), 'न हि विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' (वृ. ४-४-२) इत्यादिश्रुत्युपदेशमनुसन्धाना स्वयंसिद्धमात्मानं नित्योप-लब्धस्वरूपं लक्षणप्रमाणाभ्यां साधयितुमीहन्ते, संवृतिसत्यं प्रमातृ-रूपमात्मानं वा लोक्त एव सिद्धम् । तस्मादेतादृशोपालम्भस्य शुष्कतर्क-वञ्चिताः स्वात्मानमपि युक्त्या निराचिकीर्षव एव पात्रमित्युपरम्यते ॥

विकल्पवाक्यार्थोपसंहारः—

इदमत्र रहस्यम् । यद्यप्ययमात्मा सुषुप्तस्थाने एकीभूत इव प्रज्ञानघन इव, स्वप्नजागरितयोस्तुच्चावचविविधविकल्पविकल्पात् इव च

प्रथते तथापि सर्वविकल्पतद्भावास्पदत्वेन तदवगासकत्वेन च स्वयंप्राप्ति-
निर्धर्मकद्वैतरूपेणैवावस्थितः स्थानत्रयेऽर्पाति तस्य निर्विशेषत्वज्ञापनार्थं
मध्यायं . विकल्पनिषेधेनैव ज्ञाप्यते । 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं
नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघने न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्, अदृष्टमव्यवहारमिन्द्राद्य-
मलभ्रणमचिन्त्यमज्जपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं ज्ञानं
शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७), 'अथात
आदेशो नेति नेति' (वृ. २-३-६) - इत्यादि श्रुतिषु । 'न च
मन्थानि भूतानि' (गौ. ९-५) इत्यादिस्मृतिषु च । स चायं निषेधो
न निषेधस्य सुप्तावसत्त्वं स्वप्नजागरितयोश्च सत्त्वमभिप्रेत्य । किं तर्ह्य-
जाह्नयात्मव्यतिरेकेण तत्त्वतन्त्रं नास्त्येव, अजाह्नयात्मैव तु सर्वमिति
विज्ञापनार्थम् । यथोक्तमुपदेशसाहचर्याम् 'विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः
पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयम् ॥ न चेति नेतीति यथा विकल्पितं
निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥' (उ. प. १९-१८) इति । अतः
एवेह कल्पककल्पनादिरूपेण बोद्धव्यो धारिरूपेण चाऽऽत्मैवाद्यद्वयोऽवस्थित
इत्युपदिश्यते । यः स्याणुः स चोर इतिवत् । कल्पयत्यात्मा इति
कल्पकान्तरनिषेधः । बोऽयं कल्पकः स आत्मैवेत्यभिप्रायः । आत्मान-
इति करणान्तरनिषेधः । करणान्यप्यात्मैव वस्तुन इत्यभिप्रायः । आत्मान-
मिति करण्यभेदान्तरनिषेधः । न इमे विकल्प्या भेदास्तेऽप्यात्म-
वैत्यभिप्रायः । एवं हि 'तस्मादद्वयता शिवा' (२-३३), 'अद्वैते
नोजयेत्स्मृतिम्' (२-३६) इति चोत्तरत्रोपसंहारः संगच्छते ॥

नन्वेवमविद्याद्विघ्नो नास्त्येवेति प्रामम् । सत्यमेतदेव प्राप्तम् ।
तत्प्रतिपादनार्थमेव हि शास्त्रप्रकरणयोरसम्भः । तथा च वक्ष्यति 'न बद्धो
न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' (२-३६)
इति । उपपादयिष्यते चेदमम इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ १२ ॥

आत्मनि कल्पितभेदप्रकाराः

विक्रोत्यपरान् भावानन्ताश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्तं एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥

भावानां स्वरूपभेदाः—

स कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीति ! उच्यते । प्रभुः ईश्वर आत्मा । प्रभवत्यस्मात्सर्वमिति, प्रभवति स्वरं नानाविकल्पाकारेणेति, प्रभवति समर्थो भवति मिथ्याविकल्पानामास्पदत्वेन स्थित्या इति वा प्रभुः । अपरान् लौकिकान् शब्दादीन्, अन्यांश्च वैदिकान् अन्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् अज्याकृतान् । नियतांश्च पृथिव्यादीन् बहिश्चित्तः सन् विक्रोति विविधं नाना करोति । तथा अन्तश्चित्तः सन् अनिदतांश्च कल्पनाकालान् मनोरथादिलक्षणान् इत्येवं कल्पयते । मूर्तामूर्ततद्वासनारूपेण स्थितान् सर्वान् भावान् स एवात्मा कल्पयति । तेषां च सर्वदैव तेनैवाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्त्वम् । स्येन प्राप्तीतिकरूपेण तु तेषां मृपात्वमेव स्वप्नभाववत् इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

कालदेशकृतविशेषेऽपि भावानां कल्पितत्वमेव—

अन्तर्बहिश्च सर्वं स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितमेवेत्युक्तम् । तदेतदाशङ्कते । यद्यपि 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' इत्यत्र सर्वमात्मनि कल्पितमिति प्रसाधितम्, तथापि तदेव विगर्दाकर्तुमन्वारम्भेणासन्नपि हेतुः पुनरुद्भान्य निरस्यत इत्यदोषः । तत्रेयमाशङ्क्य । जागरितेऽन्तर्मनोरथादिमिश्रितपरिच्छेदैर्बलक्षणं बहिःकल्पितानामन्दोन्यपरिच्छेद्यत्वमस्ति । मनोरथादयो हि चित्तकालाः । नान्यश्चित्तकालश्चतिरेकेण

परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाधित्तपरिच्छेदाः । तदेवं चित्त-
कालस्याधेषां कलितत्वं कामं भवतु । न तु बहिर्निर्मितानां भेदानां
कलितत्वं न्याय्यम् । द्वयकालत्वात् । द्वयस्य भेदरूपस्य कालो येषां
ते द्वयकालः । अन्योन्यपरिच्छेदाः । यावद्धि अन्यद्वर्तते तावदन्यदर्पा-
त्यन्योन्यकालपरिच्छेद्यत्वं बाह्यभेदानामस्ति । यथा आगोभोहनमास्ते
इत्युक्ते, यावद्वास्ते तावद्वां दोषि, यावद्वा दोषि तावद्वास्ते । तावत्का-
लोऽयम्, एतावत्कालश्च सः इति परस्परकालपरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वं
बाह्यानां भेदानामस्तीति तेषां द्वयकालानां तावत्तावत्कालस्यायित्वमिति
स्फुटं वैलक्षण्यमन्तःकल्पितैधित्तकालैः । स्वाप्नभेदास्तु सर्वेऽन्तश्चित्त
एव विकल्पिताधिष्णुकालपरिच्छिन्ना भवेति तेषां कल्पितत्वं युक्तम् ।
तद्दृष्टान्तेन जागरितेऽप्यन्तश्चित्तस्यानामेव कलितत्वं सिध्येन्न तु
द्वयकालानामपि तन्न्याय्यमिति ॥

सैषा न युक्ताऽऽद्यात्मा । कुनः ? स्वप्नेनावैलक्षण्यात् । अत्रापि
हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव । गनूक्तं वैलक्षण्यम् । स्वाप्नभेदाः सर्वेऽन्तश्चित्त
एव विकल्पिता न तु तत्र द्वयकाला भेदाः सन्तीति । बाह्यम् । तत्तु
जागरितदृष्ट्या । स्वप्नदृष्ट्या तु जागरितावस्थैव तावत्तास्ति स्वप्न-
विलम्बणा कुन एव तच्चित्तं यदन्तःकल्पितः स्वप्न इत्यवधार्येत ! स्वप्न
एव हि तदानीं जाग्रदवस्थासते जागरितान्तरपरामर्शशून्यः । स्वप्नेऽपि
हि तद्दृष्ट्या केचिच्चित्तकाला इवासत्त्वेन भान्ति, केचित्तु द्वयकाला
इव सद्यमेव बहिः । तथापि तु तेषां कल्पितत्वं दृष्टम् । चित्तितस्य
बाह्यानामाध्यात्मिकानां च तुल्यमेव बाधदर्शनात् । जागरितावस्थायां
स्वाप्नभेदानां कुत्राप्यसंभावितसत्त्वाच्च । तस्मादध्यवस्थामो जागरितेऽपि
चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः कल्पिता एव ते सर्वे । न
बाह्यभेदगतो द्वयकालत्वरूपो विशेषः कलितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुक
इति ॥

इदमुक्तं भवति । जाग्रद्वत्त्वमस्यापि स्वोचितासाधारणदेशकाल-
संपत्तिप्रतिभासोऽस्त्येव । सन्ति च परः ज्ञतं स्वप्ना यत्र भेदाः परस्पर-
कालपरिच्छेद्यत्वेन स्थिरा विभाव्यन्ते । अथ च स्वप्नभेदाः सर्वे वितथा
य्वेत्यविवादम् । तत्र जाग्रद्वेदानामेव केषांचित्परस्परकालपरिच्छेद्यत्व-
दृष्टिभाक्त्यमात्रेणाकल्पितत्वावधारणे कमपि हेतुविशेषं न पश्याम
इति ॥ १४ ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

भावानामव्यक्तत्वं स्फुटत्वं विभागेऽपि कल्पितत्वम्—

यदप्यन्तश्चित्ते वासनामात्ररूपेणावस्थितानां भावानामव्यक्तत्वम्,
बहिश्चामिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा नासौ विशेषो भेदानां सत्यत्वरहितः ।
स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । किं तर्हि चक्षुरादीन्द्रियान्तरकृत एव ।
तस्मादन्तःकरणस्था बहिरिन्द्रियदृश्या वा भवन्तु भावा अव्यक्ताः स्फुटा
वा, ते सर्वे कल्पिता एव स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।

बाह्यानाध्यात्मिकाथैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलम्—

सर्वे भावाः कल्पिता एव । न बाह्यानामाध्यात्मिकैर्भावैः
किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीत्युक्तम् । तत्र बाह्यभावाविमितीकृत्याध्यात्मिकाः
कल्प्यन्ते, तानप्याध्यात्मिकाविमितीकृत्य बाह्याः कल्प्यन्ते इत्येवमितरेतर-
निमित्तानैमित्तिकतया कल्पनायां किं मूलमिति ? उच्यते । जीवं कल्पयते
पूर्वम् । जीवो नाम हेतुफलात्मकः । धर्माधर्मौ हि कृत्वा स तत्फलं
शुद्धे इति । तं जीवम् अहं करोमि इत्येवमभिमानलक्षणमनेवंलक्षण

एव शुद्ध अत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कलरुते पूर्वम् । 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छां. ६-२-२) इति श्रुतेः । अत्र पूर्वमिति न कालवृत्तक्रमविवक्षया विशेषणम्, किं तु जीवकल्पनामाश्रित्यैवेतरा सर्वा कल्पना भवतीति प्रतिपत्तिक्रमविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् । कालदेयानिमित्तक्रियाकारकफलात्मकः सर्वोऽपि हि भेदप्रपञ्चो युगपदेवाविर्भवति जागरिते, तिरोभवति चावस्थान्तर इति प्रसिद्धमेतत् । तदेवं जीवं कल्पयते पूर्वं सर्वकल्पनामूलतया ॥

ततस्तमाश्रित्य तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन् भावान् पृथग्विधान् नानाविधान् बाह्यानाध्यात्मिकाश्चैव कल्पयते इत्यनुपगतः । तत्र स्थावरा जङ्गमाश्च प्राणिनोऽचेनानि च मृत्पाषाणजलादीन्नाधिदैविकसूक्ष्मचन्द्रनक्षत्रादीनि चेति यावत् । पृथग्विधा भावाः । ज्ञानकुतूहलेच्छाभयाश्च मनोरथादयश्चाध्यात्मिकाः पृथग्विधा भावाः । तदेवं पृथग्विधभावानां कल्पने को हेतुरिति ? उच्यते । यथाविद्यस्तथा स्मृतिः । योऽस्मां स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायां मूलत्वेनाधिष्ठितः स यथाविद्यः — यादृशी विद्या विज्ञानमनुभवोऽस्येति यथाविद्यः तथाविधैव स्मृतिरस्येति तथास्मृतिर्भवति मः । तद्विपर्ययेण यथास्मृतिस्तथाविद्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतोऽनन्तवानसकचन्दनसगाशुरागोरो हेतुरिति तृत्यादिश्च फलमिति कल्पनाविज्ञानम् । तन्माहृद्यहेतुफलविज्ञानादगम्योर्हेतुफलभावोऽस्मीति स्मृतिकल्पना, तस्मृतेश्च पुनस्तादृशविज्ञानकल्पना तत्र इयं क्रियेमानि कारकाणां च फलमिति क्रियाकारकफलभेदविज्ञानानि, फारकप्रयोगेण क्रियानिष्पत्तिविज्ञानम्, तेन च फलवाप्तिविज्ञानम्, तन्माहृद्यविज्ञानानि- इत्येवं यावन्नाध्यात्मिकाश्चैव यथाविद्यमथास्मृतिः सन्, यथास्मृतिश्च तथाविद्यः सन्, परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते । 'एवं यमान् पृथक्पश्यन्मानेयानुविधायति' (का. २-१-१४) इति श्रुतेः । भवति तत्रापि

स्वमदृष्टान्तः । तत्रापि ह्यसत्यपि जीवे सर्वकल्पनामूलं जीवम्,
तादर्थ्येन च क्रियाकारकफलविज्ञानानि तत्स्मृतिसंकल्परागद्वेषप्रवृत्त्यादी-
नीतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेन बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव भावान् यथाविद्य-
स्वभास्मृतिः सन् विशुद्ध एवाऽऽत्मनि कल्पयत इति सार्ध-
जनीनमेतत् ॥ १५ ॥

आत्मविकल्पतन्निवृत्तिनिमित्तनिरूपणम्

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैते तद्वदात्मचिनिश्चयः ॥ १८ ॥

आत्मविकल्पने रज्जुसर्पदृष्टान्तः—

आत्मन्येव सर्वं माया निमित्तनैमित्तिकतया कल्पिताः । तत्र च
कल्पनायां जीवकल्पनैव मूलमित्युक्तम् । इदानीं सैव जीवकल्पना किं-
निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । अनिश्चितेति । यथा लोके स्वेना-
साधारणेन रज्जुरूपेणानिश्चिता एवमेवेति रज्जुरेवेदमित्यनवधारिता रज्जु-
मन्दान्धकारे सर्पधारादिभिर्भावैः सर्पः उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा
विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव भ्रान्त्य-
वस्थातः प्राक् रज्जुः स्वरूपेण रज्जुरित्यगिति निश्चिताऽभविष्यत् न सर्पादि-
विकल्पस्तत्राभविष्यत् । यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिष्वत्यन्तासन्नत्वेनाङ्गुल्यादयः
एवैते इति नित्यनिर्धारितेषु न सर्पादिविकल्पः कदापि संभाव्यत एवम् ।
यथैव दृष्टान्तस्तद्वदेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेनासाधारणेन
विशुद्धविशुद्धिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वात् आत्मा जीवप्राणायनन्तमाव-
भेदैर्विकल्पितः इत्येव सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभः

.... एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि, च' (मुं. २-१-२, ३), 'अजायमानो बहुधा विजायते' (तै. आ. ३-१२), 'तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिच्यथा इति' (प्र. ६-६), 'अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' (तै. २-७) इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः ॥

सर्वविकल्पनिवृत्तौ दृष्टान्तः--

यथा रज्ज्वां सूर्याधालोकनान्धकारनिवृत्तौ रज्जुरिदमिति स्वरूपेण निश्चितायां सर्वविधोऽपि विकल्पो विनिवर्तते आत्यन्तिकनिवृत्तिं भजते । रज्ज्वैकतां गच्छतीत्यर्थः । रज्जुरेव रज्जुनात्रनिति चाद्वैतं सर्वविकल्पशून्यमवशिष्यते । तद्वदात्मविनिश्चयः । तथैव 'नेति नेति' (वृ. ४-४-१२) इत्यादिसर्वससारधर्मशून्यताप्रतिपादकशाल्खनितविज्ञान-सूर्यालोककृताऽऽत्मविनिश्चयः । 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२), 'तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म' (२-५-१९), 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) - एक एव सर्व-विकल्परहितोऽद्वय इति ॥

दृष्टान्तेऽविद्याभादानभेदवादिनां मतं तन्निराकरणं च--

अत्र केचिद्वाहुः । दृष्टान्ते रज्जुसर्पतज्ज्ञानयोः सदसद्ब्रह्मनिर्वचनीयाविद्यात्मकत्वमङ्गीक्रियते । सर्पो हि तावत् ख्यातेर्नासन् बाधाच्च न सन्, सदसत्त्वं चैकस्मिन्विरुद्धमित्यनिर्वचनीयत्वं तस्य सिद्धम् । ज्ञेयस्या-निर्वचनीयत्वे तज्ज्ञानस्य निर्वचनीयत्वायोगात् तस्याप्यनिर्वचनीयत्वमभ्यु-पेयम् । ततोऽथ कादाचित्कत्वान्निमित्तकारणमुपादानकारणं च मृम्यम् । सत्योपादानत्वे च घटादिवत्सत्यत्वापत्तेर्मानगम्यत्वापत्तेर्नानिर्वचनीयमेवा-ज्ञानमुपादानमेष्टव्यम् । भ्रान्तिसंशययोः सादित्वे सत्यनन्यथादनवस्था-प्रसङ्गाच्चोपादानत्वासंभवात्, ज्ञानाभावस्य च भावोपादानत्वानुपपत्तेरिति ।

तदेतत्सर्गमभिचिचेत्रम् । न हि सर्पादिविकल्पो रज्जुव्यतिरेकेण प्रतीतरूपेणापि किञ्चिद्वस्तु येन तस्य निमित्तोपादानादिगवेष्टनमावश्यकं युक्तं वा भवेत् । आचार्यासंमतं चैतन्मतम् । रज्जुरेव हि स्वरूपेणानिश्चिता सर्पधारादिभिर्विकल्प्यते यथा तथाऽऽत्मापि स्वरूपेणानिश्चितः प्राणादि-
भावैर्विकल्प्यत इति हि वदत्याचार्यः । न तु सर्पादयोऽनिर्गन्तव्या-
विद्याकार्षमिति । एवं हि सर्वमात्मैव, तस्मिन् प्राणादयो विकल्पाः न तद्व्यतिरेकेण वस्तुस्त इति दार्ष्टान्तिकसंगतिर्भवेत् । तथा च भाष्यकार-
शङ्खान्दीग्ये तेजःमृष्टिधाकयावतरणिकायां प्राह— 'सदेव तु सर्वमभिधान-
मभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या । यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्वं इत्यभिधीयते,
यथा वा पिण्डघटादि मृदोन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके ।
रज्जुविवेकदर्शनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निर्वर्तते यथा च मृद्विवेकदर्शनां
घटादिशब्दबुद्धी । तद्वत्सद्विवेकदर्शनामन्यविकारशब्दबुद्धी निर्वर्तते'
(छा. भा. ६-२-२) इति । तस्मान्नाविद्योपादानकभेदवादस्याप्रावसरः ।
यथा स्वरूपेणानिश्चिता रज्जुः सर्पादिभिर्विकल्प्यते, स्वरूपनिश्चये च
विकल्परहिता केवलैवावतिष्ठते, एवमेवाऽऽत्मापि स्वरूपेणानिश्चितः प्राणादि-
भावैर्विकल्प्यते । वेदान्तविज्ञानविनिश्चितस्वरूपस्तु सर्वविकल्परहितः स्वरूपे-
णैवाद्वैतस्तिष्ठतीत्येव यथाश्रुतः श्लोकद्वयार्थ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥१७-१८॥

एकत्वं परमार्थतः, विकल्पनास्तु मायया

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य ययाऽयं मोहितः स्वयम् ॥१९॥

विकल्पानां मायामात्रत्वम्—

अनिश्चितायस्थायामात्मा रज्जुरिव सर्पधारादिभिः प्राणादिभिरनन्तै-
रेतैर्बन्धमाणाप्रकारैरन्यैश्च नदुपलक्षितैर्विकल्पितः । अयं चायमेक एवाद्वय-

इति विनिश्चय इत्युक्तम् । 'अनन्तस्तु' इति पाठे दद्यप्येते विकल्पा अनन्ताः, तथाप्यात्माऽयमेक एव सर्वरूप्येतैर्विकल्पितः, अथ चैक एवेति चाद्वैतमवशिष्यत इत्यात्मविनिश्चय इत्युक्तमिति व्याख्येयम् । तत्र चोच्यते । कथमेक एव सन्ननन्तैरेतैः संसारलक्षणैर्भावैर्विकल्पितः स्यान्नित्य-
निवृत्तसंसारधर्मोऽपीति ? रज्जुसर्पादिदृष्टान्ते हि सर्पादयोऽन्यत्र कचिद्विद्य-
माना एवान्नत्राध्यस्यन्ते । यदि सत्यः सर्पः कुत्रापि नाभविष्यत्, तर्हि
नाभविष्यदेव रज्ज्वामपि तद्भ्रान्तिः । भ्रान्तिर्हि नामातस्मिन्नुद्दिष्टा
स्यात्, अन्यत्र स्थितस्यान्यत्र दर्शनं वा । तत्र बहुद्विरतस्मिन् भवति स
सर्पादिः कचिदन्यत्र सन्नेव रज्ज्वादावव्यस्यते । यम्य चान्यत्र दर्शनम्
तच्च जलादिस्वस्थाने सदेव मरुभूम्यादौ करणदोषेणाध्यस्यत इत्यवि-
वादम् । न तु कचिदपि कथंचिदप्यसन् पदार्थः कुत्रचिदन्यत्राव्यस्यमानो
दृष्टः । अत्र त्वात्मनि ततोऽन्यत्र वा कचित्स्थितिमलभमाना एव प्राणादय
आत्मन्यध्यस्यन्त इति ब्रवीषि । तत्कथमिदं संगच्छेतेति ?

अत्रोच्यते । सत्यमेवं स्याद् यदि वयं रज्जुसर्पादिदृष्टान्तबलनैव
भावानां कल्पितत्वमातिष्ठेमाऽऽत्मनो वैकल्यम् । न च तर्कमात्रेणावसेरोऽय-
मर्थो येन तर्कविरोधविभीषिका स्वादर्थवती । अचिन्त्यस्वभावात्वात् ।
तथा च स्मृतिः 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' (भा.
५-१२) इति । अनुभवावसायागमसमधिगम्यमेव चेदं तत्त्वम् । न हि
सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानधरा आत्मा स्वात्मत्वेन नानुभूयते केनचित् ।
न च स्वप्नजागृतियोरित्यादिविकल्पा नानुभूयन्ते तेनैव अस्यरूपेण स्थिते-
नैवाऽऽत्मना । तस्माद्रज्जुसि सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक
एव स्वयं प्राज्ञादिरूपेण विकल्प्यत इत्यव्यवसातत्त्वं तैरेवाध्यस्तैर्विकल्पो-
पादिभिरात्मनोऽन्यत्रासंभावितस्थितिभिरपि । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति ॥

कथं तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेऽद्वितीयेऽप्यात्मनि ततोऽ-
न्यत्रान्यतमसंभावितस्थितीना प्रतीतिः संगमयितव्येति ? शृणु ।

मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य । यथा मायाविना विहिता माया गगन-
 गतिविमले कुम्भितैः सपलाशैस्तद्विराकीर्णमिव करोति, तथेयमपि देवस्य
 माया स्वरूपेणैव स्थितमेकमेव सन्तमजमव्ययं परिगुह्यमपि कार्यकरण-
 संघातपरिच्छिन्नमिव क्रियाकारकफलसंबन्धिनमिव च स्वगतिरिक्तप्रपञ्चे
 संसरन्तमिव च दर्शयति । उक्तं हि पूर्वमपि 'मायामात्रमिदं द्वैतम्'
 (१-१७), 'फलस्य तत्तात्माऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' (२-१२)
 इति च । अतो नूनं मायैवेयं देवस्य दुर्घटपट्टनापटीयसी यथा जयं स्वय-
 मपीश्वरस्तथारूप एव स्थितो मोहित इव मोहित इति संतोष्यम् । न
 ह्यविपरिहृतविज्ञानस्वभावस्य सकलज्ञानाज्ञानसाक्षिणः परमार्थत एव मोहः
 संभवेत् । यत्तु तस्य मायिकं रूपं बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं तेन रूपेण
 मोहितत्वेऽप्यस्य स्वतो न काचिन्क्षतिः । उक्तं हि भगवता गीतासु -
 'दैवी क्षेपा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेतां
 तरन्ति ते ॥' (गी. ७-१४) इति । देवी देवस्य मम विष्णोः स्वभूतैषा
 माया दुरत्यया द्वैतसत्यत्वयासनायासितदुर्धोभिः । मामेव तु नित्यस्यात्म-
 भूतं ये प्रपद्यन्ते सर्वपणाभ्यो व्युत्थाय स्वात्मत्वेन निश्चिन्वन्ति मामामेतां
 सर्वमोहिनीं तरन्ति । रज्जुजस्वनिश्चयवन्त इव तत्र विकल्पितसर्पादिकृत-
 त्रासादिकमित्यर्थः ॥

कतिपयकल्पनाप्रकाराः

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

- वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
 भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
 भूत इति भूतविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥
 काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
 वादा इति वादविदो ध्वनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥
 मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
 चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥
 पञ्चाविंशक इत्येके पदविंश इति चापरे ।
 एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥
 लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
 स्त्रीपुत्रपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥
 सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
 स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेद् तु सर्वदा ॥ २८ ॥

सर्वविकल्पानामप्यात्मन्येव कल्पितत्वम्—

ते च प्राणादयः कतिपये प्रदर्श्यन्ते । प्राण इति प्राणविद्
 इत्यादिना । अत्र प्राणः प्राणो बीजात्मा । तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ता
 अन्ये च सर्वे लौकिकाः । अत्र भूतगुणतत्त्वानां जगत्कारणत्वेन विकल्पनं
 तत्तद्वादिनाम् । वादविषयलोकवेदयज्ञभोक्तृभोज्यानां लौकिकार्वाक्यैदिकान्यतर-
 व्यवहारे प्राधान्येन विकल्पनं यथासंभवं लौकिकचार्वाक्यैदिकानाम् ।
 सूक्ष्मस्थूलमूर्तामूर्तानां परमार्थत्वेन विकल्पनं भूतसूक्ष्मवादिचार्वाकागमिक-
 शून्यवादिनाम् । कालदिशां क्रियाफलदातृत्वे निमित्तत्वेन विकल्पनं
 ज्योतिर्विस्वरोदयादिवादिनाम् । धातुवादादिवादानां चतुर्दशध्वनानां च

फलभोगातिशयकारणत्वेन विकल्पनं तच्चद्विदाम् । मनोबुद्धिचित्तानां तत्त्व-
मनने तन्निर्धारणे तदनुसंधाने चासाधारणकारणत्वेन विकल्पनं नैयायिक-
सांख्ययोगानाम् । तेषामेव मनआदीनामेकार्थतामाश्रित्य चित्तस्य सर्वप्राज्ञ-
प्राहकाकारत्वेन क्षणिकत्वेन च विकल्पनं विज्ञानवादिनाम् । धर्माधर्मयोः
सर्वकलदातृत्वेन विकल्पनं कर्ममीमांसकानाम् । पञ्चविंशकपट्टविंशकैक-
त्रिंशकानां पुरुषस्वरूपविशेषत्वेन विकल्पनं यथाक्रमं सांख्ययोगिशैवानाम् ।
अनन्तः पुरुष इति च केषांचित् । लोकरञ्जनाश्रमधर्मानुष्ठानलिङ्गभेदानां
पुरुषार्थसाधकत्वनिर्धारणहेतुत्वेन विकल्पनं तत्रतत्राभिनिविष्टानाम् । परा-
परत्वेन विभागस्तत्त्वस्येति विकल्पनं तत्त्वभेदवादिनाम् । सृष्टिस्थितिलया-
नामन्यतमस्यैव तत्त्वनिर्धारणहेतुत्वेन विकल्पनं तत्रतत्राभिनिवेशवतामिति
विकल्पभेदाः । सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वामिव सर्पादय इह
तच्छून्य आत्मन्याऽऽत्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कलिशता इति
पिण्डितोऽर्थः । एतन्निश्चयार्थमेव ह्यत्र प्रकरणे स्वप्नजागरितस्थानयोरैक्यं
प्रसाधितम् । प्राणादीनां सर्वेषामपि कल्पितत्वाविशेषात्, केवलं
प्रदर्शनार्थत्वेन कारिकाच्छब्दिरुदाहृतत्वात्तत्र श्लोकेषु पदार्थान्याख्याने फल्गु-
प्रयोजनत्वमालक्ष्य न यत्नः कृतो भाष्यकारैः । तेषामात्मनि कल्पितत्व-
ज्ञानेन त्वस्त्यद्वयात्मतत्त्वनिर्धारणं परमपुरुषार्थकारणमिति तदेव सादरं प्रति-
पादितमिति ज्ञेयम् । एतदभिप्रेत्यैव ह्याचार्योऽप्याह 'सर्वं चेह तु सर्वदा'
इति । इह निर्विकल्पे परमात्मन्येव सर्वं एते विकल्प्यन्ते । न तु ततः
पृथक्स्वातन्त्र्येण कदाचित् कचिदपि विद्यन्त इत्यर्थः ॥ २०-२८ ॥

मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः कार्यभेदः

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ब्रह्मः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

मिथ्याज्ञानकार्यम्—

प्राणाद्यनन्तभेदा इहैवात्मनि सर्वदा सृष्टिस्थितिलयेषु कल्पिता-
 स्तिष्ठन्तीत्युक्तम् । ततश्च तेषामात्मैव तत्त्वमिति फलति । विशेषाकार-
 मात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति च । तदेतद्रहस्यमज्ञानतो
 बाधिनो विकल्पान् विशेषाकारेणापि परमार्थत्वेन गृह्णन्ति ग्राहयन्ति च ।
 तत्र यथोक्तानां प्राणादीनामनुक्तानां वाऽन्यत्वं यं भावं पदार्थं यस्त्वा-
 चायोऽन्यो वाऽऽप्तो यस्य यस्यै शिष्याय जिज्ञासवे दर्शयेत्, 'इदमेव
 तत्त्वम्' इति स तु तं भावमेव स्यात्मभूतं पश्यति अमममिति वा ममेति
 वा । तं च तथा द्रष्टारं स भावोऽवति, यो भावो दर्शितोऽसावेव बन्धना-
 गारे प्रवेशितमपराधिनं यथा तत्रैव निर्वन्धं रक्षति रक्षापुरुषस्तद्वत् ।
 स्वेनाऽऽत्मना तं जिज्ञासुं सर्वतो निरुणद्धि । ततोऽन्यत्र तत्त्वबुद्धिं
 निवारयतीत्येतत् । यस्मात् तद्वद्, तस्मिन्नेव भावे ब्रह्म, इदमेव तत्त्व-
 मित्यभिनिवेशः, तं ब्रहीतारमुपैति । स तस्याऽऽत्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ।
 तदुक्तं 'यदायं मोहितः स्वयम्' इति । तदेतन्मिथ्याविकल्पिताभिनिवेश-
 कार्यं प्रदर्शितम् ॥ २९ ॥

एतैरेपोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तच्चेन कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

सम्यग्ज्ञानकार्यम्—

अथ सम्यग्ज्ञानस्य कार्यं प्रदर्शिते । एतैः प्राणादिभिरपृथग्भावै-
 रात्मनोऽपृथग्भूतैरेवैष आत्मा रज्जुरिव सर्पधारादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति
 लक्षितः, अभिञ्जितो निश्चितो भूदैरेत्यर्थः । सजातीविजातीप्रसगत-
 भेदरहितोऽद्वय एव सन्नयं भेदत्रयमागिव हि विभाव्यते जाग्रत्समज्ञोः ।
 विवेकिनां तु रज्ज्वां कल्पिताः सर्पादयो यथा रज्जुव्यतिरेकेण न सन्त्येव
 तथा नाऽऽत्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । 'इदं सर्वं यदय-

मात्मा' (श्रु. २-४-६) इति श्रुतेः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममग्नं च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणामहणात्, तस्मादात्मैव सर्वमित्यर्थः । यद्यपि दृष्टान्तेऽन्यः सर्पः स्वेन सर्परूपेण रज्जुव्यतिरेकेणापि कचिदस्त्येव, तथापि 'अयं सर्पः' इति पुरोऽवस्थितसामानाधिकरण्येन न कचिदपि समस्ति । न हि यः कश्चित्सर्पोऽन्यत्र भवन् 'अयं सर्पः' इति शब्दप्रत्ययभोगोऽस्ति । नापि पुरोऽवस्थिताधिकरणे रज्जौ कश्चिदपि सर्पोऽस्ति वस्तुसंस्तथाप्रतीयमानोऽस्तीति । अतो न दृष्टान्तवैषम्यं शाङ्कनीयम् । तद्विषयमात्मव्यतिरेकेण प्रतीयमानाः प्राणादयो नाऽऽत्मनि सदन्यत्र वा सन्ति प्रतीयमानरूपेण, आत्मैव तु केवलस्तथा तथा मूढैर्विकल्पित इत्येवमात्मानं सर्वथा निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तिश्च सोऽविशङ्कितो निःशङ्कं वेदार्थं कल्पयेत् कल्पयितुं प्रभवेत् । इदमेकपरं कर्मपरं वाक्यमुपासनापरं वा, अदोऽन्यपरं कर्मोपासना-शेषतया वस्तुप्रदर्शनपरं स्वतन्त्रेणैवाद्वैतत्रयात्मवस्तुपरं वेति विभज्य कल्पयितुं स एव समर्थ इत्यर्थः । न ह्यव्यात्मविदोऽन्यो यः कश्चिद्वेद-तात्पर्यं तत्त्वतो ज्ञातुं शक्नुयात् । तथा हि मानवं वचनम् 'न ह्यनघात्म-वित्कश्चित् क्रियाफलनुपाश्रुते' (मनु. ६-८२) इति । क्रियाफलं च परममात्मज्ञानमेव । 'सर्वे वेदा यत्त्वदमामनन्ति' (का. १-२-१५) इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

प्रकरणार्थोपसंहारकारिकाः

स्वप्नभावे यथा दृष्टे शब्धर्वनगरं यथा ।

तथा विधमिदं दृष्टे वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

द्वैतवैतथ्यं वेदान्तप्रमाणगम्यम्—

यदेतद्युक्तितोऽस्मिन् प्रकरणे द्वैतस्यासत्त्वमुक्तम्, तदेतद्वेदान्त-प्रमाणावेगतरम्, न तु किञ्चलमिदं युक्तिभिः किञ्चित्साधयितुं दूषयितुं वा

प्रवृत्ता ययमित्याह । यथा स्वप्ननाये - स्वप्नश्च माया च - असद्वस्त्वा-
त्मिके एव सत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इय लक्ष्येतेऽविवेकिभिः, यथा च गन्धर्व-
नगरं प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनन्यवहाराकीर्णमिव दृश्यमानमेव
सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम्, तथेदं द्वैतं विधं समस्तं विचक्षणैर्निपुण-
तरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैर्दृष्टम् । केति ! आह । वेदान्तेषु । तथा हि श्रूयते
'नेह नानास्ति किञ्चन' (का. २-१-११) इति । इह ब्रह्मात्मनि द्वैतमणु-
मात्रमपि नास्तीत्यर्थः । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (व. २-५-१२)
मिथ्याभिमानैरद्वय आत्मा बहुरूपो गम्यत इत्यर्थः । 'आत्मा वा इदमेक
एवात्र आसीत्' (ऐ. १-१-१) नामरूपभेदमित्रं जगत्सर्वमप्यात्मै-
वेत्यर्थः । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' (वृ. १-४-१०) संसारी प्राक्प्रति-
बोधादपि ब्रह्मैवेत्यर्थः । 'कस्माद्वयमेप्यद् द्वितीयाद्वै मयं भवति' (वृ.
१-४-२), परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेव, अविद्याप्रत्युपस्थापितं
द्वितीयं हि भयजन्महेतुरित्यर्थः । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति' (वृ.
४-३-२३) आत्मनः प्रविभक्तमन्यद् द्वितीयं नास्त्येवेत्यर्थः । 'यत्र स्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ...' (वृ. ४-५-१५) विद्या-
दशायां स्वात्मैव सर्वमिति केन करणेन किं कर्मभूते पश्येत्, न केनचित्
किञ्चित् कथंचिदपि पश्येदित्यर्थः । इत्येवमादिषु वेदान्तेषु द्वैतस्य
स्थेन विशेषाकारेण स्वप्नमायागन्धर्वनगरानुरूपत्वं, परमार्थतत्त्वात्मरूपत्वं
च दृष्टं पण्डितैरित्यभिप्रायः । व्यासस्मृतिश्चात्र भवति - 'तमः
श्रमनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसनिभम् । नाशप्रायं मुक्तादीनि नाशोत्तर-
ममावगम् ॥' (मो. प्र. ३०१-६०) इति ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै युक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

अविद्याविषय एव व्यवहारः—

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यद्यपि स्वप्नजागरितयोरैक्यं
वैतथ्यं च युक्तिः, प्रतिपादितमुपसंहृतमेवातीतानन्तरश्लोके, नासौ
प्रकरणोद्दिष्टो मुख्योऽर्थः । केवलेन तेन प्रतिपादितेन प्रज्ञेयमाभावात् ।
आगममात्रसमधिगम्याऽऽत्मप्रतिपत्त्यर्थमेव तु द्वैतवैतद्यमिदं प्रसाधितम् ।
तत्प्रतिपत्ताविविधाकामादिभ्यावृद्धिरूपं प्रयोजनमस्ति । यदा हि, वितथं
द्वैतमात्मैवेकः परमार्थनः सन्निति प्रतिपद्यते तदेवं निष्पन्नं भवति, सर्वोऽयं
लौकिको वैदिकश्च, व्यवहारोऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधो
न चोत्पत्तिः । निरोधः प्रलयः, उत्पत्तिर्जननम् । उत्पत्तिप्रलययोर-
भावाच्च बद्धः । उत्पन्नस्य हि बन्धो नाम । अत एव बन्धनिवृत्त्यर्थे
न साधनं मृष्यं भवतीति न च साधकः । साधनेन प्रेक्षितो मोक्षोऽप्यत
एव नास्ति । यदस्य हि मोक्षपक्षेति । तस्मादेवं न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
इत्येता परमार्थता । एतावानेव हि सर्वो व्यवहारो लौकिको वैदिको वा
यत्साधनेन केनचित् साध्यं किञ्चिच्छुभीहत इति । स चायं साधन-
साधनव्यवहारः सर्वोऽप्युत्पत्तिप्रलययोः सत्यत्वबुद्धौ सत्यामेवावकल्पते ।
न ह्युच्चावचान् स्वप्नान् पश्यन्ता प्रमुष्टाना व्यवहारः सुसोत्थितानामपि
तन्मिथ्यात्वमध्यवसितवतां सगच्छन् इति । तस्मात् सूक्तमुत्पत्तिप्रलय-
योरभावेऽदगते न पुनरप्यविद्याकृतव्यवहारः संभवतीति न तदा
बद्धादयः सन्तीति ॥

।

कथं पुनरुत्पत्तिप्रलययोरभाव इति ? उच्यते । द्वैतस्यासत्त्वात् ।
'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृ. २-४-१४), 'य इह नानेव पश्यति'
(का. २-१-१०), 'आत्मैवेदं मयम्' (छा. ७-२५-२), 'इदं सर्वं
यदयमात्मा' (बृ. २-४-६) — इत्यादिश्रुतिस्रो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् ।
सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा अङ्गनीयः स्यात्, नासतः, शशविषाणादेः ।
ताप्यद्वयमुत्पद्यते प्रलीयते वा इति, अकथ्यशङ्कम् । अद्वयं चोत्पत्ति-

प्रलयवचेति विप्रतिपिद्धम् । अनेकात्मकं हि स्वतः परतो बोधवि-
 प्रलयभाग् भवेन्न त्वेकात्मकमद्वयमिति । यस्तु पुनर्द्वैतसंन्यवहारः प्राणादि-
 लक्षण उत्पद्यते प्रलीयते चेति स तु रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पित एवे-
 त्युक्तम् । 'प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः' (२-१९) इत्यत्र ।
 न च कल्पनामात्रेणोत्पत्तिः प्रलयो वा वस्तुसन् भवेत् । न हि मनो-
 विकल्पनाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलयं उत्पत्तिर्वा । न च
 मनसि सर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा । न चोभयतो वा । अविद्योऽनाद्यनक-
 सर्पतज्ज्ञानाभासोत्पत्तिप्रलयवादस्तु लौकिकपरीक्षकोभयानुभवविरुद्धत्वेन
 परित्यक्तः पूर्वमेवेति । तथा मानसविकल्पनामात्राविशेषाद् द्वैतस्यापि
 न कुतश्चित् तात्त्विक उत्पत्तिः प्रलयो वावकल्पते । कथं तु द्वैतस्य मानस-
 स्वमिति ? मनःस्यन्दनाभावे तदग्रहणादिति वदामः । न हि विवेका-
 भ्यासेन नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । न च मनः करणमात्रं
 द्वैतग्रहण इति युक्तम् । द्वैतस्य तद्ग्रहणव्यतिरेकेण निरपेक्षसत्त्वे प्रमाणा-
 भावात् । अतो मनःसत्त्वे प्रतीतिसदसत्त्वेऽप्रतीतिश्च द्वैतस्य, मनो-
 विकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात् सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वा-
 निरोधाद्यभावः तदभावाच्च बद्धाद्यभाव इति ॥

इत्येषा परमार्थता । इत्येवंप्रकारेण सर्वथा निरोधाद्यसंभवो यत्र,
 तदेतत् परमार्थस्वरूपमित्यर्थः ॥

अत्रेदं रहस्यम्, यद्यपि निरोधादेरपरमार्थत्वं साधैरप्यास्थीयते
 'अनिरोधमनुत्पादम्' (मा. का. १, पृ. २), 'न विद्यन्ते ॥ मुच्यन्ते'
 (मा. का. १६, पृ. १०४) इत्यादिवर्णनोपलम्भात्, तथापि प्रतीत्य-
 समुत्पादात् स्वभावतो भावा नैव विद्यन्ते इति तेषामग्रहः । यथाहु-
 स्तद्व्याख्यातारः 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः । उत्पन्ना
 जातु विद्यन्ते भावा कचन किंचन ॥' (मा. का. १, पृ. ४) इति ।

तत्र जात्विति कदाचिदित्यर्थः । कचनशब्द आधारवचन इति । स्पष्टतरं
 चोक्तं बोधिचर्यावतारे (९-१५०) 'एवं च न निरोधोऽस्ति न च
 भावोऽस्ति सर्वदा । अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥' इति ।
 तथा च सर्वथा भावनैः स्वाभाव्यमेव तैर्विवक्ष्यते । इह पुनर्व्यावहारिकं
 मायिकनिरोधादिकगङ्गीकृत्यैव परमार्थतस्तेषामात्मव्यतिरेकेण सत्त्वं
 निषिध्यत इति महदिदं वैषम्यम् । तथा श्रुतं 'प्रभवः सर्वभावानां
 सतामिति विनिश्चयः' (१-६) इति । उदके च 'सतो हि मायया जन्म
 युज्यते न तु तत्त्वतः' (३-२७) इति स्वमतमुद्धृत्य परपक्षे संवृत्यापि
 जात्यसंभवं प्रदर्शयिष्यन् वक्ष्यति 'असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव
 युज्यते' (३-२८) इति । तदेतत्सर्वमभिसंधायान्नाऽऽह - इत्येषा
 परमार्थतेति । निरोधादीनां मायया प्रतीयमानानामिदं परमार्थस्वरूपमजा-
 द्व्यात्मारूपमित्यर्थः । अजात्मारूपार्थस्य परमत्वं नामाभिधानाभिधेयग्राह-
 गाहकादिसर्वप्रपञ्चोपशमत्वमेव । तथा हि दर्शितममागमतः पूर्वमिति ॥

द्वैतस्य द्वैतध्वेऽपि न शून्यवादप्रसङ्गः—

यद्येवं द्वैताभावज्ञापन एव शास्त्रव्यापारो नाद्वैते । न द्वा द्वैतं
 शास्त्रव्यापारगोचरं चेति युज्यते । विरोधात् । उक्तं च 'उपदेशादयं
 वादो ज्ञाते द्वैतं न दिद्यते' (१-१८) इति । तथा चाविद्यकद्वैताभाव-
 ज्ञापनमात्रे व्यापृतस्य शास्त्रस्याद्वैतात्मन्यपि व्यापारानुपपत्तेः, शास्त्रात्परस्य
 च प्रमाणस्याभावात्, नाद्वैतस्य सिद्धिः केनचित्प्रमाणेनेति शून्यं विना
 न कस्याचिदर्थान्तरस्य कल्पना संभवेदिति चेत् । न । रज्जुसर्पादि-
 विकल्पनाया निरास्यदत्त्वानुपपत्तिरिति प्रत्युत्तमेतत् पूर्वसिद्धेय प्रकरणे ।
 न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शक्तिस्फारज्जुस्थापूरादि-
 व्यतिरेकेणावस्थासदाः शक्याः कल्पयितुमिति । तत्पुनरपि मृतमि-
 वामृतसेकेन कथमुज्जीवयसीति ? अत्राह पूर्ववादी । तत्र रज्ज्वादिरपि

सर्पादिविकल्पस्यास्पदभूता विकल्पितैव । स्वास्पदव्यतिरेकेणादृष्टेः । इत्यतो
 भवतो दृष्टान्तानुपपत्तिः । न ह्यसिद्धेन रज्जुदृष्टान्तेनासिद्धमद्वैतं साध-
 यिष्यतीति । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितत्वाविकल्पितत्वादेव सत्त्वोप-
 पत्तेः । विकल्पनाद्या वाधे हि नात्र सर्पः, किं तु रज्जुरेवेतिव्यविकल्पि-
 तौऽशौऽवशिष्यते । तस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वमुपपद्यते । ननु मयानुमितं
 रज्जुरपि विकल्पितैवेत्यतो रज्जुसर्पवदसतीति । यदि रज्जुरपि विकल्पितै-
 वेत्यते तर्ह्येकान्तेनाविकल्पितो यो रज्ज्वजः स एव दृष्टान्ताक्रियते ।
 न ह्यविकल्पितोऽशौ नैव विद्यत इति शक्यं वदितुम् । 'अयं सर्पः' इति
 प्राक्सर्पाभायविज्ञानाद् योऽभिज्ञायतेऽजः स एवेवं रज्जुरिति हीदंप्रत्यय-
 गोचरत्वेनाविकल्पितः प्रत्यभिज्ञायत इत्यविवादम् । किं च सन् सर्पः,
 सती रज्जुः, सन्तो रज्जवयववा इति सर्वत्र सहस्रद्विगोचरौऽशौऽविकल्पिनो
 मिश्याविकल्पनागोचरसर्पाद्यंशवत्प्रतीक्यत ण्देत्येकान्तेनाविकल्पिनो यः
 सहस्रद्विगोचरांशः स एव नो दृष्टान्तो भविष्यति विकल्पनायाः सास्पदत्व
 इति तुष्यतु भवान् । न च सन्नज्ञाताशौऽपि न विद्यते तस्यपि विकल्प-
 तत्वादिति शक्यमभ्युपगन्तुम् । अनुभवविशेषान् । तथाभ्युपगमेऽपि
 विकल्पयितुः प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेवाऽसत्त्वानुपपत्तिः ।
 अनो न शून्यवादप्रसङ्गोऽत्र विद्यते ॥

शून्यवादिनां वेदान्तिभ्यो वैलक्षण्यम्—

ननु शून्यवादिभिरपि न सर्वोत्तरं शन्यतेत्यते । सत्यपराध-
 सत्त्वपक्षमापि निराकरणात् । वादम् । तथापि सत्त्वासत्त्वविभुरग्न्य
 कल्पन्निदपि तत्त्वस्थानाभारणान् सर्वनिषेधाग्न्यमात्रं पदं दत्तः स्यात्
 तेषां वादः । ननु च 'अनरस्यत्वं शन्यं परस्य स्यात् । निर्दिष्ट-
 मनानार्थमेतत्त्वस्य लक्षणम्' ॥ (मा. का. १८-०, वृ. पृ. १३३) इति
 गृह्यसूत्रादिमन्त्रविकल्पविशेषं तत्त्वमपि नैः स्वीकृतम् । ननु मन्त्रं किं न

विकल्पास्पदीभूतपरमार्थात्माव्यतिरिक्तं किं वा व्यतिरिक्तमिति प्रष्टव्यान्ते ।
यद्यव्यतिरिक्तं तर्हि नैरात्मवादहानिः प्रसज्यते । अयं व्यतिरिक्तम्,
तदपि निःस्वभावमेवेति वृथाऽयं वक्वन्धप्रज्ञासाः स्यात् । पुनरप्येतत्सर्वं
स्वावसर एवाऽऽतशान्तौ निष्पुणतरं प्रपद्यिष्याम इत्यास्तां प्रासङ्गिक्या
कथना । प्रकृतामेव शास्त्रव्यापारचिन्तामनुसरामः ॥

आत्मनोऽप्रमेयत्वेऽपि शास्त्रस्य द्वैतनिवर्तकत्वोपपत्तिः—

अत्राहाऽऽश्लेषा । नेदं युक्तं यत् शास्त्रस्याऽऽत्मस्वरूपे व्यापारा
भावेऽपि तत्र कश्चित्तद्वैतज्ञाननिवर्तकत्वम् । न ह्यप्रमिते रज्ज्वादी
सर्पादिभ्रमनिवृत्तिर्भवेदिति । नैष दोषः । आत्मनोऽस्तित्वेन प्रसिद्धेः ।
तस्मिन् द्वैतविशेषाणां रज्ज्वां सर्पादिवदविद्याध्यस्तत्वात् । न च प्रमितत्वं
भ्रमनिवृत्तौ प्रयोजकम् । न हीनं रज्जुरिति प्रमिते धर्मिणि सर्पत्वादि-
कल्पनाप्रसङ्गोऽस्ति येन तन्निषेधार्थं प्रमितत्वमप्यपेक्ष्यं स्यात् । 'अयं
सर्पः' इत्याद्याकारेण धर्मिणः सामान्यतः प्रतिपन्नत्वमेव सर्वत्राऽविद्या-
ध्यासस्थलेऽपेक्ष्यते विशेषनिषेधार्थम् । अत्र चाहमस्मीति सामान्येन प्रति-
पन्नत्वमस्त्यात्मनः । तस्मिन् मुख्यदं दुःखी मूढोऽमूढो जातो मृतो युवा
जीर्णो पद्यामि न पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता कृती सयुक्तो वियुक्तः
क्षीणो वृद्धोऽहमेतेषां भवेत् इत्येवमादयः सर्वे विशेषा अव्यारोप्यन्ते ।
आत्मैतेष्वनुगतोऽहमिति । सर्वत्राव्यभिचारात् । यथा सर्पभारादिभेदेषु
रज्जुः । यद्वा चैवम्, विशेषस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वात्, न तस्य
कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । न ह्यात्मन्यात्मप्रत्ययः प्रमाणेन कर्तव्यः । स्वयंसिद्ध-
त्वात् । अकृतप्रत्ययः सन्तु प्रमाणेन कर्तव्यो भवति शास्त्रेण प्रमाणेन
सता । अन्यथा कृतस्वैवानुभारित्ये सिद्धानुयादवत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
ननु यद्येवं सिद्ध एवाऽऽत्मन्यात्मप्रत्ययः, न तर्हि द्वैतनिषेधेनापि वृत्त्यम् ।
सफलप्रवृत्तेरभावादिति चेत् । न । यतः स्वरूपेणावस्थितस्याप्यात्मनोऽ-
विद्याध्यारोपितनुम्बित्वादिविशेषप्रत्ययनिमित्तेन स्वरूपान् प्रत्युतिरिव

भवतीति स्वरूपावस्थितिप्रतिबन्धकीमृतविशेषप्रत्ययनिराकरणार्थं यन्नोप-
पत्तेः । स्वरूपावस्थानं च येय इति सुखित्वादिप्रत्ययनिवर्तकं शास्त्र-
मात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेतिनेत्यस्थूलादिवाक्यैः ॥

शास्त्रस्य कल्पितविशेषनिषेधकत्वेनैव प्रामाण्यम्—

अत्र च नेति नेति, अस्थूलम्- इत्यादिशान्तेण तथा तथा
कल्पितविशेषप्रत्ययनिरास एव क्रियते, न तु तदभावस्तद्विरुद्धत्वं तद्विरुद्धत्वं
वाऽऽत्मनि बोध्यत इत्याकलनीयम् । आत्मनि सुखित्वादिविशेषप्रत्ययः
खल्वसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन बाध्यते । तत्र यद्यसुखित्वादिवोधकमपि
शास्त्रगित्यभ्युपगम्येत ततो बाधनार्थं बोधनार्थं चेति वाक्यभेदः स्यात् ।
स चानिष्टः । किं च यथाऽऽत्मस्वरूपमनुवृत्तं सुखित्वादिभेदेषु प्रतीय-
मानेषु, तथाऽसुखित्वादिरपि नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः । न केवलं तदनुवृत्ति-
र्नोपलभ्यते, किं तु नोपपद्यते च । यतो यद्यसुखित्वादिरनुगतो धर्मः
स्यात्, तस्य सर्वदाऽपि भानं स्यात्, नाध्यारोपितसुखित्वादिलक्षणस्तद्विरुद्धो
धर्मस्तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कदाचिदपि प्रतीयेत । यद्योऽणत्वगुणविशेषवत्प्रमा-
णीयता न जातुचित् प्रतीयते । प्रतीयते तु कश्चित् सुखित्वाद्यसुखि-
त्वादिविरुद्धम् । अतो नासुखित्वादिलक्षणः कश्चिदपि विशेष आत्मधर्म
इत्यध्यवसीयते । तस्माद्विर्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः
कल्पिताः । यत्त्वसुखित्वादिप्रत्ययकरणं शास्त्रस्याऽऽत्मनि, तत्सुखित्वादि-
विशेषप्रत्ययनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । तथा हि 'सिद्धं तु निवर्त-
कत्वात्' (?) इत्यागमप्रामाण्यविदां द्रविडाचार्याणां सूत्रमिति ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वं नित्यनिरस्तद्वैताशिवम्

माध्वैरमद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

द्वैताद्वैतयादिनः शङ्का—

. निरोधादिरहितमात्मतत्त्वमेव परमार्थ इत्युक्तम् । तत्राऽऽत्मनि प्राणादिविकल्पेषु च प्रतीयमानत्वाविशेषे कुत एतदवसीयते यदात्मैव परमार्थो न तु प्राणादयोऽपीति ? अनेकात्मकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति किं न स्यात् ? न च निष्प्रयोजनमनेकात्मकत्वकल्पनमिति द्वैतं परित्याज्यम् । प्रयोजनाभावेऽपि वस्तुस्थितेरनपलपनीयत्वात् । यथा हि व्यवहार आत्मा प्रतीयते, एवं प्राणादयोऽपि प्रतीयन्त इत्यशक्यापह्नवमेतत् । तस्मात्प्रतीत्यनुसारेणैकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेवेत्यभ्युपेयम् । न चैकत्वनानात्वयोरुभयोरप्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धत्वात् नानात्वं परित्याज्यमिति शङ्क्यम् । वृक्षसमुद्रादिपूभयोरप्येकत्वनानात्वयोरविरोधेन सामानाधिकरण्यस्य दृष्टत्वाल्लोके । न च प्रयोजनाभावोऽपि विद्यते । एकत्वादेन शानान्मोक्ष इति व्यवहारसिद्धेः, नानात्वांशेन च लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धेरिति ॥

शङ्कापरिहारः ; प्राणादिविकल्पानामसत्त्वमेव—

तदेतन्नानारसत्रयवादिनामाशङ्कां परिहृण् पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह कारिकाकारः 'भावैरसद्विरेवायम्' इत्यादिना ॥

अयं भावः । यद्यपि प्राणादयोऽपि प्रतीयन्त आत्मनि, तथापि न तेषां सत्त्वमेष्टव्यम् । कुतः ? व्यभिचरत्स्वरूपत्वात् तेषाम् । उक्तपूर्वमेतत् प्राणादयोऽन्योन्यं व्यभिचरन्ति रज्ज्वा कल्पितसर्पधारादिवदिति । यथा हि रज्ज्वामसद्विरेव सर्पधारादिभी रज्जुद्रव्यं विकल्प्यते, एवं प्राणादिभिरात्मन्यसद्विरेव भावैरयमात्मा कल्पितः । आत्मा तु सर्वत्र तेष्वनुगतत्वेन कल्पितो यथा रज्जुः सर्पादिषु । तदेवं यथा रज्जुद्रव्यमेव स्वस्मिन्नसद्विः सर्पधारादिभिः सताऽद्वयेन च रज्जुद्रव्येण कल्प्यते 'अयं सर्पः, इयं धारा, दण्डोऽयम्' इति, इयं रज्जुरिति

च, एवमयमात्मा स्वस्मिन्नसद्विरेव प्राणादिभिरन्योन्यं अभिचरद्विरद्वयेन
 स्येन तेषु सर्वत्रानुगतेन रूपेण च कल्पितः । किंच न केवल-
 मन्योन्यव्यभिचारादसन्तः प्राणादयः, किं तु स्वरूपेणाप्यत्यन्तं व्यभि-
 चारादपि । न ह्यप्रचलिते मनसि मुपुत्तिसमाध्यादौ कश्चिद्रावः प्राणादि-
 रूपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । यद्यपि मुपुत्तात्मा प्राणतन्त्रैव व्यपदिश्यते
 श्रुतिषु, तथापि स्वरूपेण स्वेनाद्वयात्मनावतिष्ठमान एव जाग्रत्स्वप्नात्मा-
 पेक्षया सर्वाजित्वाभ्युपगमेन तथा व्यपदिश्यत इति न सौपुत्तात्मनः स्वतः
 प्राणत्वमस्ति । तस्मादप्रचलिते मनसि मुपुत्ताद्यवस्थायां न प्राणादिभाव
 लक्षयितुं शक्यत इत्युक्तमिति न श्रुतिविरोधः । न चात्मन एव
 प्रचलितस्याकारविशेषास्ते भावा इति शक्यं वदितुम् । तस्य कूटस्थ-
 चिन्मात्रस्य स्वतश्चलनासंभवान् । तस्मात् प्रचलितस्यैव मनसो जाग्रत्स्वप्न-
 योरुपलभ्यमानास्ते भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः ।
 वक्ष्यति हि 'चित्तस्फन्दितमेवेदं प्राणप्रादकवद्द्वयम्' (४-७२) इति ।
 अतोऽसद्विरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत् सर्व-
 विकल्पास्पदभूतेनान्न स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः सदैकस्वभावोऽपि सन् । न
 तु तथ्यत एव व्यावृत्तेष्वनुवृत्तस्वभावोऽयमिति ध्येयम् ॥

भावा अप्यद्वयात्मका एव परमार्थतः--

ननु मुपुत्तादौ यदेवाऽऽत्मतत्त्वं सदात्मकम्, तदेव जाग्रत्स्वप्न-
 योरपि विविधविशेषात्मनाऽऽत्मानं परिणमयति यथा समुद्रस्तरङ्गफेन-
 बुद्बुदाद्यात्मना । 'तदात्मानं स्वयमनुस्त्व' (तै. २-७) इति श्रुतेः ।
 तत्र यथा समुद्रजलस्थानीयं परमात्मतत्त्वं सन्, तथैव तरङ्गादिस्थानीया
 भावा अपि सन्त एवेति स्थिते कुत एतदसत्त्वं भावानामिति ! एवं
 ह्यद्वैतमेव परमार्थः स्यात्, तथा चोपनिषदामेव प्रामाण्यम् । न तु
 कर्मकाण्डेन । असद्वैतविषयत्वादिति ॥

तदसत् । कुतः ? यस्माच्चेऽपि प्राणादिभावा अद्वयेनैवाऽऽत्मना परमार्थसत्ता विकल्पिताः । न हि प्राणादिरूपेण कल्पनाकालेऽपि तेऽद्वयात्मभावं जहति । एतदुक्तं पूर्वमेव 'एतैरेपोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः' (२-३०) इति । न हि ते भावा आत्मव्यतिरेकेणापि सन्ति । दर्शितं च तेगमन्योन्यव्यभिचारित्वम् । न चैवमात्माऽपि कल्पित एवेत्यस्तु । विकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तेः । न हि निरास्पदा काचिद्रज्जुसर्पादिविकल्पनोपपद्यते । अतो नात्मनः सर्वकल्पनास्पदस्य कल्पितत्वं शक्यशङ्कं केनचित् । 'तत्सत्यं स आत्मा' (छां. ६-८-७) इति श्रुतेः । सर्वकल्पनासाक्षित्वाच्च । ननु तर्हि किमिदमुक्तम् 'अद्वयेन च कल्पित' इति ? नैव दोषः । अद्वयेन च सर्वविकल्पविशेषानुवृत्तत्वेन च, सामान्यरूपेणेत्यर्थः । न त्वद्वयत्वमपि कल्पितमेवेत्यभिप्रायः । न चाऽऽत्मनो नित्यनिरवयवस्यैकस्यैव सत्ते द्वैताद्वैतत्वं युक्तं समुद्रादिवत् । न चैवं कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । यथाप्राप्तद्वैतदृष्ट्यापि कर्मोद्देशेन प्रामाण्योपपत्तौ शास्त्रस्य द्वैतसत्यत्वोपदेशपरत्वकल्पनानवसरत्वात् । न चाद्वैतसत्यत्वावगमे सति पुनरपि क्रियाकारकफलव्यवहारोऽवशिष्यते, यत्सिद्धये द्वैतस्यापि सत्यत्वमाकाङ्क्षयेत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत् सत्केन कं पश्येत्' । (श्रु. ४-५-१५) इति सर्वव्यवहाराभावदर्शन-श्रुतेः । न चेयं व्यवहाराभावश्रुतिः सुषुप्तिसमाध्याद्यवस्थाविशेषनिषेधेति युक्तम् 'यत्र त्वस्येति' ब्रह्मविदः परामर्शात्, विद्यायाश्च नित्यावस्थितयस्तु न एव प्रकाशकत्वात् । 'अदृष्टमव्यवहार्यम् ... प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव-मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा' (मं. ७), 'स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिभिः श्रुतिभिरद्वैतात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्व-ज्ञापनाच्च । तस्मान्नाऽऽत्मनः प्राणादिभावात्मना परिणामः शक्यशङ्कः । तेऽपि भावा अद्वयेनैव त्वात्मना परमार्थसत्ता कल्पिता इत्येव युक्तम् ॥

अद्वैतात्मनः शिवस्त्वमशिवत्वं च द्वैतस्य---

तदेवं सर्वकल्पनास्पदत्वात् स्वेनाऽऽत्मनाद्वयस्याव्यभिचाराच्च कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादि-
यत्रासशोकादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता स्वभया । अतः सैव शिवा ।
'तत्र को मोहः कः शोकः' (ई. ७), 'अमयं प्रतिष्ठा विन्दते'
(तै. २-७) इत्यादिश्रुतेः ॥ ३३ ॥

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

नानाभूतमशिवहेतुर्न विद्यत एव परमार्थतः---

इतथाद्वयता शिवा । नानाभूतस्याशिवहेतोः कस्यचिदप्यत्रा-
भावात् । नानाभूतं पृथक्त्वमन्त्रस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्र बाह्यत्वं भवेत् ।
यथा स्वस्मादन्यस्माद् व्याघ्रचोरादोर्विद्यमानात् स्वस्य भयादिरूपमशिवं
भवद्दृष्टम् । न त्वत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगत्
आत्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणे नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति ।
यथा दीपादिप्रकाशेन रज्जुस्वरूपेण निरूप्यमाणो न कल्पितः सर्पो नाना-
भूतोऽस्ति । रज्जुमात्रस्वरूपो हि सः । ननु स्वेन रूपेण पृथग्भूतं विद्यत
एव । न । न स्वेनापि प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि, रज्जुरापेक्ष
कल्पितत्वादेव । न हि रज्जुसर्पः प्रतीयमानो रज्जोर्नानाभूतो विद्यते ।
कल्पितस्य परार्थत्वात् स्वास्पदवस्तुनः पृथक्सत्त्वानुपपत्तेः । रज्जुरेव हि
सर्पादिवदवभासते, न ततः पृथग्भूतः सर्पोऽस्ति । तथाऽन्योन्यं न पृथक्
प्राणादिवस्तु । कल्पितत्वादेव । न हि सर्पधारादयो विकल्पा वस्तुसन्तो-
ऽन्योन्यं पृथक्त्वेन मन्तीत्यभ्युपगम्यते केनचित्, यथा लोकेऽध्यात्महिः
पृथग्विद्यत एवेत्यभ्युपगम्यते । कल्पितानां पृथग्वस्तुस्वरूपाभावात्
पृथग्विद्यत एवेत्यभ्युपगम्यते, अत एवासत्त्वात् नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं

परेण वाऽऽत्मना किञ्चिदपि । न क्षनिरूपितरूपस्य सर्पादिविकल्पस्य
परस्परमृधत्तत्वं शक्यशङ्कम् । यथा द्रव्यगुणादीनां लोके । न च
वस्तुसत्या रज्ज्वा सर्पादीनामपृथक्तत्वं । सदसतो सबन्धानिरूपणादेव ।
यदपि 'एतैर्योऽपृथग्भावै पृथगेवेति लक्षित' (२-३०) इत्यत्र भावा-
नामात्मनाऽपृथक्तत्त्वमभ्युपगतमिव, तदप्यात्मन एवैकस्याद्वितीयस्य सत्त्वाव-
धारणार्थं न तु विद्यमानानां भावानां तेनापृथक्तत्त्वप्रतिपादनार्थमित्य-
विरोधः । तदेव परमार्थतत्त्व प्राणादिविकल्पैः सर्वदाऽऽसत्पृष्ठस्वभावमेव ।
विकल्पाश्च स्मेन रूपेणात्यन्तदुर्निरूपरूपा इत्यतः स्वतः परतो वाऽक्षिव-
हेतुत्वाभावाद्वयतैव शिवेन्यभिप्रायः ॥

भेदवाढविकल्पानामपरीक्षणे हेतुः--

यद्यपि द्वैतिनः केचिद्वादानामन्योन्यं भिन्नत्वं प्रत्यक्षादिसिद्ध-
स्तीकृत्य तेषु परस्परं धर्मप्रतियोगिता परस्परतिरिक्तता परस्परमृधत्तत्वं
पृथक्तत्वं चेति धर्मविशेषतारतम्यं कल्पयन्ति, केचिच्च वस्तुस्वरूपमेव भेद-
माहुः, तथापि न तेषां वात्रविकल्पानां परीक्षणेन परिहारेण वा न किञ्चि-
त्प्रयोजनमस्ति । अनारम्भत्वेनाभिमतस्य भावजातस्य सर्वस्यापि विकल्पत्वा-
विशेषात् परस्परं परेण वाऽऽत्मना सबन्धानुपपत्तेः सुस्थत्वात् । रज्जुसर्पादि-
विकल्पानां परस्परं रज्ज्वा वा वास्तविकसकथानुपपत्तिवत् । न चाध्या-
रोपितेन सर्पादिविकल्पसबन्धकृतगुणेन दोषेण वा ससर्गोऽस्ति रज्ज्वादेः ।
पञ्चमध्यारोपितप्राणादिससारसबन्धकृतादिवससर्गाभावोऽप्यद्वयात्मनीति पर-
मार्थात्मतत्त्वविदो ब्राह्मणा विदुः । "एतद्वै तदक्षरं मायि ब्राह्मणा
अभिवदन्त्यथूलमनशु" (बृ ३-८-८) इत्यादिश्रुते ॥ ३४ ॥

समाहितचित्तैर्वेदान्तार्थतत्परैर्वैद्यमिदं तत्त्वम्

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः श्रवणोपशमोऽद्भयः ॥ ३५ ॥

अद्वैतात्मज्ञानाधिकारिणः—

तदेतत् सम्यग्दर्शनं स्तूयते । यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वं नित्य-
निरस्तविश्वाशिवं सर्वस्याऽऽत्मभूतम्, अद्वयं च । तथापि नैतन्
सर्वेषां ज्ञानगोचरं भवेत् । द्वैतवासनावासितदुर्धियां मिथ्याज्ञानकल्पितस्य
प्राणादिभावजातस्य स्वचिच्छादुरीकरणे सामर्थ्यायोगात् । तेषां क्षणादि-
कालप्रवृत्ता बाह्यविषयसत्यत्वबुद्धिः । तत्रेदमहं मम वेत्यनात्मन्यहं ममेति
बुद्ध्या तद्रूपचयरक्षणादौ रागः, तत्प्रतिकूलत्वेनाभिमतेभ्यस्तदुच्छेद-
भावनातो भयम् । स्वानिष्टोपनिगतहेतुत्वेनाभिमतेषु द्वेषः, स्वेष्टसंपादन-
हेतुत्वेनाभिमतेषु च तृष्णा । तस्याः कामरूपेण परिणतायाः प्रतिघाते
क्रोधः — इत्यादिभिरनन्तभेदैर्दोषैरनर्थकारिभिः परीतं येषां चित्तं न ते
निर्विकल्पमेवमात्मानं द्रष्टुं प्रभवन्ति । वीतरागादिसर्वचित्तदोषैरेव ॥
सर्वदा मुनिभिस्तत्त्वमनशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारंगैर्यगतवेदान्तार्थतत्त्वज्ञा-
निभिरेवायं निर्विकल्पः प्राणादिसर्वविकल्पशून्य आत्मा दृष्टः स्वात्म-
त्येनोपलब्धो भवति प्रपञ्चोपशमः । प्रपञ्चो द्वैतविकल्पवित्सारस्तस्यो-
पशमोऽत्यन्ताभावो यस्मिन् स आत्मा प्रपञ्चोपशमोऽत एवाऽद्वयो नित्या-
द्वैतस्वरूपस्तुरीयः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यासिभिः
परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिकुपितचेतोभिः स्वरसपातिदर्शनै-
स्लार्किकादिरित्यभिप्रायः । 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगा-
द्यतयः शुद्धतत्त्वाः' (मुं. ३-२-६), 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो ना-
समाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्' (का. १-२-४),
'नैषा तर्केण मतिरापनेया' (का. १-२-९), 'वीतरागभयक्रोधा मन्मया
मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' (गी. ४-१०),
'यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं
पश्यन्त्यचेतसः' (गी. १५-११) — इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ३५ ॥

विद्वत्संन्यासिव्यवहारः

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुश्रय्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

अद्वैतात्मवेदने तत्स्मृतिसन्ताननिष्ठाफलम्—

तस्मादेवं सर्वद्वैतानर्थप्रशमरूपत्वाद्द्वयं शिवमभयमात्मतत्त्वम्
तस्मादेतमात्मानमेवं विदित्वा अद्वैते स्मृतिं योजयेत् । वेदनेनाद्वैतात्म-
स्मृतियोजननिष्ठां संपादयेदित्यर्थः । न तु विदित्वाद्वैते स्मृतिं योजयेत्
इति विधिः शङ्क्यः । वेदनेऽर्थप्राप्तत्वात् स्मृतेः । 'अयमात्मा ब्रह्म'
(मं. २), 'प्रपद्योपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा'
(मं. ७) इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपरामिः श्रुतिभिरद्वैतात्मवेदन उत्पादिते
तद्विपरीतासङ्घतबुद्धिरवश्यं निवर्त्यते । तस्या च निवर्तितायां राग-
भयादिवोषानुपपत्तेर्द्वैतस्मृत्यनुपपत्तिः । पारिशेष्यादद्वैतस्मृतिरेव भवति ।
तस्मात्तात्मवेदने सति पुनरपि तत्स्मृतिर्विधातव्या । स्वयंप्राप्तत्वात् । न
चाद्वैतात्मवेदनव्यतिरेकेण कर्तव्यान्तरं परिशिष्यते, यदर्थं स्मृतिर्कर्तव्यता-
विधिराकाङ्क्षेत । क्रियाकारकफलशून्यरूपत्वादद्वैतात्मनस्तज्ज्ञानस्य सर्व-
व्यापारोपशमहेतुत्वात् ॥

शाब्दज्ञानात्परस्तादपि साधनान्तरापेक्षास्तीति वादचिकल्पाः--

शास्त्रादद्वैतात्मानमवगम्य तदवगतिदार्ढ्यार्थं स्मृतिसन्ततिः कर्तव्य-
तया विधीयत इति चेत् । न । अर्थप्राप्तत्वात् तस्याः । सदैवात्म-
विषयकमिध्याज्ञानमनिवर्त्य हि नाद्वैतात्मावगतिर्भवेत् । तन्मात्र-
व्यवधानत्वात्तस्याः । तन्निवृत्तौ च न तज्जनिता द्वैतस्मृतयोऽनुवर्तन्ते ।
अनुवर्तमाना अपि सम्यग्ज्ञानाधिता एवानुवर्तन्त इत्यवोचाम । न च तद-
ननुवृत्तावगत्यदार्ढ्यशङ्का समस्ति । न च वाक्यश्रवणमात्रेण दृढावगतिर्न

जायत एव । वाक्यस्य तत्परस्य तदवगत्यनुत्पादकत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च वाक्येन परोक्षज्ञानमेव जायत इति सम्यक् । दशमवाक्यस्यापरोक्ष-
ज्ञानजनकत्वदर्शनात् । न च श्रवणमात्रेणावगत्युत्पत्तौ मनननिदिध्यास-
नोपदेशस्य शमदमप्रवृत्त्यर्थयज्ञादिसाधनविधानस्य चानर्थक्यप्रसङ्गः । तयो-
रप्यवगत्यर्थत्वान् । यज्ञादीनां हि चित्तगुञ्ज्यर्थत्वात् परंपरया शानार्थ-
कत्वम्, शमदमादीनां च भावनापरिपाकद्वारा तदर्थत्वमिति न तेषा-
मानर्थक्यं भवेत् ॥

शाब्दज्ञानजन्म साधनान्तरानपेक्षमिति मतपरीक्षा--

स्यादेतत् । शब्दमात्रात् प्रतिपत्तेरुपपत्तेः साधनविशेषेभ्यः प्रागपि
वाक्यस्य निर्दोषस्य स्वविषयप्रतिपादकत्वोपपत्तेश्च न शाब्दज्ञानार्थाः साधन-
विशेषा इति । तदसत् । असंस्कृतमनसो निर्दोषादपि वाक्यमात्रादप्रति-
बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेः । वाक्यसौष्टवादेव सर्वेषां ज्ञानोत्पत्त्यङ्गीकारे
वाक्यार्थे त्रिप्रतिपत्त्यनवकाशप्रसङ्गाच्च । न च ज्ञानसामग्रीनिर्दुष्टत्व-
मात्रेणाशुद्धचित्तस्यापि ज्ञानोत्पत्तिर्नियता । अतिसूक्ष्मसुलोचनोपयोगेऽ-
नाप्यन्धस्याशिक्षितलिखितवाचनस्य च पुरुषस्यासामर्थ्यतादवस्थदर्शनात् ।
तस्मादधिकारिण्येव प्रमितिजनको वेद इति न साधनान्तरानर्थक्यं वाक्य-
ज्ञाने जनयितव्यम् । यस्य च सकृद्वाक्यश्रवणादेव नावगतिर्जायते तस्य
मन्दाधिकारिणः संशयादिप्रतिबन्धापनयनेन पदार्थविवेकाय मननाद्यपेक्ष-
त्वेऽपि न वाक्यादवगत्यनुत्पत्तिर्वात्स्वीकारप्रसङ्गः ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते स्मृतिं योजयेत् इत्यद्वैतावगमार्थं
संन्यासशमदमोपरतितितिक्षासमाधानाद्यनुष्ठाने यतः करणीयतयात्रोपदिश्यत
इत्यवधेयम् ॥

ज्ञानिनो नित्यनिरर्हभावः--

तच्चार्द्धतमवगम्य अहमस्मि परं ब्रह्माद्वितीयमिति विदित्वाऽज्ञानाया-
पिपासाशोकमोहजरामरणातीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्वलोकत्रयवहारा-

तीतम्, जडयल्लोकमाचरेत् । अप्रख्यापयन्नात्मानम् अहमेवंविध इति
 ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिस्प्रदर्शयन् दम्भदर्पादिरहितो भवेदित्यर्थः ।
 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठारोत्' (बृ. ३-५-१)
 इत्यादिश्रुतेः । 'गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्र-
 वच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥' (?) इति स्मृतेश्च ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

विदुषः परमहंसपारिव्राज्यं नान्तरीयकम्—

कया चर्यया लोकमाचरेदिति ? आह । निस्तुतिः स्तुतिरहितः,
 निर्ममस्कारो नमस्काररहितः । स्तुतिनमस्कारौ देवर्षिप्रीत्यर्थकर्मणामुप-
 लक्षणार्थौ । निःस्वधाकारएव च । सर्वविधपितृकर्मरहित इत्यर्थः । स्वधा-
 कारग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोकत्रयापेक्षया कर्तव्यसर्वकर्मवर्जितस्य क्त-
 सर्वशब्दैपणः प्रतिपक्षपरमहंसपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । 'एतं वै तमात्मानं
 विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च विचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्ये चरन्ति' (बृ. ३-५-१) इति श्रुतेः । 'तद्बुद्धय-
 स्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः' (गी. ५-१७), 'निराशिपमनारम्भं
 निर्ममस्कारमस्तुतिम् । निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः' । (मो.
 ध. २४५-२४) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । चलाचलनिकेतश्च । चलं शरीरं
 प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलम् आत्मतत्त्वम् । कूटस्थरूपत्वात् । यदा
 कदाचिद् भोजनादिव्यवहारनिमित्तम् आकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्व-
 मात्मनो निकेतमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्य 'देहमात्रम् अहमिति मन्यते
 तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयं चलनिकेतः । स्वभावतस्त्वचलनिकेत
 आत्मन्येव स्थितः । इत्येवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न पुनर्बाह्य-
 विषयाश्रयः । 'अनग्निरनिकेतः स्यात्' (आ. ध. २-२-१८) इत्यादि-

स्मृतेः । स च यादृच्छिको भवेत् । ददृच्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनप्राप्तमात्र-
 देहस्थितिरित्यर्थः । 'कौपीनाच्छादनार्थं वासो विमृयात्' (गौ. ३-१८)
 'प्रहीणमेके निर्णिज्य' (गौ. घ. ३-१९) 'यदृच्छालाभसंतुष्टः' (गी.
 ३-१८) इत्यादिस्मृतिभ्यः । 'निस्तुतिर्निर्ममस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
 अरण्ये विचरैककी येनकेनचिदाशितः' (मो. घ. २४२-९) इति
 स्मृत्यर्थोऽत्रानुसंधेयः ॥

अत्राद्वैतात्मवेदिनः सर्वक्रियाकारकफलशून्यात्मवेदनबलादेवार्थ-
 सिद्धं परमहंसपारिवाज्यमुक्तम् । 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न
 कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' (बृ.
 ४-४-२२) इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुत्युपनिष्ठम् । विविदिषूणां त्विदमेव
 पारिवाज्यं सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासरूपमद्वैतात्मज्ञानाङ्गतयोरविष्टं भवति
 'एतमेवाऽऽत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ. ४-४-२२) इत्यादि-
 श्रुतेरित्यूहम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वाक्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तच्चादग्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

तत्त्वनिष्ठासंपादनप्रकारः—

'तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम्' इत्यद्वैतात्मवेदनेन
 तत्स्मृतिसंताननिष्ठा संपादयितव्येत्युक्तम् । तत्रेदमाशङ्क्यते । आत्मवेदन-
 मेव तावन्न संभवति, कुतस्तन्निष्ठाप्रत्याशा ! कथं कृत्वा ? न हि
 मनसो विषयाकारलाभं विना ज्ञानं भवेत् । न चाऽऽत्माकारवृत्तिलाभः
 समस्ति । आत्मन आकारस्यैवामावात् । न च ज्ञानजनिमन्तरेण विषय-
 प्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशरूपा ज्ञाननिष्ठा भवेत् । तत्र कथमद्वैते
 योजयेत् स्मृतिमिति ?

अत्रोच्यते । नाऽऽत्माकारवृत्तिलाभोऽत्र वेदनम् । न हि स्वयं-
 प्रसिद्धन्याऽऽत्मनस्तद्विषयवृत्तिसंपादनेन वेदननपेक्ष्यते । अत्यन्तप्रसिद्धोऽ-

व्यवहितो जिज्ञासोः साक्षात्स्वरूपभूतोऽप्यात्माऽविद्याकल्पितनामरूप-
विशेषापहतबुद्धीनामज्ञात इव द्वैतभावव्यवहित इव स्वस्मादन्य इव च
प्रतिभातीत्यतो द्वैतभावसत्यत्वबुद्धिरेव निवर्तयितव्या न त्वात्मवेदने यत्नः
कर्तव्यः । तस्मात् तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा । आध्यात्मिकं देहप्राणेन्द्रियमन-
आदिलक्षणं रज्जुसर्पादिवन् स्वप्नमायादिवच्चासन्, आत्मैव तेषां तत्त्वम्
इति दृष्ट्वा । तथा तत्त्वं दृष्ट्वा च बाह्यतः । बाह्यं च पृथिव्यादिलक्षणं
तथैव वितथं मानस्यासत्त्वे मेयस्य सत्त्वायोगात् इत्यनात्मानं सर्वमनृतत्वेन
निश्चित्य 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-१-१) इति
श्रुतेः । एवं बाह्याध्यात्मिकभावानां यैतद्व्यरूपं दृष्ट्वा । आत्मैव च तेषां
सत्त्वं सबाह्याभ्यन्तरो द्यजोऽनूर्वोऽनन्तरोऽबाह्य कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवाऽऽ-
काशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियः इति 'तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतेरित्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा । बाह्याध्यात्मिकानां
भावानां सर्वथा वैतथ्यात् तदास्पदीभूतस्य चाऽऽत्मनो नित्यमलम्बात् स
एव सर्वस्य तत्त्वमिति दृष्ट्वेयमिप्रायः । "नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः" (गी. २-१३) इति भगवद्वचनात् । एवं द्वैतवैतथ्य-
दर्शनेनानात्मन्यात्मबुद्धिं निवर्त्य तत्त्वीभूत आत्मन्येवावस्थितस्तदाराम
आत्मारामो न बाह्यरमणः 'अथात अस्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोप-
रिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत अत्मैवेदं सर्व-
मिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नात्मरतिरात्मप्रीड
आत्ममिश्रुन आत्मानन्द स स्वराड् भवति' (छा. ७-२५-२) इति
श्रुतेः । तत्त्वादप्रच्युतो भवेन् । अप्रच्युतात्मज्ञाननिष्ठां प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

तत्त्वादप्रच्युतिः समाधिवशादिति न सम्यक्—

यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिद्भावनामंचयसंपादितसमाधिलभ्यं मोक्ष-
मातिष्ठमानानां वादिनां भुजमवलम्ब्य चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलन-

मनु चलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदा-
चिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदा-
चित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्यते 'इदानीमस्मि तत्त्वीभूत' इति । न
तथाऽऽत्मविद्वेत् । ते हि वादिनो ब्रुवते । यदायं साधको वेदान्त-
वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वं पश्यति तदा तदनुसंधानात् क्रमेण द्वैतरूपाणि
त्यक्त्वा सर्वसंसारतडेतुघ्निनिर्मुक्तमद्वयतत्त्वं समाधौ वीक्षमाणस्तदेव भवति ।
मनश्च सर्वद्वैतमद्वैतरूपतामापाद्य दग्धेन्धनवहिवत् स्वयमपि तस्मिन्नात्मतत्त्वे
प्रलीयते 'मनसैवानुद्वष्टव्यं नेह नानास्मि किंचन' (वृ. ४-४-१९),
'एकधैवानुद्वष्टव्यमेतदप्रमथं ध्रुवम्' (वृ. ४-४-२०) इत्यादिश्रुतेरिति ।
तदेतदपेशलम् । शब्दादेव प्रमाणान्मनसाऽनुद्वष्टस्य पुनर्दर्शनार्थं ध्यानादि-
प्रयत्नान्तरानुपपत्तेः । यदि तु शब्दान्नैवाऽऽत्मवस्तु साक्षाद् बोध्यते
तर्ह्यप्रामाण्यमेव श्रुतेः प्राप्नोति । स्वार्थस्याऽप्रतिपादनात् । किं च यदि
ध्यानाद्याद्यत् आत्मभावस्तर्हि तादृशध्यानादिसंस्कृतचित्तस्य नाशे ध्याना-
नर्थक्यप्रसङ्गः । अथ मुक्तावप्यनुवर्तते एव तच्चित्तम्, न तर्ह्यद्वैतभाव-
सिद्धिः । ननु चित्तं द्वैतमद्वैतरूपतामापाद्यैव विनश्यतीति नोक्तदोषः ।
न तर्ह्यद्वैतभाषो नित्यो भवेद्वायनाजन्यत्वात् । जनिमतश्च नाशायत्यं-
भावात् । इत्येवमाद्यनुपपत्तिं प्रदर्श्य दोषान्तरमप्युक्तमस्मिन् पक्षे वार्तिक-
कारैः । 'संसार्यस्मीति चेद् ध्वन्ता कीटकलोपवृंहिता । स्वर्पाथोऽ-
भ्यासजा स्यात्स्वी भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ तस्मात् साध्विदं सर्वं
भावनासंचयार्थिभिः । ध्यानादि यदुपन्यस्तं निःशेषानर्थमुक्तये ॥'
(वृ. ४-४-७७८, ७७९) इति ॥

तस्मान्नैवमात्मविद् भवेत् । आत्मन एकरूपत्वात्, स्वरूप-
प्रच्यवनासंभवाच्च । न ह्येकरूपस्य कूटस्थास्याऽऽत्मनः समाध्यायवस्था-
निबद्धः स्वरूपलामश्चित्तविशेषनिबद्धं च स्वरूपात् प्रच्यवनमिति भवेत् ।
तस्माच्छब्दादप्रच्युतो भवेदिति, सदैव ब्रह्मासीत्यप्रच्युतो भवेत् तत्त्वान्,

अप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्येवामिप्रायः । 'शुनि चैव श्रुपाके च
पण्डिताः समदर्शिनः ।' (गी. ५-१८), 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं
परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥' (गी.
१३-२७) इत्याद्यात्मैकरूपत्वस्वरूपाप्रच्युतिदर्शनोपदेशस्मृतेः ॥

ज्ञाने सत्यपि न द्वैतनिवृत्तिरिति मतमपि न सन्त्यक्—

अत्रैके वर्णयन्ति । कर्तृत्वमोक्षतृत्वद्वोरसंयोगाध्यासप्रवाहोपादान-
स्याज्ञानस्य निवृत्तिरेव निःश्रेयसं न तु द्वैतस्य निवृत्तिरपि । न हि पृथि-
व्यादिप्रपञ्चः कर्तृत्वाध्यासनिवृत्तिमात्रानिवर्तते । द्वैतदर्शनं तु ज्ञानिनो
न संभवति । सत्यपि हि पृथिव्यादिष्वन्तःकरणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृ-
त्वाभावादात्मचैतन्यस्य स्वतो विषयोपगमाभावात् द्वैतदर्शनं न प्राप्नोति ।
अनिन्द्रियस्यैव रूपादिदर्शनमिति । तदसत् । अध्यासोपादानस्याज्ञानस्य
स्याभ्यूहमात्रोपस्थापितत्वाच्च निवृत्तिप्रत्याश्रया दूरतोऽपास्तत्वात् । असत्यपि
प्रमातृत्वे प्रमेयसद्भावे प्रमाणाभावाच्च । नन्वेकस्य जीयस्य प्रमातृत्व-
निवृत्तिमात्रेण न पृथिव्यादिप्रपञ्चो नियर्तितुमर्हति । तत्र । मिथ्याज्ञान-
कल्पितं मुक्तवान्यस्य प्रपञ्चस्याभावान्मायामात्रस्य द्वैतस्य वास्तविकप्रवृत्ति-
निवृत्त्योरेकाकाङ्क्षणीयत्वात् । तदुक्तं पूर्वमेव 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत
न संशयः' (१-१६) इत्यत्र । न च विद्यमानस्य प्रपञ्चस्यादर्शनं
निष्प्रपञ्चात्मदर्शनं भवेत् । प्रपञ्चोपशमं ज्ञानं शिवगद्वैतयात्मतत्त्वमिति
श्रुत्यर्थश्च कद्वर्धितः स्यादस्मिन् सारूपाद्यविशिष्टे वादे इति स्फुटमेवेत्यल-
मिति प्रपञ्चेन ॥

अथान्यन्मतम् । तत्त्वज्ञानमेव स्वकारणेभ्यो जायमानं श्रुत्यवगता-
रब्धकर्मावस्थानप्रतिष्ठाप्यत्तदपेक्षितद्वैतप्रतिभासनिवर्तनपाटवशून्यमितरकर्मा-
विद्यारागादेर्निवर्तकं चोत्पद्यते । न च ब्रह्मात्मानुभवद्वैतदर्शनयोर्नियत-
साहित्यमग्नि ज्ञानिनः । कदाचिदसप्रज्ञात्मात्मैकत्वदर्शनं कदाचिद्विदारब्ध-

कर्मोऽस्थपितदोगनिमित्तद्वैतदर्शनं चेति तद्व्यभिचारात् । ननु नास्त्येव
 सशरीरस्यापरोक्षदर्शनम् । न । आरम्भककर्मव्यतिरिक्तपूर्वोत्तरकर्मविनाश-
 निमित्तदर्शनाभ्युपगमात् । न चापरोक्षदर्शनमन्तरेण कृत्स्नकर्मविनाशः ।
 प्रारब्धकर्मवतश्च तत्त्वदर्शनं सशरीरस्यैव संभवति । व्यासादीनां च
 सशरीराणामेवापरोक्षज्ञानं श्रूयते । तस्मात्तत्त्वदर्शिनोऽपि द्वैतदर्शनाभाम् उप-
 पद्यत इति । तच्च न । कदाचिद्वैतदर्शनं कदाचिन्नेत्यङ्गीकारे सत्यात्मनोऽ-
 द्वितीयत्वस्वभावात् प्रच्युतिप्रसङ्गात् । न च सशरीरस्य सतः सति
 प्रमातृत्वं द्वैतदर्शने चाऽऽशक्यनिवारणेऽद्वैतदर्शनमपि तद्विपरीतं भवतीति
 शक्यं कल्पयितुम् । न च सशरीराणामेव व्यासादीनामपरोक्षज्ञानश्रवणा-
 च्छब्दव्याऽनुपपत्त्यैवैवं कल्प्यत इति युक्तम् । न हि श्रुत्याऽपि शक्यते
 विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं सदैतदर्शनसत्त्वदर्शनश्च कश्चिद्युगपदिति । ननु
 सशरीरत्वं द्वैतदर्शनं च मिथ्याज्ञानकृतमेव । तत्त्वदर्शिनस्तु मिथ्या-
 ज्ञानं नास्त्येवेति प्रतिभासमानस्यापि द्वैतस्य मिथ्यात्वावगमेनैवाद्वैतदर्शनं
 सेत्स्यतीति चेत् । चिरं जीवतु भवान् । तेनैव द्वैतमिथ्यात्वावगमेन
 तद्विकल्पास्पदीभूतात्मनोऽद्वितीयत्वं सिद्धमिति प्रमातृत्वाद्यध्यासनिवृत्ति-
 व्यतिरिक्तज्ञाननिवृत्ति तन्निवृत्तौ सत्यागपि द्वैतदर्शनादर्शनाभ्यां नैकरूपता
 चाऽऽत्मनो सा काङ्क्षीरित्येतावद्वयं ब्रूम इत्यलं पल्लवितेन ॥

ज्ञानिनोऽप्यद्वैतस्मृतिसंततिकरणावश्यकतावादिमतमपि न सम्यक्-
 अत्र केचिच्छ्लोकमिममन्यथैवाऽऽत्मवेदनानन्तरमप्यद्वैतस्मृति-
 सन्ततिकरणावश्यकतापरत्वेन व्याचक्षिरे । कथम् ! यद्यपि वेदान्तवाक्या-
 दविद्यापनोदि ज्ञानं जायत एव, तथाप्यनाद्यविद्यायाः प्राबल्यात्तथा
 बाध्यते । अविद्या हि द्विविधा, नैसर्गिक्यागन्तुकी चेति । तत्र याऽऽगन्तुकी
 विषयविषयिणी सा सकृत्सम्यग्ज्ञानजन्मनैवापैति । या तु नैसर्गिक्यात्म-
 विषयिणी सा ज्ञानध्वस्तापि पुनरप्युदेतीति गम्यते । ज्ञानिन्यपि तज्जरा-
 गादिदर्शनात् । तस्माच्छास्त्रतो विदित्वाप्यद्वैतात्मानं तस्मिन् स्मृतिं

पुनःपुनर्योजयेत् इत्यतोऽजोक्तं तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्टेयादि । तथा हि श्रुतिः
 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' (वृ. ४-४-२१) इति ।
 नैतत्साधु व्याख्यानम् । कुतः ? अद्वैतात्मानवगमादेव मिथ्याद्वैतप्रतिभासात्
 तद्विषयाविद्यान्तरानुपपत्तेः । न हि लोके शुक्तयनवगमात् प्रतिभासमाने
 रजते शुक्तिविषयकज्ञानाज्ञानन्यतिरिक्ते पृथग्ज्ञानाज्ञाने स्तः । शुक्तेरेव
 भ्रान्त्या रजतमिति विकल्प्यमानत्वात् । एवमात्माविद्ययैव द्वैतप्रतिभासात्
 न पृथक्तद्विषयं ज्ञानमज्ञानं वा वास्तवमभ्युपेयम् । प्रत्यक्षादिज्ञानप्रमाण-
 व्यवहारस्त्वाऽऽत्मज्ञानात् तदविद्यामूलकमेवेत्यन्यदेतत् । तस्मान्नाविद्या-
 द्वैविध्यमस्ति । आत्माविद्या त्वेकाऽविद्या । सा चानादिरपि वेदान्तवाक्य-
 जन्ययाविद्यया सर्वथा बाध्यत एव । अन्यथा चाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गा-
 दित्यभाणि । यत्तूक्तमविद्याजन्यरागादिदर्शनात्तत्पुनस्तथानं गम्यत इति ।
 तत्र यस्मिन्नविद्याकार्यदर्शनं नासाववगताद्वैतात्मभाव इत्यनवद्यम् । तत्रैवं
 स्थिते बाधिता सत्यप्यविद्याऽनुवर्तत इति, तथा च सम्यग्ज्ञानमपवाध्यत
 इति चात्यन्तमुपहास्यमेतत् । तच्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रदर्श्य वार्तिककारै-
 रुक्तम् - 'अविद्यापूर्ववच्चेत्स्यात्सम्यग्ज्ञातेऽपि वस्तुनि । भूयोऽपि सा
 मृतेरूर्ध्वं नेप्यतीत्यत्र का प्रमा ॥' (वृ. वा. ४-४-९१४), 'अविद्या-
 विद्ययोर्यस्माद्वाध्यबाधकसंगतिम् । मुक्त्वाऽन्यो नास्ति सवन्धो दाहदाहक-
 योरिव ॥ बाध्याऽविद्या कथं विद्यां बाधिकां बाधते वद । दाहकस्य न
 दाहोऽस्ति बहेर्दाहिन वस्तुना ॥ विद्यमानाप्यविद्येयं विद्यां चेन्नावधीतपुरा ।
 ध्वस्ता बाधिष्यतेऽविद्या विद्यामित्यत्र का प्रमा ॥' (९१५, ९१६, ९१७)
 इत्यादि । तस्मान्नास्ति विद्यातः समुच्छिन्नौ सत्यां पुनरप्यविद्यायाः संभवः ।
 न वा तस्याः समुच्छेदार्थं पुनः पुनः स्मृतिकरणं श्रुत्या चोदित-
 मावश्यकं वेति यथान्याख्यात एव श्लोकार्थ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

यत्तु माध्यमिकाः प्राहुः - 'शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं
 बहिर्गतम् । न विद्यते सोऽपि कश्चिद् यो भावयति शून्यताम्' (मा. वृ.

पृ. १२४) इति । तत्र यदि शून्यशब्देन सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं पर-
मार्थतत्त्वमेवोपलक्ष्यते, बाह्याध्यात्मिकभावाः प्रतीयमानव्यावहारिकरूपेण
सर्वथा वितथा एव, परमार्थस्वरूपेण तु दृष्टं प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभक्तत्वेन
भासमानं सर्वमिदं शून्यमेवेति, तर्हि तत्त्वं शून्यमिति च संज्ञामात्रे
विवादः स्यात् । अथ तुरीयात् प्रपञ्चोपशमाच्छान्तशिवात्मनोऽन्यद्
यत्किञ्चिदेतच्छून्यं नाम, तर्हि स्वभावशून्यमेव तदुच्यत इति स्यात् ।
परीक्षितव्यश्चायं शून्यवादः पुनश्चतुर्थ इतीहोपरम्यते ॥

‘तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत्’ इत्यजाद्वैतात्मतत्त्वम-
विद्याकल्पितद्वैतवैतथ्यनिश्चयेनावगम्य अविद्याकृतमतत्त्वभावं परिभूय
विद्यया तत्त्वीभूतः सन् तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् अप्रच्युताद्वैतात्मदर्शननिष्ठो
भवेदित्युक्तं सूत्रस्थानीयेन श्लोकार्धेन । तच्चैतद्वैतदर्शनं विस्तरेण वक्ष्यत
आगामिप्रकरण इति सर्वं शिवम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्येण श्रीपूज्यपादसङ्करभगवत्पादसंरक्षण-
परिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रमरस्वनीशित्य-
श्रीमद्विदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां
माण्डूक्यरहस्यविवृतौ द्वितीयं वैतथ्यप्रकरणम्

ॐ तत्सत्

अथ वैतथ्यप्रकरणसारः

यद्यप्यद्वैतस्तुरीय आत्मा निष्प्रपञ्चो निर्विकल्पश्च स्वरूपतः तथापि जाग्रत्स्यमावस्ययोरन्यथाग्रहणेन सप्रपञ्चः सविकल्प इव च भाति । तद्विदं सप्रपञ्चत्वं सविकल्पत्वं च वास्तविकमेवेति ये मन्यन्ते तान् प्रतिबोधयितुं 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' (१-१७), 'उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति चोक्त-मागमप्रकरणे । तत्र श्रुत्युपदेशमात्रेण द्वैतवैतथ्यं ये न शङ्कुवन्त्यव-गन्तुम्, तदर्थमुपपत्त्यापि तत्प्रतिपादयितुमिदं प्रकरणमारब्धम् ॥

स्वप्नदृश्यानां बाह्याध्यात्मिकभावानां तावद् वैतथ्यं प्रायशः सर्व-संप्रतिपन्नम् । तेषां देहान्तःसंवृतस्थानत्वेन प्रतीयमानत्वात्, समुचितदेशकालनिमित्तसंपत्त्यभावात् प्रतिबोधमात्रेण बाध्यमान-त्वाच्च । श्रुत्याप्यन्यार्थपरया स्वप्नस्थभावानां वैतथ्यमनूयत इति नैव विप्रतिपत्तिः स्वप्नभाववैतथ्ये ॥

एवमेव जागरितदृश्यानां बाह्याध्यात्मिकभावानामपि वैतथ्यमभ्युप-गन्तव्यम् । दृश्यत्वाविशेषात् । केवलमन्तःसंवृतदेशे विद्यमानत्व-मेव स्वप्नदृश्यभावानां विशेषः । वस्तुतस्तु स्वप्नजागरितस्थानयो-रेकत्वमेव । ब्राह्मग्राहकत्वेन दृश्यमानत्वस्य समत्वात् । आत्म-न्येवोभयोरपि स्थानयोर्विद्यमानत्वाच्च । आद्यन्तयोरभावः समान-एवोभयोरपि, अपूर्वदर्शनं तु तत्तत्स्थानिधर्मत्वाच्च स्वतःसिद्धम् । अन्तर्बहिःसत्त्वासत्त्वेन विभक्तत्वम्, चित्तकालद्वयकालवत्त्वेन च प्रतीयमानत्वम्, व्यक्ताव्यक्तत्वेन विभाज्यमानत्वं चेत्येतत्सर्वं समानमेव स्थानद्वयपरिदृश्यमानभावानाम् । स्वप्नस्य देशकालाद्य-

संपत्तिप्रतीतिस्तु जागरितदृष्ट्येति न सा वैशेष्यकारिणी ।
तस्मादुभयोरपि स्थानयोर्भेदानां वैतथ्यं समानमेवेत्यवगम्यते ॥

तदेवमुभयोः स्थानयोर्वैतथ्येऽपि न वैनाशिकराद्धान्तः प्राप्नोति । स्थान-
द्वयपरिदृश्यमानानां विकल्पानामास्पदत्वंनैकस्याऽऽत्मनः सत्त्वात् ।
तस्यैव कर्तृकरणकर्मादिविभागेन प्रतीयमानत्वमवसेयमिति
वेदान्तोपदेशः । निर्विकल्पके क्षात्मनि जीवत्वं कल्पितम्
तादर्थ्येन च क्रियाकारकफलभेदेन प्रतीयमाना विविधभावाश्च
कल्पिताः । तदेवमनाद्यविद्यावशाद्धेतुफलभावकल्पनाविज्ञान-
तत्स्मृतीनामन्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन कल्पितः संसारोऽय-
मात्मनि । अनिश्चितरज्ज्वां सर्पधारादिवत् । आत्मतत्त्वनिश्चयेन
तु सर्वद्वैतनिवृत्तिरद्वैतभावश्च सेत्स्यति । यथा रज्जुतत्त्वनिश्चयेन
तद्गतविकल्पविनिवृत्ती रज्जुमात्रावशेषश्च भवति तद्वत् ॥

आत्मनि कल्पिताः प्राणादिभावास्तत्तदभिनिवेशमात्रेण प्रतीयन्ते ।
अतो यो यदुपदेशात् यं भावं गृह्णाति तमेव पश्यत्यात्मनि ।
तद्दर्शनं च तदन्यग्रहणात् सर्वस्मात् निरुणद्धि । यस्तु तत्त्वेतेषां
भावानां तत्त्वमद्वैतात्मैवेति यो वेद स एव तत्त्वेन वेदार्थं
जानाति । भेदाः सर्वे स्वेन रूपेण स्वप्रमायागन्धर्वनगरादिवत्
वितथा एव सन्तोऽवितथा इव लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु नास्त्युत्पत्ति-
प्रलयादिविकल्पः कश्चिदपि, न वा साध्यसाधनादिविभागोऽस्त्यत्रे-
त्येष वेदान्तबोधितः परमार्थः ॥

आत्मा नित्याद्वैत एव सर्वद्वैतविकल्परहित इत्यतोऽद्वयैतव शिवा ।
विकल्पास्तु स्वेन मायाकल्पितेन रूपेण नान्योन्यं पृथक्त्वेना-
पृथक्त्वेन वा सन्ति । आत्मभावेन दृष्टास्तु नैव सन्तीति बोध्यम् ।

तदिदं प्रपञ्चोपशमं शिवगद्वैतात्मतत्त्वं विगतसर्वविचदोपैरेव बोद्धुं
शक्यते । एवं साधनसंपन्ना य एतद्विदुस्तेषामद्वैतस्मृतिसन्तति-
रर्थसिद्धा । ते च विद्याविनयवत्त्वादिमिरात्मानमप्रख्यापयन्तः
परमहंसपारिभाज्यं प्रतिपन्ना यदृच्छालाभसंतुष्टाश्चरन्ति । तदेवं
बाह्यमाध्यात्मिकं च भावं वितथत्वेन प्रविलाप्याऽऽत्मनि स्वयं-
मप्रच्युतात्मदर्शनो यो भवेत् स एव कृतकृत्य इति शिवम् ॥



यथा द्वैतस्य वैतथ्यं तथाऽद्वैतस्यापि तत्स्यादिति । तथा च शून्यवाद-
प्रसङ्गः । तद्वारणाय चाऽद्वैतस्य तर्केणाऽपि तथात्वं प्रसाध्यते । अत्रापि
तर्कस्य न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं किं त्वागमशेषत्वेनेवेति वैतथ्यप्रकरण-
संबन्धविवृत्युपवर्णितविधयाऽवगन्तव्यम् ॥

अजातिब्रह्मप्रतिपादनप्रतिज्ञा

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनाऽसौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

उपासनावादिभेददृष्ट्यपवादप्रयोजनम्—

अत्रेदं रहस्यम् । वेदान्तेषु हि द्विरूपं ब्रह्माऽवगम्यते नामरूपविका-
रोपाधिविशिष्टमुपास्यम्, तद्विपरीतं सर्वोपाधिविवर्जितं ज्ञेयं चेति । तत्र
सोपाधिकप्रसवाक्यानि 'सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-
गन्धः सर्वरसः' (छां. ३-१४-२) इत्यादीन्युपासनाविधिप्रधानत्वात्तदूपा-
ववारणपराणि न भवितुमर्हन्ति । 'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ.
२-३-६), 'अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्' (बृ. ३-८-८), 'अशब्द-
मस्पर्शमरूपमन्ययम्' (का. १-३-१५), 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्'
(मं. ७) इत्यादीनि तु सर्वोपाधिविवर्जितवस्तुमात्रप्रतिपादकानि नार्था-
न्तरप्रधानानीत्यतस्तत्र यथाश्रुतमेव ब्रह्मावधारयितव्यं भवतीति वाक्य-
तात्पर्यपर्यालोचनया तावन्निरुपाधिकमेव ब्रह्म वेदान्तवेद्यमिति पर्यवस्यति ।
उपपत्तेश्च । सुषुप्तिसमाध्यादौ हि नामरूपप्रपञ्चवर्जितमेवाऽऽस्मत्तत्त्वं
मनुमूयते । तदेव चास्य पारमार्थिकं रूपमिति युक्तम् । जागरित-
स्वप्नयोरिव विशेषकत्वामावे परानपेक्षत्वेन स्वाभाविकत्वात् । दर्शितं
च जागरितस्वप्नयोरन्यत्वेन विभाव्यमानानां सर्वभावानां वैतथ्यमिति तद-
पेक्षस्य सप्रपञ्चरूपस्य न तात्त्विकतेत्युपपद्यते । तथा चोपास्योपासनादि-

भेदजातं सर्वं वितथं केवलश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति प्रतिष्ठापितमतीति
प्रकरणे 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' (२-३२) इत्यादिना ॥

तत्रेदं रहस्यमजानन्तः केचिद् ब्रह्मणो जगत्स्वरणत्वं वेदान्तेः
प्रतिपादितं तात्पर्येणैवेति मन्यमाना नामरूपप्रपञ्चं परमार्थस्तदमातिष्ठन्ते ।
सर्वत्र वेदान्तेषु विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेण प्रयोगदर्शनाद् वेदोक्तसमशब्द-
योरैकाग्र्यतामभ्युपगम्य सर्वेषां वेदान्तानां ध्यानशब्दवाच्योपासनाविधि-
परतैव, वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वे प्रामाण्यानुपपत्तेरिति चाहुः । निष्प्रपञ्च
ब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपादकानामपि वाक्यानामुपास्यान्तरूपविशेषमवर्णनेनैव
विनिर्गमिच्छन्ति । 'स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७), 'सोऽग्नेष्टयाः स
विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-८-१), 'आत्मेत्येवोपासीत' (श्रु. १-४-७)
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (श्रु. २-४-५) इत्यादिवाक्योपदर्शितोपासना-
विद्युद्देशेनैव कृत्स्नस्थौपनिषद्ब्रह्मप्रकरणस्थोपयोगं मन्वानामुपासनाफलं
शास्त्रदृष्टोऽष्टो मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिरिति प्रतिजानते । तदेतन् सर्वं जनि-
महत्माहीकारलक्षणमिथ्याज्ञाननिबन्धनमिति तदपाकरणं चाऽजातप्रति-
पादनपरं प्रकरणमारभमाणो भगवान् कारिकाकार उपामनावादिभेददृष्टि
सावदपयदति 'उपासनाग्निर्धर्मः' इत्यादिना ॥

श्लोकव्याख्यानम्—

उपासकोऽहम्, मनोरास्यं ब्रह्म, तदुपासनं कृत्वा जाते ब्रह्मगी-
दानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपन्म्ये । 'देवो भूत्वा देवान-
प्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते' (श्रु. ४-१-७), 'एष म आन्तःस्तत्तदय
एतद्भवेतमितः प्रेत्याभिसंभविताम्भि' (छां. ३-१४-४) इत्यादिक्रुतिरयः ।
यदात्मसोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान उपामनया
पुनस्तदेव ब्रह्म प्रतिपन्म्ये । 'यतो वा इमानि भूतानि जानन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत्प्रगन्तमभिसंविदन्ति । तद्विजिज्ञासव्य । तद्भवेति'

(तै. ३-१) इत्यादिश्रुतेः । इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः-साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मवित्, अविद्यापरिच्छिन्नमेव ब्रह्म वेत्तीति, तेनासौ कृपणो दीनोऽलकः स्मृतो नित्याजमग्नदक्षिभिरित्यभिप्रायः । परमार्थब्रह्मविद्याभाव-
 योपेणान्तककलमात्रेण तुष्टत्वात् पुनःपुनर्जननमरणप्रबन्धारुढत्वाच्च । 'अथ योऽन्नां देवतामुषाम्तेऽन्नोऽभ्यावन्नोऽहमस्मीति न न वेद' (बृ. १-४-१०) 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्नोक्ते जुहोति यजते तपस्तप्यते वहति वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्ववति, यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः' (बृ. ३-८-१०) इति च श्रुतेः । उपास्य-
 ब्रह्मरूपात्माऽपारमार्थिकत्वं तु 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (कि. १-५) इत्यादिश्रुतेस्तल्लयकाराणा-
 मवगम्यते ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

जातिरविद्यादृष्ट्यैव, अजातिस्तु स्वाभाविकी—

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं मन्यमानो 'जातोऽहम्, जाते ब्रह्मणि वर्ते, तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्त्ये— इत्येव निच्यप्राप्तब्रह्मस्वरूपमेवाऽऽत्मानमप्राप्तब्रह्मभावं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मान्, अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं ब्रह्म । यज्ज्ञात्वा ब्राह्मणो भवेत् । 'अथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः' (बृ. ३-८-१०) इति श्रुतेः । तद्धि कार्पण्यस्यैवं यदुपास्योपासकादिविभक्तत्वज्ञानम् 'यत्रान्यन् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्वि-
 जानाति तदल्पम्... अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्' (छां. ७-२४-१) इत्यन्य-
 त्वेन दृष्टस्य विकारस्यासत्त्वंविज्ञापनात् । 'वाचारम्माणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-१-४) इति च । तद्विपरीतं स बाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं

भूमाख्यं ब्रह्म । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा . . . यो वै भूमा तदमृतम्' । (छां. ७-२४-१) इति विज्ञापनात् । यत्प्राप्याऽविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिः स्वात्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति । अविद्यमाना जातिरस्येति । समतां गतं सर्वथा साम्यं गतम् । कस्मात् ? अवयववैपम्याभावात् । यद्धि साचयवं चक्षुः तदवयववैपम्यं गच्छज्जायत इत्युच्यते, यथा मृद्बीजादि । इदं तु निरवयवत्वात् समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पण्यम् ॥

ननु 'तदात्मानं स्वयमकुस्त' (तै. २-७), 'तदैक्षत बहो स्यां प्रजापेय' (छां. ६-२-४) इत्यदिश्रुतेर्जातिमदपि ब्रह्मेत्यवगम्यते । जातं चेदमाकाशदिकं जगद्दृश्यते । न चान्यद्ब्रह्मणोऽस्ति यज्जगतः कारण-
मभ्युपगम्येत वेदान्तिभिः । तत्कथमेकान्ततोऽजातीति ? अत्रोच्यते । समन्ततः समन्तात् सर्वथापि यथेवं ब्रह्म न जायते किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति, रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानत्वेन प्रतीयमानस्यपि येन प्रकारेण न जायते, सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति, तथा वक्ष्यामि । तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

जगतो जन्माद्याविद्यकमेव

आत्मा हाकाशबज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च संपातैर्जातावेतन्निर्दर्शनम्

॥ ३ ॥

जीवोत्पत्तौ घटाकाशनिर्दर्शनम्--

अजातिब्रह्माऽकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम् । तत्सिद्धयर्थं हेतुं दृष्टान्तं च वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि मस्मादाकाशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तः श्रुतिभिः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (?) इत्यादिभिः । आकाशो घटाकाशैरिव जीवैः क्षेत्रज्ञैरदितं उक्तं ।

एवाऽऽकाशसमः पर आत्मा । अविकृतस्यैव हि ब्रह्मणो जीवभावेनाऽवस्थानं वदन्ति श्रुतयः, 'तत्सद्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. २-६), 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकृत्वाणि' (छां. ६-३-२), 'स एष इह प्रविष्ट आ नस्वाग्नेभ्यः' (बृ. १-४-७), 'स एतमेव सीमानं विदार्यंतया द्वारा प्रापयत' (ऐ. १-३-१२) इत्यादयः ॥

अथवा प्रकारान्तरेणाऽपि वाक्यमिदं व्याख्यातव्यम् । घटाकाशैर्यथाऽऽकाशो महानुदेति तथा ह्ययमात्माऽऽकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽसन्नोऽपि जीवात्मभिरुदित उत्पन्नोऽस्ति । जीवात्मनामुत्पत्तिर्वेदान्तेषु भूयःसु प्रदेशेषु न श्रूयत एव । यत्रापि क्वचिच्छ्रूयते तेषां परस्मादात्मन उत्पत्तिः, 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः . सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानो व्युच्चरन्ति । ' (बृ. मा. २-१-२३) 'यथा सुदीप्तान् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽऽहारा द्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' (मुं. २-१-२) इत्यादिस्यलेषु, तत्र सोत्पत्तिर्महाकाशाद् घटाकाशोत्पत्तिसमा औपाधिक्येव न पारमार्थिकीत्यभिप्रायः ॥

उपाधीनामप्यात्मस्वरूपतैव वस्तुतः—

ननु तद्युपाधिमूलिकापि जीवोत्पत्तिः परमार्थैवेत्यस्त्विति चेत् । न । उपाधीनामपि वाद्यानां पृथिव्यादिसंघातानामाभ्यात्मिकानां च कार्य-करणलक्षणानामुत्पत्तिर्मृषैवेत्याह घटादिवच्च संघातैरिति । यथाऽऽकाशो घटादिभिर्जायत इत्युच्यते — आकाश एव हि वाय्वग्न्यपृथिव्यादिक्रमेण घटघटिकोदञ्चनादिभिर्जायमान इव विकल्प्यते । कारणादनन्यत्वात् कार्यस्य । अत उच्यते घटादिवच्च संघातैरुदित इति । सर्वेऽपि संघाता रज्जुसर्पवद्विकल्पिता एव जायन्त इत्यर्थः । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया कार्यकारणभावमुपगम्य श्रुत्याऽऽत्मनः सकाशा-

जातिरुच्यते जीवानां संघातानां वा, तदा जातानुपगम्यमानाद्यमेतत्ति-
दर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः । अतस्मिन् एव तु परमार्थः
श्रुत्यभिप्रेत इत्यभिप्रायः । 'स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं तर्ह्य तत्सत्त्वं
स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति जगत्कारणात्मन एव
सत्यत्वावधारणपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मात्मतोपदेशाभ्यासदर्शनात् ॥ ३ ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥

जीवप्रलयोऽप्यौपाधिक एव—

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिर्यथा च घटादिप्रलये
घटाकाशादिप्रलयस्तद्देहाद्युपापित्तपातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिप्रलये चेह
दार्ष्टान्तिकेऽप्यात्मनि जीवप्रलयः । यथा जीवा उत्पद्यन्त इत्युपा-
धुत्पत्तिनिमित्तं विकल्पनात्रम्, एवं जीवाः प्रसीदन्त इत्युपाधि-
प्रलयनिमित्तं विकल्पनात्रमेव । न स्वतन्त्रेषामुपाधिः प्रलीने वाऽस्ति ।
तथा हि श्रुतिः 'स वा जने पुरुषो जायमानः शरीरमभिपश्यमानः ।
उत्क्रामन् भ्रियमाणः' (वृ. ४-३-८) इति । 'जीवापेनं वाप विजेटेदं
भ्रियते न जीवो भ्रियते' (छां. ६-११-३) इति च । शरीरजन्ममरणा-
पेक्षया गौणोऽनं लौकिको जीवस्य जन्ममरणवरपदेशो न तु मुमुक्षुः ।
शरीरस्याप्युक्तविधया विकल्पमात्रत्वात् न न एव परमार्थतो जन्ममरणे
इति जीवानामुत्पादः प्रलीने वा न यामविद्योऽस्तीत्यवश्यम् ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युतं ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुरादिभिः ॥ ५ ॥

एकस्मिन्वादे क्रियाफलभोग्यवस्था—

सर्वदेहेष्वारम्भेनैकस्मिन्निजननमरणमुन्मादिमन्त्रात्मनि सर्वोक्तं
तत्सर्वम् । क्रियाफलसंकरं च स्यादिति न आहुर्द्वैतिनश्चान् प्रतीद-

मुच्यते । यद्यप्येकत्ववादे न क्रियाकारकफलतद्गोणादिकं परमार्थत्वेन विद्यते, तथा च न तत्र व्यवस्थाऽऽवस्था वा शक्यचोदना । तथापि शरीराद्युपाधिभेदमुपगम्य तन्निबन्धनजीवभेदं चैतच्चोद्यमुद्गान्यत इत्यवगन्तव्यम् । नेयमपि चोदनाऽवसरं लभते । कुतः ? अत्रापि घटाकाश-दृष्टान्तसद्भावात् । कथम् ? यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोपूमादिभिर्भुते संप्रयुक्ते न सर्वे घटाकाशास्तद्रजोपूमादिभिः संप्रयुज्यन्ते तद्विजीवा अपि प्रतिकार्यकरणसंघातं विभक्ता नैकस्य मुख्यादिभिः सर्वे संप्रयुज्यन्त इत्यर्थः ॥

आत्मभेदकल्पनमात्मनः संसारित्वकल्पनं वा न युक्तिमत् -

अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा धर्मभेदो दोषान्विता च न वस्तु-वृत्तेन, किं त्वविद्याध्यारोपणयैवेत्यजानन् शङ्कते । नन्वेक एवाऽऽत्मेति । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वया पूर्ववादिनाऽऽकाशवत्सर्वसंघातेष्वेक एवाऽऽत्मेति ! 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (ः) 'एको देव. सर्वभूतेषु गूढः' (श्वे. ६-११) इत्याद्याः खलु श्रुतयो बोध्यन्त्येकत्वम् । यद्येतादृश-श्रुतिबलादेक एवाऽऽत्माऽभ्युपगम्यते, तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चैतदस्ति । न ह्येकस्मिन् शरीरेऽनुभूतं सुखं दुःखं वाऽपरसिद्धनु-भूयते । तस्मात् सुखदुःखादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थमात्मनानात्मनभ्युपगान्तव्यम् । एकत्वावादिन्यस्तु श्रुतयः समानजातीयानेकान्मविवक्षयेत्यन्यथा वा कथं-चिन्नेया इति ॥

अत्र प्रष्टव्यमस्ति कस्येदं चोद्यं भवेदिति । न तावदिदं सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति येनैकस्य सुखं दुःखं वाऽपरस्य न भवतीत्युच्येत । पुरुषः खलु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः - सुखदुःखादयस्तु बुद्धिधर्मा एवेति च तस्याभ्युपगमः । न चोपलब्धिमात्रस्वरूपस्य पुरुषस्य भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति

सांख्यस्य । ननु पुरुषभेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् तदुप-
पत्त्यर्थं पुरुषभेदः स्वीक्रियतेऽस्माभिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थ-
स्याऽऽनन्त्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः
पुरुषेषु भेदेन समवेति कश्चित्पुरुषः प्रधानव्यापारेण बध्यतेऽपरस्तु तेन
मुच्यत इति, तत्रः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति पुरुषभेद-
कल्पना युक्ता स्यात् । न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थो वस्तुत एव
पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्चेतनमात्राद्यात्मानोऽभ्युपगम्यन्ते ।
अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिध्यत्सिद्धं भवेत्
तु पुरुषभेदप्रयुक्तमित्यतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं
हेतुः । न चान्यत् पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानाम् ।
यत्तु 'जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं
त्रैगुण्याविपर्ययाच्चैव ॥' (सां. का. ८) इति तद्वदाकाशन्यायेना-
प्युपाधिनिमित्तमेव न पुरुषबहुत्वनिमित्तमित्यपि सुशकं बन्धुम् । तस्मात्पर-
सत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् ।
परश्चायं पुरुष उपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केन-
चिद्विशेषेणैककामैरपि सांख्यैः स्वीकर्तव्यम् । तथा हि तेऽपि वदन्ति ।
'तस्माच्च बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । संसरति
बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥' (सां. का. ६२) इति ।
नानाश्रयत्वं तु निष्प्रमाणकमिति केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थ-
परित्यागश्च । अभ्युपगम्येदं सर्वमुक्तम् । यतो जगत्कारणत्वेन कल्पितं
प्रधानमेव तावन्नास्ति दूरे पुनस्तस्य पारार्थ्यचिन्ता । न हि केवलेना-
चेतनेन प्रधानेन प्रवर्तकचेतनरहितेन जगद्रचना, तदर्थं शुणसाभ्यावस्थायाः
प्रवृत्तिः पुरुषप्रयोजनोदीक्षा वाऽवकल्पत इति प्रपञ्चितमेतच्छारीरके ।
तदेवमसिद्धं प्रधानमवलम्ब्य तस्य पारार्थ्यान्यथानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पना

निराधारा निरुपपत्तिका चेत्यलं परापशकुनाय स्वनासाच्छेदोद्यतसारूप्य-
चोदनापरिहारप्रयासेन ॥

यस्त्वाहुर्वैशेषिकादयः, इच्छाद्वेषमुस्तदुःखज्ञानप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा
आत्मसमवायिनो गुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेता
दृश्यन्ते । तेषां व्यवस्थान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मभेदः सेत्स्यतीति । तदप्यसत् ।
स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । न ह्यप्रदेशस्याऽऽ-
त्मनः शरीरावच्छिन्नः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यते । कल्प्यमानोऽप्ययं
प्रदेशः कालानिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीर-
मप्येकमस्यैवाऽऽत्मनो नेतरेषामिति कथं नियम्येत ! तस्मात् संस्कार-
स्याऽऽत्मनि समवायः शक्यसाधनः । किं चाऽऽत्ममनसोः संयोगाद्वय-
समवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्यते । तथा च स्मृतिनियमानुपपत्तिः ।
स्मृतिरेवोपपद्यते नानुभव इति नियमानुपपत्तिः । अनुभवोत्पत्ति-
समये स्मृतिर्नैवोत्पद्यत इत्यपि नियमानुपपत्तिः । तदुत्पत्तिप्रतिबन्धका-
भावात् । न च संस्कारानुद्बोधात् स्मृत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि कारणाभावात् । अदृष्टवशाद्धि तदुद्बोधोऽनुद्बोधो वा कल्पनीयः ।
तत्रादृष्टस्याप्याऽऽत्मसमवायकल्पने संस्कारवदेव हेत्वभावः, अस्यैवात्मन
इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावश्च । तुल्यन्यायात् । अपि च सिद्धे
स्वरूपात्मन संयोगे स्मृत्युत्पत्तिप्रत्याशा । न च भिन्नजातीयानां
स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः संबन्धो युक्तः । समानजातीयानां
स्पर्शादियुक्तानामेव हि स दृष्टः । किं चान्यत् । इच्छादयो आत्मनो
गुणा इति ते च समवायसंबन्धेन संबध्यन्त इत्येतदप्यसिद्धम् ।
न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया वा भिन्नाः
सन्ति परेषां येन गुणादिभिर्द्रव्यस्य संक्रय उररीक्रियेत । द्रव्या-
धीनत्वं हि गुणादीनामभ्युपगम्यते । तथा च द्रव्यभावे भावाच्चद-
भावे चाभावाद्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभावाभवतीत्यापत्तिः ।

तच्चानिष्टम् । अथात्यन्तं भिन्ना एव भिन्नलक्षणा द्रव्यादय इष्यन्ते ।
तत इच्छादयो गुणा आत्मनोऽत्यन्तं भिन्ना एवेति न तेषां तेन
संबन्ध उपपद्यते । अयुतसिद्धानां द्रव्यगुणानां समवायलक्षणः संबन्धो
न विरुध्यत इति चेत् । किमिदमयुतसिद्धत्वम् ? किमपृथक्कालत्वमध्या-
ऽपृथग्देशत्वमाहोर्बिदपृथक्स्वभाववमिति विवक्तव्यम् । सर्वथापि नोप-
पद्यते । अपृथक्कालत्वे तावदिच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य
पूर्वसिद्धत्वाच्चायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्म-
गतमहत्त्ववन्नित्यन्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्माणप्रसङ्गात् ।
आत्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो हि मोक्षो नाम । अपृथग्देशत्वे च स्वाभ्युप-
गमहानिप्रसङ्गः । पृथग्देशस्थाना पटतद्रुणानामयुतसिद्धभाषो हि तथा
प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाववमयुतसिद्धत्वम् । तर्हि द्रव्यगुणयोरप्य-
पृथक्स्वभावत्वं स्यात् । तच्चानिष्टमिति । कश्चायं समवायो नाम
द्रव्यादन्यो वाऽजन्यो वा ? न तावदन्यः । पदार्थान्तरत्वाभ्युपगमत्याग-
प्रसङ्गात् । अन्यत्वे च तस्य द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्य-
गुणयोरन्योन्यमित्तरूपयोस्तत्संबन्धः समवायो कल्प्यत इहप्रत्ययगम्यः ।
संबन्धान्तरकल्पनेऽपि तस्य तस्यान्वः संबन्धः कल्प्य इत्यनवस्था स्यात् ।
समवायो नित्यसंबन्ध एवेति न तस्य संबन्धान्तरं वाच्यमिति चेत् । तर्हि
समवायवनां द्रव्यगुणादीनां नित्यसंबन्धप्रसङ्गात् तेषां पृथक्त्वेन 'इदं
द्रव्यम्', 'इमे गुणाः' इति प्रतीत्यनुपपत्तिः । उस्तुनस्तु समवायस्य
संबन्धविशेषां अनिरेकेणान्तित्वे न किञ्चिन् प्रमाणमस्ति । संबन्धिवाच्य-
प्रत्ययव्यतिरेकेण समवायशब्दप्रत्ययदर्शनात् नदन्तित्वमिति चेत् ।
न । एकस्यापि स्वरूपपररूपापेक्षया मिश्रशब्दप्रत्यययोर्मिश्रशेषतेः ।
अथाप्यत्यन्तं पृथगेव समवायः समवायिभ्यः गुणादयश्च द्रव्यादित्यर्था-
क्रियते । ततो न्यर्थावद्व्यवहृद्व्ययोरिव उच्यगुणादीनां परस्परसंबन्धा-
नुपपत्तिरेव स्यात् । ततश्च द्रव्यार्थानना गुणादीनामभ्युपगमना परित्यक्ता

भवेत् । अपि चेच्छादयो नवाऽऽत्मगुणा इत्यभ्युपगमोऽपि तर्क-
विरुद्ध एव । उपजनापायवद्भिरिच्छादिभिर्गुणवत्त्वे रूपादिगुणवद्देह-
फलादिवदात्मनोऽपि साधयकत्वं चिक्रियावत्त्वमनित्यत्वं चेति दोषत्रयं
द्वारमेव स्यादिति ॥

आत्मनः सुखदुःखादिसंबन्धाभावोऽनुभवसिद्धः—

तदेवमात्मनः कयापि युक्त्या न सुखदुःखादिसंबन्धः संभवति ।
प्रत्यक्षं च तस्य सुखदुःखादिराहित्यं सुपुष्पादावनुभूयते । ये तु
मुखमहमस्याप्समिति परामर्शात् सुपुष्पावपि शत्रुत्वं सुखित्यं चानुवर्तत
एवेति मन्यन्ते ते स्वानुभवमपि सुपुष्टिविषयकमपलपन्ति, तद्विषयक-
जाप्रपरामर्शमेव च बहुमन्यन्त इति न तेषां मतं ग्राह्यमित्यवोचाम ।

बन्धमोक्षादिव्यवहारोऽप्याविद्यक एव—

न च सुखदुःखादिभिः सर्वथाप्यसंबन्धे बन्धमोक्षाद्यभावाच्छास्त्रोप-
देशानर्थक्यं भवेदिति शङ्क्यम् । अविद्याकृतसंबन्धाभ्युपगमात् । यथा
आकाशस्य घटाद्युपाधिवशादविद्याध्यारोपितरजोभूममलादिदोषवत्त्वं तथा-
ऽऽत्मनोऽविद्याध्यारोपिनयुज्याद्युपाधिरुतसुखदुःखादिदोषवत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने
बन्धमोक्षादयो व्यावहारिका न विरुध्यन्ते । परमार्थतस्तु ते नैवाभ्युप-
गम्यन्ते । अतो न दोषः । सर्वथादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्,
परमार्थतस्तदनुभ्युपगमाच्च । परैरपि हि सर्वथादिभिरविद्याकृतदेहात्म-
व्यवहारादिकमभ्युपगम्यैव तदपहवेन पुरुषार्थोपायोपदेशार्थं शास्त्रप्रवृत्तिरिति
लौकिकवैदिकसंन्यवहारव्यवस्था प्रदर्शयते । तथैव चास्माकमप्यविद्याकृत
आत्मभेदव्यवहारोऽस्तु ॥ पारमार्थिक इति न शास्त्रोपदेशानर्थक्यम् ।
तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृत्त्यै सार्थिकैः क्रियत इति ॥ ५. ॥

रूपकार्यसमाख्याय भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

नामरूपकर्मभेदव्यवस्था—

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त इव व्यवहार एकाक्षरात्मन्नाविद्याकृत एवोपपद्यत इति ? आत्मभेदे हि तात्त्विके भिन्नरूपवत्त्वं भिन्नकार्यवत्त्वं भिन्ननामवत्त्वं चेति सर्वोऽयं व्यवहार उपपद्यते । आत्मैकत्ववादे तु कथमिदमुपपद्येत ? मन्वविद्याकृतोऽप्यमित्युपपद्यते । न । तात्त्विकत्वेनोपलभ्यमानस्याप्याविद्यकत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गान् ॥

अत्रोच्यते । आकाशदृष्टान्तेनैव परिहृतकल्प आशेषः । कथम् ? यथैह आकाश एकस्मिन् घटकरकापवरकाकाशानां मध्ये करकाकाशस्याल्पत्वं घटाकाशस्य महत्त्वमपवरकाकाशस्य च महत्त्वमिति रूपाणि भिद्यन्ते । तथा कार्यम् उदकाहरणं घटस्य, तद्वारणं करकाकाशस्य, शयनानुकूलत्वं चापवरकाकाशस्येति । तथा समान्याश्च घटाकाशः करकाकाशोऽपवरकाकाशश्चेति च घटाद्युपाधिकृता भिद्यन्ते भिन्नभिन्नाः प्रतीयन्ते तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदव्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्मि । न चाकाशो भेदव्यवहारोऽस्ति वस्तुकृतो घटादिपरोपाधिकृतं द्वारमन्तरेण । यथैतत् तद्वहेतोर्नाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणात् बुद्धिमद्विनिर्णयो निश्चयः कृत इत्यर्थः ॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

जीवः परात्मनो न विकारावयवौ—

ननु दृष्टान्तोऽप्यसिद्धः । यतस्तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहारो नाविद्याकृत इति । नैतदस्मि । यस्मान् परमार्थाकाशस्य घटाकाशादिनै विकारः । यथा मुवर्णस्य

रुचकादिर्विकारः । यथा चाऽपि फेनबुद्बुदहिमादिः । नाऽपि परमार्था-
काशस्यावयवो घटाकाशादिः । यथा वृक्षस्य शाखादिरवयवः । न
तथा महाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ । निरवयवत्वादाकाशस्य ।
तस्मान्न वस्तुकृत एव रूपादिभेदव्यवहारः, किं तु घटाद्युपाधिकृत एव ।
यथैष दृष्टान्तस्तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमर्थसतो महाकाशस्थानीयस्य
घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा न विकारावयवौ न विकारो नाप्य-
वयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैव लौकिकानामित्यर्थः ॥

परमात्मनो विकारादिकल्पना निरूपपत्तिः--

केचित्तु 'विज्ञानमयः' (बृ. ४-३-७) इति श्रुत्या परमात्म-
विज्ञप्तिविकार एव जीव इति मेनिरे । 'क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' (बृ.
२-१-२०) इति श्रुते, परमात्मनोऽवयव एव जीव इति चापरे ।
तदसत् । परमात्मनो नित्यनिरवयवत्वाद्विकारासंभवात् । सावयवत्वे ह्येक-
मेवाद्वितीयमिति श्रुत्यवधारणेन विरोधः स्यात् । परमात्मन एव च
संसारित्वमवयविन इवावयवगतो गुणो दोषो वेति । अनित्यत्वादि-
दोषाश्च स्युः परमात्मनो विकारित्वे सावयवत्वेवाभ्युपगम्यमाने । ये तु
जीवपरयोः प्रकारप्रकारिभावमाहुस्ते द्रव्यगुणयोर्भिन्नत्वेऽभिन्नत्वे च
दोषप्रदर्शनेनातीततरश्चैकविद्युतावेव प्रत्यास्थाता । शरीरशरीरिभावं
प्रभाप्रभावद्रव्ययोरिवांशांशिभावं च कल्पयन्तः कल्पनामात्रशरणा
इत्युपेक्षयाः । न हि निरवयवचैतन्येऽप्यनेतनपदार्थेऽप्यिव स्वरूपस्वभाव
भेदांशांश्यादिकल्पनाऽनुभवविरुद्धा मनसा कल्पयितुमपि शक्येति ।
तस्मादुपाधिकृत एव भेदव्यवहार इति नैवान्ति वाम्नात्रिको जीवभेद
इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यवुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

जीवात्मनि न पारमार्थिकं क्लेशादिमलम्—

अथाहुः केचित् । अदुक्तं नाऽऽत्मनो जीवो विकारोऽवयवो वेत्ते, अस्तु तद्यथा । उक्त्युक्तेः । स एव स इति तु न मृष्यामहे । पैलश्रण्यात् । परमात्मा हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । जीवस्तु क्लेशकर्मफलमलाशयैर्युक्तः । न हि परमात्मा क्लेशैरविचारागादिभिः कर्मभिः पुण्यपापरूपैस्तत्फलभोगेन तद्वासनाभिर्वा जातुचित् संस्पृष्टः । तस्माज्जीवादत्यन्तमेव विलक्षणः परमात्मा सर्वैर्जैर्विरूपास्यः । तमनवरतमुपासनया साक्षात्कृत्यैव जीवस्तत्सायुज्यं प्राप्नुयादिति युक्तमुपदेशामः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकं तु शास्त्रमर्थवादो भविष्यतीति ॥

अत्रोच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि तथ्यत एव संसारदोषैर्मलितत्वं स्यादात्मनः । वस्तुतस्तु नित्यशुद्ध एव सत्तात्मा परोऽविवेकिभिर्जीवत्वेन प्रतीयते व्यपदिश्यते चेत्युपपादितं घटाकाशनिर्दर्शनेन । यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदबुद्धिकृतो जन्ममरणादिव्यवहार इत्युपपादितं यस्मात्, तस्मात् तत्कृतमेव जीवस्य क्लेशकर्मफलमलवत्त्वं न परमार्थतः । तमेतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिपुराह यथेति । 'यथैकस्मिन् घटाकाशे' (२-५) इत्यत्र घटाकाशस्य रजोवूमादिभिः संयुक्तत्वं यदनूदितं तत्र परमार्थदृष्ट्या किं त्वशब्दव्यवहारदृष्ट्यैव । ननु विवेकिभिर्गणितलमलिनमाकाशमिति व्यवहियते । सत्यम्, संव्यवहारमात्रालम्बनार्थं तु तत्र तु परमार्थत एव तलमलवदाकाशमिति ते मन्यन्ते । अतो न दोषः । तद्यथा लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोवूमादिर्मलैर्मलिनं भवति, न तु गगनयाथात्म्यविवेकिनां तन्मलवदेव, तथाऽऽत्मा परोऽपि प्रत्यम्नो विज्ञाताऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानामुपाधिदृष्ट्यनुशीलिनां क्लेशकर्मफलमैर्मलिनो जीव इत्यवभासते नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्यपर

देशस्तृष्ट्वप्राप्यध्यारोपितपेनतरङ्गादिमान् भक्ष्यपिषासादितानामूपरयाथा-
स्यविवेकिनामपि । तथा नाऽऽत्माऽबुधारोपितकेशादिमलैर्मलिनो भवति
परमार्थदर्शिनाम् । नित्यशुद्ध एवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु ह्याकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

अविद्याकृत एव जीवजननमरणादिव्यवहारः—

आकाशदृष्टान्तसाम्यं सर्वत्राऽऽत्मनीति सप्रपञ्चं प्रदर्शनपूशकमुप-
संहरति — मरण इति । यथा घटाकाशो घटनाशे न नश्यति,
तज्जन्मनि न जायते, घटे नीते न गच्छति, तद्वानयने च नागच्छति,
तत्स्थितौ च न तिष्ठति, तद्गुणैर्दोषैर्वाणुमात्रमपि न संबध्यते कि
त्याकाशरूपेणैव सदाऽवतिष्ठते । असंसर्गित्वादमूर्तत्वान्, वस्तुतो घटस्यापि
तत्कार्यत्वेन तदनन्यत्वाच्च । अथ चोत्पद्यते प्रलीयते रजोधूमादिभिः
संयुज्यते चेत्यविद्याकृतो व्यवहारो भवति । एवमात्माऽपि सर्व-
शरीरेत्याकाशेनाविलक्षण एव । न शरीरनाशे म्रियते, न शरीरजन्मनि
जायते, न शरीरगत्यागमनयोर्गच्छत्यागच्छति वा, न च तत्स्थितौ
तिष्ठति, तद्गुणैर्दोषैर्वाऽणुमात्रमपि न संबध्यते, किं तु स्वरूपेणैव नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेनावतिष्ठतेऽसङ्गत्वादविकारित्वाद् वस्तुतः शरीरादि-
संघातस्यापि तत्कार्यत्वेन तदनन्यत्वाच्च । अथ चाविद्याकृतः सर्वो जनन-
मरणादिव्यवहारस्तस्मिन् भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्व आत्ममायाविसर्जिताः ।

आधिक्ये सर्वसाध्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

प्रतिबिम्बः सन् जीवः स्वस्य बिम्बात्मकतामवगन्तुमलभम् । किं च बिम्बस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वदर्शनाद् ब्रह्मण एव तत्त्वज्ञानाश्रयत्वं भवेदस्मिन् वादे । अपि चैकतावगमेऽपि प्रतिबिम्बविच्छेदानिवृत्तिवदार्ष्टान्तिकेऽपि जीवस्य विच्छेदविभ्रमो नैव विनिवर्तेत । अमूर्तस्य च ब्रह्मणः कथं प्रतिबिम्बसंभवः ? — इत्यादीन् दोषान् पश्यन्तोऽवच्छेदपक्षमेव ते निर्दुष्टं मन्यन्ते ॥

वयं तु पश्यामो न दृष्टान्तमात्रेण कस्यचिदप्यर्थस्य सिद्धिरसिद्धिर्वा भवेत् । न च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वसाम्यं कचिदपि केनचिद्दर्शयितुं शक्यत इति सुधैवायं स्वयूध्यकलहः प्रकल्पित इति । न हि वेदान्तनये जीवो नाम परमार्थत एव परमात्मनः प्रविभक्तौ विद्यते, येनेत्थं जीवस्वरूपनिर्घचने निर्वन्धः कियेत । अविद्याकृत एव तु सर्वोऽयं जीवग्यवहार इति तद्विलयनेन तद्विपरीतमसंसारिस्वरूपं प्रतिपाद्यते वेदान्तेऽपि स्थितिः । अत्र तु युज्यत एव दृष्टान्तद्वयमपि । विवक्षितांशसंभवात् । वर्णितश्च घटाकाशदृष्टान्ते विवक्षितांशः । आकाशवत्सर्वगतो नित्यगुडबुद्ध-मुक्तस्वभावात्वादात्मोपाधिभेदद्वोपापहतदृष्टिभिरध्यारोप्यमाणैर्भेदैर्दोषैर्वा न संस्पृश्यत इति । तथा प्रतिबिम्बवादेऽपि भवत्ययं विवक्षितांशः । यथा ह्येक एव सूर्यो जलोपाधिभेदसंबन्धात् सूर्यरूपेण भेदमनुभवन् जलधर्मानुयार्यो भवति वृद्धिहासादिभाक्त्वेन । अथ च स्वरूपेणोपाधिधर्मासंस्पृष्ट एक एवाऽवतिष्ठते । एवमेकोऽयमजाह्नयात्मा कार्यकरणमंघातोपाधिभेदसंबन्धात् स्वाभासरूपेण भेदमनुभवन्नैव तद्धर्मान् भजत इव च प्रतीयमानोऽपि स्वरूपेणाऽविकृत एकरूप एवाऽवतिष्ठत इति । तथा च वचनं 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्ता बहुधुकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' (?) इति । तदेवमात्मनो जीवत्वमुपाधिवशादेव, परमार्थतत्त्वविकृतमेवाऽऽत्मस्वरूपमित्यलं केवलदृष्टान्तभेदावलम्बनेन प्रस्थानभेदकल्पनेनेति ॥ ३-१० ॥

अजाद्वयं ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकम्

रसादयो हि यै कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

उत्तरग्रन्थसंबन्धः—

उत्पत्तिस्त्रित्युत्क्रान्तिगत्यागतिक्लेशकर्मफलमलवत्त्वादिदोषवर्जितमद्वय-
मात्मतत्त्वमाकाशवत् सदैकरूपमित्युपपादितमेतावता ग्रन्थेन । तस्यास्य
श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्युपन्यस्यन्ते । यद्यपि प्रपञ्चोपशमः
शिवोऽद्वैत आत्माऽऽगमादधिगतः । तथाऽपि स उपासनाशेषत्वेनैवोप-
दिष्टः श्रुत्या । उपासनापरतयैव च सर्वाणि वेदान्तवाक्यान्त्येकवाक्यतां
नेतव्यानि । अन्यथा जीवोत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिसिद्ध-
जीवोत्पत्तिभेदादिविरोधप्रसङ्गाच्चेत्येकदेशिग्रह्याविचालितान्तःकरणानां मन्द-
मतीनामजाद्वयात्मदर्शनेऽविश्रामो भाभूदिति तद्युत्पादनायाऽऽकाशदृष्टान्ते-
नैकमिन्नेवाऽऽत्मन्युत्पत्तिभेदाद्युपपत्तिः प्रदर्शिता । अयेदानीं श्रुत्यनु-
गृहीतैवेयमुपपत्तिरस्माभिरनुभवाङ्गत्वेन प्रदर्शिता न स्वाम्यूहमात्रा । अजा-
द्वयात्मन्येव च सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यं न तु जाते ब्रह्मणीत्येतत्प्रदर्श-
नार्थं परो ग्रन्थः प्रारम्भ्यते ॥

आत्मैकत्वे तैत्तिरीयकश्रुतिप्रमाणम्—

तत्र तावत् तैत्तिरीयकस्य तात्पर्यमाह रसादय इति । रसादयो-
ऽन्तरसमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमय इत्येते ये कोशाः ।
अस्यादेः कोशा इव तदुपाधित्वेन पूर्वपूर्वस्यान्तरसमयादेरुत्तरोत्तरस्य
प्राणमयादेरपेक्षया बहिर्भावात् । य एतेऽन्तरसमयादयः कोशास्तैत्ति-
रीयके तैत्तिरीयकोपनिषदि ब्रह्मानन्दबहुधा व्याख्याताः । विस्पष्टं
पक्षपुच्छादिप्रदर्शनपूर्वकमाख्याताः कथिताः, तेषां कोशानामात्मा परः ।

मयधार्यते ? किं च ज्ञानकाण्डवाक्यान्वपि जीवात्मनोः पृथक्त्वाभिधादोनि विद्यन्ते । 'तरति शोकमात्मवित्' (छां. ७-१-३) 'सोऽन्वेष्टव्यः सं विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'ब्रह्मविद्याप्रोति परम्' (तै. २-१) इत्यादीनि । न हि यः शोकतस्याभिलाषी स एव परमात्मेति युज्यते । न च यः परमात्मनोऽन्वेष्टा स एवाऽन्वेष्टव्यः । नापि यो ब्रह्मविद्यया परं प्रेक्षते स एव ब्रह्मेति । तदेवं श्रुत्यापि जीवात्मनोः पृथक्त्वं प्रकीर्तितमिति कथमेकत्वस्यैव सामञ्जस्यमिति ?

अत्रोच्यते । प्रागुत्पत्तेस्तत्पर्याभिधाय्युपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं प्रकीर्तितं तत्र परमार्थतः, किं तर्हि गौणं महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । न हि वचनमात्रात्कचिदर्थस्य सिद्धिर्भवेत्, किं तु तात्पर्यवतो वचनात् । अन्यथा बोद्धं पचतीति प्रयोगात् पाककाल एवौदननिष्पत्तिः प्रसज्येत । यथा तु तत्र भविष्यन्तीमौदननिष्पत्तिमाश्रित्य पचतीति गौणः प्रयोगः, तथाऽत्रापि युक्तम् । न हि महाकाशघटाकाशाभेदो मुख्य एव भवति घटाकाशव्यवहारमात्रात् । यथा चेदं तथोत्पादितं पूर्वस्मिन् मन्ये । ननु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. १-१), 'यथामेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' (इ. २-१-२०), 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै. २-१), 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृतं' (छां. ६-२-३) इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येषु जीवतत्संपातानामुत्पत्तिः श्रूयते । कर्मकाण्डवाक्येषु च जीवात्मभेदः प्रकीर्तित इत्युक्तम् । न । भेदवाक्यानामतत्पर्यत्वात् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । कर्मकाण्डे नात्र स्वभाषिकाविद्याकल्पानिभेददृष्टानुवादेन कर्माणि विहितानि । तथा च फलार्थिनां फलसाधनत्वेन मुमुक्षुणामुपात्तदुरितक्षयार्थत्वेन च कर्माणि विदधच्छासं न जीवात्मनोः पृथक्त्वेऽपि व्याप्रियते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । इह चोऽपनिषत्सुत्पत्तिप्रलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनो-

रेकत्वमेव प्रतिपादयिष्यते । 'स यथाग्रं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः' (तै. २-८), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ. १-४-१०), 'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिश्रुतिभ्यस्तदवगमात् । 'अन्योऽभावन्नोऽहमस्मीति न स वेद' (बृ. १-४-१०) इति नानात्वापवादश्रुतिभ्यश्चेत्यावेदितम् । यथा चोपचिद्भूतीनामेकत्वपरत्वमेव तथा तदनुपदमेव प्रतिपादयिष्यते । अत एवमुत्पत्त्यादिमिरूपनिवृत्त्यर्थं श्रुत्या प्रतिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृत्तिनाश्रित्य कर्मफाण्डेऽविद्याबल्लोकमेददृष्ट्यनुवादोऽन्यार्थत्वाद् गौण एवेत्यवधेयम् । दत्तं 'तरति शोकनात्मवित्' (छां. ७-१-३), 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'ब्रह्मविदामोति परम्' (तै. २-१) इत्यदीन्दुपनिषद्वाक्यान्पि जीवात्मपृथक्तयाभिधायानि विचिन्तयति, तत्राप्ययमेव श्लोक आकृत्य व्याख्येयः । तत्रापि हि भाविनीमेकत्ववृत्तिमाश्रित्यैव गौणो लोकदृष्टिप्राप्तभेदानुवादः । न हि तन्मुख्यत्वं युज्यते । 'आत्मवेदं सर्वम्' (छां. ७-२५-२), 'परं ज्योतिरपसं पथ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः' (छां. ८-१२-३), 'स एकः' (तै. २-८) इति चोपसंहारदर्शनात् ॥

अथवा श्लोकरूपनिषदोक्तविवाक्यार्थनिर्धारणार्थपरतयैव व्याख्यानं कर्तव्यम् । कथम् ? यद्यपि 'तदैक्षत तच्छेजोऽमुज्जत' इत्यादिश्रुत्या कार्यकरणसंघातोत्पत्तिः परस्म जीवेनात्मना प्रवेशश्चोपदिष्ट इव, ततश्च जीवात्मनोः पृथक्तवमपि श्रुत्युक्तमिति भाति, तथापि भविष्यद्भूतना गौणं तत् । न हि तन्मुख्यत्वं युज्यते । कुतः ? यदुत्पत्तेः प्राक्, उत्पत्तिवचनात् प्राक्, 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इत्येकत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव नैकत्वं 'तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति प्रतिपादितं भविष्यतीति तां भविष्यद्भूतिपेक्षे-
तज्जीवात्मनोः पृथक्तववचनं, न तत्परं भवितुमर्हति । तदेवमुपनिषत्त्रयपि

यत्र कचिद्गन्धमानं जीवात्मपृथक्त्वं तद्वादिनीमेकत्वप्रतिपत्तिमपेक्ष्यैव
लोहदृष्ट्यनुयादेः नोक्तं गौणमेवेति बोध्यम् । यथौदनं पचतीति प्रयोगे
तण्डुलेऽधौदनशब्दप्रयोगस्तद्वदिति ॥ १४ ॥

मृह्योहविस्फुलिङ्गाधैः सृष्टिर्था चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

सृष्टिश्रुतीनामैक्य एव तात्पर्यम्—

ननु यद्यप्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयम् 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा. ६-२-१), 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्' (पे. १-१) इत्याद्यवधारणदर्शनात् । तथाप्युत्पत्तेरुत्सर्ग-
जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इत्येवावगम्यते । ननु परिहृतोऽयं पक्षः
पूर्वमेव स्वप्नप्रदात्ममात्राविसर्जिताः सप्ताताः, षटाकाशोत्पत्तिभेदादि-
वज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । नेत्युच्यते । श्रुत्वनुरूपत्वात् परिहारस्य ।
तत्र हि सृष्टिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिप्रत्यायकत्वमुक्तम् । न तदुत्तिसम्मत-
मिव । कुतः ? मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् । 'यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन
सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' (छा. ६-१-४), 'यथा सोम्येकेन
लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्' (छा. ६-१-३),
'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' (वृ. २-१-२०), 'यथोर्गनाभिः सृजते
गृह्यते च यथा पृथिव्यामोशधनः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषाल्लेश-
लोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम् ।' (मुं. १-१-७) इत्यादयो
हि दृष्टान्ता ब्रह्मणः सृष्टेः धृतिप्रणीताः । परिणामिनश्च मृदादयो
लोके सनधिगताः । तत्रश्च ब्रह्मपरिणाम एव जगदिति सामान्य-
मतमिति गम्यते, न तु षटाकाशवत् स्वप्नसंघातवद्वा मिथ्यासृष्टिमिति ।
तस्मादुत्पत्तिश्रुतिस्मोऽवगम्यतेऽजादयत्रक्षणस्यैव एव जातमिदं सर्वं
जीवाश्च तद्वत् एव सतः पृथग्भूता इति ॥

अत्र ब्रूमः । मैवं संस्थाः सर्वमिदं जातमेव श्रुतिप्रामाण्यादिति ।
 अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनामुत्पत्तिपरत्वानुपपत्तेः । 'न जायते म्रियते वा
 फणाचिन्नायं कुतश्चिन्न चमूव कश्चित् । अजो नित्यः आश्रतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे' (का. १-२-१८), 'स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽगचो ब्रह्म' (इ. ४-४-२५) इत्यादिभ्यः
 श्रुतिभ्यः कृतस्यनित्यत्वेनावगतस्य ब्रह्मणः परिणामित्वानोगान्,
 जीवात्मैक्यप्रगंसनश्रुतीनां च बहुलमुपलम्भात् । मृदादिदृष्टान्तेष्वपि न
 परिणामित्वं विवक्षितम् 'यथा सोम्यैकेन गृत्विण्डेन सर्वं गृन्मयं विज्ञातं
 स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेन्येव सत्यम्' (छां. ६-१-१)
 इत्यादिना विकारजातस्य मिथ्यात्वाभिधानात् 'मृत्तिकेन्येव सत्यम्'
 इति च कारणमात्रस्य सत्यत्वावधारणात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि तेजोऽ-
 बलानां ब्रह्मकार्णतोक्त्यनन्तरं तत्कार्णानाममघादीनां कारणभूततेजोऽ-
 बलत्रयतिरेकेणामाववचनात् 'अपागादग्नेरभित्वं वाचारम्भणं विकारो-
 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' (छां. ६-४-१) इत्यादिना ।
 अन्ततो गत्वा 'पेतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यम्' (छां. ६-८-७) इति
 परमकारणत्वेन सत्यत्वावधारणाच्च । अतः शुक्लानुरूपमेवेदं यत्पूर्वमुक्तं
 संघातानामात्ममायाविसर्जितत्वं घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीज्ञानामुत्पत्ति-
 भेदादिरिति च । तच्चोक्तमुत्पत्तिरिति एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृत्य ।
 न तु स्वतन्त्रं तर्कमाश्रित्य । न चैवं मृष्टिश्रुतीनां पूर्वमेव मृषासृष्ट्यादि-
 विषयत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतधोकारम्भो ब्रूथेति शङ्कनीयम् । यतो जीव-
 संघातोत्पत्तिभेदादिकं श्रुत्युक्तं मृषासृष्ट्यादिविषयकमित्येतावत्तत्र प्रति-
 पादितम् । इह पुनस्तत्पत्तिश्रुतीनां जीवात्मैक्य एवेदं पूर्वमिति प्रति-
 पिपादयिष्योपन्नासः कियत इति विशेषः ॥

कथं पुनरन्यार्थत्वमुत्पत्तिश्रुतीनामिति ? उच्यते । या न मृल्लोह
 विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिरदिता प्रकाशिताऽन्यथान्यथा प्रति-

वेदान्तं भिन्नभिन्नप्रकारेण, स सर्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्व-
बुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम् । उक्तमिदं तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कारण-
मात्रस्य सत्यत्वावधारणात्रोत्पत्तिपरता किंनु कारणस्वरूपनिर्धारणपरतेति ।
तत्र दार्ष्टान्तिके कारणस्य सत्यत्वावधारणानन्तरं 'स आत्मा तत्त्वमसि'
(छां. ६-८-७) इति पदे पदे जीवस्य परमात्मत्वमुपदिष्टं दृश्यते । यदि
हि जीवोत्पत्तिः सत्यत्वेन विवक्षिताऽमविष्यद् भेदश्च, तर्ह्युपासनादि-
यत्नान्तरसाध्योऽवस्थान्तरनिवद्धश्च ब्रह्मात्मभाव इति न सिद्धवत्
'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इति तदुपादिशत् । उपदिशति तु
श्रुतिः । अत इदं जीवस्य परमान्मत्त्व स्वयंसिद्धमेव श्रुत्या ज्ञाप्यत
इत्यवगम्यते । तस्मादन्यथाऽन्यथोदिता या सृष्टिः सा जीवात्मैक्य-
बुद्ध्यवतारायोपाय एव, न जीवजन्मभेदादिप्रतिपादनार्थमिति सिद्धम् ।
अत एव प्रतिश्रुति सृष्टिप्रक्रियाणां विगानेऽपि तेषामात्मैकत्वबुद्ध्यवतार-
प्राधान्यात् वेदान्तानां व्याहतोपदेशकत्वदोषः प्रसजति । यथाहु
वार्तिककाराः 'प्रक्रियानियमो नापि पुंश्रुत्युत्पत्तिप्रधानतः । प्रतिश्रुति
विगीतिश्च प्रक्रियाणां समीक्ष्यते ॥ यथा यथा भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः
प्रत्यगात्मनि । सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता ॥'
(बृ. वा. १-४-४०१, ४०२) इति ॥

अस्मि चात्रान्यार्थप्रतिपिपादयिष्याम्यन्यार्थकथने श्रौतो दृष्टान्तः ।
तद्यथा वाजसनेयके प्राणसंवादे वागाद्यामुरपाप्मवेधाद्याख्यायिका
कल्पिता दृश्यते । देवाः किञ्च यज्ञेऽमुरानुद्वीयेनात्येतुं संकल्प्य वागादीन्
क्रमेणोद्धातृत्वेन धविरे । तांश्च वागादीन् प्राणान् कल्याणविषयविशेषा-
सङ्गहेतोरमुराः पाप्मनाऽविध्यन् । ततो मुख्यप्राणमुद्धानार्थमुपगतवन्तः ।
तमपि पाप्मना वेद्मं यतमाना पराभूता अप्यशक्नुवन्तोऽमुराः विनेश्रुत्स्यादि
श्रूयते । नत्सर्वं प्राणस्य विशुद्धादिगुणवत्तया वैशिष्ट्यबोधवतारायोपाय
एव । न तु परमार्थतो वागादीनां यथाकथितरीत्या संवादस्तेषामुक्तक्रमेणो-

द्रातृत्वस्वीकारासुरपाम्पवेधादिकं च संजातमिति विवक्षयेति स्पष्टम् । तद्वद्विहोःपत्त्यादिकथनमात्मैक्यबुद्ध्यवतारायैव न तादर्थ्येनेति गम्यते । यथार्थसृष्ट्यसंभवात् । तदप्यसिद्धमिति चेत् । यदुक्तं प्राणसंवादो मुन्द्र-
प्राणश्रेष्ठ्यबोधवतारानैवेति, तदप्यसिद्धम् । देवतात्वेन वागादीनां संवादस्य याथावर्तोपपत्तेरिति चेत् । न । शाखाभेदेष्वन्यथाऽन्यथा संवाद-
श्रवणात् । यदि हि संवादः परमार्थ एवाभविष्यत्, एकरूप एव सर्व-
शाखात्यश्रोभ्यत । विरुद्धानेकप्रकारेण नाशोभ्यत । श्रूयते तु । तद्यथा
वाजसनेयके वागादयः प्राणा उद्गानकर्तृत्वेनोपाश्लान्दोग्ये तृती-
यावयवोद्गारत्वेन । वाजसनेयक एव प्राणसंवादान्तरं कल्पितम् ।
को नः श्रेष्ठ इति निश्चेतुं प्रजापतिमेत्य प्राणास्तद्वचनानुमारेण
यस्मिन्नुक्तान्ते शरीरं पापीनो मन्दते स एव श्रेष्ठ इति तन्निर्धारणार्थं
क्रमेण शरीरादुत्क्रम्य प्रोपिता इत्यादि श्रूयते । छान्दोग्ये चैवम् ।
प्रश्नोपनिषदि तु प्राणानां मुख्यप्राणेन स्वतन्त्रः संवादः प्राणस्यैव
शरीरधारणसामर्थ्यनिर्धारणं च श्रुतम् । ऐतरेयके तु तस्योक्तान्तौ
शरीरपातो यस्य च प्रवेशे तस्योत्थानं स एवोक्तं भविष्यतीत्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां मुख्यप्राणस्योक्तत्वं निर्धारयामासुरित्यास्यापिकोपलभ्यते ।
एवं वागादीनां परीक्षानुक्रमे संख्यानां च विधानं दृश्यते । तदेवं
संवादस्य विरुद्धानेकरूपत्वाच्छाखाभेदेषु न तादर्थ्ये संवादश्रुतीनां
नक्ष्यमवधारयितुम् । किनास्त्रिव वस्तुनि विकल्पासंभवात् । तद्योऽपि-
वाप्येष्वपि प्रत्येकम् । तत्रापि ह्यनेकप्रकारा मृष्टिः कचिदाकाशादि-
क्रमेण, कचित्तेजआदिक्रमेण, कच्चिप्राणादिक्रमेण, कचिदक्रमेणैवेत्येवं
क्रमादिद्वारको विरोधश्च प्रतीयते । कल्पसर्गभेदात् संवादश्रुतीनामुत्पत्ति-
श्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेत् । न । निष्प्रयोजनत्वाद्
यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न हि प्राणवैशिष्ट्यबुद्ध्यवतारं
जीवात्मकत्वबुद्ध्यवतारं च विहायान्यन् प्रयोजनं संवादोत्पत्त्यादीनां

विश्राम्यते । कृत्स्नब्रह्मात्मत्वविज्ञानात् फलं श्रूयते 'स एष नेति
 नेत्यात्मा अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि' (वृ. ४-२-४), 'एतस्मिन्न-
 दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलक्षणेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं
 गतो भवति' (तै. २-७), 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
 सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' (का. २-२-१२) इत्येवमादिवाक्येषु ।
 यथा प्राणवैशिष्ट्यबोधः सर्वत्र समानं प्रयोजनं तदुपासनाच्च तत्फलम् ।
 अतश्च फलवत्संनिधौ श्रूयमाणफलं तद्वद्भूमिति न्यायेन संवाद-
 श्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यबोधोपायत्वं यथा, तथा सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मैक्य-
 दर्शनोपायत्वमिति युज्यते । न ह्यन्तःप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां
 शक्यं कल्पयितुमिति । ननु तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थत्वं कल्प्यताम् ।
 वागादीनामग्न्यादिभावः श्रूयते । तयोपासनाच्चोपासकस्यापि वागादीना-
 मग्न्यादिभावप्रतिपत्तिः फलं स्यादिति ध्यानार्थत्वं संवादश्रुतीनाम् । एव-
 माकाशाद्युत्पत्तिप्रलम्बश्रुतीनामपि तत्क्रमेण 'मत्स्वरूपादेवोत्पत्तिस्तद्विपरीत-
 क्रमेण च मर्येव प्रविलय' इति ध्यानेन दृश्यविलयं कृत्वा निष्प्रपञ्च-
 ब्रह्मात्मना स्थितिः फलं भविष्यति । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति'
 (शत. ब्रा. १०-५-२-२०) इति श्रुतेरिति चेत् । न । तत्फलवा-
 भावात् । न हि वागादीनामग्न्यादिभावप्रतिपत्तिः संवादध्यानफलम्, अपि
 तु वैशिष्ट्यध्यानफलम् । न च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मना स्थितिरुत्पत्तिप्रलय-
 ध्यानफलम्, अपि तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यविद्याध्यस्तन्ब्रह्मज्ञानफलम् । अतो न
 ध्यानार्थत्वं संवादश्रुतीनामुत्पत्त्यादिश्रुतीनां वा । न च प्राणानां फलहो-
 ध्नातव्यः, भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ वा । फलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्ते-
 रनिष्टत्वात् । तद्वद्वानादि तत्प्रतिपत्तिरेव फलं स्यात् । तं यथा यथो-
 पासते इति श्रुत्युपदिष्टन्यायसाम्यात् । तस्माद्यथा वागादिप्राणसंवादश्रुतयः
 प्राणवैशिष्ट्यबोधोपावताराय, तथोत्पत्तिश्रुतयोऽप्यात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव
 नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । तथा च श्रुतिः सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य मदात्म

प्रतिपत्त्यर्थतां दर्शयति 'अत्रेन सोम्य शुद्धेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ' (छां. ६-८-४) इति । तस्मात् कार्यस्य कारणेनानन्वयत्वं बोधयितुमेवायं सृष्ट्युपदेश इति सिद्धम् । अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १५ ॥

आत्मैकत्ववादे उपासनादिविधीनां गतिः—

अत्राशङ्कते । यदि पर एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमार्थसन् 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः, असन्नान्यत्, किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ. २-४-५), 'य आत्माऽ-पहतपाप्मा ... सोऽन्वेष्टव्यः ॥ विजिज्ञासितव्यः' (छां. ८-७-१), 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां. ३-१४-१), 'आत्मेत्येवोवासीत्' (बृ. १-४-७) इत्यादिश्रुतिभिः ? कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' (?), 'एतद्वै जरामर्गं सत्रं यदग्निहोत्रम्' (शत. ब्रा. १२-४-१-१), इत्यादिभिरिति ? यद्यपि 'भविष्यदृक्ष्या गौणं तत्' (३-१४) इत्युक्तन्यायेन गौणत्वेनापि विधयः संगमनीया भवन्ति । तथापि किमर्थं श्रुतिरित्यमसत्त्वं भेदमाश्रित्य कर्मोपासने विधेः, अजाद्वयं तत्त्वमेव कस्मान्नोपदिशति ? - इति शङ्कितुराशयः । यद्यपि च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः', 'सोऽन्वेष्टव्यः' 'आत्मेत्येवोवासीत्' इत्यादिस्थलेषु 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादिवददृष्टव्यप्राप्तिर्न विवक्षिता । तथाप्यद्वयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं निदिध्यासनाख्यं दृष्टार्थमुपासनमुपदिष्टमेव । तथा 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इति यत्तसाध्यसाधनान्तरविधानं विहितं

३-१५]

दृश्यते । तदेतत्कथंचन नोपापत्स्यत यदि परमार्थत एक एवाऽऽत्मेति
श्रुत्यर्थः स्यादित्याक्षेपः । अथवाऽऽगमोपपत्तिम्यामजाद्वयमेव परमार्थ-
तत्त्वमिति प्रतिष्ठापिते का तर्ह्युपासनादिविधीनां गतिरिति बुभुक्षुसोरयं
प्रश्न इति श्लोकावतसणिकां कृत्वा तदुत्तरत्वेन व्याख्येयः श्लोकः ॥

अत्राऽऽह सिद्धान्ती । गुणु तत्र कारणं किमर्थेयमुपासना उपदिष्टेति ।
आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । आश्रमशब्दस्य आश्रमिपरत्वेन प्रयोगो दृष्टः
'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः' (आ. घ. २-२-२९) इत्यादिस्थले ।
वर्णिनश्च मार्गगा इति द्रष्टव्यम् । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
आश्रमा वर्णिनश्च त्रिविधाः । कथम् ? हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना
निकृष्टा मनुष्यपितृलोकरूपसाध्यविषया दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यं येषां ते हीन-
दृष्टयः । तेभ्यः कर्माणि विधातव्यानि । मध्यमा देवलोकविषया आत्म-
प्राप्तिविषया वा दृष्टियेषां ते मध्यमदृष्टयः । तेभ्यो दृष्टादृष्टार्था
उपासना विधातव्याः । उत्कृष्टा सर्वोत्तमा अद्वितीयात्मविषया दृष्टियेषां
त उत्तमाश्रमिणः उत्कृष्टदृष्टयः । तेषामजाद्वयात्मतत्त्वनिष्ठोपदेष्टव्या ।
तदेवं वर्णाश्रमिणो हीनमध्यमोत्तमदृष्टित्वेन त्रिविधा विद्यन्ते न
सर्वेऽद्वयात्मोपदेशार्हा यस्मात् तस्मात् तदर्थं मन्दमध्यमाधिकार्यर्थम्
उपासनोपदिष्टेयं कर्माणि च । तथा हि श्रुतिः 'सोऽयं मनुष्य-
लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः' (बृ. १-४-१६) इति लोकविशेषप्रेप्सुष्य एव कर्मोपासने
विशिष्योपदिशति । यदपि 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृ. २-४-५),
'सोत्वेष्टव्यः स विजिज्ञामितव्यः' (छां. ८-७-१), 'आत्मेत्येवोपासीत'
(बृ. १-४-७), इति चैवंजातीयकं विधिच्छायं वचनम्, तदपि परम-
पुरुषार्थिनां बहिर्मुखानां स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिविषयाद् विमुखी-
कृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तनार्थमित्यदोषः । आत्मतत्त्वान्वेषणे स्वयं
प्रवृत्तानां तु जीवात्मैकत्वमेवोपदिश्यते 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ.

२-५-१९), 'तत्त्वमसि' (छां. ६-८-७) इत्यादिभिर्न तूगमनम् । तदेवं मन्दमध्यमाश्रयवर्गार्थमुपासनेऽप्युपदिष्टा कर्माणि च । न त्वात्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थम् । तद्दृष्ट्या क्रियाकारकफल-व्यवहारानंमयात् 'तत्केन कं पश्येत्' (वृ. २-४-१४) इत्यादिश्रुतेः ॥

ननु सर्वेषामपि ज्ञानमेव किं नोपदिश्यते ? अनृतद्वैतावलम्बनेन स्वप्रामाण्यविधातमप्यविगण्य किमिति वेदेन कर्माण्युपासनानि च विधीयन्त इति ? दयालुत्वाद्भेदस्येति ब्रूमः । दयानुहिं भगवान् वेदो ये येऽधिकारिणो यथा यथैव प्रवर्तन्ते तांस्तांस्तथातथैव पुरुषार्थो गय-प्रदर्शनेनानुगृह्णाति । अधिकारिणश्च हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टय इत्युक्तम् । तत्र मन्दमध्यमाधिकारिणां विविधमनोभूमिकानु सिद्धानां तत्तद्भूमिकानु-गुणं यथाप्रसिद्धमेव द्वैतमाश्रित्य तत्तत्फलसाधनत्वेन कर्मभेदा-नुपासनाभेदांश्च विधत्ते, न त्वात्मज्ञानम् । तेषामधिकारिणां परमपुरुषार्थं प्रत्यनर्धत्वात् । अतो येऽत्यन्तार्थहिर्मुखाः कामिनस्तेषां कामानुगुणं काम्य-कर्मभेदविधानेन, ये वर्णाश्रमाभिमानिन आमुष्मिकफलवाञ्छिनश्च तेषां तत्तद्वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मविधानेन, येऽन्तर्मुखाः कामिनस्तेषां तत्तत्फलफलोपसनाविधानेन, ये मनुष्यपितृलोकयोर्विरक्तास्तेषां देवलोक-साधनोपासनाविधानेन चाऽनुगृह्णाति । न चैवमनृतद्वैतावलम्बनेन कर्मादि-विधानाद्भेदस्य प्रामाण्यविधातः । यथाप्रसिद्धमेव क्रियाकारकादि-भेदमनूय पुरुषार्थो गयमात्रप्रदर्शनात् । द्वैतसत्यत्वानवधारणाच्च ॥

न च कर्मणामुपासनानां वा विधान एव वेदस्य परम-तात्पर्यमस्ति । न हि मन्दमध्यमाधिकारिणामर्थाय तानि साधनानि विदधदपि तांस्तत्रैव स्थिरिकरोति किं तु सन्मार्गगाः सन्तस्तत्तत्फल-क्षयदर्शनेन निर्विण्णाः कथमिमांस्तत्तमाभात्मैकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्नु-युरित्यनुकम्पयैव जानि तानि साधनान्युपदिशतीत्येतत् तत्र तत्र कर्म-

निन्दयोपासननिन्दया चाऽऽवगम्यते । 'यो वा एतदक्षरं गार्घ्यं विदित्वाऽ-
 सिद्धो के जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
 तद्वति' (श्रु. ३-८-१०), 'एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरा-
 मृत्युं ते पुनरेयापि यन्ति' (मुं. १-२-७), 'यन्नानसा न मनुते
 येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (के. ६),
 'नैतायता विदितं भवति' (श्रु. २-१-१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 दृश्यते च कर्मणामुपासनानां च ज्ञानार्थत्वम् । 'तमेतं वेदानुयचनेन
 ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (श्रु. ४-४-२२),
 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो
 ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सम्प्राप्तेः ब्रवीमि' (का. १-२-१५), 'यः
 पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यासीत ... परात्परं
 पुरिशयं पुरुषनीक्षते' (प्र. ५-५), 'उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः
 गमिष्यसि' (श्रु. ४-२-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र कर्मणां सत्त्व-
 शुद्धिजननेन मुमुक्षोः प्रत्यक्षप्रवणतामुत्पाद्य ज्ञानयोग्यताधाने विनियोगः,
 उपासनानां त्वपरब्रह्मविधारूपाणां कालान्तरं ब्रह्मलोके ज्ञानजनने,
 निदिध्यासनरूपाणां त्विहैवाऽऽत्मैकत्वज्ञाने इति विवेकः । ज्ञानोपदेशात्
 परं तु न कर्म बोधसना बोधविश्रयते । न चोपदेष्टुं शक्यते तदा
 किञ्चिदपि । वाक्यजनितज्ञानेन सर्वस्यापि देहेन्द्रियादेरनात्मनो रज्जुसर्प-
 वदत्यन्तं बाधात्पुनः कर्तव्यशेषानुपपत्तेः । तदाहुः सम्प्रदायविदः 'गौण-
 मिध्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं
 कथं नवेत् ॥' इति । श्रुतिभ्यश्चैवमवगम्यते । 'एतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विजज्ञौ'
 (छां. ६-१३-३), 'आत्मैवेदं सर्वमिति ... स स्वराद्भवति'
 (छां. ७-२५-७) इत्यादिभ्यः ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्य द्वैतदर्शनैरविरोधः

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परम्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

द्वैतिदर्शनं न सन्न्यग्दर्शनम्—

नन्वेवं कर्मोपासनाविधायकश्रुतीनां मन्दमन्दमाधिकार्यनुग्रहार्थं विहितत्वाद्द्वयात्मदर्शन एव श्रुतेः परमतात्पर्यमित्यस्तु विधियास्त्वरविरोधः । मतान्तरैस्तु विरोधो दुष्परिहर एवास्य दर्शनस्य । कापिलादिदर्शनान्यपि खलु सम्प्रदर्शनापदेशेनैव प्रवृत्तानीति । न । यस्माच्छास्त्रोपस्थित्यावधारितत्वादद्वयात्मदर्शनमेव सम्प्रदर्शनम्, तद्वाङ्मयान्मिथ्यादर्शनमन्यन् । शास्त्रस्याद्वैतात्मन्मेव तात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् तद्वाङ्मयं तावद्वैतदर्शनानां सिद्धमेव । युक्तिवाङ्मयं न तेषां शारीरकमीमांसायां दर्शितमिति नेह प्रपञ्च्यते । दर्शितं न द्वैतमात्रस्य वैतथ्यमिहापि पूर्वस्मिन् प्रकरणे । तदेवं शास्त्रयुक्तिवाङ्मत्वाद् द्वैतदर्शनानां न तैर्मिथ्यादर्शनैरस्य विरोधः शङ्कनीयः ॥

न केवलं शास्त्रयुक्तिवहिष्कृतत्वान्मिथ्यादर्शनं द्वैतिनाम्, किं तु शम्भेपादिदोषास्पदत्वाच्च । कथम् ? स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वस्वसिद्धान्तरचनानियमेषु द्वैतिनः कापिलादयो निश्चिनाः, एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति । एष एव परमार्थो नान्य इत्येको नियमः, एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति चापरः । तद्यथा कपिलदृष्टचनुसारिणस्तावत् प्रधानं त्रिगुणालोकं नानापुरुषाणां भोगभोगार्थं महद्वादिक्त्रेण परिणमते, तदेव च जगदुपादानकारणमिति मन्यन्ते । वाणादाश्च परमाणव एव तन्तुपटन्यायेन व्यणुकादिक्रमेण जगद्गरभन्त इति मन्यन्ते । सांख्यान्युक्तं प्रधानं नानुमन्यन्ते तदभिमतसत्कार्यवादं

ज्ञा । बुद्धानुयायिनस्तु केचित्पञ्चस्कन्धद्वादशायतनान्यष्टादशधातव
इत्येतत्सर्वं बाह्यमाध्यात्मिकं च त्रिष्वप्यन्वयम् वस्तुसदस्तीति मन्यन्ते ।
स्वासाधारणप्रक्रियया परमाणुवादमप्यनुसरन्तोऽपि भोक्तारमीश्वरं वा
काणादाभिमनं नैवानुमन्यन्ते । केचित्तु बौद्धाः क्षणिकविज्ञानसन्तान एव
मर्यज्यवहारनिर्वोदत्रभिगम्यन्ते । आर्हताः पुनर्जीवाजीवारूपौ द्वावेव
पदार्थौ नानाप्रकारेणावस्थितौ मन्यन्ते । सर्वत्र च स्याद्वादमाश्रित्या-
नैकान्तिकत्वमेव वस्तुतत्त्वमिति ब्रुवते । जीवात्मानं च शरीरपरिमाणं
संकोचविकासस्वभावं स्वीकुर्वते । तदेवं द्वैतिनां विधाभेदाः परः
शतं विद्यन्ते । ते च सर्वेऽन्योन्यसिद्धान्तनियमाङ्गीकारेणैव तत्त्वं
नान्यत्, एवमेव चेदं सिध्यति नान्यप्रक्रियोयेति तत्र तत्र स्व-
प्रक्रियाभेदेऽनुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विपन्तीत्येवं राग-
द्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तव्यवस्थादर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्त
इति प्रसिद्धमेतत् । अयं तु तैरन्योन्यविरोधिभिरसदीयो वैदिक आत्मैकत्व-
दर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिराघाते तैः स्वस्य विरोधो
न जायते तद्वदयं पक्षस्तैर्न विरुध्यते । सर्वानन्यत्वादात्मन इत्यर्थः ।
एवं रागद्वेषानास्पदत्वादात्मैकत्वदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः । उक्तं
हि पूर्वं 'तस्मादद्वयता शिवा' (२-३३) इति ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

अपरमार्थद्वैतेनाद्वैतस्य न विरोधः—

केन हेतुना तैरयं न विरुध्यत इति ? उच्यते । अद्वैतं
परमार्थो हि यस्माद् द्वैतं नानात्वं तस्याऽद्वैतस्य भेदस्तद्भेदः ।
तस्य कार्यमुच्यत इत्यर्थः । यथा मूलस्य तरुणाखादि । कथमस्यार्थस्य
सिद्धिरिति ? 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत

बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृतं' (छां. ६-१२-२, ३)
 इति श्रुतेः । सदद्वयात्मन एव तेजआदिद्वैतस्य कार्यत्वाद्यगमात् ।
 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' (छां.
 ६-८-६) इति च । उपपत्त्यैतदेवम् । स्वचित्तमन्दनाभावे समाधौ
 मूर्छायां सुषुप्तौ च द्वैताभावात् । ततश्च चित्तस्पन्दनयुते स्वप्नादाविव
 दृष्टस्य द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वोपपत्तिः । न च कारणं सदद्वैतमपरमार्थैः
 स्वकार्यैर्विरुध्यत इति युक्तम् । तेषां द्वैतिना तु परमार्थतत्त्वाऽपरमार्थ-
 श्चोभयथापि द्वैतमेव । यथा सांख्यानां परमार्थमूर्तं द्वैतम् अपरमार्थाभि-
 मतेन काणादद्वैतेन विरुध्यते, तद्विपर्ययेण च काणादानां द्वैतदर्शन-
 मपरमार्थाभिमतेन सांख्यद्वैतदर्शनेन विरुध्यते । तदेवं समक्षित्वाद्वैत
 द्वैतेन विरुध्यत इति युक्तम् । इत्थं च तेषां पूर्वपक्षे सिद्धान्तेऽपि
 द्वैतस्यैव परमार्थत्वात्, स्वस्वप्रक्रियाणां च सर्वासामपि सिद्धान्तत्ये-
 नैवाभिनिवेशात्, मित्यास्विव वस्तुनि विकल्पानवकाशाच्च सर्वस्या अपि
 द्वैतदृष्टेः प्रतिपक्षतर्कपराहतत्वेन भ्रान्त्यमेवाऽवसीरते । न हि सांख्य-
 त्यान्यस्य वा कस्यचिद्वैतिनो दर्शनं सर्वसंप्रतिपन्नमिति सर्वद्वैतिभिः
 परिगृहीतमस्ति येन तस्याऽभ्रान्तत्वमवतिष्ठेत । अद्वैतस्य तु सुषुप्ताद्यनु-
 भवानुगृहीतस्य केनाप्यप्रत्याग्येयत्वादसददर्शनमभ्रान्तमित्यकामेनाप्रनु-
 मन्तव्यमित्यस्ति विशेषः ॥

यदि चेवं तेषां द्वैतदृष्टिर्भ्रान्तानामस्माकं त्वद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानाम्,
 तर्हि तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
 ईयते' (ष्ट. २-५-१९) इत्यात्मनोऽविद्याप्रज्ञानिमित्तत्वध्रवणाद्बहुरूप-
 त्वस्य । 'न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' (ष्ट.
 ४-३-२३) इति चाऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण द्वितीयस्याऽभावध्रवणाच्च
 सुषुप्ते । यथा हि मत्तज्जगत्सुखं योष उन्मत्तं भूमिष्ठं कंचिद्दृष्ट्वा 'गजा-
 रुद्रोऽहं बाहय मां प्रति हस्तिनम्' इति ब्रुवाणमपि तं प्रति न बाहय-
 त्मुन्मत्तोऽवमिति ज्ञानत्रयविरोधबुद्ध्या, तद्वदद्वैतान्मविदपि द्वैतिनो भ्रान्त-

त्वेन पश्यन्न तैः मह विवादं कर्तुमुद्युङ्क्ते । यतः परमार्थतो ब्रह्म-
विदात्मैव तेषाम् । तेन हेतुनाऽयमस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥

अद्वैतपक्षस्य शून्यवादाद्वैतलक्षणम्—

अत्र यद्यपि शून्यवादिनो न द्वैतिनः, मदसदादिदृष्टीनां
द्वैतान्तर्भूतानां सर्वाणामपि ग्रान्तित्वेन निराकरणात्, स्वाभिमतदृष्टि-
विशेषाभावाच्च । तथा च तेषामप्यद्वयवादिनां दर्शनमविरुद्धमेव
द्वैतिदर्शनैरिति प्रत्यवस्थातुं शक्यते । तथापि प्रतीत्यसमुत्पाददर्शन-
बलादेव केवलात् सर्वस्य द्वैतस्य स्वभावशून्यत्वमवसेगमिति कृत्वा
सर्वदृष्टिनिःसारणार्थं तत्तद्दृष्ट्यनिष्टप्रसञ्जनरूपतर्कमात्रसमाश्रयणात्, तर्क-
मात्रस्य द्वैतावलम्बनं विना प्राणधारणाभावात्, तर्कस्यापि नैऋत्याभाव्यस्य
तर्केणैव साधने दोषस्य तादवस्थानपायात्, भावनाप्रकर्षेण सर्वशून्यता-
दर्शनस्य वैयक्तिकानुभक्ताग्रत्वात्, प्रतिपक्षभूतैर्विशानवादिभिस्तादृशा-
नुभवस्यान्यथैव नयनात्, तत्राविरुद्धत्वकल्पनं प्रतिज्ञामात्रेणेति
भवति । इह पुनरद्वैते सावेत्रिकानुभवानुसारेणावस्थात्रितयपरीक्षापूर्वक-
मागमोपपत्तिभ्यामवधारिते न तादृशविवादावसरो मनागर्पांतं वैपम्यम् ।
यत्कारणं द्वैतिदर्शनानां जागरितैकदृष्ट्या लब्धात्मकत्वाच्च तैस्य विरोधः
शक्यशङ्कः । त्रिष्वभूतवस्त्वेकत्वस्येव प्रतिबिम्बानेकत्वप्रतीतिमात्रेणे-
त्यनवद्यम् ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन ।

तच्चतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

द्वैतस्य परमार्थत एवाद्वैतकार्यत्वे दोषः—

द्वैतमद्वैतभेद उच्यत इत्युक्तम् । अत्र स्यात् कस्यचिदाशङ्का
द्वैतमपि तर्कद्वैतवत् परमार्थसदिति । न हि परमार्थबीजकार्यं सद् वृक्षादिकं
न परमार्थसदिति युज्यते । तदेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह — मायया भिद्यत

इति । अयं भावः । अत्र द्वैतस्य सत्यत्वं ब्रुवन् प्रष्टव्यः किं द्वैतं नाम सदद्वयात्मनोऽनन्यदुतान्यदिति । यद्यनन्दत् तर्ह्यस्तु तस्य सत्यत्वमपि । न हि ययमद्वैतस्य सत्यत्वं वारयामः । अधान्यदेव वृक्षादिकमिव बीजात् परमार्थतो भिद्यमानमित्युच्यते, तन्न । निरवयवत्वादात्मनः, बीजवदुपमर्शभावाच्च । न ह्यात्मा स्वात्मानं बीजवदुपमृद्य द्वैतात्मना परिणमते । सावयवं हि स्यावयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा बीजं स्कन्धशाखादिभेदैः, मृदा घटघटिकोदखनादिभेदैः । तस्मात् परमार्थसदद्वैतं माययैव द्वैतरूपेण भिद्यते चन्द्र इव तैमिरिकानेकचन्द्रभेदैः रज्जुरिव च सर्पधारादिभिर्भेदैः । नान्यथा निरवयवमजं कथंचन केनचिदपि प्रकारेण — सांख्यार्थभ्युपगतपरिणामक्रमेण वा वैशेषिकाद्यभिमतारम्भक्रमेण वा — न भिद्यत इत्यभिप्रायः । परमार्थचन्द्र एव हि तैमिरिकदृष्ट्याऽनेकचन्द्रात्मना गृह्यते । रज्जुरेव च मन्दान्धकारवृषितदृष्ट्या सर्पधाराद्यात्मना । न तु परमार्थत एवानेकचन्द्रा लोकदृष्टचन्द्रव्यतिरेकेण सन्ति रज्जुव्यतिरेकेण वा सर्पादय इति ॥

ननु तत्त्वतो एवाऽद्वैतं द्वैतात्मना परिणमते प्रधानादिवत्, द्वैतमारभते वा परमाण्वादिवदित्येव युक्तो न स्यादिति ? अत्रोच्यते । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यजत्वं जह्यादद्वैतम् । तथा चामृतं सन्मर्त्यतां व्रजेत् । अजत्वाद्धीदमद्वैतममृतं भवति । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ. ४-४-२५) इति श्रुतेः । तत्त्वतो भिद्यमानं तु जनिमत्त्वान्मर्त्यतां व्रजेत् । अद्वयं च द्वैतमारभते चेति विप्रतिपिद्धम् । अनेकपक्षत्वादारम्भस्य । किं च तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यद्वयं स्वस्वभावं हित्वा सद्वयं भवेत् । यथाग्निः स्वभावमौष्ण्यं हित्वा शीततां व्रजेत्तद्वत् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । न हि भावानां स्वभाववैपरीत्यप्राप्तिः केनचित् प्रमाणेन निवृत्ता । सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च स्याद्वस्तुनः स्वभाववैपरीत्ये ।

सर्वत्रानाश्रयात् । तस्मादजममृतमद्वयमात्मतत्त्वं मायैव भिद्यते न
परमार्थतः । तस्माच्च प्रतीतरूपेण परमार्थसद् द्वैतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अजस्वभावस्य ब्रह्मणो जात्यभ्युपगमे दोषाः

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेप्स्यति ॥ २० ॥

जातब्रह्मवादे मतद्वयं तदोपपद्य—

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वाचदूषकाः अजात-
स्यैव भावस्याऽऽन्मतस्त्वस्य स्वभावतोऽमृतस्य जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति ।
— कथम् ? तत्र केचित् तावत् ब्रह्मणो द्वैताद्वैतता जीवस्य ब्रह्मविकारतां
परस्माद् भिन्नाभिन्नतां चाभ्युपगच्छन्ति, केचिच्छूपाधिवशाद्विन्नाभिन्नोऽपि
परस्माज्जीव उपाधिनाशे परैकैकतो गच्छतीति वदन्ति । अन्ये
पुनर्जीवब्रह्मणोरभिविष्कुलिङ्ग्यदंशांशित्वमिच्छन्तीत्येवमादिप्रक्रियाभेदाङ्गी-
कारेण येऽजस्यामृतस्य ब्रह्मण एव जातिमिच्छन्ति — तेषां जातं
चेद् ब्रह्म तदेवायत्नं मर्त्यतामेप्स्यतीत्युक्तं स्यात् । जातस्य हि भ्रूयो
मृत्युरिति । तैस्तु वक्तव्यं सोऽजातः स्वभावतो ह्यमृतो भावः सत्तात्मा
कथं मर्त्यतामेप्स्यतीति ? न कथंचन मर्त्यतामेप्स्यत्यमृतस्वभावश्चेत् ।
न हि यस्तुनः स्वभाववैपरीत्यं कस्यचिदिष्टमित्याभिप्रायः ॥

आधुनिकजातब्रह्मवादस्तन्निरासश्च—

ये चाधुनातना वर्णयन्ति — विद्विच्छरीरकं ब्रह्म । तत्कदाचिन्
स्वस्माद्भिन्नतत्त्वपदेऽनावर्तितिसूक्ष्मदशापन्नचिद्विद्वस्तुगरीरं तिष्ठति ।
तत्कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिद्विद्वस्तुगरीरम् ।
तच्च कार्यावस्थम् । तत्र कारणान्नस्वस्य कार्यावस्थापत्तौ अचिदंशस्य कारणा-

वस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोगत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्तराभाव-
 रूपविकारो भवति । चिदंशस्य च कर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनुरूप-
 ज्ञानविकासरूपविकारो भवति । उभयप्रकारविशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्थ-
 तदुभयविशिष्टत्वरूपविकारो भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्ति-
 रूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः इत्यादि । तेषां न
 स्वभावेनाजं ब्रह्म । तस्मावस्थान्तरापत्तिरूपस्य जन्मनस्तैः कण्ठरवेणा-
 भ्युपगतत्वात् । स्वप्रकारगतोभयविधविकाराभाववद्ब्रह्मेति चाभ्युपगमनात्रं
 तेषाम् । न हि विशेषणद्वयं विशिष्टात् पृथग्भूतं येन विशेषण-
 विकारेऽपि विशिष्टमविकारीत्युच्येत । न हि देवदत्तः स्वावयवविशेषगत-
 वेदनया वेदनावाक्यं भवतीति । ननु 'स वा एष महानज आत्माऽ-
 जरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (बृ. ४-४-२५) इति श्रुतेरेतत्सिद्धन्तीति
 चेत् । न । शापकत्वाच्छास्त्रस्य । विद्यमानार्थस्य शापकः हि शास्त्रं
 न तु कारकमिति नैतद्वचनयत्नादपि विशिष्टस्याविकारित्वं न्यायविरुद्धं
 सिध्येत् । किं च नैतद्वचनं ब्रह्मणस्त्वदुक्तोभयविधविकारनिषेधपरं
 भवितुमर्हति । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु'
 (४-४-२२) इत्यनेनैकवाक्यत्वाय जीवात्मन एवागृतेन परैकैकत्वं प्रदर्श्य
 तदेकव्यविशो ब्रह्मभावप्रदर्शनेनोपसंहारात् 'अभयं वै ब्रह्म भवति य
 एवं वेद' (बृ. ४-४-२५) इति । किं च 'तद्वैश्वत बहु स्या प्रजायेय'
 (छां. ६-२-६) इति । ब्रह्मण एव स्वयं बहुभवनसंकल्पः श्रूयते ।
 तत्र मुह्यन्मृत्त्योपपद्यते यदि प्रकारगतबहुत्वं ब्रह्मणोऽपि न भवति ।
 अथैतदप्यस्त्वित्युच्यते, न तर्हि प्रकारगतविद्याराभाववद्ब्रह्मेति सिद्धान्त-
 हानिः प्रसज्यते । किं चान्यत् 'सदेव सोम्येदमग्रा आसीदेकमे-
 वाद्विर्तीयम्' (छा. ६-२-१), 'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीद्वान्यत्
 किञ्चन मिपत्' (ऐ. १-१) इत्यादयः श्रुतयः नष्टेः प्राग्ब्रह्मण एकत्वाव-
 धारणपरा. कुप्येरन् यदि तदानीं चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्यात् ।

तथा 'तत्त्वमसि' (मां. ६-८-७), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ. १-४-१०), 'अयमात्मा ब्रह्म' (मं. २, बृ. २-५-३) इति जीवब्रह्मैक्योपदेश-
पराः श्रुतयो निष्कारणं मुख्यार्थात् प्रच्याविता भवेयुरस्मिन् पक्षे ।
तच्छरीरशरीरिभावमुपेतोक्तमिति चेत् । न । तत्साधकश्रुतिप्रकरणा-
द्यभावे तत्परत्वकल्पनायोगात् । ननु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्....
यस्य पृथिवी शरीरम्' (बृ. मा. ३-७-८) इत्यारभ्य 'य आत्मनि
तिष्ठन् यस्य आत्मा शरीरम्' (बृ. मा. ३-७-३०) इत्येतदन्तं
चेतनमचेतनं च पृथङ्निर्दिश्य तस्य तस्य परमात्मशरीरत्वाभि-
धायकश्रुत्यन्तरसिद्धशरीरशरीरिभाव एवाऽन विवक्षित इति गम्यत
इति चेत् । न । अतत्परत्वात् । अन्तर्यामिस्वरूपनिर्देशपां हि
तद्वाक्यं न तु पृथिव्यादेस्तच्छरीरत्वावधारणपरम् । पृथिव्यादिदेवतानां
कार्यकरणान्येव तस्य कार्यकरणानि न तस्य पृथक्कार्यकरणानि विद्यन्ते
स्वकर्माभावात् । तस्य परमात्मनः सान्निभूतस्य सान्निध्यमात्रेण च
नियमेन सर्वेषां कार्यकरणानां प्रवृत्तिरित्येवमन्तर्यामिस्वरूपनिर्देशपरं
वाक्यं न शरीरवत्त्वेऽपि व्याप्रियते । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
अतोऽतत्परेण वाजसनेयकवाक्येन न मुख्यैकत्वपराणां तत्त्व-
मसीत्यादीनां बाधनं न्याय्यम् । अतः शास्त्रवाक्यमिदं दर्शनम् ।
इतश्च । 'एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'
(बृ. ४-५-१३) इति सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनता ब्रह्मण उपदिशति
शास्त्रं ॥ तु त्वदुक्तप्रकारेण शरीरशरीरिभावेनानेकरसताम् । 'मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (बृ. ४-४-१९)
इत्यनेकधादर्शनापवादपूर्वकम् 'एकधैवानुदष्टव्यम्' (बृ. ४-४-२०)
इत्यवधारयति । अतश्च शरीरशरीरिभावेनानेकधादर्शनं शास्त्रबहिष्कृत-
मित्यवसीयते । न च चिदचिच्छरीरकं चैतन्यमित्यस्य वा चिद्वृणकं
चिद्व्यमित्यस्य वा चिद्वृणः संकोचविकाराह इत्यस्य वा वाक्यस्य सम्बन्धं

पश्यामः । चैतन्यस्यासंसर्गिणो वस्त्वन्तरसंसर्गस्य चिन्तयितुमप्य-
शक्यत्वात्, चितश्च स्वतो भेदाभावात्, निरवयवत्वेन संकोचविकासा-
द्यनर्हत्वाच्च । दीपमण्यादीनां त्वचित्स्वरूपत्वान्न तद्गृह्यन्तेन चिति द्रव्यत्व-
गुणत्वादिकं कल्पनीयं संविदनुसारिभिः । अपि च सुषुप्तिसनाध्यादिषु
सर्वप्रकारस्यापि द्वैतस्याभावे सर्वानुभवसिद्धे सति जागरितदृष्ट्यवष्टम्भेन
तत्राप्यात्मनः सविशेषत्वानुमानं कुतर्कविजृम्भणमेवेत्यनुमन्तमनुभवप्रश-
पातिभिः । तथा मृष्टेः प्रागापि । सुषुप्तिसमानयोगक्षेमत्वात्तदवस्थायाः ।
तस्माच्छ्रुतियुक्त्यनुभववाक्यत्वाद्जाद्वयब्रह्मविकारपक्षोऽयं सर्वथा त्याज्योऽ-
जातामृतात्मनो मर्त्यत्वगमनमनिच्छद्भिः श्रेयस्कामैरित्यलं विस्तरेण ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद् भविष्यति ॥ २१ ॥

जातब्रह्मवादे दृष्टविरोधः—

इतश्चायुक्तो जातब्रह्मवादः । यस्मादमृतत्वभावं चेद् ब्रह्म
न मर्त्यं जीवरूपं भवितुमर्हति । तथा न मर्त्यं सद् जीवरूपं ब्रह्मोपासने-
नाप्यमृतं भवितुमर्हति । न हि लोके किञ्चिन्मर्त्यं सदमृतं भवति
मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगेणापि । यतः प्रकृतेर्वस्तुस्वभावस्यान्यथाभावः
स्वरूपतः प्रच्युतिर्न कथंचिद् भविष्यति । आग्नेरिदौष्ण्यस्य प्रच्युतिः ।
तथा सति वस्तुन एव नाशप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्माद् ब्रह्मणो वास्तविको
जीवभावेनोत्पत्तिर्जीवानां वा वास्तविकेनैव वृत्तेन जीवभावं परित्यज्य
ब्रह्मभावापत्तिर्नाभ्युपगन्तव्या वस्तुदर्शनकोविदैः । अविद्याकल्पितजीवभाव-
निवृत्तिरेव तु ब्रह्मभावापत्तिरेष्टव्या 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुं.
३-२-९) इत्यादिश्रुतेः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यासति निश्चलः ॥ २२ ॥

अमृतस्य जात्यभ्युपगमेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः—

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतोऽपि भावः परमात्मा मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायमानः, तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मूषैव । न हि स्वभावो भावानां निवर्तेत कचिदकथं-चिदपीत्युक्तम् । कथं तर्ह्यमृतो भाव इति प्रतिज्ञेति ? तस्य कृतकेनैवामृतश्चेत् स भावस्तदाऽमृतत्वप्रतिज्ञा युक्ता स्यात्, यद्वि कृतकं तद-नित्यमिति युक्तं तस्यामृतं मर्त्यं भवेदिति । परं तु नास्ति कृतकेनाऽमृतं किञ्चिद्वस्तुतः । 'नास्त्यकृतः कृतेन' (मुं. १-२-१२) इति श्रुतेः । अतोऽयुक्तमेवैतत्कृतकेनामृतम्, किञ्चिदस्ति, तच्च मर्त्यताम् गच्छतीति । किं चान्यत् । जीवो मर्त्यः सन्नुपासनेन साधनेन देह-पातादूर्ध्वं पुनरपि यद्यमृतः स्याच्चापि कृतकेनैवामृतो भवेत् । स तथा कृतकेनामृतः कथं निश्चलः स्थास्यत्यमृतस्यभावतयैव ? न कथंचिद् स्थास्यति । ततोऽमृतत्वात् प्रच्युत एव स्यात् । तस्मादात्मजातिवादिनः सर्वदा प्रागूर्ध्वं चोत्पत्तेः, जीवावस्थायां ब्रह्मावस्थायां वाऽजं नाम नास्त्येव, सर्वमेतन्मर्त्यमित्यापतति । ततश्चाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः, अमृतत्वप्रच्युतिप्रौढ्यादि-त्यभिप्रायः ॥

नन्वजातिवादिनो वा कथमुपासनेनामृतत्वं सेत्स्यति ? न हि कृतकेनामृतं निश्चलं तिष्ठेत् । श्रूयते तु 'न च पुनरावर्तते' (छां. ८-१५-१), 'इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते' (छां. ४-१५-५), 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति' (बृ. मा. ६-१-१८) - इति चामृत-त्वस्य निश्चलत्वम् । अतोऽजातिवादिनोऽप्युपासनेन साधनेनामृतत्वं वदन्तीभिः श्रुतिभिर्विरोध एव । न ह्यजात्ममृतं कृतकं चेत्युपपद्यते । किंचाऽऽत्मज्ञानेन वा कथं स्वाभाविकमृतत्वप्राप्तिर्भविषी ? न हि स्वभावः प्राप्यो भवेत् । नित्यप्राप्तो हि सः । अथाऽविद्ययाऽप्राप्तः सन् विद्यया प्राप्यो भविष्यतीत्युच्येत, तर्ह्यविद्यानाशविद्यालभनिमित्त-

विशेषाभ्यनुज्ञानादमृतत्वस्य च विद्यया प्राप्तेः कृतकत्वादनियच्छलत्वं
 दुर्वारं स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः । उपासनेन तत्राविद्यामृतत्वप्राप्तिर्नास्ती-
 किमत एवाऽऽस्माभिः । मनोऽर्चिरादिना मार्गेण कार्यत्रयलोकमभि-
 संयधोपासको दायद्वयलोकस्थितिमावतत्रैव तिष्ठति प्राक्तनो नावर्तत
 दत्तेनायाननाशुचिश्रुतीनामभिप्रायः । 'इमं मानवम्', 'इह' इति
 विशेषणार्थवत्त्वाय हि कल्पान्तर आश्रयः कल्पनीया भवति । न च
 कृतकत्वादमृतत्वग्रन्थ्याच्यस्यानुपपत्तिः शङ्कनीया । गौणामृतत्वस्यैवात्र
 विशिष्टतत्वात् । 'आमृतसंज्ञं स्यान्ममृतत्वं हि भाष्यते' (वि. पु.
 २-८-१७) इति पौराणिकस्मरणात्त्वाप्यनृतशब्दत्वं हि न
 विरुध्यत इति । ज्ञानप्रकरणे विहितानां तूपासनानां ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण
 क्रममुक्तिरुक्तत्वात् तत्राऽमृतत्वस्य कृतकत्वमित्यदोषः । अत एव धार्तिक-
 काराः प्राहुः 'उपासनानि सर्वाणि परविधाधिकारतः । क्रममुक्तिरजानीति
 वा गमिष्यसि गौरतः ॥' (वृ. वा. ४-२-१३) इति । यत्तुक्रमविद्या-
 नाशविद्याभनिमित्तविशेषाभ्यनुज्ञानाद्विद्याप्राप्पस्याप्यमृतत्वस्य कृतक-
 त्वादनियच्छलत्वं दुर्वारं स्यादिति । तदमन् । अविद्याकलना-
 विषयत्वाभ्युपगमात् तद्विशेषस्य । तथाप्यविद्याश्रयत्वानाश्रयत्वकृतो
 विशेषोऽभ्युपगतः स्यादिति चेत् । 'ध्यायतीव लेलायतीव' (वृ.
 ४-३-७) इति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । 'नाहं किञ्चि-
 दपि जानामि' इत्यविद्याश्रयत्वदर्शनादयुक्तमिति चेत् । तस्यापि
 प्रत्ययस्याऽऽत्मनो विषयत्वात्तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । तस्मात्ताजातव्रत्तवादिनः
 कथंचिदमृतत्वस्य कृतकत्वमित्यलमिति प्रसङ्गेन ॥ २२ ॥

अजतिवाद एव श्रौतो न जातब्रह्मवादः

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निर्विकं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

अजातिवादे सृष्टिश्रुत्यक्षराक्षस्यम्--

नन्यजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते । यतोऽजातं च व्रजं स्यात्मानं रूपान्तरेण सृजति चेति विप्रतिषिद्धम् । विद्यते तु सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । अतोऽजातिवाद्वा न श्रुतिसंमत इवेति चेत् । अत्रोच्यते । बाह्यं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५) इति ह्ययोचाम । किमर्थस्तर्ह्युक्तेऽपि परिहारे प्रकृतल्लोकारम्भ इति । सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधशङ्कापरिहारार्थं इति ब्रूमः ॥

तत्र जातव्रजवादी मन्यते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै. २-१), 'तत्तेजोऽसृजत' (छां. ६-२-३) - इति चैवं जातीयका श्रुतिर्जातव्रजवाद एवाञ्जसी । कुतः । न हि 'संभूतः', 'असृजत' इति श्रुत्यक्षराणामानुलोम्यमजातिवादे भवेदिति । तदसत् । कुतः ! श्रुतेरुभयममत्वान् । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अभूततो मायया वा सृज्यमाने वस्तुनि सृष्टिश्रुतिः समा तुल्या । 'माया क्षेत्रा मया सृष्टा' (मो. ध. ३३९-४५), 'भ्वमे स्तम्भान् पिशाचः संभूतः' - इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न आकाशस्तथ्यतः संभूतः इति तत्तेजः परमार्थत एवासृजत इति वा विशेषणं दृश्यते । तस्मात्सृष्टिश्रुतिः परमार्थसृष्टिरेति निर्बन्धको हेतुर्न विद्यते । ननु गौणमुल्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिषेधिरुक्ता । मुख्यार्थस्य प्रथमतरं प्रतिभानान् तजतिलक्ष्य गौणस्वीकारे कारणं न पश्याम इति चेत् । न । अन्यथा सृष्टेरप्रतिषेधत्वात्, निष्प्रयोजनत्वाच्चेत्ययोचाम । सर्वा ह्यविद्याविषयैव गौणी मुख्या च सृष्टिः । गौणी स्वप्ननायादि-सृष्टिर्मुख्या चाकाशादिभूतसृष्टिर्गिरिसमुद्रप्राणिमनुष्यदेवादिमृष्टिः । सा सर्वैव घटघटाकाशान्यायेनाविद्यादृष्ट्यैव सृष्टिः । न परमार्थतः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु भदेभारम्' (श्वे. ४-१०) इति

श्रुतेः । न परमार्थतः । न हि परमार्थदृष्ट्याऽऽत्मवस्तुव्यतिरेकेण किञ्चित्स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरं सृष्टमस्ति । न चाजस्याऽऽत्मनोऽन्वधाभाव-
रूपा सृष्टिः कथंचन संभवति । अजश्चाऽऽत्मा । 'स बाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । तस्मादाविधिन्नेव सृष्टिः
श्रुत्युपदिष्टाऽऽत्मैकत्वबुद्ध्यवतारोगयत्वेन । न तु सृष्टेस्तदतिरेकेण
प्रयोजनान्तरमस्ति श्रुतं कल्प्यं चेत्यबोचाम प्राणसंवादोदाहरणेन ॥

तस्माद्यद्यपि भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने वस्तुनि श्रुत्यक्ष-
राणि समानि, तथापि तात्पर्येण यन्निश्चितमेकमेवाद्वितीयमजममृत-
मिति, यच्च युक्तियुक्तम् - युक्त्या च संपन्नं तदेवेति ह्यबोचाम
मायया भिद्यते ह्येतदित्यादिभिः पूर्वग्रन्थैः - तदेवाजमद्वैतं श्रुत्यर्थो
भवति नेतरत् कदाचिदपि, भूतत एव सृष्टं द्वैतमिति ॥

अत्र व्याख्याने केषांचिद्भ्रान्तिकृतं दूषणम्—

अत्र 'भूततोऽभूततो वाऽपि' इति परमार्थतो मायया वा
सृज्यमाने समा श्रुतिरिति विवृण्वता भाष्यकारेण परमार्थतोऽजातमेव
सद् ब्रह्म मायया जायते इति श्रौतपक्ष एव युक्तिसंमतोऽपीति
प्रकरणार्थः स्फुटीकृतः । एष एव च प्रकरणकृद्भिमतोऽर्थ इति
'मायया भिद्यते ह्येतत्' (३-२७), 'मायया जायते तु सः'
(३-२४), 'सतो हि मायया जन्म युज्यते' (३-२७), 'अतनो
मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते' (३-२८) - इत्यादिपूर्वापर-
वाक्यसंदर्भपर्यालोचनादवगम्यते । तत्रैवं स्थिते 'भूतस्य जाति-
मिच्छन्ति' (४-३) - इति वादिविप्रतिपत्तिप्रदर्शके वाक्ये भूताभूत-
शब्दौ सदसत्पदार्थपरत्वेन स्वयं व्याकरिष्यत एव भाष्यकारस्या-
त्राऽर्थान्तरपरत्वेन व्याख्यानमनुचितमित्यविक्षेपः केषांचित्प्रकरणवाक्य-
शेषावनिरूपणेन रमसात्कृत इत्येतदेव स्फोरयति न तु भाष्य-
कृत्याख्याने विंचिद्दोषमावहतीत्याकलयीयं सुधीभिः ॥

निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षा किमर्था ?—

अथात्रैतच्चिन्त्यम् । निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे तस्य युक्तियुक्तत्वमपि किमर्थमपेक्ष्यत इति ! न हि कृतमेव क्रियते । निश्चितश्च श्रुत्यर्थो युक्तिमपेक्षते चेति विप्रातिषिद्धमिव लक्ष्यते । श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गश्च । श्रुतेर्निरपेक्षप्रामाण्यसिद्धये सत्यत्र युक्तेरागमशेषत्वं प्रतिज्ञातं संशय-ग्रन्थे । अत्र पुनर्निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षत्ववर्णनं पुनरपि तदेवानिष्टं श्रुत्यप्रामाण्यं प्रसज्यतीव । तत्कथमिह पूर्वापरविरोध-परिहार इति चेत् ॥

इत्थम् । श्रुतिवाक्यार्थविचारमाध्यवसाननिर्वृत्तैव ब्रह्माद्यगतिर्न पुनः प्रमाणान्तरनिर्वृतेति श्रुतेर्निरपेक्षप्रामाण्यं यत्प्रतिज्ञातं तच्चदवश्यमेव न पुनस्तद्विरुद्धं किञ्चिद्दिहोच्यते । कथं नोच्यते निश्चितेऽपि श्रुत्यर्थे भूयोऽपि युक्तियुक्तत्वमप्यपेक्षितमिति ब्रुवता ! शृणु तद्यथेति । अप्रैतं ग्रन्थसङ्गतिर्द्रष्टव्या । 'अजमनिद्रमसप्रमद्वैतं बुध्यते तदा' (१-१६), 'रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः' (२-१८) — इति चाद्वयमात्म-तत्त्वमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थ इत्यभिहितमतीतप्रकरणयोः । तत्प्रत्यक्षादि-विरुद्धमित्याशङ्क्य 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' (१-१७), 'तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः' (२-३१) इत्यादिना द्वैतनिराकरणमपि श्रुत्यर्थत्वेन सिद्धवत्कृत्य परिहार उक्तः । तत्रैवं सति जीवोत्पत्ति-तत्कार्यकरणसंघातोत्पत्तिमृत्तोद्वादिदृष्टान्तोपादानपूर्वकगुणवचनानि कथं संगच्छन्तामुपासनाविधायीनि श्रुतिवचनानि चेति शङ्कयित्वा 'आत्मा ह्याकाशवज्जीवैः' (३-३), 'संघाताः स्वप्नवत्सर्वे' (३-१०), 'उपायः सोवताराय' (३-१५), 'जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्' (३-१४), 'उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुष्मया' (३-१६) — इति च तेषां वचनाना-मन्यथानेयत्वमुपवर्णितम् । स्वपक्षस्य च श्रुत्यनुसारित्वं 'रसादयो हि ये कोशाः' (३-११), 'द्वयोर्द्वयोर्मुपुशाने' (३-१२), 'जीवात्मनो-

रनन्यत्वम्' (३-१३), 'अद्वैतं परमार्थो हि' (३-१८) इत्यादिनोपपाद्य
जाताभातब्रह्मवादयोरेषाकर्म विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां युक्त्यपेतत्वतदुपेत-
त्वाभ्यां च तारतम्यं 'परस्परं विरुध्यन्ते तैस्त्वं न विरुध्यते' (३-१७),
'तत्त्वतो भिन्नमाने हि मर्त्यताममृतं ब्रजेत्' (३-१९) इत्यारभ्य 'कथं
स्यास्यति निश्चलः' (३-२२) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सङ्गीकृतम् ॥

अत्रान्तरे जातब्रह्मोपासनावादी मन्यते । भवेदेतदेवं सर्वं यद्य-
जातिबाध एवैकान्तेन श्रुतिविवक्षित इति निश्चीयेत । न चैवं
निश्चयोऽद्यापि जातः । न हि 'स आत्मा न विज्ञेयः' (मं. ७)
इत्यस्य वचनस्य नित्यविज्ञातोऽजद्वैत आत्मा इत्यर्थोऽवसातुं शक्यते ।
'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिनृष्टिवचनस्य 'नित्यप्रपद्योपशम
आत्मा' इति वा । तस्माच्छ्रुत्यक्षरानुलोम्यायाजादपि कथंचिदाकाशादि-
जगज्जायत इत्येवार्थः स्वीकार्यः । संभवति चैवं श्रुत्यर्थे किं कारणं
प्रत्यक्षादिविरुद्धं नित्याजब्रह्मवादं श्रौतार्थत्वेन स्वीकृत्यम् ! किं
च कारणं 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायमनुसरन्तो बहूनामनुरोपे-
नाजत्यस्यैव गौणार्थतां न कल्पयेम ! तस्मादजमपि ब्रह्म विचित्रानेक-
शक्तियोगात्स्वयमेव जायते जगज्जीवाद्यात्मनेति निश्चेतव्यम् । 'तदात्मानं
स्वयमकुरुत' (तै. २-७) इति तस्यैव कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् । तथा
चाऽऽह सूत्रकारः 'आत्मवृत्तेः परिणामात्' (वे. सू. १-२-२६) इति ॥

तत्राऽऽह भगवानाचार्यः । निश्चिनं युक्तियुक्तं च यच्छ्रवति
नेतरद्विति । अयमभिप्रायः । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि
शब्दप्रमाणकानां मर्यादा । तदत्रोपक्रमादिभिर्विचाल्यत्वेन श्रुतिर्निग्रीयते
तन्निश्चितमिति भवति, न तु शब्दोच्चारणनच्छ्रवणमात्रेण कस्यचिदर्थस्य
श्रौतत्वेन निश्चयो भवेत् । तदत्र श्रुत्यज्ज्ञादिपरत्वं श्रुतेः किं वा
जगज्जीवादिरूपेण जायमानव्यवस्यमिति शब्दशक्तिनिष्कर्षणेन निश्चयः
कर्तव्यः । न चोभयपक्षमत्र शब्दगदम् । विरोधान् । नापि विकल्पः ।

वस्तुनि क्रियास्त्विव विकल्पानुपपत्तेः । तत्राजत्वादिश्रुतयस्तावदैरा-
 काङ्क्षेण स्वार्थसमर्पकत्वान्नान्यथा नेतुं शक्याः । सृष्टिश्रुतीनां
 त्वन्यार्थताऽवसीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।तद्वि-
 जिज्ञासस्व । तद्ब्रूतेति' । (तै. ३-१) इति ब्रह्मावगमपरत्वदर्शनात् ।
 परमार्थमृष्टिमायिकसृष्टिसाधरणत्वाच्च ताः शक्या अजत्वादिश्रुतिशेषत्वेन
 कथंचिन्नेतुमित्युक्तम् । तस्माद् यदेव श्रुत्यर्थत्वेन निश्चितं
 तदेवाजत्वं श्रुत्यर्थं इति न जगदादिरूपेण सृष्ट्युपपादनार्थमनेक-
 शक्तियोगादिकं पारमार्थिकं ब्रह्मणः कल्पयितव्यम् । तदेवं निश्चितेऽपि
 श्रुतितात्पर्येऽत्र युक्तिरप्यादरणीया श्रुत्यर्थनिर्धारणाय, यत्कारणमनु-
 भवारूढमिह ब्रह्मज्ञानफलम् न कर्मफलवत्परोक्षमेव । न हि 'स आत्मा
 स विज्ञेयः' इति सिद्धश्रुतपदिष्टस्याऽऽत्मनो भविष्यत्कालज्ञानप्राप्यत्वं
 शक्यमुत्प्रेक्षितुमपि । आत्मत्वादेव हेयोपादेयत्वरहितनित्यसिद्धस्वरूप-
 त्वावगमात् । तस्मादत्र निश्चितमिति श्रुतितात्पर्यत्वेन निर्णीतमित्यभि-
 प्रायः । युक्तियुक्तं चेति चानुभवारोहकोपपत्त्युपेतमिति । न त्वागमे-
 नाऽवगमितिऽप्यर्थे युक्तिः काचनेप्यते । तत्र तदापेयातिशयाभावात् ।
 अतो न विरोधः । एवं चात्र श्रवणमात्रेणाऽजात्मतत्त्वमनुभवितुमसमर्थानां
 श्रुत्यनुगृहीतमायाजातिजाग्रत्स्वप्नसर्वसमत्वादिलक्षणसर्व एव स्योपष्टम्भक-
 लौकिकतर्कोपकरणोऽनुभवाङ्गत्वेन युक्त्यादिबाचोयुक्त्याऽप्युपेयते न तु
 तार्किकसंमतानुमानादिरित्यवगन्तव्यम् । तस्यैव च श्रौतार्थाभ्यूहन-
 सामर्थ्याधायकत्वात् तर्कः इति, तत्सामीप्येन तदङ्गानुभवान्तरोपस्थापना-
 दुपपत्तिः इति, श्रौतानुभवेन योजनाद्युक्तिः इति चैवमादिशब्दैर्यपदेश
 इति सर्वमवदातम् ॥ २३ ॥

अजाद्वयामृतमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः

नेह नानेति चाग्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

श्रुतेर्मायासृष्टिरेवाभिमतः—

कथमजाह्वयतत्त्वस्यैव श्रुतेर्निश्चितत्वमिति ? आह । यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात् ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभाव-
प्रदर्शनार्थमाज्ञायो न स्यात् । अस्ति च 'नेह नानास्मि किञ्चन'
(वृ. ४-४-१९) इत्यादिराज्ञायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मै-
कत्वप्रतिप्रत्ययार्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव, प्राणसंवादवत् । 'इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते' (वृ. २-५-१९) इत्यभूतार्थप्रतिपादकेन
मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु वेदे प्रज्ञावचनो मायाशब्दः ।
'माया वयुनमभिसृज्येत्येकादश प्रज्ञानामानि' (यास्क. नि. ३-०)
इत्यभिधानप्रस्थे प्रज्ञानामसु पाठात् । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्या-
मयत्वेन मायात्वाम्युपगमाददोषः । इन्द्रियजन्या हि प्रज्ञाः सर्व-
प्रत्यगात्मभूतं प्रज्ञानधनमेकमेव सन्तम् इन्द्रं परमेश्वरं परिच्छिद्य पराभूत-
मिवाचेतनमिव शब्दादिभेदत्वेन नामरूपकृतकार्यकरणावच्छिन्नानेकजीव-
रूपत्वेन च प्रख्यापयन्तीत्यविद्यामयत्वान्मायाशब्देन व्यपदिश्यन्ते ।
न पुनः परमात्मचैतन्यरूपा प्रज्ञा । तस्या एकत्वात् । मायास्वरूपप्रज्ञानां
चानन्तसंख्यात्वेनोपदेशाद् वाक्यशेषे 'युक्तं ह्यस्य हरयः शता दश'
(वृ. २-५-१९) इति । अतो मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभि-
रित्येवार्थः । अतो मायाशब्दस्य प्रज्ञावाचकत्वेऽप्यविद्यामयप्रज्ञाविषयत्वा-
दभूतार्थप्रतिपादकत्वं न विरुध्यते । यद्यप्येवमिन्द्रियप्रज्ञाभिर्दिपयत्परैव
बहुरूप ईयते न प्रज्ञानधनैकरसेन स्येन रूपेण, तथापि तन्मायाजाह्वय-
स्वरूपस्य न कापि घटि । यत आह 'अयं वै हरयोऽयं वै दश
च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनन्तमनन्तरमवाप्त-
मयमात्मा ब्रह्म सर्वांनुभूतिव्यनुगामनम्' (वृ. २-५-१९) इति ।
'अजायमानो बहुधा विजायते' (नै. आ. ३-१३) इति च
श्रुतिः । अत्र बहुधा जन्म माययैवेति गम्यते इति तुल्यशब्दे-

नादधारणार्थेनाह 'मायया जायते तु सः' इति । न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म-चेत्येतदुभयमेकत्र परमार्थतः संभवति, अमानाविद्यैत्य-मौल्यं च । न केवलं द्वैतनिषेधादजत्वावधारणाच्च, किं तर्हि फलवत्त्वश्रुतेरप्येकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः इति गम्यते । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई. ७) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । सृष्टिज्ञानेन तु न फलं विज्ञायत इत्युक्तम् । 'मृत्योः स मृत्यु-मामोति' (का. २-१-१०) इति सृष्ट्यादिभेददृष्टेर्निवृत्तत्वाच्चैतदेव-मवसीयते ॥ २४ ॥

संभूतेरपवादश्च संभवः प्रतिपिच्यते ।

को न्वेन जनयेदिति क्वरणं प्रतिपिच्यते ॥ २५ ॥

सृष्टितद्वैत्योः श्रुतिप्रतिषिद्धत्वम्--

'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभृतिमुपासते । ततो भूय इव तेतमो य उ संभूत्याः रताः' (ई. मा. ९) इति संभूतेर्देवताया उपपासत्वाप-वादात् संभवः प्रतिपिच्यत इति गम्यते । न हि परमार्थतः संभूतायां संभूतौ तदपवाद उपपद्यते । न च परमार्थत एकोत्पन्ना संभूतिदेयताऽनुपासत्येन निन्दामर्हतीति ॥

ननु समनन्तरोत्तरमिन् मन्त्रे 'अन्यदेवाहुः संभवात्' (ई. १०) इति फलवत्त्वकीर्तनात्रानुपास्यत्वकथनार्थ एव अपवादः । 'संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽ-मृतमश्नुते' ॥ (ई. ११) इति विनाशेन समुच्चयविधानाद् अमृत-प्राप्तिफलश्रवणाच्च समुच्चयविधानार्थ एवाऽयमिति गम्यते । यथा तदनन्तरम् 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' (ई. १२) इत्यविद्यापवादो न तन्निन्दार्थः, किं तु 'विद्यां चाविद्यां च' (ई. १४) इति समुच्चयविधानार्थः । यत्कारणं तत्रापि 'सन्निधया मृत्युं तीर्त्वा' इत्य-

विद्याया अपि मृत्युतरणं फलं श्रूयत इति । अतः कथं संभूत्यपवाद-
पात्रेण संभवप्रतिषेधः सिध्येत् । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्तां
किं तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायस्योभयत्र तुल्यत्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः ।
सत्यमेवं देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विनाशशब्दश्चाच्यस्य च कर्मणः
समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवाद इति । तथापि 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा'
इति विनाशाख्यस्याऽभिहोत्रादेः कर्मणः त्यागाविक्रान्तस्य तत्प्रयुक्त-
प्रवृत्तिरूपस्य च मृत्योरतितरणार्थत्वं यथा, तथा संभूतिविनाशशब्दश्चाच्य-
देश्यदेवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारद्वारेण कर्मफलरागप्रवृत्ति-
रूपस्य साध्यसाधनैपणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् 'अविद्याया मृत्युं
तीर्त्वा' इत्यनेन मन्त्रभागेनोच्यते । कथं तर्हीदृश्या अविद्याया विद्यायाः
समुच्चयः ? न हि तमसा प्रकाशस्य समुच्चयः कथंचिदपि घटन इति चेत् ।
शृणु । यणितरीत्या पुत्रवित्तकर्मरूपसाधनैपणाया मनुष्यपितृदेवलोक-
साधनैपणायाश्चेत्येपणाद्वयलक्षणान्मृत्योरविद्याया देवतादर्शनकर्मसमुच्चय-
रूपयाऽऽशुद्धेरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थलोचनपरस्याधिकारिणो
नान्तरीयकी परमात्मविद्येत्यतिरिति पूर्वभाविनी कर्मोपासनासमुच्चयरूपा-
मविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधना समुचीयत इत्युच्यते
'विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति मन्त्रार्थेन । अत्र सहेति
न समकालत्वं सहभावित्वं बोध्यते, किं तर्ह्येकपुरुषसंबद्धत्वम् । एकेन
हि पुरुषेण विद्या चाविद्या च संबध्यते इत्युभयं सहेत्युक्तिर्न विरुध्यते ।
अतोऽन्यार्थत्वात् 'ततो भूय इव ते' इति संभूत्यपवादो यद्यप्यशुद्धि-
वियोगहेतुरित्यर्थवादमात्रम् । अतन्निष्ठत्वात् । तथापि किं संभूत्यपवादोऽ-
यमर्थवादमात्रत्वादुपपन्नः, अथवा ब्रह्मविद्यापेक्षया अविद्याविषयत्वाद्विद्य-
मानवाद एवेति विषये 'संभूत्याऽमृतमश्नुते' इत्यत्र संभूतेर्मुक्त्यामृतफलत्वा-
भावादविद्याविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्ब्रह्मविद्याया मुक्त्यामृतफलत्वे परमतात्पर्यात्
तदानुगुणेन निन्दार्थत्वे स्वीक्रियमाणे प्रमाणान्तराविरोधाद् विद्यमानवाद

एवायमित्यवधार्यते । अत एव संगृतेरपवादात् संगृतेरापेक्षिकमेव सत्त्व-
माश्रित्य परमार्थसद्वैकत्वमपेक्ष्य पूर्वोक्तामृताख्यः संभवः प्रतिपिध्यत
इत्यविरुद्धम् ॥

एवं मायानिर्मितजीवस्येव मायोपनहारे अविद्यया प्रत्युपस्थापितस्य
विद्ययाऽविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात् को न्वेन परमार्थतो जनयेत् ? न हि
रज्ज्वामविद्याधारोपिते सर्पे विवेक्तो नष्टे पुनर्जनयेत् कश्चिन् । न हि
पुरापि परमार्थतः सर्प उत्पत्तो येन तस्य पुनर्जनकः कश्चिदाशङ्क्येत ।
न च स्वभावस्थितस्यान्यथाभावोऽस्ति । तथाऽजस्यास्याऽऽत्मनोऽविद्ययैव
'जीवत्वेन कल्पितस्य विद्याविवेकादविद्यानाशे सति स्वात्मन्येव स्वभावे
प्रविष्टस्य न कश्चिज्जनयिता भवतीत्यर्थः । को न्वित्याश्लेषार्थत्वाज्जन-
यितृ कारणं प्रतिपिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य पुनर्जनयितृ कारणं न
किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः ॥

यद्यपि वृक्षनिर्द्देशनाहरणेन याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् 'मर्त्यः स्विन्
मृत्युना वृक्षः कलान्मूलात् प्ररोहति' (वृ. ३-९-२८-४) इति
श्लोकेन मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति जगदुपादानकारणं पप्रच्छेति
प्रश्न एवायमिति प्रकरणपर्यालोचनया प्रतिभाति, तथापि सर्वस्यापि मर्त्यस्य
जीवत्वापनिपदं नैव पुरुषेण सर्वविशेषातिगेन स्वाभाविकेन सर्वात्मनाऽऽ-
त्मवत्त्वात्, मृत्योर्मृत्युनाऽऽत्मविद्यया वृक्षस्य कलान्मूलात् प्ररोहणं
भवेत्तद्व्येत्याश्लेषमेव प्रश्नच्छायाया प्रतिवादिब्यामोहनार्थं प्रत्युपस्थापया-
मासेत्यपि व्याख्यातुं शक्यत एव । अस्मिन् पक्षे ॥ 'यत्समूलनामृहेयुर्वृक्षे
न पुनराभवेत्' (वृ. ३-९-२८-६) इत्यादिग्रन्थः भुतिवचनत्वेन
प्राह्यः । यथा समूलमुत्पादितो वृक्षो न कथंचिदपि पुनराभवेत्, एवं मर्त्यो
मृत्युना वृक्षो विद्यया नष्टः सन् कलान्मूलात् प्ररोहति ! न किञ्चि-
न्मूलं प्ररोहकारणं विद्यते । मर्त्यत्वस्य समूलकापं कपितत्वादित्यर्थः ।
'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' (वृ. ४-४-७) इति हि

वक्ष्यति । इतश्च न मृत्युणा वृक्षो मर्त्यः पुनः प्ररोहति । यत्कारणं जात एव न जायते सः । अविद्यया जात इवावभासमान एवाऽज्ञाद्वयात्मना स्थितः परमार्थत इत्यर्थः । तमेवंरूपमेतं को नु पुनर्जनयेत् ? यदा-जातोऽपि न जायते वस्तुतस्तदा किमु वक्तव्यमविद्याया अत्यन्तग्राधे किमपि पुनर्जनयितुं कारणं न संभाव्यत इति । 'संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद' (मं. १२) इति हि विज्ञायते । जीवसंभृतिविनाशौ त्वविद्यया मांययेव मायानिर्मितस्य जीवस्येत्युक्तम् । वक्ष्यति च 'यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च' (४-६९) इति । श्रुतिश्च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' (का. १-२-१८) इत्यजस्याऽऽत्मनो जन्यतां जनकतां च पारमार्थिकां प्रतिषेधति । तदेवमात्मनः परमार्थतः संभवो वा संभवकारणं वा नास्तित्येव श्रुतिनिश्चय इत्यभिप्रायः ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहुते यतः ।

सर्वमप्राप्तभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवोपदेशादजात्मैव श्रुत्यर्थः —

इतश्चाद्वयात्मैव परमार्थ इति श्रुतिनिश्चितोऽर्थ इति गम्यते । यत्कारणं सर्वविशेषप्रतिषेधेन 'अथात आदेशो नेति नेति' (वृ. २-३-६) इति प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तर-त्वेन तस्यैव प्रतिषिद्धविषया यद्यद् व्याख्यातं तत्सर्वं निहुते । प्राप्तं जनिमद्बुद्धिविषयमपलप्यर्थात् । तथा हि । 'द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्तं च' (वृ. २-३-१) इति पञ्चभूतानि सत्यशब्दवाच्यानि मूर्तामूर्तत्वेन द्वैराश्रयेण प्रविभज्य, मूर्तामूर्तयोरधिदैवगध्यात्मं च रसं प्रदश्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि विशेषरूपाणि वास-आनकानि दर्शयित्वा सत्यस्य सत्यमिति निर्दिष्टस्य रूपिव्रजः

स्वरूपावधारणार्थमुक्तम् 'अथात अदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्य-
न्यत्परमस्ति' (बृ. २-२-६) इति । अत्र च नेति नेतीति नकारद्वयेन
सर्वविशेषनिषेधः कृतः । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्ये प्रज्ञानघन एव ब्रह्मा-
त्मनि कथं विविदिषोः प्रज्ञाऽवस्थिता स्यादिति । एवं प्रतिपादितेऽपि
ब्रह्मणि सर्वरूपरहितं प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं तद्रूपं सुसूक्ष्मं सहृदुपदेश-
मात्रेण न सर्वं जिज्ञासवोऽवबोद्धुं शक्नुयुरिति तत्रैव बुद्ध्यवतारायोपायान्त-
राणि पुनः पुनर्न्याचेष्टे । तद्यथा पृथिव्यादीनामाकाशान्तानां सूक्ष्मतारतम्य-
क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नोत्तरोत्तमावं कथयित्वा सर्वान्तरं ब्रह्म
'यस्मिन्नादक्याकृताकाशमप्योतं च प्रोतं चाक्षराख्यम् 'अस्थूलमनण्वहस्य-
मदीर्घम्' (बृ. ३-८-८) इति सर्वविशेषनिवृत्तेनैव प्रकाश्य तदुपरि
नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणापि तदेव ब्रह्मोपादिषत् । तदनु च
'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ३-९-२६) इति निर्विशेषस्यैव ब्रह्मणो
निर्देशं करोति । अर्थात् यत्पूर्वमुपायत्वेन व्याख्यातं पृथिव्याद्याकाशान्त-
स्योत्तरोत्तमं देवतानां नियन्तव्यत्वं च तत्सर्वं निवृत्ते स । पुनश्च जनक-
याज्ञवल्क्यसंवादे विश्वेतेन साद्युपन्यासेन तदेव निर्विशेषं ब्रह्म 'स एष
नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-२-४) इति निर्दिशन्ती श्रुतिरुपायत्वेन व्याख्यातं
विश्वादिकं सर्वं निवृत्ते । पुनरपि सकामस्य संसारे भ्रमणमात्मकामस्य
सर्वपणापरित्यागान्तसाधनेन मोक्षं च प्रदर्श्य यस्याऽऽत्मन आत्मत्वेनोप-
गमान्नोक्षत्वं निर्विशेषमात्मानं 'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-४-२२)
इत्येव निर्दिशन्ती व्याख्यातपूर्वं सर्वमुपायमर्थान्निवृत्ते । पुनरपि च मैत्रेयी-
ब्राह्मणे दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैः सामान्यविशेषभाव कार्यकारणभावं चाऽऽश्रित्य
तदेव निर्विशेषं ब्रह्म 'स एष नेतिनेत्यात्मा' (बृ. ४-५-१५) इत्येव
प्रतिपादयन्ती पूर्वं व्याख्यातं सामान्यविशेषाद्युपायं निवृत्ते ॥

व्याख्यातस्यापि निवृत्ते हेतुः —

कस्य पुनर्हेतोरेवं व्याख्यातं सर्वं निवृत्त इति ? अत आह—
अग्राह्यभावेन हेतुनेति । उपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्या-

दात्मप्रतिपत्त्यर्थम् । इदमेव चात्रोपायस्य प्रतिपत्त्युपायत्वं नाम यदात्मनि विकल्पितत्वेन प्रतिपेक्ष्यत्वम् सर्पादिविकल्पस्येव रज्ज्वादौ । प्रतिपत्तिश्चात्मनो विकल्पनिवृत्तिनान्तरीयकतया स्वयमेव प्रकाशमानत्वं न तु प्रमाणफलत्वेन । स्वयंप्रकाशस्याऽऽत्मनः प्रमाणनिमित्तप्रतिपत्त्यनपेक्षणात्, प्रमाणादेरपि तत्र कल्पितत्वात् तद्वलादेव प्रतिभासाच्च । यथोक्तं वार्तिके 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासं च यद्भवेत् । चैतन्याकारमेवैतत्प्रथते सर्वमेव तत् ॥' (वृ. वा. २-४-१२४) इति । 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुनः ॥' (वृ. वा. २-१-५५२) इति च ॥

परमात्मनः पदवाक्यार्थताप्यस्तीति मतं तन्निराकरणं च --

अत्र केचिदाहुः । सर्वप्रत्ययव्यवहृतत्वाच्चात्यन्तमप्रसिद्धं ब्रह्म । तद्यत्तिरेकेण प्रत्येतन्न्यस्वाभावात् । अतो नापदार्थत्वं ब्रह्मणः । शास्त्रेण प्रपञ्चामात्रः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रपञ्चपदार्थोऽपि सिद्धः, निषेधोऽपि सिद्धः । तयोः संसर्गाच्छदभावप्रतिपत्तिः । प्रत्यस्तमितनिरस्तमेदरूपेणाऽऽज्ञायेनैवावगमात्त्वान्नायैकविषयत्वं तस्योच्यत इति । अपरं मतम् । यथा 'द्वीपविशेषे एवंनामानो मरकतमयपदाः पद्मरागमयचञ्चवः सौवर्णराजतपक्षाः पक्षिणः' इति वाक्ये प्रमाणान्तराधिगतमेव पक्षिसामान्यमनन्यसाधारणेन धर्मकलापेन संसृज्यमानं प्रमाणान्तरानधिगतविशेषरूपं प्राप्य वाक्येन प्रतीयते । एवं कारणसामान्यं वा सत्सामान्यं वा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३-१) इतीतरपदार्थः संसर्गात्, 'अस्थूलमनण्वहस्वम्' (वृ. ३-८-८) इति भेदाच्च प्रमाणान्तरानधिगतविशेषरूपं प्राप्य वाक्यप्रमेयं भवति । सर्वस्य वाक्यस्यानधिगतविशेषविषयत्वात् इति ॥

तदेतन्मतद्वयमप्यसत् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१), 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै.

२-९) इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । एकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मात्मनः सर्व-
प्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात् अविद्यातत्कार्यातीतत्वाच्च तन्मात्रगोचरभेदससर्गा-
नर्हत्वे सति पदार्थत्ववाक्यार्थत्वयोरयोगात् । अद्वैतत्वादेव च सजातीय-
विजातीयस्वगतभेदराहित्ये सिद्धे तस्मिन् कारणत्वस्य सत्सामान्यत्वस्य वा
मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यत्वात् । यथाहुर्वार्तिककाराः 'भेदसंसर्गहीन-
त्वात् पदवाक्यार्थताऽऽत्मनः । दुःसंभाव्याऽन आत्मायमात्मनैवानुभूयते ॥'
(वृ. वा. १-४-१४०८) इति, 'यस्मादेवमतोऽद्वैतोऽविद्यातत्कार्य-
लङ्घनात् । न ह्यविद्यादिविरहे द्वैतधीरुपपद्यते ॥ द्विधेतं द्वीतमित्याहु-
स्तद्भावो द्वैतमुच्यते । तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यग्वस्त्वभिधीयते ॥ द्विधा
त्रिधा वा बहुधा कारणं सद्भवेदिह । तस्याऽऽत्मनि निषिद्धत्वादात्माऽऽ-
द्वैतो भवेत्ततः ॥ भेदसंसर्गहानार्थमेवंयन्नामपि श्रुतिम् । अनादृत्याऽन्यथा
माहुरहोऽविद्या महीयसी ॥ ' (वृ. वा. ४-३-१८०६, १८०७,
१८०८, १८०९), 'अव्यावृत्ताननुगतं निःसामान्यविशेषतः । ब्रमेति
मुख्यवृत्त्येह वस्तु श्रुत्याऽभिधीयते ' ॥ (वृ. वा. ४-३-१८१५)
इति च ॥

ब्रह्म निषेधवाक्यागम्यमिति मतं तन्निराकरणं च--

यदपि केचिदाहुः । तत्त्वमसीति वाक्यजन्या बुद्धिरात्माकारा-
पत्त्याऽऽत्माज्ञानदग्धी भवति, नेति नेतीतिवाक्यजन्या त्वभ्यारोपितभेद-
विलयव्यापारमात्रनिष्ठत्वादात्माकारापत्तिश्चमा । न चाज्ञातस्य वस्तुनः
स्वाकारज्ञानं विना स्वविषयकाज्ञानध्वनिरस्मि । न हि रज्जुगज्ञान-
विजृम्भितस्य सर्पस्य रज्जुप्रकाशनं ज्ञानं मुक्त्या नायं सर्प इति
निषेधमात्रेण प्रयान्तिर्भवेत् । तन्माद्विधिरूपतत्त्वगम्यादिवाक्यस्यनस्य-
पदार्थगोधनयैव नेतिनेतिवचनं मोक्षफलकं भवति न साक्षादित्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अथवा नादृशविधिववाक्याऽऽत्मज्ञानमामर्त्यभेदमेव द्वैतो-

मदं नेतिनेतीत्यादिनिषेधवाक्यमनुवदतीतीप्यताम् । तथा हि लोके दृष्टोऽनुवादो रज्जुरियं नायं सर्प इतीति ॥

तदप्यसत् । व्याख्यातोपायनिह्वेनैव सर्वत्रोपक्षयदर्शनादात्म-
समर्पणवाक्यस्य । न हि ॥ एष नेतिनेतीतिवाक्येन विशेष-
निह्वयानन्तरं विविमुखेनापि किञ्चिदुच्यते येनास्य तच्छेषता स्यात् ।
आत्मनोऽप्राप्तभावेन हेतुनैव तु निषेधोऽयं कियत इति 'अगृह्यो न
हि गृह्यते' (बृ. ३-९-२६) इत्यादिना निश्चीयत
इत्युक्तम् । न केवलं चाजसनेपके, अपि तु सर्वत्रैव च वेदान्ते-
ष्वविद्याकल्पितविशेषप्रतिषेधनिष्ठतयैवाऽऽत्मस्वरूपसमर्पकाणि वाक्यानि
दरीदृश्यन्ते 'अकायमवणमस्त्राविरगश्च शुद्धमपापविद्धम्' (ई. ८),
'अन्यदेव तद्विदितादधोऽविदितादधि' (के. १-४), 'अशब्द-
मस्पर्शमरूपमव्ययम्' (फा. १-३-१५), 'यत्तद्वेद्यमप्राप्तमगोत्रम-
वर्णम्' (मुं. १-१-६), 'अच्छायमगरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरम्' (प्र.
४-१०), 'एतस्मिन्नदृश्येऽज्ञात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'
(तै. २-७), 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजामाति
॥ भूमा' (छां. ६-२५-१) - इत्यादीनि । इहापि च 'नान्तः-
प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभगतःप्रज्ञम्' (मं. ७) इत्यादि । किंचान्यत् ।
अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण हि ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
(ब्र. ३-९-२८), 'विज्ञानघन एव' (बृ. २-४-१२), 'ब्रह्म',
'आत्मा' इत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं
भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण
निर्देशमित्ययमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति'
इति निर्देशः । तथा चोक्तं ध्रुवैव 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति'
(बृ. २-३-६) इति । न हि नेति नेतीत्यस्मान् प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादा-
देशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थः । स च निषेधवाक्यस्याऽऽत्म-

संविदजननलक्षणा न्यूनताऽस्ति । आत्मनः स्वयंसंविद्रूपस्याध्यारोपित-
विकल्पनिवृत्तिमात्रेण प्रकाशोपपत्तेः । सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति
चागमविदां सूत्रम् । रज्जुदृष्टान्ते तु भवतु नाम निषेधज्ञानव्यतिरेकेण
संविदन्तरापेक्षा । प्रमेयभूताया रज्ज्वा अप्रकाशरूपत्वात् । इह तु
पुनर्नेति नेतीति निषेधेन सर्वद्वैतविकल्पनिवृत्तौ न किञ्चिदाकाङ्क्ष-
मवशिष्यत इति वैषम्यम् । अभ्युपगम्येदमुक्तम् । तत्रापि न सर्पादि-
विकल्पनिषेधज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरमस्ति । गृह्यमाणाया एव हि
रज्ज्वाः सर्पादिरूपेण भासमानाया विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रम-
ग्रहणम् । अतोऽन्यथाग्रहणनिवृत्तिसमकालमेव रज्जुप्रकाशो भवति ।
तस्मान्निषेधमात्रादप्रामाण्यं निषेधवादस्येत्युक्तम् । न हि स्वप्रमेय-
गततमोनिवृत्तिव्यतिरेकेण व्यापारान्तरक्षमं दृष्टं क्वचिदपि प्रमाणमिति ।
तत्त्वमसीत्यपि वाक्यमनेनैव क्रमेण स्वयंयिदमात्मानं समर्पयतीति
भवताऽकामेनाप्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रमाणस्वभाव्यातिलङ्घनप्रसङ्गान् ।
तथा चाभियुक्ता वदन्ति 'सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वाग्निबाहिर्धार्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥' (उप. १८-४) इति ।
उपपादितं च पुरस्तादेतदिति नेह पुनर्वितन्यत इत्यलं प्रसक्तानु-
प्रसक्तचिन्तनेन ॥

प्राक्तावांस्त्वत्र निर्गलितोऽर्थः । नेतिनेत्यादिसर्वविशेषनिराकरण-
श्रुतीनां ब्रह्मस्वरूपनिर्धारणपरत्वस्याप्रत्याख्येयत्वात्, मृष्टिश्रुतीनां माया-
मृष्टिपरत्वेनाऽपि सावकाशत्वात्, आत्मनो मायाभिरेव बहुत्वप्रतीतिरिति
श्रुत्या स्वयमुद्धोषणात्, उत्पत्तेर्नानात्वस्य च श्रुत्या प्रतिषेधदर्शनात्,
सर्वविशेषप्रतिषेधेन प्रतिपादितत्वाऽऽत्मनः प्रतिपादनायोपायत्वेन भूयोभूयः
कल्पितस्य सर्वस्यापि श्रुत्यैवापह्वात्, प्रत्यस्तमितसर्वविशेषाजाद्वय-
परैव श्रुतिरिति निर्णयते । अत एव सर्वा मृष्टिः श्रूयमाणाऽभूतत
एवेति मृष्टिश्रुतिरेवान्यथा नेयेति ॥

अजातिवादस्य सत्कार्यवादाभ्युपगमेनाविरोधः

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तद्यतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

सत एवाऽऽत्मनो मायया जन्म—

एवं हि श्रुतिवाक्यश्रुतैः सवाद्याभ्यन्तरगजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत् । अजस्याद्वैतस्याऽऽत्मनो माययैव जन्म न तत्त्वत इति च । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह सतो हीति । 'निश्चितं युक्तियुक्तं च यच्चद्वयति नेतरत्' इति (३-२३) हि प्रतिज्ञातमिति ॥

समनन्तरपूर्वश्लोक इदमुक्तम् आत्मनोऽप्राप्तभावेन हेतुना श्रुतिस्तत्प्रतिपक्ष्युपायत्वेन व्याख्यातं सर्वं निवृत्त इति । तत्र तावदेतत् स्यात् सदाऽप्राप्तमेव चेदात्मतत्त्वं तर्ह्यसदेवेति । तत्र । कार्यप्रहणात् । यथा सतो मायायिनो मायया जन्म कार्यं गृहमाणं मायाच्छज्जं मायाविनमवगमयति, एवं जगतो जन्म कार्यं गृहमाणं परमार्थसन्त-मात्मानं जगज्जन्ममायास्पदमवगमयति । यस्मात् सतो हि विद्यमानात् कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्यैव जगतो जन्म युज्यते नासतः कारणात् । श्रुत्यनुगृहीतश्चायं तर्कः 'सदेव सोम्येदमग्र असीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) इति दर्शनात् । यदैवं सत एवाऽऽत्मनो जगज्जन्म तदा माययैव न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अजाद्वयस्वभावत्वादात्मन इत्यर्थः ॥

अथवा सत इति पृष्ठीयमात्मन एव जगदात्मना जन्म युज्यत इत्याह । यतः सतो हि विद्यमानस्यैव वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादि-वन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽप्राप्तमपि निर्वि-

शेषस्य निरवयवस्य सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया मिथ्याबुद्धिकल्पितावयववतो जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्या-
द्वयस्याऽऽत्मनो जन्म संभवतीत्यर्थः । यस्य पुनर्वादिनो परमार्थसदज-
मेव सदात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते, न हि तस्याऽजं जायत इति वक्तुं
शक्यम् । अजस्य स्वभावपरित्यागाम्युपगमे विरोधप्रसङ्गात् । ततस्तस्या-
ऽर्धाज्जातमेव जायत इत्यापद्यते । सतश्च जाताज्जायते इति तदप्य-
न्यस्माज्जातात्, तदप्यन्यस्मादित्यनवस्था प्रसजतीत्यनिष्टम् । तस्मादज-
मेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यमिति ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥ २८ ॥

असत्कार्यवादनिरासः ---

‘सतो हि मायया जन्म’ इत्युत्तेरर्थादसतो न जन्मेत्युक्तं
भवतीत्येतन् प्रदर्शितम् । इदानीं कण्ठरवेणैवाऽसद्वादानंभवहेतुमाह ।
असतो मायया जन्मेति । असद्वादिनो हि वैनाशिकाः सदभावमेवो-
त्पत्तेः प्रागभ्युपगच्छन्ति, न तु नैयायिकवत् सत्प्रतिबुद्धिं वस्तवन्तरमम-
दिति । तत्र बन्ध्यापुत्रकल्पस्य प्राग्जगदुत्पत्तेरस्तित्वे प्रमाणाभावात्
असदभ्युपगन्तारमप्यनभ्युपगच्छतां निःसाक्षिकस्यासतोऽप्यसिद्धिः । कुत-
स्तस्य जन्मवार्ता ? अतोऽमतः सर्वाभावरूपस्य मायया तत्त्वतो वा
जन्म न कथंचन युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रमन्तत्वनो
मायया वा जायते ॥

ननु सौगता नासत्कार्यवादिनः । यत्कारणं ते सत्कार्यवादमिवाऽ-
सत्कार्यवादमपि कण्ठरवेण निराकुर्वते सतोऽसतश्च कार्यत्वं कारणत्वं च
सममेव निषेधन्तः । ‘नैवासतो नैव मतः प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते । अमतः
प्रत्या. कस्य सतश्च प्रत्ययेन किम् ॥ न मन्नासन्न मदमन् धर्मो निर्वर्तते

यदा । कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥ ’ (भा. का. १-६, ७) इति । न । सद्सदादिसर्वविकल्पनिषेधादसत्कार्यवादस्यैव मङ्गलान्तरेण तैरप्यनुमोदितत्वात् । ननु निषेधमात्रपर्यवसानाच्च तेषां कश्चन वादोऽङ्गी-
करणीयः । बाढम् । तथापि तैर्भावहारिकजन्माङ्गीकारात्, जन्मनश्च सर्वथा प्रतिषेधाच्च व्याहृतवचनत्वं दुर्वारं स्यात् । ननु व्यवहारस्य संवृति-
मात्रस्याभ्युपगमाच्च तेषां जन्मप्रतिषेधाद्याहृतवचनत्वं भवेत् ? न हि ते तत्त्वत एव कचिदपि जन्मस्थितिप्रलयानभ्युपगच्छन्ति । यथाऽऽहुः ।
‘यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा । तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा
भङ्ग उदाहृतः ॥’ (भा. का. ७-३४) इति । नैतदस्ति । यतो
मायास्वप्नादीनां मृपात्मत्वमभ्युपेत्यापि लोको मायावित्त्वमहगादीनां सत्त्व-
मेवाङ्गीकुरुते । अनभ्युपगम्यैव तु लोकसंवृतिसत्यवस्तुनि उत्पादस्थिति-
भङ्गानां मृपात्योपपादनाय संवृतिसिद्धमायास्वप्नादीनुदाहरणयाऽऽनयन्तस्ते
कथं वन्ध्यापुत्रस्य मायाजन्माङ्गीकर्तारो न भवेयुः ? अत एवैते संवृति-
परमार्थसत्योभयभ्रष्टाः सर्वासत्कार्यवादिन उच्यन्त इत्यनवयम् ।
परीक्षितव्यश्चायं वादः पुनरप्युक्तान्तावितिहोपरम्यते ॥

येऽप्याहुः कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव । कारणव्यापारापेक्षया
तत्त्वत्वं सत् स्वकारणैः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यत
इति । तैर्धृक्त्वं कथं कार्याभावस्यासत् एव कारकव्यापारादूर्ध्वमुत्पत्ति-
र्भवेत्, कथं चालब्धात्मकस्य तस्य स्वकारणसत्तासंबन्धः संभवतीति ।
न हि वन्ध्यापुत्रोऽसद्रूपः सन् कारकव्यापारादूर्ध्वं तत्त्वतो मायया
या जायते, केनचिच्च सताऽसत्ता वा संबध्यत इति । तथा च
न्यायोपबृंहिता श्रुतिः ‘तद्वैक आहुसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं
तस्माद्भूततः सज्जायत । कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथ-
मसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छां.
६-२-१, २) इति । ननु सतोऽपि सज्जन्म न युक्तमिव । विकारस्य सद्भि-

लक्षणत्वेऽसत्त्वापत्तेः । तच्चायुक्तम् । 'नाभावो विद्यते सतः' (गी. २-१६) इति स्मृतेः । न च सतः मदुत्पद्यत इति दृष्टान्तोऽस्ति । घटाद् घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनादिति । बाढम् । अत एव सतः स्वात्मना स्थितस्यैव मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वत इत्युक्तम् । दृष्टं च मायाविनः सकाशान्मायाहस्तादिजन्म, सुवर्णादिभ्यश्च रुचकादिजन्म माययैव । न च विकारो नाम स्वकारणादत्यन्तविलक्षणः । तत्त्वान्य-
त्वाभ्यामनियेचनीयत्वात् । कारणमेव हि संस्थानान्तरेणावतिष्ठमानः कार्याख्यां लभते स्वरूपादप्रच्युनमेवेति स्थितिः । अतोऽदोषः । तस्मात्सतो मायया जन्म संभवत्यजातिवादिनः । असतस्तु न कथं-
चिदपि संभवतीत्यसद्बाधो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

सत एव मायया जन्मेत्यत्रोपपत्तिः —

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेति ? उच्यते । मथेति । यथा रज्ज्वां विकल्पितः मर्षो विकल्पमात्र एव रज्जुरूपेणावेक्ष्य-
माणः सत् । एवं मनः परमार्थविज्ञप्त्यात्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत् । तद्यथा ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने माययाऽ-
वभासते, अद्वये सद्रूप आत्मानि रज्ज्वामिव मर्षः । तथा तद्रूपेव
जाग्रज्जागरितेऽपि स्पन्दते मायया मनः । अद्वैतात्मरूपमेव सद् ग्राह्य-
ग्राहकरूपेण । स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥

नैवं मन्तव्यमात्मव्यतिरेकेण मनो नाम यत्किंचिदस्ति, यत्स्पन्दन-
हेतोरेव द्वैतं प्रतीयत इति । यत्कारणमाह 'अद्वयं च' इति । रज्जु-

रूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेण सदेवाद्वयं सम्मनः स्वप्ने द्वा-
भासे न संशयः । न हि स्वप्ने हस्तादिप्रायं तद्वाहकं वा चक्षुरादि-
द्वयं कूटस्थविज्ञानात्मव्यतिरेकेणास्ति । आख्यात्मिकानां बाह्यानां च
सर्वेषां भावानां प्रबोधमात्रेण बाधदर्शनात् । अथ च तत्र मनो द्वैतरूपे-
णाऽऽभासते । एवं जाग्रदपि मन आत्मरूपेणाद्वयमेव सद् ब्राह्मप्राहक-
द्वयवदाभासते, न संशयः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषादुभयत्र । कल्प-
यत्नात्मनाऽऽत्मानमिति (२-१२) द्युक्तम् ॥ २९-३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणम् --

रज्जुसर्पवद् विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । यथा
रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्पः कुण्डलाभोगादिमानिवावभासतेऽज्ञानावस्थाया,
तथा परमार्थत आत्मविज्ञानमात्रं सम्मनस्तत्स्वरूपापरित्यागेन ब्राह्मप्राहक-
वदवभासत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यामन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमान-
माह । यथा रज्जुः स्वरूपेणैकरूपैव सती सर्पविकल्पनारूपतः कुण्डलादि-
मतीव भयोत्पादिनी भवति, एवं स्वरूपेण सम्मात्रं मन एकमेव द्वैत-
दर्शनतज्जागितमुखदुःखादिभोक्तुं चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । कथम् ?
मनोदृश्यमिदं द्वैतम् । तेन हि मनसा रज्जुसर्पवद्विकल्प्यमानेन दृश्यं
मनोदृश्यमिदं सर्वलोभप्रत्यक्षं द्वैतम् । सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे
भावाच्चदभावेऽभावाच्चेति हेतुः । कथं पुनस्तदभावेऽभाव इति ! मनसो
ह्यमनीभावे विवेकदर्शनाम्वासवैराम्याम्यां रज्ज्वत्तमिव सर्पं निरुद्धे, लयं
गते वा सुषुप्ते, द्वैतं नैवोपलभ्यते । सुषुप्तौ तावद्द्वैताभावो मनसोऽभावे
सर्वजनप्रसिद्धः । निरोधे च तथैवेति विदुषां प्रसिद्ध इत्येवं मनसोऽभावे-
ऽभावात् सिद्धं रज्जुसर्पवद्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अजाद्वयतत्त्वस्यैव श्रुत्यर्थत्वेनोपसंहारः —

तदेवं सत् एव माययैव जन्मेत्यत्रान्यथानिष्टप्रसङ्गरूपयुक्ति-
मुपन्यस्य स्वप्नजागरितयोः सर्वसमत्वान्मनसोऽभावे द्वैतस्याप्यनुपलब्ध्य
द्वैतस्य मायिकमेव जन्मेत्येतदनुमवमारोपितम् । इत्थं च 'निश्चितं युक्ति-
युक्तं च यत्तद्वदति नेतरत्' (३-२७) इति यत्प्रतिज्ञातमेकमेवाद्वितीय-
मजममृतं तत्त्वम्, स एव श्रुत्यर्थ इति सिद्धमिदमुपसंहारोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

आत्मसत्यानुबोधेनाजाद्वयब्रह्मभावः

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

अमनस्ताप्राप्त्युपायः —

मनसोऽमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्युक्तम् । कथं पुनः सति
मनःस्वरूपे तस्यामनस्त्वं संभवति ? तन्नाशे वा कथं तस्यामनस्त्वम् ?
न ह्यमनस्त्वदशायां मनोऽस्ति । न चान्यस्यान्यभावो युक्तः । व्यवहारे
सर्वत्राविश्वासप्रसङ्गादिति । उच्यते । आत्मसत्यानुबोधेन । आत्मैव सत्य-
मात्मसत्यम् । मृत्तिकावत् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' (छां. ६-१-४) इति श्रुतेः । तत्र हि यद्विज्ञानात् सर्वमन्यद्
विज्ञातं भवति 'कथं स आदेशो भवति' (छां. ६-१-३) इति पृष्ट-
वते पुत्राय तं केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यत्वादादेशशब्दवाच्यमात्मानमुप-
दिदिक्षुरुदालक आह 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणेनानन्य-
त्वात् कार्यस्यैकेन कारणेन विज्ञातेन सर्वमन्यत् तद्विकारजातं विज्ञातं
स्यादिति प्रतिपाद्य विकारजातस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्मृत्तिकादिकारणमेव
सत्यं यथा तथा 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' (छां. ६-८-७)

इत्यवधारितं यस्मात्तस्मान्मनआदिष्वसत्येषु मृत्तिकेव घटादिष्वनुगत
 आत्मैव सत्यमिति तस्याऽऽत्मसत्यस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्वबोध आत्म-
 प्रत्ययिकं ज्ञानम् आत्मसत्यानुबोधः । तेनाऽऽत्मसत्यानुबोधेन यदा यस्मिन्
 काले सर्वस्याप्यात्मभूतत्वात् संकल्प्याभावतया न संकल्पयते, दाह्याभावे-
 ऽग्निर्न ज्वलति यद्वत् । एवं यदा मनो न संकल्पयते, तदा तस्मिन् काले
 तन्मनो प्राह्याभावेऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितं सदमनस्ताममनीभावं
 याति । स्वयमपि कामसंकल्पवर्जितं ज्ञानाग्निदग्धमात्मैव संपद्यत
 इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयामिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

आत्मा निर्विकल्पकज्ञानस्वरूपः —

ननु मन एव करणमात्मज्ञाने 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' (का.
 २-१-११) इति श्रुतेः । यद्यसदिदं सर्वं द्वैतं सह
 मनसा, केन तर्हि स्वमजमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ? उच्यते ।
 सत्यम्, प्रागात्मसत्यानुबोधान्मन एव करणं ज्ञान इति । न तु
 तावताऽऽत्मज्ञानादूर्ध्वमपि मनसः स्थितिराशङ्कनीया 'ज्ञाते द्वैतं न
 विद्यते' (१-१८) इति ह्युक्तम् । श्रुतेस्तत्त्वमर्थः । प्रागात्मविज्ञाना-
 दाचार्यागमसंस्कृतेत मनसैवेदमात्मतत्त्वमाप्तव्यम् । आसे तु तस्मिन्नात्मा-
 प्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निर्लेपे निवृत्तत्वादिहाऽऽत्मानि नाना नास्ति
 किंचनानुमात्रमपि । यतस्तन्मन इदानीमेकसं ब्रह्मात्मसत्यमेव संवृत्त-
 मिति । इदमात्मज्ञानं त्वकल्पकं ज्ञातृज्ञानकरणादिसर्वविकल्पनावर्जितम् ।
 अत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिस्वरूपमात्रम् । ज्ञेयामिन्नं ज्ञेयेन परमार्थसत्ता ब्रह्मणा-
 ऽमित्रम् । ब्रह्मज्ञेयम् । ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं ब्रह्मज्ञेयम् । परं तु
 ज्ञेयेनामित्रम्, औप्यमिवाग्निना । प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'न
 हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' (वृ. ४-३-३०) अन्युप्यवत् ।

‘विज्ञाननानन्दं ब्रह्म’ (वृ. ३-९-२८-७), ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै. २-१) — इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रज्ञानैकरसतयावगमात् ॥

तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते-
ऽयगच्छति । अजेनाजं विबुध्यत इत्युक्त्या सौगतं मतं स्वयमेवानुभूयते
विज्ञानमित्यनुमतमिति न शङ्कितव्यम् । नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता
स्वयमेव प्रकाशत इत्येवाऽऽशयः । नित्यविज्ञानैकरसघनत्वात् ज्ञानान्तर-
मपेक्षतेऽयमात्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽप्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

निरुद्धसुषुप्तमनसोर्भेदः —

आत्मसत्यानुबोधेन संकल्पशभावतया संकलमकुर्वन्ननो बाह्य-
विषयाभावे ग्रहणवर्जितं निरिन्धनाग्निवत् प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं भवती-
त्युक्तम् । एवं च मनसो एतन्नाभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य
निरुद्धस्य निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतो मनसः
प्रचारः प्रचरणम् । य ईदृशः प्रचारः स तु विज्ञेयः, विशेषेण ज्ञेयः
स्वसंवेद्यतामापादयितव्यो योगिभिः ॥

ननु निरोधे सर्वप्रत्ययाभावोऽमनीभावान्मनसः । सुषुप्तेऽपि प्रत्य-
याभावः सर्वानुभवसिद्धः । तथादृशः सुषुप्तस्य मनसः प्रचारस्तादृश एव
निरुद्धस्यापीति स्थिते किं तत्र निरुद्धे विज्ञेयमिति ? अत्राहुर्माप्यकाराः ।
‘मैवम् । यस्मात् सुषुप्तेऽप्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेका-
नर्थप्रवृत्तिर्जगत्सनायतोमनसः । आत्मसत्यानुबोधेनानुबुद्धतादिविमुष्टाविद्या-
नर्थस्यर्थाजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः ।
अतो न तत्सम’ इति ॥

कारिकायाः केषाञ्चिद्वाग्व्यानं तन्निरासश्च—

अत्र केचित्कारिकामाप्यकृतोरभिप्रायमेवं वर्णयन्ति । सुषुप्ते किल मूलाविद्या सर्वसंसारबीजमस्ति, असंप्रज्ञातसमाधौ तु सा नास्तीति । मनः-स्वरूपसत्त्वासत्त्वाभ्यां तयोरेवस्थयोर्विशेष इत्यपरे । तदसत् । ग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रकरणत्वाच्च । न ह्यत्र ग्रन्थे मूलाविद्या कचिदपि परामृष्टेत्यवोचाम । न चात्र पातञ्जलयोगसमाधिवर्णनं प्रस्तुतं येन सुषुप्तसमाध्योर्भेद उपबर्ण्येत । तुल्ययोगक्षेमत्वाच्च । न हि सुषुप्ते संसारबीजमस्ति समाधौ तु तन्नास्तीति विशेष आस्थातुं शक्यते । अवस्थानुभवकाले द्वैतदर्शनाभावस्य व्युत्थाने तादृशाज्ञानपरामर्शस्य च समानत्वात् तुल्ययोगक्षेमौ हि सुषुप्तसमाधी । तथा हि सूत्रभाष्ये 'यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वामादिक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्थानपोदितत्त्वान् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति' (सू. भा. २-१-९) इति प्रलयोत्पत्त्यवस्थयोरविभागप्राप्तिविभागसंभवयोरुपपादनाय तुल्यवदेव सुषुप्तिसमाधी दृष्टान्तत्वेनोदाजहार भगवान् भाष्यकारः । श्रुतिश्च सुषुप्तमविद्याकामकर्मरहितत्वेनैव वर्णयति 'तद्वा अम्यैतदच्छन्दा अपहृतपाप्माऽभयः रूपम्' (वृ. ४-३-२१), 'अत्र पिताऽपिता भवति' इत्युपक्रम्य 'अनन्यागतं पुण्येनाऽनन्यागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्छोकान् हृदयस्य भवति' (वृ. ४-३-२२) इति च । तस्माच्चेदं सुषुप्तसमाधिरस्वरूपविवेकार्थं वचनं कारिकाकृतो भाष्यकृतो वेति स्थितम् ॥

ज्ञानिसुषुप्तमनसोः प्रचारभेदः —

कस्तर्ह्यभिप्रायः 'सुषुप्तेऽन्यः प्रचारः' इत्यादिवचनसेति । उच्यते । सुषुप्तेऽविज्ञायैवाऽऽत्मतत्त्वं मनसोऽमनीभावो भवतीति न स आत्यन्तिकः । न हि सुषुप्तिप्राप्त्या काचित्कम्यनभिस्कारमात्रेणाऽविद्यामोहतमोप्रसमन्तर्लानेकार्थप्रवृत्तिबीजवासनावन्मन आत्यन्तिकमेवाऽमनस्त्वं यायान् । न हि सर्पत्वेन गृहीता रज्जुः कुतश्चित्कारणात्कंचित्कालं

चक्षुर्गोचरतामतिरन्त्यपि पुनश्चक्षुर्गोचरतामापन्ना सर्पावभासतां परित्यजति । तद्विषयमिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् । रज्जुस्वरूपबोधेनापोदिते तु मिथ्याज्ञाने सर्पस्यासर्पत्वमात्यन्तिकं भवतीति प्रसिद्धमेतत् । एवमिहापि सुषुप्ते लयं गतेऽपि मनसि तदमनस्त्वं नात्यन्तिकं भवति । अनपोदितत्वादात्माविद्याया मनआदिरूपेण प्रथमानायाः, अनर्थफलकप्रवृत्तिबीजभूतानां वासनानां च मनस्यन्तर्लीनानाम् । आत्मसत्यानुबोधवद्विप्रदग्धाविद्यानर्थप्रवृत्तिबीजे निरुद्धे तु मनसि प्रक्षीणमोहादिसर्वक्लेशरजस्यमनस्त्वनात्यन्तिकं भवेत् । यद्यापि सुषुप्तेऽपि शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूप एवाऽऽत्माऽविद्यामोहादिसर्वक्लेशसंसर्गरहितः । 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः' (वृ. ६-३-२१) इत्याद्युदाहृतश्रुतेः, स्वरूपस्यापायासंभवाच्च । तथापि शास्त्रदृष्ट्यैव तु तादृशरूपत्वमात्मनः । लोकदृष्ट्या पुनरविद्याप्रवृत्तिबीजवासनाद्यनर्थप्रस्तत्त्वनङ्गीकृत्य यथाप्रसिद्धं निरुद्धसुषुप्तयोः मनःप्रचारवैषम्यप्रदर्शनम् । अतो न विरोधः । सुषुप्ते ह्यात्मनि मनसो लयरूपः प्रचारः परवशः । कर्मवशेन श्रान्तिपरिहारार्थत्वात् सुषुप्तिप्राप्त्येः । निरोधे पुनः स्वतन्त्रः प्रचारः । शास्त्राचार्योपदेशग्रहणमननरूपस्वप्रयत्नलभ्यत्वात् । इत्थं च न तत्समः । सुषुप्तप्रचारविशेषेण विसदृश एव निरोधे मनसः प्रचार इति स तु विज्ञेयः । ॥ एव युक्तो शातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते^१ तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

मनसः प्रचारभेदे हेतुः —

तमेव सुषुप्तनिरुद्धमनसोः प्रचारभेदे हेतुं विशदयन्नाह । सुषुप्ते हि यस्यान्मनो लीयते सर्वाभिरविद्यादिप्रत्ययवासनाभिः सहैव तमोरूप-

मविशेषरूपं बीजभावमापद्यते । तत्र हि विशेषविज्ञानानि यासनारूपेणैकी-
भूतानि घनीभूतान्येव सन्त्यात्मरूपापत्तावपि । यथा हि जागरिते परमार्थ-
तोऽविभागेऽप्यात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो ज्ञानज्ञेयविभागव्यवहारो याव-
दात्मसत्यानुबोधमन्याहतः प्रततो वर्तते । एवं सुषुप्तावपि परमार्थत-
आत्ममात्रावशेषेऽपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धं तमोरूपमविशेषरूपमविभाग-
व्यवहारबीजमनुवर्तत एवेति गम्यते । पुनः प्रबोधे यथापूर्वं विभागानु-
वृत्तिदर्शनात् । तस्मात् सुषुप्तिप्राप्तिमात्रेण नात्यन्तिक्यमनस्ता कस्यचिदपि
सेत्स्यति । न च तत्र शास्त्राचार्योपदेशलाभ आत्मसत्यानुबोधो वा
समस्ति । निर्विशेषचिन्मात्रावशेषरूपत्वात् सुषुप्तस्य । अत एव सुषुप्ताव-
ज्ञाने हेतुं सर्वथाऽविभागमेवाऽऽह श्रुतिः 'यद्वै तन्न विजानाति विजानन्
वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' (श्रु. ४-३-३०)
इति । तस्मात्सम्यगुक्तममनीभावं गतमपि मनः सुषुप्ते लीयत इति ॥

तदेवं मनो जागरिते रज्जुसर्पवद् विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृ-
हीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नाऽऽपद्यते । नित्यनिरस्ततमोमोहात्म-
चैतन्यमात्रस्वरूपनिष्ठत्वात् । तस्माद्युक्तः प्रचारमेदः सुषुप्तस्याऽऽत्मसत्यानु-
बोधेन समाहितस्य च मनसः । अत एव च केदन्तोदितस्यास्य समाधेः
पातङ्गलादिसमाधेश्च महद्वैषम्यम् । अयं हि नित्यसिद्धः समाधिर्मनः-
प्राणादिरहितात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं.
२-१-२) इति श्रुतेः । विवेकविज्ञानाभावमात्रास्त्वप्राप्त इव विज्ञानेन
प्राप्त इव च भवति संन्यवहास्तदृष्ट्या । अन्यस्तु समाधिश्चित्तवृत्ति-
निरोधरूपश्चित्तचित्तोर्विवेकस्यातिमात्रप्रदर्शकोऽनात्यन्तिकश्चेति । यदेव-
मात्मसत्यानुबोधेनाविद्याकृतप्राक्षप्राहकमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं
ब्रह्मैव तत् संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्या-
भावात् । तदेव शान्तममयं ब्रह्म, यद्विद्वान्न विभेति कुनश्चन । 'अथ

सोऽभयं गतो भवति' (तै. २-७) इति श्रुतेः । तदेवाद्यं ब्रह्मन् मनो विशेष्यते 'ज्ञानालोकं समन्ततः' इति । नेदमीपस्पष्टमध्वस्पष्टस्पष्टरादि-
 तारतम्येनाधिगम्यमानज्ञानालोकसिद्धसमाधिवदवस्थाविशेषगम्यं तत्त्वम्,
 किं तु स्वरूपभूतमेवेत्येतदनेन विशेषणेन ध्वन्यते । कथं कृत्वा ?
 अतिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यम् । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१),
 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ३-९-२८-७) — इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव
 ज्ञानमालोको यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं स्वयंज्योतिस्वभावं विज्ञानैकरसधन-
 मित्यर्थः । समन्ततः समन्तात् सर्वतः । ज्योमयत्नैरन्तर्येण व्यापकं
 न तत्राज्ञानतमसोऽवकाशोऽस्ति कश्चित् किञ्चिदर्पात्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजमनिद्रमस्वप्ननामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

आत्मविदः सर्वथा कृतकृत्यता —

तदेवं शक्ततो युक्तितथावधारितमात्मसत्यानुशोधनाद्यगम्यं तत्त्वं
 जन्मनिमिच्छाभावात् सचाद्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म
 रज्जुसर्पवदित्यवोचाम 'मायया मिथ्यते हेतुः' (३-१९), 'मायया
 जायते तु सः' (३-२४) इति न । सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानु-
 बोधेन निरुद्धा । अतोऽजम् । अत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणानादि-
 मायानिद्रास्यापात् प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मना । अतोऽस्वप्नम् । उक्तं हि
 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं
 बुध्यते तदा ॥' (१-१६) इति । अनामकमरूपकम् । अद्वैतमित्यर्थः ।
 अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे सद्वितीयत्वावभासकारणम् । प्रबोधाच्च ते
 रज्जुसर्पवद् विनष्टे इति न नाशाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा केनचित्
 प्रकारेणेत्यनामकमरूपकं च तत् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै. २-९),
 'अनिर्हक्तेऽनिलयने' (तै. २-७) — इत्यादिश्रुतिभ्यः । किं च सकृ-

द्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपम् । सुषुप्तरूपाग्रहणे तिरोभावः
 जाम्रत्स्वग्रूपान्यथाग्रहणे चाविर्भाव इति सः प्रमातुराविर्भाव-
 तिरोभावौ । न त्वजात्मस्तौ संभवतः विश्वादिरूपत्रयभाक्त्वेन कल्प्य-
 मानस्यापि । सूर्यस्य ग्रहणाग्रहणे हि राज्यहनी लोकस्य स्तो न तु सूर्यस्य
 नित्यप्रकाशस्य । तथाऽस्य तुरीयस्याऽहंरूपग्रहणाग्रहणे राज्यहनीवाविर्भाव-
 तिरोभावावज्ञानां भवत इव । एवं ग्रहणाग्रहणविपर्ययाविद्यालक्षणं
 तमश्च कारणं नित्यभारूपस्यैव तुरीयस्याप्रमातत्वे । आत्मसत्यानुबोधतस्तु
 तदभावान्नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च स्वरूपस्य युक्तं सकृद्विभातमिति ।
 'सकृद्विभातो द्वेवैष ब्रह्मलोकः' (छां. ८-४-२) इति श्रुतेः ।
 उक्तं हि 'विपर्यये तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्रुते' (१-१५)
 इति । अत एव च सर्वज्ञं सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति । उक्तं
 चैतत् 'तुर्यं तत्सर्वद्वयसदा' (१-१२) इति ॥

तदेवं यदेवाऽऽत्मतत्त्वमजमद्वयं स्थानत्रयवत्त्वेनाऽन्तःप्रज्ञ-
 त्वादिना विकल्प्यमानं तदपवादेन तुर्यत्वेनोपदिष्टमागमप्रकरणे, यदेव च
 द्वैतव्यवहारस्याऽऽविद्यकत्वप्रदर्शनपूर्वकं शिवद्वैतत्वेनोपादितं वैतथ्ये,
 तदेवेह पुनः श्रुत्युपपत्तिभिरजातित्वोपपादनेन निर्धार्योपसंहृतम् । नेह
 ब्रह्मण्येवंविध आत्मसत्यानुबोधेन विदिते उपचरणमुपचारः कर्तव्योऽ-
 वशिष्यते । यथान्येषामात्मबोधरहितानां समाधानाद्युपचारोऽस्ति ॥

तच्चज्ञानिनोऽपि समाध्यपेक्षा अस्तीति वादस्तन्निरासथ —

केचित्तु तत्त्वविदोऽपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षे-
 त्याहुः । ते ग्रान्ताः । आत्मसत्यानुबोधेनामनन्ता याते कर्तृत्वामाये
 कर्तव्यशेषासंभवात् । यत्तु चिदात्मन्यध्यारोपितस्य कर्तृत्वस्य विद्यया
 अपोहितत्वेऽपि चित्तिच्छायेपेतेऽन्तःकरणोपाधौ विक्रियासहमयुक्ते म्वत-
 सिद्धस्य कर्तृत्वस्य यावद्ब्रह्मभावितयाऽनपोदिनत्वात् तत्त्वविदोऽप्यन्येव

कर्तृवांशावशेष' इति । तदसत् । आत्ममनसोरितरेतरस्वभावाविवेक-
कृताध्यासफलत्वात् कर्तृत्वकल्पनायाः । न हि परमार्थदृष्ट्या कर्तृत्वं
केवलस्याऽऽत्मनो मनसो वा केवलस्य संभवति । चिदात्मनोऽविक्रियत्वात्,
अचेतनत्वाच्च मनसः । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च मनसः सुतरां
न कर्तृत्वं संभवतीति । न च पातञ्जलादियोगानुष्ठानं मोक्षसाधनतया
वेदान्तचोदितं कचिद्दृश्यते । ननु तत्त्वज्ञाने सति मोक्षसाधना-
पेक्षाभावेऽपि मनोविश्रान्त्यर्थं क्लेशक्षयाय समाध्यपेक्षा भवतीत्युक्तम् ।
तदुक्तम् । सति मनसि तत्त्वज्ञानस्यैवास्तंभत्वात् । न हि मनस्यबाधिते
स्थितेऽजाद्वयात्मतत्त्वज्ञानं सिध्येत् कस्यचित् । न चाऽऽत्ममनसो-
र्विवेकमात्रं तत्त्वज्ञानमिच्छन्ति सात्त्विकद्वेदान्तिन इति । तस्मात् साधुक्तं
नोपचारः कथंचनेति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद् ब्रह्मणो कथंचन
न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

आत्मतत्त्वस्यानामकत्वादित्स्वभावत्वे हेतुः —

अनामकरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञं चाऽऽत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तत्र
हेतुमाह सर्वाभिलाषविगत इति । अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलाषो वाक्,
सर्वप्रकारस्याभिधानस्य करणम् । तस्माद् विगतोऽयमात्मा । अतोऽ-
नामकमात्मतत्त्वमित्युक्तमित्यभिप्रायः । वागत्रोपलक्षणायां । सर्वज्ञ-
करणवर्जित इत्येतदुक्तं भवति । सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति
चिन्ता बुद्धिः । तस्याः सर्वविधाया अपि समुत्थितः । अन्तःकरण-
वर्जित इत्यर्थः । अतोऽरूपकमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । तदेवं श्लोकपूर्वार्धेन
तावद् व्याकृताव्याकृतसर्वविशेषवैधुर्यमुक्तमात्मनः । 'अप्राणो दमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । यस्मादेवं

सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः सर्वप्रपञ्चशून्यः । सऋज्ज्योतिः सदैव
ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण । अतः सऋद्विभातमित्युक्तम् । समाधिः
समाधानं संस्कृतान्तःकरणस्य । तन्निमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् समाधिरात्मा ।
'नाशान्तो नासमाहितः प्रज्ञानैवमाप्नुयात्' (का. १-२-२४)
इति हि विज्ञायते । अथवा समाधीयते चित्तमसिन् प्रज्ञात्मनीति
वा समाधिरात्मा । न हि नित्यनिर्विषयचिदात्मस्वभावादत्मनोऽन्यत्र
चित्तसमाधानमस्ति । अत एव सर्वज्ञमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । अत एव-
चलोऽविक्रियो विशेषहेतुरहितः । अत एव विक्रियाभावादभयः ।
यत एतादृशस्वभावो विदुष आत्मा अत एवामनीभावादासं ब्रह्मतत्त्व-
मनामकादित्वभाववदित्युक्तमिति वाक्यार्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टश्च --

यत्त्वत्र कश्चिद्ब्रह्म सौगतसमयप्रसिद्धोऽचलो नाम समाधिरिह
परामृष्ट इति । तत्तुच्छम् । आत्मसत्यानुबोधप्रकरणे तादृशसमाधेरसंगतिः ।
शान्तिकर्मणि वेतालोदयवदनिष्टत्वाच्च । न हि कश्चिदपि समाधिरन्वर्थतो-
ऽचलो भवेत् । 'योगो हि प्रभवाप्ययौ' (का. २-३-११) इति
श्रुतेः । इह तु कूटस्थनित्यचैतन्यरूपाऽऽत्मानतिरिक्तः समाधिरभिप्रेतः ।
न तु समाध्याद्यनुष्ठानगम्या काचिदवस्था । 'नोपचारः कथंचन'
(३-३६) इति श्रुतम् । अतोऽलमसङ्गतानिष्टसमाध्यानयने-
नेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

प्रज्ञात्मनि ज्ञाते कर्तव्यासंभव इति कथम् ?

'अनामकरूपकं सऋद्विभातं सर्वज्ञम्' इति विशेषणचतुष्टय-
मुपपादितम् । नोपचारः कथंचनेत्यत्रेदानीं हेतुमाह ग्रह इति ।

कर्तृवांशावशेष' इति । तदसत् । आत्ममनसोरितरेतरस्वभावाविवेक-
कृताध्यासफलत्वात् कर्तृत्वकल्पनायाः । न हि परमार्थदृष्ट्या कर्तृत्वं
केवलस्याऽऽत्मनो मनसो वा केवलस्य संभवति । चिदात्मनोऽविक्रियत्वात्,
अचेतनत्वाच्च मनसः । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च मनसः मुतरां
न कर्तृत्वं संभवतीति । न च पातञ्जलादियोगानुष्ठानं मोक्षसाधनतया
वेदान्तचोदितं कचिद्दृश्यते । ननु तत्त्वज्ञाने सति मोक्षसाधना-
पेक्षाभावेऽपि मनोविश्रान्त्यर्थं क्लेशशयाम समाध्वपेक्षा भवतीत्युक्तम् ।
तदुक्तम् । सति मनसि तत्त्वज्ञानस्यैवासंभवात् । न हि मनस्यबाधिते
स्थितेऽजाद्वयात्मतत्त्वज्ञानं सिध्येत् कस्यचित् । न चाऽऽत्ममनसो-
र्विवेकमात्रं तत्त्वज्ञानमिच्छन्ति सांख्यचद्वेदान्तिन इति । तस्मात् साधूक्तं
नोपचारः कथंचनेति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद् ब्रह्मणो कथंचन
न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाश इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

आत्मतत्त्वस्यानामकत्वादिस्वभावत्वे हेतुः --

अनामकमरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञं चाऽऽत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तत्र
हेतुमाह सर्वाभिलापविगत इति । अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्,
सर्वप्रकारस्याभिधानस्य करणम् । तस्माद् विगतोऽयमात्मा । अतोऽ-
नामकमात्मतत्त्वमित्युक्तमित्यभिप्रायः । वागत्रोपलक्षणार्था । सर्वबाह्य-
करणवर्जित इत्येतदुक्तं भवति । सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति
चिन्ता बुद्धिः । तस्याः सर्वविधाया अपि समुत्थितः । अन्तःकरण-
वर्जित इत्यर्थः । अतोऽरूपकमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । तदेवं श्लोकपूर्वार्धेन
तावद् व्याकृताव्याकृतसर्वविशेषवैधुर्यमुक्तमात्मनः । 'अग्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' (मुं. २-१-२) इति श्रुतेः । यस्मादेवं

सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः सर्वप्रपञ्चशून्यः । सकृज्ज्योतिः सदैव
ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण । अतः सकृद्विभातमित्युक्तम् । समाधिः
समाधानं संस्कृतान्तःकरणस्य । तन्निमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् समाधिरात्मा ।
'नाशान्तो नासमाहितः प्रज्ञानैनामुयात्' (का. १-२-२४)
इति हि विज्ञायते । अथवा समाधीयते चित्तमसिन् प्रज्ञात्मनीति
वा समाधिरात्मा । न हि नित्यनिर्विकल्पचिदात्मस्वभावादत्मनोऽन्यत्र
चित्तसमाधानमस्ति । अत एव सर्वज्ञमात्मतत्त्वमित्युक्तम् । अत एवा-
चलोऽविक्रियो विक्षेपहेतुरहितः । अत एव विक्रियाभावादभयः ।
यत एतादृशस्वभावो विदुष आत्मा अत एवामनीभावादासं ब्रह्मतत्त्व-
मनामकादिस्वभाववदित्युक्तमिति वाक्यार्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रसक्तोऽनिष्टश्च --

यत्स्वप्न कश्चिद्ब्रह्म सौगतसमयप्रसिद्धोऽचलो नाम समाधिरिह
परामृष्ट इति । तत्तुच्छम् । आत्मसत्यानुबोधप्रकरणे तादृशसमाधेरसंगतेः ।
शान्तिकर्मणि वेतालौदयकदनिष्टत्वाच्च । न हि कश्चिदपि समाधिरन्वर्थतो-
ऽचलो भवेत् । 'योगो हि प्रमवाप्ययौ' (का. २-३-११) इति
श्रुतेः । इह तु कूटस्थनित्यचैतन्यरूपाऽऽत्मानतिरिक्तः समाधिरभिप्रेतः ।
न तु समाध्यायनुष्ठानगम्या काचिदवस्था । 'नोपचारः कथंचन'
(३-३६) इति श्रुतम् । अतोऽलमसङ्गतानिष्टसमाध्यानयने-
नेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमज्ञाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मात्मनि ज्ञाते कर्तव्यासंभवं इति कथम् ?

'अनामकरूपकं सकृद्विभातं सर्वज्ञम्' इति विशेषणचतुष्टय-
मुपपादितम् । नोपचारः कथंचनेत्यत्रेदानीं हेतुमाह ग्रह इति ।

यस्माद् ब्रह्मैव समाविरचलोऽभयः इत्युक्तम् । अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणम् उपादानम् । नोत्सर्गः उत्सर्जनं हानं वा न विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा भवति तत्र लौकिके वैदिके वा विषये हानोपादाने स्याताम् । न तद्व्यभिह सर्वव्यवहारार्ताते ब्रह्मणि संभवति । अद्वये तस्मिन् विकारहेतोरन्यस्याभावात् । स्वयं च निरवयवत्वाद्विकाराविषयत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । इतश्च । यत्र ब्रह्मणि चिन्ता सर्वप्रकारैव न विद्यते, न संभवस्त्यमनस्वात्, कुतस्तत्र हानोपादाने संभवेताम् ? यो हि समना भवति स किञ्चिद् हानुमुपादातुं वा समीहते । अन्यग्रहणसंकल्पकामादिप्रचोदितः । इह तु ब्रह्मणि मनोऽमनस्तां यातमिति न ब्रह्मविदो हानोपादानेहा संभव-
तीत्यभिप्रायः । सर्वविधचिन्ताभावे हेतुमाह आत्मसंस्थमिति । यदै-
वाऽऽनसत्त्वानुबोधो जातस्तदैवाऽऽत्मसंस्थं विषयाभावादभ्युपगम्यदात्मन्येष
तत्स्वरूपतया संस्थितं ज्ञानम् । अत एव तत्र सर्वप्रकारैव चिन्ता न
संभवति । तथा हि स्मृतिः 'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि
चिन्तयेत्' (गी. ६-२५) इति ॥

समाधावालम्बनरहितत्वादिज्ञानमात्रमवतिष्ठत इति मतं तन्निरा-
करणं च —

यत्तत्राऽऽहुर्विज्ञानवादिनो यसुबन्धादयः । 'यदा त्वालम्बनं ज्ञानं
नैवोपलभते तदा । स्थितं विज्ञानमात्रत्वे ग्राह्याभावे तदग्राहात् ॥
(त्रि. २८) इति,^१ तदसंभावितमभावनम् । न हि सालम्बनस्वभावं
विज्ञानं कदापि निरालम्बनं भवेदिति प्रत्याग्रा भवतीति । यद्यपि
विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तं ग्राह्यमालम्बनं नैवाभ्युपगम्यते विज्ञान-
वादिभिः परमार्थतः । तथापि विज्ञानं स्वयमेव स्वेनानुभूयते इति

१. इदं त्रिशिकावचनम् आगमशास्त्रवृत्ति उद्धृतम् । मौण्डप्रक्रिया-
विशेषस्तु (आ. उ. पृ. ७४) तत् प्रवागन्नव्यम् ॥

तेषामभ्युपगमः । तत्र कथं विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकभावप्रलम्बितता कस्यांचिदप्यवस्थायां संभावनीयेति प्रष्टव्यास्ते । यदा त्वालम्ब्यमर्थ नैवोपलभते विज्ञानमात्रमेव सर्वमिति पश्यति तदा विज्ञेयग्राह्यभावाद्ग्राहकत्वस्याप्यभाव इति चेत् । नैतद्विश्वसनीयम् । न हि विज्ञानस्य किर्यारूपस्य सकर्मकत्वस्वभावस्य कर्मविरहे सति प्राणधारणं संस्यात् । तथा चाऽऽत्मविनाशार्थ एव स्यान्निरालम्बनसमाधिः, न तु विज्ञानस्य स्वात्मन्येव विज्ञानात्मनाऽवस्थानार्थः । उत्पत्तिप्रवृत्तानेकत्वादिविशेषवदो विज्ञानस्य स्वयतिरिक्तकृतस्थसाक्ष्यात्मावगम्यत्वे तु तन्मिस्तस्य विकल्पितत्वेनाऽऽत्ममात्रसत्यानुबोधताशविषुष्टत्वात्, रज्जुसर्पवत्स्यास्पदानतिरेकदर्शनाच्चाऽऽत्मसंस्थं ज्ञानमित्युपपद्यते । अतः स्वग्राहकैकरसत्वभावस्य चक्षुलस्य विज्ञानस्य ग्राह्यभावादात्मसंस्थितिकल्पना नदीस्रोतसो निश्चलस्थितिकल्पनातुल्याऽत्यन्तमसंभावितेति विज्ञेयम् ॥

अजातिप्रतिपादनोपसंहारः—

यदादौ प्रतिज्ञातं 'अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम्' (३-२) इति तदेतदुपपत्तितः शास्त्रतश्चोकमुपसंहरति अजाति समतां गतमिति । अजाति जन्मवर्जितम् । समता गतं परं माम्यमापन्नम् । निरवयवत्वादवयववैषम्यासंभवात् । स एष आत्मसत्यानुबोध एवाकार्पण्यम्, अतोऽन्यत् कार्पण्यविषयम् । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात् प्रैति स कृष्णः' (वृ. ३-८-९) इति श्रुतेः । प्राप्यैतत् कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः । 'अथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माह्लोकान् प्रैति स ब्राह्मणः' (वृ. ३-८-९) इति श्रुतेः । 'एतद्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विदोषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥' (मनु. १२-९३) इति स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिज्ञो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

आत्मदर्शनेऽनधिकारिणां भयदर्शनम् —

यद्यर्पादमित्थं परमात्मतत्त्वदर्शनमचलाभयसमाधिप्रापकम्, अस्पर्श-योगो वै नाम । सर्वसंबन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नामायं प्रसिद्ध उपनिपत्सु । 'न वा अरे मोहं ब्रवीम्यविनाश्री वा अरेऽय-मात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' (वृ. मा. ४-३-१४, १५), 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' (वृ. ४-४-२३), 'स वा एव महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्मा-भयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' (वृ. ४-४-२५) इत्या-द्यान्तु । तथाप्यर्थात्थंभूतोऽयं योगः सर्वयोगिभिर्वेदान्तविहितज्ञानरहितै-र्दुर्दर्शः । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शः । आत्मसत्त्वानुबोधायामलभ्य-पुवेत्यर्थः । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे. ३-८) इति श्रुतेः । योगिनोऽसम्यग्दर्शिनोऽहंप्रत्ययगम्यमात्मानं गृह्णन्तो हि यस्मात् सर्वभय-वर्जितादप्यस्माद् योगात् — आत्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना — विभ्यति भयं कुर्वन्ति । सुषुप्तावहविगमे सति सर्वदुःखनाशं परमानन्दात्मभावं चाऽऽत्मनः पश्यन्त एवाभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो, भयनिमित्तात्मदर्शन-शीलाः । अमनस्तादृशायां मनोनाशे सति तत्संबन्धोऽहमपि न म्यामिति दर्शिनोऽविवेकिन इत्यर्थः ॥

अत्र समाधिविचारोऽप्रकृतः —

अत्राऽस्पर्शयोगो नाम निर्विकल्पकममाधिविशेषः परामृष्ट इति पश्यन्ति केचिन् । तत्तु प्रकरणसाम्यविग्रहादेवाऽसम्यग्दर्शनमिति निश्ची-यते । न ह्यत्र कश्चन योगविशेषो विधिस्मिन्, किं त्वजाद्वयपरमार्थ-दर्शनमेव सकलेतरयोगविलक्षणाभयफलदायकनया संस्पृश्यतेऽस्पर्शयोगो वै नामेति । यथा हि ममाधिविशेषे व्युत्थानकालेऽनुभूयमाना बाह्यगर्श-योगाः नयेथा न भवन्तीत्यस्पर्शयोगः नः, न तथाऽयं कादाचित्कोऽस्पर्श-

योगः, कथं तर्हि नित्यप्रत्यस्तमितसर्वबाह्यस्पर्शयोगोऽजाद्वयात्मतत्त्वस्वभाव-
व्यादित्यभिप्रायः । यदेव चोक्तं वैतथ्यान्ते 'तत्त्वीभूतस्तद्वारामः' इत्यादि,
तदेवेह प्रकारान्तरेणोच्यतेऽस्पर्शयोगो वै नामेति । योगसामान्यं च वि-
निन्द्यते योगिनो विन्यति ह्यस्मादिति सम्यग्दर्शनसंस्तवार्थमिति सर्वमन-
वद्यम् ॥ ३९ ॥

आत्मप्रबोधे मनोनिग्रहोपायप्रदर्शनम्

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

साधकैर्मनोनिग्रहेणैवाऽऽत्मप्रबोधः संपादयितव्यः --

येषामुत्तमदृष्टीनामजाद्वयब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण मन इन्द्रियादि च
न परमार्थतो विद्यते, रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितमेवेति निश्चयः, तेषां
ब्रह्मस्वरूपाणां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्थितानामभयं मोक्षाख्या चाक्षया
शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथंचन
तत्र संभवतीत्यवोचाम (३-३६) । ये त्वतोऽन्ये योगिनो साधनमार्गा
हीनमध्यमदृष्ट्यो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तम् आत्मसंबन्धि पश्यन्ति, मन-
श्चाक्षल्यादुद्विग्ना देहाद्यात्मभावं परिमिमार्जयिष्यन्ति, तेषामात्मसत्यानुबोध-
रहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । इह श्रेयोमार्गाणां
मन्दमध्यमधिया मनोनिग्रहरूपं साधनमुपदिश्यते कथं नामामननासंपाद-
नेनाऽद्वैतात्मनि निष्ठा प्राप्नुयुरिति । आत्मसत्यानुबोधवतां तु कृतार्थाना-
मयत्तसिद्धमिति तत्तेषां लक्षणं भवति । सर्वत्र ह्यध्यात्मशान्ते यान्येव
कृतार्थलक्षणानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्तसाध्यन्वान् । ननु चित्त-
निरोधाद्युपायो योगशास्त्र एव दर्शितः । तदनुसंधानेनैवेतन् सिध्यति, किं
पुनरिह तेनोपदिष्टेनेति ? भवम् । पातञ्जलदियोगस्य चित्तवृत्तिनिरोध-

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः

॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहेऽनवसाद उपायः—

कथमेवंभूतो मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याह उत्सेक इति ।
यद्वत् उदधेः समुद्रस्य कुशाग्रेण एकविन्दुना क्रमेण उत्सेकः
उत्सेचनेन शोषणव्यवसायः कस्यचिन् । एवम् अनवसानान्तःकरणानाम्
अपरिखेदतोऽनिर्वेदात् मनसो निग्रहो भवेदित्यर्थः । तथा हीधर
स्मृतिः 'शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या घृतिगृहीतया' (गी. ६-२५) इति,
'स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा' (गी. ६-२३)
इति च ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृहीयाद्विक्सितं कामभोगयोः ।

मुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा

॥ ४२ ॥

लयविक्षेपनिवारणावश्यकता—

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपाय इति !
नेत्युच्यते । कामभोगयोः कामे भोगे च तद्विषये भोग्यवस्तुनि
विक्षिप्तं विप्रसृतं मनो निगृहीयात्, आत्मन्येव निरुन्ध्यादित्यर्थः ।
किं च लीयतेऽस्मिन्निति लयः मुपुप्तम् । तस्मिन्लये चैव मुप्रसन्नं
विषयेन्द्रियसंयोगकालुष्यजातं परित्यज्याऽऽत्मन्येव स्तिवत्वात् मुप्रसन्न-
मर्पात्यर्थः । निगृहीयात् इत्यनुवर्तते । संप्रबोध्य निरुन्ध्यादित्यर्थः । ननु
मुप्रसन्नं चेन् कलान्निगृह्यत इति ! उच्यते । यस्माद् यथा कामोऽनर्थ-
हेतुस्तथा लोभोऽपि । विक्षेपवर्जितत्वात् । अतः कामविषयस्य निग्रह-
वहीनस्यापि निग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगाच्चिवर्तयेत् ।

अज्ञं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति

॥ ४३ ॥

वैराग्यज्ञानभ्यासौ मनोनिग्रह उपायः —

उपायेन निगृहीयादित्युक्तम् । कः स उपाय इति ?
 उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगान्
 कामनिमित्तो भोगः कामभोगः इच्छाविषयः । तस्माद्विप्रसृतं मनो निवर्त-
 येत् । वैराग्यभावनयेत्यर्थः । 'यत्र वा अन्तर्दिव स्यान् तत्रान्योऽन्यन्
 पश्येत्' (वृ. ४-३-३१), 'प्रन्तीव जिनन्तीव' (वृ. ४-३-२०)
 इत्यादिश्रुतिसिद्धं द्वैतस्याविद्याविजृम्भितत्वं वैतथ्यप्रकरणे व्याख्यातम् ।
 तस्य च दुःखहेतुत्वं स्मृतिभिरुपदिष्टम् । 'ये हि संसर्गजा भोगा दुःख-
 योनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः' (गी. ५-२२)
 इत्यादिभिः । इह लोके तावत्कामभोगेभ्य आध्यात्मिकादीनि दुःखानि
 तन्निमित्तान्येवोद्भवन्ति दृग्दृढयन्ते । तथा परलोकेऽपीति गम्यते ।
 न केवलं भोगस्थितिकाले किन्तुपक्षे, पूर्वमप्राप्त्या विनाशादूर्ध्वं च
 तदभावस्मृत्युद्भायनेन दुःखकारिण एव ते भवन्ति । तस्मात्तु विवेकी
 तेषु रमत इति गीताश्लोकार्थः । तन्त्रान्तरीया अप्याहुः । 'परिणाम-
 तापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' (यो. सू.
 २-१५) — इति । तदेवं वैराग्यभावना तावदेक उपायो मनोनिग्रहे ।
 अयमपर उपायः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य ।
 अजत्वे शास्त्रोपपत्ती प्रदर्शितेऽस्मिन् प्रकरणे । तदनुसंधानेन द्वैतजातं
 नैव तु पश्यति । तदभायनिधयान् । स एष ज्ञानाभ्यासरूप
 उपायः । दुःखहेतुत्वेनानुस्मृतेऽपि विषये कदाचिन्मनः प्रवर्ततापि ।
 ज्ञानाभ्यासेन त्वभावता गमिते नैव मनसो विघ्नो न वा लयः
 संभवतीत्याशययानाह जातं नैव तु पश्यतीति ॥

कारिकोक्त अभ्यासः कीदृशः ? —

अत्र योगशास्त्रोपदिष्टाभ्यासाद्विलक्षणोऽयमभ्यास इति स्पष्टमेव ।
 यन्नन्त्रं भिन्नो यन्त्रोऽभ्यास (यो. सू. १-१३) इति परिभाषितः ।

स्थितिश्च चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता सात्त्विकवृत्तिवाहितैकाग्रतेति
 व्याख्याता । तत्संपिपादयिष्या तत्साधनानुष्ठानमभ्यास इति वदन्ति ।
 अत एव योगमूत्रं 'तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारान्' (यो. सू. ३-१०)
 इति । निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवतीति
 हि तदर्थमाह भाष्यकारः । इह पुनर्ब्रह्मैवेदं सर्वमजमित्येतदनुसरण-
 मभ्यासो विवक्षितः, तस्य च फलं मनसोऽमनीभावे द्वैतादर्शनमिति
 विशेषः । यद्यपि ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रार्थविज्ञानं मन्दमध्यमधियां न
 सहसा जायते । तथापि तदर्थं शनैः शनैरिन्द्रियादीना मनआदिषु
 सूक्ष्मतरेषु लयक्रमेणाध्यात्मयोगाभ्यासेन सोऽपि लभ्यत एव । स एव
 चात्र योगी ज्ञानाभ्यासवाचोयुक्त्या स्वीकृत इति बोध्यम् । स एषोऽ-
 ध्यात्मयोगः काठक एवं प्रदर्शितः 'यच्छेद्वाङ्मनमी प्राज्ञमथच्छेज्ज्ञान
 आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि ॥'
 (का. १-३-१३) इति । वागादीन्द्रियव्यापारमुन्मूज्य मनोमात्रेणाव-
 तिष्ठेत् । मनोऽपि विकल्पद्वेषदर्शनेन ज्ञानात्मनि बुद्धौ धारयेत् ।
 तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तारि, तं च ज्ञान आत्मनि सर्वराक्षिण्यजे
 ब्रह्मणि प्रतिष्ठाप्येदिति श्रुतेरर्थः ॥ ४३ ॥

लये संयोजयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।

सकपायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

लयावस्थाविमर्शः —

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यभावोपायद्वयेन विशेषं परिहृतेऽपि
 मनः सुषुप्ते लीयेत, अविद्यादिर्वाजभावेनावशिष्येत । तदप्यनर्थायेवेति
 तच्चित्तं संयोजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । निद्राशेषार्जाणान्न-
 शेषश्रमा विवेकाभ्यासेऽनादरश्च लयहेतवः । तस्मात्पर्याप्तनिद्रानुमय-
 नुजीर्णात्पसात्त्विकान्नभोजनातिश्रमपरिहारैः विवेकाभ्यासेन च लीनं
 चित्तं संयोजयेदित्यर्थः ॥

मुखरागपरित्यागः ---

विषयवैतृष्ण्यद्वहिःप्रवणता स्विकीक्रियते, विवेकाभ्यासेन चाऽऽत्म-
तत्त्वाभिमुख्यं लभ्यते । कथापरिहाराच्च पुनर्बुद्ध्युत्थानप्रसङ्गवारणं भवति ।
एतावता साधनकलापेन चित्तं समप्राप्त्यभिमुखीभवति । एवं समाधिस्ततो
योगिनः शिरःस्थितभारापगम इव विषयसंपर्कविगमारम्भकृतं यत्
किञ्चित्सुखं ह्लादो जायते, तच्चाऽऽम्बादयेत् । तत्र कृतकृत्योऽहमिदानीम्
एवमेव ममाऽनुवर्ततां सुखमिति तुष्टिं कुर्वाणो न रज्येतेत्यर्थः । कथं
तर्हि तत्र वर्ततेति ? उच्यते । प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदिदमुपलभ्यते
मुग्वं तदप्यविद्यापरिकल्पितं मृषैव । अयं हि मत्स्वधर्मो न तत्साक्षिणो
मम । अथाप्यविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणयाऽ-
स्वात्मभूतेऽस्मिन् सुखे मंजयतीव, असङ्गं मां सक्तमिव करोत्यमुखिनं
मुखिनमिदं च । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन
बध्नाति ।' (गी. १४-६) इति स्मृतेरिति विभावयन्मन्त्रापि निःसङ्गो
निःस्पृहो भवेत् । ततोऽपि ममाधित्सावस्थानुस्तरागाद् विषयसुख-
रागादिव चित्तं निगृहीयादित्यर्थः ॥

एकाग्रतायां स्थैर्यं कर्तव्यम् ---

यदैवं मुखरागादपि निवृत्तं निश्चलम्बभावमात्मभावप्रवणं सदापि
निश्चरति कुतश्चिद्धेतोः । यद्यपि यथोक्तप्रकारेण संनिरुद्धस्य चित्तस्य
चलनमसंभावितम्, तथापि कृत्वञ्जोऽप्येककथायस्य व्युत्थानसंस्कारशेषा-
च्चित्तं कुतश्चिन्निमित्तान्निर्गच्छति चेत् तादृशं निश्चरचित्तं ततस्ततो
निमित्तान्नियम्य वैराग्यभावनायाऽऽत्मयाथात्म्यनिरूपणोपायेन चाऽऽत्मन्ये-
वैकीकुर्वाणं प्रयत्नतः । नस्वनिरीक्षणेन चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवाऽऽपादयेन्न
पुनर्विषयसंकरूपनायाऽवकाशं दद्यादित्यर्थः । तथा श्रुतं भगवता 'यतो
यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं
नयेत् ॥' (गी. ६-२६) इति ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

मनसो ब्रह्मात्मतानिष्पत्तिः —

यथोक्तोपायेन वैराग्यभावनाविवेकाभ्यासलीयमानचित्तसंबोधनकपाय-
क्षयरूपेण निगृहीतं सच्चित्तं यदा मुमुक्षे न लीयते न च पुनरुत्थितं सद्
विषयेषु विक्षिप्यते, अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम्, अनाभासं च न
केनचिद्विद्याकल्पितेन बाह्येनाऽऽध्यात्मिकेन वा विषयभावेनाऽयभासत
इत्यर्थः । न च सकपायं भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । यदैवलक्षणं
योगिनश्चित्तम्, तदा तच्चित्तं ब्रह्म निष्पन्नममनीभावं प्रतिपद्य ब्रह्मस्वरूपेण
निष्पन्नं भवति, रज्जुरूपेणेव तत्र कल्पितः सर्प इत्यर्थः । तदा जीवः
स्वोपाधिभूतस्य मनसोऽमनीभावं गमयित्वा स्वैनैवाजाद्वयब्रह्मरूपेणाभि-
निष्पद्यत इति भावः 'परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छां.
८-१२-३) इति श्रुतेः । यत्तदुक्तं 'अमनस्तां तदा याति ब्राह्मा-
भावे तदग्रहम्' इति, तदेवेदमुपसंहृतं 'निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा' इति ॥

मनोनिग्रहफलस्याऽसंप्रज्ञातसमाधितो वैलक्षण्यम् —

अत्र मनोनिग्रहसाधनफलं ब्रह्मरूपेण निष्पत्तिरुक्ता न तु सर्व-
वृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसंप्रज्ञातसंज्ञितो योग-
शास्त्रप्रसिद्धः । मनोनिग्रहोपायश्चात्रोपदिष्टस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धधारणाध्यान-
समाधिभ्यो विलक्षण एवेति स्फुटम् । तत्र हि 'देशयन्धश्चित्तस्य धारणा'
(यो. सू. ३-१), 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (यो. सू. ३-२),
'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (यो. सू. ३-३) इति
च सूत्रितप्रकारेण नामिचक्रादिदेशेषु बाह्येषु वा चित्तस्य बन्धं कृत्वा
तत्रैव प्रत्ययस्य प्रवाहे निरन्तरेण प्रसाधिते यदा ध्येयस्वभावावेष्टात्
तदाकारनिर्भासं सद्ब्रह्मानं स्वरूपशून्यमिव भवति तदा समाधिरिति
व्यपदिश्यते । तदेतत्त्रयमपि संयमशब्दशब्दितं बहिरङ्गं निर्धाम्यसां-

प्रज्ञातसमाधेस्तदभावेऽभावादिति तेषामभ्युपगमः । अत्र पुनः शास्त्राचार्योपदेशमनुवृत्य वस्तुतत्त्वनिरूपणेन सर्वमजं ब्रजेति निर्धारणप्रयत्न एव तूपायः कथितो मनोनिग्रहे । तदेतन् तन्त्रान्तरामिमतयोगस्यात्रत्य-मनोनिग्रहस्य च सुमहद्वैलक्षण्यमविगणयन्तो यत् केचित्थाचक्षते 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।' (वृ. २-४-५) इति संयम एवायमुपदिश्यते वेदान्तेऽस्मीति । अत्र किल श्रोतव्यो मन्तव्य इति ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकधारणोपदेशः, निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः, द्रष्टव्य इति च साक्षात्कारवृत्तेर्ब्रह्मण्यावेशात् स्वरूप-शून्यकल्पत्वात् समाध्युपदेश इति वर्गयन्तः, तदग्निलं प्रत्याम्नातं वेदितव्यम् । आत्मनः संयमाविषयत्वात्, मनोनिग्रहस्य निदिध्यासना-पराभिधस्य सूक्ष्मवस्तुनिरूपणमात्रत्वाद्भावनात्मकध्यानत्वादानुपपत्तेः । आत्म-नश्च साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मरूपस्य साक्षात्काररूपवृत्त्यनपेक्षणाच्च । यत्तु बादरायणीयं सूत्रम् 'अपि च सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (ब्र. सू. ३-२-२४) इति । न तत्पातश्लसंयमपरामर्शकम्, अपि तु वैदिकमक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानेन प्रपञ्चोपशमं ब्रह्म द्रष्टुं शक्यमित्येतदर्थकम् । न चेह द्रष्टृदर्शनभेदोऽस्ति सराधनात्पूर्वमौपाधिकभेदगत्त्वेऽप्युपाधेराविधकत्वाददोषावहत्वादित्यन्यदेतत् । तस्मादध्यारोपितसर्वस्य रज्जुरूपेण निष्पत्तिवन्मनसो ब्रह्मरूपेण निष्पत्तिरेवात्र ममाधिवाचोयुक्त्या बोध्यत इति यथाव्याख्यात एव श्लोकरादार्थ इत्यलं पानजलः सन्धिकरणवृथायामेन ॥ ४६ ॥

स्वयं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते

॥ ४७ ॥

मनोनिग्रहफलमुत्तमं सुखं स्वल्पभूतम् —

निष्पन्नं ब्रह्म तच्छ्रुता इति यथोक्तं परमार्थगुणम् न प्रिय-सुखबहुः परमवन्मायि, न च ममाधिन्मतो जायमानमिव वृश्चिं मृषा-

सुखम् । आत्मसत्त्वानुबोधलक्षणत्वात् । मनोनिग्रहो हि न केवलनिग्रह-
रूपः, विन्त्वमनीभावापादनेनाऽऽत्मसत्त्वानुबोधपर्ववसन्नः । तेन च बोधेन
लक्ष्यत इदं सुखम् । यतः स्वस्थं स्वात्मनि स्वात्मरूपेणैव स्थितम् । शान्तं
सर्वानर्थप्रपञ्चोपशमरूपम् । सनिर्वाणम् । निर्वृत्तिर्निर्वाणं कैवल्यम् । सह
निर्वाणेन यतस्त इत्यद्वैतं शिवमित्यर्थः । तच्चाऽकथ्यं न शक्यं केनचिद्वाचा
कथयितुम् निर्दिशेपरूपेणात्यन्तासाधारणविषयत्वादित्यर्थः । 'अचित्त्य-
मन्त्रपदेश्यम्' (मां. ७) इति हि विज्ञायते । सुखमुत्तमम् । निरतिशयं हि
तदद्वैतयोगिजनमात्रप्रत्यक्षम् । अजं न जातं यथा विषयविषयं सुखं
संस्पर्शजन्यम् । अजेनाऽनुत्पन्नेन स्वरूपभूतेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं स्थितम् ।
सर्वज्ञं सर्वं च तज्ज्ञं चेति तेन रूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव तत्सुखम् इति परि-
चक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ. ३-९-२८-७)
इति श्रुतेः । तथा हि स्मृतिः 'प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुख-
मुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्' (गी. ६-२७)
इति शम् ॥ ४७ ॥

अजातिवादोपसंहारः

न कथिजायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥

अजातं ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् —

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मृत्तोहादिवत् सृष्टिरुपासना चोक्ता
परमार्थसत्यस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । तस्यापि परमार्थ-
सत्यत्वे हि निग्रहीतुनिग्रहीतव्यसदृसृष्ट्योपासितब्रुपासितज्यादिभेदाङ्गी-
कारेणाऽजाद्वयं ब्रह्मैकमेव सत्यमित्यस्यार्थस्य बाधः स्यात् । केवलं पर-
मार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेनोपदिष्टानां तु तेषां परमसत्यत्वस्याविवक्षणात् ।

उपायत्वेन व्याख्यातानामपि तेषां श्रुत्या निह्वादाजमात्मतत्त्वमेकमेव प्रकाशत इत्युक्तम् ॥

अतः परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । न च तस्योपाधिभूतः कार्यकरणसंघातः कश्चिदपि । मायिकी तु जातिर्षट्पटाकाशादिन्यायेनोपदिष्टा कचिच्छ्रुतौ मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषयेत्यवोचाम । अतः स्वभावतोऽजस्यास्यैकस्याऽऽत्मनः संभव उत्पत्तिकारणं न विद्यते नास्त्येव । यस्मान् संभवोऽस्य न विद्यतेऽजत्वस्वाभाव्यात्, तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषु ग्रन्थेषूपायत्वेनोक्तानां व्यावहारिकसंस्थानामेतत्तदुत्तमं सत्यं यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मणि किञ्चिदणुमात्रमपि न जायते । 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति' (वृ. २-१-२०), 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. २-१) इत्यादिश्रुतिभ्यः इति शिवम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यवर्येण श्रीपूज्यपादशङ्करभगवत्पराशरसंरज-

परिषदाग्राहवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्य-

श्रीमद्विद्वानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन मिथुणा प्रणीतयां

माण्डूक्यरहस्यविवृतौ तृतीयमङ्कतप्रकरणम्

ॐ तत्सत्

अथाद्वैतप्रकरणसारः

यद्यपि द्वैतवैतथ्यनिर्धारणेनैवार्थात् मिद्धमद्वैतम् तथापि द्वैतसेवाद्वैत-
स्यापि वैतथ्यं किं न स्यादिति शङ्कचेत कैश्चिन्मन्दमतिभिः ।
अतस्तद्वारणाय तर्कतोऽप्यद्वैतप्रसाधनार्थमिदं प्रकरणमारब्धम् ॥

तत्र तावत्सर्वेषां वेदान्तानाम् जगत्कारणीभूतब्रह्मोपासनाविधिपरत्वं ये
मन्यन्ते तेषां जनिमद्ब्रह्माङ्गीकारमतं मिथ्याज्ञाननिकघनमिति
प्रदर्शयितुं वेदान्तप्रतिपादितोऽजातिवाद उपन्यस्यते । तत्र
जीवानां तदुपाधीनां वा वास्तविक्युत्पत्तिर्नास्ति । तदसंभवात् ।
यत्र तु जीवानां तदुपाधिभूतानां कार्यकरणसंघातानां चोत्पत्तिः
श्रूयते तत्राजस्रैव परमात्मनो जीवभावेनाऽवस्थानस्य दिदर्शयिष्या-
ऽऽकाशस्य घटघटाकाशादिभावेनोत्पत्तिवदेव प्रातीतिक्युत्पत्तिरूप-
दिश्यत इति ज्ञेयम् । उत्पत्तिवदेव च जीवानां स्थितिर्गत्या-
गती विभिन्नानामरूपकार्यवत्त्वं सुखदुःखमोगो विनाशश्चेत्येतत्
सर्वमौपाधिकमित्यवगन्तव्यम् । उपाधिभूताश्च संघाता वैतथ्य-
प्रकरणोक्तयुक्त्या स्वप्नसंघाताविशिष्टा इत्यात्मनानात्वे परस्पर-
वैषम्ये वा नोपपत्तिरस्ति ॥

तदेतदालम्बकत्वं तैत्तिरीयके ब्रह्मानन्दबल्लुगां बृहदारण्यके मधु-
ब्राह्मणे च स्फुटं प्रदर्शितम्, उपाधिवृत्तनानात्वस्य सत्यत्वप्रत्या-
ख्यानेन । श्रुतिषु स्मृतिषु च सर्वत्र जीवपरमात्मनोरनन्यत्वं प्रशस्य-
ते नानात्वं च निन्द्यत इत्येतदप्यजालैकत्वपक्ष एव संगच्छते ।
यत्रापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वमुपदिश्यत इव भाति तत्रापि स
उपदेशो न भेदप्रतिपादनपरः, किंत्वेकत्वप्रतिपत्त्यर्थ एवेति पूर्वा-
परसंदर्भालोचनेनावगम्यते । यत्रापि गृहोहविष्कुलिह्लादिदृष्टा-

न्तोपादानेन मृष्टित्वमिदृश्यते तत्रापि कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्व-
कथनात् सृष्टिज्ञाने फलाकीर्तनात् मृष्टिप्रकाराणां चाऽन्यथाऽन्यथा-
श्रवणात् सर्वत्राप्यात्मैकत्वावधारणात् तदेकत्वज्ञाने च फलश्रवणा-
चोत्पत्तिश्रुतीनामात्मैकत्वबोधोपायतारोपायत्वमेवेति गम्यते । तदेवं
घटाकाशदृष्टान्तेन मन्मदृष्टकार्यकरणसंघातदृष्टान्तेन चोपपादितैव
जीवतदुपाध्युत्पत्तिः श्रुतिप्रामाण्यकीर्तिं सिद्धम् ॥

अथैवमजाद्वयप्रकथाद् एव श्रौत इति स्थिते किमर्थं यमुपासनोप-
दिष्टा श्रुतिष्विति स्यादाशङ्का केपाचित् । तत्रायं समाधिः ।
न सर्वेऽधिकारिणोऽजाद्वयात्मतत्त्वं सहसा विज्ञातुं प्रभवन्ति ।
मन्दमध्यमोत्तमदृष्टिभेदेन त्रिविधत्वादधिकारिणाम् । तत्र मन्द-
मध्यमाधिकारिणामनुग्रहार्थं ज्ञेयात्तुना चेदेन कर्मोपासने उपविष्टे,
कथमिदमुत्तमात्मैकत्वदृष्टिं तेऽपि क्रमशोऽवामुयुरित्यनुकम्पया ।
न तु तत्रैव परमतात्पर्यं वेदस्य । तत्र तत्र भेददृष्टयपवादेन कर्मो-
पासनयोर्निन्दापूर्वकमेकत्वप्रशंसनदर्शनादेवमवगम्यते । तस्मादु-
पासनोपदेशेनाऽजातिसिद्धान्तो न विरुध्यते ॥

तथेदमजाद्वयदर्शनं द्वैतिदर्शनैरपि न विरुध्यते । तेषां दर्शनानाम-
परिहार्यपरस्परविरोधत्वाच्छास्त्रबाह्यत्वाच्चासम्पन्नदर्शनत्वोपपत्तेः ।
अद्वैतस्य तु शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात्, तत्प्रतिपत्तौ च
केनापि विरोधासंभवात् । अद्वैतं हि परमार्थसद् द्वैतं तु तत्र
कल्पितमित्यभ्युपगच्छतामद्वैतिनां कथं द्वैतदर्शनेन विरोधग्रहा-
समुन्मिषेत्स्वमेऽपि ? द्वैतिनां तु द्वैतमेव परमार्थतोऽपरमार्थत-
श्चेति तेषामन्योन्यविरोधो दुर्वारः ॥

परमार्थसद्वैतं मायैव द्वैतबदवभासत इत्यनभ्युपगमेऽमृतस्वभावस्य
तत्त्वस्य मर्त्यरूपेण परिणामस्तात्त्विक इति वस्तुनः स्वभाव-

वैपरीत्यगमनमेपित्वं भवेत् । एवं मयैवैव सतो जीवस्योपासना-
नुष्ठानेनाऽमृतत्वप्राप्तिरप्यभ्युपेतव्या स्यात् परमार्थजातिवादिनाम् ।
अत एतदनिष्टद्वयपरिहारायाजातिरेव परमार्थो जातिस्तु माय-
येति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । सृष्टिप्रतिषेधिन्यः श्रुतयोऽप्यस्मिन् पक्षे
मायासृष्टिप्रतिषेधकत्वेनैव चरितार्था भविष्यन्ति । सृष्ट्युपदेशस्या-
ऽऽत्मैक्यप्रतिपत्त्युपायमात्रत्वात्, तस्य च मायासृष्ट्यापि
निर्वाहाच्च । एवमेव हि श्रुतिषु द्वैतप्रतिषेधोऽजातस्यैव बहुधा
जन्मकथनं संभूत्युपासनानिन्दा आत्मबोधोपायत्वेन परिगृहीतस्य
सर्वस्याऽपि बोधकार्यनिर्वृत्तनन्तरं नेतिनेतीत्यपह्नवश्चेत्येतत् सर्वं
समञ्जसं भवति । तस्मात् सत एवाऽद्वैतस्य मायया जन्मे-
त्यङ्गीकार एव युक्तियुक्तः । तत्त्वतो जायत इति ध्वीकुर्वाणस्य
हि जातमेव जायत इति मलादापतति । तथा च न केवल-
मनवस्था दोषः, तच्चापि जाताज्जायते तदप्यन्याम्नादिति,
किं तु प्राग्जन्मोऽसदेव सज्जायत इति सर्वथा युक्त्यनपेतमपि
परिमहीतव्यं स्यात् । न चासतो बन्ध्यापुत्रस्य तत्त्वतो वा
मायया वा जन्म संभवति । तस्माद्यथा स्वप्नेऽद्वैतात्मन्येव
मनःस्पन्दनमात्रं द्वैतमवभासते तथा जागरायावपीति सं-
तोषव्यम् । अनुभवानुसारि चेदं कल्पनम् । यत्कारणं सुषुप्तिसमा-
ध्योर्मनसो ह्यमनीमावे सति द्वैतं नैवोपलभ्यत इति प्रतिद्वैतम् ॥

ये तावच्छ्रुत्याचार्योपदेशानुसारेणाऽऽत्मज्ञानं प्राप्ता, तेपामात्मव्यति-
रेकेण मनो नाम न विद्यत एवेत्यद्वैतसिद्धिरप्रयुह्यैव । नतश्च तेषां
नित्यमुच्चाद्वैतात्मस्वरूपेऽवस्थितानां नास्ति किञ्चिन् कर्तव्यमव-
शिष्टम् । ये पुनर्मार्गगाः सन्तो मनोऽन्यदात्मसंबन्धि पश्यन्ति,
तेषां मनोनिग्रहापराभिधानेन निदिध्यासनेन ज्ञानं तत्फलं
निःश्रेयसं च समधिगन्तव्यमित्यविद्यादृष्ट्या तादृशाधिकारिणां मनो-

निग्रहोपाय उपदिश्यते । लयविक्षेपकगायनसाम्वादानां परिहार-
पृथक्मीदृशं योगभारूढस्य च मनोऽजाद्वयत्रयस्वरूपेण निष्पन्नं
भवति ॥

यद्यर्पाः प्रमुपासना मृष्टिर्मनोनिग्रहादिश्चेति द्वैतसापेक्षोपाया उपदिष्टाः
श्रुतिषु, तथापि न तत्र सत्यत्वबुद्धिः कार्या जिज्ञासुभिः ।
अविद्यादृष्ट्यैव तथा तथोपदेशात् । परमार्थसत्यं त्वजाद्वयमात्म-
तत्त्वमेकमेवेति प्रकरणोपदर्शितयुक्त्या निश्चेतव्यमिति सर्वं
शिवम् ॥

अथालातशान्तिप्रकरणम्

—XX—

प्रकरणसंबन्धः

अद्वैतप्रतिपादनप्रकारभेदाः —

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽगतः प्रतिज्ञातमद्वैतं प्रथमे प्रकरणे । तत्र मात्रापादरहित ओंकारो जागरितादिस्यानस्थानिधर्मविधर्जितस्तुर्यात्मा शिवोऽद्वैत इत्युपदिष्टम् । स चायमर्थो बाह्याध्यात्मिकविषयभेदवैतथ्य-प्रदर्शनेन युक्तितोऽपि प्रसाधितो द्वितीये प्रकरणे । तत्र हि जामत्स्वप्रयो-रैक्योपपादानपूर्वकं सत्यस्यापि द्वैतव्यवहारस्याऽऽत्मन्यविद्याकल्पितत्वस्यापने-नार्थात् प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः सेत्स्यतीत्युपसंहृतम् । पुनश्च शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षाद्विधोरितमद्वैतं तृतीये प्रकरणे । तत्र तु जीवानां तदुपाधिभूत-कार्यकरणसंघातानां चोत्पत्तिराकाशाद्वटाकाशघटोत्पत्तिवत्त्वप्रदृश्योत्पत्तिवच्च मायिक्येवेत्युपपादनेन, श्रुतीनां जीवब्रह्मैक्य एव तात्पर्यदर्शनेन, मृष्टिवाक्यानामाल्पैक्यप्रतिपादनोपायत्वेन मायिकमृष्टिमात्रप्रतिपादकत्वोप-पादनेन चाजाद्वयब्रह्मपरत्वमुपपाद्य, सर्वस्यापि द्वैतस्य मनोहृदयत्वा-न्मनसश्चाऽऽत्मसत्यानुबोधेनामनीभावे सत्यद्वैतब्रह्ममात्रत्वेन विनिश्चयादद्वैत-मेवोत्तमं सत्यं तत्प्रतिपत्त्युपायत्वेनोपन्यस्तमनोनिग्रहमृष्ट्युपासनापेक्षयेत्युप-संहारः कृतः । तदेवमन्वयमुखेनाद्वैतस्य परमार्थत्वमवगतं प्रकरण-त्रयेऽपि । अथेह चतुर्थे प्रकरणे व्यतिरेकमुखेणापि तदेव प्रसाध्यते ॥

अवीतन्यायानुसरणे प्रयोजनम् —

तत्स्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपन्नमूलाः सांख्यादिद्वैतिनो वैनाशिकाश्च । तेषां चान्योन्यविरोधाद् रागद्वेषादिक्लेशासदं द्वैतदर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् 'स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते' (३-१७) इत्यत्र । क्लेशानास्पदत्वाच्चाद्वैतदर्शनं
सम्यग्दर्शनमिति स्तुतम् 'तैरयं न विरुध्यते' (३-१७), 'तेनायं न
विरुध्यते' (३-१८) इति च । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतया
द्वैतदर्शनानामसम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तन्प्रतिषेधेनाद्वैतसिद्धिरुपसंहर्तव्याऽवीत-
न्यायेनेत्यलातशान्तिरारभ्यते । विशेषेण स्पष्टमितो वीतोऽन्वयः ।
अवस्थात्रयपरीक्षणेन विकल्पानामन्योन्यव्यभिचारित्वात् स्वरूपव्यभि-
चारित्वाच्च सुपुत्रे, इस्वरूपस्य चाऽऽत्मनः सर्वत्राविशेषाच्चासत्त्वं द्वैतस्य
सत्यत्वं चाद्वैतस्येत्यनुभवपर्यवसाय्यागमबलेन प्रतिष्ठापितस्यैवाद्वैतस्या-
नुभवाद्भुक्त्याप्युपपादित्वाद्वैतन्यायेनाद्वैतं प्रसाधितमित्युक्तम् । अत्र तु
प्रकरणे द्वैतिनां परस्परविप्रतिषेधान्न युक्तिसहं द्वैतदर्शनमित्यर्थाद्वैतप्रसाध-
नमित्यवीतन्यायो अनुमियत इत्युच्यते । न पुनः केवलमन्यव्यवति-
रेकानुमानाभ्यां प्रसाधनीयमद्वैतमिति महदिदं वैषम्यं द्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शन-
स्येत्यवधेयम् ॥

प्रकरणाभिधानविमर्शः —

अस्य च प्रकरणस्य 'अलातशान्ति'रित्यभिधानं सामिप्रायम् ।
यथा ह्यलातं आम्यमाणं विविधाकारेण मृपैव भाति, स्वरूपेण तु
निरूप्यमाणं तैराकारैः सदा वर्जितमेव, एवमजाद्वैतमात्मतत्त्वविधमा
जात्याभासचलाभासप्रादुर्भाहकद्वैताभासवदपि विधया सदाचलं
शान्तमद्वयं चेति निश्चीयत इति प्रदर्शनात् । तदेवं परदर्शन-
द्वोपप्रदर्शनपूर्वकमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्युपसंहारार्थं चतुर्थं प्रकरण-
मिदमारभ्यते ॥

मङ्गलाचरणम्

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयाभिनेन संबुद्धस्तं वन्दे डिप्तां वरम् ॥ १ ॥

आचार्यनमस्कारमुखेन शास्त्रार्थसंग्रहः—

अथैवं प्रकरणारम्भे कर्तव्ये किमिति नमस्काररूपमङ्गलाचरणमिह क्रियत इति ? अत्र माप्यकाराः । 'तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नमस्कारार्थोऽयमाद्यः श्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेप्यते शास्त्रारम्भे' इति । अयमभिप्रायः । अद्वैतं खलु प्रकरणचतुष्टयस्य प्रतिपाद्योऽर्थः । तत्र श्रुतितदनुगृहीतयुक्तिभ्यामद्वैतं निर्धारितमित्यतीतग्रन्थभागस्य तावदद्वैतपरत्वं स्फुटम् । इह तु चतुर्थे प्रकरणे 'भूतस्य जातिमिच्छन्ति' (४-३) इत्यादिना परमतदूषणमेव प्रक्रान्तमिति कथमस्य पृत्तेन संगतिरिति कैश्चिन्मन्दमतिमिराशङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति नास्माभिः परमतप्रतिपेधोऽत्र व्यसनितया क्रियते, किंत्वद्वैतदर्शनस्यानितरसाधारण्येन सर्वकेशानास्पदत्वं शान्तशिवात्मन्यवस्थानरूपपरमपुरुषार्थदायकत्वं चान्योन्यविरुद्धपरमतविमर्शेणापि सिध्यतीत्यद्वैतदर्शनं प्रदर्शयितुमिष्यते । एतत्प्रयोजनं च युक्तिगाढत्वेन प्रथितानामपि द्वैतदर्शनानामसारत्वमद्वैतदर्शनस्यैव सम्यग्दर्शनत्वेनोपादेयत्वं च युक्त्यापि सिध्यतीति मुमुक्षूणां श्रद्धोत्पादनमेव । तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुरद्वैतरूपेणैव नमस्कारस्त्वद्वैतदर्शनस्यासाधारणस्वरूपं स्मारयितुमिति संगतमेवैतन्मङ्गलाचरणमिति ॥

तत्र यथाऽऽदावोङ्कारोच्चारणरूपं मङ्गलं कृतं तद्वदन्त्येऽप्याचार्यनमस्काररूपं मङ्गलं कृतमुपनिबध्यतेऽस्मिन् प्रकरणे । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति ह्यभियुक्ताः । यद्यपि 'प्रकरणचतुष्टयरूपो ग्रन्थः कृत्स्नोऽपि शास्त्रत्वेनाभिधानमर्हति । सर्ववेदान्तशास्त्रसारसंग्रहरूपत्वात् । तथापीदमेव प्रकरणं विशिष्य शास्त्रमिति व्यपदिष्टं माप्यकारैः स्तुत्यर्थम् । सर्व एव हि ग्रन्थार्थो वेदान्तशास्त्रार्थश्चात्र समासेनोपप्रदर्शित इत्यदोषः ॥

नमस्कार्यस्य भगवतः स्वरूपम्—

आकाशेनेषदसमाप्तम् आकाशकल्पम् । आकाशतुल्यमित्येतत् । तेनाऽऽकाशकल्पेन सर्वगतेन ज्ञेयामित्रेन ज्ञेयैरात्मभिरभिन्नमन्युष्णवत् सवितृ-

प्रकाशवच्च यज्ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपा-
व्यतिरिक्तेन गगनोपमान् । गगनमुपमा येषां ते गगनोपमाः आकाश-
कल्पा एव । सर्वगतो इत्यर्थः । तादृशान् धर्मान् आत्मनो बाह्यधर्माश्च यः
संबुद्धो ज्ञातवान् नित्यमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ।
द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममिति यावन् । ईश्वरो
आकाशकल्पेन स्वरूपमूलेनैव ज्ञेयात्माभिन्नेन ज्ञानेन गगनोपमान् धर्मान्
स्वात्माव्यतिरिक्तानेव नित्यं संबुद्धवान् इति जीवेश्वरभेदं ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयाभेदं च प्रतिजानीते । आचार्यो ह पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणा-
धिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । ततो भगवानन्ति-
प्रमत्तस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमशुभं परमेश्वरस्येति
व्याख्यातारः । 'नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्भूतिः सनातनः ।
धर्मात्मजः संवभूव पितृव मेऽभ्यभाषत ॥ कृते युगे महाराज पुरा
स्वायंभुवे युगे । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयंभुवः ॥' (मो. ध. ३३४-८, ९) इति । 'तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य' (मो. घ. ३३९-१०) इति च महाभारतवचनात् ।
तत्रैव च 'स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण । जगाद
वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासम्' (मो. ध. ३३५-१)
इति च नारायणर्षेः पुरुषोत्तमनारायणस्यैव स्वयंभूमूर्तित्वकथनात् ।
शुक्रशिष्योऽग्रभवानाचार्य इति तु सांप्रदायिकाः । कतरवत्र भाम्यकार-
मतमिच्च पुरावृत्तश्रुत्वा एव प्रमाणम् । सर्वथापि भगवतो नारायणस्य
संप्रदायकर्तृत्वमविवादमिति तस्य पूजा प्रकरणस्य निर्विभक्तया परि-
स्माप्तिप्रचयगमनायभिप्रेतसिद्धये भवतीत्यलमत्र सूक्ष्मेक्षिकया ॥

तं वन्दे इत्युपदेष्टृमन्त्रस्वरूपेन ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदरहितपरमार्थ-
तत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिषिदादयिपितमुपक्षिप्तं
भवति । ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदवादिनो हि प्रतिपक्षाः । तद्विपरिणतिं चेदं
सर्वभेदविकल्पास्पदभूताद्वैतात्मदर्शनमिति ॥

प्रकरणस्यान्तरतात्पर्यविषयः —

अत्रेदं रहस्यम् । आचार्यो ह्यसिन् प्रकरणे सर्वानपि बाह्यद्वैत-
वादान् विज्ञानवादिसंमतयुक्त्यवलम्बनेन निरस्यान्ते तमपि विज्ञानवादिनं
तद्युक्त्यैव निरसिष्यति । तत्र यद्यपि शून्यवादियुक्त्यवलम्बनेनापि पर-
वादनिराकरणं मुकरमिति प्रदर्शयितुं महावैनाशिकयुक्तयोऽप्युपन्यस्यन्ते
लेशतः । तथापि नासौ केवलतर्कगम्योऽजाद्वयसिद्धान्तः । अपि तु सर्व-
वेदान्तसिद्धाद्वितीयशुद्धचैतन्यानुभवानुसारियुक्तिभिरेवाधिगम्य इत्येतदपि
तत्र तत्र प्रदर्श्येन एव मतान्तरसंक्रान्तिप्रान्तिपरिहारार्थम् । तत्रैतदपि
बाह्यसंमतात्कर्तृद्वैलक्षण्यं श्रौततर्कस्यावान्तरतात्पर्येण प्रकरणस्याभि-
धेयं प्रदर्शयितुकामो मङ्गलश्लोकेऽत्र तदपि ध्वनयति वेदान्ततौगत-
सिद्धान्तोभयान्वयिसाधारणशब्दविन्यासेन ॥

तथा हि । ज्ञानेनाकाशकल्पेनेत्यनेनैतद्व्युत्पद्यते । निरालम्बनत्वाद्
विज्ञानस्याकाशवदसङ्गत्यमिति विज्ञानवादिनः । यथा चाऽऽकाशं
निःस्वभावतया शून्यमेवं ज्ञानमपीति शून्यवादिनः । तदुभयमतनिरासेनात्र
'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' (?) इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽकाशवत्सर्वगते-
नाद्वितीयचैतन्यस्वरूपेणाभिन्नत्वादाकाशकल्पे भगवतो ज्ञानमिति ।
'धर्मान् यो गगनोपमान्' इत्यनेन त्विदमाकृतं व्यज्यते ।
रक्षणधारणाद्धर्मा बाह्यविषयाः । ते च गगनोपमा विज्ञान-
परिणाममात्रत्वान्न स्वन्त्राः सन्तीति विज्ञानवादिनां मतम् ।
निःस्वभावतयैव ते गगनोपमा इति तु शून्यवादिनाम् । तदुभयनिरासेन
'एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानु विधावति' (का. २-३-१४), 'न
हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः' (का. १-१-२०) इति च श्रुतिमाश्रित्य धर्मा
आत्मानोऽद्वयब्रह्मस्वभावा विवक्ष्यन्ते । तेषामप्याकाशाख्येन परमात्म-
नाभेदात् । पृथक्त्वस्य शरीराद्युपाधिकृतत्वाद्गगनोपमत्वमत्र स्वीक्रियत इति ।

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनयोगस्तुतिः —

अयुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुये । अस्पर्शयोगो वै नाम । स्पर्शनं स्पर्शः संघन्धः । स न विद्यते यस्य केनचित् कथं चिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव । अस्य योगशब्देन व्यपदेशस्तु अयमेव परमार्थयोगो न वाच्यन्तरसंमत इत्यवधारणार्थम् । 'दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः' (३-३९) इति श्रुक्तम् । नित्याद्वैतज्ञानस्वरूपत्वात् । वै नामेति ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध उपनिषत्सु इत्यर्थः । 'तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं स्पृशेत् ...' (बृ. ४-६-१५) इत्यादिश्रुतिभ्यः । स च सर्वसत्त्वमुखः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. ४-३-३२) इति श्रुते । अथवा भवति कश्चिदत्यन्त-सुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपो यथा तपः । अयं तु न तथा किं तर्हि सर्वसत्त्वानां मुखः । यथा रत्नस्वरूपविवेकज्ञानम् । 'सुसुखं कर्तुमन्ययम्' (गी. ९-२) इति स्मृतेः । तथेह भवति कश्चिद् विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्याप्रचलितत्वभावत्वात् । 'त्वमेव मे वृणीष्व ये त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' (कौ. ३-१) इति श्रुतेः । किं चाविवादः । विरुद्धवदनं विवादः । पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेण विवादो यस्मिन् विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् ? अविरुद्धश्च । न हि केनचिद्वितीयेनायं विरुध्यते । ब्रह्मणोऽन्यस्य परमार्थतोऽभावात् । प्रतीतस्य द्वैतस्याविद्याकृतत्वादसत्त्वात् वस्तु-सदसतोश्च विरोधाप्रसङ्गात् । यद्यपि पूर्वमपि 'तैस्यं न विरुध्यते' (३-१७) इत्यविरोध उपदिष्ट एव, तथापि तत्राद्वैतात्मनः परमार्थत्वेन सर्वद्वैतविकल्पास्पदत्वात्, द्वैतिसिद्धान्तानां च चाविद्यमानाभिनिवेशमात्र-

त्वान्न तैरस्य विरोध इत्येतावन्नात्रमभिहितम्, 'अद्वैतं परमार्थो हि' (३-१८) इति । इह तु द्वैतिनां स्वसिद्धान्ताभिनिविष्टानां परस्पर-विवादेनाप्ययं योगोऽविवादोऽविरुद्धश्चेति ख्याप्यत इत्युपपिपादयिषित-मिति विशेषः । य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं सम्यग्दर्शन-रूपं नमाम्यहम् । ईदृक्स्वभावत्वादस्मिन्नेव दर्शने मुमुक्षुभिरादरः कर्तव्य इति भावः ॥

अद्वैतदर्शनस्याविवादत्वं सार्वत्रिकानुभवबलात् सिद्धम् --

अत्र 'सर्वसत्त्वमुखो हितः' 'अविवादोऽविरुद्धश्च' इति च विशेषणद्वयोपादानेनेदं ध्वन्यते । यद्यपि महावैनाशिकैरपि स्वमेव दर्शनं सर्वसत्त्वमुखं हितं च । अतीतवर्तमानकालबहुजनहित-मुखकारित्वात्, अविवादं दुःखप्रशमकं चेत्यास्पीयते । 'अस्तीति नास्तीति विवाद एष । शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ॥ १ विवाद-प्राप्ता न दुःखं शान्ति । अविवादप्राप्ता न दुःखं निरुध्यते । (स. रा. ९.-२८) इत्यार्यसमाधिराजवाक्यमुदाहरद्भिः, तथापि तु तत्र केवल-युक्त्यैवाऽस्तिनास्त्यादिपक्षाणां निरसनात् नाल्यन्तिकोऽविवादोऽविरोधो वा जिज्ञासापरिसमाप्त्या मनःशान्तिमापातुं प्रभुः शक्यदर्शनः । तर्कस्य संभाविताप्रतिष्ठानदोषममत्वात् । निरोधसमाध्यादिवैयक्तिकानुभवाधि-गम्यमुखपरामर्शाच्च तत्र दर्शने न तादृशं मार्गत्रिकसर्वसत्त्वमुखं हितं वा शक्यमाधनं यादृशमौषधनिषदेऽद्वैतदर्शने कालदेशाद्यनवच्छिन्नापस्या-त्रयादिमार्गत्रिकानुभवानुसारिप्रबलतर्कयुत इति ॥

वादिविप्रतिपत्तिद्वाराऽजातिवादसिद्धिः

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तो द्वया हेवमज्जतिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

सदसत्कार्यवादिनोः कलहः—

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुद्ध्यन्त इति ? उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य यस्तुनो जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्याः, न सर्वे एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तः परस्परमन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तत्रासत्कार्यवादी सत्कार्यवादं सांख्यपक्षं दूषयति । कथम् ? भूतं विद्यमानं यस्तु न जायते किञ्चित् । विद्यमानत्वादेव, आत्मवत् । यदि विद्यमानस्यापि जन्म भवेत्, आत्मनोऽपि तद्वदेत् । न त्वेतदिष्यते भवता । श्रुतिश्च भवति । 'स वा एष महानज आत्मा' (वृ. ४-४-२५) इति । तस्माद्वास्ति सज्जन्मेति । तथा सांख्योऽप्यसद्वादं वैशेषिकादिपक्षं प्रतिषेधति । कथम् ? अभूतमविद्यमानम् नैव जायते । अविद्यमानत्वादेव, अशविषाणवत् । न ह्यसतः शशविषाणादेर्जन्म संभवति । असत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । सति त्वतिशयेऽसत्सद्वात्मना जायत इत्युक्तं स्यात् । न च तत्संभवति । 'कथमसतः सज्जायेत' (छां. ६-२-२) इति च श्रुतिः । तदेवं द्वया द्वैतिनो ह्येते विवदन्ति विरुद्धं वदन्ति । न च सद्वाद्यसद्वादी वा प्रतिपक्षोक्तयुक्तिमपवदितुं

शक्नोति । न हि सतोऽसतो वा जन्म युज्यते । किं च सम्यग्ज्ञाने
न विप्रतिपत्तिरुपपद्यते । जातिवादिनां च प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । न च
सांख्यो वैशेषिको वा तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीनो
येनान्यतरस्य मतं सम्यग्ज्ञानमिति संभाज्येतेति ॥

जातिवादिकलहादजातिरर्थान् सिध्यति—

तैर्वादिभिर्विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं
भवतीति ? उच्यते । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो द्वया द्वैतिनः सांख्या-
दयो ह्यन्योन्यपक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुपपत्तिमर्थात्
ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते । न हि सदमज्जन्मअतिरिक्तं वादान्तरं
संभवति येन स्याज्जातियादस्यावकाश इत्यभिप्रायः । यद्यपि 'सतो हि
मायया जन्म' (३-२७) इति पक्षोऽवशिष्टोऽभ्युपगत एव सिद्धान्तिना,
तथापि नायमभ्युपगम्यते जातिवादिभिर्द्वैतिभिः । मायाजन्म चाजन्मैवेति
न तेनाभ्युपगतेनाजातिवादक्षतिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अजातिवादेऽविवादः

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

अजाद्वैतस्य सर्वानन्यत्वादेवाविवादः—

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिम् एवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं वयम् ।

न तैः सार्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन यथा तेऽन्योन्यमित्यभि-
प्रायः । प्रतिवादिभिर्विरुद्धाद्यमानस्य दोषस्याशङ्क्यनिवारणत्वाज्जातिवादोऽ-
प्युक्त इति तैरेव ख्यापितम् । तमेव निर्णयं वयमनुमोदामहेऽजाति-
वादिनः । न तु पक्षान्तरं गृह्णीमः । तस्याममवादेव । न ह्यद्वैते
वस्तुनि सर्वानन्यरूपे विवादपदकारणमस्ति । न चाजातिर्नाम पक्षोऽस्ति

पक्षान्तरप्रतिद्वन्द्वी । न ह्यजातिर्नाम कश्चन विशेषो धर्मोऽस्ति वस्तुनः,
यद्वर्त्ताकारेण वयमपि तैः सह विवादं कुर्यामेति भावः ॥ ५ ॥

जातिवादिनां परस्परकलहवीजम्

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेप्सति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

स्वभावनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

जातिवादे दोषः—

युक्तश्चायमेवाजातिवादस्तैर्विरुद्धवदनेन ख्यापितः । यतः सदस-
द्वादिनः सर्वेऽपि जातिवादिनोऽजातस्यैव स्वभावतोऽजस्यैव धर्मस्याऽऽप्त-
तत्त्वस्य जातिमिच्छन्ति । जातिर्हि नाम वस्तुनोऽन्यथाभावः । कथं
स्वजातस्वभावस्यामृतस्य मर्त्यता भवेन्निति ? अद्वैतप्रकरणे उक्तार्था
(१-२०, २१, २२) एते श्लोका अजामृतस्यभावस्यैव श्रमणो जाति-
मिच्छतां वेदान्तिनां प्रत्याख्यानार्थम् । तेषां त्रयाणामिह पुनरुपन्यासस्तु-
सर्वेषामपि परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोधेन ख्यापिताया अजातेरनुमोद-
प्रदर्शनार्थे इत्यदोषः ॥

जातिनिरासमात्रमत्र नानुमतम्—

अत्रेदं रहस्यम् । 'अजातस्यैव धर्मस्य' इति विशेषणादानेनाऽऽनार्य-
इदं ध्वनयति यत्रात्र बाह्याभिमतया अजातेरनुमोदनं कियत् इति । कथं
कृत्वा ? परैर्हि धर्माणां प्रतीत्यसमुत्पादादनुत्पत्तिरेव स्वभावः

तदेव च नैःस्वाभाव्यशब्दवाच्यमिति प्रतिपादयितुं जातिवादः
 प्रतिक्षिप्यते । अत्र पुनर्धर्माणां नैःस्वाभाव्यव्युदासेनाजामृतस्वभावता
 प्रतिष्ठापयिष्यता । अत एव सत्रामृतस्वभावस्य धर्मस्य जातिर्मत्यरूपेण
 परिणामः कथं शक्यसंभावन इत्यादिपति, प्रकृतेरन्यथाभावो न कथं-
 चिद्विप्यतीति न्यायमनुसरन् । इदमत्राऽऽकृतम् । अजातस्यैव धर्मस्था-
 जामृतस्वभावस्यैव सतो ब्रह्मणो जातिमिच्छन्ति । अमायिकीं पारमार्थिकीं
 जनिं कल्पयन्ति सर्वेऽपि जातिवादिनो यस्मात्, तत एव जातिविकल्पा
 व्याहृतिदोषप्रस्ताः परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् परस्परतर्कपराहताः परमार्था-
 दूरमेवापकृष्यन्ते । व्याहृतं हीदं वचो यत्प्रकृतितोऽमृतो धर्मो मर्त्यता-
 गेतीति । वयं तु तद्विवादस्यापि तामेवाजातिमनुमोदामहे न तु तैः सार्धं
 विवदामह इति ॥ ६-८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

लोकेऽपि प्रकृतेरन्यथाभावो न भवति --

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्विप्यतीत्युक्तम् । यस्माच्छ्रौतिक्यपि
 प्रकृतिर्न विपर्येति । कासौ प्रकृतिरिति ! अत आह । सांसिद्धिकीति ।
 सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिः । तत्र भवा सांसिद्धिकी । यथा योगिनो सिद्धाना-
 मणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः । सा प्रकृतिर्भूतमविप्यत्काल्योरपि न विपर्येति, तथैव
 तिष्ठति । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा प्रकृतिः ।
 यथाऽऽग्रादीनामुष्णप्रकाशादिलक्षणा । साऽपि न कालान्तरे देशान्तरे वा
 व्यभिचरति । तथा सहजा प्रकृतिरात्मना सहैव जाता । यथा पश्यादी-
 नामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचिदकृता केनचिज्ज कृता
 प्रकृतिः । यथाऽपि निम्नदेशगमनादिलक्षणा । एवमाद्या या काचित् स्वभावं
 न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके । तदेवं मिथ्याकल्पितेषु

लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्येव सर्वसंप्रतिपन्नम् । किमुता-
जस्वभावे परमार्थवस्तुन्यात्मतत्त्वे प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः । प्रसिद्धं
हि वेदान्तोप्यात्मतत्त्वं प्रकृतितोऽजममृतं चेति । 'स वा एष महानज
आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५), 'न जायते म्रियते
वा विपश्चित्' (का. १-२-१८) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतोऽजामृत-
स्वभावा एव सन्तः परमार्थतो जीवास्तदितरे भावाश्च जनिमन्त
इवाऽऽभासन्त इति सिद्धं यादिविप्रतिपत्तिरुप्राप्ति भावः ॥

अत्राऽऽत्मरूपाणां धर्माणां ब्रह्मात्मतैव प्रकृतिरित्युच्यते —

अत्रेदं रहस्यम् । यद्यपि बाह्या अपि महावैनाशिका यदन्ति
'प्रकृतेरन्यथा भावो न हि जातुपपद्यते' (भा. का. १५-८ वृ. पृ. ९७)
तथापि न ते भावानां प्रकृतिं कांचिदभ्युपगम्यैवं वदन्ति किं तु
प्रकृतिर्नाम भावानां नैयास्तित्वमिप्रायेण प्रकृतिबादिपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गनाश-
मेव हि ते वाचोयुक्तिमिमामभ्युपयन्ति । यदाह चन्द्रकीर्तिः । 'अथ
केयं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ? प्रकृतिः ।
का चेयं प्रकृतिः ? येयं शून्यता । केयं शून्यता ? नैस्वाभाव्यम् ।
किमिदं नैस्वाभाव्यम् ? तथता । केयं तथता ? तथाभावोऽविकारित्वं
सदैव स्थायित्वम् । सर्वत्रा अनुत्पाद एव हि बह्व्यादीनां परनिरपेक्षत्वात् ।
अकृत्रिमत्वात् स्वभाव इत्युच्यते । एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिर-
प्रभावोऽलब्ध भावजातं येनात्मना विगताविद्यातिमिराणामार्याणाम्
अदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वरूपमेषां स्वभाव इति
व्यवस्थाम्प्यते । तस्य चेदं लक्षणम् 'अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः
परत्र च' (भा. का. १५-२) इति व्यवस्थापयां गुरुवार्या इति
विज्ञेयम् । स चैव भावानामनुत्पादात्मकः स्वभावोऽकिञ्चित्त्वेनाभाव-
मात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयम्,

कारणाद्यदनन्यत्वमतः कार्यमज्ञं यदि ।

जायमानाद्धि वै कार्यात् कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

कार्यकारणानन्यत्वमनुपपन्नम् —

प्रधानरूपं कारणमेव महदादिकार्याकारेण परिणमत इति कार्य-
कारणाभेदवादे कारणस्याजत्वं नित्यत्वं चानुपपन्नमित्युक्तम् । तस्यैवार्थस्य
स्पष्टीकरणार्थमिदमाह । कारणादजात् प्रधानाद् यदनन्यत्वमिष्टं त्वया ।
कार्यस्य महदादेरिति शेषः । कार्यं कारणमेव चेदतः कार्यमजमिति
प्राप्तम् । इदं चान्यद् विप्रतिषिद्धं कार्यं चाजं चेति तव । विप्रतिषिद्धा-
न्तरं तु पूर्वमेवोक्तं कारणं जायतेऽजं नित्यं चेति । इदं ततोऽन्यद्
विप्रतिषिद्धम् । न हि कार्यं निर्घर्त्यमानं जायमानम्, अथ चाजमित्युप-
पद्यते । कार्यस्य कारणादनन्यत्वे दूषणमिदम् । यदा तु कारणस्य कार्या-
दनन्यत्वं तत्राऽऽह । यदि जायमानाद्धि वै कार्यादनन्यत् कारणम् । तर्हि
तद्भुवं च ते कथं भवेत् ? न हि जायमानं च तद्भुवं नित्यं चेत्पक्वकल्पते ।
जायमानस्यानित्यत्वावश्यभावात् । न च नित्यांशोऽवशिष्यत एव
जायमानांशाद् व्यतिरिक्तमिति शक्यशङ्कम् । न हि कुक्कुट्या एकदेशः
पच्यते, एकदेशश्च प्रसवाय कल्प्यते । प्रधानैकदेशो नित्यः,
तदेकदेशश्च कार्यं भवतीत्युक्तिस्तादृशन्यायमेवानुहरतीति भावः ॥

वेदान्ते मायिकसत्कार्यवादाभ्युपगमाच्चोक्तदोषः —

इदं त्वत्र रहस्यम् । यद्यपि वेदान्तिनोऽपि सत्कार्यवादिन एव ।
'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१) 'तदैक्षत
बहुं स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत' (छां. ६-२-३) इति च श्रुतेः ।
कारणमेव च ब्रह्म कार्याकारेण परिणमत इति च तेऽभ्युपयन्ति । 'तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत' (नै. २-७) इति कारणस्यैव ब्रह्मणो विशेषाकारेण
विकारात्मना परिणामश्रुतेः । कारणादनन्यत्वमपि कार्यस्य स्वीकुर्वन्ति ।

‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’ (छं. ६-८-७) इति श्रुतेः । ‘तदनन्यत्वम्’ (ब्र. सू. २-१-१४) इति सूत्रकारवचनाच्च । तथापि नात्र मते वैशेषिक-
तनयैरुद्भावितदोषाः संक्रामन्ति । तत्कुतः ? अविद्याकल्पितेन नामरूप-
लक्षणैर्मायिकेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्या-
मनिर्वचनायेनैव ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं भजते । तस्य
सच्छब्दवाच्यत्वमप्यविद्याविषय एव । पारमार्थिकेन तु रूपेण तन्
सर्वव्यवहारातीतमजमद्वयमवतिष्ठत इत्यङ्गीकारात् । उक्तं चेदं पूर्वमेव
‘सतो हि नायथा जन्म युज्यते न तु तत्पतः’ (३-२७) इति । ये
पुनर्वेदान्तिश्रुत्याः परमार्थत एवाजस्य ब्रह्मणः परिणामादिकमिच्छन्ति
तत्पक्षे यथोक्तदोषा वज्रलेपायन्ते । उक्तं च दूषणं तत्पक्षे पूर्वलिङ्गेव
प्रकरण इत्यन्यदेतत् ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

कारणस्य जातत्वेऽजातत्वे बाभ्युपगम्यमाने दोषः —

किंचान्यत् । अजादनुत्पन्नाद् वस्तुनो यस्य वादिनः कार्यं जायते
तस्य दृष्टान्तो नास्ति वै । नास्त्येव । न च दृष्टान्ताभावेऽजादुत्पद्यत
इत्यनुमानं समीचीनं भवेत् । तथा चार्थादजान्न किञ्चिज्जायत इति
सिद्धं भवतीत्यर्थः । वदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः ।
तदा तदप्यन्यस्माज्जाताज्जायते तदप्यन्यस्माज्जातादिति न व्यवस्था
प्रसज्यते । जायमानकारणस्य सर्वत्र स्वकारणाकाङ्क्षाया अपरिहार्यत्वाद्-
नवस्यादोषः स्यादित्यर्थः । न चानवस्या दोषपरिहारार्थेवाजाज्जायत
इत्यभ्युपगम्यताम् । अन्यथा कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरिति शङ्कयम् ।
न । अभीष्टसिद्धिनिबन्धनत्वाभावाद्वस्तुस्थितेः । न हि कार्यकारणभावोऽ-
भीष्टः सिध्यत्वित्यतत्त्वागप्युपपत्तावनादेव कारणात् कार्यं जायत

इत्यभ्युपगन्तव्यं भवति । दर्शितश्च दोषोऽत्राहै जायते यस्य
दृष्टान्तस्तस्य नास्तीति ॥

असत्कार्यवादे दोषः --

तदेवं कारणमेव कार्यरूपेण जायत इति पक्षे दोषाः
प्रतिवाद्युद्गाहिताः प्रदर्शिताः । असत्कार्यवादिवैशेषिकादिमतं तु
सर्वाधानुपपन्नमिति न तद्वृणं प्रपञ्चितम् । यद्यपि वैशेषिकाः सावयवं
कार्यं स्वानुगतैः संयोगसर्चिर्वर्द्धयैरारभ्यत इति वदन्तीति तेषामपि
वादिनामारम्भकद्रव्याणां सतामेव तत्तत्कार्यरूपेण परिणामो भङ्गघन्तरेणानु-
मतो भवतीति वक्तुं शक्यते तथाप्युत्पत्तेः प्रागसदेव कार्यमुत्पन्नं
सत्स्वकारणेन समवायसंबन्धेन संबद्धं तद्वाश्रित्य तिष्ठति, सत्तासंबन्धे च
भजत इत्यादि बह्वसमञ्जसं कल्पितमस्ति तैः । न ह्यसतः शशविपाण-
कल्पस्योत्पत्तिः, कारणम्, तत्संबन्धस्तदाधितत्वं वा मनसा चिन्त-
यितुमपि शक्यते । तस्मादकार्मैरपि तैः परमाणव एव व्यणुकादि-
रूपान्तरं भजन्त इत्यभ्युपेयं भवति । येऽप्याधुनिकभौतिकतत्त्वज्ञाः
शुष्कतर्कवादमनादृत्य परीक्षणप्रयोगसवादीकरणैः परमाणुकारणवादमेव
परमार्थतया प्रतिष्ठाप्य रासायनिकप्रक्रियया सुसंयुक्तेभ्यः सयोगिद्रव्य-
परमाणुभ्यः संयुक्तद्रव्यान्तरमभिनवं स्वासाधारणधर्मपूगसहितमुत्पद्यत इति
वदन्ति, तैरपि बलात्सत्कार्यवाद एवाभ्युपगन्तव्यो भवति । उक्तयुक्तेर-
प्रत्याख्येयत्वात् । परमार्थिके तु सत्कार्यवादे दोषाः प्रदर्शिता इत्यन्ततो
गत्वा सतो हि मायया जन्मेत्येतदेव स्यास्यति । परमाणोरप्येलेक्ट्रान्-
प्रोटानामकविद्युच्छक्तिकणद्वयारब्धत्वमनुमन्यमानैरेलेक्ट्रानादितत्त्वं च दु-
रुहत्वेन निर्णयद्विर्भौतिकविज्ञानिमिरपि माझाजन्मैव प्रख्यापितो भव-
तीत्यतिरोहितमेतत् । तदेवं सदसद्वादिभिः स्वपक्षपातिदर्शनैरन्योन्यविप्रति-
पेधेनाजातिरेव ख्यापितेति यदादौ प्रतिज्ञातं तदेव स्थितम् ॥ १३ ॥

हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्त्या अजातिसिद्धिः

हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ष्यते ॥ १४ ॥

आत्मा न हेतुफलात्मकः—

एवं स्वभाववैपरीत्यप्रसङ्गात् कार्यकारणसंबन्धस्य दुर्निरूपत्वाच्च जाति-
वादे, अजातिरेव पर्यादिभिः रुद्राप्यत इत्युक्तम् । अथेदानीमात्मनो
हेतुफलात्मतायां दुरवधारणादप्यजातिः स्त्वाप्यत इति प्रदर्श्यते ।
तत्र पूर्वं ब्रह्मणः संसारिरूपेण परिणामाभ्युपगमे स्वभाववैपरीत्यं कल्पितं
स्यादित्यनिष्ठप्रसङ्गनमात्रं वृत्तम् । इदानीं पुनर्हेतुफलात्मतारूपसंसारित्व-
मेव तावदसिद्धं कुत एव स्याद्ब्रह्मणः संसारित्वेन परिणामवर्तेति ब्रह्म-
जातिवादनिराकरणं दृढाक्रियत इति विशेषः ॥

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् ... स एष नेति
नेत्यात्मा” (बृ. ४-५-१५) इति प्रमार्थत आत्मनि क्रियाकारकफल-
द्वैताभावः श्रुत्योक्तः । तमाश्रित्य हेतुफलयोः कार्यकारणभावं निरसिष्य-
न्नाह — हेतोरादिः फलं येषामिति । हेतोर्धर्मादेरादिः कारणं फलं देहादि-
संघातः इति येषां वादिनां मतम्, तथा हेतुर्धर्माधर्मरूपम् फलस्य च
देहादिसंघातस्य चादिरिति येषाम् । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वं
ब्रुवतां कथं न व्याघात इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । आत्मनोऽसदस्य कार्य-
करणसंघातरूपफलवत्त्वं न कथंचिद् घटते । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं संघात-
वत्त्वं स्यादिति चेत् । संघातवत्त्वस्यासिद्धौ धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वासिद्धेः ।
न ह्यभिद्वेष्ट्यासिद्धं साध्यत इति । तदेवं धर्माधर्मकृतत्वसिद्धयर्थं संघात-
वत्त्वमाश्रयितव्यम्, संघातवत्त्वसिद्धयर्थं च तत्कृतत्वमिति स्पष्टोऽन्योन्या-
शयः इति ॥

ननु हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिष्यतेऽस्माभिरतो न दोष इति चेत् । अत्र पृच्छामः । किं हेतोः फलस्य च प्रातिस्विक्कमनादित्वम्, किं वा हेतुफलयोरन्यान्यकार्यकारणभावेन स्थितयोः, आहोस्विद्धेतु-फलयोरन्यान्यकलहेतुकार्यत्वात् तत्सन्तानस्येति ? तत्राऽऽद्ये ब्रूमः । हेतोरादिविद्यते, फलस्य चेति ब्रुवद्भिरेव हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते 'विप्रतिपिद्धमिति ? नन्वनादिरेवायमात्मा हेतुफलात्मकः । अतोऽनादित्वं हेतुफलात्मकसंसारस्य । परस्परं तु हेतोरादिः फलम्, फलस्य चादिर्हेतुरित्युच्यते, तत्र को दोष इति ? अत्रोच्यते । न तावदात्मनः स्वत एव हेतुफलात्मता । कूटस्थस्वाभाव्यान् । न हि कूटस्थस्याविचालिन आत्मनो धर्माधर्मरूपक्रियाकर्तृत्वं सम्भवति, येन तद्वारा शरीररूपफलसंघन्धः स्यात् ॥ १४ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यकारणत्वे दोषः —

न च द्वितीयः कल्पोऽवकल्पत इत्याह । हेतोरिति । न हि हेतोरादिः फलम्, तस्य चादिर्हेतुरिति युज्यते । न हि पितुः पुत्रस्य जन्म, पुत्राच्च पितुरित्यनुन्मणो ब्रवीति । तत्रेदं एव विरोध उक्तो भवति हेतुफलयोः परस्परजन्माभ्युपगच्छताम् ॥ १५ ॥

संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत् संभवे यस्मादसंवन्यो विपाणवत् ॥ १६ ॥

हेतुफलयोर्गुणपदनुत्पत्तिः —

अथ ययोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्यसे, ततो हेतुफलानो. संभवे उत्पत्तौ त्वया क्रम एषितव्योऽन्येष्टव्यो भवति । हेतुः

पूर्वं फलं तु पश्चाद् भवतीति । न चान्योन्यजन्महेतुत्वमनिच्छता क्रमोऽनादरणीयः । यस्मात् तयोर्युगपत्संभवे कार्यकारणभावेन असंबन्ध एव स्यात् । विषाणवत् । यथा युगपत्संभवतोः सन्नदक्षिणगोविषाणयोः कार्यकारणसंबन्धाभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

असिद्धयोर्हेतुफलयोः कार्यकारणत्वानुपपत्तिः —

कथमसंबन्ध इति ? आह । जन्यान् स्वतोऽलब्धात्मकात् फलात्, शशविषाणादेरिवासत्, उत्पद्यमानः सन् न ते हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अतोऽप्रसिद्धोऽलब्धात्मकः सन्, शशविषाणादि-कल्पः, कथं फलमुत्पादयिष्यति ? न हीतरेतरापेक्षया लब्धव्यजन्मनोः स्वतोऽसिद्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेनान्यथा वा संबन्धः क्वचिद्दृष्टः । सिद्धेन सिद्धस्य संबन्धदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

हेतुफलयोः पूर्वापरीभावानिश्चयः —

तदेवमसंबन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया, तदा हेतुफलयोः कतरत् पूर्वनिष्पन्नं यस्य पूर्वसिद्धस्यापेक्षया पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात् तद्ब्रूहि । न हि पूर्वपश्चाद्भावं विना अन्यस्मादन्यस्य सिद्धिरिति भावः ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथवा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

हेतुफलस्योर्मध्ये पूर्वमिदमस्यानिधये दोषः —

अथ कतमस्य पूर्वनिष्पन्नत्वमित्येवञ्च शक्यते वक्तुमिति मन्यसे,
नैवमशक्तिरपरिज्ञानम् । मयोक्तं बुद्ध्याप्युत्तरं न प्रतिपद्यस इति तत्त्वा-
धिपेक्षेण गूढतेयम् । यदप्रतिभास्यं निघट्टमानं मन्यन्ते नैयायिकाः ।
अथवा, यदि मन्यन्तेऽन्यतमस्य पूर्वनिष्पन्नत्वं न केनापि शक्यते
वक्तुमिति, तन्निन् पक्षे क्रमकोतो दोषः स्यात् । योऽयं त्ययोक्तः क्रमो
हेतोः फलस्य मिद्धिः फलश्च हेतोः सिद्धिरित्तरानन्तरानन्तर्यलक्षणः,
तस्य कोतो विपर्ययोऽन्यथाभावः स्यात् । न हीनरेतरानन्तर्यलक्षणं क्रमं
प्रतिज्ञानवतः पूर्वापरीभावो न शक्यते वक्तुमित्युक्तिः प्रतिज्ञाविरोध-
गतायाच पटन इत्यभिप्रायः ॥

एवमन्योऽन्यपक्षे दोषं ब्रुवद्विर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितमानिभिः सर्वथापि
हेतुफलमोरजातिरेव परिदीपिता प्रकाशिता भवतीत्यर्थः । तत्र
लोकायतिकाम्नावेहेदमात्रमात्मेति मन्यन्ते, देहाकारेण परिणतेषु भूतेषु
मदशक्तिवद्विज्ञानं प्राणनादिच्छेदाश्च स्युरिति संभावयन्तः । तदपरे
न क्षमन्ते । विज्ञानादीनामयावच्छरीरभावित्वाद् रूपादिवच्छरीर-
धर्मत्वानुपपत्तेरिति ते तत्र दोषं दध्ययन्ति । विज्ञानवादिनस्तु विज्ञान-
व्यतिरेकेण नास्ति बाधोऽर्थो विज्ञानमंबन्धी वा अन्य आत्मेति ब्रुवते ।
यतो बुद्ध्याकूढेन रूपेणान्तःस्थ एव सर्वोऽयं प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारोऽव-
फलपत इति । माध्यमिकास्तु नैव सत्र चासन्नात्मा नाम कश्चित् ।
शून्यस्वभावस्त्वयमिति वदन्ति । कर्ममीमासकास्तु वदन्ति 'स एष
यज्ञायुधी यजमानोऽज्ञसा स्वर्गं लोकं गच्छति' (?) इति श्रुत्युपदिष्टो
विज्ञानातिरिक्त इच्छास्मृतिप्रत्यभिज्ञानान्यथानुपपत्त्या अयमन्यमानोऽहं-
प्रत्ययगम्य आत्मेति । न चासति देहादिव्यतिरिक्तात्मनि परलोक-
फलाश्चोदना उपपत्तेरिति । नत्र त्वात्मनो हेतुफलान्मकतासिद्धेर्हेतुफल-
योश्च पूर्वापरीभावनिर्धारणाया अशक्यत्वाच्च कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति

प्रतिवादिनो दोषमासजयन्ति । इत्येवं वादिनां परस्परविप्रतिषेधा-
दजातिरेव जीवात्मनः स्थापिता भवतीति तामेवानुमोदामहे वय-
मित्याचार्याभिप्रायः ॥ १९ ॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

हेतुफलसन्तानोऽनादिरिति न युक्तिमत् —

अथ तृतीयं कल्पमादत्ते पूर्वपक्षी । ननु हेतुफलयोः कार्य-
कारणभाव इत्यस्माभिरुक्तम् । शब्दमात्रमाश्रित्यास्तदभिप्रेतमविगणय्यैव
च्छलमिदं त्वयोक्तं 'पुत्राज्जन्म पितुर्यथा' (४-१५), 'असंबन्धो
विषाणवत्' (४-१६) इत्यादि । 'अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभि-
प्रायादर्धान्तरकल्पना वाच्छलम्' (न्या. सू. १-२-१२) इति
नैयायिकाः । अत्र चाविशेषेणाभिहितं हेतुफलयोरस्ति कार्यकारणभाव
इत्यस्माभिः । तत्र हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावः, युगपदुत्पद्य-
मानयोरेव कार्यकारणभावः — इति चाभिप्रायान्तरं कल्पयित्वा दूष्यते
भवता पुत्राज्जन्मेत्यादिना । न त्वस्तदभिप्रायो गृह्यते । न ह्यस्माभि-
रसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद् हेतुसिद्धिरभ्युपगता येन 'फला-
दुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति' (४-१७) इत्याद्यभियोगोऽर्थ-
वान् भवेत् । किं तर्हि, बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत
अस्माभिः । अत्र दूषणमुच्यतामिति ॥

तदुच्यते । बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः समुदाहृतः प्रतिवादिना
स सदा साध्यसमः साध्येन तुल्यो मम । तस्याप्यसिद्धत्वात्
साधनीयत्वाविशेषात् । निश्चेतव्यं तावदेतन् किं बीजाङ्कुरयोः
कार्यकारणभावोऽस्त्याहोस्त्रिनेति । ननु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजा-

दुरयोरनादिः । नेति ब्रूमः । यथा हेतुफलद्वयोरादिमत्त्वमभ्युपगम्यते भवता एवमेव बीजादुरयोरपि पूर्वस्य पूर्वस्यादिमत्त्वमभ्युपगम्यते । यथा हीदानीमुत्पन्नोऽपरोऽदुरो बीजादादिमान् बीजं चापरमन्यस्माददुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमदेवेत्यभ्युपगम्यते, एवं पूर्वपूर्वोऽदुरो बीजं च पूर्वपूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजादुरजातस्याऽऽदिमत्त्वात् कस्यचिदप्यनादित्यानुपपत्तिः । तस्माद् बीजादुरव्यक्तीनामनादित्वकल्पनं जात्यन्धपरम्पगन्यायानुसरणं भवेत् । एवं हेतुफलानामपीति । अथ न बीजादुरव्यक्तीनामनादित्वमभ्युपगम्यते, किं तु बीजादुरसन्ततेरनादित्वमिति चेत्तवाभिप्रायः । तदपि न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि कस्यचिदेकस्य मन्तव्याख्यस्य वस्तुसत्त्वमुपपद्यतेऽस्मिन् वादे । बीजादुरव्यक्त्यस्तावदनेकाः । न च तेषां सन्ततित्वमस्ति । न च बीजादुरव्यक्तिरेकेण बीजादुरसन्ततिर्नामैका अभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । बीजादुरव्यक्त्य एवानेकाः पूर्वोत्तरभावक्रमानुरोधिन्यः सन्ततिबुद्धिमारोहन्तीत्यभ्युपगम्यते । तस्मान्नानादित्वं कस्यचिदपि दृष्टान्ते । तथा दाष्टीन्तिकेऽपि । तस्मात्सूक्तं 'हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपदर्श्यते' (४-१४) इति । तथा चान्यदपि 'पुत्राज्जन्म पितुर्यथा' (४-१५), 'असंबन्धो विषाणवत्' (४-१६) इत्युक्तम्, न च्छलम् । मिथः कार्यकारणभावस्य युगफसंबन्धस्य चानुपपत्तेरित्यभिप्रायः ॥

तस्मात्साध्यसमत्वाद्बीजादुरदृष्टान्तस्य सोऽदृष्टान्तः । न हि साध्यसमो हेतुः साध्यस्य सिद्धौ प्रमाणकुञ्जलैर्युज्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुरिति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः । गमकत्वात् । न हि बीजादुरसन्तानोऽत्र हेतुतयोपन्यस्तः, किं तु दृष्टान्ततया । तस्माद् यथा साध्यसमो हेतुरहेतुरेव एवं साध्यसमोऽनादित्वरूपधर्मस्यात्रापि साधनीयत्वाद्बीजादुराख्यो दृष्टान्तोऽदृष्टान्त एवेति गम्यत इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

हेतुफलाजात्युपसंहारः

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात् कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

पूर्वापराज्ञानमजातिख्यापकम् --

सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपितेन्युक्तम् (४-१९) । कथं पुनर्बुद्धैरजातिः परिदीपितेति ? आह । यदेतदेतुफलयोः पूर्वापरा-परिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकं स्यापकम् । अवबोधकमित्यर्थः । जायमानाद् हि वै धर्मात्, जायमानश्चेद्धर्मः कथं हि तस्मात् पूर्वं कारणं न गृह्यते ? जायमानं कार्यं गृह्यते, तज्जनकं तु कारणं न गृह्यत इति न युक्तिमदेतत् । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः संबन्धस्यानपेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यसंबन्ध-योरपि सतोः कार्यकारणयोः कारणाग्रहणान् अनुज्ञानमजातेः परिदीपक-मित्यर्थः ॥

हेतुफलनिराससतत्त्वम् --

अत्रेदं रहस्यम् । यद्यपि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' (बृ. ३-२-१३), 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' (का. २-२-७) इत्यादिश्रुत्यवगता आत्मनो हेतुफलात्मकता । संसारस्य चानादिमत्त्वं बीजाङ्कुरन्यायेनेत्येतदपि 'सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं. १०-१९०-३) इति मन्त्रवर्णात् 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' (गी. १५-३) इति स्मृतेः । अतीतानागतकल्पानन्त्यबोधकपुराणप्रामाण्याच्चावगतं न सिद्धान्तितानाप्य-लप्यते, तथापि सर्वमेतद्व्यावहारिकीं मायिकीं जातिमुपेत्य शुल्कादिभि-

रुक्मजाद्वयात्मैकत्वबोधोपायत्वेन, न तु वस्तुत एव जातिरस्तीति । परमार्थतस्तु जातिर्नैव शास्त्रेणानुमन्यते । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) इति जीवात्मनोऽजाद्वयेन ब्रह्मणैकत्वावधारणात् । 'अमयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' (वृ. ४-४-२५) इति च ज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावावत्तिकीर्तनाच्च । तथा च दर्शितमद्वैते 'मरणे संभवे चैव' (३-९), 'संघाताः स्वप्नवत्सर्वे' (३-१०), 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५), 'मायया भिद्यते वेतत्' (३-१९), 'मायया जायते तु सः' (३-२४), 'स एष नेति नेतीति' (३-२६) — इत्यादिभिः श्लोकैः । पारमार्थिकी तु जीवस्य हेतु-फलात्मकता, हेतुफलसन्ततेरनादिता चात्र प्रत्याख्याता यादिधिप्रतिषेध-सिद्धाजात्यनुमोदनार्थम् । पारमार्थिकदृष्ट्या हेतुफलादिसर्वव्यवहाराभावो हि शास्त्रेणापि प्रदर्शितः 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्येत्' (वृ. ४-५-१५) इति, 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥' (गी. ५-१४) इति च ॥

व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागव्यवस्था —

नन्येवं व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागव्यवस्थायां किं बीजम् ? हेतुफलात्मतैव कस्मात् पारमार्थिकी स्यादिति ? अत्रोच्यते । जागरिता-वस्था सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारभूमित्वाद्यावहारिकीत्यभ्युपगम्यते । तत्र-धाना च दृष्टिर्न्यावहारिकी । सा हि न पारमार्थिकी ज्ञेयकदेशमात्र-विषयत्वात् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयेऽपि निष्कल्पानं प्रजागरिता-दृष्टिस्तु पारमार्थिकीत्यभ्युपगम्यते । निरवशेषजैदनिरूपणेन परमार्थनिर्णयकत्वात् । अवस्थात्रयव्यतिरेकेण ज्ञेयावशेषानुरसते । यथा चादमात्रय-परीक्षणेनाजाद्वयात्मन एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमार्थमत्यन्तं सेत्स्यति तथा दर्शितमागमप्रकरणे । स्वप्नजागर्गिनम्याननोः सर्वगाम्यो-

पादनेन दृश्यमात्रस्य मायिकत्वमुपदर्शितं वैतथ्ये । अजातिमायिक-
जात्योरविरोधश्चोपपादितोऽद्वैते । इह पुनर्जागरितमात्रप्रतिबद्धदृष्ट्या
कार्यकारणभावे परमार्थसत्यं स्वीकुर्वद्भिर्वादिभिः कार्यकारणयोः पूर्वा-
परीभावनिर्धारणमशक्यमित्यभ्यनुज्ञानात् तद्दृष्ट्याप्यजातिरेव परिदीप्यत
इत्युक्तमवीतन्यायेनेति सर्वमनवधमिति ॥ २१ ॥

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ॥ २२ ॥

वास्तविकजन्माङ्गीकारः सर्वथा तर्कविरुद्धः —

इतश्च न जायते किञ्चित् । जायमानं हि वस्तु (१) स्वतः
(२) परतः, (३) उभयतो वा, (४) सत्, (५) असत्, (६)
सदसद्वा जायत इति वक्तव्यम् । विकल्पान्तरासंभवात् । वस्तुतत्त्व-
निरूपणे तु तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभवतीत्यवगम्यते ।
कथम् ? (१) न तावत् किञ्चिदस्तु स्वतो जायते । स्वयमेव परि-
निष्पत्त्यात् स्वरूपात् स्वयमेव न जायत इति स्पष्टमेव । यथा घट-
स्तस्मादेव घटाज्जायत इति न केनचिदप्यभ्युपगम्यते । (२) नापि
परतः । न ह्यन्यस्मादन्यः पदार्थो जायते । यथा घटान् पटो न
जायते । पटात् पटान्तरं वा । (३) नाप्युभयतः स्वतः परतश्च ।
विरोधात् । न हि घटः स्वस्मादन्यस्माच्च पटाज्जायत इत्युच्यते केन-
चिदविरुद्धवक्त्रा । यथा घटपटाभ्यां मिलिताभ्यां पटो न जायते ।
एवं ताभ्यां पटोऽपि न जायत इति स्फुटमेव । ननु मृदो घटो जायते ।
पितुश्च पुत्र इति प्रत्यक्षम् । न हि दृष्टायामप्यन्यस्मादन्यस्य जातो
प्रतिज्ञामात्रतो न परतो जायत इत्यसौ प्रकारः शक्यः प्रतिश्रेयुमिति ।
सत्यम् । अन्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मृदानाम् । न चापरीक्षितं
किञ्चिद्युक्तं सत्यत्वेनावधारयितुमिति तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः

परीक्षणीयौ किं सत्यमेवमुत मृपेति । परीक्ष्यमाणं च शब्दप्रत्ययविषयं विकारत्वेनाभिमतं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव न सत्यमित्यवधार्यते 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-४-४) इति श्रुतेः । अतः सूक्तं परतो वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायत इति । अतो न दोषः ॥

अथ जायमानं वस्तु सत्, असत्, सदसद्वेति वक्तव्यम् । (४) न तावत्सत् । यतः सचेन्न जायते । सत्त्वात्, मृत्पित्रादिवदिति युक्तम् । परिनिष्पन्नमेव हि सन्नामेति । (५) यद्यसत्, तत्र जायत इत्येव युक्तम् । असत्त्वादेव, शशविपाणादिवत् । (६) अथ सदसत्, तथा तु सर्वथा न जायते । सदसद्रूपविरुद्धधर्मद्वयाक्रान्तस्यैकस्य वस्तुनोऽसंभवादेव । अतः षोढा विकल्पितप्रकाराणामन्यतमेनापि प्रकारेण वस्तु न जायते । न च कल्पान्तरमस्ति । अतो न किञ्चिद्वस्तु कथमपि जायत इति सिद्धम् ॥

जायमानस्य सदसदादिविकल्पासहिष्णुत्वेऽपि परमार्थब्रह्मरूपेण सत्त्वमेव —

अत्र यद्यपि आद्ययुक्त्यनुकारमात्रमिदमाचार्येण कृतगिरयापाततः प्रतिभाति । तथा हि तैरप्युक्तम् 'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यद्वेतुतः । उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन' (मा. फा. १-१, पृ. ४) इति, 'न सन्नामन्न सदसन्धर्मो निर्वर्तते यदा । कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते ॥' (मा. फा. १-७, पृ. २२) इति च । तथाप्यस्ययमत्र विशेषो यद्भावानां स्थेन रूपेण परस्परं कार्यकारणभावो नैव युक्तिसह इत्येतावन्मात्रमुच्यत इति । परैर्हि प्रतीत्यसमुत्पादावलम्बनेन भावानां सदसदादिरूपेण विकल्प्यमानानां निरपेक्षं सत्त्वं सर्वथाऽपि नास्त्येवेत्यास्तीयते न केचन भावा जातु-चिदपि विद्यन्ते । न कचनाऽऽधारे विद्यन्ते इत्युभयधाप्यवधारणान् ।

४-२२]

इह पुनर्मायिकं कार्यकारणभावमभ्युपगम्य भावानां कार्यभूतानां वाचा-
रम्भणमात्रत्वात् कारणानन्त्यमेव न पुनरन्योन्यकार्यकारणभावः, यतो
न स्वातन्त्र्येण तेषां सत्त्वमस्तीत्यन्वाख्याय मूलकारणस्यैव ब्रह्मणः सर्वा-
धारभूतस्य परमसत्त्वत्वं विज्ञाप्यते । 'तत्सत्यम्' (छां. ६-८-७)
इति श्रुतेरिति वैषम्यमनुसंधेयम् ॥

क्षणिकविज्ञानवादिपक्षेऽपि हेतुफलाद्यव्यवस्थैव --

तदेवं क्रियाकारकफलनानात्वपक्षे हेतुफलासंयन्धोप उद्घाटितः ।
येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते,
क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते सौगता दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्य-
मित्यवधारणक्षणात् क्षणान्तरमनवस्थानाद्वस्तुनः । अहमिमां क्रियां
तदानीमकार्षमिदानीं तत्फलं भुञ्जे - इति व्यवहारस्यानुभूतस्मृति-
रूपस्यानुपपत्तेः । न हि तदेवेदमिति वा स एवाऽहमिति वा प्रत्यभि-
ज्ञानं सर्वलोकप्रसिद्धमुपपद्यतेऽस्मिन् पक्षे । वस्तुमात्रस्य क्षणप्रच्यमित्या-
भ्युपगमात् कस्यचिदप्यनुभवस्यासिद्धेः, अननुभूतस्य च स्मृत्यनुप-
पत्तेश्च । न च सादृश्यादित्थं संव्यवहार इति युक्तम् । तदेवेदम्,
स एवाहमिति च निश्चिततद्वावाक्यमादिति ॥

आधुनिकपरिणामप्रवाहवादिनां मतं सर्वथानङ्गीकार्यम् --

वेऽप्याधुनिकाः केचिदाहुः । सर्वमिदमाध्यात्मिकं बाह्यं च
परिणामपरिस्पन्दप्रवाह एवेति । तेषां न कश्चित् परमार्थो नाम समन्ति ।
न च तत्त्वजिज्ञासा सप्रयोजना । इदमित्यमिति निर्धारणज्ञानात् प्रागूच्यं
च तत्त्वस्यान्यथान्यथाभावात् । किं च स्थितिगम्योः प्रतिद्वन्द्विता लोक-
ऽनुभूयमाना भ्रान्तिमात्रमिति कल्पनीया स्यादस्मिन् वादे । न हि तत्त्वत
एव स्थितं वस्तु किञ्चिदभ्युपगम्यते तैर्यदपेक्षया स्थितग्रान्तेर्गान्निव्यव-
कल्पेत । अपि च परिस्पन्दो नाम न चिन्तयितुमपि शक्यः स्वाधारभूत-

माकाशं विना । न चाऽऽकाशस्यापि परिस्पन्दात्मकता शक्याभ्युपगमा ।
 न च परिस्पन्दोऽस्मि कालनिरपेक्षः । तदा प्रभृत्यद्यतनक्षणं यावत्
 परिस्पन्दते स्मेत्येव तदनुभवात् । अपि च यदि सर्वमिदं परिस्पन्द-
 प्रवाहैकस्वभावकं स्यात् तर्हि परिस्पन्दद्वयानुभवो भ्रान्तिमात्रमिति
 स्यात् । एकपरिस्पन्दापेक्षया तदितरस्य द्रुततरमन्दतरत्वाद्यनुभवोऽपि न
 स्यात् । परिस्पन्दस्य च कालविशेषे लब्धात्मकत्वं नियतदिकृत्त्वं विच्छेदो
 वा नैव विभाध्येतेति सर्वानुभवोपरोध एवाऽऽपत्तेर् । न चानुभवस्यापि
 स्वानुभूयमानपरिस्पन्दात्मता शक्यते कल्पयितुम् । यत्पुनरुत्प्रेक्ष्यते सतत-
 प्रचलनमेव परमार्थस्वभावः, न च कालोऽनुभवो यास्ति तद्यतिरिक्तः ।
 कालस्य तदात्मकत्वात् । अनुभवस्य च प्राणात्मिकायाः क्रियाया
 आनुपङ्गिकपरिणामविशेषत्वादिति । तदतीतं मन्दम् । क्रियायाः काल-
 परिमेयत्वेनैव विभाघनात् । विक्रियायाः परिस्पन्दस्य वानुभूतिं विना
 स्वतन्त्रसत्तायाश्चिन्तयितुमप्यशक्यत्वादिति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

अनादित्वादेव हेतुफलयोरजत्यम् --

किंचान्यत् हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छतैव त्वया बलाद्धेतुफल-
 योरजन्मेवाभ्युपगतं स्यात् । हेतुफलयोरनादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यत इति
 प्रत्युक्तमेव चानादित्वं तयोः । अथाभ्युपगम्यापि तयोरनादित्वं ब्रूमः ।
 एवं त्वया अजातिरेवार्थादभ्युपगतेति । तत्कथम् ? अनादेरादिरहितात्
 फलाद् हेतुर्न जायते । न ह्यनादेरनुत्पन्नात् फलाद्धेतोर्जन्मेप्यते त्वया ।
 नन्वनादिसिद्धादेव फलाद्धेतुर्जायताम् । न । न हि निनिमित्तमनादिसिद्धं
 फलं स्वभावत एव हेतुरूपेण जायत इत्यभ्युपगम्यते । तथा सति सदा
 तज्जन्मप्रसङ्गात् । अथ जायमानस्वभावं फलम्, न तर्ह्यनादि तदि-

त्यभिप्रायः । अथवा हेतुर्न जायते । कुतः ? अनादेः । अनादि-
त्वादित्यर्थः । एवं फलं चापि न जायते । स्वभावत एवानादित्वात् ।
आदिरहितत्वादित्यर्थः ॥

तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफल्योरजनैवाभ्युपगम्यते ।
यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके, तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता
जातिर्न विद्यते । कारणवत् एव ह्यादिर्जातिरूपोऽभ्युपगम्यते नाकारण-
वत् इत्यर्थः ॥

तदेवं हेतुफलयोः परस्परकारणत्वे युगपज्जातत्वे जायमानतत्सं-
तानस्यानादित्वे वाऽभ्युपगम्यमाने जातिवादस्य विविधदोषग्राहग्रासभयं
दुर्निवारणम् । स्वभावत एव तयोरनादित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽजात्यभ्युपगम
एव बलादापद्यत इति सर्वथा जातिवादो निरूपयत्किं एवेत्यजातिरेव
वादिभिः ख्याप्यत इति स्थितम् ॥

क्रियाकारकफलात्मकप्रपञ्चस्य मायाजनिः --

इदं त्वन्न रहस्यम् । स्वप्नजागरितयोरैकत्वात्, तत्र परिदृश्य-
माना भावा बाह्या आध्यात्मिकाश्च वितथा एव सन्तः स्वस्वावस्थायां
सत्यानृतविभागेन विभक्ता इव प्रतिभासन्ते । तेषां च स्वस्वोचित-
चित्तकालो बाह्यकालश्चाऽऽकाशसचिव आधारत्वेन प्रतीयते । तयोश्च
कालाकाशयोराधारभूतयोर्वस्तूनि द्रव्यगुणक्रियात्मतामात्मनि प्रत्यापयन्ति
समुपलभ्यन्ते । क्रिया च परिणामपरिस्पन्दान्यतरात्मिका केपुचिद्वापेयु
यथावस्थितभावान्तरसापेक्षाऽवभासते । सर्वथायं क्रियाकारकफलात्मकः
प्रपञ्चो भूतभव्यभवद्वैचित्र्ययुक्तः सुषुप्तावस्थायां निःशेषं प्रलीनः
प्राज्ञात्मन्येकीभवति स्वधर्मेण तमरूपगन्नेव । तस्मादेव च तमविकुर्वन्नेव
पुनरपि स्वप्नजागरितयोर्जनि मायिकीं लभमानो दरीदृश्यते । यथा
चैतत्सर्वं तथाऽतीतप्रकरणत्रये प्रकाशितम् । तदेतदजायमानस्यै-

वाऽऽत्मनः क्रियाकारकफलात्मना माद्याजनिमप्रत्यभिजानन्तो वादिनो जागरितस्थानैकचक्षुषो वस्तुत एव भावा जायन्त इत्यभिनिविशमाना विकल्पयन्तो भावा एवं जायन्ते नैवमिति परस्परविप्रतिषेधेनाजातिमेव स्थापयन्तीत्येतावन्मात्रमिह स्फुटं कृतमिति ॥

विज्ञानवाह्यार्थवादिकलहेनाजातिस्थापनम्

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संज्ञेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

विज्ञानवाद् वाह्यार्थवादिनामाक्षेपाः --

एतावता ग्रन्थसंदर्भेण सदसद्वादिविवादेन हेतुफलात्मवादि-
विवादेन चाजातिरेव स्थापिता भवतीत्युक्तम् । पवमुक्तस्यैव यादि-
विप्रतिपत्त्याऽजातिरुदापनस्य दृढीकरणार्थं विज्ञानमात्रवादिवाह्यार्थ-
सत्यत्ववादिनां विप्रतिपत्तिप्रपञ्चनमवतारयति ॥

तत्र विज्ञानवादी मन्यते । विज्ञानव्यतिरिक्तो वायोऽर्थो
नास्त्येव । तद्भावे भावसदभावेऽभावाश्च । विज्ञानमेव तु व्याकारेण
विषयाकारेण च प्रधान इति । तदेतद्वाह्यार्थवादी तावदाश्रित्यति ।
प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः । नभ्याः
सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येवम् । 'यन्मंभानादृति-
विशेषाकारादिलक्षणं दृश्यते तन्निमित्तम्' (तं. नू. २२८) इति
वचनात् । सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मनः निमित्तविषयत्वेत्येवम् प्रति-
जानीमहे । न हि निर्विषया शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । सनिमित्तत्वात्

तस्याः । अन्यथा निर्विषयत्वे विनैव विषयरूपनिमित्तं तस्याः
 शब्दादिप्रतीतिजननस्वभावत्वे सर्वदा सर्वविषयावभासः स्यात् ।
 इतश्च । अन्यथा द्वयनाशतः । द्वयस्य प्रत्ययवैचित्र्यस्य नाशतः ।
 अभावप्रसङ्गादित्यर्थः । न हि विज्ञानैकवादिनः कलकर्मकादिशब्द-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य शीतोष्णादिस्पर्शप्रत्ययवैचित्र्यस्य नीलपीतलोहितादिरूप-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य मधुराम्लतिक्तादिरसप्रत्ययवैचित्र्यस्य सुरभिपूत्यादिगन्ध-
 प्रत्ययवैचित्र्यस्य वा संभवोऽस्ति । न च द्वयं प्रत्ययवैचित्र्यं
 नास्त्येव । प्रत्यक्षत्वात् । न च प्रहृष्टेः प्रकाशमात्रस्वरूपायाः
 शब्दादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावेनैव वैचित्र्यं घटते ।
 स्फटिकस्येव स्वच्छस्वभावस्य नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना रूपवैचित्र्यम् ।
 तस्माद्द्वयनाशप्रसङ्गान्मन्यामहे बाह्यार्थोऽस्तीति ॥

प्रज्ञतिशब्दोऽभिलाषार्थेऽपि प्रयुज्यते सौगते । प्रज्ञाप्यते ह्यभि-
 लाषेनार्थ इति । तत्र तु पक्षे प्रज्ञतिरभिलाषः सनिमित्तो भवितुमर्हति ।
 न ह्यसति निमित्तेऽभिलाष्ये विषयेऽभिलाषः प्रवर्तेत । प्रयतते च घटः
 पट इत्यादिरभिलाषो बाह्यविषयविषयकः । तस्माद् विज्ञानव्यतिरिक्ता
 अपि सन्ति बाह्यभावा इति पूर्वपक्ष उन्नेयः । अन्यथा द्वयनाशतः
 इति ग्रन्थभागस्तु बाह्यार्थानङ्गीकारे शब्दवैचित्र्याभावप्रसङ्गात् इति
 व्याख्येयम् । दृश्यते ह्यभिलाषवैचित्र्यम् कलकर्मकादिशब्दविषयकम्,
 नीलरूपादिरूपविषयकम् इति सर्वं पूर्ववद्योग्यम् । यदा पुनर्द्वयशब्दस्य
 बाह्यप्राहकवाचकत्वं गृह्यते, तदा द्वयनाशतः इति बाह्यप्राहकभाव-
 प्रतीत्यभावप्रसङ्गात् इति व्याचक्षीत । अस्ति हि बाह्यप्राहकभावप्रतीतिः
 प्रज्ञानप्रज्ञातव्यविषयिणी अभिलाषाभिलाष्यविषयिणी चेति दृष्टविरोधः
 प्रसज्यते बाह्यार्थापलापिन इत्यभिप्रायः ॥

इतश्च परतन्त्रास्तिता मता । परेषां तन्त्रं परतन्त्रमन्यशास्त्रम् ।
 तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता

मताऽभिप्रेताऽस्माकम् । अत्र परतन्त्रशब्देन विज्ञानवाद्यभिमतो ज्ञान-
विशेषो नाभिप्रेत इति स्पष्टमेव । न ह्यत्रोपन्यस्तहेतोः परतन्त्रज्ञान-
सद्भावः साध्यते । पूर्वपक्षिणस्तेन प्रयोजनामावात्, हेतोरसाधकत्वात्,
साधितेऽपि तस्मिन् विज्ञानवादिन इष्टापत्तेश्च । कस्तर्ह्यत्रागिप्रायः ?
उच्यते । वैभाषिकवैशेषिकादीनां बाह्यार्थसद्भाववादिनां तन्त्रं परतन्त्रम्,
तस्यास्तितां प्रामाण्यं मन्यामहे वयं बाह्यार्थसद्भावविषये इति ।
कुत एतत् ? संक्षेपस्थोपलब्धेः । संक्षेपज्ञं संक्षेपो दुःखमित्यर्थः । तस्योप-
लब्धेश्च । उपलभ्यते क्षमिदाहादिनिमित्तं दुःखम् । उपलक्षणमेतत्
सुखादीनामपि । यद्यम्यादि बाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न
स्यात् ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । अतस्तेन मन्या-
महेऽस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपो युक्तः । तथा सति
सर्वत्र संक्षेप उपलभ्येत । न चान्यत्राम्यादिसंस्पर्शाच्चन्दनपङ्कलेपादौ
दृश्यते संक्षेपः । अभ्युपगतश्च विज्ञानवादिभिः संक्षेपः । 'क्षेपकर्म-
जन्मात्मकस्त्रिविधः संक्षेपः' (त्रि. पृ. २८) इति वदद्भिः । रागद्वेषमोहा-
त्मकाः क्षेपाः जन्मकर्मणी च । 'क्षेपो हि प्रवर्तमानः स्वपरात्मनोर्व्या-
बाधकत्वात्संक्षेपः' (म. सू. भा. टी. पृ. ३४-३५) इति च । संक्षेप-
व्यवदानाभ्यां च संसारमुक्तावस्थयोर्विज्ञानमवभाषभेदं वक्ष्यन्ति । एवं च
यस्मिन् सति प्रत्ययवैचित्र्यमवकल्पते ग्राह्यग्राहकप्रतीतिः संक्षेपोप-
लब्धिश्च, असति च यस्मिन्नावकल्पते, सोऽस्ति बाह्यार्थ इति
वाक्यार्थः ॥ २४ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनान् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

विज्ञानवादिना बाह्यार्थप्रतिक्षेपः —

एवमाक्षिप्ते विज्ञानवाद्याह । अत्रोच्यते । बाह्यमेवं प्रज्ञप्तेः
सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिदर्शनादिप्यते त्वया । स्थिरीभव
तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं ततः
स्यादिति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालम्बनामिमत्स्य घटादेरनिमित्त-
त्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः । कथम् ! भूतदर्शनात् ।
परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृदूपदर्शने सति तद्यतिरेके-
णास्ति । यथाऽध्वान्महिषो व्यतिरिक्तोऽस्तीति मन्यते लोके । पटो वा
तन्तुव्यतिरेकेण यथाभूततन्तुदर्शने । तन्तवश्चांशुव्यतिरेकेण न सन्ती-
त्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शन इत्या शब्दप्रत्ययनिरोधानैव निमित्तमुपलभामह
इत्यर्थः ॥

बाह्यार्थवादिनां प्रत्याक्षेपः —

ननु घटपटादिर्मृत्तत्वादिर्वा यत्किंचिनिमित्तमुपलभ्यत एव तत्तत्प्र-
त्याख्यानेऽपीति स्थिते कथमुच्यते नैवास्ति निमित्तं किंचिदिति । न च
विज्ञानव्यतिरेकेण नास्ति किंचिदपीति युक्तिमत् । इदं विज्ञानम्, अयं
विषय इति विवेकेनोपलब्धेः प्रत्यक्षत्वात् । न च विषयो विज्ञानेनैवोप-
लभ्यत इत्येतावन्मात्रेण नास्त्येवेति युक्तम् । न हि विज्ञानं घटविज्ञानं
पटविज्ञानमित्येवं प्रतिविषयपक्षपातित्वेनैवोपलभ्यत इत्येतावन्मात्रेण
तस्यापि नास्तित्वमनुमन्यते भवान् । तस्माद् यथा विज्ञानं विषयोप-
लम्बनमात्रैकजीवनम्, तथा बाह्यार्थोऽपि विज्ञानकर्मत्वेनैव शक्योप-
लम्बन इत्यभ्युपगन्तव्यं वस्तुवृत्तानुरोधेन । विषयविषयिभावेनैवोप-
लब्धेर्विज्ञानार्थयोः । अत एव यथानुभवं घटपटाद्यर्थानेकत्वं तदुपलब्ध-
नेकत्वमङ्गीकार्यम् । सत्यपि विज्ञानैकत्वे घटपटाद्युपलब्धेः, उपलब्धन्तरोप-
लब्धेश्च संन्यवहारे । उपलब्धन्तरानभ्युपगमे विज्ञानवादोपदेशग्रहणाद्य-
संभवप्रसङ्गाच्च । किं चान्यत् । अर्थस्यामिता तावद्विज्ञानविषयत्वा-

व्यतिरिक्तैवोपगन्तव्या । प्राग्विद्यमानस्यैवार्थस्य पश्चाद्विज्ञानसंबन्धेन विज्ञेयत्वप्राप्त्युपपत्तेः । अस्तित्वं हि वस्तुनो निरपेक्षं तत्त्वम् । तस्य विज्ञेयत्वं तु विज्ञातुर्विज्ञानसंबन्धसापेक्षमिति । तस्मादसदेवैतर्ह्ययते निमित्तस्या-
निमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादिति । भूतदर्शनादेवार्थास्तित्वस्याकामे-
नाप्यङ्गीकर्तव्यत्वादिति चेन् ॥

आक्षेपसमाधानम् —

अत्रोच्यते । यथावदुच्यते विद्यत एव घटपटादितत्कारणभूतं
मृत्तत्वादिरूपं वा वस्तु विज्ञेयमिति । तत्र घटविज्ञानं पटविज्ञानमिति
विज्ञानगतविशेषमन्तरेण नोपपद्यत इत्यवश्यं त्वयाऽपि विषयाकारत्वं
विज्ञानस्याभ्युपेयम् । अभ्युपेते च तस्मिन् विषयाकारस्य विज्ञानेनैवाव-
रुद्धत्वात् किं बाह्यार्थकल्पनया ? यत्पुनरुक्तम् अर्थस्यास्तित्वा काचि-
दन्याऽभ्युपगन्तव्या विज्ञानविषयत्वव्यतिरिक्तेति । साऽप्यस्तित्वा केन-
चिद्विज्ञानेनैवानुमिताऽभ्युपगम्यत इति न विज्ञानव्यतिरिक्तता कस्य-
चिदपीत्यदोषः । एतेन विज्ञानार्थयोरन्योन्यापेक्षैवोपलब्धिरिति तयो-
रस्तित्वम्, अर्थानेकत्वम्, तदुपलब्धनेकत्वं चेत्येतत्सर्वं प्रत्युक्तं भवति ।
विज्ञानव्यतिरेकेण कस्यचिदप्यनुपलब्धेः । न चैवमुपलब्धन्तरानभ्युपगमे
विज्ञानवादोपदेशग्रहणाद्यसंभवप्रसङ्गः । सत्यपि बाह्येऽर्थे विज्ञानसंबन्ध-
मन्तरेण कस्यचिदपि व्यवहारस्यानवतारात्, विज्ञानगतातिशयाभ्युप-
गमेनैव व्यवहारनिर्वाहोपपत्तेः ॥

श्लोकोत्तरार्थस्य व्याख्यानान्तरम् —

अथवा इष्यतेऽभूतदर्शनात् इति पदच्छेदेन व्याख्येयः
श्लोकार्थः । निमित्तत्वेनाभिमतस्य बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यतेऽस्माभिः ।
कथम् ? अभूतदर्शनात् । अपरमार्थस्यैवार्थस्य दर्शनात्, रज्ज्वादाविष-
सर्पादेरित्यर्थः । यथा हि रज्जुसर्पगन्धर्वनगरस्यप्रमायादिवर्तमानानि विनैव

बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकाराणि भवन्ति एवं परमार्थत्वेनाऽभिमत-
घटादिदर्शनान्यप्यसद्विषयाण्येव । दर्शनत्वाविशेषान् । भ्रान्तिदर्शन-
विषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । यथा
हि रज्जुसर्पादिविषयकभ्रान्तिदर्शनाभावे सर्पादर्थो नोपलभ्यते, एवं
मुपुससमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे नित्यनिर्मलविज्ञानात्मन्यतिरिक्तो
बाह्योऽर्थो नैवोपलभ्यते । उन्मत्तावगमवच्छेदमवगन्तव्यम् । न ह्युन्मत्ता-
वगतं वस्त्वनुन्मत्तरपि तथाभूतं गम्यते । एवं संन्यवहारेऽवगतमपि निमित्तं
मुपुसादौ नैवोपलभ्यत इत्यर्थोपलब्धिर्भ्रान्तिदर्शनमेवेति गम्यते ॥

यदापि प्रज्ञप्तिशब्देनाऽभिलाषो विवक्ष्यते तदापि निमित्तस्यानिमित्त-
त्वमेवावगम्यते । भूतदर्शनात् । न हि यत्र यत्राभिलाषप्रवृत्तिस्तत्र तत्राभि-
लष्यसद्भावा इति नियामकः कश्चन हेतुरस्ति । तदुक्तम् 'असत्तामपि
महामते भावानामभिलाषः क्रियते यदुत शशविषाणकूर्मरोमवन्ध्या-
पुत्रादीनां लोके दृष्टोऽभिलाषः । ते च महामते न भावा नाभावाः ।
अभिलष्यन्ते च । तद्यदवोचस्त्वं महामतेऽभिलाषसद्भावात् सन्ति सर्व-
भावा इति स हि वादः प्रहीणः' (लं. सू. पृ. १०४) इति ॥

एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता भवति । द्वयस्य
संक्षेपोपलम्भनस्य वा विज्ञानव्यतिरेकेण सत्त्वे प्रमाणाभावात् । तादृश-
दर्शनस्य संक्षेपोपलम्भनस्य वा मुपुसपुरुषादीनामभावाद्भ्रान्तित्वावगमाद-
भूतार्थविषयत्वोपपत्तेरिति ॥ २६ ॥

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थोभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थोभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

१. भागमज्ञातवृत्तावुदाहृतमिदं वाक्यम् । विष्णुस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः
(पृ. १२६) ।

त्वम् । न चोपलम्भस्य सर्वजनीनत्वेनात्र कश्चिद्विशेषः । सर्वजनानामपि चित्तोपलम्भविषयत्वाविशेषात् । अथ चित्तस्थार्थावभासाक्षमत्वात् । नैतदस्ति । स्वप्नादिषु दृष्टत्वात् । दृश्यते ह्यसत्यपि बाह्येऽर्थे तद्वदवभासनक्षमत्वं स्वप्नादौ । तस्मान्नास्ति बाह्येऽर्थः । तदित्यं यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तम्, अतश्चित्तं न संस्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासं संस्पृशति । चित्तत्वाविशेषात् स्वप्नचित्तवत् । ननु जागरितेऽर्थोऽस्ति । स्वप्ने तु निद्राग्लानत्वाच्चित्तस्य भ्रान्तत्वोपपत्तेरर्थाभासदर्शनमुपपद्यते । तदेतदसत् । अभूनो हि यतश्चार्थः । जागरितेऽर्थोऽस्ति न वेत्येतदेवेदानीं परीक्षणीयमस्ति । दर्शिता तु युक्तिस्तदभूतत्वे । स्वप्नानुभवश्च दृष्टान्तत्वेनाऽऽनीयतेऽस्माभिः । न हि तत्रार्थस्य वार्ता प्रागेवार्थाभासस्येति । अतश्चित्तत्वाविशेषाज्जागरितेऽप्यर्थसंस्पर्शो नास्त्येव चित्तस्येति युक्तम् । नाप्यर्थाभासस्ततश्चित्तात् पृथक् । असत्यर्थे चार्थाभासस्य कैव कथेति । अत एव नार्थाभाससंस्पर्शश्चित्तस्यावकल्पते । बन्ध्यापुत्रालिङ्गनवत् । तस्माच्चित्तं नार्थं नाप्यर्थाभासं संस्पृशति प्रत्यक्षज्ञानार्थमिति सिद्धम् ॥

गत्पुनरुदाहृतमासवचनम् । तदप्येवं सत्यनुपपन्नमेव भवति । अभ्युपगम्यापि तावच्चित्तार्थयोः पृथक्त्वं तैरासत्वेनाभिमतैरुपपत्तितां प्रत्यक्ष-प्रक्रियां न सोपपत्तिकां संभावयामः । तथा ह्यात्मनस्तावद्विज्ञजातीयस्य स्पर्शादिहीनस्य मनसा संयोगो न युज्यते । तदयोगे च कथमिन्द्रिय-द्वाराऽर्थसंस्पर्शः स्यात् । भवतु वा संयोगधर्मित्वमात्मनो यथाकथंचित् । तथापि कथमयं कदा कस्मात् कारणान्मनसा संयोगार्थं प्रवर्तत इत्येतद्वक्तव्यं भवति । निष्कारणप्रवृत्तित्वे तु तस्य सदा प्रवृत्तिरप्रवृत्तिरेव वा स्यात् । न चार्थस्यैव स्वयमिन्द्रियद्वारेणाऽऽत्मप्रत्यक्षार्थं प्रवृत्तिर्भवेदिति कल्पयितुं शक्यम् । तथा हि । बाह्यार्थानां प्रत्यक्षज्ञानार्थ-महमहमिकया प्रवर्तमानानामिदं प्रथमतानिर्णयो नावकल्पेतेति । तस्मादनाप्तोक्तिरेवेयमिति युक्तमुत्पश्यामः । अपि चात्र विषय आप्तोक्तिः

प्रमाणत्वेन नैव क्रमत इति त्वयाऽक्रामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । यत्कारणं
 त्वदभिमतसैरेव 'सा चेयं ग्रामितिः प्रत्यक्षपरा' (न्या. भा. १-१-३)
 इत्युक्तम् । 'प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते' (न्या. भा. १-१-३)
 इति च । अत्र चार्थस्याभूतत्वं प्रसाधितमस्माभिः । चित्तस्य चार्था-
 भासत्वशक्तिः प्रत्यक्षत एव स्वप्ननिदर्शनेन दर्शितेति । एतेनार्थाद्
 परावृत्तैः प्रकाशकिरणैः संपर्काज्जनिता नेत्रविक्रिया तत्तिराद्वारा मस्तिष्कं
 प्राप्ता तत्तत्पदार्थज्ञानं मनसि जनयतीति वर्णयतामाधुनिकविज्ञानशास्त्र-
 ज्ञानां प्रक्रियाऽपि परास्ता धेदितव्या । स्वप्ने चित्तमात्रस्यैतादृशसामग्री-
 कलापमन्तरेणाप्यर्थवदवभासनशक्तेः परिदृश्यमानत्वात् । तस्माच्चित्तमेव
 घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्न इति स्थितम् । तथा चोक्तम् 'नष्टभूत-
 परिकल्पः कस्यचिद्वाहको नापि केनचिद् गृह्यते, किं तर्हि ग्राह्य-
 ग्राहकत्व(रहितं) वस्तुमात्रम् । तथा हि विज्ञानाद् बहिर्गते रूपादि
 गृह्यते स्वप्नादिवत् । विज्ञानं हि रूपाद्याभासमुत्पद्यते । न च यद्यस्य
 कारणं तदभावे तस्योत्पत्तिर्युज्यते तस्मान्निरालम्बमेव स्वप्नादाविवान्य-
 त्रापि स्थवीजपरिपाकादर्थाभासं विज्ञानमुत्पद्यत इत्येव ज्ञेयम्' (म. नू.
 भा. टी. पृ. १०) इति ॥ २६ ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वमु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

विज्ञानवादिना म्यमतोपसंहारः --

ननु विपर्याससर्व्वसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा
 च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्यः । यथाहुः 'अनर्गिन्नादिति च व्यव-

१. मध्यान्तत्रिभागसूत्रभाष्यटीकाखननेन श्रीमतां भट्टाचार्यपिण्डोभरा-
 णाम् भागमशास्त्रवृत्तावुदाहृतम् (पृ. १२१) । तत्र पुरोदृश्यात्र दत्तमिति
 दिश्याप्यते ॥

सायः प्रधानाश्रयः । अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधाना-
 श्रयः । न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति ।'
 (न्या. भा. ४-२-३२) इति । यदि जागरितविषयाणां घटादीना-
 मसत्त्वेऽपि चित्तस्य घटाद्याभासताऽभ्युपगम्यते, सा तर्हि आन्ति-
 रभ्रान्तिपूर्विका भवितुमर्हतीति कचिदभ्रान्तिर्वक्तव्या भवेदिति चेत् ।
 अत्रोच्यते । त्रिष्वप्यध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु सदा चित्तं
 निमित्तमर्थं न संस्पृशतीति प्रतिजानीमहे । यदि हि घटादिवस्तु निमिची-
 कृत्य जातुचिद्वटाद्याभासता चित्तस्य भवतीत्यभ्युपगच्छेम, ततस्तन-
 विपर्यासं परमार्थतो घटादिवदवभासमपेक्ष्यासति घटे घटाद्याभासता
 विपर्यास इति प्रसज्येम । न तु तथाऽभ्युपगच्छामः । चित्तं
 कदाचिदपि घटं घटाभासं वा न संस्पृशतीति ह्यवोचाम । तत्रा-
 निमित्तो घटादिनिमित्तरहितो घटाद्याभासस्तस्य चित्तस्य विपर्यासः
 कथं भविष्यति ? न कथंचिदपि विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव
 हि स्वभावश्चित्तस्य यदुतासति चित्ते घटादौ तदवभासनम् ।
 यथाहुः । 'विपर्यासस्य वस्तुत्वाद्यद्यदेवोपलभ्यते । नित्यभावं
 भवेत्तद्वि सर्वथाऽपि न विद्यते' (लं. सू. १०-१२३) इति ॥ २७ ॥

विज्ञानवादशून्यवादयोर्निरासः

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

विज्ञानस्य बाह्यार्थसमानयोगक्षेमत्वम् —

‘प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्’ (४-२५) इत्याद्येतदन्तं विज्ञान-
 वादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् ।

१. उदाहरणेनैव च न भागमदाद्युक्तौ (पृ. १३१) ॥

तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधायैदमुच्यते तस्मादित्यादि । यत्ताव-
 दसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता,
 तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । न हि यथाभूतविज्ञानदर्शने सति
 तद्व्यतिरेकेण घटादिविषयः स्वतन्त्रोऽस्ति । यस्मादेवमसदेवार्थस्य
 जायमानत्वम्, तस्मात् तस्यापि चित्तस्य जायमानत्वेनावभासताऽ-
 सत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा
 चित्तदृश्यं न जायत इत्युभयसंमतम् । तत्रैवं सति तस्य चित्तस्या-
 जायमानस्य ये विज्ञानवादिनः पारमार्थिकीं जातिं पश्यन्ति क्षणिकत्व-
 दुःखित्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं द्रष्टुमशक्यं पश्यन्त
 एकस्यैव कर्मकर्तृत्वमसंभावितमभ्युपगच्छन्तस्ते रो वै पश्चादिनां पदं
 पश्यन्ति । यथा छाकाशे पक्षिणामुड्डीय गतानां पदचिह्नं न ज्ञायेत ।
 एवमाकाशवर्त्मने चिन्मात्रस्वरूपे चित्तस्य जन्म द्रष्टुं न केनचिदपि
 विवेकिना शक्यमित्यभिप्रायः ॥

ननु विज्ञानस्य प्रकाशस्वाभाव्यात् स्वयं स्वेनैवानुभूयमानत्व-
 मविरुद्धम् । तथैवोपलब्धेरिति चेत् । न । बाह्यस्याप्यर्थस्य विज्ञान-
 व्यतिरेकेणैव ग्रहिरुपलब्धेः इत्यव्याधितोपलब्धेः सत्यत्वमभ्युपगन्तव्य-
 मिति प्रत्यवस्थानस्य गृहस्थापि त्वयुक्त्याऽमृतसंकेनेवोच्चीयनप्रसङ्गात् ।
 अथार्थस्य विज्ञानाधीनतयैवोपलब्धेर्न तद्व्यतिरिक्तत्वम् । तर्हि विज्ञान-
 स्यापि कृतस्यैतन्न्यरूपतत्साक्ष्यधीनतयैवोपलब्धेर्न तद्व्यतिरिक्तत्वमिति
 बलादायास्यति । न च प्रकाशस्वभावस्य विज्ञानस्य कथमन्यावभास्यत्वम्,
 कथंतरं च विज्ञानस्यैवावभास्यत्वं साक्षिणस्त्ववभासकत्वमिति नियमः
 प्रकाशस्वभावत्वाविशेषेऽपीति द्रष्टव्यम् । प्रकाशस्वभावस्यापि प्रदीपस्य
 स्वव्यतिरिक्तचैतन्यमाद्यत्वदर्शनात् । विज्ञानस्य स्वाभाव्यत्वे सति
 ग्राहकत्वं तद्गृहीतृचैतन्यस्य त्वैकान्तेन ग्राहकत्वमिति स्वभाववैषम्यस्यैवा-

वभास्यावभासकत्वनियामकत्वाच्च । तस्माद्युपलभ्यत्वात् सत्त्वं वस्तुनः,
ततो विज्ञानबाह्यार्थयोः सममेवास्तित्वम् । अथ स्वयतिरिक्तेनोप-
लभ्यत्वात् स्वोपलब्धव्यतिरेकेणासत्त्वम्, तर्ह्युभयोरपि विज्ञान-
बाह्यार्थयोरप्यसत्त्वमेवेति त्वद्वाणस्त्वामेवोपहन्ति । अतः सम्यगेवोक्तं
तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य चित्तस्य ये
चिदात्मन्यजे जातिं पश्यन्ति ते वै पश्यन्ति ते पदमिति च ॥

विज्ञानवादिशून्यवादिनोर्विवादोऽप्यजातिपरिर्दापकः —

अत्र सौगतानां विनेयनिकायभेदानां स्वयूध्यविवादेनापीयमेवा-
जातिः परिदीपितेतदाचार्येण ध्वनितं भवति 'तस्मान्न जायते चित्तम्'
इति बाचोपुक्त्या । कथं कृत्वा ? तत्र महावैनाशिकाः पश्यन्ति ।
यथा चित्तदृश्यं नोपलभ्यते त्रिष्वप्यध्वसु चित्तव्यतिरेकेणेति बाह्यवस्तु-
जातिर्निपिच्यते विज्ञानवादिभिः, एवं चित्तजातिरपि निषेधैव । अनुप-
लभ्यमानत्वात् । यथोक्तमार्यरत्नकूटसूत्रे 'चित्तं हि काश्यप परिगवेप्य-
माणं न लभ्यते । यन्न लभ्यते तन्नोपलभ्यते । यन्नोपलभ्यते तन्नैवातीतं
नानागतं न प्रत्युत्पन्नं यन्नैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । तस्य नास्ति
स्वभावः' (भा. घृ. पृ. १२) इत्यादिना । तस्मात्त्रिष्वप्यध्वस्वनुपलभ्य-
मानत्वान्न जायते चित्तम् । अथ मतम् चित्तं स्वसंवेद्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यत
इति नैव दोष इति । तदप्यसत् । स्वेनैव स्वयं संवेद्यत इत्येकस्यैव कर्म-
कर्तृत्वानुपपत्तेः^१ । तदुक्तम् आर्यरत्नचूडपरिपृच्छायाम् 'आलम्बने सति
चित्तमुत्पद्यते' । तत्किमन्यद्वालम्बनमन्यचित्तम्, अथ तदेवालम्बनं तदेव
चित्तम् ! यदि तावदन्यद्वालम्बनमन्यचित्तम्, तदा द्विचित्तता भविष्यति ।

१. 'यद्यतीतं नानुगतं न प्रत्युत्पन्नं तदाप्यममनिरान्तं । यदाप्य-
समनिरान्तं तन्नैवास्ति नैव नास्ति तदज्ञानं । यदज्ञानं तस्य नास्ति स्वभावः'
इति पाठान्तरम् (भा. घृ. १३३) ॥

अथ यदेवात्मनं तदेव चित्तम् । तत्कथं चित्तेन चित्तं समनुपश्यति ?
 न (च) चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तत्रैवासिधारया
 सैवासिधारा न शक्यते छेत्तुम् । न तेनैवाहुल्यग्रेण तदेवाहुल्यग्रं शक्यते
 स्पृष्टुम् । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुम्' (भा. वृ.
 पृ. १६) इत्यादिनेति । तत्राम्याः श्रद्धाया विज्ञानवादिनः केचित्परिहार-
 माचक्षते । ब्राह्मब्राह्मकभावो हि नैवास्ति परमार्थतः । अपरप्रत्ययं रूप-
 मतद्व्यावृत्तिमन्था ॥ यत्र हि परस्य प्रकाशकत्वं न प्रतीयते तदेवात्मानं
 प्रकाशयतीति व्यपदिश्यते । परप्रकाश्यत्वावृत्तत्वात् । यथा च
 प्रकाशमाने दीपादौ न परस्य प्रकाशकता तथा प्रतिपादितम् । अत एव
 प्रदीपस्य दृष्टान्तता । 'चक्षुषि व्यापृतेऽप्यर्थस्तामिले न प्रतीयते । प्रदीप-
 मनिघ्रेलस्य प्रत्ययात्तत्प्रकाश्यता । दीपादयो नैवमिति ततः स्वात्म-
 प्रकाशका । न चाक्षं ब्राह्मकं तत्र स्वरूपेण प्रकाशनान् ॥' (प्र. वा.
 भा. पृ. ४२७) इति । तदेतन्नवीनविज्ञानवादिप्रत्यवस्थानमपि 'तस्मान्न-
 जायते चित्तम्' इत्यनेनैव परिहृतम् । मृतदर्शनादेव साक्षिप्राप्तत्वा-
 त्तस्यापि चित्तस्याजायमानत्वं ब्राह्मम् । न हि मुपुत्पादौ चित्तं नाम-
 माक्षिचित्तन्यव्यतिरिक्तं दृष्टं केनचिन् । नन्वालयविज्ञानमेव स्वप्रकाशं
 न्वया साक्षित्वेन व्यवहियते । अतः संज्ञामात्रे विवाद एषः । न ।
 आलयविज्ञानस्य क्षणिकविज्ञानसन्ततिलक्षणस्यावस्थात्रयेऽपि सद्भाव-
 कल्पने प्रमाणाभावान् । तथाकल्पने जाग्रत्स्वप्नयोश्चित्तस्वभावेवैलक्षण्यास्य
 सार्यजनिकानुभवसिद्धस्य दुल्पपादत्वान् । स एवाहं सुप्तोत्थित
 इति परामर्शस्य निराधारत्वकल्पनप्रसङ्गाच्च । अतो नूनं खे प्राकुनपद-
 दर्शनसाहसमेवतदिति ॥

एतेन प्राचीनबौद्धविज्ञानवादनिराकरणेनैवार्वाचीनपाश्चात्यविज्ञान-
 विधामेदाश्चापि प्रत्याख्याता वेदितव्याः । तेषां विविधविकल्पानां वादि-
 चित्तप्रसङ्गाणां 'तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते' इति ब्रह्माख-

मेव प्रसिध्यन् । यत्कारणं चित्तं स्वात्मानं स्वयमेव द्रष्टुमशक्नोति सर्वानु-
भवसिद्धमेतत् । येन तु चित्तमीक्ष्यते सर्वसाक्षी कृत्स्ननित्यो न चित्त-
गतविशेषनिरूपणाय प्रवृत्तैर्वादिभिः कदाऽपि प्रत्याख्यातुं शक्यते ।
तत्प्रत्याख्याने हि चित्तनिरूपणमेव निष्प्रमाणकमापेक्षेति ॥

शून्यवादिपक्षस्त्वनुभवविरुद्ध एव —

येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि
शून्यतां प्रतिजानन्ते, ते ततोऽपि विज्ञानवादिभ्यो साहसिकतराः सन्
मुष्टिनापि जिघृक्षन्ति । यस्माद्विज्ञानस्य तदभावस्य च यो द्रष्टा स
त्वत्तुल्यः सर्वव्यापकाविपरिनुसृतन्यस्वरूप आत्मा सर्वस्य । तस्य
कर्मत्वापादनप्रयत्नो वा शून्यतापादनप्रयत्नो वाऽऽकाशस्य मुष्टिनामहण-
प्रयत्नवदत्यन्तमशक्यसंपादन एव । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' (बृ.
३-४-२) इति, 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विच्यतेऽविनाशित्वात्'
(बृ. ४-३-२३) इति च श्रुतेः ॥

माध्यमिकाः सर्ववैनाशिका इत्येतन्नानुक्तोपालम्भनम् —

नन्वनुक्तोपालम्भनमिदम्, सर्वशून्यता स्वदर्शनस्यापि शून्यतां परे
प्रतिजानन्त इति । न हि ते नास्तिकत्वेनोपालम्भनीया येऽस्तित्ववन्नास्तित्व-
मपि सर्वधर्माणां समं प्रतिपेक्षन्ति । आह हि नागार्जुनः मुविस्पष्टम्
'अस्तित्वं, ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चारूपयुद्धयः । भावानां ते न
पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम् ॥' (मा.का. ५-८) इति । व्याख्याता
च चन्द्रकीर्तिः 'द्रष्टव्योपशमशिवलक्षणं सर्वकल्पनाजालरहितज्ञानज्ञेय-
निवृत्तिस्वभावं शिवं परमार्थस्वभावं परमार्थमजरममरमप्रपञ्चनिर्वाणं
शून्यतास्वभावं ते न पश्यन्ति मन्दबुद्धितया अस्तित्वं नास्तित्वं चाभि-
निविष्टाः सन्तः' (मा.का.बृ.पृ. ४०) इति । तत्कथमेवं मिथ्याभियोगः
क्रियत इति ? अत्रोच्यते । नायं मिथ्याभियोगः । तत्प्रतिज्ञामात्रान्याख्या-
नान् । ते खलु विस्पष्टमेवमाहुः 'अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावजातं

प्रज्ञापारमितायाः परमार्थत्वज्ञापकमिति तेऽभिप्रयन्ति । अत्र वयमुत्प-
श्यामो न साधुरयमभ्यूह इति । कथं कृत्वा ? न तावन्नागार्जुनादयः
स्वनिबन्धेषु स्पष्टतया प्रज्ञापारमितां सर्वप्रपञ्चोपशमशून्यस्वरूपत्वेन
वर्णयांबभूवुः । यदि हि प्रज्ञापारमिता तेषां सर्वविकल्पप्रपञ्चास्पद-
तयाऽभिमताऽभविष्यत्, तर्ह्यवश्यं ते तथा सावधारणमवदिष्यन् । न
च तदस्ति । यः पुनः शून्यता सर्वदृष्टीनामित्यादिः श्लोकः, स तु शून्येऽपि
भावाभिनिवेशं निवर्तयितुं प्रवृत्त इत्यनुदाहरणम् । तथा हि व्याख्यातं
चन्द्रकीर्तिनाऽपि । 'एवं येषां शून्यतायामपि भावाभिनिवेशः, केने-
दानीं स तेषां तस्या भावाभिनिवेशो निषिध्यतामित्यतो महाभैषज्येऽपि
दोषसङ्गित्वान् परमचिक्त्स्सकैर्महावैद्यैस्तथागतैः प्र(ति)गृह्यता एव ते'
(मा. वृ. पृ. ८८) इति । अतो यत्किंचिदेतन् 'प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं
सा तथागतः' इति तु प्रज्ञापारमिताशब्दस्य गौणमुख्यार्थविधेचनाय
प्रवृत्तं वचनमिति वाक्यशेषादेवावगम्यते । 'प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं सा
तथागतः । साध्या तादर्थ्ययोगेन ताच्छब्दं ग्रन्थमार्गयो' इति हि
पूर्णं वाक्यम् । साध्यमद्वयं ज्ञानं तथागतत्वं चेति तत्र मुख्यवृत्तः
प्रज्ञापारमिताशब्दः । ग्रन्थमार्गयोस्तु तादर्थ्यात्साध्यार्थत्वात् तत्र गौण्या
श्रुत्या प्रयुज्यते लाहलं जीवनमिति वदित्यभिप्रायः । न हिह परमार्थ-
तत्त्वावधारकं किंचिल्लक्ष्यते । अत एवाभिसमयालङ्कारे 'प्रज्ञा-
पारमिता ज्ञानमद्वयं सा तथागतः' इति वचनात् प्रज्ञापारमिताऽत्र
तथागतः, (अ. स. पृ. १५३) —इति प्रज्ञापारमिताशब्दस्य तथा-
गते श्रुतिरङ्गीकृता दृश्यते । विस्पष्टं चैतदभिसमयालङ्कारे हरिभद्रेणोक्तं
वचनमेतदुदाहरता 'प्रज्ञाया धर्मप्रविचयलक्षणायाः पारमिता मुख्या
बुद्धो भगवान् मायोपम ज्ञानमद्वयम्' (अ. स. पृ. २८) इति । तत्र
त्वद्वयस्य ज्ञानस्य मायोपमत्वमेवोद्धोषितमिति कथंकारं तादृशज्ञानस्य
परमार्थत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथाऽन्यत्र हरिभद्रेणैवैतदुक्तं परिदृश्यते

‘कथं पुनः स्वभावेन विरहितं रूपादि’ इत्याशङ्क्य ‘प्रज्ञापारमितायाः स्वभावविरहितत्वप्रतिपादनेनैवान्येषा स्वभावविरहितत्वं प्रतिपादितमिति । तदर्थमाह ॥ प्रज्ञापारमितालक्षणेन सामान्यरूपेण विरहिता प्रज्ञापारमिता विशेषरूपेणार्थ लक्षणेनेति’ (अ. स. पृ. ५९) इति । एतेन चाप्यनन्तरमपि ‘एष च तयागतकायो भूतकोटिप्रभाविनो यदुत प्रज्ञापारमिता’ इति व्याख्यातं वेदितव्यम् । धर्मकायस्यैव मुख्यतो प्रज्ञापारमितत्वं सलु तत्रोच्यते । यदप्युक्तमभिसमयालङ्कारे ‘प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं सा तयागतः इति न्यायान्मुख्यतो धर्मकायस्तथागत एव प्रज्ञापारमिता । अतस्तद्गोतिकाया मातुः पूजया सर्वज्ञज्ञानस्य धर्मकायस्य पूजनाद् बहुत्र पुण्यं प्रसवति’ (अ. स. पृ. १८१) इति । बुद्धमातृत्वम्पदेशस्तु न प्रज्ञापारमिताया बुद्धोपादानकारणभूतपरमार्थत्वज्ञापकम् । तदभ्यासेन बुद्धत्वं प्राप्यत इत्येतावन्मात्रेणापि तथा व्यपदेशोपपत्तेः । ‘बोधिसत्त्वावस्थार्या भ्रातुरभ्यासेन बुद्धत्वप्राप्तेस्ततः सर्वज्ञता निर्जाता । बुद्धावस्थायां विनेयेभ्यः प्रज्ञापारमिताप्रकाशनात् सर्वज्ञज्ञानप्रभाविता च प्रज्ञापारमितेत्येवं हेतुफलतन्मात् प्रज्ञापारमितान्नमस्कारे सर्वज्ञज्ञानस्य नमस्कारः ॥’ (अ. स. पृ. २०८) इति बुद्धत्वहेतुत्ववत्फलत्वस्याप्युपदेशदर्शनाच्चालुक्त एव पक्षः साधीयानिति निश्चीयते । न च तथागतस्यापि तथ्यता । ‘प्रतीत्य परभावं यः स ताऽऽत्मा प्रतिपद्यते’ । यश्च ताऽऽत्मा स च कथं भविष्यति तथागतः’ (मा. का. वृ. २२-३ पृ. १५८) ‘तथागतो निःस्वभावो निःस्वभावमिदं जगत्’ (मा. का. वृ. २२-१६ पृ. १६२) इत्यादिना तथागतस्यापि निःस्वभावत्वप्रतिपादनान्माध्यमिकशास्त्रे । न च कचिद्

१. ‘सोऽनागमेयुपपद्यते’ इति पाग्रन्तरम् ॥

२. ‘यथागतता’ इति पाठान्तरम् ॥

सिध्यत्येव । अभ्युपगम्यैवमुक्तम् । वस्तुतस्तु जागरितावस्था सर्वसाधारणी
स्वप्नावस्था तु तत्तत्पुरुषमात्रसंवेद्येतन्नैव शुध्यति । प्रतिपादितं च विस्तरशः
स्वप्नजागरितयोरैकत्वं तत्तदवस्थावच्छिन्नसमस्तप्रपञ्चगर्भत्वं च वैतथ्ये ।
प्रतिपादयिष्यते चोदके । तस्मादनुभवविरूद्धवैषा प्रक्रियेति सिद्धम् ॥

प्रज्ञापारमितातत्त्वम् —

इदं त्विहावधेयम् । यद्विह प्रदर्श्यते महता संरम्भेण युक्त्या
प्रज्ञापारमिता सर्वधर्मनैःस्वाभाव्यनिश्चायिकेति । तत्र न नास्ति
सत्यांशोऽपि । यावता प्रज्ञेयं परवाद्यगिमता अन्तःकरणवृत्तिमात्रा सती
प्रज्ञानघनस्याऽऽत्मन आभासयुक्ता सत्येव सर्वावभासिका । तत्र यस्याय-
माभासः परमात्मनः स तु स्वरूपतः प्रज्ञानघन एव परमार्थतः ।
कूटस्थान्यभिचरितचैतन्यस्वरूपत्वात् । तत्प्रसादादेव त्वन्तःकरणं तद्यासं
तदाभासं च सद् वृत्तिभेदेन प्रज्ञानादिविविधरूपदेशभाग् भवति ।
श्रूयते हि 'यदेतद्बुद्धय मनश्चैतन् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा
दृष्टिर्धृतिर्मनीषा जूति भ्रृति सकल्पः क्रतुरमुः कामो बल इति ।
मर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' (ऐ. ३-२) इति ।
अत एव भ्रान्तिर्लोकस्य प्रज्ञया सर्वमिदं विनिश्चीयत इति । सा च
प्रज्ञा चित्तं बुद्धिर्विज्ञानमिति च विविधं व्यपदिश्यमाना व्यवहारदृष्ट्या
प्रतिपुरुषं भिन्नैव । तत्तदुपाधिपरिच्छिन्नत्वेनैव लब्धव्यापारत्वात् ।
योगिजनवेद्यप्रक्रियानुसारेण भावनया च सा प्रवर्धते परा काष्ठा गमिता
चात्यन्तनिर्गला भास्वरा च सती तत्तत्सिद्धीरपि प्रसूते । याभिः
सर्वज्ञाः सिद्धा इति व्यपदिश्यन्तेऽतिविशुद्धसत्त्वाः । एतस्यां च दशाया-
मत्यन्तम्बच्छत्यातिसूक्ष्मत्वादिभिर्विर्मरात्मनोऽत्यन्तसनिक्लृष्टा सतीयं प्रज्ञा
दृढवधर्माणां वैतथ्यं परमात्मन सर्वासङ्गिनः परमार्थतां च निश्चेतुं
समर्था भवेद्यथागमवत्ताऽऽचार्येणोपदेशसंस्कृता स्यात् । या पुनरस्या
आभ्युपगम्याया अन्यथा विम्बभूता सर्वासा प्रज्ञानागम्यभूता प्रज्ञा सर्व-

साक्षिणी सैव प्रतिष्ठा स्वभावः सर्वस्यापि जगतः । 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ. ३-३) इति श्रुतेः । तदेतत्प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं तत्त्वं निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शिवं शान्तमेकमजमद्वयं ब्रह्मैव सर्वस्याऽऽत्मेति न हातुं नैवोपादातुं शक्यते केनचित् कथंचित् । तस्मात् साधूक्तं तस्यास्याऽऽत्मनः कर्मतापादन-
प्रयत्नो वा शून्यतापादनप्रयत्नो वा आकाशस्य मुष्टिनापि ग्रहीतुं प्रयत्न इतीत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

चित्ततद्द्रव्यप्रतीतिविषये सिद्धान्तः ---

अत्रेदं रहस्यम् । गुणुत्तिसमाध्यादावद्वितीय एवाऽऽत्मा प्रज्ञान-
घन एवानुभूयते बाह्याभ्यन्तरभेदवर्जितो विज्ञानविज्ञेयार्थविभागशून्य इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । अस्यां चावस्थायां सर्वस्यापि द्वयस्य विज्ञा-
नात्मना सह परमार्थस्वरूपेणैकीभावः श्रूयते 'म यथा सोम्य वयांसि
वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥
पृथिवी च पृथिवीमात्रा चाऽऽपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा ॥
वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं
च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्श-
यितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं
च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च
बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कृतव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं
च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ एष हि
द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ।
स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते' (प्र. ५-७,
८, ९, १०) इति । अत्र च यदेवाद्वयमेकं शिवं शान्तमनुभूयते
तत्त्वम्, स एवाऽऽत्मा हानिदृष्टिरहितस्वरूपः प्रमातृप्रमाणप्रमेय-

विभागसहितस्य प्रपञ्चस्य साक्षितयाऽनुलक्ष्यते स्वप्नजागरितयोः । न चावस्थात्रये प्रतीयमानस्य प्रपञ्चस्य बीजभूतमान्मनो व्यतिरिक्तं कारणान्तरं संभावनीयमस्ति । प्रमात्रादिविमक्तत्वेन विभाव्यमानोऽपि प्रपञ्चः स्वप्रतीतिकाले साक्षिचैतन्यावभासितभूतदालम्बनैकलक्ष्यसत्ताकश्च दृश्यते न स्वतन्त्रः । तस्मादात्मैवाद्वितीयोऽजाव्ययस्वभाव एव सन् केनचिद्वनर्केर्णाद्येन प्रकारेण प्रमात्रादिप्रपञ्चरूपेणाप्यात्मानं स्वयं कल्पयत इत्यतो मायिकमेव चित्ततद्दृश्यरूपेणाऽऽत्मनो जन्मेभ्यवगम्यते । तथा च दर्शितम् 'एष योनिः सर्वस्य' इति श्रुत्या । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' (१-०), 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' (१-१७), 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया' (२-१२), 'चित्तकाला हि येऽन्तस्तु' (२-१४), 'जीवं कल्पयते पुर्यम्' (२-१६), 'मायैषा तस्य देवस्य' (२-१९), 'सर्वं आत्ममायायिसर्जिताः' (३-१०), 'मायया भिद्यते येनन्' (३-१९) - इत्यादिना । तदेतदजानन्नो महा-वैनाशिका विज्ञानवादिनो ब्राह्मार्थवादिनश्च हन्तिद्रष्टृजात्यन्धवद्वितीय-मान्मतस्य विकल्पायन्नः परस्परविवादेनाप्यजातिमेव स्थापयन्तीत्येता-वन्मात्रमिदं प्रपञ्चितमिति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यन्यथाभावानुपपत्तियुक्त्युपसंहारः

अजानं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेर्न्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अजातिरेव चित्तस्वभावः —

कार्यकारणमैवन्धो हेतुफलसंयन्धो विज्ञानवाह्यार्थमैवन्ध्वेति सर्वस्य वैयर्थ्यं दुर्निगम्यवस्थापनपरैरुक्तहेतुभिरजमेकं ब्रूतेति स्थितम् ।

यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातम् 'अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः' (४-६) इति तदेतन् प्रकृतेरन्यथाभावत्वापादनमनुपपन्नमिति युक्त्य-
चष्टम्भेन प्रसाध्यार्थदानीं तत्कलोपसंहारार्थोऽयं निगमनस्थानीयः श्लोक
आरभ्यते । 'हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्ग्रहणं निगमनम्' (न्या. सू.
१-१-३९) इति हि न्यायविदः ॥

अजातं ब्रह्मैव यच्चित्तं नाम । उपपादितं चैतदस्माभिः । तदजातं
ब्रह्म चित्तरूपेण जायत इति कल्प्यते वादिभिर्मस्मात् ततस्तस्मात्
तस्याजातिः प्रकृतिरित्यापन्नम् । तस्य चाजातिरूपायाः प्रकृतेरन्यथा-
भावश्चित्तरूपेण परमार्थतो जन्म न कथंचिद्भविष्यति । न हि सा
प्रकृतिशब्दवाच्या भवितुमर्हति या स्वभावं जह्यात् तस्मान्मायिक्येव
जातिर्नामेति ब्रह्मस्वैरपि जातिवादिभिरभ्युपगन्तव्यमिदमभिप्रायः ।
यत्तदुक्तमस्माभिः पूर्वम् 'अजातस्यैव धर्मस्य' (४-६), 'प्रकृतेरन्यथा
भावः' (४-७) —इत्यनयोषिर्वृत्तौ, तत्सर्वमिहाप्यनुसंधेयम् । यतोऽत्रापि
सौगतमतमिरासेनाजाद्वयब्रह्मपाद एवोपसंजिहीर्षितो न तु जातिवाद-
निराकरणमात्रं प्रियक्षितमिति ॥ २९ ॥

परमार्थजातिवादे बन्धमोक्षसिद्धिः

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्तता चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

जातिवादे दोषान्तराणि ---

आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनो प्रकृतेरन्यथागमनं
दोष इत्युक्तम् । अयं चापरो दोषस्तेषामुच्यते । अनादेरिति । अयं
भावः । यदि बन्धमोक्षावस्थे परमार्थसत्यौ, तदा तयोः क्रमभावविन्यनभ्युप-

गन्तव्यम् । स्थितिगती इव विरुद्धोन्मयोरेकमिन् पुरुषे महावस्थाना-
सम्भवात् । क्रमभावित्वे च निनिमित्तत्वं वा म्यात्तयोर्निनिमित्तत्वं वा ।
न तावद्विनिमित्तत्वम् । यतो बन्धस्य निनिमित्तत्वंऽनिवृत्तिर्मोक्षस्य च
निनिमित्तत्वे माधनानुष्ठानस्य निष्फलत्वं चेति तयोर्दोषापादेनन्वाभाव-
प्रसङ्गः । अन्यनिमित्तत्वे मृतोऽभावात्पण्यार्थत्वप्रसङ्गः । तथा चाभ्युप-
गमहानि । अथ बन्धः संसारोऽनादिः पूर्वनिष्पन्नो मोक्षस्तु तदन्तर-
गर्वा माद्विश्रुति कल्प्यते विज्ञानप्राप्तिनिमित्तजन्मन्वाप्तिरिति । तथाऽप्य-
नुपपत्तिरेव । रुधम् ? अनादेरतीतकोटिगहिनस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समातिर्न
मेत्यति । युक्तित सिद्धि नोपयान्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्
कश्चित् पदार्थो दृष्टो लोके । ननु बीजाङ्कुरसंबन्धैरन्तर्यविच्छेदो
दृष्टोऽस्ति । एवं हेतुफलसन्ततिरूपोऽपि संसारोऽनादिरप्यन्तवान् ह्नादिति
चेत् । न । एकवन्धभावेनापोदितवान् । बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण
तत्सन्ततिर्नामिका नाम्तीति ह्यपोदितोऽयं पञ्चः । तस्माद्वानादेरन्तवत्त्व-
मस्ति । तथाऽनन्तता चाऽऽदिगतो विज्ञानप्राप्तिकालप्रभवस्य मोक्षस्य न
भविष्यति । घटादिष्वदर्शनान् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति
चेत् । विनाशो ह्यादिमाननन्तश्च दृष्टः, मोक्षश्च संसारदुःस्वत्वंस एव
न बन्धित्वेति । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । किं च
धर्मोऽप्यादिमानिति न युक्तिमन् । अमत्त्वादेव शशविषाणवत् । यस्तु
प्रध्वंसाभाव आदिमान् इति केषाञ्चिद्व्यवहारः, विकल्पमात्रमेतन् ।
अभावस्य विशेषाभावात् ॥ ३० ॥

आदायन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

जागरितभाषाणां मिथ्यात्वादपि संसारमोक्षाभावः —

वैतथ्ये (२-६, ७) कृतव्याख्यानां श्लोकौ । जामदृष्टानां भेदानामाद्यन्तवत्त्वेन सप्रयोजनताविप्रतिपत्त्या च मिथ्यात्वे सिद्धे तदन्तर्गतबन्धमोक्षयोरपि मिथ्यात्वं सेत्स्यतीत्येतदभिप्रायेणेह पठिताविति न पुनरुक्तिराशङ्कितव्या भवति ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृतेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥

बन्धनिनिवृत्ताभावादपि संसाराद्यभावः —

एतदादि 'ग्रहणाज्जागरेतवन्' (४-३७) इत्यतः प्राक् पठितैः श्लोकैः 'निमित्तस्यानिमित्तमिष्यते भूतदर्शनात्' (४-२५) इत्ययमर्थः प्रपञ्च्यते । तत्कुटनार्थः स्वप्नदृष्टान्तः । ननु 'चिदं न संस्पृशतर्धम्' (४-२६) इत्यत्र स्वप्नदृष्टान्तोऽधुपात्तः । सात्वमुपात्तो भाष्यकृता, न तु तत्र मूले स्वप्नशरमर्शोऽस्ति । इत एव चाऽऽकृष्य स्वप्नोदाहरणं भाष्यकृतमत्र । इह तु जामदृष्टाप्रयोः सर्वसाध्यं हेतुद्वयाजाति-प्रकरणार्थं उपसंहर्तव्य इति कारिकाकृतैव विव्रियते । किं च संसार-मोक्षयोरभावदर्शनप्रसङ्गं जामदृष्ट्यात्वं स्वप्ननिर्दर्शनेन प्रतिष्ठापितम् । तदप्येतैः श्लोकैर्विवरिष्यते । अतो न दोषः ॥

स्वप्ने हि सर्वे धर्मा आत्मानः कार्यकारणसंघातविशिष्टत्वेनाऽऽभासमानाः, मृषा । कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् । संवृतेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ? — इत्येतद् वैतथ्यप्रकरणविवृतिर्दर्शितप्रकारेण जामदृष्ट्यैव दृष्टान्तमिच्छार्थमुपन्यस्यमिति ध्येयम् । न हि स्वप्ने चिदं तन्निमित्तं चास्ति वस्तुसत् । न च दृश्यदर्शनं म्येजोपलब्धिर्वा वास्तविक्यसिद्धि यद्वलाच्चित्तस्य तन्निमित्तत्वमुपपादेन । यथा तत्र नथा

जागरितेऽपीत्येतदुपपादयितुं वास्तविककार्यकरणसंघातदर्शनं तावन्निराचष्टे
'सर्वे धर्मा' इति । अक्षरार्थः नुबोधः ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद् गतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्वामिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

स्वप्ने गत्यागती न स्तः --

जागरिते गत्यागमनकालो देशो वा यः प्रमाणतो नियतस्तस्य
अनियमात् । कालस्यादीर्घत्वात्, देशस्य च सवृतप्रदेशप्रतीतत्वाच्च
न देशान्तरगमनमस्ति इति भावः ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्व्य प्रबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चिद् प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

स्वप्नदृष्टं जागरिते व्यभिचरति --

देशान्तरगमनस्य यथा समुचितः कालो देशो वा न विद्यते
एवं तत्र वस्तुदर्शनाय करणं कर्म वा न विद्यत एवेत्याह मित्रा-
द्यैरिति । मित्रभृत्यादिभिर्यत् संमन्व्य निश्चिनोतीव स्वप्ने, तदेव
मन्त्रणं प्रबुद्धो न प्रपद्यते । तत्साध्यफलं नाश्नुते । सवुद्धो न
प्रपद्यत इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तत्र गृहीतं च यत्किञ्चिद् हिरण्यादि,
तच्च न पश्यति । न प्राप्नोति इत्यर्थः । अतश्च न देशान्तरं गच्छति
स्वप्न इत्यवगम्यते । नदेवं द्वयदर्शनपर्याप्तं करणं वाऽऽत्मनस्तत्तत्कर्म-
प्राप्त्यर्थं क्रियानिर्वर्तनं वा तत्तत्क्रियाफलभूतसङ्केशोपलब्धिर्वा न विद्यत
इत्यनिमित्तत्वमेव स्वप्नचित्तस्य । चित्तस्यापि तस्य जाग्रच्चित्तविलक्षण-
स्वभावदर्शनात्, जागरिते स्वरूपव्यभिचाराच्च भृषात्वमवगम्यते ।
तदेतच्छ्लोकद्वयार्थो वैतथ्ये 'अदीर्घत्वाच्च कालस्य' (२-२) इत्यनेन
संगृहीतोऽप्यत्र निमित्तस्यानिमित्तत्वप्रदर्शनायोग्यमन्त इति न पुन-
रुक्तिः ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

स्वप्नदृष्टं कायादि सर्वमपि मृपैव --

स्वप्ने चाटन् यः कायो दृश्यते सोऽवस्तुक एव । ततोऽन्यस्य
स्वापदेशस्यस्यान्यस्य जागरितकायस्य पृथग्दर्शनात् । न ह्येकैकस्य
पुरुषस्य कायद्वयं वास्तवं विद्यत इति मय्यक् स्यात् कल्पनम् । यथा
स्वप्नदृश्यः कायोऽवस्तुकः, तथा तस्मादेव हेतोः पृथगन्यस्य दर्शनात्
प्रतियोगे व्यभिचाराच्च सर्वमपि चित्तदृश्यम् अवस्तुकम् । एवं स्वप्ने सर्वं
बाह्यमाभ्यन्तरं च मृपेति स्थितम् । तद्वदेव जागरितेऽपि सर्वं मृपैव ।
चित्तदृश्यत्वात् । चित्तदृश्यमिति हेतुकोटौ चित्तग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।
चित्तमपि तथैव चिदृश्यत्वादवस्तुकमेवेति द्रष्टव्यम् । अवस्तुकमिति ।
यद्यदृश्यं तत्सर्वं सर्वथापि वस्तुत्वशून्यम्, द्रष्टव्यतिरिक्तो वस्तुत्वगन्धोऽपि
तत्र न विद्यत इति व्यज्यते कप्रत्ययेन । समत्वादसज्जागरितमपीति
प्रकरणार्थः ॥

स्वप्नदृष्टान्तादानप्रयोजनम् --

इदं त्वत्र बोध्यम् । स्वप्नजागरितयोर्भेदं व्यवहारसिद्धमङ्गीकृत्यै-
वेदमाचार्येण स्वाप्नधर्माणां संवृतदेशस्थितत्वं स्वप्नकायादीनामवस्तुत्वं
चान्वाख्याय तदेवावस्तुकत्वं जाग्रदभेदप्यतिदिश्यते 'सर्वं चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' इति विज्ञानवादिनां युक्तिमनुसरतैव । ते हि विज्ञानवादिनः
स्वप्नचित्तस्यानालम्बनतां हेतुकृत्य जागरितचित्तस्यापि तदनुमिन्यन्तीति ।
तत्र यद्यपि वैतथ्ये 'स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः' (२-५)
इत्येवमादिना स्वप्नजागरितयोर्भेद एव नास्त्युभयोरप्यात्मान्तःस्थानादिति
प्रतिपाद्य 'कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्' (२-१२) इति परमसिद्धान्तोऽपि
प्रदर्शितः । तथापि तत्राऽऽगमोपदिष्टमजाद्वैतात्मानमुपपत्त्यापि ज्ञापयितुं

प्रवृत्तत्वात् तथा प्रस्थितम् । इदानीं पुनर्विज्ञानवादिगतेन बाह्यार्थवाद्यभि-
मतं जातिघातं निराकृत्य तद्युक्त्यैव तदभिमनचिचोन्पादमपि निराचिकीर्णः
केवलमनुमानप्रक्रियां नन्वसमतामुपादत्ते वादिविवादेनाप्यद्वयान्मनोऽजातिः
क्याप्यत इत्युत्तरत्र प्रदर्शयिष्यन्निति ॥ ३६ ॥

स्वप्नजागरितयोरसंवन्धादप्यजातिसिद्धिः

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वाच्च तस्यैव मजागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

जागरितं न सर्वसाधारणम् —

तदेवं स्वप्नदृष्टान्तावष्टम्भेन जागरितप्रपञ्चस्य ग्राह्यग्राहकविभक्त-
त्वेन विभाव्यमानस्याप्यमत्त्वं प्रसाध्याजातिरेव परमार्थ इत्याशङ्कितम् ।
अथ स्वप्नजागरितस्थानयोर्मिथःसंवन्धाभावसाधनेनापि तद्वर्णयितुमुत्तर-
संदर्भः । तत्राऽऽदौ तावत् जागरितस्य सर्वसाधारण्यान्वयमवलक्ष्यण्येन
विद्यमानवस्तुत्वं मन्दमानं ग्रन्थाह । ग्रहणादिति । अयमर्थः । इत-
श्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुन । स्वप्नस्य जागरितवद् ग्रहणात् जागरितस्यैव ग्राह्य-
ग्राहकरूपेण प्रतीतेः । स स्वप्नमन्वेतुरिष्यते । तद् जागरितं हेतुर्यस्य
स तद्वेतुः , जागरितकार्यम् इष्यते । तद्वेतुत्वाच्च जागरितकार्यत्वादेव
तस्यैव स्वप्नदृष्ट एव मजागरितमिष्यते , न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्नः
स्वप्नदृष्ट एव सन्निति सर्वमप्रतिपन्नम् इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः
स्वप्नदृष्ट एव सन् स्वप्नसमर्पजीवसाधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते ।
तथा तत्कारणत्वात् जागरितमपि साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते , न
तु तथ्यत एव साधारणं विद्यमानं वस्तु । स्वप्नवदेत्यभिप्रायः ।
एतच्च व्यावहारिकं सत्त्वमनूद्योक्तमभ्यारोपापवादन्यायेन , यतः स्वप्नो
जाग्रत्कार्यत्वेनैव प्रतीयते तन्न जागरितमपि स्वप्नदृष्ट एव सद्भवितु-
मर्हतीति ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादनं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूताद्भूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

न्यमस्य जागरितवर्त्यत्वमप्यमन् --

उक्तं स्वप्नस्य जागरितहेतुकत्वं परमार्थ एवेति मा भूत्
कस्यचिन्मतिरित्याह 'उत्पादस्याप्रसिद्धत्वात्' इति । अत्रेत्थं सिद्धान्त-
मज्ञानतः पूर्ववादिनः ब्रह्मा द्रष्टव्यम् । ननु स्वप्नकारणत्वेऽङ्गीकृतेऽपि जाग-
रितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वं भवितुमर्हति । स्वप्नो हि विकल्पना-
मात्रम् । जागरितं तु सर्वसाधारणं विद्यमानं यस्तुभूतमित्युक्तम् ।
अथपि जाग्रद्वासनाजन्यत्वात् स्वप्नस्तत्कार्यं भवेत्, तथापि यत्स्यैव
जाग्रतः पुरुषस्य वासनाजन्यस्तस्यैव स विकल्प इति मिथ्यैवेति पुनरुक्तम् ।
न हि तर्पकारणं रज्जुत्वादिकल्पयिता केयेनावता रज्जुरप्यसती भवेत्,
तद्विकल्पयिता पुरुषोऽप्यसन्निति वा । अपि च स्वप्नजागरितयोरेकसंयोगमपि
दृश्यते । कथम् ? अरण्यतचलो हि स्वप्नः । प्रतिक्षणमन्यथाभावात्,
परस्परमत्यन्तविरुद्धशानां स्वप्नशतानामेकस्मितेव दिन एकेनैव पुरुषेणानु-
भूयमानत्वाच्च । जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । प्रतिदिनं तदेवेवमिति
जागरितवस्तुना निश्चिततद्भावेन तत्त्वानगैः सर्वैः प्रत्यभिज्ञानादिति ।
अत्रोच्यते । सत्यमेवमविवेकिना स्यात्, विवेकिना तु न कस्यचिदपि
वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धः । अतः उत्पादस्य जन्मनोऽप्रसिद्धत्वात्, आत्मैव
सर्वम् इत्येवं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु । 'सबाह्याभ्यन्तरो ब्रजः' (मुं.
२-१-२), 'स वा एष महानब्ज आत्मा' (बृ. ४-४-२५), 'अजो
नित्यः' (क. १-२-१८) - इत्यादिषु । उद्भाविता ॥ स्वप्नजागरितयो-
रेकसंयोगाद्वा वैतथ्यप्रकरणे निषिद्धितैवेति तत एवात्र समाधानमनुसंधेयम् ॥

यद्यपि मन्यते जागरितात् सतोऽसन्त्यग्रो जायत इति । तदमन् ।
न भूताद् विद्यमानात् अभूत्स्यासतः संभवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः

शशविपाणादेः सभवो दृष्टः कथंचिदपि । यत्तु रज्जुसर्पोदाहरणम् तत्पूर्वमेव चिकित्सितम् । न हि रज्ज्वां रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षो वा, न च मनसि, नाप्युभयतो वा संभवतीति मनोविकल्परूपनामात्रमेतदित्यदोचाम । अतोऽभ्युपगम्यापि भूतत्वं जागरितस्य न तस्मादभूतस्य स्वप्नस्य संभवः संभाव्यते । किमु चक्षुष्यमभूताज्जागरितादभूतस्य स्वप्नस्य संभवो नैवास्तीतीत्यभिप्रायः ॥

अत्र युक्तिप्रदर्शनस्य प्रयोजनम्--

अत्रेदमवधेयम् । सर्वमिदमजं ब्रह्मवोदाहृतमित्यतो नास्त्येव स्वप्नजागरितयोः कार्यकारणभाव इत्युक्त्वापि परमसमाधानं न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्तीति युक्तिप्रदर्शनं तर्करूपानामुक्तागमार्थे मतिदाढ्यार्थमेव । न तु तादृशसंभावनायुक्त्यैवाजातिसाधनार्थमिति । यत्कारणमतीतप्रकरणत्रये स्फुटतरमेव स्वप्नजागरितयोरमबन्धः प्रतिपादितोऽस्ति । यो हि स्वप्नजागरितयोर्विपर्यासमात्रत्वम्, आद्यन्नवत्त्वनिश्चकालद्वयकालभेदाभ्यत्यादिना सर्वसमत्वम्, स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मायया मनःस्पन्दनमात्रत्वमित्याद्यनुभवानुसार्युपपत्तिप्रदर्शनेनाप्यसंबन्धं तयोरवस्थयोर्न संजानीते स केवलं भूतादभूतोत्पादासंभवयुक्तिमात्रश्रवणेन तत्र श्रद्दध्यादिति को विसम्भ इति ॥

असजागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असन् स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकारणभावः कीदृशः ? --

‘तद्वत्तु स्वप्न इष्यते (४-३७) इत्युक्त्याभिप्रायमबुद्धा शङ्कते कश्चित् । ननुक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति । तत्कथमिदानीमुत्पादोऽप्रसिद्ध इत्युच्यते ? अत्रोत्तरम् । शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिर्गन्निरेत इति । असन् अविद्यमानं रज्जुसर्पवद् विकल्पितं वस्तु

जागरिते दृष्ट्वा तन्मयस्तद्भावमावितः सन् स्वप्नेऽपि जागरितवद्
 ग्राह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन् पश्यति । तथा स्वप्नेऽप्यसदेव दृष्ट्वा च
 प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चक्षन्दात् तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा
 स्वप्ने न पश्यति कदाचिदविकल्पयन्नित्यर्थः । तस्मादसदेव जागरितेऽपि
 दृष्ट्वा स्वप्ने तादृशमसदेव पश्यतीत्येतावन्मात्रेण जागरितं स्वप्ने हेतुरित्युच्यते ।
 न तु परमार्थसत् कारणं कार्यं वेति कृत्वा । नापि नियमेनान्यतरस्या-
 नवस्थायां दृष्टस्य सदृशमेवान्यावस्थायां पश्यतीति कृत्वा । उक्तं हि पूर्व-
 मेव 'यथाविद्यस्तथास्मृतिः' (२-१६) इति सर्वत्र सर्वस्यापि कल्पित-
 त्वम् । वस्तुतस्तत्संबन्ध एव ज्ञानस्त्वग्रहणयोः । न ह्यसतोः परस्पर-
 संबन्धो युक्तो बन्ध्यामुतशशशृङ्गधनुषोरिवेति भावः ॥ ३९ ॥

नास्त्यसद्वेतुकमसत् सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत् कुतः ॥ ४० ॥

वास्तविकजन्माङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्नः —

मायिकं कार्यकारणभावमभ्युपगम्येदमवोचाम स्वप्नजागरितयोः ।
 परमार्थतस्तु न कस्यचित् केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते ।
 कथम् ? नास्त्यसद्वेतुकम् असत् शशविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत्
 एव खकुमुमादेः, तदसद्वेतुकमसन्नास्ति न विद्यते । तथा सद्यपि घटादि-
 वस्तु असद्वेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति न दृष्टोऽस्ति लोके ।
 तथा सच्च विद्यमानं घटादि सद्वेतुकं विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति
 दृष्टम् । सद्वेतुकं सत्कार्यभूतम् असत् कुत एव संभवति ! न चान्यः
 कार्यकारणभावप्रकारोऽस्ति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो विवेकिनाम्
 असिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥

'स्वतो वा परतो वाऽपि' (४-२२) इत्यत्र जायमानवस्तुस्वरूप-
 विकल्पनेन न कथंचिज्जातिः संभवतीत्युक्तम् । इह पुनः कार्यकारणभाव-

प्रकारविकल्पनेन तदेवोक्तमिति विशेषः । यासौ युक्तिरुपन्यस्ता
 वैनाशिकैः 'न भावाज्जायते भावो भावोऽभावाच्च जायते । नाभावा-
 ज्जायतेऽभावोऽभावो भावाच्च जायते ॥' १ (भा. का. २१-२२ वृ. पृ.
 १५१) इति सैवेह वादिविप्रतिपत्त्याऽजातिम्व्यापनार्थं प्रवृत्ते प्रकरणेऽ-
 प्यनीयानुमोदिताऽस्त्याचार्येण । एतावांस्तु विशेषो यज्जाग्रन्मात्रदृष्ट्या
 जातिनिराकरणमात्रे विश्रान्ता युक्तिस्तत्र न कंचन परमार्थमादर्शयितुं
 प्रगल्भते । अत्र पुनर्जाग्रत्स्वप्नयोः सदसदादिप्रकारैर्विकल्प्यमानयोः
 सर्वथापि कार्यकारणभावानुपपत्तिमुपष्टम्भयन्ती सा अवस्थाद्वयस्यापि
 विकल्पमात्रत्वमनुभवाद्दृढं कारयित्वा तदुभयविलक्षणसाक्षिपर्यन्तमनुधाव-
 तीति । यद्यप्यजातस्यापि सदात्मनो जगद्रूपेण मायिकं जन्माङ्गीकृतमेव
 सिद्धान्ते, तथापि न तदजातिवादविरुद्धगिन्युक्तम् । पारमार्थिकं तु
 कार्यकारणभावमङ्गीकुर्वीतैर्न कथमपि जातिः शक्नोत्पादनेत्यजातिरेव
 स्थापिता भवतीति त्वत्र प्रतिष्ठाप्यत इत्यनवयवम् ॥ ४० ॥

विपर्यामाद् यथा जाग्रदचिन्त्यान् भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यामाद्धर्मस्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

जागरितम्व्याप्नभावा अमन्त एव विकल्प्यन्ते —

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसत्तोरपि कार्यकारणभावाशङ्काम् अपनय-
 न्नजातिवादं द्रढयति । विपर्यासात् अविवेकतः, परमार्थमदृष्टाद्वस्तुनः
 सकाशाद् विवेचनाभावाद्विपरीतभावनावेशितः सन् यथा कश्चित् जाग्रत्
 जागरिते अचिन्त्यान् उत्पत्तिप्रलयादिमत्त्वेनैदं हेतुकृत्येनाशक्यचिन्तनीयान्
 रज्जुमर्षादीन् भूतवत् परमार्थसर्पादीनिव स्पृशेत् तत्तदुचितकरणैः
 स्पृशन्नैव विकल्पयेदित्यर्थः । मनोविकल्पनामात्ररूपा हि ते । तथा स्वप्ने

१. उत्तरार्धस्य मूलं प्रणष्टं भोटभाषापाठान् संस्मृत्यऽप्यानिर्माणेन
 पाश्चात्यपण्डितैः समुद्धृतमिति विज्ञायते (आ. वृ. पृ. १४०) ॥

विपरिस्ताद् हस्त्यादीन् धर्मान् तत्रैव पश्यति' पश्यन्निव विकल्पयति ।
तत्रैवेति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥

अत्राचिन्त्यानामेव रज्जुसर्पादीनां विशेषत उदाहरणं स्वप्नस्य
जागरितहेतुकत्वनिरासार्थमुपात्तस्य दृष्टान्तस्य लौकिकपरीक्षकोमयसिद्धत्व-
प्रदर्शनार्थम्, न तु रज्ज्वादयः सर्पादिविकल्पास्पदीभूताः सुचिन्त्याः
परमार्थसन्त इत्यङ्गीकृत्य । उक्तं हि वैतथ्ये 'वितथैः सदृशाः सन्तोऽ-
वितथा इव लक्षिताः' (२-६), 'कल्पिता एव ते सर्वे' (२-१४, १५)
इति च सर्वेषां जाग्रद्भावानां वैतथ्यम् । इहापि च 'सर्वे चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' (४-३६) इति । तस्माज्जाग्रत्स्वाप्नभावाः सर्वेऽप्यसन्त
एव, न तयोरवस्थयोरितरेतरकारणभावः कथमपि शङ्कनीय इति
वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्ते जात्युपदेशे हेतुः

उपलम्भात् समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन जात्युपदेशः--

यापि बुद्धैरुद्देतवादिमिर्जातिरूपदिष्टा 'यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते' (तै. ३-१) इत्यादिश्रुतिभिः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' (गी.
१०-८) इत्यादिस्मृतिभिः । 'स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च
तद्वत् भूयः' (मो. घ. ३०२-१२) इत्यादिपुराणवचनैश्च सा तु जातिः
न परमार्थबुद्ध्योषदिष्टा । कथं तर्हि? उपलम्भात् । उपलम्भनम् उप-
लम्भः । तस्मात् । बाह्यवस्तूपलब्धेरित्यर्थः । तथा समाचारात् वर्णा-
श्रमादिधर्मसमाचरणात् । तत्साधनत्वाच्चेत्यर्थः । अर्थक्रियाकारित्यानुभवा-

दिति यावत् । अन्विस्तुत्ववादिनाम्, अस्ति परमार्थवस्तुभावो द्वैतस्ये-
त्येवंवदनशीलानां दृढाग्रहवतां श्रद्धधानानाम् आस्तिकानां मन्दविवेकिनाम्
अजाद्वयरूपार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन देशिता । ता गृह्णन्तु तावत् वेदान्ता-
भ्यासिना तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति कृत्वा न तु
जातिः परमार्थ इति बुद्ध्या । किमित्यजातिरेव तेषां नोपदिष्टेत्याशङ्का-
परिहारार्थं विशेषणम् अजातेस्त्वसतां सदेति । ते ह्यविवेकिनः श्रोत्रियाः
स्थूलबुद्धित्वादहंप्रत्ययगम्यमात्मानं मन्यन्ते, क्रियाकारकफलास्तित्वं च ।
तथा च तेऽजातेर्निस्त्याजाद्वयवस्तुनः सकाशात् सदा त्रस्यन्ति । यद्य-
जातिरेव परमार्थस्तर्हि 'ब्राह्मणो यजेत', 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुति-
रप्रमाणीकृता स्यात्, लौकिकव्यवहाराभावश्च प्रसज्येतेत्यात्मनाश एव
भवेदिति मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः । जात्युपदेशस्तु न जातिबुद्धि
दृढोक्तुम्, अपि तु ब्रह्मजत्वाद्ब्रह्मसत्त्वाद् ब्रह्मण्येवाप्ययाच ब्रह्मैवेदं
सर्वमिति विवेकोन्मेषणार्थम् । 'उपायः सोऽवताराय' (३-१५) इति
हुक्तमद्वैते । तदेवेदमुक्तं ब्रह्मन्तरेण जातिस्तु देशिता बुद्धैरिति
पारमार्थिककार्यकारणभावनिरासार्थमिति विशेषः ॥

जान्युपदेशो न ज्ञानिनां दोषावहः —

किंकारणं पुनरेवमविद्यमानामपि जातिं देशयन्ति बुद्धाः ।
नन्वेवं ते विप्रलम्भकत्वेनानासा एव स्युरिति ? अत्रोच्यते । अध्या-
रोपापवादन्यायेनाधिकारभूमिमवेक्ष्य देशनाददोषः । ये ह्युपलम्भान्
समाचाराश्चास्ति वस्तुभाव इत्यमिनिविष्टा भवन्ति तास्तदभिनिवेशमेवो-
पायाकृत्य परमार्थमुपदेशुमयं यत्नः । संव्यवहारसिद्धामेव तु जातिमनु-
जानन्तस्तावन् मायिकीयं सर्वा ब्रह्मणो जातिर्नान्यस्मादचेतनात्कस्माच्चिदि-
त्युपदिशन्ति, परमात्मस्वरूपे चित्तावतारणाय न तु जातिरेव परमार्थ इति ।
अपवदिष्यते खलु जातिर्वाक्यशेषेणात्राद्वयब्रह्मावेदनेनेति न किञ्चिदुच्यते ।
तथा हि संप्रदायविदां वचनम् 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं

प्रपञ्च्यते' (९) इति । नन्वेवमप्यनृतोपदेशदोषस्नावदनपलपनीयो भवति बुद्धेः । न हि तथ्यतो जातिरस्ति । अथ चोपदिशन्ति तामिति । न । वस्तुतोऽनुपदेशात् । इयं ह्युपदेशादिकल्पना विनेयबुद्धयैव सांश्रुतिकी न वस्तुसती । यथा हि ते विनेयाः कल्पयन्ति द्वैतवस्तुसद्भावं तथा नैव विद्यते वस्तु, सर्वमेव त्वजाद्वितीयं ब्रह्मैव इत्येषा परमार्थता । अतोऽविद्यमानतैव तत्कल्पितवस्तुनो विद्यमानता । तत्रैवं स्थिते जातिमुपदिशन्ति ते बुद्धा. इत्येतदप्यविद्यमानतामुपदेशस्याश्रित्यैव । तदेवं संवृत्या जातिमुपदिशन्तोऽपि तै नैवोपदिशन्ति तां परमार्थतः । न हि शिष्यशासनादिरपि विद्यते परमार्थदृष्ट्या । 'उपदेशादयं वादः' (१-१८) इति युक्तम् । अतो नैव किञ्चिद्योगमत्रावतरतीत्यलम्भमतिशङ्क्या ॥ ४२ ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥

वेदमार्गगाणां जात्यभ्युपगमेऽपि न दोषः —

श्रोत्रिया अधिकारिणः किमित्यनुग्राह्या यदि तेऽपि भेदान्तित्वे दृढाग्रहवन्त इति ? कथं वा तान् जात्यङ्गीकारकृता दोषा न लिम्पन्तीति ? अत्रोच्यते । ये चैवम् उपलम्भात् समाचाराच्चास्ति यन्वित्यभिमन्यमाना अजाद्वयादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति । तत्त्वसन्तस्तद्विपरीतं द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषामजातेस्त्रसतां वेदप्रामाण्ये ग्रहणानामत एव वेदोक्तसन्मार्गावलम्बिना जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । तेषां साधकानां तादृशदोषनिरोधकविवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । वेदोक्तं हि कर्म तदर्थमेवानुक्रम्योपदिष्टम् उपासना च । तेषां चित्तशुद्धिप्रत्यक्प्रवणताप्राप्तिरुमेण वेदान्तानुगोलिनो कथमयमजाद्वयवस्तुविवेको हृदय उदीयादिति । तदेवं परंपरयाऽजातिवादराजमार्गप्राप्तके सन्मार्ग एव प्रस्यितत्वात् तेषां जातिदोषाः परतत्त्वाप्राप्तिपर्यन्ता न भविष्यन्ति । यद्यपि कश्चिदोषः

स्यात् सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सद्यः सद्योमुक्तिप्रापकाजातिदृष्टि-
रूपसम्बद्दर्शनाप्रतिषेधितुक इत्यर्थः । तेऽपि हि यथाप्रज्ञं ससिद्धाः
सन्तो वेदान्तोपदेशमननेन कार्यकारणानन्यत्वप्रतिपत्त्यादिमुखेन वा
परमेश्वरोपासनाद्वारेण क्रममुक्तिप्राप्त्या वाऽजाद्वयं ब्रह्म प्राप्स्यन्त्येव ।
न तु परमार्थजातिवादिन इव परगतेर्ग्रह्यन्ति । 'मामप्राप्यैव कौन्तेय
ततो दान्त्वधमा गतिम्' (गी. १६-२०), 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न
मे भक्तः प्रणश्यति' (गी. ९-३१) — इति चेश्वरस्मरणात् ॥ ४३ ॥

उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

द्वैतावस्तुत्वमेव तु परमार्थः —

ननुपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्तुभूतमित्यस्तु ।
किमनेन मन्दमध्यमाधिकार्यनुग्रहोक्तिव्याजेन द्वैतापहवेनेति ? न । उप-
लम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इति ? उच्यते । उप-
लभ्यते हि मायाहन्ती स्वप्नहस्ती हस्तीव । हस्तिनमिव चात्र समा-
चरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिसन्धिभिर्धर्मैः । सोऽयमसत्त्वपि यथाऽस्ति
हस्तीत्युच्यते, तथैवोपलम्भात् समाचारान् द्वैत भेदरूपं वस्तुवप्यस्ती-
त्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भ समाचारोऽग्निजब्दोपचारो वा हेतुर्भवति
द्वैतवस्तुन परमार्थसद्भावं इत्यभिप्रायः ॥

उपलम्भसमाचारादिमर्वमिनिवेशमात्रात् —

अत्रेदमप्येवम् । येयमुपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती हस्तीति
व्यवक्ष्यते इत्युक्तिराचार्यस्य मेवं मायाबद्धचक्षुषां दृष्ट्यैव न तु परमार्थत
इति । न हि परमार्थेन उपलम्भसमाचारावपि स्तः । न हि मायाकारः
स्वनिर्मिते हस्तिनि भूततो हस्त्येवायमित्यभिनिविशते । भूतत एवाम्नि
हस्तुः उपलम्भस्तसमाचरण चेति वा । तस्मादुपलम्भात् समाचारादित्युप-

लम्भसमाचाराभिनिवेशादित्येवार्थः । तदत्रायमभिप्रायः । यथा स्वाम-
धर्मेषूपलम्भसमाचारौ हेतुकृत्य तच्छर्मास्तित्कन्यवहारः, इदमस्तीद-
मस्तीति शब्दप्रत्ययप्रवृत्तिरूपलम्भसमाचाराभिनिवेशमात्रात्, न तु वस्तु-
सन्तायेवोपलम्भसमाचारौ नापि वस्तुसन्तस्तत्र धर्मा उपलम्भसमाचारा-
श्रयात् साधनीयाः, नैव च तत्तद्विषयशब्दप्रत्ययप्रवृत्तिरूपो व्यवहारः,
एवमेव आश्रयवहारेऽप्युपलम्भसमाचाराभिनिवेशादस्ति वस्त्विति व्यवहारो
भवति घालानामिति नास्त्येतावता द्वैतवस्तु परमार्थनोऽपीति । तथा हि
वक्ष्यति 'अमृताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते' (४-७३) इति ।
उक्तं चैतद् वैतथ्ये 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा
विश्वमिदं द्रष्टुं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥' (२-३१) इति । तदेवेह
वादिचिप्रतिपत्त्याऽजातिसिद्ध्यर्थमुक्नीतमित्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

वादिचिप्रतिपत्तिख्यापिताजात्युपसंहारः

'जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

अजाद्वयात्मन्येव जात्यादिविकल्पाः --

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यद्वान्पदा जात्याद्यसद्बुद्ध्योऽपिवेकिना
प्रादुर्भयन्तीति ? तत्राऽऽह जात्याभासम् । अजातिस्वरूपमेव सज्जाति-
मदिवावभासत इति । जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति ।
चलाभासम् अचलमेव सचलमिवावभासत इति । यथा स एव
देवदत्तो गच्छतीति । तथा वस्त्वाभासम् । वस्त्विति द्रव्यं धर्मः ।
अवस्त्येव सद्वस्तुधर्मपूगाश्रितमिवावभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा
स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति ॥

जात्याभासमित्युपमानाज्ञात्यादीनां न पारमार्थिकत्वसिद्धिः —

ननु जातिवचलवद्वस्तुवचेति जात्यादिभिरुपमीयमानत्वाज्ञात्यादीनां पारमार्थिकत्वमापतति । न ह्यमत्सु जात्यादिषु तैरुपमानं संभवतीति । सत्यम् । अविद्याकल्पितव्यवहारदृष्ट्या तेषामभ्युपगम्यत एव सत्त्वम् । तथा च श्रुतिः 'सत्त्वं चानृतं च सत्यमभवत्' (तै. २-६) इति लौकिकपरमार्थानृतविभागमप्यनुमन्यते । परमार्थदृष्ट्या तु बोध्यमाणे जात्यादीनां वैतथ्यमेव स्यात्स्वतीति प्रतिष्ठापितमेतद्वितीये प्रकरणे । तदपि श्रुतिसमतमेव । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छां. ६-१-४) इति हि विज्ञायते । अतो परमार्थवन्नुनिर्धारणावसरे निरवयवमेव जात्याद्याभासमित्याद्युपमानम् ॥

परमार्थस्वरूपम् —

तदेवं जायते देवदत्त. स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवं जातिमत्त्वेन चलनवत्त्वेन वस्तुधर्मवत्त्वेन चावभासते परमार्थतत्त्वजाचलमवस्तुत्वम् अजमचलं वस्तुन्वरहितमेव च । किं तद्यदेवं प्रकारमिति ? विज्ञानं विश्वसिद्धेनान्तरस्वरूपमेव न तु धात्वर्थः । अचलत्वात् ॥

अत्र विज्ञानमिति न धात्वर्थो विवक्षित इति स्पष्टमेव । जातिद्रव्यक्रियाभासमित्युद्घोषात् । सौगतसमतमालयविज्ञानं तु दूरत एवापास्तम् । 'तस्माज्जायते चित्तम्' (४-२८) इत्यत्रैव प्रतिस्न्यातत्वात् । 'एवं न जायते चित्तम्' (४-४६) इत्यनुपदमेव स्वशब्देनैव चित्तसामान्यस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । न चाऽऽलयविज्ञानं नित्यनिरन्तरचलनसंततिरूपं सत् 'चलाभासम्' इति निर्देशमर्हति । यत्पुनरत्र परमार्थतत्त्वस्य विज्ञानशब्देन परामर्शनम् । तद्विज्ञानवादिबाह्यार्थवादिना विवादेनाप्यजमद्वयं विज्ञानं ब्रह्मैव परिदीप्यत इति द्योतनार्थमिति न किञ्चिदन्तर् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ. ३-९-२८-६) इति हि श्रुतिः ॥

किंस्वरूपं पुनरेतत्परमार्थविज्ञानमिति ? तत्राह शान्तमिति ।
जात्यादिप्रपञ्चस्वभावरहितत्वान् । अत एवाऽद्वयं च तन्नित्यनिष्प्रति-
योगिकं केवलमिति । 'विज्ञानघन एव' (वृ. २-४-१२), 'निष्कलं
निष्क्रियं शान्तम्' (श्रौ. ६-१९), 'एकमेवाद्वितीयम्' (छां. ६-२-१)
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ४५ ॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

चित्ततद्दृश्यानामजातिरेव युक्त्यापीत्युपसंहारः —

'तस्मान्न जायते चित्तम्' (४-२८) इति चित्तदृश्यवर्धितस्याप्य-
जायमानस्य यदुपन्यस्तं विज्ञानवादप्रक्रियातिदेशेन, तदेतद् विविष-
हेतुदृष्टान्तानयनेन प्रपञ्च्याजातिरेव परमार्थ इति प्रतिष्ठापितम् ।
तदुपसंहाराभेदेऽयं श्लोकः । एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो द्वैतस्य यस्तु सत्त्वे
जायमानत्वे वा सर्वथा युक्त्यभावाद् यत्प्रतिज्ञातं 'न जायते चित्तम्'
इति तत्साध्वभिहितम् । एवमुक्तहेतुभ्य एव धर्मा आत्मानश्चित्तोपाधि-
परिच्छिन्ना धार्याश्च चित्तदृश्या अजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । परमार्था-
जाद्वयात्मतत्त्वाव्यतिरेकादित्यर्थः । 'नेह नानास्ति किंचन' (वृ.
४-४-१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानु-
विधायित्वादद्वयस्यैवोपचारतः । देहभेदस्याप्यजत्वादात्माजत्वं बलादा-
पततीत्यवधेयम् ॥

अजातिविज्ञानफलम् —

तथाऽऽप्तमतत्त्वमेवमेव जातिचलनादिरहितं विज्ञानं शान्तमद्वयं
विज्ञानन्तः स्वानुभवारूढं कुर्वन्तस्त्यक्त्वाऽप्येषणाः । 'एतं वै तमात्मानं
विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाय
मिक्षाचर्म चरन्ति' (वृ. ३-५-१) इति श्रुत्युक्तदिक्षा विज्ञानान्त-

पार्यते । न च निरवयवस्यैकस्यैव कूटस्थसाक्षिरूपत्वं तत्साध्यस्पन्दनशीलत्वं
 चेत्यंशद्वयं युगपदुपपद्यते । श्रुतयश्च भवन्ति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्'
 (श्वे. ६-१६), 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' (मुं. २-१-२), 'स वा एष
 महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' (वृ. ४-४-२५) -इत्या-
 दयः । तस्मान्नास्ति पारमार्थिकी स्वतन्त्रा स्पन्दशक्तिर्विज्ञानस्वरूपस्याऽऽ-
 त्मनः । न च विज्ञानं धात्वर्थो येन तदपि स्पन्दसमन्धं आशङ्क्येत ।
 या पुनर्मार्थिकजगज्जन्मस्थितिप्रलयव्यपेशाशक्तिर्ब्रह्मणः, साऽस्माभिरप्यङ्गी-
 क्रियत एव । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' (श्वे. ६-२), 'सर्वाणि
 रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' (तै. आ.
 ३-१७-७), 'सोऽक्रामयत । बहु'स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
 स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वममृजत' (तै. २-६) इत्यादिश्रुत्यवगतत्वा-
 दित्यन्यदेतत् । तस्माद् विज्ञानस्पन्दितमिति स्पन्दितमिव स्पन्दित-
 मविद्येत्येवार्थोऽत्रावगन्तव्यः ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानमालातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अविद्यानाशेऽद्वैतमात्रावशेषे दृष्टान्तः—

अलाते स्पन्दमाने नानाकारावभासरूपं जन्म भवति यथा तथा
 अविद्यया प्राक्षमादृक्कावभासरूपं जन्म विज्ञानस्य भवतीत्युक्तम् ।
 यथा पुनरस्पन्दमानमालातमनाभासमजम् अजुक्त्वाद्यामासरूपेणाजाय-
 मानं तिष्ठतीत्यर्थः । आलातमित्यलातस्यैव नामान्तरम् । तथा विज्ञान-
 मप्यस्पन्दमानमविद्योपरमे सत्यनाभासं जात्यादिरूपेणानवभासमानमना-
 भासमजमेव स्थास्यति । अचलं मविप्यतीवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अलाते स्पन्दमाने चै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाच्चालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलाताच्चे द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

धर्माणामचिन्यत्वे दृष्टान्तः ---

किं चालाते तस्मिन्नेव स्पन्दमाने वै प्रतीयमाना आभासा अलाता-
दन्यतः कुतश्चिद्वस्तुन तत्तदाकारवतः सकाशादागत्यालाते न भवन्तीति
नान्यतोभुव इति प्रसिद्धम् । न च ततो निस्पन्दाच्चस्मादलातादन्यत्र
निर्गता इति शक्यमुद्गाढयितुम् । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति
इति शक्यं कल्पयितुम् । किंचौत्पत्त्याभासकाले त आभासा गृहादिव
जना न तस्मादेवालातान्निर्गताः । कुतः ? द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य
भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यस्याभावयोगतः ,
द्रव्यत्वाभावयुक्तेः । वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि जन्मनिर्गम-
प्रवेशाः संभावनीया नावस्तुनः । ऋजुवक्राद्याभासानां चावस्तुत्वाद-
लातादन्यतो वा जन्म चलनमलातेऽन्यत्र वा प्रवेशश्च न कल्पनीयो
भवतीत्यभिप्रायः । नन्वाभासन्ते चेत्कथमवस्तुनीति ? वस्तुसतो व्यति-
रेकेणासत्त्वादित्यवेहि । अलातमेव हि वस्तुसत् तथा तथा आभासते ।
अलातमेव हि नानाकारवत्त्वेन प्रत्येति । तत्रालातशब्दोऽलातवचन एव ।
वस्तुत्वादलातस्य । ऋजुवक्रादिशब्दास्तु तत्तदाकारप्रतीतिलक्षणार्थाः ।
प्रत्येत्येव हि केवलमृज्वादीति न त्वलातव्यतिरेकेण ऋज्वाद्याकाराः
सन्ति । तन्माद्युक्तमुक्तमाभासानामवस्तुत्वमिति । अतो न दोषः ।
विज्ञानेऽपि जाल्याद्याभासास्तथैव स्युः । विज्ञानात्ततोऽन्यतो वा निर्गमो
विज्ञाने तदन्यत्र वा प्रवेशश्च तेषां नैव संगद्यते । आभासस्या-
विशेषतः । आभासत्वस्य तुल्यत्वात् ॥

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभामा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाच्च विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

ग्राह्यग्राहकाभासानां नित्याचिन्त्यरूपता —

तुल्यत्वमेव स्फुटीकृतं सार्धेन श्लोकेन । अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । परं कदाचिच्चलति कदाचिच्च चलत्यलातम् । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः । चलनाभामत्वं त्वविद्याकृतमित्युक्तम् । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किंकृता इति ! आह । कार्यकारणताभावात्, जन्यजनकत्वानुपपत्तेराभासविज्ञानदोष आभासा यतो यस्मात् सदैवाचिन्त्याः । जन्मस्थितिनाशाभासकालेषु सदाऽचिन्त्यस्वभावतैव तेषां यस्मात् तस्मान्न तेषां प्रतीतिविनाशयोः कारणं शक्यगवेषणमित्यर्थः । यथाऽसत्त्वेवर्ज्याद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दिष्टाऽलातमात्रे । तथाऽसत्त्वेव जात्याद्याभासेषु मृषैव जात्यादिबुद्धिर्विज्ञानमात्र इति समुदायार्थः ॥

अत्र विज्ञानशब्देनाद्वितीयात्मैव विवक्षितः —

यद्यपि सौगता अपि बाह्यधर्माणां विज्ञानाभासमात्रत्वाज्जात्यादिविकल्पासहिष्णुत्वं वदन्ति 'अन्यतो नापि नायातं न तिष्ठति न गच्छति । मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतम्' (बो. च. ९-१४३) इति मायादिनिर्दर्शनादानेन । तथापि 'एवं न जायते चित्तं' (४-४६) इति विज्ञानस्याप्यजाचलविज्ञप्तिस्वरूपादात्मनो व्यतिरेकेण नास्तित्वस्य फण्टरवेणोक्तत्वात् तस्याप्यलाताकाराभाससमानयोगक्षमतावात्र ग्राह्या भवति । ये तु विज्ञानवायेकदेशिनो विज्ञानं स्वयमेव बाह्यार्थरूपेण जायमानं संक्षेपं निर्वाणरूपेण परिणममानं च व्यवदानं भजत इत्यभ्युपयन्ति ते 'न निर्गतास्ते विज्ञानात्' इति श्लोकरूपादेनैव निर्मनाः । ये पुनः सर्वधर्माणां शून्यमेव तत्त्वमभ्युपगम्य सर्वधैवानिरोधमनुत्पा-

१. इदं शोधधर्माज्ञारवचनम् भागमज्ञाभ्रवृत्तानुदाहरणं (प्र. १४९)
ततः गद्याऽऽप्तमस्मादिति विज्ञाप्यन्ते वाचकाः ॥

दमनागममनिर्गमं च प्राहुः, ते त्वागमादीन् पश्यन्त एव शुष्कतर्क-
मात्रावलम्बनेन तान्निष्कासयितुमीहमाना आकाशहवनोद्यममनुकुर्वन्तीति
तेषां कारिकार्थप्रवेशो दुर्लभ एवेति मुख्यम् । अतोऽत्र सर्वथापि
निरूपपत्तिक्रान्तिप्रयोजनवाद्यमतमंक्रान्तिर्नाशङ्कनीया । आचार्यस्तु धर्माः
सर्वेऽप्यचिन्त्याः, अद्वैतविज्ञप्तिस्वरूप आत्मनि विकल्पितान्तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामनिर्वचनीया एवेत्यतः परमार्थदृष्ट्या निरूप्यमाणो नैव तेषां
जन्यजनकभावः । समस्त्यलाताध्यन्तर्जुवकाद्याभासतुल्यानामिति जगाद ।
तेन त्वन्नगतेन प्रयोजनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्ताद्वितीयविज्ञानात्मन्यवस्थान-
मिति सर्वं शिवम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

कार्यकारणभावानुपपत्तिः —

अजाद्वयकूटस्थविज्ञानमात्रस्वरूप आत्मनि चित्तं धर्माश्च जीवादि-
रूपा इत्येतत्सर्वं द्रव्यं कल्पितमविद्यास्पन्दितमात्रकृतम्, अलातमात्र इव
तत्स्पन्दितकृतर्जुवकाद्याभासः, न तु कचिदपि पारमार्थिककार्य-
कारणभावोपपत्तिरिति स्थितम् । कथं पुनः कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति ?
अत्रोच्यते । यैरपि चित्तस्य धर्माणां चान्योन्यं कार्यकारणभावः कल्प्यते
तेषामपि द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात् । नाद्रव्यमद्रव्यस्य । अत्र द्रव्यं नाम
वस्तुभूतमभिप्रेतम् । द्रव्यत्वाभावयोगतः (४-५२) इति प्रयोगदर्शनात् ।
द्रव्यमेव हि वस्तुभूतं द्रव्यस्य वस्तुभूतस्य हेतुः स्यादिति संभाव्यते । न
त्वद्रव्यभूतं किञ्चिदप्यद्रव्यभूतस्य कस्यचिदर्पात्यर्थः । न ह्यद्रव्यभूतं शश-
शृङ्गादि कस्यचिदपि स्वतन्त्रं कारणं कार्यं वा दृष्टं लोके । यदपि
परतन्त्रस्वभावमद्रव्यं सर्पादि द्रव्यभूतरज्ज्वादिकार्यं भवति, तत्तु
माययैवेति न परमार्थकार्यकारणभावसाधकं स्यात् । एवमन्यदेव च
स्वप्नाग्न्यस्य चैव हि हेतुः स्यात् । न तु तस्यैव तत् । बीजं ह्यन्यत्

स्वस्मादन्यस्याङ्कुरस्य कारणं दृष्टं लोके । न तु बीजं तस्यैव बीजस्य,
अङ्कुरो वा तस्यैवाङ्कुरस्येति भावः ॥

अस्तु तर्हि चित्तस्य धर्माणां च द्रव्यत्वेन परस्परहेतुत्वम्,
अन्यत्वेन च । अन्य एव हि बाह्यधर्मा द्रव्यभूता अन्यस्य चित्तस्य
द्रव्यभूतस्य कारणमित्यङ्गीक्रियते बाह्यवस्तुत्वव्यादिभिः । अन्मदेव च
द्रव्यभूतं चित्तमन्येषां बाह्यधर्माणां बीजमिति च विज्ञानवादिभिरिति ।
अत आह । द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते । न हि धर्माणां
जीवानामन्येषां वा द्रव्यत्वमुपपद्यते । आभासमात्रा हि तेऽलतर्जुवक्रादि-
काभासवदित्युक्तम् । तस्मान्न द्रव्यत्वं तेषां नित्याचिन्त्यस्वरूपाणां
मलाताभासरज्जुसर्पादीनामिव । अत एवान्यभावोऽपि तेषां नोपपद्यते ।
न हि रज्ज्वां कल्पितानां सर्पधारादीनां परस्परान्यत्वमुपपद्यते । यथाश्व-
महिषादीनाम् । तदेवमविद्यास्पन्दितमात्रलब्धात्मभावानां तेषां न द्रव्यव-
मन्यभावो वा कुतश्चित्कथंचिदप्युपपद्यते येनान्यद्रव्यं प्रति कारणत्वं
कारित्वं वा प्रतिपद्येत । न हि शशशृङ्गवन्व्यापुत्रधनुषोर्विकल्पमात्रयोः
कार्यकारणभावो मनसापि चिन्तयितुं शक्यते तद्वत् ॥

ननु विज्ञानं शान्तमद्वयमस्ति द्रव्यभूतं स चाऽऽस्मेति भव-
त्तिद्वान्तः । बाढम् । तत्त्वद्रव्यभूतकल्पितधर्मापेक्षया द्रव्यमिति व्यप-
दिश्यते न स्वतः । इत्थं द्रव्यस्यापि सतस्तस्य सर्वानन्यत्वात् न किंचि-
द्रव्यभूतमन्यत् प्रति कारणत्वं कार्यत्वं वा समस्ति । 'अपूर्वमनपरम्' (श्रु.
२-५-१९) इति श्रुतेः । अतः सम्यगिदमुक्तं कार्यकारणताभावाद्यतोऽ-
चिन्त्याः सदैव ॥ इति सर्वमनवद्यम् ॥

कार्यकारणत्वाभावनिश्चयात् संसारव्यावृत्तिः

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजार्तिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

चित्तस्य धर्माणां च कार्यकारणत्वाभावे हेतुः —

एवं जात्यादीनामाभासमात्रत्वादात्मनः सर्वानन्यात्वादन्यस्य द्रव्यस्यासंभवाच्चेत्येतेभ्यो हेतुभ्य आत्मनः कारणतानुपपत्तेर्जीवोपाधित्वेन मतं चित्तमेव सावन्न जायते । तस्याऽऽत्मविज्ञानस्वरूपाव्यतिरेकादिति सिद्धम् । अत एव न चित्तजा धर्मा बाह्यभावाः । नापि चित्तं बाह्य-धर्मजम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात् सर्वधर्माणाम् । न हि शुक्त्या-भासमात्रं सद्रजतं रज्ज्वाभाससर्पजमिति वा तद्विपर्ययेण रज्जुसर्पो वा शुक्तिरजतज इति वा मन्यते केनचित् । 'एवं न जायते चित्तम्' (४-४६) इत्यत्र विज्ञानवादिसमतं चित्तं नैव जायते चिद्रूपात्मनो व्यतिरेकेणादर्शनादित्युक्तम् । इह तु कार्यकारणभावमङ्गीकुर्वतां प्रक्रिया-मवलम्ब्यापि चित्तस्य बाह्यधर्माणां च परस्परकारणता न शक्योप-पादना । चित्तादीनामद्रव्यत्वादितरेतरान्यत्वायोगाच्चाख्याताकाराभासवत्, इति युक्त्यवष्टम्भेनैव चित्ताद्यजातिः साध्यत इति विशेषः ॥

चित्ताद्यजातिनिश्चयेन प्रयोजनम् —

एवं चित्तादीनामजातौ सिद्धायां किं फलतीति ? तत्राह । एवमुक्तहेतुत एव मर्नापिणो ब्रह्मविदो हेतोर्धर्माधर्मरूपात् फलं शरीरं न जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलाजार्तिं हेतुफलयोरजार्तिं प्रविश-न्त्यध्यवसन्ति । आत्मनि हेतुफलयोः सर्वथाऽभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

अभिनिवेशभावं हेतुफलोत्पत्तिनिमित्तम् —

ये पुनर्हेतुफलयोरस्तित्वबुद्ध्याऽभिनिवेशास्तेषां को दोषः स्यात् ? तदभिनिवेशाभावे वा को गुणः ? — इत्यत इदमुच्यते । यावद् हेतुफला-

वेशः । धर्माधर्मास्यस्य हेतोरहं कर्ता, मम धर्माधर्मौ, तत्फलं कालान्तरे
 क्वचित् प्राणिनिकाये जातो मोक्षश्च इति हेतुफलयोरावेशो हेतुफला-
 ग्रहः । आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्तेत्यर्थः । स आवेशो यावदनुवर्तते
 तावन् तावन्तं कालं हेतुफलोद्भवः । धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदे-
 नाविरतप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । क्षीणे हेतुफलावेशे । यदा पुनरविद्योद्भूत-
 हेतुफलावेशो विद्यया यथोक्ताद्वैतदर्शनेन मन्त्रौपधवीर्येणैव ग्रहावेशोऽ-
 पनीतो भवति, तदा तस्मिन् क्षीणेऽप्यवाधिते सति नास्ति हेतुफलो-
 द्भवः । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'
 (मुं ३-१-३) इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिनिवेशनिवृत्तिरेव मोक्षः --

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इति ? उच्यते । यावन्
 सम्यग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः, संसारस्तावदायतः ।
 दीर्घो भवतीत्यर्थः । क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते । कारणा-
 भावात् । तस्मादजाद्वयदर्शनेन संसारोच्छेदाय प्रयतितव्यं विवेकि-
 भिरिति भावः ॥ ५६ ॥

जन्मनाशौ सांवृत्तिकावेव

संवृत्या जायते सर्वं शश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

नन्वजादात्मनोऽन्यथास्त्येवेत्युक्तम् । तत्कथमिदानीं हेतुफलदोः
 संसारस्य चोत्पत्तिविनाशवुच्येते त्वया ? शृणु । संवृत्या जायते सर्वम् ।
 संवृतिर्नाम संवरणमविद्यावियदो लौकिको व्यवहारः । तया संवृत्या

सर्वं जायते । तेनाविद्यादृष्ट्या आश्रितं नित्यं नाम नास्ति वै इति प्रसिद्ध-
मेतत् । यत एवमविद्याविषये आश्रितं नास्त्येव तत् उच्यते उत्पत्ति-
विनाशलक्षणः संसारो हेतुफलावेगो यावन् तावदायतो भवतीति ।
सद्भावेन परमार्थदृष्ट्या त्वजमात्मैवेदं सर्वं यस्मादतो जात्यभाव एव ।
तेन परमार्थविषये उच्छेदो नास्ति वै । उच्छेदो नाम कस्यचिद्वेतु-
फलादेर्नास्त्येवेत्यर्थः । अनोऽजातिवादेन न विरुध्यत इदं संसारोत्पत्ति-
विनाशवचनमित्यभिप्रायः ॥

संवृतिपरमार्थसत्यविभागे बीजम् --

अत्र संवृतिरित्यविद्याविषयो व्यवहार उच्यते । संव्रियते समा-
च्छाद्यते तत्त्वमनयेति कृत्वा । सद्भाव. इति च परमार्थसन् तत्त्वम् ।
सत एकरूपेणावस्थितस्यार्थस्य भावो भवनमिति कृत्वा । सर्वं हि
परमार्थदृष्ट्या निरूप्यमाणमजं ब्रह्मैव सन् संवृत्या अविद्याकृतज्यवहार-
रूपया प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिविभक्तरूपेणाभास्यमानं स्वरूपेण समाच्छाद्यत
इव । तद्वत्ता हि परान्दष्टित्वेन प्रत्यगात्मभूताजाद्वयब्रह्मज्ञानमज्ञान-
मंशयविपर्ययैः प्रतिबद्धं नैव प्रसीदतीति । यद्यपि महावैनाशिका
अपि संवृतिपरमार्थरूपं सत्यद्वयं कल्पयन्ति, 'द्वे सत्ये सगुणाश्चिन्म
बुद्धाना धर्मदेशना । लोकसंवृतिमत्यं च सत्यं च परमार्थतः' ॥
(मा. का. २४-८, वृ. पृ. १८०) इति । तथापि तादृशविभागे
बीजं तु तैरन्यथैवोपवर्ण्यते । यदाह चन्द्रकीर्तिः 'समन्ताद्वरणं संवृतिः ।
अज्ञानं हि समन्तात् सर्वपदार्थतत्त्वाव(१)च्छादनात् संवृतिरित्युच्यते ।
परस्परसंभवनं वा संवृतिः । अन्योन्यसमाश्रयेणेत्यर्थः । अथवा संवृतिः
सकेतः । लोकाव्यवहार इत्यर्थः । ॥ चामिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणः'
(मा. वृ. पृ. १८०) इति । तत्र यद्यपि निष्प्रपञ्चभावः शून्यतैव
परमार्थ इति परेषां मतम्, तथापि लौकिकं परमार्थमेवेत्यनभ्युपगम्याभि-
धानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणम् अशक्य एव परमार्थो देशयितुम्,

अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुमित्येतावन्मात्रेण लोकसंवृत्तिसत्यमुपायत्वे-
नादाय परमार्थो देश्यत इति तेषामाशयः । यथाहुः । 'व्यवहारमना-
श्रित्य परमार्थो न देश्यते । परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥'
(मा. का. २४-१०, वृ. पृ. १८१) इति । संवृतित्वं तु युक्तिवाध्य-
त्वाद्योभ्यनुभववाध्यत्वाद्वा । तत्र युक्तिर्षः प्रतीत्यसमुत्पादः सैव शून्यता
धर्माणामिति । अनुभववाध्यत्वं च 'तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन
बाध्यते । बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोदरैः ॥' (बौ.च. ९-४)^१
इत्यादिनोपदर्शितमिति मन्यन्ते । सिद्धान्ते तु जाग्रत्प्रधानदृष्ट्याऽऽत्मनि
यत्प्रमातृत्वकल्पने तदाश्रितप्रमाणादिव्यवहारश्च सा संवृत्तिः । सा
चाविद्याकृता । अविद्या ह्यात्मानात्मनोः सत्यानृतयोर्मिथुनीकरणेनाऽऽत्मनः
प्रमातृत्वापादनम् । अविद्याकृतैव व्यवहाररूपा संवृत्तिरित्येतत्सूत्रभाष्ये
विस्तरेण प्रतिपादितम् 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं
पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः' (सू.
भा. १-१-१) इत्यादिना । तद्विशेषस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । परमार्थ-
सत्यं तु सर्वसाक्षी जागरितादिषु व्यभिचरितत्वेनाध्यवस्यमानेषु तद्वैलक्षण्ये-
नैकरूपेणैव स्थितोऽजाद्वय आत्मा । तद्विषयं च विज्ञानं विद्या ।
तद्वाध्यत्वं चाविद्याया अविद्यात्वम् । अविद्याकृतस्य च प्रमाणादिव्यव-
हारस्याऽऽविद्योदयादवाध्यत्वादेव संवृत्तिसत्यत्वम् । न पुनः केवलमुक्ति-
पराहतत्वाद् योग्यनुभववाध्यत्वाद्वा । केवलमुक्तेर्वैयक्तिकयोगिजनानुभवस्य
च सांघुतिकत्वाविशेषादित्यसङ्गरो बोध्यः ॥

श्लोकव्यावर्त्यार्थविमर्शः ---

इदं त्वन्नानुसंधेयम्, 'सद्भावेनाजं सर्वम्' इति न नित्यत्वं

१. बोधिचर्यामगारवचनमिदमुदाहृतं श्रीमद्भूमिर्गर्भेण नदीवमाध्यमिह-
सिद्धान्तविमर्शनात्मके (The Central Philosophy of Buddhism
नामके) ग्रन्थे ॥

सर्वस्यापि विधायोच्छेदमात्रं निषिध्यते, किं तु परमार्थदृष्ट्या शाश्वतत्व-
मुच्छेद्यत्वं चेति द्वयमपि नास्तीति प्रतिपाद्यते । न हि प्रज्ञानवनेकरसे
आत्मनि नित्यत्वादिविकल्पो लब्धावकाशो भवेत् । तथा च स्मृतिः
'उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते' (मो. ध. २१९-६)
इति । यस्त्वजं सर्वम् इति नित्यत्वाङ्गीकार इव, स तु सवृतिकल्पित-
जन्मनिषेधो न पुनरजत्वस्य रश्मिन्तरविधानपर इति वक्ष्यते 'अजः कल्पित-
संवृत्या' (४-७४) इत्यत्र । अतो न दोषः । एवं 'संवृत्या जायते
सर्वम्' इत्यपि न सर्वस्य जात्यङ्गीकारः । तथा हि सांवृतनित्यत्वनपि
निषिद्धं स्यात् । किं तु यद्यजायमानत्वेनावगम्यते तत्सर्वं संवृत्या जायत
एवेत्यभ्युपगम्य तत्र न किञ्चिदपि शाश्वतमस्तीत्येतावदुच्यते । तदयं
निर्गलितार्थः । परमार्थदृष्ट्याऽऽत्मैकत्वमेवास्ति, तच्चानुच्छेदमनाश्वतं
च । संवृत्या तूच्छेदोऽप्यस्ति शाश्वतमप्यस्तीति ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

सांवृतिकं जन्म मायोपमम्—

येऽपि धर्मा आत्मानो बाह्यधर्माश्च जायन्त इति कल्पन्ते त इति
जायन्ते, एवंप्रकारा जायन्ते । अत्र इतीति यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यते ।
संवृत्यैव जायन्ते ते न तत्त्वतः परमार्थतो जायन्त इत्यर्थः । यत्पुनस्तेषां
धर्माणामात्मरूपाणां बाह्यभावरूपाणां च संवृत्या जन्म तन्मायोपमम् ।
यथा मायाया मायया वा जन्म तथेति प्रत्येतन्नम् । माया नाम वस्तु
तर्हि येन मायाया मायया च जन्मोच्यते । नैवम् । सा च माया न
विद्यते । मायेत्यविद्यमानस्याख्या । तस्मान्मायोपमं जन्मेति यथा
मायेति वस्तुसती नास्ति, एवं नास्त्येव धर्माणामपि वास्तविकं जन्मे-
त्येत्येतावानभिप्रायः । न पुनर्मायया तदाख्येन केनचिद्धेतुना तेषां जन्म
भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यथा मायामयाद्रीजाजायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेण योजना ॥ ५९ ॥

मायाजन्माजन्मैव वस्तुतः —

कथं मायोपमं तेषां यथोक्तानां धर्माणां जन्मेति ? आह । यथा मायामयात् प्रतीतिमात्रशरीरादाम्रादिवीजात् तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो जायत इव, न तु तस्य परमार्थतो जन्मास्ति । ततश्च सोऽङ्कुरो न नित्यो न चोच्छेदी विनाशो वा । अभूतत्वादेव । न यभूतं किञ्चिन्नित्यमुच्छेदीति वा व्यपदेशार्हे भवति । तद्वदेव धर्मेण सर्वेषु जन्मनाशयोर्योजना युक्तिः । तेषामपि न परमार्थतो जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः । स्वाभाविकाविद्याप्रत्युपस्थापितमायामात्रत्वात् सर्वस्य । यथोक्तम् 'एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् । स्वभावाद्घटमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः' (मो. घ. २१९-४१) इति ॥ ५९ ॥

द्वैतं परमार्थदृष्ट्या वाङ्मनसयोरगोचरम्

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

धर्माः परमार्थतो वागगोचराः —

परमार्थतस्तु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु सर्वधर्मेषु सर्वैवात्मसु बाह्यभावेषु वा शाश्वताश्वताभिधा शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा । अभिधानं न प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्णाः, वर्ग्यन्त एभिर्न्या इति वर्णाः शब्दा न वर्तन्तेऽभिधातुम् । यान् प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्र तेषां विवेको विविक्तता नित्योऽनित्य इति वा नोच्यते । अज्ञात्मनः सर्वविशेषसहितत्वादिति भावः । पूर्वत्र

धर्माणां यथाप्रतीतानाभाभासरूपत्वात् तेषां जन्म भावोपममिति न तेषु
 नित्यानित्याभिधानं युक्तमित्युक्तम् । इदानीं तु तेषां तत्त्वतोऽजात्मा-
 न्परतिरेकात् स्वरूपेण सर्वविशेषरहितत्वाज्ञाभिधानगोचरत्वमित्युक्तमिति
 विशेषः । अत्र वर्गा न वर्तन्त इत्युपलक्षणं मनसोऽपि । 'यतो वाचो
 निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' (तै. २-९) इति श्रुतेः ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रदुयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

वाङ्मनसगोचरत्वेन प्रतीतिस्तु न परमार्थः —

ननु वाङ्मनसयोः प्रवृत्ति प्रत्यक्षमुपलभ्यते 'अयं शाश्वतोऽयम-
 शाश्वत' इति । 'इदं सत्यम् इदमनृतम्' इति च । तत्कथमुक्तं 'न
 शाश्वताशाश्वताभिधा', 'वर्गा न वर्तन्त' इति चेति । अत्रोच्यते ।
 परमार्थतोऽजाद्वयान्मभावमालक्ष्य तद्रूपेण सर्वधर्मेण नास्त्यभिधा बुद्ध्या
 विवेचनं वेत्युक्तम् । यत्तु नर्वाङ्मनसगोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञान-
 मात्रस्य सन, तद्यथाप्रतीतविषयं चित्तस्य मायास्पन्दनमात्रं न परमार्थत
 इत्यदोषः । तत्र दृष्टान्तो यथा स्वप्न इति । अद्वयं च द्वयाभासम्
 इति च ॥

पूर्वं 'यथा मायानयाद्वीजान्' (४-५०) इति चीजाङ्कुरयोर्माया-
 मयत्वं तत्कालेऽपि मायामयत्वेन मायाद्रष्टृमिरपि विभाव्यमानं स्वीकृत्योक्तं
 'नामी नित्यो न चोच्छेदी' इति । न हि मायाकारप्रदर्शित-
 चीजाङ्कुरादिकं विनोदाय पश्यतां तन्नित्यत्वोच्छेदिन्त्वादिचिन्तायामादरो
 भवति । मायैवेद सर्वं न नित्यं नाप्युच्छेदीति हि ते तत्रोदासते ।

स्वप्ने पुनः सत्यपि चित्तस्य मायासन्दिग्धे मायेदं सर्वमिति बुद्धिर्न भवति तत्काले कस्यचित् । अतस्तत्र धर्मेण शाश्वताशाश्वतशब्दप्रत्ययगोचरत्वं सत्यानृतशब्दप्रत्ययगोचरत्वं च भवत्येवेति विशेषः । तत्र यथा स्वप्नेऽद्वयस्यैव सतो द्वयाभासता भवति मायिकी । अथ च तत्र बाह्यनस-
गोचरत्वमव्याहृतं तत्काले । एवं जागरितेऽपीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः संगतिर्ज्ञेया । अद्वैतप्रकरणे (३-२९, ३०) कृतविवरणौ श्लोकौ सत एव मायया जन्म युज्यत इत्युपपादनप्रसङ्गेन । इह पुनर्मायासृष्टावपि बाह्यनस-
गोचरत्वमविरुद्धमिति प्रदर्शनार्थं पुनरुपन्यस्तावित्यदोषः ॥ ६२ ॥

सर्वस्यापि द्वैतस्य चैतन्याव्यतिरिक्तत्वम्

स्वप्नदृक्प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि जीशान् पश्यति यान् सदा ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

चरञ्जागरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि जीशान् पश्यति यान् सदा ॥

जाग्रच्चित्तक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतचित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

चाग्नियपयस्य द्वैतस्य चैतन्यव्यतिरेकेणाभावः —

वागोचरं द्वैतं ॥ परमार्थतोऽस्ति । चित्तस्यन्दनमात्रं मायैव तु तदित्युक्तम् । तदपि निचं न परमार्थतोऽस्तीत्यतश्च द्वैतस्यासत्त्वं मेत्यती-
त्याह । स्वप्नान् पश्यतीति स्वप्नदृक् । स स्वप्ने स्वप्नस्थाने प्रचरन् पर्य-
टन् दशसु दिक्षु वै स्थितान् वर्तमानान् यान् अण्डजान् स्वेदजान्वाऽपि सर्व-

विधाञ्जीवान् सदा पश्यति ते जीवाः स्वप्नदृक्चित्तदृश्याः । स्वप्नदृशो यच्चित्तं तेनैव दृश्याः । ततः स्वप्नदृक्चित्तात् पृथङ् न विद्यन्ते नैव मन्तीत्यर्थः । चित्तमेव हि स्वप्नेऽनेकजीवादिभेदाकारेण विकल्प्यत इति सर्वसिद्धमेतत् । तथा जीवादिवत् तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन स्वप्नदृशा दृश्यम् । अतस्तन्मात्रदृश्यत्वात् स्वप्नदृश्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीति सिद्धमित्यर्थः ॥

यथेदं तथा जाग्रत् पुरुषो जागरिते चरन् याज्जीवान् अण्डजादीन् दशमु दिक्षु वै स्थितान् स्थितत्वेन प्रसिद्धान् पश्यति ते जाग्रच्चित्तेक्षणीया एवेति तत्र पृथङ् न विद्यन्ते । चित्तेक्षणीयत्वात् स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीय-
नानाजीववत् । तच्च जाग्रतश्चित्तं जाग्रज्जीवेश्वरणात्मकं चित्तं तद्दृश्यमेव जाग्रद्द्रष्टुरव्यतिरिक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । द्रष्टृदृश्यत्वात् स्वप्नचित्तवदित्यर्थः ॥

चित्तदृश्यवच्चित्तमपि नैवास्ति परमार्थतः—

यत्तदुक्तं 'तस्मान्न जायते चित्तम्' (४-२८) इति, तत्र हेतुरत्र स्फुटितो वेदिताव्य. 'तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यत' इति । जाग्रतः पुरुषस्य चित्तं ततः पृथङ् न विद्यते यस्मात् तस्मान्न जायते चित्तं यथा चित्तदृश्यं चित्तात्पृथगविद्यमानत्वेन न जायत इति । जाग्रत्स्वप्नयोरुभयोरपि द्रष्टुरेकत्वं तु वैतथ्ये प्रतिपादितमिति तत्र एवानुसंधेयम् ॥ ६३-६६ ॥

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते^१ ।

लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

चित्तचेत्ययोरुभयोरपि सापेक्षसत्त्वमेव —

ननु किमिति चित्तस्य द्रष्टुः पृथगविद्यमानत्वमास्थेयम् ? तस्य निरपेक्षमेव सत्त्वं किं न भवति ? शक्यं खलु वक्तुं 'येन बाह्यधर्मा-

^१ 'नोच्यते' इत्यनोऽयमेव पाठः साधीयान् ।

श्रेयन्ते तत्स्वतन्त्रं चित्तम्' इति । अत्रामिचीयते । द्रष्टृनिरपेक्षं चित्तं न स्वतः सैद्ध्यमर्हति । कथं कृत्वा ? तस्यापि बाह्यदृश्यवत्सापेक्षत्वात् । कथमेतदिति ? उच्यते । उभे ते चित्तचैत्ये हि यस्मादन्योन्यदृश्ये परस्परापेक्षसिद्धिके इतरेतरगम्ये । जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । यज्जीवादि चेतयते तच्चित्तमिति । तथा चित्तापेक्षं जीवादित्त्वदृश्यम् । यच्चित्तेन चेत्यते तच्चैत्यं जीवादीति । अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । नान्यतरदपि स्वातन्त्र्येण सिद्धमस्ति । तस्मात् किं तदस्तीति चोच्यते । चित्तं वा चित्तेक्षणीयं वा किं तदस्तीति चोच्यते ? विवेकिनां न किंचिदस्तीत्येवोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते । अथ च प्रतीयते । तथैवेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः ॥

चित्तचैत्ययोः प्रमाणप्रमेयभावो नास्ति —

कथं पुनरुभयोरप्यभाव इति ? तत्राऽऽह । लक्षणाशून्यमुभयम् । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणम् । प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं चेति द्वयम् । यतस्तन्मतेनैव तन्मत्यैव तच्चित्तयैवेत्यर्थः । तद्वृक्षते । तद्वावभाविततयैवेदं चित्तमितीदं चैत्यमिति च गृह्यते । न तु चित्तं चैत्यं वा प्रमाणसिद्धम् । न हि घटमिति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते । यो घटमतिविषयः स घट इति ह्यवर्त्तीयते । साऽपि घटमतिर्न स्वतन्त्रसिद्धा । घटं प्रत्याख्याय तदसिद्धेः । या घटं निषयीकरोति सा घटमतिरिति ह्यवर्त्तीयते । एवमन्योन्याश्रयात्तत्र घटघटमत्योर्मध्य इदमेव प्रमाणम् इदं तु प्रमेयं प्रमाणाधीनसिद्धिकमिति विवेचयितुं नैव पार्थक्य इत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च^१ ॥ ७० ॥

जागरितजीवाः सर्वेऽविद्यमाना एव—

कथं तर्हि चित्तव्यतिरिक्ता जीवा जननमरणमनुभवन्तीति व्यवहारः ? तत्रोच्यते । स्वप्नमयः स्वप्ने प्रतीयमानः । मायामयो मायाविना यः कृतः । निर्मितकश्च मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पादितः । त एते स्वप्नमयमायामयनिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते च म्रियन्ते चाविद्यमाना एव, तथैवामी जागरितदृश्यमाना अपि जीवा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव भवन्ति न भवन्ति चेति व्यवहियन्ते । वस्तुतस्तु तेऽचिन्त्याश्चित्तविकल्पनामात्राः । चित्तमपि चिद्यतिरेकेण नाम्येवेत्यर्थः ॥

अत्रैकजीववादो न प्रसञ्जनीयः—

‘अत्र तथा जीवा अमी सर्वे’ इत्यनेन जाग्रतो व्यतिरिक्ताः सर्वे जीवा तद्दृश्याः स्वप्नजीवादिसमाः, द्रष्टृजीवस्तु परमार्थः इति तु न भ्रमितव्यम् । जीवमात्रनिषेधाय प्रवृत्तत्वात्प्रकरणस्य । ‘न कश्चिज्जायते जीवः’ (४-७१) इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतश्चित्तचेतये उग्रेऽपि निष्प्रमाणिके, संवृतिमात्रं तु जीवव्यवहार इत्येवावसेयम् ॥ ६८-७० ॥

अजातिवादोपसंहारः

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

१. अत्र द्वितीयवृत्तीययोः श्लोकयोः ‘म्रियतेऽपि वा’ इति विकल्परत्नेन पाठान्तरमपि दृश्यते ॥

अजातिरेव परमार्थसत्यम् —

इदानीं चित्तचेत्ययोः सर्वथाप्यक्षयनिर्धारणत्वेन सिद्धामजाति-
मुपसंहरति । व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नमायादि-
जीवजन्ममरणादिवचित्तविकल्पनामात्रमित्युक्तम् । एतच्च परमार्थाज्ञाद्वय-
तत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वेनोक्तं न तु परमार्थतश्चित्तं तद्विकल्पना याऽस्तीति
कृत्वा । न हि चित्तं नाम परमार्थसत्यं वस्तु समस्ति । 'उभे ह्यन्योन्य-
दृश्ये ते' (४-६७) इति श्रुतम् । यदपि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' (मुं. २-१-३) इति चित्तस्य मनोऽपरामिधानस्य
जन्म श्रूयते, तदपि विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् संवृतिविषयेण चित्तेन
न सच्चित्तत्वमात्मनो भवति स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वं देयदत्तस्येति
चित्ताभावप्रतिपादनार्थमेव । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मुं. २-१-२)
इति प्रागुक्तसमर्थनार्थत्वाच्चित्तजन्मवचनस्येति ज्ञेयम् । अत एतदेव
परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीवो यतः संभवोऽस्य न विद्यत इति ।
पूर्वेषु ग्रन्थेषु वादिनिराकरणार्थमनूदिताया व्यावहारिकसत्यानामेतच्चतुर्त्तमं
सत्यं यदजाद्वयात्मनि किञ्चिदणुमात्रमपि न जायत इति । अद्वैते च
स्थितोऽयं श्लोक इह पुनरुपात्तो वादिविप्रतिपत्त्याऽप्यजातिरेव सिध्यती-
त्येतत्प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

चित्तस्यन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्ब्रह्मम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

चित्तमप्यद्वयतत्त्वमात्रम् —

सर्वं ग्राह्यग्राहकवद्ब्रह्मं मायिकं चित्तस्यन्दितमेवेति दर्शितम् 'अद्वयं
च द्वयागासम्' (४-६२) इत्यत्र । चित्तं च परमार्थत आत्मैवेति च
'तथा तद्दृश्यमेवेदम्' (४-६६) इत्यत्र । अतश्चित्तं परमार्थस्वरूपेणात्म-
नैवेति निर्विषयमिति सिद्धम् । तेन निर्विषयत्वेन हेतुना चित्तं नित्यमसङ्गं
कीर्तितम् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (वृ. ४-३-१५) इति ध्रुतेः ।

सविषयस्य हि विषये मद्रः । इदं तु चित्तं विषयविषयिभावापेतमात्म-
वेति सर्वथा निर्विषयत्वादमद्रमिन्नर्थः ॥

चित्तशब्देनात्र विज्ञानं न ग्राह्यम् —

अत्र श्लोके 'चित्तम्यन्दिनमेवेदम्', 'चित्तं निर्विषयममद्रम्' इति
चोपश्रुत्य विज्ञानवादाद्रीकारग्रमो न कार्यः । यतो विज्ञानवादिनोऽपि
वदन्ति 'चित्तमात्रमिदं सर्वं द्विधा चित्तं प्रवर्तते । ग्राह्यग्राहकभावेन
आत्मात्मीयं न विद्यते' (लं. ३-१२१) इति । 'अमद्रलक्षणं ज्ञानम्'
(ल.अ.पृ. १५.७) इति च । आचार्यो हि 'चित्तं निर्विषयं नित्यममद्रम्'
इत्याह । न च चित्तं नित्यं निर्विषयममद्रमिति विज्ञानवादिमिरद्वी-
क्रियते । चित्तं हि व्यवहारकाले विषयाकारेण स्वात्मानं मृजति ।
ग्राह्यग्राहकाकारमलज्ज्याशृचं तु निर्वाणं भजत इति हि तेषामभ्युपगमः ।
प्रकरणाच्च । प्रकरणं हीदं जीवोत्पत्तिनिषेधद्वारा सर्वप्रकारद्वैतजातिवाद-
निरासार्थमिति 'न कश्चिज्जायते जीवः' (४-७१) इत्यतोऽवगम्यते ।
स च तृतीयप्रतिपादिताजाद्वयब्रह्मवादीपसंहारश्लोकानुवाद इत्यतोऽपि
चित्तग्राह्यद्वैतस्य चित्तसहितस्याजाद्वयात्मतैवात्र जिग्राहयिषिता इत्यव-
सीयने । चित्तमात्रावशेषवादस्तु न प्राकरणीकः । 'तथा तद्वृक्षमेवेदं
जाग्रतश्चित्तमिष्यते' (४-६६) इति चित्तस्य तद्वृक्षान्नत्वप्रतिपादन-
विरोधात् । नाप्यसौ श्लोकाक्षरानुगतः । 'चित्तं निर्विषयं नित्यममद्रम्'
इत्यनेन प्रातिलोम्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ ७२ ॥

अजत्वोपदेशोऽपि संवृत्येव

योऽस्मि कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्रामिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

१. इदं लङ्कावतारमूत्रयचनद्वयं श्रीविश्वसेखरभट्टाचार्याणां आगम-
शस्त्राङ्गलुत्तिष्ठ (पृ. १७२) उद्धृतम् ॥

शास्त्रादेः परशास्त्रपदार्थानां चाभावः —

ननु निर्विषयत्वेन चेत् चित्तस्यासङ्गत्वमिष्यते तर्हि सैवासङ्गता न सिध्यति । यस्माच्छास्त्रा शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादिर्विषयोऽवश्यमभ्युपगम्यते भवता । न च तस्य निवृत्तिरस्ति । सिद्धान्तशास्त्रस्य ह्यभावे शिष्यमाणाजात्मतत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । न चायमिष्टो भवतः । अपि चात्र प्रकरणे साङ्ख्यवैशेषिकसौगतादीनां ये वादाः खण्डितास्तेषामस्तित्वं भवताऽवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा हि खण्ड्यमानविषयाभावे खण्डनस्याप्यभावप्रसङ्गः । स चानिष्टः । तथा हि परशास्त्रसिद्धान्तस्याखण्डनात् त्वत्सिद्धान्तो नैव प्रतिष्ठां लभेतेति चेत् ॥

नैष दोषः । यस्तावत् पदार्थः शास्त्रादिविद्यत इति । स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन, संवृतिश्चाविद्याविषयव्यवहृतित्वादिति कल्पितसंवृतिः । तथा कल्पितसंवृत्यैव विद्यते । तथा च योऽस्ति कल्पितसंवृत्याऽध्यारोपदृष्ट्यैव परमार्थेन नास्त्यसौ । उक्तं चेदमागमे 'उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' (१-१८) इति । तस्मान्न विषयस्य सांवृतिकविद्यमानता चित्तस्य परमार्थतोऽजस्य वस्तुतः सविषयतामावहतीत्यभिप्रायः ॥

यत्पुनरुक्तं परशास्त्रसिद्धानां पदार्थानां खण्ड्यमानानां विद्यमानत्वात् सविषयता चित्तस्येति, तन्नोच्यते । यद्य परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रमात्राभिमतविद्याव्यवहारेण स्यात् पदार्थः प्रधानपरमाणादिस्तत्कार्यरूपश्च, सत्कार्यवादास्तत्कार्यवादाद्यभ्युपगमश्च तेषाम्, स तेषामेव सन् परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येवेति न तेनापि सविषयतेत्येवं सर्वथा निर्विषयतैव चित्तस्य सिद्धं भवति परमार्थदृष्ट्या । यच्च तदभिमतखण्डनं तदपि तत्संमतप्रक्रियैव क्रियते सांवृतिक्येति न परमार्थस्य कंचिदोपमावहति । न हि स्वाप्नसर्पेण स्वाप्नदण्डहतेन

जागरितपुरुषस्य पापं पुण्यं वा भवेदिति । तेन युक्तमुक्तमसद्वं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

अज इत्यपि माण्डूतिक्येव कल्पना --

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वेऽज इतीयमपि कल्पना सांवृतिक्येव म्यादित्युक्तम् । तत्र कः परिहार इति ? अत्रोच्यते । सत्यमेवम्, शास्त्रादिवन् कल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । अत्रेत्थं संवृतिविभागो बोध्यः । संवृतिरित्यविद्याप्रत्युपस्थापितो व्यवहार उच्यते । तत्रापि तु सत्यानृत-विभागो यथाप्रसिद्धः आत्मेण स्वीक्रियत एव । 'सत्यं चानृतं च सत्यं मभवत्' (मै. २-६) इति श्रुतेः । परमार्थसत्यं यैव सांवृतिकसत्य-शुक्लादिरूपेण सांवृतिकानृतशुक्तिरजतादिरूपेण चाभवदिति श्रुतेरर्थः । तत्र यत्प्रमाणावसेयं तत्संवृतिसत्यं, यत्तु प्रमाणैर्निरूप्यमाणं बाध्यते तत्संवृत्यनृतमिति विवेकः । कल्पितसंवृतिस्तु लोकसंवृतिविषयमाविद्यकमपि सिद्धयन्परिकल्प्य तत्त्वाधिगमोपायत्वेन संव्यवहारे विनियोजनमुपदेशकैः । एतावास्तत्र विशेषः । लोकसंवृतिरविद्यानिबन्धना मिथ्याभूतेऽपि सत्य-वाभिनिवेशकृतेति ससारानर्थकारिणी । इयं पुनः कल्पितसंवृतिः परोप-देशार्थमभ्युपगता संव्यवहारमात्रात्मन्वार्थेति न तया परमार्थः किञ्चिदपि दुष्यति । यथा लोके विवेकिनामाकाशनीलजाकल्पनया संव्यवहारमात्रा-लम्बनार्थया न वस्तुन एवाकाशो नीलो भवति तद्वदिति । तदेवं कल्पित-संवृतिमात्रेणायमात्मा अज इत्युच्यते । अतो न दोषः ॥

आत्माऽज इति जातिनिषेधमात्रार्थमुच्यते --

परमार्थेन तु नाप्यजः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धि-मपेक्षः । परशास्त्रसंमतजात्यपेक्षेत्यर्थः । तया परतन्त्राभिनिष्पत्त्या जन्म-

प्रतिषेधेन योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते । अविद्याव्यवहारेणै-
वाजत्वोक्तिः परास्वसंमतजनिमत्त्वनिवृत्त्यर्थम् । न त्वात्मन्यजत्व-
विधानामिग्रायेण । न हि जातत्वमृतत्वादिभेदेष्वजत्वनामाऽनुवृत्तोऽ-
स्त्यात्मधर्मो देन स आत्मस्वरूपत्वेन निश्चीयेत । अतोऽज इतीयमपि
कल्पना संवृत्यैव । परमार्थविषये तु सा नैव क्रमते । जातत्वस्य
संवृतित्वे तन्निषेधरूपस्माज्जत्वस्यापि संवृतित्वावश्यकभावात्, सांवृतिक-
मवलम्ब्य लब्धनिरूपणस्य परमार्थत्वासंभावात्, जातत्वनिषेधात्मकस्य
चाजत्वस्य जातत्वरूपप्रतियोग्यधीननिरूपणस्यादिति भावः ॥ ७४ ॥

कल्पितपरतन्त्रादिशब्दा अत्र न सौगतपरिभाषिताः --

अत्र केचित् कल्पितपरतन्त्राभिनिष्पत्तिशब्दश्रवणमात्रव्यामूढाः
सौगतमतसंकर्यमाशङ्कन्ते । कथम् ? कल्पितः परतन्त्रश्च परिनिष्पन्न एव
च इति त्रयः स्वभावा वस्तूनामिति बाह्यसमयः । लक्षणं चैवाम् -
'येन येन विकल्पेन यथद्वस्तु विकल्प्यते । परिकल्पित एवासौ
स्वभावो न स विद्यते ॥ परतन्त्रस्वभावस्तु विकल्पः प्रत्ययोद्भवः ।
निष्पन्नस्तस्य पूर्वेण सदा रहितता तु या ॥' (त्रि. २०-२१) इति ।
अथाणां चोदाहरणमाह वसुबन्धुः 'मायाकृतं मन्त्रवशात् ख्याति
हस्त्यात्मना यथा । आकारमात्रं तत्रास्ति हस्ती नास्ति तु सर्वथा ॥
स्वभावः कल्पितो हस्ती परतन्त्रस्तदाकृतिः । यस्तत्र हस्त्यभावोऽसौ
परिनिष्पन्न इष्यते ॥' (त्रि. नि. २७, २८) इति । ग्राह्यग्राहकत्व-
ममृतमप्रतीतिः परिकल्प्यत इति परिकल्पित इत्युच्यते । परतन्त्रः

१. अत्रोदाहृतं त्रिशिकावचनं त्रिस्वभावनिर्देशरचनं चेति द्वयमपि तत्र
भवतां विप्रदेशपरमहाचार्याणां आगमशास्त्रवृत्तित्वाद्योद्भूतमिति तेरामहमर्गा
वयम् । अत्र विनिरस्तु शुशुन्तुभिन्नत एवावगन्तव्यः ॥ द्रष्टव्या मा. वृ. ४.
१६७, १६८ ॥

परवशो हेतुप्रत्ययप्रतिबद्धजन्मकत्वात् । परैः हेतुप्रत्ययैस्तन्व्यते जन्यते न तु स्वयं भवतीति । परिकल्पितेन परतन्त्रस्य सर्वदाऽत्यन्तं रहितैव परिनिष्पन्नस्वभाव इति व्याचक्षते । तत्र परिनिष्पन्नत्वं वस्तुत एव स्वभावः । तदितरद्वयं तु वस्तुतोऽपि व्यवहारतोऽस्तीति स्वभाव इत्युच्यत इति मौगताभ्युपगमः । तत्रैवं स्थिते 'कल्पितसंवृत्या यदग्नि, अमौ परमार्थतो नास्ति । परतन्त्राभिसंवृत्या स्यात्, नास्ति परमार्थतः' । इत्यत्र परिकल्पितपरतन्त्रयोः सौगतकल्पनापरतन्त्रयोः को वाऽवसर इति न विद्यते । न ह्यत्र कल्पितपरतन्त्रपरिनिष्पन्नस्वभावानां प्रसक्तिरुदाहरणं वा किञ्चिदस्ति । अपि चास्मिन् पक्षे 'कल्पितसंवृत्या', 'परतन्त्राभिसंवृत्या' इति च संवृतिशब्दस्य पुनरुक्तिप्रयोजनं न किञ्चिदुपलभ्यते । कल्पित-परतन्त्रो वा संवृतिकस्वभाव एव हीप्यते माहायानिकैरिति । भाष्यकारीयव्याख्याने तु शास्त्रादिः कल्पितसंवृत्यैवास्ति । अध्यारोपाप-वादव्यागेन ह्युपदेशार्थं शास्त्रादिः कल्पित-परमार्थतो नैव विद्यत इति चित्तस्य निर्विषयता निराबाधा । एवं खण्डनार्थमुपात्तानां प्रधान-परमाप्वादीनां पदार्थानां परतन्त्राभिनिष्पत्त्यैवाभिनिष्पत्तिः । ते हि परशास्त्राभि-मतसंवृत्यैवाभिनिष्पत्तिनाभ्युपगताः पराभिमतयुक्तिभिरेव तदनिष्टप्रसजनेन खण्ड्यन्ते न परमार्थसन्त इति कृत्वा । एवमत्र कल्पितसंवृत्या, पर-परिकल्पितजन्मनिषेधेन तत्त्वोपदेशार्थमध्यारोपितव्यवहारेणैव न तु वस्तुवृत्तेन । एवं च परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धपक्षयैवाजो यन्मादतः संवृत्यैव जायते तु सः इत्यक्षराजस्य बोध्यम् । 'परतन्त्रोऽभि-निष्पत्त्या' इति तु काचित्कोऽपपाठः । अथवा परतन्त्रः परवशः । अन्यापेक्ष, परशास्त्रसिद्धपदार्थापेक्ष एव, अभिनिष्पत्त्या जन्मना, यतोऽतः संवृत्या जायते तु सः इति कथंचिन्नेयः । संवृतिश्चात्राऽऽ-विद्यको व्यवहारः । मंत्रियते हि परमार्थोऽनयेति । तदेवं सर्वमना-कुलमिति ॥ ७४ ॥

परमार्थज्ञानफलम्

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

द्वैताभावज्ञानेन परमपुरुषार्थः —

यस्मादसन् परमार्थतो विषयस्तस्मात्, अभूताभिनिवेशोऽस्ति । अभूतोऽस्त्येव द्वैतेऽस्तीत्यभिनिवेशः केवलमाग्रहमात्रमस्ति । द्वयं तु तत्र अद्वयात्मनि न विद्यते । यथा स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिषु । यथा हि तत्र प्रतीयमानस्य द्वयस्य तत्त्वबोधेन बाध्यमानत्वमस्ति तथेहाप्यजाद्वयबोधेन तस्य बाध्यमानत्वमस्त्येवेति । यस्मादेवं मिथ्याभिनिवेशमात्रं जन्मनः कारणं तस्माद्द्वयाभावं कूटस्थविज्ञानमात्रं परमार्थं बुद्धैव यो निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो भवति स नैव जायते । जन्मनिमित्ताभावादित्यर्थः । 'ग्रहैव सन् ब्रह्माप्येति' (बृ. ४-४-६) इति श्रुतेः ॥

यदा न लभते हेतुनुत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

मिथ्याभिनिवेशाभावे सति धर्माधर्माभावाज्जन्माभावः —

अभूताभिनिवेशाभावे कथं जन्माभाव इत्येतत् प्रपद्यन्नाह । वर्णाश्रमविहिता धर्मा आर्शर्चजितैरनुष्ठीयमाना देवत्वादिप्राप्तिहेतव उच्यते । केवलाश्च धर्मास्तथैव । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' (ई. ११), 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तमुसमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' (गौ. ध. २-२-२९) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमा हेतवः ।

अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था धर्मा मध्यमा हेतवः । धर्माधर्म-
व्यामिश्रणतारतम्येन स्वरूपतारतम्येन चोर्वाधोगतितारतम्यं कर्मफल-
तारतम्यं चावगन्तव्यं मन्वादिस्मृतिभ्यः । तानेतान् फलपक्षयोत्तमाधम-
मध्यमानविद्यापरिकल्पितान् यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पना-
वर्जितं जानन्न लभते । यदा न पश्यति नोपलभते । यथा बालैर्दृश्य-
मानमेव गगने मलं विवेकी न पश्यति तद्वन् । यदैवं हेतुज्ञ पश्यति
तदा चित्तं न जायते । देशाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण चित्तो-
पाधिक आत्मा नोत्पद्यत इत्यर्थः । न हि केवलस्य चित्तस्य केवलस्यात्मनो
वा जन्मास्ति । अयमनोपाधियोगस्य त्वात्मनो जन्मादिकमाकाशस्ये-
वेत्युक्तमद्वैते । यदा हेतुज्ञ पश्यति तदा न जायत इति कथमेतदिति ?
तत्राह । हेन्वभावे फलं कुतः ? न क्षमति हेतौ फलमुत्पद्यते ।
बीजाद्यभाव इव मम्यादि । 'बीजान्यमनुपदधानि न रोहन्ति यथा
पुनः । ज्ञानदग्धैर्नया क्लेशैर्नात्मा सपद्यते पुनः ॥' (मो. ध.
२.११-१७) इति स्मृतेः ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

ज्ञानफलस्य नित्यैकस्वभावता —

धर्माधर्मादिहेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इत्युक्तमनन्तरश्लोके ।
सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशी ? किमुत्पत्तिरिदानीं वस्तुसती सती ज्ञानेन
विच्छेत्स्यत इति ? नेत्युच्यते । परमार्थदर्शनेनानिमित्तस्य निरस्त-
धर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्य चित्तस्य येयमनुत्पत्तिरुक्ता मोक्षाख्या सा
नाऽऽगन्तुकी किं तु सर्वदा सर्वावस्थासु समा निविशेपाऽद्वया च ।
न हि समस्याद्वयस्य मुक्तामुक्तत्वविशेष उपपद्यते । विज्ञानात् पूर्वमप्य-
जातस्यैवानुपपन्नस्यैव सर्वस्याद्वयस्य चित्तस्येयमनुत्पत्तिः स्वभावभूता

ज्ञानेन प्रकाश्यते । तद् द्वयं निमित्तभूतं जन्म च फलभूतं चित्तदृश्यं हि यस्मात्, तस्मादित्यर्थः । अत्र ज्ञानात् पूर्वमपि अजातस्यैव सर्वस्य सत-
श्चित्तस्येयमनुत्पत्तिरिति कथम् ? पूर्वं जनिमत्त्वभावकोवेदं चित्तमसर्वं
चाऽऽसीत्, अत एव ज्ञानादूर्ध्वमियं तस्यानुत्पत्तिर्भोक्षाख्या अभिनवा
संजाता इत्येव किं न स्यात् ? — इत्याशङ्क्य चित्तस्याजाद्वयस्वभावत्वे
हेतुमाह 'चित्तदृश्यं हि तद्यतः' इति । तच्छब्देनात्र विज्ञानात्पूर्वं प्रतीतं
जनिमत्त्वमसर्वत्वं च परामृश्यते 'अजातस्यैव सर्वस्य' इत्यवधारण-
व्यापार्यम् । सामर्थ्यात् । तदुभयमपि चित्तदृश्यं हि यस्मात् तस्मात्
तदानीमप्यभूतमेव । 'चित्तदृश्यं न जायते' (४-२८), 'चित्तदृश्य-
मवस्तुकम्' (४-३३) इति च न्यायादिति भावः । तस्मादभूतानि-
निवेशमात्रकल्पितेन निमित्तभूतेन द्वयेन असर्वत्वं वा फलभूतेन जन्मना
जनिगत्त्वभावत्वं वा न क्षयशङ्कम् इति सम्यगेवोक्तम् अजातस्यैव सर्वस्य
सतश्चित्तस्येयमनुत्पत्तिरिति । तस्माद्येयं पूर्वमप्यजातस्याद्वयस्य चित्तस्या-
नुत्पत्तिर्नाम, सा समाद्भ्या कूटम्भैकस्यभावैव सर्वदा । न पुनः सा कदा-
पि ज्ञाने सति भवति, कदाचिद्वा ज्ञानात् प्राङ् न भवतीति मन्तव्यम् ।
अन्यथा हि भूतस्यापोद्, अभूतस्योत्पादयितुं च ज्ञानमिति दृष्टविरुद्धमेव
कल्पितं स्यात् । अज्ञानमप्यदभ्यं नास्ति ज्ञानं चानुत्पन्नं नास्ति नित्य-
समाद्वयस्वभाक्वाचित्तस्येत्येव सम्यग्दर्शनमिति भावः ॥ ७७ ॥

बुद्धाऽनिमित्ततां सत्तां हेतुं पृथग्गनामुवन् ।

वीतशोकं तथाऽस्त्रममभयं पदमश्रुते

॥ ७८ ॥

हेत्वभावः परमार्थबोधात् —

चित्तस्यन्दितमेवेदं सर्वम्, चित्तं च निर्विषयमद्वयान्वेति
यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां परमार्थरूपां
बुद्धा हेतुं च धर्माधर्मरूपं कारणं पृथग् देवादियोनिप्राप्तयेऽनामुवन्ननुषा-

ददानः । सति हि द्वये हेतुफलाभिनिवेशः फलार्थं च हेतुपादानम् । परमार्थदर्शनेन द्वयाभावे तु कुतो हेतुमुपादत्ते ? अतस्तदनुपाददानस्त्यक्त-
पुत्रवित्तलोकात्मकवाह्यपणः सन्नित्यर्थः । वीतशोकं तथाऽकामम् अभय-
मविद्यारहितं च पदमश्रुते । पुनर्न जायत इत्यर्थः । 'तत्र को मोहः कः
शोकः' (इं. ७), 'यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः,
(मु. ३-१-२), 'स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नस्तु इदं सर्वं प्रविलीयन्ति कामाः' (मुं. ३-२-२), 'अभयः ह वै
ब्रह्म भवति य एवं वेद' (वृ. ४-४-२३) इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ७८ ॥

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्तुभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

धर्माद्युपादाने कारणमज्ञानमेव —

अथ बुद्धैव हेतुं नामोतीति कुत एतदित्यत आह । अभूताभि-
निवेशाद् हि यस्मात् तच्चित्तं सदृशे प्रवर्तते । असति द्वये द्वयास्तित्व-
निश्चयोऽभूताभिनिवेशः । तस्माद्धि अविद्याव्यामोहरूपादभूताभिनिवेशा-
देव खलु सदृशे तदनुरूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । इदमस्तीदं प्राप्तव्यमनेन
हेतुपादानेनेति, इदमनेन हेतुपादानेन प्रहातव्यमिति वा । अतो वस्तु-
भावं स बुद्धैव द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवान् स धर्माधर्मोपादान-
शीलः, तदैव तस्मादभूताभिनिवेशविषयान्निस्तङ्गं सत् तच्चित्तं विनिवर्तते ।
न पुनर्हेतुपादानं करोतीत्यर्थः । वस्तुभावं च बुद्धैवेति पाठो यद्यस्ति
तदा द्वयवस्तुभिनिवेशाद्धि चित्तं प्रवर्तते, ततस्तदभावबोधादेव प्रवृत्ति-
विषयाद्विनिवृत्तिरिति युक्तमिति व्याख्येयम् ॥

चित्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिरप्यभूताभिनिवेशो द्रष्टव्यः —

अत्र यद्यप्यभूताभिनिवेशाद्धेतोः प्रवर्तते तदभावबुद्धेश्च
हेतोर्निवर्तत इत्यक्षरार्थः, तथापि बाह्ये वस्तुन्यभूते भूतत्वाभिनिवेशवत्

तत्र शोभनाशोभनत्वमतिरिष्टानिष्टत्वभावना, तत्र स्वात्मनो रागद्वेष-
वत्त्वाभिमानस्तत्तत्प्राप्तिपरिहारार्थं संकल्पः प्रवृत्तिश्चेत्येतत् सर्वमप्यभूताभि-
निवेश एव । एवं वस्त्वभावबुद्ध्या शोभनाशोभनाध्यासादिप्रहाणपूर्वकं
निवृत्तिरित्यप्यभूताभिनिवेश एवेत्यवगन्तव्यम् । 'चित्तस्थानुत्पत्तिः समाऽ-
द्वया' (४-७८) इत्यनेनैकवाक्यतायै । एवं समनन्तरपूर्वोत्तरश्लोकयोरपि
यथायथमभिनिवेशमात्रत्वेन सर्वमनुसंधेयम् । कल्पितसंवृत्यैव हि 'अभयं
पद्मश्रुते' (४-७७), 'निश्चला हि तदा स्थितिः' (४-८०)
इति चोच्यत इति ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

निःसङ्गचिन्तस्याजाद्वयात्मतैव —

तदेवं वस्त्वभावबोधान्निवृत्तस्य तत एव च तदभावदर्शनेन
विषयान्तरे तत्सदृशेऽप्रवृत्तस्य चित्तस्य तदा बोधकाले नित्योपरत-
स्वभावत्वेनावगतस्येत्यर्थः । चित्तस्य निश्चला हि सर्वविधचलनवर्जिता
नित्याचलस्वभावब्रह्मस्वरूपैव स्थितिर्भवति । यैषा ब्रह्मस्वरूपेण स्थिति-
श्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसधनलक्षणा स बुद्धानां परमार्थदर्शिनामेव हि
यस्माद् विषयः । न तु मिथ्यावस्त्वमिनिवेशिनामप्रबुद्धानामित्यर्थः ।
तेषां हि यच्चित्तगोचरं सांवृतिकं सद्वितीयं तदवयववैषम्यं गच्छज्जायते
चलति विनश्यति च । इदं तु बुद्धानां विषयभूतं यस्मात् तस्मात्
प्रकृत्यैव निरवयवमिति न कैश्चिदवयवैः कचिद्रूपि स्फुटतीति तदेतत् साम्यं
परं निर्विशेषमजमद्वयं च । यदुक्तम् 'अजातिं समतां गतम्' (३-३८)
इति तृतीये । नत्र तन्मनोनिग्रहफलतया निर्दिष्टम्, अत्र तु द्वया-
भावदर्शनफलतयेत्येतावान् विशेषः । अत्र विषयः स हि बुद्धानामिति
न काचित्समाधिदिशतिर्वर्ण्यते तत्र बुद्धा एव प्रभवन्ति प्रवेष्टुं नान्ये

नार्थम् (३-३६) । इह तु द्वितीयवस्त्वभावबोधान्निवृत्तस्य या स्थितिर्विश्व-
स्वरूपेण सा स्वयं प्रभाता भवति न, परावेक्षयेति ज्ञापनार्थमिति
विवेकः ॥

केनांचिदभिमतं पाठान्तरे श्लोकन्याख्या ---

अत्र केचिदाधुनिकाः कल्पयन्ति सौगतशास्त्रेऽतिप्रसिद्धो धर्मधातु-
शब्द एवायमत्र पृत आचार्येण । लेखकैस्तु मतान्तरशास्त्रापरिचयादेयं
द्वे पाठान्तरे विकल्पिते स्यातामिति । सत्यमेवमपि स्याददि कुत्रचिदपि
मूलकोशे पाठोऽयमुपलभ्येत । न तूपलभ्यते । अधाप्येषां कल्पना-
मसंभावितामपि संभावितामादाय झ्रमः । अत्रापि पाठे श्लोकात्पर्यं
भाष्यकारोक्तमेवेति पर्यवसास्यतीति । कथम् ? 'सकृद्विभातो द्वेधैष
धर्मधातुः स्वभावतः' इति, एष धर्मधातुः परमात्मरूपं सर्वाधारभूतं
वस्तु । स च सकृद्विभातः प्रकृतित एव नित्यप्रकाश इति न चित्त-
समाधानादिलभ्यप्रज्ञामपेक्षते । कुत एतत् ? अद्वयत्वात् । यथाह
वह्मराधिकरणे भगवान् भाष्यकारः 'एक एव परमेश्वरः कूटस्थानित्यो
विज्ञानधातुरविषया मायया मायाविवदनेकया विभाज्यते नान्यो विज्ञान-
धातुरस्ति' (मू. भा. १-३-२९) इति । इहाप्युक्तम् 'तत्साम्यमज-
मद्वयम्' (४-८०) इति । चित्तचेत्ययोर्लक्षणाशून्यत्वात्तानासित्वं चोक्त-
मेव । तस्माद्धर्मधातुरयमद्वयत्वात् स्वभावतो नित्यप्रकाशत्वाच्च स्वयं-
प्रभातं भवति, न तु कदाचिदपि परप्रकाशमित्यर्थः ॥

अत्र धर्मः परमात्मा । 'अणुरेव धर्मः' (का. १-१-२१) इत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् । तस्य धातुत्वं तु सर्वविकल्पानामात्मदत्त्वेन धारणात् ।
मूलभूतधातुवस्तुनीव स्वासाधारणस्वरूपधारणाच्च । अस्य धर्मधातोर्वेद-
वाद्यादृतशून्यत्वं तु सर्वथा नाशङ्कनीयम् । तत्कस्मात् ? अर्थाननुगमात् ।
'तयता भूतकोटिश्चातिमिचः (परमार्थकः) । धर्मधातुश्च फर्षायाः शून्य-

तायाः समासतः ॥ अनन्यथाऽविपर्यासस्तन्निरोधार्यगोचरैः । हेतुत्वाच्चार्य-
धर्माणा पर्यायार्थो यथाक्रमम् ॥ ’ (म. वि. सू. १-१५, १६)^१ इति हि
तेषां प्रक्रिया । तत्राऽऽर्यधर्माणां सम्यग्दृष्ट्यादीनां सम्यग्विमुक्ति-
पर्यन्तानां हेतुत्वाद्धर्मधातुः दृश्यतेति हि तेषामभिप्रायः । न त्विह
तादृशधर्माणां तद्वेतोर्वा पूर्णप्रकृतत्वमस्ति । न च ‘अजमनिद्रमस्वप्नम्’
इति विशेषणमर्हति दृश्यता । जीवानां स्वनादिमायया सुप्तानां
संवृत्या चित्ततद्दृश्यलक्षणधर्माभिनिविष्टानामग्रहणान्यथाग्रहणरूपनिद्रास्वप्न-
भाजा चित्तस्याजाद्व्यात्मताप्रबोधे सत्यनिद्रमस्वप्नं सत्त्वद्विभातं परात्मरूप-
मात्मतया स्वयं प्रभातं भवतीत्युपपन्नं यथोक्तं विशेषणम् । तस्माद्यथा-
व्याख्यात एव श्लोकार्थ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अजाद्वयस्वभावमेव तत्त्वं मिथ्याग्रहणावृतम्

सुखमाप्तिरित्ये नित्यं दुःखं विप्तिरित्ये सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानमौ ॥ ८२ ॥

नित्यप्रकाशरूपस्यापि मिथ्याग्रहणमावरणम् —

एवमुच्यमानमपि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं परमार्थतत्त्वं कस्मा-
लौकिकैर्न गृह्यत इति ? उच्यते । यस्माद् यस्य कस्य च धर्मस्याभूत-
द्वयवस्तुनो ग्रहेण ग्रहणावेशेन । मिथ्याभिनिविष्टतयेत्यर्थः । न हि
मिथ्याग्रहणं वस्तुत एव ग्रहणं भवेत् । तदेवं यस्यकस्यचिदपि द्वैतवस्तुनो
ग्रहणाग्रहेणैव मुख्यमनायासेनासौ आत्मा भगवान् नित्यस्वतन्त्रोऽद्वयो
देवो नित्यनिरावरणज्ञानस्वरूपोऽप्याश्रित्यते । आच्छाद्यत इत्यर्थः ।

१. भेदप्रेयसाद्यविरचिनगप्यान्तदिभाषागूत्रम्यमिदं श्लोकद्वयं श्रीविष्णु-
देवपरभट्टाचार्यकृताया आगमशास्त्रवृत्तेरुद्धृतम् । अधिकं तु तत्त एव (पृ. १७७)
अवगन्तव्यं जिज्ञासुभिः ॥

नेषेनेवांशुमान् । द्वयोपलब्धिमात्रनिमित्तं हि तत्र भगवत्प्रावरणं न
यवान्तरं वस्तुत एवाऽऽच्छादकसामग्रीसंपादनमपेक्षते । दुःखं च
विधियते प्रकटीक्रियते । नित्यप्रकटस्वरूप एव सन् मिथ्यावस्तुग्रहणामि-
नियेशप्रतिबद्धप्रकाश इवेत्यर्थः । यथाऽन्यासक्रमनसः पुरुषस्य कण्ठ-
चामीकरं प्रकाशमानमपि न प्रकाशते, तद्वत् । स्वयंप्रकाशमपि तत्त्वं,
परावप्रवणबुद्धीनां परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात्, 'दुःखं विधियते सदा'
इत्युक्तम् । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुधा उच्यमानोऽपि नैव शान्तुं
शक्य इत्यर्थः । 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो यक्ता
कुशलोऽस्य लब्धा' (का. १-२-७) इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्त्यस्तिनास्तीति नास्तिनास्तीति वा पुनः ।

चलस्तिरोभयाभावेरावृणोत्येव बालिष्ठः ॥ ८३ ॥

परीक्षकाणां मिथ्याग्रहणप्रकाराः —

मिथ्याग्रहणमात्रेणाऽऽस्ततत्त्वमाग्रियत इत्युक्तम् । तत्र सूक्ष्मदर्शि-
तया पण्डितत्वेन प्रकृतातानामपि परीक्षकाणां ग्रहा भगवतः परमात्मन
आवरणभूता एव किमुत प्राकृतानां भूदन्तानां बुद्धिकक्षणा इत्येवमर्थ
प्रदर्शयन्नाह अस्तीत्यादि । अस्तीति सत्तायुक्तमात्मानं कश्चिद्वादी प्रति-
पद्यते । नास्त्यित्यपरो वैनाशिकः क्षणिकविज्ञानवादी लोकायतिकश्च ।
'अस्त्यित्येके नायमस्तीति चैके' (का. १-१-२०) इति श्रुतेः ।
अस्तिनास्तीति स्यादस्ति स्यानास्तीति बद्धनपरोऽर्धवैनाशिकः सदसदुभ-
यात्मकतत्त्ववादी दिगम्बरः । नास्तिनास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी अस्तित्व-
नास्तित्वोभयरहितं निःस्वभावं निरुपाख्यं तत्त्वं प्रतिपद्यते । तत्रास्ति-
मात्रशून्यः । घटाद्यनित्यवस्तुलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः । सदा
निर्विशेषत्वात् । न हि नास्तितायाः सविशेषतोषपद्यते । अस्तिनास्तीति
तु चरत्स्थिरोभयरूपम् । नास्तिनास्तीति त्वत्यन्ताभावः । अस्तित्वादि-

सर्वप्रकारस्यापि निषेधान् । त एतेऽन्यादिभावाश्रयान्निराश्या अभूताभि-
 निवेशमात्रेण प्रत्यन्तमितसर्वविशेषे भगवति भान्तीति सर्वोऽपि मद-
 सदादिवादी भगवन्तमावृणोत्येव । आवृतं मनन एवेत्यर्थः । न हि
 स्यादंशुभिर्व्याप्तेन नैरेव च दृष्टिगोचरीभूतेन मेघेन वस्तुत एवांशुमान्
 आग्नियते । मेघच्छन्नदृष्टिस्तु मूर्धोऽंशुमन्तं स्वदृष्ट्यनुग्राहकमपि तं मेघ-
 च्छन्नं निष्प्रभं च यथा मन्यते, एवमस्तीत्यादिग्रहप्रतिबद्धबुद्धिर्वाव-
 दूको भगवन्तं निन्द्यमास्वरचैतन्यस्यभावं स्येन भासा सर्वव्यापकं सर्व-
 ग्रहावभासकं सर्वथा केनाप्यावरीतुमशक्यमपि सन्तं स्वमिथ्याग्रहेणावृतं
 कर्तुमीहते । अत उच्यते आवृणोत्येवेति । न याथातथ्येन पश्यतीत्यर्थः ।
 अतोऽयं बालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितमात्मानं मन्यते तथैव परि-
 गृहीतश्च कैश्चित्द्विनेयैः, तथापि बालिश एव परमार्थनस्त्वानवबोधात् ।
 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः' (मुं.
 १-२-८) इत्यादिश्रुते ॥

श्रौतारित्त्योपदेशस्तु कल्पितसंघृत्या --

ननु श्रुत्याप्रतिभावोऽभ्युपगत 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' (का.
 २-३-१३) इत्यवधारयन्त्या । तत्कथमस्तीति वादिनो बालिशत्वमिति ?
 नैव दोषः । अतस्मिन्वात् । न क्षन्तिभावनिष्ठेयं श्रुति । निर्विशेष-
 तत्त्वाधिगगावतारोपायत्वेन त्वस्तिव्यमुपदिशति । कार्यस्य जगतः सद्बुद्ध्यनु-
 गतत्वात्, कार्यप्रविलापनस्यान्तिवनिष्ठत्वाद्विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्य-
 मानाया बुद्धेः सत्प्रत्ययगर्भतयैव विलयाच्च सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिमि-
 रस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यसद्वादव्यावृत्त्यर्थमवधारयति, न त्वस्तिभाव एव
 परमार्थ इति । यदा तु निरुपाधिकमेव तत्त्वं निर्दिक्षति तदा नेति
 नेतीति सर्वविशेषनिराकरणेनैवोपदिशति । अत एवोदाहृतश्रुतिरप्याह
 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यमत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्व-
 भावः प्रसीदति' (का. २-३-१३) इति । अतो न विरोधः । तस्मा-

त्साधूक्तमस्तीत्येव दुराग्रहाविष्टो वादी वालिश एवेति । तदेवं
परीक्षकाणामपीदृशी मिथ्यादृष्टिः किमु वक्तव्यं स्वभावमूढानां बहिर्मुखानां-
जनानामित्यभिप्रायः ॥

लोकसंवृत्यपेक्षयैवास्तित्वादीन्यात्मतत्त्वावरणानि —

इदमत्र रहस्यम् । संवृतिर्द्विविधा । लोकसंवृतिः कल्पितसंवृति-
श्चेति । तत्र लोकसंवृतिर्मिथ्याबुद्धिपूर्वकेति तथा यत्र यत्रास्तित्वादिक-
मात्मनि सत्यमेवेति मन्यते तत्र तत्र भगवत्यावरणं क्रियते ।
कल्पितसंवृतिस्तु पण्डितैस्तत्त्वबोधनार्थमध्यारोपपवादन्यायमनुमृत्य स्वीकृता
नावरणाय भवति । सत्यत्वबुद्ध्यकल्पितसंन्यवहारमात्रत्वात् । तदत्र श्रुतौ
'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति तत्त्वभावे जिज्ञासुबुद्ध्यवतारार्थं कल्पितसंवृत्यैव
संन्यवहारो न त्वस्तित्व एव स्थिरीकारार्थः । 'नैव वाचा न मनसा'
(का. २-३-१२) इत्युपक्रमत्राधप्रसङ्गात् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्'
(का. १-२-१४), 'अशब्दमस्पर्शम्' (का. १-३-१५) इति च
सर्वावरणप्रतिषेधाच्च नायं भगवत्यावरणावह इति न दोषः । एवं
यत्राऽऽत्मन्येव सर्वमपि कल्पितमित्यभिप्रायेण भगवतः सर्वात्मत्वप्रदर्शनं
विवक्षितम् तत्र नास्तिशब्देनापि संन्यवहारो न दोषाय भवतीति बोध्यम् ।
कल्पितसंवृतिमात्रत्वात् । तद्यथा विष्णुपुराणे 'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि
विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ष्य' (वि. पु. २-१२-३८) इति । अतो
लोकसंवृत्यपेक्षयैवेवं वचनमाचार्यस्य 'अस्तिनास्तीत्यादिभिर्भगवन्तमावृणो-
त्येव वालिशः' इतीति सिद्धम् ॥ ८३ ॥

आत्मतत्त्वज्ञानी सर्वज्ञः कृतकृत्यश्च

कोऽथ्यथतस्त एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

भगवानामिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक्

॥ ८४ ॥

अस्त्यादिचतुष्कोटिवर्जितः परमात्मा ---

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पण्डितो भवतीति ? आह । एता उक्ताश्चतस्रः कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ताः अस्ति-
नास्तीत्याद्याश्चलादिभावग्रस्ताः । यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैर्मिथ्योपलब्धि-
निश्चयैः सदा सर्वदा आवृत आच्छादित अतस्त्वदृष्ट्या । तज्ज्ञावरणं तेषा-
मेव प्रावादुकानां तत्तदनुयायिनां च न तु सर्वेषां वादिनाम् । उक्तं हि
वैतथ्ये 'यं भावं दर्शयेद्यस्तु तं भावं स तु पश्यति' (२-२९) इति ।
न च वस्तुम्यार्थं तदावरणम् । यत्कारणं यासां ग्रहैर्यः सदाऽऽवृत
इव भवति स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिकोटिभिश्चतसृभिरप्यसृष्टः ।
अस्त्यादिसर्वविकल्पनावर्जित इत्येतन् । 'स एष नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो न
हि गृह्यते' (वृ. ३-९-२६) इत्यादिश्रुतेः ॥

प्रत्यस्तमितसर्वविशेष एवाऽऽत्मा मुख्यतो भगवान् ---

ननु 'ज्ञानशक्तिवैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि
विना हेयैर्गुणादिभिः ॥' (वि. पु. ६-५-७९) इत्यादिभिः श्लोकैर्हेय-
गुणैर्विनाभूतः सकलकल्याणगुणात्मक एव परमेश्वरो भगवच्छब्देन
परिभाषितः पराशरादिभिः । तत्कथमत्रास्तिनास्त्यादिसर्वविशेषवर्जितमपि
परमार्थतत्त्वं तच्छब्दशब्दत्वेन निर्दिशत्याचार्य इति ? नैष दोषः ।
सापेक्षत्वादुपचारात् । ज्ञानाद्यात्मभूत एव हि भगवान् सर्वशब्दप्रत्यया-
गोचरोऽपि सन्नज्ञानाशक्त्यादिविशिष्टसंसारिजीवापेक्षया ज्ञानादिकल्याण-
गुणवानिति संब्यवहियते गौण्या वृत्त्या । न तु वास्तविक एव गुणगुणि-
भेदोऽस्त्यत्र । तथा चोक्तं पराशरेण 'अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै
ब्रह्मणो द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥' (वि.
पु. ६-५-७९) इति । त्वदुदाहृतश्लोकेऽपि गुणगुणिभेदनिराकरणेन
ज्ञानादीन्येव भगवच्छब्दवाच्यानीत्युच्यते । 'विना हेयैर्गुणादिभिः' इति

चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वाद्देयैर्गुणक्रियादिभिः संबन्धेन विनैव तानि ज्ञानादीनि परमात्मनः स्वरूपभूतानि भगवच्छब्दशब्दिदानीति वदताप्येतदेव खलु पुष्टीक्रियते । सर्वात्मकत्वाच्च । सर्वात्मको ह्यसौ निर्विशेषो भगवान्, न ततोऽन्यत्सगुणब्रह्मशब्दवाच्यमप्यस्ति वस्तुतः । कल्पितसंवृत्या तूच्यते स एव सर्वगुणात्मकः स्वेच्छयैव सर्वदेहधारी च भवतीति । तदेव चाविद्याकृतनामरूपविशेषेण केनचिद्विशिष्टं रूपमुपासनायोपदिश्यते श्रुतिस्मृतिषु मन्दमध्यमाधिकार्यनुग्रहार्थमित्यन्यदेतत् । अत एवाह पराशरोऽपि 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः । इच्छागृहीतामिमोरुदेहः संमाधिताशेषजगद्धितो यः ॥' (वि. पु. ६-६-८४) इति । अतः सर्वमनघदम् ॥

निर्विशेषात्मदर्शी सर्वज्ञः—

य ईदृशो भगवान् येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तोपदिष्ट औपनिषदः पुरुषः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (वृ. ३-९-२६) इति श्रुतेः । स सर्वदृक् सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः । अजाद्वयात्मा हि सर्वम् । तेन तद्वर्णी सर्वद्वगिति युज्यत इति भावः ॥ ८४ ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्वां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

ब्रह्मज्ञानी कृतकृत्यः—

एतां कृत्वां । सर्वविषयत्वात् । न तु कपिलबुद्धादिवदनात्ममात्रज्ञत्वादकृत्त्वामिति भावः । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुं. १-१-३) इति परमात्मविज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वासिध्वयणात् । तदेव कृत्वां सर्वज्ञतां प्राप्य । अत एवाद्वयं ब्राह्मण्यं पदं प्राप्य । 'य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्मात्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः' (वृ. ३-८-०) इत्यात्मविज्ञानेन मिथ्याग्रहविषयं संसारलोकादतीत्यैव ब्राह्मण्याय-

धारणान् । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' (वृ. ४-४-२३) इति च
 नेतिनेत्यादिलक्षणब्रह्मविद् एव ह्यनिवृद्धिरहितनित्यमहिमत्वेन मुख्य-
 ब्राह्मण्यविज्ञापनाच्च । कीदृशं च पदम् ? अनापन्नादिमध्यान्तम् । आदि-
 मध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिज्या अनापन्ना अप्राप्ताः, न विद्यन्ते, यस्याद्वयस्य
 पदस्य तदनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदं स्वरूपभूतम् । तदेव प्राप्य
 लब्ध्वाऽन. परम् आत्मलाभादूर्ध्वं किमितीहते चेष्टते ? नैव चेष्टते
 निष्प्रयोजनत्वादिन्यर्थः । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
 किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेन् ॥' (वृ. ४-४-१२) इति
 श्रुतेः । 'आत्मलाभाय परं विद्यते' (आ. सू. १-८-२२-१), 'नैव
 तस्य कृतेनार्थः' (गी. ३-१८) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ ८५ ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं चिद्वान्शमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

शमादीनामपि विदुषोऽकर्तव्यता —

ननु 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिधुश्चद्वाविचो भूत्वाऽऽ-
 त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्' (वृ. मा. ४-२-२८) इति श्रुत्यवगतस्य
 शमादेः 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा' (गी. १३-११) इति
 स्मृत्यवगतस्य चामागिःवादेरवश्यकर्तव्यत्वात्तदर्थमीहा स्याद्विदुषोऽपि ।
 अन्यथा यथेष्टचेष्टावृत्तिरिति चेत् । नैवम् । यतो विप्राणां ब्रह्मज्ञाना
 ब्रह्मविदा विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकम् । यदेतदात्मस्वरूपेणाव-
 स्थानम् । एष हि विनयः । शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक
 उच्यते । दनोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात् स्वभावत एव चोपशान्त-
 रूपत्वाद् व्रजणः । न ह्यज्ञस्येवेन्द्रियाणि विषयेषु रागद्वेषयुक्तान्यद्वयब्रह्म-
 विदो मनः प्रसभं हरन्ति येन तज्जयार्थं प्रयत्नोऽपेक्ष्यः स्यात् । ब्रह्मविद्धि
 ब्रह्मैव नश्यति । स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद् व्रजणः कुतः शमदमादि-

संपादने यतः काङ्क्षितञ्च स्यादिति । एवं यथोक्तमद्वयं स्वभावोपशान्तं
 ग्रन्थं विद्वान् शममुपयान्ति स्वामाविकीं ब्रह्मस्वरूपमेव ववेत् । ब्रह्म-
 स्वरूपेणैवावतिष्ठत इत्यर्थः । 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः
 समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति' (बृ.
 ४-२-३) इति श्रुतेः । न च यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गोऽस्ति विदुषः ।
 अनात्मन्यात्माभिमानस्य प्रवर्तकहेतोरभावात् । 'आत्मन्येवाऽऽत्मानं
 पश्येत्' इति माध्यन्दिनश्रुतिरपि ब्रह्मचित्तवमावप्रतिपादनपरतयैव
 व्याख्येया । विदुषोऽनियोज्यब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । योऽपि 'शमदमा-
 युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेः' (अ. सू. ३-४-२८) इति विध्यभ्युपगमः
 सूत्रकारस्य, सोऽपि मुमुक्षूणां ब्रह्मविद्यार्थिनां विद्वद्ब्रह्मभूतान्येव सन्ति
 शमदमादीनि साधनानि भवन्तीति ज्ञापनार्थ एव न तु विदुषोऽपि
 कर्तव्यताशेषसद्भावज्ञापनार्थः । सर्वत्र ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि
 यानि तान्येव साधनानि विधीयन्ते मुमुक्षूणाम् । बलसाध्यत्वात् ।
 अतस्तस्मादिति प्रकृतविद्याप्रशंसापरिमहमाश्रित्य पक्षे विधिकल्पनं न
 विरुध्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

स्वप्रक्रिया संक्षेपतः

सर्वस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

अवस्तवनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं हेयं च विज्ञेयं सदा शुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ग्रन्थसंबन्धः —

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात् संसारकारणानि रागद्वेषादिदोषात्पदानि
 प्रावादुक्तानां दर्शनानीत्यतो मिथ्यादर्शनानि तर्नाति तद्युक्तिभिरेव

दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद् रागादिदोषानास्पदं शिवं स्वभावशान्त-
मजाद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमिति प्रतिपादनेन यदादौ प्रतिज्ञातम्
'अविवादोऽविरुद्धश्च' (४-२) इति तदुपसहृतम् । अथेदानीं स्वप्र-
क्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः । स्वप्रक्रिया च जागरिताद्यवस्थाविमर्शनरूपा ।
तद्वारम्भप्रयोजनं चात्र युक्तिसिद्धं यदेतद्व्याहृतं तत्त्वम्, तद्वेदान्त-
प्रमाणगम्यं सार्धत्रिकानुभवारूढं न तार्किककल्पितप्रधानपरमाण्वादिवत्पुरुष-
सत्यभ्यूहमात्रसिद्धमिति प्रदर्शनम्, युक्तिप्रधानस्याप्यस्य प्रकरणस्यागम-
प्रकरणेन श्रुत्युपदेशविवरणप्रधानेनैकवाक्यताप्रदर्शनं च सर्वशान्मार्थोप-
सहारार्थमित्यवधेयम् ॥

परमार्थनिर्धारणोपायत्वेन लौकिकाद्युपन्यासः --

सयम्नु । सवृत्तिसत्ता वस्तुना ग्राहेण सह वर्तत इति । तथा
सोपलम्भ च उपलम्भ उपलब्धिर्ग्रहणम् । तेन सह वर्तत इति सोप-
लम्भं च । यदेवंरूपं द्वयं शास्त्रं शिष्यः शास्त्रेत्येवमादिसर्वाविद्या-
व्यवहारास्पदं द्वैतं ग्राह्यग्राहकलक्षणं तल्लौकिकम् लोकादनपेतम् ।
जागरितमित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । न तु
परमार्थत एव सवस्तु जागरितम् । उक्तं हि 'योऽस्मि कल्पितसंवृत्त्या
परमार्थेन नास्मदसौ' (४-७३) इति । अवस्तु । सवृतेरप्यभावात् ।
सोपलम्भं च । असत्यापि वस्तुनि वस्तुवदुपलम्भतमुपलम्भः । तेन सह
वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं वासनामात्रं जागरितान् स्थूलात्
सर्वप्राणिमाधारेणात् प्रविविक्तमिति शुद्धं लौकिकमिष्यते इत्यत्र द्रष्टव्यः ।
अत्र जागरितस्य स्थूलत्वं सर्वमाधारणत्वं च, स्वप्नस्य तु तदपेक्षया
प्रविविक्तत्वं केवलत्वं स्वप्नद्वेगेकदृश्यत्वं नैत्येतत् सर्वं जागरितप्रधान-
संवृत्येति न प्रस्यतव्यम् । सवृत्तिसिद्धमवस्थात्रयस्य परमार्थदर्शनोपाय-
त्वेनाशेषान्नामात् ॥

अथ सुषुप्तस्वरूपं वर्ण्यते । अस्तत्त्वनुपपत्त्यं च ग्राह्यग्राहकोभय-
वर्जितम् । अत एव लोकोत्तरं लोकार्तातमुच्यते । ग्राह्यग्राहकविषयो
हि लोकः । लोक्यत इति लोक्यतीति च लोकोत्तरः । तदभावाद्लोकोत्तरं
सर्वप्रपञ्चप्रवृत्तिबीजम् । सुषुप्तमित्येतत् ॥

लौकिकादिशब्दैः स्थान्यपि ग्राह्यः —

अत्र लौकिकादिशब्दा न केवलजागृतादिस्थानमात्रवाचकाः ।
किं तु स्थानस्थान्युभयनिर्देशार्था इति मन्तव्यम् । 'ग्रामं च न प्रविशेत्'
(गौ. ध. १-४-३२) इति निवासनिवास्युभयविवक्षया प्रयुक्तग्राम-
शब्दवत् । स्थानिन आत्मनः परमार्थस्वरूपनिर्धारणोपायत्वेन हि
लौकिकाद्युपन्यास इति । अत आह इति स्मृतमिति । एवं स्मृतं सोमार्थं
परमार्थतत्त्वमित्यर्थः । कथम् ? ज्ञानं लौकिकं शुद्धलौकिकं लोकोत्तरं
च येन ज्ञानेन करणनिरपेक्षेण साक्षादनुभवरूपेण निर्विकल्पकेन ज्ञायते
तज्ज्ञानम् । ज्ञेयम् एतान्येव ग्रीणि लौकिकादीनि । एतद्व्यातिरेकेण
ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वस्य हि सार्वाधैविकस्य प्रपञ्चस्य लौकिकान्तर्गतत्व-
मुक्तमागमे । तथा न सांख्यादिसर्वप्रावादुक्तकल्पितवस्तुन्तेऽप्यत्रैवावस्थात्रये
फलम्बमानत्वादेतद्व्यातिरेकेणानुपपत्तिरतदेव ज्ञेयम् । एतस्मिन् ज्ञाते सर्वस्यापि
तत्त्वं ज्ञातं भवेदिति । विज्ञेयमस्यैव लौकिकादित्रयस्य परीक्षणेन निचाग्यं
परमार्थसाध्यम् । तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । तदेतदलौकिकादि-
विज्ञेयान्तनुणयोपेयभूतं सदा सर्वदा बुद्धैः परमार्थदक्षिभिर्ग्रेहादिभिः
प्रकीर्तितम् ॥

अत्र लौकिकादिशब्दा न योगाचारसंमतज्ञानपराः—

अत्र योगाचारमोक्षीदृष्टा लौकिकादिज्ञानत्रयपरिभाषा नाकाङ्क्षया ।
ते हि लौकिकशुद्धलौकिकलोकोत्तरभेदेन त्रिविधं ज्ञानमिच्छन्ति । तत्र
लौकिकं सर्वलोकसाधारणं ग्राह्यग्राहकविषयम् । शुद्धलौकिकं तु पर-

तन्त्रस्वभावविषयम् । लोकोत्तरं पुनर्ग्राहकचित्ताभावे धातार्थानुपलम्भे च सति निर्विकल्पम् । लोकादुचीर्णं हि तदिति वर्णयन्ति । तत्र हि विज्ञप्तिमात्रप्रविष्टयोगिनः फलसंपत्तिरुद्भाविता^१ । अत्र पुनस्तुरीयविज्ञेयप्रतिपत्त्युपायन्वेन लौकिकस्यवस्थात्रयस्य ज्ञेयं तज्ज्ञानं च प्रतिपिपादयिषितमित्यन्यदेव प्रस्थानम् । 'द्वयं लौकिकमिष्यते', इत्यादिज्ञेयस्वरूपोपन्यासात् । 'ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयम्' इत्यवस्थातज्ज्ञानोपायव्यतिरेकेण विज्ञेयस्य विस्पष्टमुपस्थापनात् । 'स आत्मा स विज्ञेयः' (मं. ७) इति हि तुरीयस्य विज्ञेयत्वमवगतं श्रुत्या । नटेवेह प्रत्यभिज्ञाप्यते विज्ञेयमिति । न च योगाचारिर्ग्राहकचित्तादन्यद्विज्ञेयमुगरीक्रियते । सक्लेशविमुक्तमेव तु चित्तमालयविज्ञानापरस्परं निर्विकल्पकेनाद्वयज्ञानेनानामवधुवरूपतामापद्यत इति हि तेषां मतमिति ॥

ननु जागरितादिस्थानत्रयं वेदान्तविद्भिः प्राक्तनैर्लौकिकादिशब्दैर्व्यपदिष्टं न कचिद्दृष्टचरम् । लौकिकादिपरिभाषा तु बौद्धग्रन्थेषु प्रचुरा । तत्र किमित्येवमाचार्योऽश्रुतसंज्ञाकरणेन श्रोतृन् व्यामोहयतीति' अत्रोच्यते । लौकिकादिशब्दान्तायद् दौर्गिकत्वाद् यत्रकुत्रचिदपि लोकसाधारणत्वाद्योगात् प्रयोक्तुं शक्यन्ते । न च ते कचिद् रुद्धाः । या तु योगाचाराणां रुद्धिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न सार्वत्रिकी भवितुमर्हति सत्यामप्यन्यथोपपत्तौ । न चात्र ज्ञानविभागः प्रस्तुतः प्रपञ्चितपूर्वो वा । श्लोकयोर्ज्ञानज्ञेयाभ्यामुपायभूताभ्यां विज्ञेयनिर्धारणं तु प्रत्यभिज्ञादते । न चाकस्माद् योगाचारप्रक्रियाया अत्र प्रवेशावसरं पश्यामः । आद्यप्रकरणगतावस्थात्रयोपायगम्यतुरीयज्ञापनेनोपक्रान्तेनास्थोपसंहारस्यैकवाक्यत्वे सम्भवत्यप्रकृतप्रक्रियान्तगनयनस्यान्याय्यत्वात् । न च लोकशब्दोऽवस्थावाचकत्वेनात्यन्तमपरिचितो वैदिकानाम् 'स समान सल्लभौ लोकावनु-

संचरति' (वृ. ४-३-७) इत्यवस्थाद्वयद्वष्टान्तादानदर्शनात् । 'एषोऽस्य परमो लोकः' (वृ. ४-३-३२) इति सुषुप्तेः परमलोक्त्वेन परामर्शदर्शनाच्च । न च लौकिकादिशब्दानां जागरितादिषु प्रवृत्तिनिमित्ताभावः । जागरितादिषु सर्वलोकसाधारणत्वप्रदगोक्तसंवेद्यत्वसर्वलौकिकव्यवहारोत्पीर्णत्वानां सार्वत्रिकानुभवसिद्धत्वात् । प्रत्युत परपक्षे परतन्त्रपरिनिष्पन्नयोः शुद्धलौकिकलोकोत्तरज्ञानगोचरत्वस्य वैयक्तिकानुभवमात्रसिद्धतया विबाधपदारूढत्वोपपत्तेर्लौकिकादिशब्दास्तात्र न तथाऽऽज्ञस्येनान्वर्था यथाऽज्ञात्पक्षे इति सूत्रितुमाचार्यस्यायं लौकिकादिशब्दानां स्थानत्रयपरत्वेन प्रयोगः सामिप्राय दत्यनवद्यम् । यः पुनः सदा बुद्धेः प्रकीर्तितमिति बुद्धशब्दप्रयोगः स तु त एव परमार्थबुद्धा ये यथोक्तज्ञानश्रेयविश्रेयविभागज्ञाः, न तु ये योगादिना लोकोत्तरप्रज्ञत्वमात्मनि संभावयन्तीत्यभिप्रायकः । 'एतद्वै जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ एतद्बुद्धा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥' (मो.प. २४९-१०, ११) इति स्मृतेः, इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८७-८८ ॥

स्थानत्रयविज्ञानात् सर्वज्ञता

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधिपः ॥ ८९ ॥

ज्ञानादित्रयविवरणम् —

लौकिकाद्युपायेन तुर्यविज्ञाने जाते किं स्यादिति ? उच्यते । ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे क्रमेण विदिते सर्वज्ञता भवतीति संबन्धः ॥

ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपमिति केचित् । तत्र । लौकिकादिविषयत्वात् । लौकिकं हि तावद्वाचस्प्रादृक्लक्षणम् । अतस्तज्ज्ञानं न तदेकदेश-

ग्राहकमनोरूपं भवेत् । तथा हि । बाह्येन्द्रियरूपं ग्राहकं शब्दादिबाह्य-
ग्राह्यविषयकम्, आन्तरमुखदुःखादिविषयकं त्वान्तरं मनोरूपमिति स्थिते
सर्वबाह्याध्यात्मिकग्राह्यग्राहकसमुदायलक्षणस्य लौकिकस्य ग्राहकं न तदेक-
देशभूतं मन इति शक्यं कल्पयितुम् । इन्द्रियमनोव्यतिरेकेण तु लौकिक-
स्थानमात्रग्राहकं साक्षादनुभवरूपं निर्विकल्पकं ज्ञानमपि विद्यत इति
सर्वेषां नः स्वमवेद्यमेतत् । एवं शुद्धलौकिकलोकोत्तरग्राहकमप्येतादृशानु-
भवरूपमेव ज्ञानम् । तच्च ज्ञानं यद्यपि न मनोवृत्तिवत्स्विशेषम्, तथापि
शेषोपाधिर्नैव विध्येन तस्यापि त्रैविध्यमुपचर्यते 'ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये' इति
त्रिविधशब्दस्य मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयित्वं स्वीकृत्य । 'क्रमेण विदिते'
इति वेदनं तु मनोवृत्तिरूपमेव ज्ञानज्ञेयोभयविषयकमित्यवगन्तव्यम् ।
'क्रमेण' इति विशेषणान् ॥

वेदने क्रमः—

अथात्र कोऽयं क्रम इति ? उच्यते । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् ।
तस्य समष्ट्युपाधिमान् वैश्वानर इति ज्ञानं लौकिकवेदनम् । तदभावेन
पश्चाच्छुद्धं लौकिकम् । लौकिकशुद्धलौकिकयोर्वैतथ्योक्तयुक्त्या सर्वममता-
ज्ञानेन लौकिकस्याभावः स्यात् । तेनोभयोरपि स्थानयोः सममेव वैतथ्य-
मित्यध्यवसायस्तदुपहितस्य तैजसत्वनिश्चयश्च शुद्धलौकिकवेदनम् । तत-
स्तदभावेन लोकोत्तरम् । शुद्धलौकिकस्य मिथ्यात्वे हि निश्चिते तस्य लोको-
त्तरेण तुल्यत्वमेव भवति । द्वितीयप्रतीत्यप्रतीत्योगन्मन्यकिञ्चिदस्त्वान् ।
लोकोत्तरे च लोकेस्वरूपव्यभिचारोऽपि भवतीति तदभावो निश्चितः ।
लोकोत्तरस्य तु स्थाननाममात्रमवशिष्यते । स्थानिभूतात्मन्यतिरेकेण पष्टे-
न्द्रियविषयकल्पनवत्तमम् । इदमेव हि लोकोत्तरत्वं नान यत्तत्र लोकः
सर्वे आन् इति । लौकिकादिप्रपञ्चमात्रमावस्तु तस्मिन् कल्पना-
मात्रं यथा लौकिकशुद्धलौकिकमित्यर्थं कार्यकारणत्वं च
सांवृत्तिकं न घटनां प्राह । तदेवं लौकिका-

दीनामभावेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशङ्को भवति । सत्यपि लौकिकादि-स्थानानामितरेतरव्यभिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यान्यमिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽनेऽभये कार्यकारण-भावस्यान्य आत्मन्दागमादिप्रकरणत्रयोक्तनीत्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिवेदिनः स्वयं सर्वज्ञता —

तदेतत्तुर्यज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वध्यासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञस्तुर्य आत्मा । तद्भावो हि सर्वज्ञता । इहासिँल्लोके न शरीरपातोऽयं भवत्यस्य महाभियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्लघुम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भक्तीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकालपरिच्छिन्नेत्याशङ्क्येत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कूटस्थनित्यैव भवतीति । सकृद्विदिते स्वरूपे तादृशज्ञानस्यात्मस्वरूपादनन्यस्य व्यभिचारायावादित्यर्थः । न ह्येतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तः, श्रुतिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुकानां योगसिद्ध्यादिज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति श्रुतम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भसिद्धिः स्मृतः

॥ ९० ॥

दीनामभावेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशब्दो भवति । सत्यपि लौकिकादि-स्थानानामितरेतरव्यभिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याव्यभिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽजेऽभये कार्यकारण-भावशून्य आत्मन्यागमादिप्रकरणत्रयोक्तनीत्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिवेदिनः स्वयंसर्वज्ञता ---

तदेतत्तुर्यज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञस्तुर्य आत्मा । तद्भावो हि सर्वज्ञता । इहास्मिंलोके न शरीरपातोत्तं भवत्यस्य महाधियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्ह्ययम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मयस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भवतीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकालपरिच्छिन्नेत्याशङ्क्येत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कूटस्थानित्यैव भवतीति । सकृद्विदिते स्वरूपे तादृशज्ञानस्मात्स्वरूपादनन्यस्य व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न ह्येतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तः, भूमिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुकानां योगसिद्ध्यादिजज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति वृक्तम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

ज्ञानाङ्गोपदेशः —

‘त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते’ (४-८९) इति लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशात् परमार्थान्वित्यशङ्का माम्भूदित्याह । हेयज्ञेयाप्य-
पाक्यानि । हेयानि लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्य-
सत्त्वेन रज्ज्वा सर्पवत् प्रविलयनेन हातव्यार्नात्वर्थः । ‘क्रमेण विदिते’
इत्यत्रापि न निर्भरः । तत्र तत्रैव स्थाने चिद्व्यासत्वेन चिदाभास्यत्वेन
च चिदूपात्मनोऽप्यतिरिक्तमिदं स्थानमिति निश्चयेनापि सूक्ष्मदृशां
तत्तद्दानेन तुरीयतत्त्वनिर्धारणसम्भवात् । वैश्वानरस्य हि जागरितोप-
हितस्य जागृतप्रविलयेन तुरीयत्वावगमे सति स्थानान्तरकल्पनानुपपत्ते-
रन्तदभावनिर्धारणाय न यत्नान्तरमपेक्ष्यते । तथापि मन्दमध्यमधिया-
मनुमहार्थं यथाप्रसिद्धक्रमेणैव स्थानप्रविलयः श्रुत्योपनिश्चय इति
बोध्यम् । ज्ञेयमिह श्लोके चतुष्कोटिर्यजितं परमार्थतत्त्वं तुरीयं
विवक्षितम् । ‘एतज्ज्ञेयं निन्यमेवाऽऽत्मसस्थम्’ (श्वे. १-१२) इति
श्रुतेः । आप्यान्यासव्यानि त्यक्तवाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्य-
मौगाल्यानि माधनानि । ‘तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विदं बाल्येन
तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विधाथ मुनिः’ (वृ. ३-५-१)
इति श्रुतेः । तत्र पाण्डित्यमाचार्यागमाभ्यामात्मविज्ञानप्राप्तिः । बाल्यं
च ज्ञानबलभावेनावस्थानं बालवद्भ्रमदर्पादिराहित्येन स्थितिश्च । मौनं
त्वात्मचिन्तननिष्ठेत्यान्याप्यानि । पाक्यानि कषायाभ्यानि पक्तव्यानि
रागद्वेषमोहादयो दोषाः । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यान्यमयाणतः
प्रथमतः परमार्थतत्त्वप्राप्त्युपायत्वेन विज्ञेयानि ॥

ज्ञानोपायानां कल्पितसंवृत्त्युपदेशः —

तेषां हेयादीनां मध्येऽप्यत्र विज्ञेयान् परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं
वर्जयितुं त्रिविधिं हेयाप्यपाक्येषु उपलम्भ उपलम्भनमविधाकल्पना-

मात्रत्वम् । त्रिप्यप्यविशेषलभ एव स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । न परमार्थ-
सत्यतां प्रमाणमित्यर्थः । 'आस्तावत् निहुते यतः । सर्वमग्राहभावेन'
(३-२६) इत्युक्तनीत्याऽत्राप्यधरोपदृष्टिमाश्लेष्टं हेयादीनां कल्पित-
संगृह्यैव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विज्ञानपक्षे जाते त्वणोवत् इत्यविरोधोऽव-
गन्तव्यः । विज्ञेये तुर्ये विज्ञेयत्वं स्वप्रयाणजो भवति । विज्ञाते सति
विज्ञातुरेव तुर्यस्येनाध्यवसायादिति विशेषः ॥

हेयज्ञेयादिशब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्यूहमात्रम् --

अत्र हेयज्ञेयाप्यशब्दप्रयोगादग्रयाणशब्दोपादानाच्च माहायानिक-
प्रसिद्धाः परिकल्पितपरतन्त्रस्वभावादयो नै शब्दैर्ग्राह्या इति केयाचि-
दभ्यूहोऽभ्यूहमात्रम् । तेषामिह वेदान्तप्रकरणेऽप्रकृतत्वादनुरूपयोगाच्च । न
हि हेयज्ञेयाप्यशब्दादानमात्रेण सर्वत्रापि हेयादीनि तान्येव भवितुमर्हन्तीति
शक्यं नियन्तुम् । न हि येनकेनचन प्राकृतजनेनापि 'कापथो हेय-
मुपथो ज्ञेयोऽनुसर्तव्यश्च ग्रामश्च प्राप्य' इति व्यवहर्तुं न शक्यते । न च
हेयादिशब्दास्तथा तेन प्रयुक्ता इत्यन्येनान्यार्थे न प्रयोक्तव्या भवेयुः ।
प्रचुरश्च प्रयोगो हेयादिशब्दानामध्यात्मग्रन्थेषु मुक्तिमार्गप्रकाशकेषु ।
तद्यथा सन्न्यद्वातिप्रकरणे भगवत्पादा एव तावदेतं श्लोकं न्यमान्तुः ।
'बन्धं मोक्षं च सर्वं यत् इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च । ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं
परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ॥ विशयैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोक-
मोहावतीतः । सर्वज्ञः सर्वकृत्याद्भवभरहितो ब्राह्मणोऽब्रह्मकृत्यः ॥'
(उप. १७-८२) इति । न च लौकिकादिज्ञानतज्ज्ञेयवेदनमात्रेण सर्वज्ञता
भवतीति सुगतैरङ्गीक्रियते, यथात्र । अतो यत्किंचिदेतदुक्तमिति ॥ ९० ॥

शास्त्रार्थोपसंहारः

प्रकृत्पाऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किचन ॥ ९१ ॥

आत्मनानात्वं गां वृत्तिकमेव —

एवं यन्मन्त्रोत्पत्तिमिः स्वप्रक्रियाया चात्राद्वयान्मेव परमार्थ इन्द्रियगमिनम् । अथेदानीं मरुत्तुगामार्थमुत्पत्तिं विन्दन् आदौ तदवस्थानानात्वं प्रत्याचष्टे । यत्र स्वप्रक्रियायां लौकिकादिस्थानभेदेन स्थानानात्वं व्याप्येने न दृष्टव्यमिति । नैवं मन्त्रस्य लौकिकादिस्थानोत्पत्तिरपि धर्मा आत्मानो यन्मुन एव नानाभूता इति, स्थानभेदाच्च विश्वतैजसादिस्थानानामपि भेदः स्यादिति वा । यन्काणं तद्वर्माणं नानात्वं स्रष्टुत्कल्पिनोऽपि कल्पनमेव न यन्मुनः कार्यकरणसंघाता लौकिकादिस्थानानि वा मन्त्रि । अनः कल्पिनसंघट्टय लौकिकाद्युपन्यस्यं तत्त्वदर्शनोपायत्वेन । परमार्थमस्तु सर्वे धर्मा आत्मानः प्रकृत्या स्वभावनः आकाशादिवन् सूक्ष्मनिर्जनसर्वगतश्चैराकाशतुल्याः । आकाशतौल्योक्तिरपीयं निरतिशयसौक्ष्म्यादिविज्ञापनार्थं न स्वाकाशममत्वमेवामिप्रेत्य । आकाशस्यापि कारणत्वाद्वात्मन इन्द्रियवेद्यम् । एवमाकाशतुल्या अनादयो नितराश्च ज्ञेया सर्वे धर्मा सुमुक्षुभिः । बहुवचनप्रयोगकृतां भेदाशङ्का कष्टरवेग निराकुर्वन्नाह । विद्यते न हि नानात्वमिति । कचन कस्मिंश्चिदपि कालेऽवस्थाया वा किञ्चिद्गुणात्रनपि तेषां नानात्वं न विद्यते । भेदप्रतिभासम्योपाधिकृतत्वादुपाधीना चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति भावः ॥

अत्र धर्मशब्दो विशेषणो जीववाची —

यद्यप्याचार्येण धर्मशब्द आत्मस्विव बाह्यपदार्थेष्वपि प्रायेण प्रयुक्तो दृश्यते, तथाप्यत्राऽऽत्मनानात्वमेव विशेषणो निराचिकीर्षितमिति प्रकरणबलादवगम्यते । 'आदिवुद्धा' इत्युत्तरश्लोकाच्च । जीवनानात्वमेव ह्यत्र विशेषणो निराकरणीयमजाद्वयात्मप्रबोधार्थम् । 'न कश्चिज्जायते जीवः' (४-७१) इति चोक्तम् । 'उपासनाश्रितो धर्मः' (३-१) इत्युपक्रम्य 'न कश्चिज्जायते जीवः' (३-४८) इत्युपसंहारादद्वैते तदेक-

वाक्यतयै चात्र धर्मा मुख्यतो जीवा एव ग्राह्या इति गम्यते ।
 जीवनानात्मनिषेधार्थं तदुपाधिभूतकार्यकरणसंघातनिषेधोऽप्यर्थाक्षिप्त इति
 धर्मशब्दस्य बाह्यार्थवाचित्वमपि प्राप्तं नास्माभिर्वार्यते । अत्र श्लोके
 'कचन' इत्यद्वैतात्मावस्थायां संवृत्तिप्राप्तजीवावस्थायां वेत्यर्थः । 'किंचन'
 इति च परमात्मापेक्षयाऽन्वेष्येति वा पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वेत्यर्थः ।
 सर्वधर्माणां स्वाममादिकादिधर्मवदसत्त्वात् कचन किंचन नानात्वं
 नैव विद्यत इति वाक्यार्थोऽवसातव्यः । उक्तं हि वैतथ्ये 'नाऽऽत्म-
 भावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन । न पृथङ् नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो
 विदुः ॥' (२-३४) इति ॥ ९१ ॥

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आत्मनां ज्ञेयत्वमपि सांघृतिकम् —

आकाशवज्ज्ञेया इत्युक्तेः पारमार्थिकमेव धर्माणां ज्ञेयत्वमिति
 मा भूत् कस्यचिन्मतिरित्याह । यस्माददिवुद्धाः आदौ बुद्धाः प्रकृत्यैव
 स्वभावात् एव बुद्धाश्चित्प्रकाशस्वरूपाः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सचिता
 एवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्मा सर्व आत्मानः । ॥ च
 तेषामज्ञातत्वं कचन विद्यते । येन तदज्ञानविनाशाय ज्ञानापेक्षया
 तेषां ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः । न च सदिद्यमानस्वरूपता, एवं वा नैवं
 ज्ञेयं । यतः सुनिश्चिताः । नित्यनिश्चितस्वरूपा इति न तेषां निश्चयः
 कर्तव्यो भवेदित्यर्थः । न हि ज्ञानस्वरूपेऽज्ञानं संशयो विपर्ययो वा
 संभवति येन ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः ॥

स्यात्मनो सुनिश्चितत्वज्ञानेनैव मुक्तिः —

यस्य मुमुक्षुरेवं यथोक्तप्रकारेणाऽऽदिवुद्धोऽहम्, अमी च सर्वे
 धर्मा आदिवुद्धा एवेति सुनिश्चिताः सर्वे वयमजात्मरूपेणेति क्षान्तिर्बोध-

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा — यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्यार्थं परार्थं च — इत्येवं भवति । ज्ञानाविषयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसांवृतिकं न विद्यते नित्यज्ञानरूपस्य ममेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव मुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां नित्यशान्तत्वम् —

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽस्मनीत्याह । यस्माद्वादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं शिवमद्वैतम्' (मां. ७) इति
श्रुतेः । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव मुनिर्वृताः सुष्टूपरतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह — सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्वृततामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयब्रह्माभिन्नत्वात् । कथमेतसंभवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्ना समाश्चाभिन्नाश्चाद्वयात्मरूपेण
न तेषांगुत्तममध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्या नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थ-
वत् स्यात् । उत्पद्याप्यविकार्यसंस्कार्यान्यतमविषयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदृशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कर्नीयान्' (वृ. ४-४-२३)
इति श्रुतेः ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः —

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः'
(४-९, ०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भमात्रत्वं न तु परमार्थनोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकरूपा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वनित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्यमत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंवृत्तैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धाः सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानेनैव चामृतत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या कण्ठदुःखशान्त्यर्थं कपायपत्त्यादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतत्वरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽदिशान्ताः सुनिर्मुक्ताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 वादिनो जीवस्योपासनाबलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयितव्या,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन संप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्त्योः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 पूपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणेन च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंवृत्त्या तत्तदधिकारिचित्तमूमिकामपेक्ष्यैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थस्त्यस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा — यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्वार्थं परार्थं च — इत्येवं भवति । ज्ञानाविषयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसावृत्तिकं न विद्यते नित्यज्ञानरूपस्य भवेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता अनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्जृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां निन्यशान्तत्वम् —

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं जिवमद्वैतम्' (मां. ७) इति
श्रुते । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्जृताः सुदृष्टपरतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह — सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्जृतामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयब्रह्माभिन्नत्वात् । कथमेतन्मभवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्नाः समाश्चाभिन्नाश्चाद्वयात्मरूपेण
न तेषामुत्तममध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं निन्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृते किञ्चिदर्थ-
वान् स्यात् । उत्पद्याप्यविकार्यमङ्कार्यान्यतमविषयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदृशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' (वृ. ४-४-२३)
इति श्रुते ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः —

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भन्निपु स्मृतः'
(४-९, ०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भमात्रत्वं न तु परमार्थतोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकल्पा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वनित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्वप्नत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंबृष्टवैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धाः सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानेनैव चामृतत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या बन्धदुःखशान्त्यर्थं कषायपक्ष्यादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतत्वरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽदिशान्ताः सुनिर्वृताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 वादिनो जीवस्योपासनावलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयितव्या,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन सप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्त्योः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 पूपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणेन च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंबृष्ट्या तत्तदधिकारिचित्तभूमिकामपेक्षयैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थसत्यस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

ग्राहकमनोरूपं भवेत् । तथा हि । बाह्येन्द्रियरूपं ग्राहकं शब्दादिबाह्य-
ग्राह्यविषयकम्, आन्तरमुखदुःखादिविषयकं त्वान्तरं. मनोरूपमिति स्थिते
सर्वबाह्याव्यात्मिकग्राह्यग्राहकसमुदायलक्षणस्य लौकिकस्य ग्राहकं न तदेक-
देशभूतं मन इति शक्यं कल्पयितुम् । इन्द्रियमनोव्यतिरेकेण तु लौकिक-
स्थानमात्रग्राहकं साक्षादनुभवरूपं निर्विकल्पकं ज्ञानमपि विद्यत इति
सर्वेषां नः स्वसंवेद्यमेतत् । एव शुद्धलौकिकलोकोत्तरग्राहकमप्येतादृशानु-
भवरूपमेव ज्ञानम् । तच्च ज्ञानं यद्यपि न मनोवृत्तिवत्साविशेषम्, तथापि
ज्ञेयोपाधित्रैविध्येन तस्यापि त्रैविध्यमुपचरते 'ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये' इति
त्रिविधशब्दस्य मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयित्वं स्वीकृत्य । 'क्रमेण विदिते'
इति वेदनं तु मनोवृत्तिरूपमेव ज्ञानज्ञेयोभयविषयकमित्यवगन्तव्यम् ।
'क्रमेण' इति विशेषणान् ॥

वेदने क्रमः--

अथात्र कोऽयं क्रम इति ? उच्यते । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् ।
तस्य समष्ट्युपाधिमान् पैश्रानर इति ज्ञानं लौकिकवेदनम् । तदभावेन
पश्चाच्छुद्ध लौकिकम् । लौकिकशुद्धलौकिकयोर्वैतथ्योक्तयुक्त्या सर्वसमता-
ज्ञानेन लौकिकस्याभावः स्यात् । तेनोभयोरपि स्थानयोः सममेव वैतथ्य-
मित्यवसायमनुपहितस्य तैजसत्वनिश्चयश्च शुद्धलौकिकवेदनम् । तत-
स्तदभावेन लोकोत्तरम् । शुद्धलौकिकस्य मिथ्यात्वे हि निश्चिते तस्य लोको-
त्तरेण तुल्यमेव भवति । द्वितीयप्रतीत्यप्रतीत्योगत्मन्यकिञ्चिद्वत्त्वात् ।
लोकोत्तरे च लोकस्वरूपत्रयभिचारोऽपि भवतीति तदभायो निश्चितः ।
लोकोत्तरस्य तु स्थाननाममात्रमवशिष्यते । स्थानिभूतात्मव्यतिरेकेण पष्ठे-
न्द्रियविषयकत्वात् । इदमेव हि लोकोत्तरत्वं नाम दत्तत्र लोकः
सर्वभाष्युपज्ञान इति । लौकिकादिप्रपञ्चर्वाजभावस्तु तस्मिन् कल्पना-
मात्र सावृतिकम् । यथा लौकिकशुद्धलौकिकयोर्वैधर्म्यं कार्यकारणत्वं च
सावृतिकमेव मन्त्रिरूप्यमाणं न घटनां प्राप्नोति तद्वत् । तदेवं लौकिका-

दीनामभावेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रविलय एव तत्तत्स्थानवेदनं नान्यत् । स्थानिनस्तु नाभावः कुत्रापि शक्यशङ्को भवति । सत्यपि लौकिकादि-स्थानानामितरेतरव्यभिचारे तस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यान्यमिचारात् । इत्थं च तस्मिन् सर्वस्थानधर्मासंस्पर्शे निश्चिते सति स्थानित्वमपि नास्तीत्यव-गम्यते ॥

तदेवं स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये कार्यकारण-भावशून्य आत्मन्दागमादिप्रकरणत्रयोक्तनीत्या विदिते स्वयमेवाऽऽत्म-स्वरूपमेवावशिष्यते ॥

लौकिकादिवेदिनः स्वयंसर्वज्ञता --

तदेतत्तुर्ज्ञानं स्तौति । स्वयं सर्वज्ञता । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञस्तुर्ब आत्मा । तद्भाषो हि सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके न शरीरपातोर्त्तं भवत्यस्य महाधियो महाबुद्धेः । महाबुद्धिर्ह्ययम् । लौकिकादिविलयनेन सर्वलोकातिशयात्मयस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः । सा च सर्वज्ञता ज्ञेये विदिते भवतीत्युक्तत्वाज्ज्ञानोत्तरकालपरिच्छित्तस्याशङ्क्येत । तत्परि-हारार्थमाह । सर्वत्र सर्वदा कूटस्थनित्यैव भवतीति । सद्बुद्धिविते स्वरूपे तादृगज्ञानस्यात्मस्वरूपादनन्यस्य व्यभिचारभावादित्यर्थः । न ह्येतादृशपरमार्थविदो ज्ञानोद्भवामिभवौ स्तः, भूमिकादिभेदेन तारतम्यं वा यथाऽन्येषां प्रावादुक्तानां योगसिद्ध्यादिज्ञानवताम् । 'ब्रह्मज्ञेयमजं नित्य-मजेनाजं विबुध्यते' (३-३३) इति बुक्तम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानोपायानां न परमार्थसत्यता

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

ज्ञानाङ्गोपदेशः —

‘त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते’ (४-८९) इति लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशात् परमार्थास्तिचङ्का माभूदित्याह । हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि । हेयानि लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवन् प्रविल्यनेन हातन्मार्गात्त्वर्थः । ‘क्रमेण विदिते’ इत्यत्रापि न निर्भरः । तत्र तत्रैव स्थाने चिद्व्याप्तत्वेन चिदाभास्यत्वेन च चिदूपात्मनोऽव्यतिरिक्तमिदं स्थानमिति निश्चयेनापि सूक्ष्मदृशा तत्तद्धानेन तुरीयतत्त्वनिर्धारणसंभवात् । वैश्वानरस्य हि जागरितोपहितस्य जागर्ग्यप्रविलयेन तुरीयत्वावगमे सति स्थानान्तरकल्पनानुपपत्तेस्तदभावनिर्धारणार्थं न यन्नान्तरमपेक्ष्यते । तथापि मन्दमध्यमधिया-मनुग्रहार्थं यथाप्रनिद्धक्रमेणैव स्थानप्रविलयः श्रुत्योपनिश्चय इति बोध्यम् । ज्ञेयमिह श्लोके चतुष्कोटिर्वर्जितं परमार्थतत्त्वं तुरीयं विवक्षितम् । ‘एतज्ज्ञेयं निन्द्यमेवाऽऽत्मसस्थम्’ (श्वे. १-१२) इति श्रुते । आप्यान्यासव्यानि त्यक्तबाल्यपणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्य-मौनारूपाणि साधनानि । ‘तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः’ (श्रु. ३-५-१) इति श्रुते । तत्र पाण्डित्यमाचार्यागमाभ्यामात्मविज्ञानप्राप्तिः । बाल्यं च ज्ञानबलभावेनावस्थानं बालवद्भ्रमदर्पादिगहित्येन स्थितिश्च । मौनं स्वात्मचिन्तननिष्ठेत्येतान्याप्यानि । पाक्यानि कषाद्याभ्याणि पत्तल्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यान्यप्रयाणतः प्रथमतः परमार्थतत्त्वप्राप्त्युपायत्वेन विज्ञेयानि ॥

ज्ञानोपायानां कल्पितसंवृत्यैवोपदेशः —

तेषां हेयादीनां मध्येऽन्यत्र विज्ञेयात् परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मेकं वर्जयि ॥ त्रिष्वपि हेयाप्यपाक्येषु उपलम्भ उपलम्भनमविद्याकल्पना-

मात्रत्वम् । त्रिष्वप्यविशेषलभ्य एव स्मृतो ब्रह्मविद्धिः । न परमार्थ-
सत्यतां त्रयाणामित्यर्थः । 'व्याख्यातं निद्रुते यतः । सर्वमप्राप्तभावेन'
(३-२६) इत्युक्तमन्याऽत्राप्यध्यारोपदृष्टिमाश्रित्यैव हेयादीना कल्पित-
संवृत्यैव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विज्ञानपले जाते त्वपोद्यत इत्यविरोधोऽव-
गन्तव्यः । विज्ञेये तुर्ये विज्ञेयत्वं त्वग्रयाणतो भवति । विज्ञाते सति
विज्ञातुरेव तुर्यत्वेनाध्यवसायादिति विशेषः ॥

हेयज्ञेयादिशब्दा माहायानिकपरिभाषिता इत्यभ्यूहमात्रम् —

अत्र हेयज्ञेयाप्यशब्दप्रयोगादग्रयाणशब्दोपादानाच्च माहायानिक-
प्रसिद्धाः परिकल्पितपरतन्त्रस्वभावादयो तैः शब्दैर्प्राक्षा इति केषाचि-
दभ्यूहोऽभ्यूहमात्रम् । तेनामिह वेदान्तप्रकरणेऽप्रकृतत्वादनुपयोगाच्च । न
हि हेयज्ञेयाप्यशब्दादानमात्रेण सर्वत्रापि हेयादीनि तान्येव भवितुमर्हन्तीति
शक्यं नियन्तुम् । न हि येनकेनचन प्राकृतजनेनापि 'कापथो हेयः
सुपथो ज्ञेयोऽनुसर्तव्यश्च ग्रामश्च प्राप्य' इति व्यवहर्तुं न शक्यते । न च
हेयादिशब्दास्तथा तेन प्रयुक्ता इत्यन्येतान्दार्थं न प्रयोक्तव्या भवन्तुः ।
प्रचुरश्च प्रयोगो हेयादिशब्दानामध्यात्मग्रन्थेषु मुक्तिमार्गप्रकाशकेषु ।
तद्यथा सन्न्यद्धातिप्रकरणे भगवत्पादा एव तावदेतं श्लोकं न्यमान्सुः ।
'बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च । ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं
परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ॥ विशायैतवथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोक-
मोहावर्तीतः । सर्वज्ञः सर्वकृत्स्नाद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवासकृत्यः ॥'
(उप. १७-८२) इति । न च लौकिकादिज्ञानतज्ज्ञेयवेदनमात्रेण सर्वज्ञता
भवतीति मुगत्तरिणीक्रियते, यथात्र । अतो यत्किंचिदेतदुत्तममिति ॥ ९० ॥

शास्त्रार्थोपसंहारः

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां कचन किंचन ॥ ९१ ॥

आत्मनानात्वं सांघृतिकमेव —

एवं परतन्त्रोपपत्तिभिः स्वप्रक्रियया चाजाद्वयात्मैव परमार्थ इत्यवगमितम् । अथेदानीं सकलजगत्कार्यमुपसंहरिष्यन् आदौ तावदात्मनानात्वं प्रत्याचष्टे । यच्च स्वप्रक्रियायां लौकिकादिस्थानभेदेन स्थानिनानात्वमव्यारोपितं तदप्यपवदति । नैवं मन्तव्यं लौकिकादिस्थानोपलब्धा धर्मा आत्मानो वस्तुत एव नानाभूता इति, स्थानभेदाच्च विश्व-तैजसादिस्थानिनामपि भेदः स्यादिति वा । यत्कारणं तद्वर्माणां नानात्वं सघृतिकल्पितोपाधिकृतमेव न वस्तुतः कार्यकरणसंघाता लौकिकादिस्थानानि वा सन्ति । अनः कल्पितसांघृत्यैव लौकिकाद्युपपन्नं तत्त्वदर्शनोपायत्वेन । परमार्थतस्तु सर्वे धर्मा आत्मानः प्रकृत्या स्वभावतः आकाशादिवन् सूक्ष्मनिरञ्जनसर्वगतत्वैराकाशतुल्याः । आकाशतैल्योक्तिरपीयं निरतिशयसौक्ष्म्यादिविज्ञापनार्थं न स्वाकाशसमत्वमेवामिप्रेत्य । आकाशस्यापि कारणत्वादात्मन इत्यवधेयम् । एवमाकाशतुल्या अनादयो नित्याश्च ज्ञेया सर्वे धर्मा मुमुक्षुभिः । बहुवचनप्रयोगकृतां भेदाशङ्कां कण्ठरवेण निराकुर्वन्नाह । विद्यते न हि नानात्वमिति । कचन कस्मिंश्चिदपि कालेऽवस्थायां वा किञ्चिदणुमात्रमपि तेषां नानात्वं न विद्यते । भेदप्रतिभासस्योपाधिकृतत्वादुपाधीना चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति भावः ॥

अत्र धर्मशब्दो विशेषतो जीववाची —

यद्यप्याचार्येण धर्मशब्द आत्मस्त्विव चाद्यपदार्थेऽपि प्रायेण प्रयुक्तो दृश्यते, तथाप्यत्राऽऽत्मनानात्वमेव विशेषतो निराचिकीर्षितमिति प्रकरणबलादवगम्यते । 'आदिबुद्धा' इत्युत्तरश्लोकाच्च । जीवनानात्वमेव ह्यत्र विशेषतो निराकरणीयमजाद्वयात्मप्रबोधार्थम् । 'न कश्चिज्जायते जीवः' (४-७१) इति चोक्तम् । 'उपासनाश्रितो धर्मः' (३-१) इत्युपक्रम्य 'न कश्चिज्जायते जीवः' (३-४८) इत्युपसंहाराद्वैते तदेक-

वाक्यतायै चात्र धर्मा मुस्यतो जीवा एव ग्राह्या इति गम्यते ।
जीवनानास्यनिषेधार्थं तदुपाधिभूतकार्यकरणसंघातनिषेधोऽप्यर्थाक्षित इति
धर्मशब्दस्य बाह्यार्थवाचित्वमपि प्राप्तं नास्माभिर्वार्यते । अत्र श्लोके
'क्वचन' इत्यद्वैतात्मावस्थायां संवृत्तिप्राप्तजीवावस्थायां वेत्यर्थः । 'किंचन'
इति च परमात्मापेक्षयाऽन्योन्यापेक्षया वा पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वेत्यर्थः ।
सर्वधर्माणां स्वप्नमादिकादिधर्मवदसत्त्वात् क्वचन किंचन नानात्वं
नैव विद्यत इति वाक्यार्थोऽवसातव्यः । उक्तं हि वैतथ्ये 'नाऽऽत्म-
भावेन नानेदं न स्थेनापि कथंचन । न पृथङ् नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो
विदुः ॥' (२-३४) इति ॥ ९१ ॥

आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आत्मनां ज्ञेयत्वमपि सांवृतिकम् --

आकाशवज्ज्ञेया इत्युक्तेः पारमार्थिकमेव धर्माणां ज्ञेयत्वमिति
मा भूत् कस्यचिन्मतिरित्याह । यस्मादादिवुद्धाः आदौ बुद्धाः प्रकृत्यैव
स्वभावत एव बुद्धाधित्वकाशस्वरूपाः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सविता
एवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्मा सर्वे आत्मानः । न च
तेषामज्ञातत्वं क्वचन विद्यते । येन तदज्ञानविनाशाय ज्ञानापेक्षया
तेषां ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः । न च सदिक्षमानस्वरूपता, एवं वा नैवं
प्रेति । यतः सुनिश्चिताः । नित्यनिश्चितस्वरूपा इति ॥ तेषां निश्चयः
कर्तव्यो भवेदित्यर्थः । न हि ज्ञानस्वरूपेऽज्ञानं संशयो विपर्ययो वा
संभवति येन ज्ञेयत्वं स्यादिति भावः ॥

स्वात्मनो सुनिश्चितत्वज्ञानेनैव मुक्तिः --

यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेणाऽऽदिवुद्धोऽहम्, अमी च सर्वे
धर्मा आदिवुद्धा एवेति सुनिश्चिताः सर्वे वयमज्ञात्मारूपेणेति क्षान्तिर्वोध-

निश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा — यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तर-
निरपेक्षः स्वार्थं परार्थं च — इत्येवं भवति । ज्ञानाविषयत्वमिव ज्ञाना-
श्रयत्वमप्यसांवृतिकं न त्रिधत्ते नित्यज्ञानरूपस्य ममेति यस्य मतिर्भवति ।
सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

आत्मनां नित्यशान्तत्वम् —

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादिशान्ताः ।
नित्यमेव स्वभावत एव शान्ताः । 'शान्तं शिवमद्वैतम्' (मा. ७) इति
श्रुतेः । अनुत्पन्नाः अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुष्ठुपरतस्वभावा
इत्यर्थः । प्रकृत्यैवेति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र सवध्यते । किं तर्हि सर्वथा
शून्यस्वरूपा एव ? नेत्याह — सर्वे इति । न ह्यत्रानुत्पन्नानिरुद्धनित्य-
निर्वृततामात्रेण शान्तत्वमुच्यते येन शून्यताशङ्का स्यात् । किं तर्हि
नित्यप्राप्ताजाद्वयव्रक्षाभिन्नत्वात् । कथमेतत्समवि सति धर्माणां तारतम्य
इति ? उच्यते । सर्वे धर्माः समाभिन्ना, समाध्याभिन्नाश्चाद्वयात्मरूपेण
न तेषामुत्तममध्यमादिभेदोऽस्ति । यस्मादेवमजं साम्यं विशारदं चाऽऽत्म-
तत्त्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, अतः कस्यचिदप्यनिष्टस्य शान्तिरिष्टस्य
प्राप्तिर्वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थ-
वन् स्यात् । उत्पत्ताप्यविकार्यसंस्कार्यान्यतमविषयं हि कर्तव्यत्वं नाम ।
न चेदृशमात्मतत्त्वम् । 'न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' (वृ. ४-४-२३)
इति श्रुतेः ॥

परमार्थप्रकाशकश्लोकत्रयपिण्डार्थः —

अत्रेदं रहस्यम् । 'तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भमग्निषु स्मृतः'

(४-९०) इत्यत्र हेयादित्रयस्योपलम्भभात्रत्वं न तु परमार्थतोऽपि हेया-

दीनि सन्तीति प्रतिज्ञातम् । कस्य हेतोः पुनर्हेयादीनामुपलम्भमात्रत्वमव-
 गन्तव्यम् ? कः पुनः परमार्थो ज्ञेयः ? इति प्रश्नापाकरणार्थं श्लोकरत्रयमिद-
 मारब्धम् । अयमत्राशयः । हेयादीनि न सन्ति परमार्थतः । कुतः ? सर्वे
 धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽकाशकल्पा ज्ञेयाः । सर्वगतत्वनित्यत्वादिभिः । अनिद्रा-
 स्वप्नाजाद्वैतेन परमात्मनाऽनन्यत्वात् । अतो न सन्त्येव तेषां धर्माणां
 हेया जागरिताद्यवस्था इति प्रथमश्लोकार्थः । तत्र परमार्थोऽनिद्रास्वप्नत्वेन
 ज्ञेय इत्युक्त्या धर्माणां ज्ञेयत्वं तथा चानात्मत्वं प्रापितम् । अतस्तदपनया-
 योच्यते । तदप्यवस्थावत् कल्पितसंवृत्तैवोक्तम् । परमार्थतस्तु नैवास्ति
 ज्ञेयत्वम् । यतः सर्वे धर्माः प्रकृत्यैवाऽऽदिवुद्धा सुनिश्चिताश्च ।
 एतदर्थज्ञानेनैव चागृह्यत्वं प्राप्यत इति द्वितीयश्लोकार्थः । तत्र 'सोऽमृत-
 त्वाय कल्पत' इत्युक्त्या बन्धदुःखशान्त्यर्थं कषायपक्ष्यादिकर्तव्यता अस्ति,
 अमृतारवरूपानन्दश्च प्राप्य इति प्रापिते तत्परिहारायोच्यते सर्वे धर्माः
 प्रकृत्यैवाऽऽविशान्ताः सुनिर्धृताश्चेति । न तदर्थमपि परमार्थतः किञ्चित्
 कर्तव्यमस्तीति तृतीयश्लोकार्थः । अत्र च ये केचिदुपासनाश्रिता
 चादिनो जीवस्योपासनाबलादेव देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मात्मताप्राप्तिमिच्छन्ति ते
 सर्वे प्रथमश्लोकेन निराकृताः । ये तु साक्षात्काराश्रिता ब्रह्मज्ञानेन
 तदभ्यासादिना वा साक्षात्कारं प्राप्य अविद्या निःशेषं प्रविलापयितव्या,
 तत एव च मोक्षः प्राप्स्यत इति वदन्ति । ते सर्वे द्वितीयेन श्लोकेन
 वारिताः । ये पुनर्ज्ञानध्यानाद्यनुष्ठानेन संप्रसन्नस्य जीवस्य दुःखशान्तिं
 मोक्षप्राप्तिं चेच्छन्ति । दुःखनाशनिर्वाणप्राप्त्योः परमार्थतायामभि-
 निविष्टाः, ते सर्वे तृतीयेन दूरीकृताः । यद्यपि नासत्यमिदं वेदान्ते-
 पूपासनादिसाधनानि विहितानि, अवस्थात्रयपरीक्षणेन च निरवस्थात्म-
 ज्ञानसंपादनं कर्तव्यतयोपदिष्टम्, ज्ञानादेव च कैवल्यप्राप्तिरित्यप्युपदिष्ट-
 मिति । तथापि तत्सर्वं कल्पितसंवृत्त्या तत्तदधिकारिचित्तभूमिकामपेक्ष्यैवेति
 न तेनोपदेशेन परमार्थसत्यस्य श्लोकत्रयप्रकाशितस्य सर्वधर्माणां प्रकृत्यैव

रेकेण जात्राद्यभावात् तद्रूपत्वाच्च ज्ञानस्यासङ्गं तदुक्तमित्यर्थः । तदेव-
मखण्डचिन्मात्रविषयकतदभिन्नज्ञानत्वाच्चज्ज्ञानिनां महाज्ञानस्यमुक्तं युक्त-
मेवेति भावः ॥ ९६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

अमङ्गता मदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

द्वैतिनां त्वमङ्गत्वानुपपत्तिर्नित्याज्जत्वं च--

इतोऽजाद्वयब्रह्मज्ञानिभ्योऽन्येषां तु वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये
वस्तुनि बहिर्विषयरूपेणान्तरात्मरूपेण वा ज्ञानतो वैधर्म्ये जायमान उत्पद्य-
मानं तादृशो ज्ञाताऽविपश्चित्तद्विवेकैव स्यात् । तस्याविपश्चितो ज्ञान-
स्यार्थान्तरसक्रान्तेरनिवार्त्तत्वेनासगता सदा नास्ति । किमु वक्तव्यम्
आवरणच्युतिरज्ञानबन्धनाजन्तस्य न जातु भवतीति । 'यदा ह्येवैप एत-
स्मिन्दुदरमन्तरं कुरुते । अध तस्य भयं भवति ।' (तै. २-७) इति
श्रुतेः ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धान्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

अज्ञानावरणमपि न पारमार्थिकम्--

ननु तेषां द्वैतिनामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवता स्वसिद्धान्तेऽभ्यु-
पगम तर्हि धर्माणामावरणमिति । नेत्युच्यते । यतः परमार्थतः सर्वे धर्मा
अलब्धावरणा अलब्धमप्राप्तम् आवरणमविद्यादिवन्धनं येषां ते धर्मा
अलब्धावरणाः । बन्धनरहिता इत्यर्थः । सर्वे धर्मा अलब्धावरणाः । न
तेषामावरणच्युतिः प्रयत्नेन संपादयितव्याऽस्ति । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धाः । न तु ते संस्कारेण शुद्धीकर्तव्याः । आदौ बुद्धाः स्वभावत
एव ज्ञानस्वभावाः । न त्वज्ञानविद्वंसनद्वारेण संपादनीयं ज्ञानमस्ति

तेषाम् । तथाऽऽदौ मुक्ताः । न तु मुक्त्याख्या स्थितिस्तैसाध्याऽस्ति ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावा एव सर्वे । कल्पितसंवृत्तिमात्रेण तु बोधे-
नाप्रबोधनारा आवरणच्युतिर्भोगप्राप्तिश्च भवतीत्युच्यत इत्यभिप्रायः ॥

बुध्यन्त इति तु बोधशक्तिमत्स्वभावत्वात् --

कथं तर्हि 'ते महाज्ञानाः । यद्य ते बुध्यन्ते तल्लोको न गाहते'
इत्याद्युक्तिः ? न स बुद्धत्वमन्तरेण बुध्यन्त इति व्यपदेशोऽर्थवान् भव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । बुध्यन्त इति नायकाः । यतो नायकाः समर्था
बोद्धुम् । बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । अतस्ते बुध्यन्त इत्युच्यते ।
येषां हि बोधनधमा शक्तिः स्वभावत एवामि ते तव एव बुध्यन्त इति
व्यपदेशार्हा भवन्तीति न चित्रम् । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता
प्रकाशत इत्युच्यते । यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि शैला नित्यमेव
तिष्ठन्तीत्युच्यन्ते तद्वदित्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।

मत्रे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

ज्ञानस्वरूपमद्वितीयम् --

ननु बुध्यन्त इति मुख्यमेव बोद्धृत्वं तेषां किं न स्यात् ?
पर्यवान्तिष्ठन्तीति तु वाजिनसिद्धन्तीतिबन्मुष्यस्थितिगुणसम्बन्धादौपचारिको
गत्पन्तराभावादवलम्ब्यः । अतो धर्मा अपि किमपि ज्ञानस्येवेति
कल्पयितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मान्न हि तायिनः । तायः
सन्तानोऽस्यास्तीति तायी । तस्य तायिनः संतानवतो निम्नतरस्याकाश-
कल्पस्येत्यर्थः । बुद्धस्य परमार्थाजान्नयदर्शिनो निम्नतरं ज्ञानं धर्मसंस्थ-
मात्मस्वरूपेणैव संस्थितं विषयान्तरभूतेषु धर्मेषु न क्रमते नैव संक्रामति ।
अजानलं हि तत् । अथवा तायिन इति पूजावतो वा प्रज्ञावतो वेत्यर्थः ।
तनु श्रद्धोपकरणयोरिति धातोः । सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेवा

ख्यानं श्लोकार्धस्य, सर्वधर्मास्तथा ज्ञानं चेति द्वयमपि नैतद्बुद्धेन भापितम् । प्रत्यात्मवेद्यत्वात्, पूर्वस्मादेव कालात्तस्य विद्यमानत्वाच्च । आत्मना हि पुष्पैरेव वेद्यं तन्न भाप्यते न वा शक्यते भापितुमित्याद्य-
हेतूपादानम् । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैवेपां धर्माणां धर्मेतेति नैतन्नूतनया बुद्धेन भापितमिति द्वितीयहेतूपादानमिति । न तद्रमणीयं व्याख्यानम् । इदं बुद्धेन भापितं वा नैव भापितं वेत्यस्य प्रकृतासांगत्यात् । न हि बुद्धभापितत्वात्तदभापितत्वाद्वा वैदिकाः परमार्थं तत्त्वेन मन्वीरन् । तथा च नैतद्बुद्धेन भापितमिति ब्रुवन्नाचार्योऽसंगतवचन अनादेयवचनश्चेति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न च नैतद्वित्येकवचनेनाध्याहारादिक्लेशं विना सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानम् इत्येतत् परामृष्टमिति शक्यनिर्धारणमिति । श्रुतहानाश्रुतकरूपनायासं विनैव तु तापिनो बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं सर्वगतत्वादद्वयत्वाच्च न कचिद्धर्मेणु क्रमते, तथा धर्मा अपि सर्वं आत्मानस्तापिमृतस्वरूपज्ञानानन्यत्वादेव न कचित्क्रमन्ते इत्येवं व्याख्यातुं मुशकम् । तेन च व्याख्यानेनोपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यता 'तत्केन कं पश्येत्' (वृ. २-४-१४) इत्यादिश्रुत्यनुगमश्च भविष्यतीति तथैव विवृतममामि । ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भापितमिति परमतवैलक्षण्यं च सिद्धान्तस्यैवं शास्त्रान्त उपमंहृतं स्यादिति सर्वं निरवयवं भवतीति ॥

सौगतमतार्द्धलक्षणं सिद्धान्तस्य स्फुटीकृतमेवात्र--

अपि चात्र प्रकरणे बाह्यार्थास्तित्ववादिनं विज्ञानवादियुक्त्या वारयित्वा विज्ञानवादिनमपि तदीययैव युक्त्या 'तस्मान्न जायते चित्तं चित्त-
दृश्यं न जायते'(४-२८) इत्युक्त्वा विज्ञानस्य चित्तापरनामधेयस्य परमार्थतोऽजत्वमसङ्गत्वमद्वयात्मत्वं चासकृदावेदितम्, आत्मनां च सर्वेषामजाद्वयात्मकस्वरूपाणां प्रकृतित एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावता परिकीर्तिता । असत्कार्यवादश्च सौगतसंमतोऽसकृत्सुस्पष्टं दूषितोऽत्र । सतोऽजस्यापि मायया जन्म युज्यत इति चोक्तम् । तदेतदजायमानो बहुधा विजायत

इति श्रुतिसंमतं मतं नैरात्म्यवादिनां क्षणिकविज्ञानवादिनामसत्कार्यवाद-
गमिलिङ्गमानानां प्रतीतिसमुत्पादपादाराधकानां च सौगतानां वादेन न
कथंचिदपि किञ्चन साम्यं सहत इति स्फुटमेव तत्त्वविवेचकानाम् ॥

प्रकरणे यौद्धग्रन्थोपलब्धशब्दयुक्त्युपादाने प्रयोजनम्—

यत्पुनर्यौद्धग्रन्थसाम्यमुद्गाढ्यते चरमे प्रकरणे कचिच्छब्दतः
कचिच्च युक्त्युदाहरणत इति न तद्दोषगन्धितामावहति । यत्कारणं
प्रचलितयौद्धप्रक्रियासंन्यवहारतोऽत्यन्तमेव बलश्रेष्ठं वेदान्तप्रक्रियासंन्यव-
हारस्य प्रदर्शयितुमाचार्येण तत्तद्वचनन्यकिञ्चातमर्थान्तराभिधायकत्वेनैव
प्रयुज्यतेऽत्र, यथा भगवता वादरायणेन शारीरकमीमांसासूत्रे पर्वर्शन-
संन्यवहताः प्रत्यक्षानुमानप्रधानादिशब्दाः श्रुतिस्मृतिवशादिवाचकत्वेनापि
प्रयुज्यन्ते स्म । कतिपययौद्धयुक्तीनां दृष्टान्तानां चेहाहरणं तु तदीयेनैव
वाणेन तत्प्रहरणमादर्शयितुमित्यदोषः । न हि प्रतिवादिपरिभाषितशब्द-
तद्युक्त्यनुवादमात्रेण कस्मिंश्चिदपि वादे तत्तन्मतान्तरसांकर्यं शङ्कनीयं भवे-
दिति । यथा चेदं सर्वमुपपद्यते तथाऽत्र रहस्यविवृतौ तत्र तत्र निपुणतरं
सौगतमतसादृश्यभ्रान्तिनिरसनपूर्वकं जिज्ञासुजनमनोत्सासः कृत एवास्माभिः ।
करिष्यते च पुनरपि परिशिष्टे संग्रहतः इत्यलं संप्रदायविवेकशून्यैरुत्था-
पिताया मतान्तरसंक्रान्तिशङ्काया निरासप्रयासेनेति ॥

एतस्मिन् प्रकरणे परमतपरामर्शेनैतावत् परिनिष्पन्नम्—

अणोरणीयान्महतो महीयान् । स्वयंप्रमाणोऽपि समाधिगम्यः ।
विज्ञानमेकं स च धर्मधातु । स्तं यो विजानाति स नित्यबुद्धः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलम्

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

युद्धा पदमनानात्वं नमस्तुर्मो यथाबलम् ॥ १०० ॥

परतत्त्वानुसंधानपूर्वकं नमस्कारः—

इदानीं प्रकरणचतुष्टयात्मकमिदं शास्त्रं परिसमापयन्महलं करोति । यद्यप्यादौ महलं ग्रन्थतो न निवद्धं तथापि तत्रोभित्याद्युनिपत्पाठेनैव कृतमहल आचार्य अत्रैते श्लोका भवन्तीत्येव प्रकरणमारब्धवान् । इदानीं तु ग्रन्थान्त आगमोपपत्तिभ्यामवधारितं नित्यनिरस्तद्वैतं परमार्थतत्त्वं संस्तुयन्नमस्करोति । ग्रन्थतात्पर्यमल्लेखेति मुहूर्तत्वा निर्दिशच्छिष्यानुग्रहार्थं तत्त्वस्वरूपं चासाधारणैर्विशेषणैः संगृह्णाति दुर्दर्शमित्यादिना ॥

दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्तिनास्तीत्यादिचतुष्कोटिर्वर्जितत्वाद्बुद्धिर्वाञ्छेयं स्वप्नप्रपातिदर्शनैः पण्डितैरपीत्यर्थः । 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्' (का. १-२-११) इति श्रुतेः । अत एवातिगम्भीरम् । अकृतप्रज्ञैर्वेदान्तपरीक्षालनेऽकृतश्रमैर्दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदित्यर्थः । 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति' (तै. ना. १) इति गम्भीरसमुद्रबहुप्रवेगादव्याकृतादप्यन्तःस्थितं कवयो मेधाविन एवर्षयो विजानन्तीति श्रुतिवचनादतिगम्भीरत्वं परमार्थतत्त्वस्यानुसंधेयम् । कस्मात्पुनः कारणादिदं तत्त्वं दुर्दर्शमतिगम्भीरं चेति ? उच्यते । यतोऽजं साम्यं विशारदम् । जन्मादिसर्वविकारशून्यं निष्कलत्वादवयववैषम्यविधुरमसङ्गत्वेन सर्वसम्बन्धरहितं चेद् मुमुक्षुं तत्त्वं कथं स्थूलदृशा बुद्धौ भावादिति भावः । किं चेदमनानात्वं नानात्ववर्जितम् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागवर्जितमखण्डचैतन्यरूपमिति कथं पराक्प्रवणबुद्धीनां विविधविभक्तद्वैतदृशा दर्शनगोचरतां यायादिति भावः । तर्हि सर्वथा सर्वस्याप्यगोचरमिति ? नेत्याह । बुद्ध्वा पदमिति । तद्धि सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वान्नित्यबोधस्वरूपत्वाच्च सदा स्वयंप्रकाशमपि सन्नबुद्धानां बाह्यविषयव्यापृतबुद्धीनां दुर्दर्शमिवातिगम्भीरमिव च भाति । 'आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव' (४-९२), 'अणुमात्रेऽपि वैधर्म्यं जायमानेऽविपश्चितः । असङ्गता सदा नास्ति त्रिमुताऽऽवरणच्युतिः' (४-९७) इति श्रुतम् । लब्धगुर्वात्मप्रसादानां प्रत्यक्प्रवणबुद्धीनां तु नातः पदात् परं

स्वासन्नतरं सुदर्शं सुप्रवेशमस्त्रि । स्वात्मानतिरेकात् । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' (तै. सं. १-३-६) इति मन्त्रवर्णात् । अत ईदृक्पदं बुद्धैव तदवगमत् एव तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्यै पदाय । ननु 'अदृष्टमन्यवहार्यमप्राप्तमलक्षणमचिन्त्यमन्यपदेश्यम्' (मं. ७) इति श्रुति-वर्णितं पदं कथं वा नमस्कृत्यत इति ? नैष दोषः । अन्यवहार्यमपि तदव-हारगोचरतामापाद्यैव नमस्कुर्मः । तद्वि पदमेकमेवाद्वितीयं सत्सर्वप्रत्यय-वेद्यं भवति व्यवहारविषये । 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मुं. ३-१-११) इति श्रुतेः । सर्वेदा हि सर्वकारणैरपि वेद्यं तदेवाऽऽद्यं पदमिति शाल्लदृष्टि-मवष्टभ्य बुद्धा तन्मया भूत्वा तदेव पश्यन्तः स्वरूपतोऽश्वक्यनमस्कारमपि तत्पदं यथाबलं यथाशक्ति नमस्कुर्म इत्यर्थः ॥ १०० ॥

भाष्यकृन्मङ्गलश्लोकसंग्रहः

अथ यद्भाष्यस्फूर्तालोकदिष्टां सरणिमनुसरतैव मया यदुक्ति-
दुक्त्युभयबलावलम्बिनाऽस्यां माण्डूक्यरहस्यविद्युतौ लैसिनी किञ्चिद्या-
पारिता तदीयं भाष्यान्तमङ्गलश्लोकत्रयमपि परदेवतानुस्मरणकारिकाकृदनु-
स्मरणस्वगुर्वनुस्मरणपूर्वकमुपनिबद्धमत्र सकर्तृर्यप्रकाशं संप्रहीतुमीहे ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-

दगतिं च गतिमन्तां प्रापदेकं सनेकम् ।

विविधविषयधर्मग्राहिगुग्धेक्षणानां

प्रणतभयविहन्तु ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

परब्रह्मनमस्कारः

तत्र प्रथमश्लोकस्वायमभिप्रायः । यत्पदेदान्तसिद्धं ब्रह्म स्वयमज-
मप्यैश्वर्ययोगात् स्वायत्तमायाशक्तियोगात्, जनियोगं प्रापत् चराचरजग-
दूषेण प्रादुर्भावं प्राप्तवत् । विनैव कारकोपसंहारमभिध्यानमात्रेण देवर्ष्यादि-
वत् । साधकानां चानुग्रहार्थं स्वेच्छावशात् तच्छूषेण मायाजनियोगं च
प्राप्तवत् । 'अजायमानो बहुधा विजायते' (तै. आ. ३-१३-३०),

‘तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव’ (के. ३-२) इति च श्रुतेः । स्वयमगति कृत्स्न-
मचलं च स्थितमेव गतिमत्ता गन्तृगन्तव्यगतिविभागवत्तां देवयानपितृयाण-
क्षुद्रजन्तुत्वप्राप्तिलक्षणगतित्रयविभेदवत्तां च प्रापत्, विनैव कार्यकरण-
संघातम् । प्राप्तैश्चोपासकादिवत् । ‘अनेजदेकं मनसो जवीयो....तद्भावतो-
ऽन्यागत्येति तिष्ठन्’ (ई. ४), ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’ (श्वे. ३-१०)
-इत्यादिश्रुतेः । तथा स्वयमेकमद्वितीयमेव सदनैकत्वं जीवजगदीश्वर-
रूपेण प्रापत् । विनैव स्वरूपोपमर्दमचिन्त्यशक्तित्वात् । मायाव्यादिवत् ।
‘अस्मान्मायी मृजते विश्वमेतन्’ (श्वे. ४-०) इति श्रुतेः । यदेतदुप-
वर्णितं ब्रह्मणो जनिगत्यादि, तदेनन्न परमार्थदृष्ट्या किं तु विविधविषय-
धर्मग्राहिभुग्धेक्षणानां संवृत्तैव । परागृहीतानां मन्दमव्यमाधिकारिणा परमार्थ-
बोधोपायत्वेनैव तु श्रुत्यापि तत्र तत्रं मायाजन्मगताद्यनूदितमिति
बोध्यम् । तदेतदाह- प्रणतभयविहन्ति । यद्यप्येवं द्रव्यगुण-
क्रियाजात्यादिमदिव मूढदृष्टीना प्रतिभाति तथापि ये आस्त्राचार्यरूपेणाव-
तीर्णाय तस्मै प्रणताः प्रदीमृताः कार्यकरणसंघातरूपे मिथ्याहंमतिं विधूय
तदेव शरणं गता मुमुक्षवः, तेषां भयकारण यदन्यत्वेन प्रतिभासलक्षणं
तद्विहत्य सर्वथोपसंहृत्य तदात्मत्वेनैव तद्ब्रह्मावाविर्भावस्वभाववदित्यर्थः ।
‘अथ सोऽभयं गतो भवति’ (तै. २-७) इति श्रुतेः । तत्प्रसादाद्धि-
तेऽजमजरमभय ब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्ति । ‘अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि’
(बृ. ४-२-४), ‘स वा एष महानन आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्माऽभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद’ (४-४-२५),
‘भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ (गी.
१०-१०), ‘तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता ॥’ (गी. १०-११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

तदेवं यद्ब्रह्म विषयापहृतबुद्धीनामज्ञातं सज्जन्मादिधर्मवदिव परि-
दृश्यमानं भयकारणं भवति, यच्च तदेकजरणानां स्वात्मत्वेन ज्ञातं सज-
ज-

त्वादिस्वरूपप्रकटनेनाभयकारणं भवति, तदीदृशं ब्रह्म नतोऽस्मि तदैक्यानु-
संधानपूर्वकं कथंचिद्व्यवहारगोचरतामापाद्य नमस्करोमीति ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाख्यवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुद्धारासृतमिदममरैर्दुलभं भूतहेतो-

र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

परमगुरुनमस्कारः

द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः । अविरतजननग्राहघोरे संततशरीरग्रहण-
रूपदुष्टजलचैर्मयंकरे संसारसमुद्रे यन्नानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतान्या-
लोक्य स्वप्रज्ञारूपस्य वैशाख्यस्य मन्थनदण्डस्य वेधेन क्षेपणेन क्षुभितस्य
वेदनाम्नो जलनिधेरन्तरस्थमिदं ब्रह्मविदा मुप्रसिद्धममरैरपि पूर्वं नारायणा-
नुग्रहात् कथंचित्समुद्रमथनेन लब्धेतरासृतेरपि दुर्लभममृतं तेषां भूतानां
हेतोरुद्धारं तं पूज्यानामप्यभिपूज्यममुं बुद्धिस्थं परमगुरुं भगवन्तं श्रीगौड-
पादाचार्यामिदं पादयोस्तच्चरणयोः पातैः पुनःपुनर्नमोऽर्पितोऽस्मीति ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो

मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्राह्यमोहा

तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वमाविर्नमस्ये ॥ ३ ॥

गुरुनमस्कारः

तृतीयस्य त्वयमर्थः । बहुशो जननरूपसागरे निमज्जनेनोन्मज्जनेन च
व्यक्तान्यक्तरूपतां भजन्मम हृदयान्धकारो यत्प्रज्ञालोकदीप्त्या विनष्टः,
यत्पादावाश्रितानामन्येषामपि श्रेष्ठा सफला च श्रुतिशमविनयप्राप्तिरभूत्,
संसारभयविनाशनौ पवित्रौ तत्पादौ तस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादाख्यस्य
शुरोश्चरणौ सर्वमाविर्नमस्करोमीति ॥ ३ ॥

‘तेभ्यो ह प्रादुर्भव’ (के. ३-२) इति च श्रुतेः । स्वयमगति कृतस्य-
मचलं च स्थितमेव गतिमतां गन्तृगन्तव्यगतिविभागवत्ता देवयानपितृयाण-
क्षुद्रजन्तुत्वप्राप्तिलक्षणगतित्रयविभेदवत्ता च प्रापत्, विनैव कार्यकरण-
संघातम् । प्राप्तैश्चोपासकादिवन् । ‘अनेजदकं मनसो जवीयो....तद्भावतो-
ऽन्यानत्येति तिष्ठन्’ (ई.४), ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’ (श्वे.३-१०)
—इत्यादिश्रुतेः । तथा स्वयमेकमद्विर्नीयमेव सद्नेकत्वं जीवजगदीश्वर-
रूपेण प्रापन् । विनैव स्वरूपोपमर्दमचिन्त्यशक्तित्वात् । मायाव्यादिवत् ।
‘अस्मान्मायां मृजते विश्वमेतन्’ (श्वे. ४-०.) इति श्रुतेः । यदेतदुप-
वर्णितं ब्रह्मणो जनिगत्यादि, तदेतन्न परमार्थदृष्ट्या किं तु विविधविषय-
धर्मग्राहिभुधेक्षणानां संवृत्तैव । परागृहीतानां मन्दमन्यसाधिकारिणां परमार्थ-
बोधोपायत्वेनैव तु श्रुत्यापि तत्र तत्रैवं मायाजन्ममराद्यनूदितमिति
बोध्यम् । तदेतदाह— प्रणतभयविहन्विति । यद्यप्येवं द्रव्यगुण-
क्रियाजात्यादिमदिव मूढदृष्टीना प्रतिभाति तथापि ये शास्त्राचार्यरूपेणाव-
तीर्णाय तस्मै प्रणता. प्रहीभूता. कार्यकरणसंघातरूपे मिथ्याहंमति विधूय
तदेव शरणं गता मुमुक्षवः, तेषां भयकारणं यदन्यत्वेन प्रतिभासलक्षणं
तद्विहत्य सर्वधोपसंहृत्य तदात्मत्वेनैव तद्बुद्ध्यावाविर्भावस्वभाववदित्यर्थः ।
‘अथ सोऽभयं गतो भवति’ (तै. २-७) इति श्रुतेः । तत्प्रसादाद्धि-
तेऽजमजरमभयं ब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्ति । ‘अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि’
(श्रु. ४-२-४), ‘स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माऽभयं वै ब्रह्माऽभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद’ (४-४-२५),
‘भजता प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’ (गी.
१०-१०), ‘तेषामेवानुक्रम्यार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता ॥’ (गी. १०-११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

तदेवं यद्ब्रह्म विषयापहृतबुद्धीनामज्ञातं सज्जन्मादिधर्मवदिव परि-
दृश्यमानं भयकारणं भवति, यच्च तदेकजरणानां स्वात्मत्वेन ज्ञातं सदज-

त्वादित्स्वरूपप्रकटनेनाभयकारणं भवति, तदीदृशं ब्रह्म नतोऽस्मि तदैक्यानु-
संधानपूर्वकं कथंचिद्व्यवहारगोचरतामापाद्य नमस्करोमीति ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधभुमितजलनिधेर्वेदनाश्रोऽन्तरस्थं

भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।

कारुण्यादुदधारामृतमिदममरैर्दुलभं भूतहेतो-

र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपार्तेर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

परमगुरुनमस्कारः

द्वितीयश्लोकस्यायमर्थः । अविरतजननग्राहघोरे संततशरीरग्रहण-
रूपदुष्टजलचरैर्भयंकरे संसारसमुद्रे मग्नानि ब्रह्मादित्स्वरूपान्तानि भूतान्या-
लोक्य स्वप्रज्ञारूपस्य वैशाखस्य मन्थनदण्डस्य वेधेन क्षेपणेन क्षुमितस्य
वेदनाश्रो जलनिधेरन्तरस्थमिदं ब्रह्मविदां सुप्रसिद्धममरैरपि पूर्वं नारायणा-
नुग्रहात् कथंचित्समुद्रमथनेन लब्धेतरामृतैरपि दुर्लभममृतं तेषां भूतानां
हेतोरुद्धार तं पूज्यानामप्यभिपूज्यममुं बुद्धिस्थं परमगुरुं भगवन्तं श्रीगौड-
पादाचार्यामिदं पादयोस्तच्छरणयोः पातैः पुनः पुनर्नमोऽस्मीति ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो

मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिश्रमविनयप्राप्तिरग्रथा ह्यमोघा

तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥ ३ ॥

गुरुनमस्कारः

तृतीयस्य त्वयमर्थः । बहुशो जननरूपसागरे निमज्जनेनोन्मज्जनेन च
व्यक्ताग्र्यक्तरूपतां भजन्मम हृदयान्धकारो यत्प्रज्ञालोकदीप्त्या विनष्टः,
यत्पादावाश्रितानामन्येषामपि श्रेष्ठा सफला च श्रुतिश्रमविनयप्राप्तिरमृत,
संसारभयविनाशनौ पवित्रौ तत्पादौ तस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादाख्यस्य
गुरोश्चरणौ सर्वभावैर्नमस्करोमीति ॥ ३ ॥

अथालातशान्तिप्रकरणसारः

अजाद्वैतदर्शनं सर्ववेदान्तोपदिष्टमस्पर्शयोग इति नाम्ना प्रसिद्धं ब्रह्म-
विदाम्, यतस्तत्र ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागविधुरमितरसंस्पर्शासहमेक-
मखण्डज्ञानमुपदर्शितम् । अत एव चैतदर्शनं सर्वसत्त्वमुखं हित-
मविवादमविरुद्धं च ॥

द्वैतदर्शनानि तु परस्परविरुद्धत्वाद्विवादास्पदानि । तत्र केचिद्
द्वैतिनः सदैव जायते कार्यात्मनेति वदन्ति । अपरे त्वसज्जायत
इति । एवं विरुद्धवादित्याचे परस्परं कलहायमानास्तत एवाजाति-
मद्वैतिसंमतं ख्यापयन्ति । औपनिषदंमन्या अपि केचिदजातस्यापि
ब्रह्मणो जीवभावेन जातिमिच्छन्ति । अयुक्तस्त्वयमजातस्यैव
जातिरिति घादः । तथा ह्यमृतस्य मर्त्यताऽङ्गीकृता भवेत् । न
च स्वभाववैपरीत्यं कस्यचिदपि वस्तुनः कथंचिदपि भवेत् ।
तस्मादजाजरामृतस्वभावा एव सर्वे आत्मानोऽविद्यावासनया तु
केवलं संतरन्तीत्येव युक्तिमान् पक्षः ॥

(१) अजं जायत इत्ययुक्तम् । यतो जायमानस्याजत्वं नोप-
पद्यते । जातं जायत इत्यप्ययुक्तम् । तदपि जातादन्यस्माज्जायते
तदप्यन्यस्मादित्यनवस्यादौस्थ्यप्रसङ्गात् । अतोऽजातिरेव परमार्थ
इति सिध्यति ॥ (२) एवं जीवानां धर्माधर्मलक्षणहेतोः फलं
शरीरं जायते इतीयं प्रतिज्ञाप्यनुपपन्ना । हेतुफलयोः कतरत्
पूर्वसिद्धमिति निश्चेतुमशक्यत्वात् । न च बीजाङ्गुरवदनादित्वं
हेतुफलयोस्तत्सन्तानस्य वा शक्यशङ्कम् । हेतुफलव्यक्त्योर्जायमान-
त्वेनैवोपलम्भात् । तद्व्यतिरिक्तस्य च सन्तानस्य कस्यचित् स्व-
तन्त्रस्यानुपलम्भात् । तस्माद्धेतुफलयोरजातिरेव परमार्थ इत्यव-

सीयते ॥ (३) एवं चित्तचेत्ययोर्निमित्तनैमित्तिकभावेऽपि वादिना
 परस्परकलहोऽस्ति । प्रत्ययवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या सुखदुःखाद्यनु-
 भववैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या च प्रत्ययनिमित्तवैचित्र्यमङ्गीकर्तव्य-
 मिति बाह्यवस्तुत्ववतिवत्वादिनः । वस्तुतत्वनिरूपणे चित्तव्यतिरिक्त-
 स्यादर्शनादेव निमित्तास्तित्वमयुक्तमभ्युपगन्तुमिति केवलविज्ञान-
 वादिनः । तत्र यद्यसत्येव घटादौ निमित्ते घटाद्याभासता
 चित्तस्य तर्ह्यसत्येव चिद्व्यतिरिक्तेण चित्ते तदाभासता चितः स्यादिति
 विज्ञानवादिषुक्त्यैव चित्ततद्दृश्योभया जातिरेव संस्त्यति ॥ (४) एवं
 बन्धमोक्षयोरप्यजातिरेव युक्ताऽभ्युपगन्तुम् । अनादेः संसारस्यान्त-
 यत्त्वानुपपत्तेः, आदिमतो मोक्षस्यानन्तत्वानुपपत्तेश्च । अतोऽसतोरेव
 बन्धमोक्षयोः सतोरिवावभास इति युक्तम् । वैतथ्योक्तदिशाऽपि
 तयोर्मिथ्यात्वमवमेयम् । आद्यन्तवत्त्वात्, स्वप्नजागरितयोः सर्व-
 समतावगमाच्च । अत एवासत्त्वावगमात्स्वप्नजागरितयोः कार्य-
 कारणभावोऽपि न विद्यत इति ज्ञेयम् ॥

तस्मादसन्त एव सर्वे जीवा बाह्यभावाश्च, चित्तव्यतिरेकेण
 तेषामस्तित्वं न शङ्कितुं शक्यम् । तथा चित्तस्यापीति ज्ञेयम् ।
 यदपि कचिद्वेदान्तिभिर्जातिरूपदिश्यते तदपि मायाव्यवहारदृष्ट्या
 बाह्यवस्तुनामुपलभ्यमानत्वात्कर्माङ्गत्वाच्च बाह्यार्थाः सन्तीति दृढा-
 ग्रहवतामासिकानां मुमुक्षूणामजातितत्त्वनिर्धारणोपायत्वेन, न तु
 परमार्थबुद्ध्या । न ह्युपलम्भक्रियाचरणशेषत्वमात्रेण पारमार्थिकत्वं
 कस्यचिदपि वस्तुनः सिध्येत् । स्वाप्नमायापदार्थेष्वपि तदुभयदर्श-
 नान् । तस्माज्जन्मादिद्रव्यधर्मवत्त्वेन प्रतीयमानमपि सर्वं परमार्थतो
 ऽज्ञानलानाभासाद्वितीयचैतन्यमात्रमिति बोध्यम् । भवति चात्रा-
 लतन्पन्डितदृष्टान्तः । न हि तत्र ऋजुवक्रादिनृपाभामा उप-

लभ्यमाना अपि तथ्यतोऽलातात्तदन्यतो वा जाताः क्वचिस्थिता
गता वा । एवमेव कूटस्थविज्ञप्तिरूपेऽवभासा अपि चित्तचेत्या-
द्योऽविद्यैव प्रतीयन्ते न तु ततोऽन्यतो वा जायन्ते न तत्र
स्थिता गच्छन्ति वा कुत्रचिदित्यवगन्तव्यम् ॥

एवमात्मनोऽनृच्छितं चित्तदृश्यं वा नास्ति । हेतुफलयोः कार्य-
कारणताऽपि नास्ति । केवलमभिनिवेशमात्रेण हेतुफलयोः प्रतीतिः
संसारदुःखानुभवश्च । येऽप्यात्मनोऽन्या जीवा बाह्यभावाश्च जाय-
माना दृश्यन्ते, तेऽपि मायैव जायन्ते । स्वप्न इव जागरितेऽपि
यथा चित्तादतिरिक्तं सद्रूपं नास्ति, तथैव चित्तमपि द्रष्टव्यमिति-
रेकेण नास्त्येव । चित्तचेत्ययोरन्योन्यापेक्षयैव प्रतीतेर्न स्वातन्त्र्ये-
णास्तित्वमन्यतरस्याप्यवकल्पते । तस्मादजमेव परमार्थतत्त्वम् ।
यद्यदत्ताऽऽत्मनि नास्तीत्युच्यते तत्तत्परक्षात्ताभ्युपगमापेक्षयैव
तथोच्यते न तु तस्य तस्य क्वचिदस्तित्वमेवाभिप्रेत्य । तेन
निषेधोऽपि न परमार्थः । तथा चाज इत्युक्तिरपि कल्पितसंभृत्यैव
न पुनरजत्यं नाम कश्चन धर्मोऽस्त्यात्मनि ॥

घर्णितनीत्या द्वैतं नामाभिनिवेशमात्रं न तु वस्तुसदस्तीत्या-
पन्नम् । धर्माधर्मरूपहेतुवैचित्र्यं नास्तीत्यवगतम् । अत एव
तादृशहेतुनिमित्तं देवमनुष्यादिजन्मापि न भवति । तदेतद-
जातित्वं न नैमित्तिकं किं तु स्वाभाविकमेव । य एवमनिमित्त-
मजत्वमेव परमार्थ इत्यवगच्छति स तत एव शोकमोहकामभया-
दिवर्जितमजं साम्यमद्वयं विद्वदनुभवैकगम्यं स्वयंप्रकाशं
पदमश्नुते ॥

तदेतदजाद्वयमात्मतत्त्वमकृतप्रज्ञैर्दुर्ज्ञेयम् । यतः परीक्षका अप्रगल्भीति
नास्तीत्यस्तिनास्तीति नास्तिनास्तीति वा केनचिद्वर्मेणाऽऽ-

कृत्यैवेदं ज्ञानुमीदन्ते । प्रत्यग्ममिनमर्गविशेषं तु वेदान्तवेश-
मिदं यो वेद स एव परमार्थज्ञानी कृतकृत्यो भवति । एतच्च
ज्ञाननामप्रकरणोक्तदिशा ज्ञागतिनाद्यान्मरूपणामुत्तमोत्तमिन्
प्रविलापनेन चतुष्कोटिर्वाजितं तुरीयमवगन्तव्यं लभ्यम् । एतज्ज्ञा-
नार्थमेव रामद्वेपादिकपायपाचनं बाल्यपाण्डित्यादिमाधनानि
चोपदिश्यन्ते । ज्ञाते तु परमार्थे प्राप्तनिव्यशुद्धबुद्धमुक्तस्माद्वत्वात्
तत् परं कर्तव्यं न विचिद्वशिष्यते । अत्रन्वज्ञानेनाज्ञानहान-
मित्यपि गंवृत्त्यैव । ननो निव्यनिगवरणं ज्ञानज्ञानज्ञेयविभाग-
रहितं विशुद्धविज्ञानमेव तत्त्वमिति सर्वं शिवम् ॥



कारिकाणां वर्णानुक्रमणिका

प्रतीकानि	प्र. श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र. श्लो.	पृ.
अवल्पकमजं ज्ञानम्	३- ३३	२८५	अभूताभिनिवेशोऽस्मि	४- ७५	४०९
अकारो नयते विधम्	१- ७३	१२६	अमात्रोऽनन्तमात्रम्	१- २९	१३८
अजः कल्पितसंप्रत्यया	४- ७४	४०६	अलम्बावरणाः मर्धे	४- ९८	४३८
अजमनिद्रमस्वप्नम्	३- ३६	२९०	अलाते स्पन्दमानं वै	४- ४९	३८७
अजमनिद्रमस्वप्नम्	४- ८१	४१४	अवस्तवतुपलम्भं च	४- ८८	४९३
अजातं जायते दम्मात्	४- २९	३६८	अव्यक्ता एव येऽनन्तगु	२- १५	१७९
अजातस्यैव धर्मस्य	४- ६	३२३	अशक्तिपरिज्ञानम्	६- १९	३३५
अजातस्यैव भावस्य	३- २०	२५७	अमजागरिते इष्टा	६- ३९	३७६
अजातेस्त्रसतां तेषाम्	४- ४३	३८१	अमतो मायया जन्म	३- ३८	२८०
अजाद्वै जायते यस्य	४- १३	३३१	अस्ति नास्त्यन्तिनास्तीति	६- ८३	४१७
अजेष्वाजमसंक्रान्तम्	४- ९६	४३७	अस्पन्दमानमालातम्	४- ८८	३८३
अजे साम्ये तु ये केचित्	४- ९५	४३६	अस्पश्ययोगो वै नाम	३- ३९	२९५
अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये	४- ९७	४३८	अस्पश्ययोगो वै नाम	४- ७	३१९
अतो ब्रह्मार्थकार्पण्यम्	३- २	२१९	आत्मसत्यानुबोधेन	३- ३०	२८४
अदीर्घत्वाच्च कालस्य	२- २	१४९	आत्मा त्वाकाशवर्गवै	३- ३	२२०
अद्वयं च द्वयाभासम्	३- ३०	२८२	आदावन्ते च यन्नास्ति	२- ६१	३५६
अद्वयं च द्वयाभासम्	४- ६२	३९८	आदावन्ते च यन्नास्ति	६- ३	१७०
अद्वैतं परमार्थो हि	३- १८	२५३	आदियुद्धाः प्रकृत्यैव	६- ९२	४३३
अनादिमायया सुप्तः	१- १६	१०९	आदिशान्ताः सन्तुष्टाः	४- ९३	४३४
अनादेरन्तवत्त्वं च	४- ३०	३६९	आध्यात्मविधा हीना	३- १६	२४८
अनिमित्तस्य चित्तस्य	४- ७७	४१०	इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिः	१- ८	७५
अनिश्चिता यथा रज्जुः	३- १७	१८१	उत्पादस्यः प्रमिदित्वान्	४- ३८	३७५
अन्नः स्थानात्तु भेदानाम्	२- ४	१५१	उत्प्रेक्ष्य उदयेयं रज्जु	३- ४१	२९९
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नः	१- १५	१०७	उपज्जमानं गमाचारान्	४- ४२	३७९
अपूर्वं स्थानिधर्मो हि	२- ८	१६१	उपलब्धवात्समाचारान्	४- ४४	३८२
अभावश्च रयादीनाम्	२- ३	१५०	उपायेन निगृह्यमानं	३- ४३	२९९
अभूताभिनिवेशादि	४- ७९	४१२	उपासनाश्रितो धर्मः	३- १	२१७

प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.
उभयोरपि धैतयम्	२-	११	१६५	ज्ञानेनाऽऽज्ञाकूपेन	४-	१	३
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते	४-	६७	८००	तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा	२-	३३	२
अजुवकादिकाभामम्	४-	४७	३८६	तन्मादेवं विदित्वैनम्	२-	३६	३
तैरेपोऽपृथग्भावः	२-	३०	१८८	तन्माज्ञ जायते चित्तम्	४-	२८	३
एवं न चित्तज्ञा धर्मा.	४-	५६	३९१	तैजसम्योन्यविज्ञाने	१-	२०	१
एवं न जायते चित्तम्	६-	४६	३८५	त्रिषु धामसु यन्नुच्यं	१-	२२	१
ओङ्कार पादसो विज्ञान	१-	२४	१३३	त्रिषु धामसु यद्भोज्यम्	१-	५	
कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्	२-	१२	१६६	वक्षिणाक्षिनुर्गे विद्.	१-	२	
कारणं यम्य वै कार्यम्	४-	११	३०७	दुर्यं मन्त्रमनुस्मृत्य	३-	४३	०
कारणाद्यनन्यत्वम्	४-	१२	३३०	दुर्दर्शमतिगम्भीरम्	६-१००		६
कार्यकारणयद्धौ तौ	१-	११	९८	द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात्	४-	५३	३
काल इति कालविद.	२-	२४	१८६	द्रयोर्द्रयोर्मैजुज्ञाने	३-	१२	२
कालधनस्य ग्नास्तु	४-	८६	४१०	द्वैतस्याग्रहं तुच्यम्	१-	१३	१
कमते न हि दुष्टस्य	४-	९९	४३९	धर्मा य इति जायन्ते	४-	५८	३
ख्याप्यमानात्मज्ञाने नै	६-	५	३२२	न कश्चिज्जायते जीवः	३-	४८	३
प्रज्ञाज्जागरितवन	६-	३७	३७४	न कश्चिज्जायते जीव.	६-	७१	४
प्रज्ञे न तत्र नोऽमर्ग.	३-	३८	२९३	न निर्गद्यो न चोत्पत्तिः	२-	३२	१
घटादिषु प्रवर्तनेषु	३-	४	२००	न निर्गता अत्यन्ताने	४-	५०	३
चरन्वागन्ति जाग्रत	४-	६५	३०९	न निर्गतारस्ते विज्ञानात्	४-	५२	३
चित्तकाया हि येऽन्तस्तु	२-	१४	१७७	न भवत्यमृतं मर्त्यम्	३-	२१	२
चित्तं न सम्पृक्तत्वधम्	४-	२६	३५१	न भवत्यमृतं मर्त्यम्	६-	७	३
स्थितरश्मिदलमयेऽम्	६-	७०	४०३	न युक्तं दर्शनं गत्वा	४-	३४	३
जगमग्गतिर्मुक्ता	६-	१०	३०६	माकाशस्य घटाकाशो	३-	७	२१
जाग्रद्विषयार्णयस्ते	६-	६६	३९९	नाजेषु सर्वधर्मेषु	४-	६०	३
आग्रदृत्तावपि त्वन्त	२-	१०	१६६	नाग्यभावेन नानेऽम्	२-	३४	२०
जात्याभासं चक्षुर्भामम्	४-	४५	३८३	नाग्याने न पराधैव	१-	१२	१०
जीवं कल्पयते पूर्वम्	०-	१६	१३९	नाग्यमदेतुस्ममन	६-	४०	३५
जीवात्मनो पृथक्त्वे यत्	३-	१६	०४०	नग्यादेवो मुच्येतत्र	३-	६५	३०
जीवात्मनोरनन्यत्वम्	३-	१३	०३८	निर्गुणस्य मनस.	३-	३६	२५
ज्ञाने न त्रिविधं ज्ञेयं	६-	८९	६०७	निमित्तं न नष्टं चित्तम्	६-	२७	३५

प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.	प्रतीकानि	प्र.	श्लो.	पृ.
विप्राणा विनयो ऽपि.	४-	८६	४००	सुन्दमात्रियते निव्यम्	४-	८२	४१६
विभूतिं प्रमदं त्वन्ये	१-	७	७१	सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः	२-	२३	१८६
विश्वस्यात्वदिवक्षायां	१-	१९	१०५	मृष्टिर्गिति मृष्टिविदः	२-	२८	१८६
विश्वो हि स्थूलभुङ्क्षित्यम्	१-	२	६५	स्वच्छे तर्पयते विश्वम्	१-	४	६५
वीतरागभयमोक्षैः	२-	३५	२०१	स्वर्गो वा परमो वापि	४-	२२	३४१
वेदा इति वेदत्वदः	२-	२०	१८६	स्वप्नजागरितव्याप्तं	२-	५	१५५
वैतथ्यं सर्वभावानां	२-	१	१६३	स्वप्नदृक्चित्तदृश्यामे	६-	६४	३९९
वैशारद्यं तु वै नाम्नि	६-	१६	१३६	स्वप्नदृक्प्रचग्न स्वप्ने	६-	६३	३९९
स एष नेति नेतीति	३-	२६	२३२	स्वप्ननिद्रातुतावागैः	१-	१४	१०५
सह्यया जायते सत्यम्	६-	१७	३९३	अप्रमाद्यं यथा दृष्टे	२-	३१	१८१
सद्भाताः स्वप्नवत् सद्ये	३-	१०	२३१	स्वप्नरूपा वपि त्वन्तः	२-	९	१६३
सतो हि माद्यया जन्म	३-	२७	२७९	स्वप्ने चावन्तुकः कायः	६-	३६	३७३
सप्रयोजनता तेषाम्	२-	३	१५९	न्यभावेनामृतो यस्य	३-	२२	२६०
सप्रयोजनता तेषाम्	६-	३०	३७०	स्वभावेनामृतो यस्य	६-	८	३२३
समर्थं हेतुफलस्यो	६-	१६	३३६	स्वनिदान्तव्यवस्थानु	३-	१७	२५२
समूतेरपवादाच्च	३-	२७	२६९	स्वर्थं शान्तं मनिर्वाणम्	३-	४७	३०६
सर्वस्य प्रणयो ऽष्टि	१-	२७	१३६	हेतुर्न जायतेऽनादः	४-	२३	३४४
सर्वाभिलाषविगत	३-	३७	२९०	हेतोरादि. फले येषाम्	४-	१४	३३३
सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने	६-	३३	३७१	हेतोरादि. फले येषाम्	६-	१५	३३४
सर्वस्तु सोपलम्भ च	६-	८७	६०३	हेतुहेतुसाध्यपाक्यानि	४-	१०	४२९
सान्निधिकी स्वाभाविकी	६-	९	३२६				

अथ परिशिष्टम्

१. तत्र बौद्धप्रक्रियासाम्यविचारः

माण्डूक्यकारिकासु यत्किञ्चिद्द्वैतग्रन्थसाम्यमापाततो दृश्यते
 कचिद् तदर्थैकस्याभावात् परमतसंक्रान्तिशङ्कावहमित्युपान्त्यभ्योक्तविवृतौ
 तिज्जेदितम् । तत्र वाक्यसाम्याभासोऽल कतिपयोऽाहरणपूर्वकं परिद्वियते ।
 शब्दसाम्याभासस्तु द्वितीयपरिक्षिप्ते विमृश्यते । अधिकं तु विवृतिग्रन्थ-
 शरीरे एव विज्जेरमिति विज्ञाप्यते ॥

१. भस्मीति नाम्नीति विवाद एष
शुद्धी भशुद्धीति मयं विवादः ।
विवादप्राप्तान न दुःप साम्यानि
भविष्यादप्राप्तान दुःप निरुध्यते ॥

—समाधिसूत्रे, ९- (गाथा) १८

[विवादग्रन्था न दुःखं ग्रन्थः, अविवादग्रन्था न (य) दुःखं विनश्यते-इति
मा. ३. ४. ४१ ।]

अत्रास्मि नानातीति, शुद्धयमुदी इति च विवादो न कार्यः इत्येवमाश्रयणम् ।
कारिकायां (४-२) त्वैतत्तास्मिन् दूतमवन्धाकमवाप्तास्ति विवादवद्यम् इत्युच्यते ॥

२. अथ हिंसां प्रहृष्या स्यात्त भवेदस्य ताहिना ।
प्रहृष्येन्न्यथाभावो न हि यातुपचयते ॥

—म. छा. १५-६^०, वृ. पृ. २७

अत्रास्ति च प्रहृषा नान्येष यदत्रमाकाङ्क्षितमपि नास्तीति स्थापयितुं प्ररते-
रन्यथाभावो नोपपन्न इत्युच्यते । आचार्यः पुनः (४-७, ९, १९) प्रहृषा वदन्तुं
अत्र तन्मर्थत्वं जीवभावं नैव प्राप्तुमर्हति, यस्मात्प्रहृष्टतायां स्वभावाभेदेनैव तदने-
प्रतिपादयितुं प्रहृष्टतरन्यथाभावो न कथंनैव विषयीक्याहेति प्रमानान्तरमेव ।

ॐ मध्यमगद्गरीयसत्त्वा इह विच्छिन्नाः प्रो॥ दि. अद्. वि. मूर्तिमहानंदः
कारितादेवनगरीप्रलेटिपिस्फटार (typed copy) इत्याः । नगरेयमध-
मगोष्ठस्य विषयः । इतिप्रसंग्यात् धीराचम्यनगरीयनगरीयानुनकृष्टः ॥

३. एवं जानिर्यदि भवेज्जरामरणमुत्तरं ।
 निजंरामरणा जानिर्भवेज्जायेत चामृतः ॥
 एथाजानिर्यदि भवेज्जरामरणमाद्रिनः ।
 अहेतुकमजानम्य स्याज्जरामरणं कथं ॥
 न जरामरणं नैव जानिश्च सह युज्यते ।
 द्विषते जायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयोः ॥
 यत्र न प्रभवज्ज्येते पूर्वापरमहक्रमाः ।
 प्रपञ्चपन्नि कां जानि तज्जरामरणं च किं ॥

—म. का. ११-३, ४, ५, ६, वृ. पृ. ७६, ७७

अत्र जानिजरामरणयोः क्रमस्य कथनप्यनुभवोऽयं जरामरणं नान्तीत्युक्तं युक्ति-
 माद्रावष्टम्भान् । कारिकायां (४-१०) त्वाचार्य. स्वभावतोऽजरामरणप्रसक्तत्वात् एव
 यन्तोऽप्यजानेन नैव आन्मानो जरामरणभावमाविनयया स्वभावनः प्रत्युत्तिमायान्ती-
 क्येत्याह ॥

४. यदीन्धनमपेक्ष्याग्निरपेक्ष्याग्निं यदीन्धनं ।
 कचत्तदूर्ध्वनिष्पद्ये यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं ॥

—म. का. १०-८, वृ. पृ. ७०

अग्रास्त्येकाऽर्नीन्धनयोः स्वरूपनिद्धि परस्परापेक्षत्वादिति पूर्वपक्षमुद्राव्य
 कतरत्पूर्वमुत्पन्नमित्यत्र निश्चायसमावात्सल्यापि निद्धिस्तत्पूर्वापेक्षयेति वक्तुं न पर्यत
 इत्येतावदुक्तम् । न तु स्वभावनिद्धिः कस्याचिदपीष्टाऽत्र । आचार्यकारिकायां (४-१८)
 पुनर्हेतुकल्लयोर्धर्माभमेज्जनिष्पद्योः कस्यापि निरपेक्षादिद्वयवच्छेदे रहेतुकत्वात्मानं एवा-
 ऽऽप्तेति निष्कर्षान्नुन्यते ॥

५. न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।
 उत्पद्य जातु विद्यन्ते भावाः कचन केचन ॥

—म. का. १-१, वृ. पृ. ४

- न मद्यामद्यमदमन्धर्मो निर्वर्तते यदा ।
 कथं निर्गतेको हेतुरेवं सानि हि युज्यते ॥

—म. का. १-७, वृ. पृ. २७

अत्र कार्यं दधमपि न जायते, निर्देनैकं कारणमपि न कथमप्यनान्युक्तं युक्ति-
 माद्रावष्टम्भान् । आचार्यकारिकास्तुपि यद्यप्येषा युक्तिरनुज्ञा, तथापि (३-२४)

मायया परमात्मा कार्यरूपेण जायते इति निर्द्वन्द्वहेतुगद्गीहृन् एव । चतुर्थे ॥ (४-२२)
हेतुकार्ययोः परमाद्यतो जातिर्नैव युज्यते इत्येतावन्मात्रं गाद्ययितुं युक्तिस्वीकार इति
प्रकरणतोऽवगम्यते ॥

६. चित्तं हि काश्यप परिगरेज्यमाणं न लभ्यते । यद्य लभ्यते
तत्तोपलभ्यते । तत्तन्नातिं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । यन्मातीतं नाना-
गतं न प्रत्युत्पन्नं तस्यध्यसमतिक्रान्तम् । यत्प्रत्यध्यसमतिक्रान्तं
तन्नैरास्ति नैव नास्ति । यन्नैरास्ति न नास्ति तदजातम् । यदजातं
तस्य नास्ति स्वभापः ॥

—इत्यादि काश्यपपरिषत्ते पृ. १४९

[काश्यपपरिवर्तस्यैव रत्नकूटसूत्रम् काश्यपं नामधेयम् । यत्पूर्वमुदाहृतं वाक्य-
मष्टाविंशतितमकारिकापेक्षया (४-२८, पृ. ३५७) तत्तु श्री॥ शारङ्गधर्मसंपादिनाया
माग्यमिहहेतुद्वैतमन्त्राभिः । तस्य पुस्तकस्याशुद्धिवाहुव्यमुपलक्ष्य बलवद्विश्रस्यते
यदुपरि निर्दिष्ट एव साधीयान् पाठः श्री॥ विपुशेखरभट्टाचार्याग्न प्राचीनग्रन्थशोधने
हृत्परिश्रमाणामिति ॥]

अत्र चित्तस्याजातत्वं नैराजाभाव्ये हेतुत्वेनोपन्यस्तम् । आचार्येण पुनश्चित्तस्या-
जादयमप्रानन्मत्वं विवक्ष्यते । उत्तरत्र (४-४५, ४-६६, ४-७७, ४-८०) तथैव
प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । आत्ममत्त्वानुबोधेनैवामननामात्मसंस्थान्यैव चाजातं मनो-
निग्रहेण च ब्रह्मस्वरूपेण निष्पत्तिं च बोधयन्तीभिः (३-३२, ३-३८, ३-६६)
कारिकाभिरेवमेवैकाग्र्योपपत्तेय ॥

७. नैवाग्रं जायते यस्य तस्य मध्ये कुतो भवेत् ।
तस्मान्नाग्रोपपत्तस्ते पूर्वोपरमहकमाः ॥

—म. का. ११-२, पृ. ७६

अत्र संसारस्याग्रतयोरभावात् तस्य मध्यमपि नास्तीत्युक्त्वा जातिजरामरणा-
दीना पूर्वोपरसहकमा अपि नैव गन्तीत्युक्तम् । आचार्येण तु (४-३१, २-६)
जाम्रस्त्वप्नोराग्रतवत्त्वेन मध्येऽपि नास्तित्वं युक्तमित्युक्तम् । मध्यमकारिकायामावि-
मध्यावमानत्वं यस्य संसारस्य नास्ति तस्य नास्तित्वमेवेति युक्तिः प्रदर्श्यते । आचार्य-
कारिकयोरतु सार्वत्रिग्रन्थमवभाषिण्य व्यभिचारितस्वरूपत्वादवगम्योर्मिश्रयात् ततथा-
ऽऽमनः संसारित्वस्यापि मिथ्यात्वमित्युच्यते इति वक्ष्यम् ॥

८. यामायाजायते भावो भावोऽभावाच्च जायते ।
यामायाजायतेऽभावोऽभावो मत्याच्च जायते ॥

—म. का. २१-१२, पृ. १५१

हेनाः कर्माणि देहाश्च (कर्तारश्च ?) फलानि च ।
गन्धर्वनगराकारा मरीचिम्ब्रसंनिभाः ॥

—म. क. १७-३३, वृ. पृ. ११९

यथैव गन्धर्वपुं मरीचिञ्च
यथैव माया मुपिनं यथैव ।
स्वभावशून्या तु निमिनभावना
तथोपमां जानथ सर्वधर्मां ॥

—स. रा. ९-११

अत्र गवेन्द्र स्वभावेनाविद्यमाना मायादय इति कृत्वा उत्पादादीनामविद्यमानता
रकुटयितुं दृष्टान्तादानमिति स्पष्टम् । आचार्यकारिकायां तु 'तथा विश्वमिदं कष्टं वेदान्तेषु
पिचक्षणैः' (२-३१) इत्यत्र 'त्रयः स्वप्नाः' (ऐ. १-३-१२), 'उन्मो मायामिः
पुरस्क्य ईयते' (बृ. २-५-१९), 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृ. २-४-१४)-
इत्यादिश्रुत्यनुसारेण विश्वस्य सर्वस्याप्यात्मात्मविग्रहत्वं प्रत्याख्यितुमिति महान् भेदः ॥

१२. यस्माद्यवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।
यस्मान्निवर्तते भावस्तेन निष्पो न जायते ॥

—चतुःशतके ११-५०, आ. बृ. पृ. १५४

अत्रोच्छेदस्य नित्यस्य च सममेव निषेधः । संख्या जायते सर्वमिति त्वाचार्यः
माध्वतस्य संख्या सद्भावमस्तीत्य सद्भावेन त्वञ्च सर्वमिति कल्पितमाख्याऽजत्वमु-
पादायोच्छेदं निषेधयति स्म (४-५७) 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छिन्निधर्मा'
(बृ. ४-५-१४) इति श्रुतिमनुसरन् ॥

१३. मायोपमास्ते सत्त्वा इति माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद्वैधीकारम् ॥

—अष्टादशसहस्रप्रज्ञापारमितायाम्, पृ. ३९-४०

अत्र सत्त्वानां च मायायाश्चाद्वयत्वं नैमित्तिकस्वभावकम्, अद्विधीकारत्वं नाम
नानात्वाभावधेयुक्तत्वान्मायामात्रं सर्वथाऽविद्यमानत्वमेवाश्रितम् । यथाह हरिभद्रः
'आवातजनप्रत्यक्षनिद्रावेनानुभवपथमनुप्राप्त्याद् विग्रहादिवत् संख्या च नास्तीति
न शक्यतेऽध्यवगतुम् । ततश्च ये च प्रतीत्यसमुत्पत्तास्ते परमार्थेनोऽस्तिनास्तिव्यव-
हारपथान्कान्तमूर्तेयः । यथा माया । तथा चासी मत्त्वादयो भावा इति स्वभाव-
हेतुना कस्यचिप्रसिद्धेनार्थेन प्रसिद्धोऽर्थः ग्राह्यत इति मायात्वेनोपमिताः । न्यायनस्तु
पुनस्तेऽपि गत्वा मायात्मका एव । अतो न किञ्चिन् तारिफकत्वात्मान्त्वं परिदीपित-
मिति' (अ. स. अ. पृ. १४३) इति ॥

यदपीयं मयमकाराणि 'नाम्यगदेनुरमगा' (१-८०) इत्याशयं चरारि-
गमानांवेति प्रतिभास्यापातनः, तथापि नत्र जाग्रदवस्थाः गर्भेवापि कार्यसंरगाभाव-
मनुभवान्तेष्वेव दृष्टयितुं प्रज्ञया संभावमायुक्तिप्रदर्शितस्या कारिकायां नत्र तु यार्था
भस्तिमुपैति । जाग्रदवस्थानुष्ठानां जातिनिगमनार्थमभूतिर्नैव द्युक्तिप्रयुक्त्यापस्त-
दित्यवश्यम् ॥

९. अनिरोधमनुष्ठादमनुच्छेदमजायतम् ।

अनेराधेमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

य. प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं प्रियम् ।

देशयामास संयुक्तं चन्दं यदनां यस्म ॥

—म. का. मन्त्रश्लोकी, घृ. पृ. ३, ४

अत्र निरोधादेः सत्यसमुत्पाद्य तन्निरोधः कियते सर्वेषामपि धर्माणां प्रतीत्य-
गमुत्पादादेव स्वभावस्यैवस्थापनाय । 'न निरोधो न चोच्छेदः' (२-३०), 'उपा-
दस्याप्रतिद्वयान' (४-३८) इत्यादिष्वेव आचार्येणापि निरोधोऽथदोषो निराकरणेऽपि
तन्नाशार्थैवैक. परमार्थे इत्यत्र तात्पर्यम् । 'न निर्गता' (४-५३), 'नाभासा अन्यतो
भुव.' (४-५९) इत्यादिष्वेव यद्यपि धर्माणामागमनिर्गमादिके निश्चयेनेऽपि,
तथापि 'अचिन्त्याः सदैव ते' (४-५०) इति परमार्थविज्ञानस्वरूपात्मनोऽन्यत्वेतानन्यत्वेन
वा तेषामचिन्त्यत्वेमेवोच्यते न तु सर्वेषां नैव स्वाभाव्यमिति विशेषः । 'शाक्षते तेन
नास्ति वै' (४-५३), 'नासां नियो न चोच्छेदी' (४-५५), 'न शाक्षताशाक्षता
भिधा' (४-६०) इत्येतासु कारिकसु सर्वेषां धर्माणामागमनिर्गमार्थमेव शाक्षत-
त्वादिनिषेध इति स्पष्टमेव । ३-धिरं तु तत्कारिकागम्यचिन्तित एवाधिगन्तव्यम् ॥

१०

यथैव कामान् मुपिनन्त सेविष्य

प्रतिबुद्धवन्त. पुरुषो न पश्यति ।

य बाळ कामयति कामलोभी

तथोपमान् जानथ सर्वधर्मान् ॥

—म. रा. ९-१५

अत्र न्यूनं दृष्टं प्रतिबुद्धो न पश्यतीति सर्वधर्माणां साग्रमहत्त्वज्ञापनार्थं दृष्टान्त
उक्तः । 'प्रतिबुद्धश्च वै सर्व' (२-२), 'प्रतिबुद्धो न पश्यति' (४-३९) इति तु
स्वप्नजागरितयो. साम्यमसंबन्धं च प्रतिपादयितुं दृष्टान्त इति विशेषः ॥

११

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादमथा स्थानं तथा भद्र उदाहृतं (तः ?) ॥

—म. का. ७-३४, घृ. पृ. ५७

हेताः कर्माणि देहाश्च (कर्मांश्च ?) फलानि च ।
गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥

—म. क. १७-३३, वृ. पृ. ११९

यथैव गन्धर्वपुरं मरीचिकम्
यथैव माया सुप्तिं यथैव ।
स्वभावदाय्या तु निमित्तभावना
तथोपमानं जानथ सर्वधर्मान् ॥

—स. रा. ९-११

अत्र सर्वत्र स्वभावेनाविद्यमाना मायादय इति दृष्ट्वा कृपादादीनामविद्यमानता
स्फुटयितुं दृष्टान्तादानमिति स्पष्टम् । आचार्यकारिकायां तु 'तथा विधुमिदं वृष्टं वेदान्तेषु
विचक्षणैः' (२-३१) इत्यत्र 'प्रयः स्वप्नाः' (ऐ. १-३-१२), 'इन्द्रो मायाभिः
पुष्पपद्मैश्च' (बृ. २-५-१९), 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' (बृ. २-४-१४)-
इत्यादिभृत्यनुसारेण विश्वस्य सर्वव्याप्यात्माम्पदविरूपत्व प्रत्याययितुमिति महान् भेदः ॥

१२. यस्माद्यवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न जायते ।

यस्मान्नवर्तते भावस्तेन निधो न जायते ॥

—चतुःशतके ११-५०, भा. बृ. पृ. १५४

अत्रोच्छेदस्य नित्यस्य च नममेत निषेधः । सत्त्वा जायते सर्वमिति त्याचार्यः
शाश्वतस्य संख्या सद्भाषमद्रष्टव्यं सद्भावेन त्वत्र सर्वमिति वक्ष्यतस्तत्त्वाऽजत्वमु-
पादायोच्छेदं निषेधयति स्म (४-५७) 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छिन्निधर्मा'
(बृ. ४-५-१४) इति धृतिमनुसरन् ॥

१३. मायोपमास्ते सत्त्वा इति माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतद्वैधीकारम् ॥

—अष्टादशराहस्यप्रज्ञापारमितायाम्, पृ. ३९-४०

अत्र सत्त्वानां च मायायाथावृत्त्यं नैमिकस्वभावत्वम्, अद्वैधीकारत्वं नाम
नानात्वाभावधेत्युक्तत्वान्मायाभाक्त्वं सर्वथाऽविद्यमानत्वमेवाश्रितम् । यथाह हरिभद्रः
'आवाञ्जनप्रत्यक्षसिद्धत्वेनानुभवपथमनुप्राप्त्वाद् विकल्पादिवत् संख्या च नाम्नीति
न शक्यतेऽध्यवसातुम् । ततश्च ये ये प्रतीत्यसमुत्पन्नास्ते परमार्थतोऽस्मिन्नास्तित्वव्यव-
हारपथातिक्रान्तमर्थः । यथा माया । तथा चासी सत्त्वादयो भावा इति स्वभाव-
हेतुना कल्पवित्प्रसिद्धेनार्थेन प्रसिद्धेऽर्थः ग्राह्य इति ग्राह्यत्वेनोपमिताः । न्यायतत्त्व-
पुनस्तेऽपि सत्त्वा मायात्मसा एव । अन्यो न किञ्चित् तारिवक्यत्वास्तित्वं पसेदीधित-
मिति' (अ. ग. अ. पृ. १४३) इति ॥

आचार्यस्तु 'जन्म मायोपमं तेषां ना च माया न विशते ।' (८-५८) इति
 द्रुवत्रपि मायायाः स्वानन्वयेनाविद्यमानतामेवाद 'माया तु प्रवृत्तिं विगन्माविर्न तु
 महेधरम्' (धे ८-१०) इति ध्रुवेर्मायाया मायाकार्यस्य चाद्वयान्माव्यतिरेकान्मुप-
 गमान् ॥

१४ निवृत्तमभिधानार्थं निवृत्ते वित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

—म. का १८-७, वृ. पृ. १२९.

[अत्र श्रौ 'निवृत्तिर्वित्तगोचर' इत्युद्धं द्ययते ।]

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

धृत्यते देदयते चापि गमारोपादनक्षरः ॥

— बुद्धोक्ति , म. वृ. पृ. ९४

अत्र यस्य श्रुत्यस्य स्वरूपम् अस्मीति वा नास्तीति वा वक्तुं न पार्यते तस्य
 स्वभावोऽनुत्पन्नत्वादेव मनोवागगोचरत्वमित्युक्तम् । आचार्यकारिकायां तु सर्वधर्माणा-
 मजात्याव्यतिरेकास्य चाभेदत्वान्द्वन्द्वप्रतिनिमित्ताभावादेव 'यत्र वर्गा न वर्तन्ते'
 (४-६०) इत्यर्थोपपत्तेः ॥

१५. चित्तमात्र निराभावं विदितो बुद्धभूमि च ।

एतदि आपितं बुद्धर्माग्ने भारयति च ॥

अर्धाभावे च विज्ञाने ज्ञानं तथत्तागोचरम् ।

परावृत्तं निराभासमायां गोचरो ह्यसौ ॥

—लङ्कावतारे १०-१०५, १४८, वृ. पृ १७५

अत्र चित्तमात्रमथाभासगत्य बुद्धानां विषय इत्युक्तम् । आचार्यकारिकायां तु
 'अज्ञानस्यैव सर्वस्य' (८-७७) इति विज्ञेयगावित्तेनाभासमानस्याप्यज्ञाद्व्याप्तत्वा-
 न्मुपगमान्, नित्योपरतस्वभावेनावगतस्य निश्चला अतिर्वृद्धानां विषय (४-८०)
 परमार्थदर्शनामेवात्राच श्रुत्वं अनुभवविपर्याभवर्तान्युक्तमिति विज्ञेयः ॥

१६. आदिज्ञान्ता ह्यनुत्पन्ना प्रवृत्त्यैव मुनिर्वृता ।

धर्माग्ने विदिता माय धर्मचक्षुषतने ॥

— आर्यरत्नमेघसूत्रे, म. वृ. पृ. ७८

अत्र अनुपपन्नत्वादित्येतोः सर्वधर्मागामादिशान्तत्वमुक्तम् आचार्यकारिकायां ॥
प्रष्टव्यैव मुनिश्चिन्तस्वरूपी धर्मागो (४-९२) नित्यशान्तत्वं मुनिवृत्तत्वम् अजस्रस्य-
विगारद्वयस्वरूपपरमात्मनैकत्वे यति नित्यैकस्वरूपत्वादित्युच्यते ॥

१७. तत्किं मन्यसे सुभूते अपि चास्ति न कश्चिद्वर्मो यस्तथा-
गतेन भाषितः ? सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् नास्ति ॥
कश्चिद्वर्मो यस्तथागतेन भाषितः ॥

—यज्ञवल्केदिकायाम्, पृ. २९, (भा. वृ. १९९)

अत्र धर्मागो स्वभावस्य भाषितुमशक्यत्वादुद्देन न भाषितः कश्चिद्वर्मः
इत्युच्यते । आचार्यकारिकायां (४-९९) तु ज्ञानवृत्तान्त्येयभेदरहितमरणं ज्ञानं न
बुद्धेन भाषितमित्युच्यते । अतो महान् प्रस्थानभेदः । रहस्यविज्ञातवस्य
भेदार्थस्य विस्तरः ॥

१८. निर्वाणरूपो धर्मो गम्भीरो दुर्दृशश्च ।

—सङ्कावतारसूत्रे, पृ. ५०९, ५१३

गम्भीरं दुर्दृशं सूक्ष्मं धर्मचक्रम् ।

—सङ्कावतारसूत्रे, पृ. ४२२, (भा. वृ. २०३)

अत्र निर्वाणपदं धर्मचक्रं वा वर्ण्यते । आचार्यकारिकायां तु (४-१००)
परमार्थपदं तद्विष्णोर्नमरिष्यते ॥

२. कारिकासु लक्ष्यमाणाः मौगत्पारिभाषिकग्रन्थसाध्याभामाः

अत्र प्रतिपदं निवेदिता सम्या परामृशति तादृशान् कारिका-
प्रकरणगच्छोकान्, यदवलोचनमात्रेण विज्ञायेत श्रीगौडपादाचार्यवेदान्त-
सिद्धान्तसम्मतविशेषार्थ एव म स ग्रन्थः प्रयुक्त इति । अधिकं तु
तत्रत्यविवृत्यैवावगन्तव्यम् ॥

शब्दः	प्र. अं.	शब्दः	प्र. अं.
अग्रयाणम्	४- ९०	धाम्निः	४- ९०
भजम्	४-४५, ५७, ९३	गगनम्	४- १
भजानिः	३- ३८	गन्धर्वनगरम्	२- ३१
अद्वयम्	४- ४५	गम्भीरम्	४-१००
अद्वैतम्	३- १८	चित्तम्	४-६४, ६६, ७२
अनागन्तव्यम्	४-१००	भेषाभिन्नम्	३-३३, ४- १
अभूताभिनिवेशः	४-७५, ७९	तत्त्वम्	२- ३८
अभिनिवृत्तिः	४- ७४	तप्री	४- ९९
असिसंयुतिः	४- ७३	दुर्दंशम्	४-१००
अलक्षधारणा	४- ९८	देशिन	४-२, ४- ४२
अलानस्पन्दितम्	४- ४७	द्वयम्	४- ७२
अस्पृशयोगः	३-३७, ४-२	द्विपक्षं वरम्	४- १
अमृतम्	४- ३९, ४०	धर्मः	३-१, ४- १
अस्मिन्स्त्वत्पदार्थिनः	४- ४०	धातुः	४- ८१
अविद्वद्	४- ७	मायकाः	४- ९८
अविवाद्	४- ७	निर्मितकः	४- ७०
आकाशान्तरम्	४- १	निर्माणम्	३- ४७
आदिवुद्धा	४- ९२	परतन्त्रम्	४-३३, ७४
आदिदान्ता.	४- ९३	प्रपञ्चोपशान्तम्	३- ३५
उच्छेदः	४- ५७	बुद्धाः	४- ४२
उपलम्भः	४- ९०	माया	३- ८२
कल्पितमंशुतिः	४- ७४	लोकोत्तरम्	४- ८८
कोट्यधः	४- ८४	लौकिकम्	४- ८७

कारिकासु लक्ष्यमाणाः सौगतपारिभाषिकशब्दसाम्यामायाः

४६५

शब्दः	प्र. श्लो.	शब्दः	प्र. श्लो.
विज्ञानम्	४- ४८	संबुद्धः	४- १
वैशारद्यम्	४- ९४	संवृतिः	४-५७, ७३, ७४
शाश्वतम्	४- ५७	मान्यम्	४- ८०
शुद्धलौकिकम्	४- ८७		

कारिकाणां मुख्यशब्दवर्णानुक्रमणिका

अत्र सङ्ख्ययोराद्या प्रकरणं द्वितीया च कारिकां सूचयति ।
तत्तच्छब्दस्य अर्थविशेषः कचित् कचिन् तत्रैव निर्दिष्टः । द्र. इति
संकेतस्तु यथायोगं द्रष्टव्यः, द्रष्टव्या, द्रष्टव्यम् इत्यर्थकत्वेन ग्राह्यः ।
विशेषणशब्दाः नपुंसकत्वेनैव निर्दिष्टाः ॥

	प्र. का.		प्र. का.
अकथ्यम्	३-४७	अजमनिद्रमम्ब्रम् (आत्मनस्त्वम्)	१-१६
अकल्पकम्	३-३३		३-३६, ४-८१
अक्षया दान्तिः	३-४०	अजाचलम् (आत्मनस्त्वम्)	४-४५
अकामम्	४-७८	अज्ञानम्, जातिरहितम्	३-२०, ४-६, २९, ७७
अकारः	१-२३	अज्ञानि, जातिरहितं ब्रह्म	३-२, ३८
अकारपण्यम्	३-२		४-४२, ४३
अकृता (प्रकृतिः)	४-९	अजाति, जन्माभावः	४-४, ५, १९, २१
अक्षया (दान्तिः)	३-४०	अजायमानः	३-२४
अग्रहणम्	१-१३	अतिगम्भीरम्	४-१००
अग्रयाणतः प्रथमतः	४-९०	अद्वयम्, द्वितीयरहितम्	२-३३, ३५, ४-४५, ८५
अग्राह्यभावः (आत्मनः)	३-२६	अद्वयम्, प्राग्ग्राहकद्वयरहितम्	३-३०
अङ्कुरः (भायामयः)	४-५९		४-६२
अचलः, अविचल्य आत्मः	३-३७	अद्वैतम्, द्वितीयरहितस्त्वम्	१-१०, १६
अचिन्त्या, प्रातिभासिका इत्या	४-४१, ५२		१७, २-३६
अजम्, जन्मरहितम्	३-१, १९, २६, ३३, ४७, ४-३८, ८०, ९३	अद्वैतम्, द्वितीयरहितम्	२-१८, ३-१८
अजम्, जन्मरहितत्वेनाङ्गीकृतम्	४-११, १२, १३, ४६, ४८, ५७, ६०, ७४, ९६	अध्वानः, कालविशेषः	४-२७
अजं मायम्	४-८०, ९३, १००	अनन्तः, अनियतमध्याकृतत्वेन	२-१९
		अनन्ता, असंख्येयाः	२-१९
		अनन्तता, नाशविपरीतम्	४-३०

अनन्तमात्रः, इत्यन्तरहितः	१-२९	अप्रसिद्धम्, असिद्धम्	४-१७, ३८
अनन्तरः	१-२६	अभये भयदर्शिनः	३-३९
अनन्यत्वम्, एकत्वम्	३-१३	अबुद्धाः	३-८
अनन्यत्वम्, अव्यतिरिक्तत्वम्	४-१२	अभयन्, भयरहितम्	३-३७, ३९; ४-७८
अनादिः, अनादित्वम्	४-१४	अभूततः, मायया	३-२३
अनादिः, पूर्वयोदिरहितः	४-३०	अभूतम्, अगन्	४-३, ४, २६, ३८
अनादिमाया	१-१६	अभूतदर्शनम्	४-२५
अनानात्वम्, विभागरहितम्	४-१००	अभूताभिनिवेशः	४-७५, ७९
अनापन्नादिमध्यान्तम्, जन्मस्थितिभङ्गरहितम्	४-८५	अभेदः (जीवात्मनोः)	३-१३
अनाभासम्, विषयाकारावभासहीनम्	३-४६, ४-४८	अमनसा, मनस आत्मभावः	३-३२
अनामकमरूपकम्, नामरूपरहितम्	३-३६	अमनीभावः, मनस आत्मभावः	३-३१
अनिर्जनम्	४-२७	अमात्र, मात्रारहित ओकारः	१-२३, २९
अनिमित्तम्, विषयशून्यम्	४-२७	अमृतम्, अमरणस्वभावकम्	३-१९, २०, २१, २२; ४-७, ८
अनिमित्तम्, उत्पत्तिनिमित्तरहितम्	४-७७, ७८	अमृतत्वम्, मोक्षः	४-९२
अनिश्चिता रज्जुः	२-१७	अर्थाभासः	४-९६
अनुत्पत्तिः, उत्पत्तिरहितस्वाभाव्यम्	४-७७	अलातम् (द्र. आलातम्)	४-४७, ४८
अनुत्पन्नाः, अजाः	४-९३		४९, ५०
अनुपलम्भम्, ग्रहणवर्जितम्	४-८८	अवतारः, बुद्धपवतरणम्	३-१५
अमृतम्, विलयम्	१-१२	अवस्तु प्रात्यवर्जितम्	४-८७, ८८
अन्तःप्रज्ञः	१-१	अवस्तुकम्, वस्तुत्वरहितम्	४-३६
अन्तःस्थानम्	२-१, ४	अवितथाः, सत्या.	२-६, ४-३१
अन्यथाभावः	३-२१, ४-७	अवस्तुत्वम्, वस्तुत्वरहितम्	४-४५
अन्योन्यदृश्ये, इतरेतरेण्ये	४-६७	अविरुद्धः (अद्वैतदर्शनयोगः)	४-२
अपरं ब्रह्म	१-२६	अविनादः (अद्वैतदर्शनयोगः)	४-२, ५
अपरिखेदः	३-४१		२-१५
अपरिज्ञानम्	४-१९	अव्यक्तम्	१-१०, २६
अपूर्वः, कारणरहितः	१-२६	अव्ययः, अव्यभिचारितन्त्रः	४-९६
अपृथग्भावाः	२-३०	असंक्रान्तम्	४-७२, ९६
		अमृगम्	४-९७
		अमृगता	४-९७

असत्, असत्त्वेन विभाव्यमानम्	२-९, १०	आवरणच्युतिः	४-९७
असत्, अविद्यमानम्	३-२८, ४-२२, ४०	आश्रमाः, अधिष्ठात्रिणः	३-१६
असत्, विकल्पितम्	२-३३, ४-३९	इन्द्रः, परमात्मा	३-२४
अनिवस्तुगमादिनः	४-४२	ईश्वरः	१-२८
अस्पन्दमानम्	४-४८	उकारः	१-२३
अस्पशयोगः	३-३९, ४-२	उच्छेदः	४-५७
अस्वप्नित्वा, अन्यथाप्रहरहित-		उच्छेदी	४-५९
मग्रहणम्	१-१४	उत्कर्षः	१-२०
आकाशकान्दम्	४-१	उत्तमं मत्स्यम्	३-४८, ४-७१
आत्ममायाविमर्जिताः	३-१०	उत्तमं सुगम्	३-४७
आत्मविनिश्चयः	२-१८	उत्पत्तिः, सृष्टिः	२-३२; ३-१, १४
आत्मसंस्थम्	३-३८	उत्पादः, जन्मः	४-३८
आत्ममत्पानुबोधः	३-३२	उत्सर्गः, हानम्	३-३८
आत्मा, २-१७, १७, ३-३, ७, ८, ११		उपचारः, कर्तव्यः	३-३९
आदिः, जन्म, प्राक्कायः	२-६, ६-३१	उपदेशाद् वादः	१-१८
आदिः, वारणम्	६-१४, १५, २३	उपलम्भः, उपलब्धिः	४-४७, ४३, ४४
आदिः, जन्म	६-२३	उपलम्भः, अविद्यावन्धनात्मात्रम्	४-९०
आदिबुद्धौ, नित्यबुद्धौ	६-९२	उपायः	३-१५, ४२
आदिमान्, जन्मवान्	६-३०	उपायना	३-१६
आदिशान्ता, नित्यमुक्ता	४-९३	उपायनाश्रित (गायः)	३-१
आदिस्वामानन्दम्, आदित्यगमन्यम्	१-१९	उभयन्त्रम्, समानन्त्रम्	१-२०
आदौ बुद्धौ	६-९८	एकत्रितकः	२-२६
आद्यन्तरवम्	२-७	ओद्धारः, परमार्थस्वम्	१-२४, २८, २९
आध्यात्मिकम्	३-१६, ३८	कल्पितम्, सरूपितम्	२-९, १०
आनन्दः	१-४	कल्पिताः (यत्र भावाः)	२-१४, १५
आनन्दशुक्ल	१-३	कल्पितमंडुतिः (उपदेश भण्डम्)	४-७३, ७४
आक्षरान्,	१-९	कायः	६-३३, ३६
आसिगमन्यम्, व्यासगमन्यम्	१-१९	वारणम्	३-२५, ६-११, १२
आभावा-	६-५०	वारणवद्वः	४-५२
आभावा	४-४९, ५१	कार्यम्	६-११, १२
आलानम् (इ अलानम्)	६-८८	कार्यकारणनाभावः	१-११

कार्यकारणबद्धौ	१-११	चेतोऽश्रवः	१-६
कालः	१-८, २-२, २४; ४-३४	चेतोगृहीतम्	२-२, १०
कृतकेनामृतः	३-२२, ४-८	जडवत्	२-३६
कृष्णा सर्वज्ञता	४-८५	जन्म (द्र. मायया जन्म)	३-२६
कृपणः, अल्पः	३-१, ४-९४	जरामरणम्	४-१०
कोट्यश्चतराः (कृपणाप्रकाराः)	४-८४	जागरितम्	२-४, ४-३७, ३९, ६५
कोराः, (अन्नमयायाः)	३-११	जाग्रद्विषेक्षणीयाः	४-६६
क्रमकोपः	४-१९	जाग्रत्, जागरिते	३-२९, ३०; ४-६१, ६२
क्रीडार्थम्	१-९	जाग्रत्, जागरितवान्	४-६६
क्षान्तिः (नित्यनृत्तत्वम्)	४-९२	जाग्रत्श्रितम्	४-६६
गगनम्	३-८	जाग्रद्वृत्तिः	२-१०
गगनोपमाः	४-१	जातं ब्रह्म	३-१
गर्वागमनौ	३-९	जातम्	३-२७, ४३; ४-१३
गन्धर्वनगरम्	२-३१	जातिः, जन्म	३-२०, ४-३, ६, २८, ४२
गुणाः, सखादयः	२-२०	जातिदोषाः	४-४३
ग्रहः, उपादानम्	३-३८	जात्याभासम्	४-४५
ग्रहः, मिथ्यामिनिवेशः	४-८२, ८४	जीवः	१-१६; २-१८; ३-३, ५, ७; ४-६३, ६५, ६८, ६९, ७०
ग्रहणग्राहकामात्मम्	४-४७	जीवः, परमात्मा	३-११
ग्राह्यग्राहकयत्	४-७२	जीवान्मानौ, जीवपरमात्मानौ	३-१३, १४
घटाकाशः	३-३, ४, ५, ७	ज्ञानम् (चैतन्यरूपम्)	३-३३, ३८; ४-१, ९६, ९९
घनप्रज्ञः	१-१	ज्ञानम् (अवस्थाप्रयविषयकम्)	४-८८, ८९
चित्तम्	३-१३, २५; ३-४४, ४५, ४६; ४-२६, २७, २८, ४६, ५४, ६१, ६२, ७२, ७६, ७७	ज्ञानालोकम्, चैतन्यप्रकाशः	३-३५
चित्तकालाः	२-१४	ज्ञेयम् (ग्रह)	३-४७
चित्तदृश्यम्	४-२८, ३६, ७७	ज्ञेयम् (अवस्थाप्रयम्)	४-८८, ८९, ९०
चित्तस्पन्दितम्	४-७२	ज्ञेयमिष्टम् (ज्ञानम्)	३-३३, ४-१
चलाचलनिकेतः	२-३७	तत्त्वम्	१-१५, २-३८
चलाभासम्	४-४५	तत्त्वतः	३-१९, २७, २८; ४-५८
चिन्ता, चिन्तनम्	३-३८	तत्त्वानि	२-२०
चेतः	१-२५	तत्त्वविदः, आत्मविदः	२-३४

गर्वाभूत.	२-३८	द्विदशं वरः	८-१
गर्वेन (वेद)	२-३०	द्वैतम्	१-१३, १८; ३-१८, ३१
गहनः	२-३९	द्वैतस्योद्गमः	१-२९
तन्मनस्	६ ६७	द्वैतितः	३-१३
गर्विन	६-९९	धर्मः, परमात्मा	६-६० ८
गुर्यः	१ १००, ११, १३, १६	धर्माधर्मौ	२-६५
गुर्यम्	१ १३	धर्म (साधर्म्यं जीवः)	३-१
गुर्यायम्	१-१५	धर्मः (आत्मानः, यादृशमूर्ति च)	६-१, ६६, ५३, ५६, ५८, ५९, ६०
त्रिधा गृति.	१-४	धर्म (आत्मानः)	६-१०, ९१, ९२, ९३, ९८
त्रिधा भोगः	१-३	धर्म. (यादृशं यन्तु)	६-३१, ३३, ६१, ८२, ९६, ९९
तन्मनस्	१ १, २, ३, ४, २३	धर्मो धानु. (परमात्मन्तु)	६-८१
तन्मनियकम्	३-११	नान्यवस्था	४-१३
त्रिधा व्यग्रस्थित (आत्म)	१-२	नान्यत्वम्	३-१३, ६-९१
तृक्षणाक्षिमुग्रम्	१-२	नायका	६-९८
दम्	६ ८६	नि गतः	३-४५
दुःखम्	३ ६३	नि मद्रम् (चित्तम्)	४-३९
दुःखभय	३ ६०	नि व्यवहारः (ज्ञानं)	२-३७
दुर्दशः (अद्वैतदर्शनयोग)	३-३९	निगूहीतम् (मन)	३-३६, ३५
दुर्दशम् (तत्त्वम्)	६ १००	नित्यम्	३-३३, ४-७२
दृष्टान्त	६-१३, २०	निश्चयुक्तः	१-२५
देव. (प्राज्ञ)	१-९	निर्दशनम्	३-३
देव. (तुरीय)	१ १५, २-१२, १९	निद्रा, तत्त्वज्ञानम्	१-१४, १५
देवाः	२ २१	निमित्तम्, विज्ञानविषयः	६-२५, २७
देशितः	६-२, ६२	निरोधः, प्रलयः	२-३२
द्रव्यम्	६ ५२	निर्णयस्वारः (ज्ञानं)	२-३७
द्रव्यव्याभावयोगत	६-५०, ५२	निर्निमित्त., जन्मनिमित्तपरहितः	६-७५
द्रव्यम्	६-७२, ७५, ८७	निर्णयम्	१-२५, ३-३५
द्रव्यकालाः (भावाः)	२-१६	निर्मितक. (जीवः)	४-७०
द्रव्यम् (प्रत्ययैकचित्तम्)	६-२६		
द्रव्यभावः	६-७५		
द्रव्यभावनम् (मनः)	३ २९, ३०; ६-६१, ६२		

निर्विकल्पः (परमात्मा)	२-३५	प्रपञ्चः	१-१७
निर्विकल्पम् (मनः)	२-३४	प्रपञ्चोपशमः	२-३५
निर्वैयम् (चितम्)	४-७२	प्रभुः (प्राज्ञः)	१-१०; २-१३
निधराचिनम्	३-४५	प्रभुः (तुरीयः)	१-४
निग्रहः स्थितिः (नित्यम्)	४-८०	प्रवेष्टिकम्	१-७
निक्षिप्तं युक्तियुक्तं च.		प्रसन्नः सृष्टिः	१-८
धृतियुगसुभयसंमनम्	३-२३	प्रसूतिः सृष्टिः	१-१, २, ३, ४, ११, १२,
निःश्रुतिः (ज्ञानी)	२-३७	प्राज्ञः	१३, १४, २१, २३
निःस्पन्दम् (विज्ञानम्)	४-५१		१-६, २-२०
पञ्चविंशकः	२-२६	प्राणः	४-१४, १५, १७,
पदम्	४-१००	कलम्, देहादिसंघातः	१८, २३, २६
परतन्त्राभिनिवृत्तिः	४-७४		२-३२
परतन्त्राभिसंघृतिः	४-७३	यदः	२-९, १०, १४, १५
परतन्त्राभिसंघृतिः	४-२४	यहिः (देहात्)	१-१
परतन्त्राभिसंघृतिः	३-१८	यहिः	१-१३
परमार्थः	१-१७, ४-७३, ७४	बीजनिद्रायुत	४-२०
परमार्थतः, परमार्थेन	२-३२	बीजापुराण्यो दृष्टान्तः	४-९९
परमार्थता	१-२६, ३-१२	बुद्धः, गौतमबुद्ध	४-१९
परं ब्रह्म	४-२१	बुद्धाः (वर्द्धितः)	४-४२, ८०, ८८, ९८
परिदीपकम्, ख्यापकम्	४-१९	बुद्धाः, प्राणिनः	२-२५
परिदीपिता	२-२१	बुद्धिः	१-२५, २६; ३-१, १२, ३५, ४६
पादाः	१-६	ब्रह्म	३-३३
पुरुषः (प्राज्ञः)	४-२१	ब्रह्मक्षेपम्	१-२५
पूर्वापरापरिज्ञानम्		अयम्	३-१४
प्रकृतिः, स्वभावः ३-२१; ४-७, ९, २९,	९२, ९३	अविन्यद्बुद्धिः	३-२०, ४२
	४-८६	भावः, परमान्मा	२-१, १३, १६, १७
प्रकृतिदान्तत्वम्	४-९८	भावाः, पदार्थाः	१९, २९, ३०
प्रकृतिनिर्मलाः (आत्मानः)	३-३४		४-३, ४
प्रचारः, वृत्तिः	४-२४, २५	भूतम्, विद्यमानम्	३-२३
प्रज्ञप्तिः	१-२५, २६, २७, २८	भूततः, परमार्थतः	४-४१
प्रणवः	२-२	भूतवत्	
प्रतिबुद्धः			

भूतानि	१-८, २-२०, ४-३३	योगिनः	३-३९, ४०
भोगार्थम्	१-९	रमादयः	३-११
मधुस्तानम्	३-१२	रूपकार्यमनाख्या.	३-६
मनः	१-२, २-२५, ३-२९, ३०, ३४	लयः, प्रत्य.	२-२८
मनसो निग्रहः	३-४०, ४१	लयः (मनसः)	३-४२, ४४
मनोद्वयम्	३-३१	लयमामान्यम्	१-२१
महाज्ञानाः	४-९५	लोका.	२-२१
महामुनिः	१-२२	लोकोत्तरम्	४-८८
मात्रासंनिपत्ति.	१-१९, २०, २१	लौकिकम्	४-८७
मानवामान्यम्	१-२१	वन्ध्यापुत्र.	३-२८
माया	२-१९	वर्णा, वृक्षः	४-६०
मायया जन्म	३-२७, २८	वस्तु, पदार्थः	४-२२, ४४
मायया जायते	३-२४	वस्त्राभासम् धर्मिवशभासमानम्	४-४५
मायया स्रन्दते	३-२९	विरूपः (गुणशिष्यारूपः)	१-१८
माया, (हृदयप्रज्ञा)	३-२४	विरूपः, मिथ्यारोपित.	२-१८
मायामयः (जीव)	४-६९	विरूपितम्	१-७, २-१७, १९
मायामयम् (पीजम्)	४-५९	विराट्स्वरूपी	३-७
मायामात्रम्	१-१७	विज्ञानम्, आत्मैकन्यम्	४-४५, ४८, ५०, ५१, ५२
मायाद्वयी	४-४४	विज्ञानरूपनिर्मुक्तम्	४-४७
मायापमम् (जन्म)	४-५८	विज्ञेयम्, दुर्गमम्	४-८८, ९०
मुग्ध	२-३२	विज्ञा, मिथ्याभूता	२-९, ४-३१
मुग्धु.	२-३२	विद्येय, अविद्या	४-४६
मुनेय.	२-३५	विद्येय, विपरीतज्ञानम्	१-१५१
मुनि	१-२९		४-२७, ४१
मुक्तोद्दिष्टिर्गुह्याद्या.	३-१५	विमु (विज्ञा)	१-१
यज्ञाः	२-२०	विमु (तुर्गम)	१-१०
यति, परमहंस	२-३७	विभूति.	१-७
यथाविद्यमाना मुक्ति.	२-१६	विज्ञातदम्	४-२३, १-२
यारविद्य	२-३७	विध.	१-१, २, १, ४, २३
युनिमुग्धम्	३-२३	विधर्तव्यम्	१-११

विश्वम् द्वैतप्रपञ्चः	७-३१	मत्स्यम्	१-१२, ३-४८, ४-७१, ७८
विराणवन् (अमचन्द्रः)	४-१६	मदगात्	४-२२
वीतरागभयक्रोधाः	२-३५	सङ्केतकम्	४-४०
वेदाः	२-२२	सङ्गातः, परमार्थस्याम्	४-५७
वेदपारगाः	२-३५	सनिर्वाणम्	३-४७
वेदान्ताः	२-३१	समप्राप्तम्	३-४४
वेदान्तनिश्चयः	२-१२	समाः, निर्विशेषाः	४-७७
वैतथ्यम्	२-१, ३, ९, १०, ११	समतां गतम्	३-२, ३८
वैशारद्यम्	४-९४	समाचारः	४-४२, ४४
शमः	४-८६	समाधिः	३-३७
शान्तम्	३-४७, ४-४५	समाभिज्ञा.	४-९३
शान्तिः, मोक्ष	३-४०	संयुतः	४-१
शाश्वतम्	४-५७	संभवः, जन्म	३-९, २५, ४८; ४-१६, ३८
शाश्वताशाश्वताभिज्ञा	४-६०	संभवः, कारणम्	४-७१
शिवम्	१-२९, २-३३	संभूतिः	३-२५
श्रुतिः	३-२३	सम्मोहितः	२-१९
पङ्क्तिः	९-२६	सर्वधारादयः (विकल्पाः)	२-१७
संप्रतः (प्रवेष्टाः)	४-३३	सर्वचिन्तासमुत्थितः	३-३७
संप्रत्यक्षम्	२-१, ४	सर्वज्ञम्	३-३६, ४७
संप्रतिः	४-५७, ७४	सर्वज्ञता	४-८५, ८९
संगारः	४-३०, ५६	सर्वदुःखानि	१-१०
स ण्य नेति नेति	३-२६	सर्वदृक् (तुरीयम्)	१-१२
सकषायम्	३-४४	सर्वदृक् (ज्ञानी)	४-८४
सकृज्ज्योतिः	३-३७	सर्वभावाः	१-६, १०; २-१
सकृद्विभातम्	३-३६	सर्वमत्तसुखः	४-२
संक्षेपः	४-२४	सांक्षिदिकी	४-९
सङ्घातः	३-३, १०	सर्वाभिलाषविगतः	३-३७
मचराचरम्	३-३१	साधकः	२-३२
मत्, सत्त्वेन विभाव्यमानम्	२-९, ४-३७	साध्यम्	४-२०
मत्, विद्यमानम्	३-२७, ४-२२, ४०	साध्यममः	४-२०
मतां प्रभवः	१-६		

साम्यम्	६-८०, ९३, ९५, १००	स्वप्नदश्चित्तम्	६-६४
सिद्धिः	६-१८, २०	स्वप्नदश्चित्तद्वयाः	४-६६
सुखम्	३-६५, ६७	स्वप्नमयः (जीवः)	६-६८
मुनिवृत्ताः	६ ९३	स्वप्ननाये	२-३१
सुप्तः	१-१६	स्वप्नवन, स्वप्ने द्य	३-१०
सुप्रशान्तः	३-३७	स्वप्नवृत्तिः, स्वप्नावस्था	२-९
सुषुप्तम्	३-३६, ३५	स्वभावः (अविज्ञायाः)	१-९
सूक्ष्म	२-२३	स्वभावरः, स्वप्नम्	४-९
सृष्टिः	१-७, ८, ९; २-२८; ३-१५	स्वभावेनामृतः	३-२२, ४-८
सृष्टिचिन्तकाः	१-७	स्वभावा, आत्मभावा	२-१२
स्थानम्, अवस्था	२-५, ११	स्वमिद्वान्तव्यवस्था	३-१७
स्थानिधर्मः	२-८	स्थम्	३-६७
स्थूलम्, भोज्यम्	१-६	हीनमप्यमोहकृष्टरूपः	३-१६
स्थूल	२-२३	हृदि संस्थितः	१-२८
स्थूलभुक्	१-३	हेतुः, कारणम् २-१, ५; ३-२६; ४-५३	
स्पन्दमानम्	६-६९, ५१	हेतुः, दृष्टान्तः	६-२०
स्मृतिः, निरन्तरानुमधानम्	२-३६	हेतुः, यमायमन्तकारणम् ६-१६, १५, १७, १८, २३, ७६, ७८	
स्वप्न, अन्यदाप्रहणम्	१-१४, १५	हेतुफलज्ञानि	४-५६
स्वप्नः स्वप्नावस्था २-१, ३, ६, ७; ३-२९, ३०; ४-३२, ३३, ३६, ३७, ३९, ६१, ६१, ६२, ६३		हेतुफलावेतः	४-५५, ५६
स्वप्नजागरितस्थाने, स्वप्नजागरितावस्थे २-५		हेतुफले	४-१६
स्वप्नरक्त	६-६३, ६४	हेतुफलोद्भव-	६-५५

अथ वृत्तिगतप्रधानविषयसूची

संख्या: पत्रार्थसूचकाः । इ - द्रष्टव्यम् ।

अप्रहृणाद्याध्रयः १०१

अप्राह्यभावः २७३, २७४

अचलः स्वमाधिः, (आत्मा) २९३

अधिलय ३७८, ३७९, ३८९

अजमनिद्रमन्वमम् ११०, २९०, ४१४

अजानि (मग्न) २९०, २९५, ३८०

अजानिः (जन्माभावः) ३२२, ३२३, ३३३, ३३७, ३४६, ३६९, ३७४,
३८१, ४०३

अजानिवादी, अजातप्रह्लावादी २६१, २६२, २६३

अजानो धर्मः, अजातो भावः (परमात्मा) २५७, ३९३, ३९९

अजाद्वयत्वात्मा (अजाद्वयमग्न) १७६, २३५, २६८, २७२, २९१, २९७,
३०७, ३१३, ३८०, ३८१, ३९३, ४०३, ४३८, ४४०, ४४१

अद्वय १९८, १९९, २०१, २०२, २५७, २८२, २८३, २९४, ३१३,
३९८

अद्वितीयारम्भन एव विशादिरूपत्वम् ५०

अद्वैतम् २८, ९५, ९७, ११०, ११२, ११४, १२९, १८२, १९३, १९९,
२०३, २०४, २५३, २५४, २७६, ३१३, ३१४, ३१९, ३२२

अद्वैतप्रकरणम् ६, २१६, २१७

अध्यात्मयोगः २९८, ३०१

अन्तःस्थानम् १४८, १५२, १५४, १६५

अभिधानाभिधेयभावः ९, १०, ११, १४, १५, १६, १२०

अभिलिखेताः ३१९, ३८३, ४०९, ४११-४१३, ४१७, ४१८

अमनीभावः, अमनस्ता २८३, २८४, २८५, २८६, २९७, ३०५, ३०७

अर्वाचीनवेदान्तिनां मतम्--

(a) अद्वैतवेदान्तिनाम्- ३९, ६१, ६४, ६५, ६९, ९२, १०३, ११७, ११८,
११९-१२०, १२५, १७०-१७१, १८२-१८३, २०३-२०५,
२०६-२०७, २०९-२११, २३३-२३४, २७६-२७८, २८७,
२९१, ४०२

(b) भाष्यवृत्तिनाम् — २६, ४६, ७६, १०६-१०७, १११, ११४-११६,
१३६

(c) विधिप्राद्वैतेनाम् — २१-२२, २६, ६६-६५, ७३-७४, ८१-९०, १२९,
२५७-२६०, ४२०-४२१

अख्यानशान्तिप्रकरणम् ३१३-३१४,

अयस्थामो त्रिष्यम् ३५-३६, ५०, ६३

अद्यान्तरतापर्यम् (अकाराद्युपगमनायाम्) १३०, (अग्रान्तान्तः) ३१७

अविद्याकृतनामरूपमाया ६८, ६९, १६९, २३२

अविरोधः (अद्वैतदर्शनस्य) २५४-२५५

अविवादः (अद्वैतदर्शनस्य) ३१९-३२०

अधीतन्यायानुसरणे प्रयोजनम् ३१३

अध्याकृतम् २८-३०, ४३, ५५, ५७, ६१, २९२

अमकार्यवादः ६८, २८०-२८२, ३३०

अन्तिरोपदेशः (धौतः) ४१८

अस्पदायोगः (सम्यग्दर्शनम्) २९६, ७९७, ३१९

आकाशः, गगनम् २२१, २२२, २२८-२३२, ३१५, ३१६, ३१७, ४३२,
४३७, ४४०

आगमः (शास्त्रम्, शास्त्रोपदेशक्रमश्च) ६, १४५-१४६, १६६, १७१, १९१,
२४९, २५५, २६७, ३६६, ३७३

आगमप्रकरणम् ४५-४९

आगमस्वरूपम् १४५

आत्मनि कल्पनाप्रकाराः १७७-१८१, १८५-१८८

आत्मनोऽजत्वादिकम् न युक्तिमात्रत ३२७, ३७६, ३७८, ४०३

आत्मनोऽवस्थाद्वयविकल्पकत्वम् १६७-१७२

आत्मनो विज्ञेयत्वम् ९६, ४३०-४३१, ४३३, ४३५

आत्मप्रत्ययः ९३-९४

आत्मसंस्थं ज्ञानम् २९४

आत्माकारवृत्तिः २०६, २७६

आवरणम् (आत्मनि) द्र. सिध्याग्रहावरणम्

ईश्वरपरिणमः (ईश्वरविकारः) ७३-७४, २५६, २५७

उच्छेदः ३९४, ३९५-३९६, ३९७

उत्तमं सत्यम्, (परमसत्यम्) ३०८, ४०३, ३. परमार्थसत्यम्

उपदेश: ११७, ३८१, ४०५

उपदेशः ११७, ३८१, ४०५
उपपत्तिः (धौततर्कः, युक्तिः) १४३-१४६, २१६-२१७, २६५-२६७, ३१७

उपपत्तेरागमशेषम् १४६, २१०

उपपत्तेरागमदीययम् १४६, २१७
उपायः २१, २२, १२९, २४५, २६४, २७३, २७६, २७५, ३००, ३०७,

४०५, ४२५, ४२६

उपासना १२४, १३०, १३२, २१७, २१८, २४८-२४९, २६१, २६२,

434

उपासनानां ज्ञानोपकारकम् २५१, ३८१-३८२

જોડકાર: ૮-૧૪; ૧૨૦-૧૩૦; ૧૩૬-૧૪૯

भौट्टारस्य भारमत्तप्यप्रतिपद्युपायस्यम् ८-११

कल्पितपरतन्त्रादिसंज्ञाः ४०७-४०८

कल्पितपरतन्त्रादिसङ्घः ४०७-४०८
कल्पितसंघुनिः (अध्यारोपदृष्ट्या व्यवहारः) ४०५, ४०६, ४०८, ४१३, ४१४,

४१९, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३५

कारणम् (सर्वज्ञानम्) ९९

कारणम् (तत्त्वज्ञानम्) ९९
कार्यकारणभावः, प्रकृत्यधिकारभावः ६१, ८१, ९१६, २७३, ३२१-३३२,
३५०, ३५१, ४२८, ४२९

रणमायः, प्रकृतविकारभाजः ६१, ८१, २१९, ३०७, ४१५,
५३३-५४५, ६७७, ७७८, ८७९, ९९१, १०२८, १०२९

[illegible]

कार्यकारणे (अप्रहणान्यथाप्रहणे) १४, १९, १०१-१०२, १०५-१०६, १०७-१०८

कार्यकारणे (आत्मनो रूपमेव) ७१, २१६

कालदेशी १३-१४, ५७, १७७, १७८, १८०, ३२०, ३२५, ३४४, ३४५

कालदेशी : १३-१४, ५७, १०७, १८२, १९६, २००
केवलतर्कः, केवलयुक्तिः (अनुभवाधारीना) १८९, २५५, ३१७, ३२०, ३२७,
 ३७६, ३७८

২৩৬, ২৩৮

क्रमसुक्तिः २६२, ३८२

क्रमसूक्तिः २६२, २८२
क्रियाकारकपदानि १३०, १८०, १८१, १८५, १९९, २५०, ३४५, ३४६

शान्तिः (निलानुमता) ४३३, ४३६

गन्धर्वनगरम् (मिथ्यात्वे दृष्टान्तः) १९०, २१६

ग्रन्थतत्त्वशोधकानामभ्युदाः—

(a) माण्डूक्योपनिषद्विषये ४५, ४६, ४८

(b) प्रकरणचतुष्टयस्य मौलपादीयत्वे ४५, ४९
— (समाधिरञ्जलः) २९३

(b) प्रकरणचतुष्टयस्य मालापादयत्नः २९३, २९४; (जम्पधयोगः) २९६;
(c) कारिकाव्याख्याने (समाधिरचलः) २९३, २९४; (जम्पधयोगः) २९६;
(समप्राप्तं न चालयेत्) ३०३; (धर्मो धातुः) ४१५; (लौकिकशुद्धः)

(समप्राप्तं न चालयेत्) ३०३; (घर्मो धातुः) ४१५; (लौकिकशुद्ध-

लैङ्गिकादिपारिभाषिणशब्दाः) ४२५ ; (हियादिशब्दाः) ४३१; (नैतद्-
बुद्धेर्भाषितम्) ४४१

(d) शून्यशब्दाश्वनेत्यग्रे ३६१-३६४

चतुष्कोटिर्यजित ४२०, ४२४, ४३०, ४४४

चित्तम् (मनः) ३०१, ३०२, ३०३, ३०५, ३५२-३५४, ३९२, ४०९

चित्तम् (आत्मनस्त्वम्) ३९८, ४०३-४०४

चित्तम् (चित्तोपाधिक आत्मा) ४१०, ४१२, ४१३

चित्तकालाः (भावाः) १७७, १७८

चित्तचित्तद्वये (चित्तचैतये) ३५२-३५८, ३६७, ३९८-३९९, ४००, ४०१

चित्तवृत्तिनिरोधः २८९, ३०५

चित्तस्पन्धितम् (द्वयाभासत्वम्) २५४, ४०३

चित्तम्यानुपपत्ति (मोक्षः) ४१०

जागरितदृष्टिः (जाग्रत्प्रमानृष्टिः) ३३, ५१, ५४, ६५, ६६, ९९, १०५,
१०९, १५४, १६०, १६४, १७४, १७८, २६०, ३०२, ३४६, ३७१,
३७८

जातमहत्वाद्, जातिवादः २५७-२६१, ३२३-३२६, ३३३-३४६

जान्युपदेशः ३८०-३८१

जीवः १७९, २२०-२२८; २३८-२४३, २७१, ३०८, ४०२, ४०३

जीवपरयोः संश्लेषकल्पनाः २२९

ज्ञानम्, धेद्वनम् (वृत्तिः) ८७, ४२८

ज्ञानम् (चैतन्यस्वरूपम्) २८५, २९४, ३१६, ४३७, ४३९, ४४०

ज्ञानम् (अनुभवः) ४२५, ४२८

ज्ञानलोकम् (ब्रह्म) २९०

शेषम् (ब्रह्म) २८५, ३०७, ४३०

शेषम् (अवस्थात्रयम्) ४२५, ४२८

शेया. (आत्मान्) ३१५

तत्त्वम् (परमार्थः) १९४, १९८, २०७, २०८, २१२, २०१

तर्कः, त्र उपपत्तिः, केवलतर्कः

तमोबीजभावः २८९

तुरीयः (तुर्यः, चतुर्थः) ७८-८२; ८२-८५, ८८, ९३, ९५, ९६, १०७

तुरीयाः उपनिषत्तत्त्वमः १०८-१०९

तुरीयामर्थोपप्रकारः १०९-११०

त्रिकालानीतम् १३-१४

एतत्त्वम् १५२-१५४

द्रव्यम् (वस्तुम्) ३८८, ३८९, ३९०, ३९१

इयम् (प्राग्वर्तमानम्) २८२, ३९८, ४२४

इयम् (वैचित्र्यम्) ३४७, ३४९

इयकालाः (भावाः) १७८

इयभावाः (कृत्यचैतन्यम्) ४०९

इयदां वरः (नारायणः) ३१६

इयम् १०४, ११४, ११७, १४३, १४६, १९०, १९१, १९२, १९३, १९५,
२०९, २१०, २१६, २५६

इयत्त्वोपशमः द्र. मपशोपशमः

इयत्त्वमपशमम् १९७-१९९, २५७

इयतिनः २०१, २५२, २५३, २५४, ३२१

धर्मः (आत्मा) २१९, ३२६, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७,
४३८, ४३९

धर्मः (परमात्मा) ३२४, ४१४

धर्माः (वाच्यभावाः) ३९१, ३९२, ४३९

धर्माः (आत्मानः, वाच्यभावाश्च) ३१६, ३८५, ३९७

धर्मो धातुः ४१४-४१६

निष्पद्युडयुडमुक्त ४२, ११७, १८४, २४८, २८८, २९२, २९७, ३९०,
४१६, ४३४, ४३६

निदिध्यासनम् २०४, २४८, ३०६

निदिध्यासनादिविधिच्छायावाक्यानां गतिः २४९

निदिध्यासनस्य ज्ञानोपकारकत्वम् २५१

निरोधः (ज्ञानेन मनोनिग्रहः) २८६, २८८

निरोधः (प्रत्ययः) १९१, १९२, १९३

निरोधः (योगेन चित्तवृत्ते) ८९, २९७, ३०५

निश्चितं युक्तियुक्तं च (श्रुतिमतम्) २६५, २६७

निर्देशवाक्यानि, प्रतिषेधवाक्यानि ८८, १९६, २७२, २७३, २७६-२७८

पदवाक्यार्थता (आत्मनः) द्र. प्राचीनवेदान्तिनः

परान्द्रामिनिशक्तिः (परशस्त्रतः मिद्धिः) ४०६-४०८

परशस्त्रामिमंवृत्तिः (परशस्त्रामिमताविद्यकव्यवहारः) ४०५

परमहंसपरिवाच्यम् २०५-२०६

परमार्थः (परमार्थसत्यम्) ८१, ११४, १९२, १९३, २१८, २५३-२५५,

३०८, ३८१, ३९४-३९५, ४०३, ४०५, ४०६, ४१७, ४२९, ४३२

परमार्थेष्टिः ३४, २९०, ३४०, ३९४, ३९६, ४४६

परमार्थप्रकाशकश्लोकप्रत्यपिण्डार्थः ४३४-४३६

परिणामवादः ७३-७४, १९८-१९९, २५६, ३२४, ३३३, ३४३. द्र. जातिप्रत्यवादः

पालजालयोगः २८७, २८९, २९०, २९७, ३०६

प्रकरणानां संग्रहम् १४६, १६९, १९३, २३२, २९१, ३३१, ३४०-३४१,

३४५, ३८३, ३९९, ४१३, ४१४, ४४०-४४१

प्रकरणानां संयन्धः ५-७, १४३-१४६, २१६-२१७, ३१३-३१४

प्रकरणानां शारः (आगमस्य) १८०-१४०. (वैतथ्यस्य) २१३-२१५, (अद्वैतस्य)

३०९-३१२, (अत्रानुदान्ते) ४४९-४५२

प्रकृतिः (अव्यभिचारीमवभावा) २६०, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२९,

४३३, ४३४

प्रकृतिः (माया) ६९

प्रकृतिद्वान्तत्वम् ४२२

प्रकृतिनिर्मल ४३८

प्रज्ञाः (इन्द्रियज्ञानम्) २६८

प्रज्ञा (मनोज्ञतिरूपा) ३१-३२, ३७-३८, ३६३

प्रज्ञा (स्यन्तचित्तन्यम्) २६८, ३६६-३६७

प्रज्ञापरमिता ३६१-३६६, ३६६

प्रणय, ओद्धारः (ग्रह) १३४-१३७

प्रतिषेधवाक्यानि, द्र. निषेधवाक्यानि

प्रतिषेधस्यागम्यम् ८९, १८४, १८८-१८९

प्रपञ्चप्रपिण्ड इ प्रपञ्चवेदान्तिनः

प्रपञ्चोपशमः, उदयस्योपशमः ४, ९५, १०९, १३८, १९३, २०२, २०९,

२३५, ३०६

प्रमाणम् ८५-८७, ९३- १४४-१४५, १५६, १९३, १९५, २६५, २७५

२७८, ३९६, ४४०

प्रमाणव्यवहार आविद्यकः १४५, ३९४, ४४०

प्रमाता ८७, १०३, १४५, १५३, १५४, १७२, १७३, २९१, ३६८, ३९५

प्रमादृष्टान्तिः ८७, २१०

प्रविलापनम् (नियया) २१, २८, ३३, ११४, ४२९, ४३०

प्राचीनवेदान्तिनः

(a) द्वैताद्वैतवादिनः— १९७-१९९, २५७

(b) प्रपञ्चः पदवाक्यार्थनाप्यम्नीति वादिनः— २७५

(c) प्रपञ्चप्रविलम्बवादिनः— १५, १६, ११२, ११४

(d) साक्षात्कारार्थं ज्ञानाभ्यासवादिनः— ८५, ११२, २०४

(e) वाच्यज्ञानद्वयार्थं ज्ञानाभ्यासापेक्षिणः— २०३

(f) विद्यायाधिनाविद्यापुनरुत्थानवादिनः— ८५, ११२, २१०

(g) भावनाग्रयवादिनः— २०७-२०८

(h) उपासनावदिनः— २१८

(i) शब्दग्रन्थवादिनः— १६-१९

बन्धमोक्षौ १०६, १९१, २१८, २२७, ३६९-३७१

बाह्याः द्र. महाथैनादिकाः, विज्ञानवादिनः, शून्यवादिनः

बीजनिद्रा, अस्वप्ननिद्रा (अग्रहणम्) १०४, १०५, १०६

बीजभावः (विगत्य संस्कारावशेषः) १९९, ३०१, ३०२

बीजात्मा (अव्याकुलात्मा, प्राज्ञः) ५८, ६१, ६४

बुद्धः (सुगतः) ४४०

बुद्धाः (पण्डितमानिनः) ३३६

बुद्धाः (परमार्थदर्शिनः, अद्वैतिनः) ३७९, ४१३, ४२५, ४२७

बुद्धाः (ज्ञानस्थभावाः) ४३८

बौद्ध(सौगत)ग्रन्थमण्डपद्वयव्याख्यानार्थं कारिकासु ४४१, ४४३, ४५७, ४६४

मगवच्छब्दः ४२०, ४२१

मनः (अद्वयात्मरूपमेव सदन्तःकरणम्) २८२

मनः (मननवृत्तिमदन्तःकरणम्) १८७

मनः (अन्तःकरणम्) ५४, २८३, २८४, २८६, २८८, २९२, २९७, २९९

मनःस्पन्दनम् (चित्स्पन्दनम्) ३१, ३३, ३७, १९२, २५४, २८२, ३७६

मनोनिग्रहः (निदिध्यासनम्, अव्यावृत्त्ययोगः) १९७-२९८, ३०५, ३०७

मनोविकल्पः, मानवविकल्पः ११३, १९२, ३७६

महानानाः (निरवन्तिष्ठन्नास्त्वज्ञानवन्ताः) ४३६, ४३७, ४३९.

माहार्थनाशिकाः (माध्यमिकाः, गन्धवादिनः, मौनताः) १७५, १९४, २११-

२१२, २८०-२८१, ३२०, ३२५, ३३६, ३५९-३६१, ३६५, ३६६, ६१७

मानसुरोगचिकित्सकाः १४७, १६०, १६१

माया (तेन्द्रजालिककृत्स्नितदृश्यविशेषः) ७६-७५, ११३, ११४, १६९, १९०,

२७२, ३८२, ३९६, ३९७, ४०३

माया (इन्द्रियप्रज्ञा, अविद्या) २६८, २६९

माया (अविद्याहृतनामरूपव्यवस्था प्रतीतिः) ६८, ६९, १६९, १८५, २५६,

२८०, २८२

मायाम्बुजः, मायाम्बापः (समार्त्तम्) १०९, ११०

मायामृष्टिः, मायाजालिनः ६९, ७५, १९३, २५६-२५७, २६८, २७९,

२८२, ३०८, ३१३, ३२२, ३३१, ३३७, ३३९, ६४६

मिथ्याग्रहावरणम् ८१६, ४१७, ४१८, ४१९

मिथ्याज्ञानकार्यम् १८८

मृदादिदृष्टान्तः २४३-२४५

युक्तिः, १ उपपत्तिः

योगः २९४, २९६, २९७, ३०८, ३०३, ३१९-३२०, ४२१

योगशास्त्रम् २९८, ३००, ३०२, ३०५-३०६

योगाचाराः ३०३, ४२५, ४२६

योगिनः (योगाभ्यासिनः) १४३, १६०, १६१, २९६, २९७, ३२४, ३९५

योगी (मनोनेग्रहमाधकः) ३०६, ३०७

रज्जुसर्पदृष्टान्तः ३०७८, ८१८५, ८९९८, १०५, ११३-११४, १८१-१८५

१८८, १९२, १९४, २००-२०१, २२०, २५६, २७८, २८२, २८३,

२८७, २८९, ३२६, ३३९, ३९७

रूपविशेषक्यायसुखाभ्यादा ३०१-३०६

लोकः (व्यवहारः) २०७

लोवः (अज्ञानः) २८१, ४३७

लोहसंज्ञाः (लोहदृष्टिः) ५ संज्ञा

लोकोत्तरम् (गुणम्) ४२५, ४२६, ४२७

लौकिकम् (जाग्रत्) ४२६, ४२५, ४२६, ४२७

लौनि वस्तुद्वलौकिकान्नादाः ४२५-४२७

विश्वादीनां जागरितादिस्थानत्वम् २३, ३१, ३६

विश्वादीनां तत्तत्स्थानसाक्षित्वमेव १००

विश्वादीनां बहिःप्रज्ञत्वादि २३, ३१-३३, ३७

विश्वादीनां भोक्तृभोग्यविभक्त्यम् ६५-६८

विश्वादीनामीशगत्वम् २४, २७-३०, ४०, ४१

विश्वादीनामेकस्मिन्नेव स्थानेऽनुभवः ५२, ५६, ५५, ६२, ६३

विश्वादीनामेकात्मस्यत्वरूपम् ५०

वैशान्ताः १७३, १८९-१९०, २१७, २४५

वैराग्याभ्यासौ ३००-३०१, ३८३

वैरोपिकाः २२५, ३२१, ३२८, ३३२

वैयक्तिकानुभवः २५५, ३२०, ३९५, ४२७

वैश्वानरादि नामनिर्गन्धम् २६-२७, ३३, ४०

व्यवहारः १११, १६०, १९१-१९२, १९३, १९७, १९९, २३७, २८१,

२८९, ३३९, ३४०, ३८०, ३८३, ४४०, ४४५

व्यावहारिकदृष्टिः ११, ४२, ६८, ७५, ३६६

व्यावहारिकपारमार्थिकदृष्टिविभागः ३४०

व्याकृताव्याकृते ३०, ३१, ४१, ५५, ५६, ५७, ९६, १०९, २९९, ३११

व्याख्यातोपायनिर्णयः २७३-२७५

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ७८-७९, ८१, ८३, ४२७

शब्दलक्ष्यत्वमेव प्रमाणः १३६

शामादयः ४२२-४२३

शान्त ९५, १२९, २८९, ३०७, ३१५, ३८५, ४३४

शान्दज्ञानम् ८५, २०३-२०४

शाश्वतोच्छेदी ३९४, ३९६, ३९७

शास्त्रम् २-५, १२०, १९३, २७५, ३४०, (प्रकरणम्) ३१५

शास्त्रदृष्टिः (न तु व्येकदृष्टिः) ४२, २८८

शास्त्रप्रामाण्यम् १९३, १९५-१९६, २७५-२७६

शास्त्रयुक्ती (आश्रयेयसी, श्रुत्युपपत्ती) २५२, २९०, २९१, ३१३

शास्त्राचार्यौ २८४, २८५, २८८, २८९, ३०२

शास्त्रादिद्वैतविवरणः ११७, ३८१, ४०५

शिव २८, ९५, १२९, २०३, ३०७, ३१५, ४४०

शुद्धं लौकिकम् (स्वप्नः) ४२४, ४२५, ४२७

धन्यवादः (महापैनाशिरनतम्) १९४, २११-२१२, २८०-२८१, ३५९-३६१

धन्यवादुपपात्रः ७८, ८३, ९३, १९३-१९४, २१७, ४३४

धन्यवादाद्वैतशब्दं पेशान्तम्--

(a) तत्त्वनिर्धारणे- १९४-१९५, २११-२१२, ३२५-३२६, ४१५-४१६

(b) त्यागिद्वान्तस्य अधिरुद्धाविवादस्वनिरूपणे- २५५

(c) आविवादनितारणे- १९२-१९३, ३६२-३६३, ३७८, ३८९, ३९०

(d) संहतिगत्यपरमार्थगत्यनिरूपणे- २८१, ३९६-३९५

(e) प्रसात्यरूपनिर्देशे- ३६६-३६७

(f) सार्वत्रिकानुभवरूपतत्त्वदर्शनाभ्याम्- २५५, ३६५, ४२६, ४३७

धन्यवादार्थः द्र. प्रत्यक्षतत्त्वोपपात्रमुपसंगृह्यते:

श्रुतिः (अर्थोत्पत्तिविषये) २१७, (आत्मैक्ये) २३५-२४८ ; (सृष्टिविषये) २४३-२४८, २६९-२७२ ; (उपासनाविधिनिर्देशे) २४८-५१ ; (अज्ञातमनः स्वयंनिर्देशे) २७२-२७४, २७८

श्रुतिर्केयोः दोषोपिभाषाः १४३-१४४, २१७

श्रुत्यर्थनिश्चयस्य युक्त्यपेक्षता (आत्मवाक्येषु) २६३-२६७

श्रुत्युक्तजीवात्मभेदः २४०-२४३

संराधनम् (प्रपददर्शनयोगः) ३०६

संवृत १६८, १५२, १५५

संवृतिः (सौगतानाम्) ३९४-३९५

संवृतिः (अविद्याव्यवहारः) १९३, ३९४, ३९५, ३९६, ४२८

संवृतिविभागः ३९४-३९५, ४०५-४०६, ४१९

संवृतिस्तत्त्वम् (व्यावहारिकस्तत्त्वम्) २८१, २९४-२९५, ४०६

संवेदनमोक्षोरे १३०

संसारमोक्षौ, द्र. बन्धमौक्षौ

संपाताः (कार्यकरणाणां संहतयः) २२१-२२२, २३२-२३३, २३६, २४९

सत्कार्यवादः (वेदान्तिनाम्) ६८, ६९, २८१-२८२, ३३०-३३१, ४१०

द्र. मायाज्ञानिः

सत्कार्यवादः (साख्यादीनाम्) ३२१, ३२७, ३३०, ४०५

सत्यानृतविषेचनम् ४०६

सर्वज्ञनिर्वीजप्रत्यविषेकः ५८-६०, ६१-६२

सम (निर्दिशेय) ४१०, ८१३; (तात्पर्यरहित) ४३४

समता, सम्यम् (अवयवैक्याभाव) २२०, २९५, ४३४, ४३६, ४४४

समन्वयः (सर्वभूतीनां तुरीये) ८०

समष्ट्युपाध्यायमा २८

समाधिः (तुर्गयावस्था) ८३; (भावनासंग्रहनादिनाम्) २०७-२०८;

(सौगतानाम्) २९३, २९८, २९६, ३०३, ३२०, ३६४, ३९५;

(पातञ्जलानाम्) ८५, २८९, २९०, २९१, २९२

समाधिः (आरता) २९३, ३०६

संयन्धामिधेयप्रयोजनानि २-७

संयुक्त, (नित्यं युद्धवान् नागयणः) ३१६, ३१८

सर्वम् (अद्वयम्) ४१०, ४११

सर्वज्ञः (अद्वितीयचरित्रम्) २९३, ३०७

सर्वज्ञः (प्राज्ञः ईश्वरः) ४३

सर्वज्ञता (अद्वितीयस्मृताज्ञानात् तत्स्वरूपता) ४११, ४२९

सर्वज्ञत्वम् (तुरीयस्य) १०३, १०४

सर्वज्ञः (आत्मचैतन्यभूतो ज्ञानी) ४२१

सर्वमात्रारहितोद्धार १२८-१२९

सर्वान्तर्यामिन् (वैभाषिका) १०४, ३४८

सर्वेश्वरत्वादिकं प्राज्ञस्य ४१-४८

साक्षात्कार (अपरोक्षदर्शनम्) १६, ८५, ८६, ११२, २०९-२१०, ३०६, ४३५

मार्गी ५७, १०९, १५३, १६८, १९९, २८०, ३०१, ३०४, ३६८, ३८६, ३८७

मादृशाः २२३-२२५, २५७, २५४, २५६, ३२१, ३२७

सार्वत्रिकानुभूय २५५, ३२०, ३५८, ३६५, ४२४, ४२७

मुमुक्षुम्, मुमुक्षु ३४-३६, ६४, १०८-१०९

मुमुक्षुनिरुद्धमनसो, प्रचारमेद २८६-२८७

मुमुक्षुमन्मायी १९८, १९९, २१७, २६०, २८७

मुमुक्षुस्य ज्ञानचोपपत्तिः ३६

मुमुक्षुमात्रा (तस्य अज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं च) १०२; (तस्य आनन्दभुक्त्वम्) २९, १०२ (तस्य प्राणत्वमप्राणत्वं च) १९८

मुमुक्षुज्ञानम् २८८

सृष्टिः परमात्मस्वरूपनिर्धारणे द्वारम् ७४-७७, २४५

सृष्टिप्रक्रियाणामनियतत्वम् २४५

सृष्टिविषयकविकल्पाः ७२-७६

सृष्टिध्रुविः ७५, २४३-२४८, २६२-२६४, २६८-२६९, २६९-२७२

सौमताः सर्वास्तिन्यवादिनः, विज्ञानवादिनः, योगाचाराः, शून्यवादिनो वा, वर्गानु-

क्रमेण तत्तद्वादविषयानुक्रमणिस्य द्रष्टव्या

सौषुप्तस्याप्तस्मरणम् ५१, ६४, ९१, ९२, १४८

स्पन्दनम् (मनसः) ३१, ३३, ५५, १९२, २८२, ३९८

स्पन्दनम् (आत्मरूपविज्ञानस्य) ३८६-३८८, ४०३

स्मृत्यनुभवयोर्मृत्पादविकल्पनम् १८०-१८१

स्थानम्, धाम, वृत्तिः (जागरिताद्यवस्था) २०, ३३, ३६, ५०, ५२, ६५,

१२०, १२२, १२३, १६४, १६५, १७३

स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वादिकमात्मनः ५०-५२

स्थानत्रयव्यतिरिक्ता न तुरीयावस्था ८३

स्थानानां प्रत्येकं त्रैविध्यम् ३५, ३६

स्थानिर्जमाः (स्थानप्रयुक्ता धर्माः) १६२, १६३

स्वप्नः (स्थानविशेषः) ३१-३२, १४७-१४९, १४९-१५१, १५२-१५४

स्वप्नः (अन्यथाग्रहणम्) १०६, १०७, १०८, ११०, १४६

स्वप्नः (स्थानत्रयानुभवरूपो मिथ्याग्रहः) १०९, ११०,

स्वप्नः (मिथ्यात्वे दृष्टान्तः) ७५, १७७, १९०, २३२, ३७३, ३८३, ४०३

स्वप्नजागरितयोरैक्यम् १५५-१६५, १८७, १९१, २६६, ३४०, ३७२, ३७३

स्वप्नजागरितयोर्विकल्पकः (द्रष्टा) १६७-१७०, ४००

स्वप्ननिद्रा (अग्रहणान्यथाग्रहणे) १०५-१०६

स्वप्नमायागयनिर्मितकाः (जीवाः) ४०२

स्वप्नवजागरितम् १५१-१५५, २८२, ३९८, ४०२

स्वभावः (स्रष्टुः) ७७-७८

स्वभावः (स्वरूपभूतो धर्मः) ३२४; द्र. प्रकृतिः

स्वभाववैपरीत्यम् (स्वभावान्यथाभावः) २५७, २६०, ३२७, ३३३

स्वभावेनामृतः (कर्मरूप आत्मा) ३६१, ३२३

स्वयंप्रसिद्धः, स्वयंप्रकाशः, निर्यसिद्धः (प्रमाणनपेक्ष, अयत्ननिष्ठ) ८५, ९३,
१६२, १६८, १७५, १७६, २७४, २७५, २७८, २८६, २८९, ४९७

स्वरूपस्थम्बाऽऽयान एवेधरत्वम् ४९-४०

हिरण्यगर्भः २८, ३०, ३१, ५५

हीनमध्यमोन्मृष्टदृष्टय २९७

हेतुफलं (धर्मादिदेहादिसंघातश्च) : १०, १८१, ३३३-३३८, ३३९, ३४०,
३४३, ३४६, ३४५